

LIETUVOS TEISĖS UNIVERSITETAS

RIMANTAS TIDIKIS

**SOCIALINIŲ MOKSLŲ
TYRIMŲ METODOLOGIJA**

Vilnius, 2003

UDK 30.001.8(075.8)

TI-19

2002 m. lapkričio 22 d. Nr. A–127
Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos
rekomenduota

Išleista Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos lėšomis

Recenzavo:

Vilniaus pedagoginio universiteto prof. habil. dr. **Algirdas Gaižutis**;

Kauno technologijos universiteto Socialinių mokslų fakulteto Edukologijos instituto prof. habil. dr. **Palmira Jucevičienė**;

Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Kriminologijos katedros vedėja prof. dr. **Genovaitė Babachinaitė**;

Lietuvos teisės universiteto Policijos fakulteto Policijos teisės katedros vedėjas doc. dr. **Alvydas Šakočius**

Vadovėlis apsvaistytas Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Kriminologijos katedros 2002 m. kovo 22 d. posėdyje (protokolo Nr. 8 išrašas) ir rekomenduotas spausdinti

Lietuvos teisės universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų, metodinių bei kitų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2002 m. gruodžio 17 d. posėdyje (protokolas Nr. 6(2L-3)) vadovėlį patvirtino spausdinti

TURINYS

Įvadas	7
1. Mokslinių tyrimų paskirtis aukštojoje mokykloje	11
2. Mokslo samprata	28
2.1. Mokslas kaip vertybė	28
2.2. Mokslo raidos tendencijos	36
2.3. Mokslų klasifikacija	41
2.4. Mokslinis ir nemokslinis pažinimas	50
2.5. Socialinio fakto samprata tyrimo procese	57
2.6. Mokslinis numatymas ir prognozavimo kryptys	63
3. Alternatyvūs „mokslai“	70
3.1. Pseudologija arba paramokslai	70
3.2. Pseudoprognozės, utopijos, mitai	75
3.2.1. Nostradamo pranašystės	76
3.2.2. NSO fenomenas	77
3.3.3. Astrologinės pranašystės	80
3.3.4. Reinkarnacijos prognozės	82
3.2.5. Socialinės utopijos	86
3.2.6. Moksliniai politiniai mitai	88
4. Mokslas kaip kūryba	95
4.1. Kūrybiškos asmenybės charakteristika	95
4.2. Mokslinio kūrybinio mąstymo ir veiklos gairės	109
4.3. Sinergetika – nauja mokslinio mąstymo paradigma	121
4.4. Intuicija mokslinėje veikloje ir kūryboje	125
4.4.1. Intuicija kaip suvokimas	129
4.4.2. Intuicija kaip vaizduotė	130
4.4.3. Intuicija kaip išmintis	131
4.4.4. Intuicija kaip įvertinimas	133
4.5. Lateralus mąstymas	133
4.5.1. Lateralus mąstymo metodai ir principai	145
4.6. Argumentologija	152
4.6.1. Empirinė argumentacija	159
4.6.2. Teorinė argumentacija	162
4.6.2.1. Dedukcinė argumentacija	163
4.6.2.2. Sisteminė argumentacija	164

4.6.2.3. Argumentacijos klystkeliai ir dermės principai	165
4.6.3. Metodologinė argumentacija	167
4.6.4. Vertybių ir vertinimų argumentavimas	170
4.6.4.1. Vertinimų teorinis pagrindimas	173
4.6.4.2. Kontekstiniai vertinimų argumentai	176
4.6.4.3. Kvaziempirinis vertinimų pagrindimas	177
4.6.5. Pirminių ir antrinių argumentų rūšys	181
5. Mokslinio tyrimo metodologijos kontūrai	190
5.1. Mokslinio tyrimo metodologijos samprata	190
5.2. Socialinio pažinimo ypatumai	196
5.3. Moksliško vertinimo kriterijai	199
6. Filosofijos vieta mokslinio tyrimo metodologijoje	205
6.1. Filosofija kaip pasaulėžiūros išeities pozicija	205
6.2. Filosofija kaip racionali pažinimo priemonė	209
6.3. Pozityvizmas	213
6.4. Empirizmas	216
6.5. Hermeneutika	217
6.6. Mokslo paradigų raida ir kaita	219
6.7. Falsifikacionizmas	221
6.8. Metodologinių programų esmė ir jų konkurencija	223
6.9. Metodologinis pliuralizmas ir anarchizmas	226
7. Sociologija kaip mokslas ir jos vieta mokslinių žinių sistemoje	228
7.1. Filosofijos, sociologijos ir istorijos sąveika	228
7.2. Socialinių žinių struktūra: teorija ir empirika	232
7.3. Sociologijos funkcijos	234
8. Metodologinės, teorinės sociologijos paradigmos ir koncepcijos	236
8.1. Metodologinės pozityvizmo, neopozityvizmo ir empirizmo paradigmos sociologijoje	236
8.2. Supratimo sociologijos, fenomenologijos ir etnometodologijos koncepcijos	239
8.3. Sociometrijos metodologinės ir metodinės nuostatos	244
9. Šiuolaikinės sociologijos teorinės paradigmos	247
9.1. Struktūrinė–funkcinė paradigma	247
9.2. Socialinio konflikto paradigma	250
9.3. Simbolinė–interakcinė paradigma	252
9.4. „Veidrodinio aš“ teorija	256
9.5. Socialinių mainų teorija	258
10. Metodologinės teisėtyros ištakos	262
10.1. Teisės filosofija	264
10.2. Teisės teorija	274
10.3. Teisės sociologija	280
10.4. Teisės psichologija	288

10.5. Teismo ekspertologija	294
10.6. Policijos teisės ir veiklos metodologinio tyrimo ištakos	298
11. Socialinio darbo metodologiniai šaltiniai	311
11.1. Socialinio darbo etiniai principai	319
12. Mokslinio tyrimo programa	334
12.1. Tyrimo problema, objektas, dalykas	335
12.2. Tyrimo tikslas ir uždaviniai	337
12.3. Pagrindinių sąvokų interpretacija	340
12.4. Hipotezių kūrimas	341
12.5. Tyrimo principinio (strateginio) plano parengimas	347
12.6. Pirminių duomenų rinkimo metodų ir procedūros aprašymas	349
12.7. Numatomų gauti duomenų analizės būdų aprašymas	352
12.8. Pagrindiniai programos reikalavimai	353
13. Mokslinių tyrimų metodika	355
13.1. Kiekybiniai ir kokybiniai tyrimo metodai	355
13.2. Tyrimo metodų, technikos, procedūros samprata	366
13.3. Teoriniai metodai	369
13.3.1. Abstrakcijos metodas	370
13.3.2. Alternatyvų metodas	373
13.3.3. Analizės metodai	375
13.3.4. Analogijos metodas	379
13.3.5. Apibendrinimo metodas	387
13.3.6. Dedukcijos metodas	390
13.3.7. Ekstrapoliacija	399
13.3.8. Genetinis metodas	399
13.3.9. Idealizacijos metodas	401
13.3.10. Indukcijos metodas	405
13.3.11. Lyginamasis istorinis metodas	409
13.3.12. Lyginimo metodas	415
13.3.13. Modeliavimo metodas	425
13.3.14. Mintinis eksperimentas	432
13.3.15. Sintezės metodas	435
13.3.16. Sisteminės analizės metodas	437
13.4. Empiriniai metodai	446
13.4.1. Stebėjimo metodas	447
13.4.2. Pokalbio metodas	457
13.4.3. Interviu metodas	464
13.4.4. Biografinis metodas	472
13.4.5. Anketinis metodas	474
13.4.6. Dokumentų analizės metodas	488
13.4.7. Kontent–analizės metodas	498

13.4.8. Eksperimentas	505
13.4.9. Ekspertų vertinimo metodas	514
13.4.10. Sociometrinis metodas	526
13.4.11. Testai	536
13.4.12. Profesinės patirties apibendrinimo metodas	557
14. Baigiamojo darbo ataskaitos rengimas ir gynimas	565
14.1. Baigiamojo darbo paskirtis, tikslas, uždaviniai	565
14.2. Baigiamojo darbo temos pasirinkimas ir tvirtinimas	566
14.3. Vadovavimas baigiamiesiems darbams	569
14.4. Plano rengimas	570
14.5. Bibliografijos sudarymo, literatūros skaitymo ir citavimo metodika	572
14.6. Baigiamojo darbo turinys ir struktūra	578
14.7. Baigiamojo darbo apiforminimas	585
14.8. Neakivaizdinių studijų baigiamojo darbo rengimo ypatumai	589
14.9. Baigiamojo darbo recenzavimas	591
14.10. Baigiamojo darbo gynimas	592
15. Mokslinio darbo etika	597
16. Vartotų terminų žodynelis	609

IVADAS

*Scientia vinces
(Mokslu laimėsi)*

Mokslinio darbo tikslas turi būti toks proto nukreipimas, kuris apie visus sutinkamus dalykus darytų tvirtus ir teisingus sprendimus.

R. Dekartas

Svarbiausia ne tik sukaupti kuo daugiau žinių, – svarbiausia, kad tos žinios, daug jų ar mažai, priklausytų tik tau vienam, būtų tavo kraujyje, būtų tavo laisvanoriškų pastangų nuosavybė – kūdikis.

R. Rolanas

Mokslas – pagrindinis civilizacijos pažangos variklis. Mokslo atrasti dėsniai, nustatyti dėsningumai, objektyvus tikrovės pažinimas užtikrina visuomenės, ūkio, švietimo, kultūros spartesnę raidą, skatina visų visuomenės narių intelektinį vystymąsi.

Kiekvienos šalies, tautos likimas, jos ateities perspektyvos didžia dalimi priklauso nuo joje skatinamos mokslinės minties, nuo jaunajai kartai sudaromų sąlygų įvaldyti mokslo pasiekimus ir jai pačiai ištraukti iš mokslinį tiriamąjį darbą.

Tačiau mokslinis tiriamasis darbas, palyginti su kitomis darbo ir veiklos rūšimis, yra vienas iš sudėtingiausių. Tai aukščiausia žmogaus intelektualinės veiklos sritis. Jai įvaldyti reikia ne tik aukšto protinio išsivystymo lygio, gilaus mokslinių žinių supratimo, bet ir kruopštaus, kantraus, pasiaukojamo darbo.

Mokslo istorija liudija, jog ir mokslas, ir visuomenė vystosi ne tik evoliuciniu, bet ir revoliuciniu keliu. Mokslo raida yra nuolatinės dinamikos būklė. Tarp jo keliamų idėjų, nuomonių, koncepcijų, paradigmų vyksta kova, jų įtvirtinimas ir paneigimas. Nauja keičia sena, netikslūs teiginiai keičiami tikslesniais, naujos idėjos kritikuoja senąsias, o gyvenimo praktika kelia vis naujas problemas, į kurias mokslas turi racionaliai pagrįstai atsakyti. Juo sudėtingesnės problemos keliamos mokslui, juo didesni reikalavimai iškykla moksliniam darbui. Atsiliepiant į šiuos poreikius, vyksta mokslų diferenciacija ir integraci-

ja. Vieni mokslai skaidosi pagal tam tikrų problemų sprendimo būdus, kiti jungiasi kompleksiniam šių problemų sprendimui.

Norint geriau pažinti ir gamtos, ir socialinius reiškinius, visapusiai objektyviai juos suprasti, būtina kompleksiškai juos tirti ir nagrinėti iš įvairių mokslų pozicijų, naudojant šių mokslų metodologiją ir metodus. Taigi tam tikrų mokslų sintezė ir vieninga tikrovės reiškinių pažinimo logika mokslinius tyrimus daro efektyvesnius, užtikrina jų aukštesnį lygį, šalina tarp mokslų egzistuojančius barjerus ir sudaro jų sąveikos galimybes sprendžiant mokslines problemas. Tai ypač svarbu tyrinėjant socialinius reiškinius, kuriuos determinuoja ir objektyvūs, ir subjektyvūs veiksniai, įvairios ideologijos, pasaulėžiūros pozicijos, istorinės perspektyvos, nusistovėjusios etninės tradicijos, visuomenės vystymosi tendencijos, viešosios nuomonės stereotipai.

Norėdami parengti jaunąjį mokslininką šiai sudėtingai mokslinei veiklai, šiame vadovėlyje metodologines mokslo ir mokslinio tyrimo problemas nagrinėjame integruodami įvairių mokslų žinias. Universitete studentas gauna bendrojo išsimokslinimo humanitarinių ir socialinių mokslų žinių, t. y. „*studium generale*“ pagrindus. Mūsų tikslas, apibendrinant šias žinias, papildyti ir aptarti, kaip jas taikyti konkrečiuose socialinių reiškinių tyrimuose. Todėl socialinių reiškinių tyrimo metodologiją ir ja pagrįstus tam tikrų mokslų metodus nagrinėsime iš mokslo ir socialinės filosofijos, teorinės ir taikomosios sociologijos, socialinės, asmenybės ir kūrybos psichologijos, mokslotyros ir mokslo istorijos, teisėtyros, etikos, aksiologijos, logikos ir edukologijos pozicijų, kuri ir yra mokslinių tyrimų metodologijos mokslo šaka. Tačiau mokslinį kūrybinį mąstymą nagrinėsime ne tik iš loginių, gnoseologinių, bet ir iš nestandartinio neloginio (aloginio) mąstymo pozicijų. Mokslinės veiklos ypatumas yra tas, jog jai įvaldyti nepakanka vien tradicinio loginio mąstymo arba tik mąstomosios veiklos visuotinai pripažintų mąstymo operacijų žinojimo. Šiai veiklai reikia ir produktyvaus netradicinio, nestandartinio, kūrybinio mąstymo (tarp jų intuicinio, lateralaus, sinergetinio ir kt.), kuris padėtų įvaldyti originalių idėjų gimdymo meną.

Antra vertus, neįmanoma sėkmingai dirbti mokslinį darbą neįvaldžius mokslinio darbo metodikos, jos technikos, procedūrų be mokslinių idėjų paieškų strategijos ir taktikos. Todėl vadovėlyje pateikiama mokslinio darbo metodikos žinių ir tam tikrų metodų samprata bei reikalavimai.

Neretai pradėdantieji mokslinį darbą mano, kad žinant metodą, jo reikalavimus jau galima atlikti tyrimus. Tačiau metodas – tik priemonė, instrumentas, kurio pagalba atliekamas tyrimas. Šio instrumento veiksmingumas priklauso nuo tyrėjo tikslų, filosofinių, sociologinių, psichologinių ar kitų koncepcijų, paradigmų, mąstymo operacijų, patirties ir gebėjimų, kad šį in-

strumentą panaudotų kur reikia ir kaip reikia. Kad tyrimo metodai duotų mokslinį rezultatą, kad jų pagalba galėtume atskleisti nagrinėjamų reiškinių dėsningumą, jų vystymosi tendencijas, būtina remtis metodologija. Todėl šiame vadovėlyje metodologijai ir skiriamas pagrindinis dėmesys.

Tačiau moksliniame darbe, kaip ir gyvenime, norint pažinti objektyvią tiesą, dažnai einama ne tik tiesiu keliu, bet ir vingiuotais klystkeliais, žavintis nemokslinėmis žiniomis, remiantis nemoksline pasaulėžiūra, dažnai patenkant į aklavietes, susiduriant su įvairiomis kliūtimis, darant klaidas ir mokantis iš jų. Todėl pradžioje stengsimės apžvelgti tas kliūtis, ydas ir mokslo antipodus, su kuriais susiduria mokslo raida, kurių ypatumus ir įmantrybes turi suprasti jaunas mokslininkas ir, atsižvelgęs į jas, vengti klystkelių, įvairių pseudo-mokslinių „teorijų“, apsišaukėlių „mokslininkų“, paramokslininkų paistalų.

Vadovėlyje ne tik pateikiama vienintelė tam tikros mokslinės paradigmos pozicija ar sektinas originalios mokslinės veiklos pavyzdys, bet yra ir alternatyvių pavyzdžių, skirtingų autorių nuomonių apie tą patį dalyką. Skaitytojui suteikiama galimybė kritiškai ir sąmoningai, savarankiškai susidaryti savo poziciją, jis skatinamas ieškoti ir rasti optimalų kelią į teisingą, objektyvią idėją.

Aptariant mokslinio darbo metodus, stengiamės kritiškai juos vertinti ir parodyti, kad socialiniuose tyrimuose nėra vieno universalaus metodo, o kiekvienas metodas turi savo privalumų ir trūkumų. Todėl norint gauti patikimą informaciją, reikia naudoti įvairius metodus tam pačiam reiškiniui tirti ir gautiems rezultatams nagrinėti.

Suprasdami mokslinio darbo sudėtingumą, šios veiklos žinių platumą ir gilumą, nagrinėdami tam tikrus metodologinius ir metodikos klausimus, tame pačiame puslapyje dėl patogumo nurodome papildomus literatūros šaltinius.

Norint geriau suprasti naujas pažangias tam tikrų mokslų idėjas, būtina teisingai ir tikslingai vartoti šių mokslų terminus, sąvokas ir kategorijas. Todėl vadovėlio pabaigoje pateikiame terminų žodynelį, kuris padės geriau suprasti dėstomos medžiagos turinį ir prasmę. Antra vertus, padės skaitytojui pasirengti mokslinės literatūros skaitymui.

Šis vadovėlis parengtas pagal Lietuvos teisės universiteto Teisės, Policijos, Socialinio darbo fakultetų magistrantūros mokslinio tiriamojo darbo (Socialinių tyrimų metodologijos) programą ir sukauptą šio kurso dėstyto patirtį.

Magistrantūra yra aukštesnioji universitetų studijų pakopa. Tai studentų pasirengimas aukštos kvalifikacijos profesiniam darbui, savarankiškiems moksliniams tyrimams. Magistro akademinis laipsnis ne tik nurodo asmens specializuotą tam tikros mokslo krypties aukštąjį išsilavinimą, bet ir pasirėngimą doktorantūros studijoms. Taigi magistro diplomą suteikia teisę stoti į doktorantūrą.

Magistrantūros programos atitinka Tarptautinės standartizuotos švietimo sistemos (ISCED) „7“ lygio studijų programų reikalavimus.

Jau viduramžiais laisvųjų menų magistro (*Magister artium liberalium*) laipsnį įgydavo laisvųjų menų mokytojai. Vėliau šis laipsnis buvo suteikiamas baigusiems filosofijos studijas.

XIX a. daug kur, ypač Vokietijoje, magistro laipsnį išstūmė filosofijos daktaro laipsnis. Lietuvoje ir kitose šalyse magistro laipsnis, kaip ir dabar, buvo ir yra žemesnis nei daktaro mokslinis laipsnis. Tai akademinis laipsnis, kuris suteikiamas baigusiems universitetus bei apgynusiems magistro baigiajamąjį darbą. Kai kuriose šalyse tai ne tik aukštos kvalifikacijos laipsnis, bet ir mokslinis laipsnis.

Magistrantūra Lietuvoje taip pat turi seną istoriją. Jau nuo karaliaus Stepono Batoro aktų, 1579 m. paskelbusių Vilniaus universiteto įkūrimą, ji ženklino ypatingą aukštesniąją studijų pakopą, kurioje įgyjama tvirtesnių, gilesnių mokslinių akademinų žinių. Be to, šių studijų baigimas reiškė ne tik žinių, mokėjimų įgijimą, bet ir savarankiškos, gebančios atlikti mokslinius tyrimus, originalios individualybės įsiliejimą į visuomenę.

Studentų dalyvavimas moksliniuose tyrimuose visuomet yra viena iš produktyviausių studijų formų, suteikiančių galimybę ne tik giliau pažinti praktinę veiklą, bet ir gebėjimą pajusti mokslinės kūrybos procesą. Teisės saugos ir teisėtvarkos pareigūnų ir jų darbo patirties analizė rodo, jog studijų metais mokslinį darbą dirbę pareigūnai, nors ir netapę mokslininkais, neretai esti naujais mokslinių žinių, tiriamojo darbo metodų ir mokslinio mąstymo skleidėjai. Remdamiesi naujaisiais mokslo pasiekimais, tokie specialistai tampa profesionaliais, aktyviai įgyvendina įvairias inovacijas.

Vadovėlyje, be filosofijos, sociologijos, psichologijos, mokslotyros literatūroje jau anksčiau nagrinėtų metodologinių temų, autorius pateikia ir savo požiūrį į jas, taip pat naują požiūrį į mokslinį mąstymą, susiformavusį moksluose per paskutiniuosius dešimtmečius. Tai sinergetinio, lateralaus mąstymo, argumentologijos naujas, originalus apibendrintas požiūris į mokslinių tyrimų strategiją, racionaliai pagrįstą naujų idėjų taktiką.

Autorius nuoširdžiai dėkoja recenzentams: akad. prof. habil. dr. Algirdui Gaižučiu, prof. habil. dr. Palmirai Jucevičienei, prof. dr. Genovaitei Babachinaitei, doc. dr. Alvydui Šakočiui už pareikštas pastabas ir pasiūlymus tobulinant šį vadovėlį. Taip pat esu dėkingas prof. dr. Eugenijui Palskiui ir prof. dr. Pranui Rasimavičiui už skatinimą šį leidinį rengti, aktyvų pritarimą jame keliamoms idėjoms ir vertingas pastabas dėl jo turinio.

1. MOKSLINIŲ TYRIMŲ PASKIRTIS AUKŠTOJOJE MOKYKLOJE

Šių žinių neįmanoma išreikšti žodžiais, ... bet bendromis mokytojo ir mokinio pastangomis jos staiga gimsta sieloje ir ima maitintis savimi kaip ugnis, kuri išsiliepsnoja ją įpūtus.

Platonas

Aš mačiau toliau nei kiti todėl, kad stovėjau ant gigantų pečių.

J. Niutonas

Aukštosios mokyklos sukurtos tam, kad perduotų jaunajai kartai mokslo ir visuomenės vertybes. Aukštoji mokykla, ypač universitetinio tipo, yra ne tik mokymo, studijų organizavimo, bet ir mokslo įstaiga. Joje kuriamos naujos žinios, keliamos idėjos, sprendžiamos mokslinės problemos. Juo aukščiau išvystyta mokslinė mintis šioje institucijoje, juo aukštesnio lygio yra ir studijų procesas. Mokslininkai pedagogai perduoda ir turi perduoti studentams ne tik mokslo žinias, bet ir savo patyrimą kuriant, sisteminant ir apibendrinant naujas žinias. Nuo dėstytojų mokslinio lygio, jų intelekto, kūrybingumo, gebėjimo perteikti studentams mokslinę mintį priklauso studentų mąstymo kryptingumas, būsimas profesionalumas, kūrybingumas darbe.

Visiškai teisingas buvo psichologas ir pedagogas K. Ušinskas, apibendrinęs jaunosios kartos ugdymo dėsningumus ir padaręs išvadą, jog „tik asmenybė gali ugdyti ir formuoti asmenybę, tik charakteris gali formuoti charakterį... Jokie nuostatai ir programos, jokia dirbtinė mokymo įstaigos organizacija, kad ir kaip gudriai ji būtų sumanyta, negali auklėjimo darbe pakeisti asmenybės“¹.

Tai patvirtina ir tokių prestižinių universitetų, kaip Kembridžo, Oksfordo, kuriuose dirba aukšto lygio mokslininkai, studentų parengimas. Pvz.: Kembridžo universitetas pasauliui davė 63 Nobelio premijos laureatus. Oksfordo

¹ K. Ušinskis. Rinktiniai pedagoginiai raštai. I t. – Kaunas, 1959. P. 247, 248.

universitetas Didžiąjai Britanijai po Antrojo pasaulinio karo iš 10 ministrų pirmininkų parengė 8 pirmininkus. Didelį indėlį į mokslą įnešė ir kiti mokslininkai, sukūrę tam tikros mokslo srities savo mokyklas. Pvz.: anglų fizikas Ernestas Rezerfordas savo laboratorijoje išugdė visą plejadą Nobelio premijos laureatų. A. Jofė sukūrė fizikų mokyklą ir išugdė tokius žymius fizikus, kaip A. Aleksandrova, Nobelio premijos laureatą P. Kapicą, I. Kurčatovą, atradusį dirbtinę radioaktyviųjų branduolių izomeriją. Taip pat pažymėtini: Juras Požėla, buvęs Lietuvos mokslų akademijos prezidentas, kietojo kūno plazmos ir puslaidininkų karštųjų elektronų fizikos mokyklos kūrėjas, naujo izotropinio reiškinio susidarymo puslaidininkiuose atradėjas, 100 išradimų autorius, 9 monografijų autorius ir bendraautoris, Kazimieras Ragulskis, Kauno technologijos universiteto Vibrotechnikos laboratorijos vedėjas, 1700 išradimų ir patentų, 23 monografijų autorius (arba bendraautoris), išugdęs 250 daktarų, tarp jų 30 habilituotų, sukūręs precizinės vibrotechnikos ir mikromechanikos mokslinę mokyklą, ir daugelis kitų.

Nuo antikos laikų Platono akademijos įkūrimo senovės Graikijoje pagrindiniu mokomojo proceso tikslu laikoma tiesos paieška ir esamų tiesų kritika. Jau Sokrato mokymo metodas rėmėsi tiesos radimo menu, euristika*, o pats Sokratas mokytojo vaidmenį lygino su akušerės (lot. *maieutike*) menu. Taigi jau nuo anų laikų keliama idėja, kad mokantysis neatskleidžia besimokančiajam tiesos, o padeda pačiam ją surasti.

Stasys Šalkauskis, teikdamas svarbią reikšmę aukštajam mokslui kaip inteligentijos, visuomenės elito, mokslinių darbuotojų rengimo kalvei, atkakliai kėlė mokslinimo uždavinį. Jis rašė: „pradinė ir vidurinė mokykla moko, protina, lavina, universitetas mokslina, t. y. įjungia į aukštąją intelektualinę kultūrą ir į mokslo gyvenimą“².

Antanas Maceina, nagrinėdamas tautinį auklėjimą, kėlė aukštajam mokslui išskirtinį uždavinį ugdyti tautos elitą, atrenkant ir individualiai padedant gabiems jaunuoliams pasiekti mokslo aukštumų. „Tautos universitetai, akademijos ir meno mokyklos, – rašo A. Maceina, – pirmiausia turi rūpintis sudaryti elitą, kuris ne tik pavaduotų senuosius darbininkus, bet ir pralenktų. Individualiniai paskatinimai, nurodymai ir padaršinimai, vertingų darbų parėmimas, susidomėjimas originaliais bandymais, – vis tai yra būdai, kuriais galima atrinkti gabiausius žmones ir padėti jiems išsivystyti jų srityje. Elitas negali būti parengtas masiniu plotu. Ugdymo individualizavimas šiuo atveju

* Gr. *heurisko* – randu.

² S. Šalkauskis. Universiteto koncepcija. Raštai. IV t. – Vilnius: Mintis, 1995. P. 560.

eina ligi kiekvieno asmens atskirai. Čia yra būtinas susidomėjimas atskirais žmonėmis ir jų globojimas³.

Ši studentų individualaus rengimo metodą naudoja daugelis vedančiųjų aukštųjų mokyklų. Profesorius ar dėstytojas individualiai globoja keletą gabių studentų nuo pirmojo iki paskutiniojo kurso.

Studijų ir mokslinių tyrimų integracijos principas aukštajame moksle visiškai buvo suformuluotas ir įgyvendintas po Vokietijos universitetų 1810 metų reformos, kurią inicijavo tuometinis Prūsijos tikybių ir švietimo ministras, filologas ir filosofas Vilhelmas fon Humboltas. Jis panaikino pradinių mokyklų priklausomybę nuo bažnyčios, įteisino J. H. Pestalocio metodus, pertvarkė Mokslų akademiją ir įkūrė Berlyno universitetą. Nuo to laiko moksliniai tyrimai ir studentų rengimas jų pagrindu tapo universitetų išskirtiniu bruožu. Ir dėstytojų, ir studentų tikslas sutelktomis pastangomis ieškoti objektyvios tiesos, o jai pasiekti – organizuoti tyrimus, įvaldyti mokslinio darbo pagrindus.

Moksliniai tyrimai aukštojoje mokykloje įgauna edukacinę reikšmę, jie panaudojami studentų intelektinei laisvei, kritiniam mąstymui, kūrybiškumui ugdyti.

Tradiciniai, autoritetu grindžiami, dėstytojų ir studentų santykiai keičiami į lygiateisių partnerių laisvą bendradarbiavimą, vienijamą nuolatinio tiesos siekimo.

Sekant Vokietijos pavyzdžiu, Anglijos ir JAV universitetuose buvo priimtas reikalavimas universiteto dėstytojams aktyviai užsiimti mokslinė tiriamąja veikla (C. Gellert)⁴. Mokslinė tiriamoji veikla tapo svarbia universiteto dėstytojų profesionalumo charakteristika, tačiau čia, priešingai, nebuvo reikalaujama, kad dėstytojų tyrimų rezultatai papildytų studijų programų turinį, beje, dėstytojai galėjo atlikti tyrimus nebūtinai iš savo dėstomos disciplinos. Dviejų skirtingų (Anglijos ir Vokietijos) liberalaus ugdymo aukštojo mokslo koncepcijų tikslas yra vienas – individų intelektualinės laisvės ugdymas. Tik antruoju atveju labiau akcentuojama mokslinės tiriamosios veiklos svarba asmenybės intelektualinės liberalizacijos ugdyme. JAV aukštojo mokslo modelyje yra sujungiami Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Vokietijos aukštojo mokslo modelių bruožai. Tačiau aukštosiose profesinėse studijose vadovaujamosi Prancūzijos patirtimi, o aukštosios akademinės studijos grindžiamos vokiškuoju modeliu⁵.

³ A. Maceina. Pedagoginiai raštai. – Kaunas: Šviesa, 1990. P. 358.

⁴ Plačiau žr.: C. Gellert. Faculty Research. In: G. R. Neave (ed.). The Encyclopedia of Higher Education. Vol. 3. – Oxford: Pergamon Press, 1992. P. 1634–1641.

⁵ I. Milišūnaitė. Mokslinių tyrimų idėjos raidos etapai aukštajame moksle // Aukštojo mokslo sistemos ir didaktika. – Kaunas: Technologija, 1999. P. 84–90.

Tačiau ne visos aukštosios mokyklos užsienyje išlaiko mokslo universitetų statusą. Kaip nurodo Palmira Jucevičienė, remdamasi E. A. Lyntono ir S. F. Elmano teiginiais, iš 300 JAV aukštųjų mokyklų tik 150 pagal jų lygį patvirtintos tikriesiems universitetams. Visas kitas institucijas šie tyrinėtojai laiko žemesnio lygio – koledžų kategorijomis. Pagal Karnegio tarnybos klasifikaciją, iš 305 JAV aukštųjų mokyklų tik 118 aukštųjų mokyklų priskiriama mokslo ir doktorantūros universitetams⁶.

Šiuo metu Lietuvoje daugumai aukštųjų mokyklų tapusioms universitetais iškyla uždavinys būsimos akreditacijos metu pateisinti šį vardą. Tai galima padaryti tik pasiekus tam tikrą mokslinių tyrimų lygį ir išugdžius mokslinių kadrų elitą. Nuo to priklausys tolesnio kiekvienos aukštosios mokyklos vystymosi perspektyva.

Dabar Europoje išskiriami aukštųjų mokyklų struktūriniai modeliai, kuriuos galima priskirti prie binarinės arba integruotos universitetų (unifikuotos), arba prie fragmentinės sistemos. J. Jallade straipsnyje „Pagrindinės studijos Europoje: lyginimo perspektyva“ (1992) taip apibūdinamos šios sistemos⁷. *Binarinė sistema* egzistuoja Vokietijoje ir yra sudaryta iš universitetinių ir neuniversitetinių aukšto mokslo institucijų. *Unifikuota sistema*, kai universitetai į savo sistemą įtraukia koledžus, realizuojančius neuniversitetinių studijų programas (Švedija, Ispanija). Kai sistemoje yra įvairaus tipo aukštojo mokslo institucijų, o dėl jų įvairovės tokios sistemos negalima laikyti nei binarine, nei unifikuota, ji vadinama *fragmentine*.

P. Skotas (P. Scott) išskiria net penkias aukštojo mokslo struktūrinės sistemos (universitetinę, dualinę, binarinę, unifikuotą ir stratifikuotą). *Dualinėje sistemoje* universitetai, skirtingai nei binarinėje, veikia atskirai nuo kitų, žemesnio lygio aukštojo mokslo institucijų. *Stratifikuota sistema* susideda iš įvairių studijų ir mokslo institucijų.

P. Jucevičienė prognozuoja, jog „Lietuvos aukštasis mokslas neišvengiamai vystysis tuo pačiu keliu, kaip ir kitų demokratišų šalių aukštojo mokslo sistemos: iš binarinės į unifikuotą ir, reikia tikėtis, į stratifikuotą“⁸.

Apibendrinami aukštųjų mokyklų raidos tendencijas, galime daryti išvadą, jog jų ateities vystymosi perspektyvos priklausys nuo mokslinio potencialo augimo jose, nuo jų mokslinio tiriamojo darbo lygio, nuo tiesos ieškojimo metodologijos ir metodikos perdavimo studijuojantiems, nuo jų įtraukimo į

⁶ P. Jucevičienė. Lietuvos aukštasis mokslas: *Quis es? Quo vadis? // Studijos aukštojo mokykloje*. 1 kn. – Kaunas: KTU, 1997. P. 24–25.

⁷ Pateikiama pagal: P. Jucevičienė. Lietuvos aukštasis mokslas ... P. 25–26.

⁸ P. Jucevičienė. Lietuvos aukštasis mokslas... P. 28.

mokslinį tiriamąjį darbą. Tačiau negalima pamiršti, kad moksliniai tyrimai aukštojoje mokykloje pirmiausia turi turėti edukacinę reikšmę. Vadinasi, moksliniai tyrimai ne tik turi kaupti mokslinio darbo patirtį ieškant tiesos, bet ir ugdyti kūrybinį, kritinį, nestandartinį mąstymą. Antra vertus, tyrimo rezultatai turi būti taikomojo pobūdžio. Todėl magistrų baigiamuosiuose darbuose, ypač daktarų disertacijose, turėtų būti nagrinėjami ne tik gauti rezultatai, suformuluotų išvadų praktinė reikšmė, jų taikymo praktikoje metodika, bet ir tų naujai atrastų idėjų diegimo į studijų procesą didaktiniai principai ir metodai.

Tai ženkliai prisidėtų prie tam tikrų dalykų dėstymo metodikos, vadinamosios specialiosios didaktikos kūrimo ir jos tobulinimo. Juk daugelis mokslo krypčių, tarp jų ir teisės mokslų bei profesinio studentų rengimo disciplinų, neturi savo specialiosios didaktikos. Tai sunkina šių dalykų sukauptų žinių perdavimo studentams procesą. Užsienio šalyse, rengiant vadovėlius, studijų knygas, nagrinėjant dėstomo dalyko turinį, neretai paraleliai pateikiama ir jo dėstymo bei studijavimo metodika (žr. 9 nuor.).

Fundamentaliųjų tyrimų žinios netiesiogiai taikomos praktikoje, o taikomieji mokslai nurodo ne tik kokių žinių reikia tam dalykui išmokti, bet ir suteikia „žinojimą“, kaip šias žinias taikyti praktikoje, kokia jų „vertė“ besimokančiajam, kodėl jos būtinos. Tai ugdo studento motyvaciją, suteikia žinioms asmeninę prasmę, jos tampa asmeniškomis.

Mokslo ir studijų integracija aukštojoje mokykloje yra vienas iš aktualiausių universitetinių studijų vystymo uždavinių. „Mokslo ir studijų vienovė yra pagrindinis universitetinių studijų principas. Moksliniais tyrimais palaikoma dėstytojų mokslinė kvalifikacija ir profesinis jų tobulėjimas. Universitetų vaidmuo išskirtinis tuo požiūriu, kad jie, vykdydami mokslinius tyrimus, turi rengti ir naujus mokslininkus. Universitetai paprastai turi plėtoti daugelio sričių mokslinę veiklą ir išlaikyti tam tikrą teorinių (fundamentinių) bei taikomųjų mokslinių tyrimų ir technologinės plėtros pusiausvyrą, kad kuo geriau padėtų spręsti visuomenei svarbias problemas ir sudarytų prielaidas rengti plataus profilio specialistus. Mokslo ir studijų integracija yra būtina sąlyga kelti universitetinių studijų lygį. Naujos mokslo žinios, įgytos ir sukurtos atliekant fundamentinius ir taikomuosius mokslinius tyrimus tampa ir aukštąjį išsilavinimą įgyjančių specialistų žiniomis. Todėl svarbu, kad universitetuose dėstytojų aukštos kvalifikacijos mokslininkai...“¹⁰.

⁹ S. Franke. Berufsethik für die Polizei (Grundlagen – Didaktik Einzeldienst und geschlossene Einsätze). – Münster, 1991; B. Г. Коломацкий. Курс криминалистики (Дидактика и методика). – Москва, 1991.

¹⁰ Lietuvos aukštasis mokslas. Baltoji knyga... P. 50.

Universitetinio tipo aukštojoje mokykloje dominuoja mokslinės teorinės, akademinės žinios. Tai natūralu. Tačiau atsiradus per dideliame akademinių žinių atotrūkiui nuo praktikos, studijų procesas gali tapti formaliu, žinių pasisavinimas – savitiksliau, tik dėl geresnio egzamino pažymio. Mūsų tyrimai „Studijų procesas studentų akimis“ (2000 m.) rodo, jog net 53,5 proc. studentų pageidauja, kad jie būtų vedami probleminiu būdu, diskusijų pagrindu, o 13 proc. visgi pageidauja, kad plačiau būtų aptariama teorinių idėjų taikymo praktikoje būdai.

Taigi prieštaravimas tarp mokslo ir praktikos, tarp fundamentinių ir taikomųjų, tarp objektyvių ir subjektyvių (asmeninių) žinių lieka neišspręstas akademinio lygiu. Žinios neturi tapti tik tikslu, bet turi būti naudinga priemone žmogaus išmintingumui lavinti ir praktiškai taikyti. Teisus buvo Eschilas (Aischylus), gyvenęs V a. pr. m. e., tvirtindamas, kad „išmintingas ne tas, kuris daug žino, o tas, kurio žinios yra naudingos“. Pratešdamas šią mintį, M. Montenis (M. Montaigne) teisingai teigia, jog „reikia stengtis išaiškinti ne kas daugiau žino, o kas geriau žino“.

Kalbant apie žinių objektyvumą ir tiesą, neišvengiamai tenka prisiminti, kad nėra absoliučios tiesos, yra tik reliatyvi, kad žinios, kurios vadinamos objektyviomis, jas įvaldant, įgauna subjektyvią prasmę. Todėl visiškai teisus yra R. Barnetas (R. Barnett), žymus anglų edukologas, aukštojo mokslo metodologas, tvirtindamas, jog kiekvienoje intelektinės minties ar veiklos srityje nėra vienintelės tiesos, kurios studentai būtinai turi laikytis. Kad tekstas būtų suprantas, jis turi būti interpretuojamas. Bet interpretacija taip pat yra daugiareikšmė. Todėl pats interpretavimo aktas yra ne mechaninis, bet kūrybinis, arba meninis, procesas. Nors tiesos kriterijus taip pat gali būti taikomas, bet pati tiesos koncepcija yra atvira, kurioje teiginiai, pretenduojantys į tiesą, pasižymi individualia reikšme, atsidavimu jai ir vertinimu¹¹.

Ne tik socialiniuose, humanitariniuose, bet ir gamtos moksluose sukurtos teorijos gali prieštarauti viena kitai. Tokiais atvejais jų pasirinkimą lemia arba jų interpretacija, arba šios institucijos mokslininkų tyrimai. Šie tyrimai, jeigu jie yra ir taikomojo pobūdžio, atrasdami naujus faktus, gaudami naujus duomenis apie teorijos taikymo galimybes tam tikrose sąlygose, gali paneigti arba patvirtinti tos teorijos veiksmingumą ir naudingumą.

Taigi moksliniai tyrimai, nagrinėjantys praktiką, tampa teorinės paradigmos patikrinimo priemone ir priimtinos tiesos kriterijumi.

R. Barnetas nurodo, jog plačiausiai pripažįstami požiūriai į tiesą remiasi tokiais teorijomis:

¹¹ R. Barnett. *The Idea of Higher Education*. – London: SRHE and OU Press, 1990. P. 58.

1. Realybės atitikimo teorija – teiginys turi atitikti tikrovę.
2. Dermės teorija – teiginys turi derintis su kitais teiginiais.
3. Pragmatinė teorija – teiginys turi tarnauti interesams ir naudai.

Aukštajame moksle ne dermė turi būti akcentuojama, o tolerancija ir netgi nedermės ar konfliktų paieškos. Aukšto lygio idėja aukštajame moksle būtent ir išreiškia norą nesustoti ir nesitaikyti su tuo, kas yra, o konceptualiai, teoriškai ar praktiškai, peržengiant savaime suprantamas duotybes, eiti toliau¹².

Taigi studijų procese, juolab atliekant tyrimus, yra svarbu suvokti įvairias tiesos alternatyvas ir tai, kad kiekviena iš jų yra tam tikru lygiu ribota. Todėl nagrinėjant alternatyvas turi būti kritiškai išsiaiškinti jų privalumai ir trūkumai. Tai nereiškia, kad turime ignoruoti objektyvumą kaip vertybę aukštajame moksle. Tačiau apsiribodami viena tiesa, lavinsime tik studentų atmintį, o ne kritinį, kūrybinį mąstymą. R. Barnetas daro labai teisingą išvadą teigdamas, jog „jei mokymo programa bus sudaroma remiantis tik viena kuria nors tiesos teorija, tai susidursime su iškreipta edukacijos samprata“¹³.

Įvairių alternatyvų pateikimas padeda išsiaiškinti asmeninę studento nuomonę, jo vertinimus, ugdyti jo kritinį požiūrį, formuoti jo asmenines žinias. Suprantant, jog net ir mokslinės žinios greitai kinta, organizuodami studijų procesą su alternatyvomis, padedame studentui studijų procesą daryti autentišką, akcentuodami ne jo kiekybę, o kokybę.

Tačiau visa tai kelia aukštus reikalavimus ne tik studentams, bet ir dėstytojams, kurie turi pateikti ne tik formalizuotą žinių sistemą, bet ir asmeninį požiūrį, kuris neįmanomas be tiesioginio, „gyvo“ bendravimo su studentais. Mūsų nuomone, daroma teisinga išvada, jog „dėstyto kokybė yra proporcinga pateikiamų studentams „asmeninių žinių lyginamajam svoriui, o apskritai dėstytojas, neturintis jų, tiesiog nereikalingas – yra vadovėliai. „Grynas“ pedagogas, neužiimantis mokslu, negali būti geras dėstytojas todėl, kad, atplėštas nuo mokslo, jis geriausiu atveju gali valdyti „ne naujausias žinias“¹⁴.

Taigi mokslas, moksliniai tyrimai aukštojoje mokykloje tampa mąstymo ugdymo mokykla, kuri papildo aukštąjį išsilavinimą aukštuoju išsimokslinimu.

Būdingas mokslinio pažinimo bruožas aukštojoje mokykloje yra tas, jog studentas, jame dalyvaudamas, yra aktyvus subjektas, dėstytojo partneris ieškant ir randant tiesą. Habermas tai pavadino tiesos konsensuso teorija.

¹² R. Barnet. The Idea of Higher Education... P. 55.

¹³ Ten pat. P. 57.

¹⁴ А. В. Юревич, И. П. Цапенко. Функциональный кризис науки // Вопросы философии, 1998, № 1. С. 26.

Tai nėra reikalavimas, kad diskusijos rezultatas būtinai būtų visiškas konsensusas, tačiau tai reiškia, kad pateikiamos idėjos siektų išsaugoti konsensuą. Intelektiniai debatai nėra „jaukūs“ ar visa leidžiantys; veikiau tai yra įtampą suponuojantys kritiniai vertinimai. Šio požiūrio aspektu aukštasis mokslas negali būti tik tiesos sklaidos tarp studentų siekis; aukštasis mokslas yra kur kas sudėtingesnis ir reiklesnis procesas. Jo pagalba studentas išsiugdo gebėjimus pareikšti ir apginti ne bet koki, o „apsišvietusį ir informuotą“ savo požiūrį, arba išsiugdo tam tikrą žinojimą apie įvairius reiškinius.

Kas yra tiesa – deryboms pavaldus klausimas, todėl ir į pačią tiesą bei objektyvumą aukštajame moksle neturi būti žiūrima kaip į savaime suprantamas duotybes. Todėl studentai turi būti skatinami siūlyti ir prisiimti atsakomybę už savo į tiesą pretenduojančius teiginius. Aukštasis mokslas reikalauja iš individų jų intelektualinės brandos, saviraiškos, pasiaukojimo, optimizmo, tolerancijos kitų nuomonėms, kritiškumo ir savikritikos.

Šis naujas požiūris yra iššūkis dabar egzistuojančiam aukštajam mokslui. Jo uždavinys yra žinių ir tiesos, tų etinių elementų įgyvendinimas studentų praktinėje veikloje. Į studentą šiuo aspektu turi būti žiūrima ne kaip į programos reikalavimų vykdytoją, atsakovą, o kaip į aktyvų tos programos realizavimo partnerį¹⁵.

Tačiau įgyvendinant šį naują požiūrį, vėl susiduriama su edukacinėmis problemomis. D. Boudas (D. Boud), aptardamas šią studentų savarankiškumo ugdymo problemą, konstatuoja, jog dėstytojas gali skatinti arba blokuoti studentų savarankiškumą, tiesiogiai priklausant nuo to, kokius mokymo būdus jie taiko praktikoje. Dėstytojai nepajėgia išugdyti studentų autonomijos: visa, ką jie gali padaryti, tai sukurti tokias sąlygas, kuriose studentų savarankiškas mokymasis plėtotųsi¹⁶.

Bet ir šiuo atveju dėstytojo vaidmuo studijų procese nesumažėja. Studentų savarankiškumo tapsmas tiesiogiai susijęs su dėstytojų pedagoginio darbo meistriškumu. Dėstytojai, savarankiškai dirbant studentams, yra ne mažiau reikalingi negu mokant juos. Čia tik keičiasi jų funkcija. Ši funkcija tampa labiau susijusi su pagalba studentui apsisprendžiant ir pasirenkant mokymosi bei vertinimo turinį ar būdus ir kur kas mažiau – su žinių perteikimu. Vadinasi, dėstytojų vaidmuo savarankiškų studijų procese yra platesnis (tvirtina D. Boud) negu tradicinės didaktikos atveju, kai dėstytojo pagrindinis dėmesys koncentruojamas į moralizavimą ir instrukcijų perteikimą.

¹⁵ R. Barnett. The Idea of Higher Education... P. 60.

¹⁶ D. Boud. Introduction // Boud D. (ed.) Developing Student Autonomy in Learning. – London: Kogan Page, 1981. P. 16–17.

Tik autonomiškai dėstytojai geriausiai gali ugdyti studentų autonomiškumą. Jei dėstytojas neigia savo edukacinę–organizacinę kompetenciją ir vengia atsakomybės už teikiamos pagalbos būdus bei ugdymo rezultatus, vargu ar studentai turės pozityvų pavyzdį autonomiškumui ugdytis. Nors savarankiško darbo metu kontrolės lygis ir vieta keičiasi, tačiau dėstytojas nepraranda lyderio vaidmens. Jis išlieka institucinio lygmens aukštosios mokyklos atstovas, atsakingas už studentų aprūpinimą tokiomis sąlygomis, kurios būtų optimaliai palankios studentų autonomiškumo igūdžiams formuotis. Tačiau laužant autoritariško dėstytojavimo įpročius, dėstytojai susiduria su daugeliu jų naujo vaidmens problemų, iš kurių ypač pabrėžtinos dvi:

- a) jie patys turi ieškoti optimalių studento savarankiško darbo būdų, eksperimentuoti su jais bei įvertinti jų validumą praktikoje;
- b) šis darbas gali būti sėkmingas tik tose institucijose, kuriose pasitikima dėstytoju arba, kitaip tariant, kuriose yra leidžiama dėstytojams naudotis savo autonomija¹⁷.

Taigi studentų savarankiškumo, jų autonomijos ir atsakomybės didėjimas studijų procese neišvengiamai yra susijęs su dėstytojų darbo pertvarka, bendravimo su studentais pokyčiais, su naujovių diegimu ir inovacijų įgyvendinimu.

Apibendrinamas aukštųjų mokyklų praktiką diegiant edukacines inovacijas, M. Kornvalis (M. Cornwall) rašo, jog naujovių diegimas yra sunkus darbas kiekvienoje srityje, ypač galias tradicijas turinčioje institucijoje. Todėl išmintinga manyti, jog konservatyvūs kolegos gali ganėtinai neigiamai reaguoti į bandymus įgyvendinti savarankiškų studijų modelį. Kolegų priešiška nuostata gali atsiskleisti „tik ne čia“ sindromu arba „dar nebuvo to daryta“ atsakymu, arba replika „valdžia tam nepritars“. Į šiuos argumentus reikia atkreipti dėmesį, kadangi, esant prieštaravimui, reikia ypač gerai apmąstyti tikslų siekimo strategiją. Verta prisiminti ir tai, jog kitatikiškas, radikalai atmetantis jau įsitvirtinusių pedagoginių principus, rizikuoja būti nesuprastas ar net „išstremtas“.

Edukacinės naujovės tik retai kada inicijuojamos formaliai – dažniau neformaliai, ir tik jei pasiseka, formaliai patvirtinamos. Iniciatyvos šaltiniai – entuziastai pedagogai arba jų mažos grupelės. Todėl labai svarbu išsaugoti pirminį entuziazmą, ypač tuo metu, kai siektinos idėjos šalininkų yra nedaug. Ne mažiau svarbu strategijos įgyvendinimą institucionalizuoti, nes tik tada gali būti garantuotas jos išliekamumas, sietinas su resursų aprūpinimu¹⁸.

¹⁷ D. Boud. *Toward Student Responsibility for Learning* // Boud D. (ed.) *Developing Student Autonomy in Learning*. – London: Kogan Page, 1981. P. 28.

¹⁸ M. Cornwall. *Putting it into Practice: Promoting Independent Learning in a Traditional Institution* // Boud D. (ed.) *Developing Student Autonomy in Learning*. – London, 1981. P. 195–196.

Studentų savarankiškumo ugdymas, jų kūrybinio ir kritinio mąstymo lavinimas skatina juos neapsiriboti „gatavomis“ žiniomis, bet, vertinant jas kritiškai, ieškoti naujų alternatyvų arba naujo jų pagrindimo. Visa tai suponuoja poreikį įsitraukti į mokslinius tyrimus ir empiriškai ar racionaliai paneigti arba naujai pagrįsti egzistuojančias teorijas, koncepcijas ar idėjas.

Tačiau gali kilti tokie klausimai:

1. Ar reikia visus studentus supažindinti su mokslinio darbo pagrindais, tyrimo metodologija ir metodika?

2. Koks yra ryšys tarp aukštojo mokslo ir mokslinio tiriamojo darbo?

3. Ar mokslinis tiriamasis darbas sudaro neatsiejamą aukštojo mokslo institucijos kaip idėjos dalį?

4. O jeigu nebūtų atliekami moksliniai tiriamieji darbai, ar būtų galima vadinti šią instituciją aukštojo mokslo?

Atsakant į pirmą klausimą, tenka prisiminti, kad studentai mokslinio darbo žinias, tyrimo metodus plačiai taiko rašydami kursinius darbus, dalyvaudami studentų moksliniuose būreliuose, ypač rengdami baigiamuosius magistro darbus. Tiesa, ne visi studentai vienodai pajėgūs dalyvauti tyrimuose. Tačiau susipažinę su tyrimo metodika ir procedūromis, beveik be išimties parašo geresnius darbus, išmoksta argumentuoti, pagrįsti dėstomas mintis, turėti savo nuomonę. Praktika rodo, jog tokių gilesnių tiriamojo darbo žinių ypač pasigenda magistrantai ir doktorantai. Žemesnių kursų studentai tokias žinias sunkiau įvaldo. Pvz.: mokslinio darbo pagrindų dėstymas pirmo kurso studentams, kol jie dar nėra išmokę dirbti savarankiškai, – menkavertis. Tuo tarpu nepateisinama, kai magistrantai ar doktorantai nėra išstudijavę mokslinio darbo metodologijos pagrindų, nemoka kūrybiškai taikyti racionalių, loginių, sociologinių, empirinių metodų, aiškinti ir interpretuoti socialinių faktų, kelti tiriamajame darbe problemų ir hipotezių.

Aktuali problema yra studentų mokslinės draugijos narių rengimas moksliniams tyrimams. Gera praktika yra sukaupia kai kuriose užsienio aukštosiose mokyklose, kai tokiems studentams sudaromos sąlygos išklausti mokslinio darbo pagrindų kursą kartu su magistrantais arba kaip fakultatyvą.

Į antrą klausimą apie aukštojo mokslo ir mokslo tiriamojo darbo ryšį yra skirtingi požiūriai. Tokie užsienio autoriai, kaip Dž. Neimanas (J. Newman)¹⁹, Ortega ai Gasetas (Ortega y Gasset)²⁰ ir Seras Valteris Moberlis (Sir Walter Moberly)²¹, pasisako už tai, kad universitetui būtų neprivalu ir nereikėtų

¹⁹ J. H. Newman. *The Idea of a University*. – Oxford: Oxford University, Press, 1976. P. 104.

²⁰ Ortega y Gasset. *Mission of the University*. – London: Kegan Paul, 1946. P. 58.

²¹ W. Moberly. *The Crisis in the University*. – London: S.CM Press, 1949. P. 184.

disponuoti mokslinių tyrimų veikla. O K. Jaspersas (K. Jaspers)²², Filipas Grifitsas (Ph. Griffiths)²³ ir C. Vegeneris (C. Wegener)²⁴ teigia, kad moksliniai tyrimai iš tikrųjų sudaro neatsiejamą universiteto idėjos dalį. Taigi nuomonių vienovės šiuo klausimu nėra. Tačiau, kaip matyti iš anksčiau pateiktos medžiagos, čia susiduria prieštaringos scientistinės ir edukacinės nuomonės. Vieni, absoliutizuodami mokslą ir mokslines žinias, teikia joms prioritetą studijų didaktikos atžvilgiu, kiti laikosi nuomonės, kad ne tik mokslininko lygis lemia studijų proceso kokybę, bet ir pirmiausia gebėjimas šias žinias suprantamai, įdomiai ir efektyviai pateikti studentams, panaudojant aktyvias mokymo formas ir metodus.

Reikia atsižvelgti į tai, kad ne visose aukštosiose mokyklose yra universitetinės studijos. Aukštosios mokyklos, teikiančios profesinį išsilavinimą, suprantama, kelia kitus tikslus. Jų pagrindinis uždavinys – daugiausia įvaldyti taikomųjų žinių.

Nors tenka pažymėti, kad, kalbant apie mokslinius tyrimus, dažniausiai turima galvoje, jog jie atliekami po paskaitų, nebūtinai tiesiogiai siejami su dėstomo dalyko turiniu. Tačiau nė kiek ne mažesnės reikšmės turi studentų tiriamasis darbas mokymo ir studijų procese, kai studentui nepateikiama gatava tiesa, jis pats ją suranda.

Lietuvoje, kaip rodo aukštųjų mokyklų vystymosi tendencijos, stengiamasi rasti kompromisinį variantą, įgyvendinant dualistinę aukštosios mokyklos dėstytojų diferenciaciją. Asistentai, docentai, profesorai privalo dirbti mokslinį tiriamąjį darbą, lektorai – sisteminti, apibendrinti mokslinius rezultatus ir rengti vadovėlius, dėstymo metodiką, būti didaktinių inovacijų iniciatoriais.

Tačiau prioritetas teikiamas mokslui ir moksliniams tyrimams, pvz.: „Lietuvos mokslo ir studijų plėtotės strateginėse nuostatose – 2000“ nurodoma: „Aukštųjų mokyklų paskirtis yra ugdyti visuomenę, intelektinį ir kūrybinį valstybės potencialą, plėtoti mokslinius tyrimus, kaip svarbią šio potencialo dalį. Aukštos kvalifikacijos specialistų rengimas neatsiejamas nuo fundamentaliųjų mokslo žinių pasisavinimo ir mokslinių tyrimų, sąmoningų ir tvirtų moralinių bei pilietinių nuostatų suformavimo“²⁵.

²² K. Jaspers. *The Idea of the University*. – London: Peter Owen, 1965. P. 55.

²³ Ph. Griffiths. *Philosophical Analysis and Education*. – London: Routledge and Kegan Paul, 1965. P. 187–208.

²⁴ C. Wegener. *Liberal Education and the Modern University*. – Chicago and London: University of Chicago, 1978. P. 75.

²⁵ Lietuvos mokslo ir studijų plėtotės strateginės nuostatos – 2000: Lietuvos mokslo tarybos 1999 m. lapkričio 29 d. nutarimas Nr. IV–7. P. 22 // Mokslo Lietuva, 2000 m. vasario 10 d.

Taigi aukštąją mokyklą, ypač universitetinę, sunku įsivaizduoti be rimtų mokslinių tyrimų, be mokslinio personalo. Tačiau problema yra sąveikos lygmenyje tarp mokslo rezultatų pasisavinimo studijų procese ir mokslinių tyrimų, atliekamų studentų jėgomis. Suprantama, studentas dažniausiai dalyvauja tik taikomojo pobūdžio tyrimuose arba jis atranda nauja tik sau. Į aukštesnio lygio kolektyvinius tyrimus jis gali būti įtrauktas kaip asistentas, mokslininkui arba doktorantui tiriant tam tikrą problemą ar temą. Šiuo atveju jis įgyja tiriamojo darbo įgūdžių, lavina kūrybinį mąstymą arba ir sprendžia vieną iš nagrinėjamos temos problemų, arba tikrina tam tikrą dalinę, darbinę hipotezę. Tačiau šiame tyrimo procese dalyvauja tik patys gambiausi studentai ir tie, kurių tikslas baigus aukštąjį mokslą – dirbti mokslinį darbą, tapti dėstytojais ar ekspertais.

Todėl aukštojo mokslo metodologas R. Barnetas išsako savo nuomonę taip: „Aš teigiu, kad mokslinis tyrimas nėra esminė aukštojo mokslo proceso dalis, tačiau aukštasis mokslas yra mokslinio tyrimo pagrindas“²⁶.

Tačiau R. Barnetas dažnai kritiškai vertina visą akademinį gyvenimą, matuojamą moksliniais tyrimais. Todėl jis mano, jog šia prasme mokslinio tyrimo absoliutinimas iškreipia akademinį studijų procesą. Tuomet akademinę kokybę bandoma nustatyti tik pagal mokslinės veiklos kokybę, nepriklausomai nuo akademiko kaip dėstytojo darbo; tam tikri aukšti moksliniai pasiekimai tarnauja kaip pakankamas akademinės veiklos įvertinimo kriterijus²⁷.

R. Barnetas, nagrinėdamas mokslinio tyrimo ir aukštojo mokslo ryšius, suformulavo šešias tezes, kurios nusako šių dviejų reiškinių skirtumus ir bendrybes.

1. Mokslinis tyrimas yra visuomeninis, o aukštasis mokslas yra privatus reiškinys.

Abu reiškiniai turi bendrų bruožų. Abi veiklos sritys remiasi tyrimais, dialogu, problemų sprendimo kūrybiškumu ir kritikos elementais. Tačiau mokslinis tyrimas nukreiptas į objektyvias žinias, nepriklausomas nuo asmeninio požiūrio. Tuo tarpu aukštasis mokslas yra tiesiogiai susijęs su individais, jų protu, jų individualia reiškinų samprata, kuriai būdingiau subjektyvumas negu objektyvumas.

2. Mokslinis tyrimas yra rezultato siekimas, o aukštasis mokslas išreiškia procesą.

Aukštasis mokslas siekia suponuoti palankias studentų tobulinimosi

²⁶ R. Barnett. The Idea of Higher Education... P. 123.

²⁷ Ten pat. P. 125.

sąlygas, kai jie patys atsakytų už savo sąmonės lavinimą, įvaldytų intelektinę nepriklausomybę ir tęstų šį procesą toliau tobulindamiesi.

3. Aukštajame moksle mokymasis yra pirminis, o moksliniame tyrime – neženklus reiškiny.

Aukštajame moksle studento proto vystymasis yra dėmesio centras. Moksliniame tyrime mokslininko proto ir asmenybės raida nesidomima. Dėmesys koncentruojamas į tai, kaip mokslininko mintys, jo idėjos paveikė dėstomos disciplinos žinių sistemos tobulėjimą. Todėl mokslinis tyrimas ir mokymasis tiesiogiai nesusijusios sąvokos, kai tuo tarpu aukštasis mokslas ir mokymasis yra neatsietinos koncepcijos, nes mokymasis yra viena iš aukštojo mokslo sąlygų.

4. Aukštasis mokslas yra atviras, o mokslinis tyrimas – uždaras.

Moksliniame tyrime mokslininkas savo darbą pradeda nuo labai miglotos idėjos ir baigia tikslia išvados formuluote, o aukštajame moksle vyksta atvirkštinis procesas. Studento mokslinio darbo išeities taškas yra stabilios koncepcijos, kurių validumu kurso pabaigoje imama abejoti suprantant, kad intelektinis pasaulis neišsemiamas.

5. Mokslinis tyrimas yra būtina, bet nepakankama aukštojo mokslo sudėtinė dalis.

Mokslinis tyrimas sudaro vieną iš aukštojo mokslo pagrindų, nes iš dalies pagal mokslinius tyrimus ir sudaromos studijų programos. Vadovaujantis gautais moksliniais tyrimais, žinios yra plėtojamos ir vystosi studentų proto galimybės. Ne visi moksliniai tyrimai yra svarbūs mokymo procese, o tik tie, kurie papildo konceptualiąsias paradigmas. Nors mokslinis tyrimas ir aukštasis mokslas yra dvi skirtingos veiklos rūšys, mokslinis tyrimas yra būtina aukštojo mokslo vystymosi sąlyga, bet nepakankama ir ne vienintelė aukštojo mokslo visapusiško išsilavinimo teikimo sudėtinė dalis. Įtraukiant mokslinius tyrimus į studijų programas, siekiama studentų intelektualinio horizonto praplėtimo, bet ne „pasišventusių“ mokslininkų ugdymo.

6. Akademinė bendruomenė tiesiogiai siejasi su moksliniu tyrimu, bet netiesiogiai – su aukštuoju mokslu.

Mokslininkai gali vystyti savo mokslinį tiriamąjį darbą ir nepriklausydami konkrečiai aukštojo mokslo institucijai, tačiau jie negali veikti be priklausomybės platesnei mokslinei bendruomenei. Tarp mokslinės bendruomenės ir mokslinių tyrimų yra tiesioginis ryšys. Studentai tik išimtiniais atvejais tampa akademinės bendruomenės visateisiais nariais. Dauguma dėstytojų įneša nemažą indėlį į akademinę bendruomenę, tačiau tik kaip mokslininkai, bet ne kaip mokytojai. Todėl studijų procesas aukštojoje mokykloje nėra nukreiptas į siekį rengti naujus mokslininkus. Tačiau netiesioginis ryšys yra

tas, kad aukštojo mokslo svarus indėlis – akademinės bendruomenės ugdymas²⁸.

Šios tezės aiškiai nusako mokslinių tyrimų vietą ir reikšmę aukštosios mokyklos organizacinėje sistemoje ir studijų organizavimo procese.

Taigi studentų moksliniai tyrimai yra ne tikslas aukštojoje mokykloje, o priemonė jų intelektiniam, emociniam ir praktiniam vystymuisi. Be abejo, esė rašymas, eksperimentų atlikimas, šaltinių apibendrinimas ir jų citavimas, tyrimai ir jų rezultatų apdorojimas, gilinimasis į mokslinę literatūrą ir kiti savarankiški studento darbai yra panašūs į tikrąjį mokslinį tyrimą arba jam tapatūs. Tačiau studentų atliekami tyrimai, taip tvirtina ir R. Barnetas, yra tik kvazityrimai, nes tai yra veikla, kurios paskirtį išreiškia ne mokslinis rezultatas pats savaime, o studento aukštesnio lygio mąstymo ir refleksijos ugdymas – tai būdinga ir būtina aukštajam išsimokslinimui. Šie aukštesnieji lygiai ugdo kritiškumą, savarankišką vertinimą, minties ir veiksmo autentiškumą, problemų kėlimo, jų sprendimo būdų bei mokslinio tyrimo technologijos įvaldymą.

Taigi moksliniuose tyrimuose studento ir mokslininko vaidmenys yra panašūs, bet ne identiški. Tačiau studentų moksliniai tyrimai ir edukaciniai tikslai yra glaudžiai susiję ir iš esmės yra tas pats procesas. Rengdami magistro darbą (tezes) ar daktaro disertaciją, jų autoriai iš tikrųjų atlieka mokslinį darbą, kuris yra ženklausias jų darbo vertinimo kriterijus. Bet neteisinga būtų edukaciniu požiūriu manyti, kad moksliniai tyrimai ir aukštasis išsilavinimas yra tas pats reiškinys.

Galima daryti išvadą, jog moksliniai tyrimai aukštajame moksle turi būti glaudžioje edukacinėje sąveikoje. Dėstytojo orientavimas į izoliuotą mokslinį tyrimą, o studento – į nekoordinuojamą ir nevadovaujamą savarankišką darbą yra pavojingas. R. Barnetas, apibendrinamas edukacinės filosofijos praktiką, perspėja, jog ji šia prasme yra sukėlusį nemažą žalingų pasekmių Europos aukštajame moksle, kai studentas buvo atskirtas nuo dėstytojo ir paliktas savarankiškai dirbti, o profesorius – siekti mokslinių rezultatų. Dėl to studento kelias į diplomą gali tapti labai lėtas, arba aukštasis mokslas gali būti neužbaigiamas. Šie veiksniai yra tarsi perspėjimas dėl studento savarankiškumo absoliutizmo²⁹.

Apibendrinant mokslinių tyrimų, mokslo ir studijų sąveiką aukštojoje mokykloje, galima išskirti tokius egzistuojančius lygius ir jų pagrindines realizavimo kryptis:

²⁸ R. Barnett. The Idea of Higher Education... P. 125–129.

²⁹ Ten pat. P. 138.

1. Stabili (stabilizuojanti) kryptis, kuri atspindi praeities mokslo lygį, remiasi buvusia praktika, sprendžia pragmatinius specialisto rengimo uždavinius (dažniausiai sutinkama profesiniame specialistų rengime), turinti tikslą padėti baigusiems aukštąją mokyklą adaptuotis prie nusistovėjusių praktikoje standartų, sukauptos patirties lygio. Tai yra „žinojimas kaip“ („*know how*“).

Nors ir naudojami įvairūs mokymo metodai, studentai įtraukiami į praktinių uždavinių sprendimą, tačiau pripažįstami nuolatiniai „autoritetai“, jais remiamasi darant išvadas ir apibendrinimus. Dėstytojas studentams perduoda tai, ką jis pats žino, ir tiek, kiek jis žino. Studentams suteikiama stabilų, tradicinių šabloniškų žinių.

2. Adekvati kryptis esamam šiuolaikinio mokslo išsivystymo lygiui, besiremianti aprobuotomis mokslo teorijomis, dėsningumais, principais, normomis, taisyklėmis. Ji orientuota į loginį vertikalų, poetapinį mąstymą, einanti nuo bendrų prie atskirų reiškinių analizavimo.

3. Progresyvi – atspindi konkrečios mokslinės disciplinos vystymosi perspektyvą, remiasi naujaisiais mokslinių tyrimų rezultatais, paties dėstytojo susisteminta, kritiškai įvertinta kūrybinės minties, apibendrinta praktinės novatorinės patirties, nukreipta į ateitį, prognozuojanti mokslinės raidos vystymosi kryptingumą remiantis mokslinės minties vystymosi ir genezės dėsningumais. Tai kryptis į „žinojimą kas“ („*know who*“).

Ši kryptis remiasi kritiniu, kūrybiniu požiūriu į žinias ir jų kūrimą, nešabloniško, lateralaus mąstymo ir sinergetinio* mokslinės pažangos regėjimo ugdymu.

Dėstytojo ar studento mokslinių tyrimų poreikiai yra tiesiogiai susiję su naujos tiesos paieška. Tačiau šiame procese yra sprendžiami prieštaravimai tarp sena ir nauja, tarp nusistovėjusių konservatyvių ir novatoriškų požiūrių, vertinimų, tarp adaptyvių ir inovacinių asmenybių nuostatų ir interesų. Naudotis sukauptomis, stabiliomis, tradicinėmis žiniomis yra kur kas lengviau negu savarankiškai ieškoti naujų, ne visuomet patikimų žinių, stengtis jas pagrįsti, rizikuoti būti nesuprastam. Todėl atskiri subjektai pasirenka skirtingus kelius, susiformuoja skirtingą požiūrį į nauja ir sena derinimą, į savęs realizavimą senomis ar naujomis priemonėmis. Sankt Peterburgo mokslininkai, tirdami asmenybės savirealizaciją inovacijų psichologijos kontekste, prieina prie išvados, jog nauja ir sena derinimo pagrindu galima išskirti keturis asmenybės tipus:

1) revoliucionierių, siekiantį likviduoti kliūtis į nauja;

* Apie šių mąstymo tipų charakteristikas skaitykite kituose skyriuose.

2) adaptyvų, siekiantį suderinti nauja ir sena, siaurąja žodžio prasme – inovacinį konformistą;

3) marginalą, išskiriantį įvairias vertybių sistemas, svyruojantį tarp jų, išgyvenantį vidinius asmeninius konfliktus ir identifikacijos krizes;

4) inovatorių, tarpininką, integratorių³⁰.

Šis aukštosios mokyklos reformavimosi procesas į savarankiškos, kūrybinės asmenybės ugdymą studijų procese neišvengiamai kelia uždavinį dėstytojams taip pat adaptuotis prie naujų sąlygų, nelaužant jų asmenybės stereotipų ir sanklodos, o sudarant palankias aplinkybes tolesniam jos vystymuisi ir savirealizacijai be žalos jos vientisumui.

Studentui šia prasme adaptuotis ir būti revoliucionieriumi ir inovatoriumi yra lengviau, nes jis neišgyvena gilesnių konfliktų ir prieštaravimų tarp sena ir nauja. Jam nauja – būti savarankiškam, bet noras išreikšti, realizuoti save ieškant ir kuriant nauja – dažniausiai yra patrauklu, jei sudaromos palankios sąlygos, jei jis skatinamas.

Moksliniai tyrimai aukštojoje mokykloje gali tapti ne tik naujų žinių, tiesos ieškojimo, bet ir studentų aukštesnio išsimokslinimo, jų kūrybinio mąstymo ugdymo mokykla. Taip pat tai prisidėtų ir prie šalies mokslinio potencialo kūrimo, prie intelektualinio elito rengimo ir užtikrintų visuomeninių veiklos sferų aprūpinimą gerai išsivysčiusiais „protais“.

Tenka atkreipti dėmesį į tai, kad posovietinė Rusija, kur mokslui buvo skiriamas didelis dėmesys, dabar išgyvena mokslo ir mokslininkų rengimo krizę. Todėl daugelyje straipsnių stengiamasi įrodyti mokslo reikšmę. „Mokslas, – tvirtinama, – yra ne tik žinių gamybos sistema, bet ir jos pagrindinis akumuliatorius. Negalima mokyti studentų neįvaldant naujų žinių – neužsimant mokslu... Taip pat dėl visuomenės netekti intelektualinio elito, išugdyto mokslu, – tai tas pats, kaip žmogui netekti proto. Tai gali atsitikti ir su mūsų šalimi, kuri tuo atveju tiesiogine šio žodžio prasme, be jokių metaforiškų pagražinimų, taps kvailių šalimi. Ir tokia perspektyva – jau ne mitas, o visiškai reali galimybė“³¹.

Kituose straipsniuose, vertinant mokslo vystymą šalyje, samprotaujama, jog „mokslas reikalingas bet kuriai visuomenei ir reikalingas nuolat, socialinės strategijos, kaip antai mokslinės elito konservacijos, laikinų mokslinių tyrimų pristabdymo ir t. t., primena sumanymą laikinai – neturto laikotarpiu

³⁰ O. C. Советова. Возможности самореализации личности в контексте психологии инновации // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб.: Изд. Петербургского у–та, 1998. С. 193.

³¹ А. В. Юревич, И. П. Цапенко. Мифы о науке // Вопросы философии, 1996, № 9. С. 27.

– sukvailėti, kad praturtėję pagal žadintuvo skambutį vėl taptume protingesni. Laikiniai nustoti vystyti socialinį mokslą reiškia „laikiniai“ sugriauti aukštojo mokslo sistemą, deintelektinti visuomenę, nutraukti įvairios veiklos idėjų sferas ir žmonių, mokančių mąstyti, atėjimą³².

Stebint tokią mokslo krizę kaimyninėse šalyse, vienas iš svarbiausių uždavinių mums – pasimokyti iš kitų klaidų ir organizuoti mokslą bei mokslinius tyrimus, siekiant išlaikyti ne tik esamą mokslinį potencialą, bet jį toliau vystyti pažangia kryptimi.

Iš to, kas šiame skyriuje aptarta, galima daryti išvadą, jog mokslinių tyrimų paskirtis aukštojoje mokykloje, įtraukiant į jų organizavimą studentus, vedant kompleksinius, kolektyvinius tyrimus, yra ne tik tiesos ieškojimo priemonė, naujų žinių gavimas, studentų loginio, racionalaus, lateralaus, kūrybinio mąstymo lavinimas, bet ir intelektualio elito bei jaunųjų mokslininkų rengimo mokykla.

---

³² *А. В. Юревич, И. П. Цапенко. Функциональный кризис науки // Вопросы философии, 1998, № 1. С. 27.*

2. MOKSLO SAMPRATA

2.1. Mokslas kaip vertybė

Mokslas – jėga, jis atskleidžia daiktų ir reiškinių santykius, jų dėsnius ir sąveiką.

A. Gercenas

Mokslas yra svarbiausias visuomenės dvasinės kultūros vystymosi elementas ir aukščiausia žmonijos žinių forma. Tai viena iš visuomeninės sąmonės formų. Mokslo kaip žmonių veiklos paskirtis yra gauti ir teoriškai sisteminti objektyvias žinias apie tikrovę. Taip pat mokslas yra tų susistemintų organizuotų ir struktūrizuotų žinių visuma. Šiuo terminu taip pat įvardijamos ir įvairios mokslų sritys, kryptys ir mokslo šakos.

Mokslas yra pasaulio praktinio įvaldymo dalis specifinės žmonių veiklos pagalba. Tačiau jis skiriasi nuo kitų dvasinės veiklos formų, taip pat ir nuo gamybinės materialinės veiklos. Materialinė gamyba žinias naudoja kaip priemonę produktui sukurti, tuo tarpu mokslo tikslas yra teoriškai pažinti ir atspindėti tikrovę, aprašyti, paaiškinti ją ir numatyti jos reiškinių vystymosi procesus. Nuo mokslinės veiklos rezultatų priklauso kitų žmogaus veiklos formų veiksmingumas, jų tobulinimo perspektyvos.

Žodis „mokslas“ tiesiogine prasme reiškia sukaupytą žinių sistemą. Mokslas – milžiniškas, sukauptas žmonijos žinių lobis. Jis yra nuolatinės raidos procese. Tai ilgaamžės žmonijos pažintinės veiklos raidos rezultatas. Dėl visuomenės ir žmogaus interesų tenkinimo jis padeda aktyviai pertvarkyti, tobulinti gamtą, visuomenę ir mąstymą.

Mokslas, remdamasis tikrovės faktais, teisingai aiškina jų kilmę ir vystymąsi, atskleidžia esminius reiškinių ir daiktų ryšius, „apginkluoja“ žmogų realaus pasaulio objektyvių dėsnių žinojimu ir jų taikymu praktinėje veikloje.

Mokslinės žinios yra suprantamos kaip įrodyta ir patvirtinta informacija apie materialius, socialinius ir dvasinius reiškinius, teisingai atspindimus žmogaus sąmonėje. Todėl viena iš išskirtinių mokslo ypatumų yra griežtas jo teiginių ir išvadų įrodomumas. Joks mokslas neįmanomas be įrodymų, nė vienas teiginys negali ir neturi būti priimtas be įrodymų, be jo pagrindimo konkrečiais duomenimis, faktais ar loginiais argumentais.

Mokslas dažnai sutapatinamas su žiniomis. „Tai šiurkštus nesusipratimas“, – tvirtina V. Kliučevskis. – „Mokslas yra ne tik žinios, bet ir sąmonė, t. y. mokėjimas naudotis žiniomis“.

Tačiau mokslas nėra nepakeičiamų tiesų sąvadas. Kiekviename istoriniame mokslo etape šalia praktikos patvirtintų teiginių yra nemaža ir netikslių, ne visai pagrįstų žinių, kurios anksčiau ar vėliau yra tikslinamos, tobulinamos arba atmetamos, paneigiamos kaip neteisingos. Teorijos, anksčiau buvusios universalios, vėliau dažnai apsiriboja tik tam tikrų reiškinių aiškinimu, o pagilinamos reliatyvios tiesos vis artėja prie absoliučios tiesos, pavieniai postulatai, neišlaikę praktikos išbandymų, atmetami, keičiami naujais, adekvačiau atitinkančiais tikrovę ar pasikeitusias teiginių panaudojimo sąlygas.

Tačiau mokslinių išvadų teisingumas ne visuomet tiesiogiai ar tarpiskai iškart yra patikrinamas praktikoje. Bet tai nereiškia, kad mokslo teiginiai anksčiau ar vėliau negalės būti išbandyti ir patikrinti. Pvz.: Vidurinės Azijos mokslininkas, gydytojas Ibn–Sina (lot. – *Avicena*), gyvenęs 980–1037 m., iškėlė hipotezę, kad egzistuoja nematomi infekcinių ligų sukėlėjai, kurie perduodami per vandenį ir orą. Anų laikų praktika ir techninės galimybės negalėjo šios hipotezės patvirtinti. Tai buvo patvirtinta tik po kelių šimtų metų, išradus mikroskopą. Taigi praktikoje šis teisingas teiginys buvo patvirtintas tik kur kas vėliau.

Mokslinė tiesa visuomet remiasi patirtinių duotybių pažinimu nežiūrint, ar tokį pažinimą sudarys tiesioginis, ar tarpinis įrodymas. Todėl mokslinė tiesa visuomet reikalauja visuotinio pripažinimo. Visuomeninė istorinė praktika todėl ir yra ne tik mokslinių žinių tiesos kriterijus, bet ir pagrindinis mokslo vystymosi stimulus.

Praktika mokslui pateikia socialinį užsakymą ir kelia tam tikrus uždavinius, kurių būtinumą spręsti lemia vienu ar kitų mokslo šakų, tam tikrų mokslinių problemų atsiradimas. Taigi praktika iškelia mokslui tam tikras reikmes. Visuomenės vystymasis ir žmonija negali ignoruoti mokslinės tiesos, kaip negali pabėgti nuo akivaizdžios tikrovės. Mokslas pagal savo prigimtį palengvina žmonių darbą ir gyvenimą, didina jų valdžią gamtos jėgoms, nurodo realius visuomenės tvarkymo ir jos pažangos kelius.

Tačiau nežiūrint mokslinės tiesos vertingumo, jos praktinės naudos reikšmingumo, ji neturi būtinybės ženklo. Mokslinė tiesa gali būti greitai įgyvendinta ir realizuota praktikoje, bet gali būti panaudota, kaip jau minėjome anksčiau, ir kur kas vėliau, priklausomai nuo visuomeninių poreikių, dominuojančios politikos ar pasaulėžiūros kryptingumo.

Antra vertus, nors žmogiškasis pažinimas yra perspektyvus, tačiau jis yra ir ribotas, kiekviena mokslinė tiesa tam tikru lygiu yra hipotetinio pobūdžio; ji visada lieka atvira galimybei, kad naujus duomenis gali tekti reformuluoti, patikslinti arba papildyti. Taigi nė viena mokslinė tiesa negali būti suabsoliutinta ir galutinė kaip autoritetas, nes pats mokslinis autoritetas yra nuolatiname ir begaliniame kūrimosi vyksme; jį kuria daugybė mokslininkų. Šiame kūrybos procese vyksta nuolatinė priešingų idėjų konfrontacija, polemika, diskusijos, nauji tyrimai, eksperimentai – egzistuojančios tiesos patvirtinamieji, patikslinamieji ar kritikuojamieji. Todėl mokslui ypač svarbu demokratija. Neatsitiktinai istorijos bėgyje mokslas aukščiausiai išsivysto politinės demokratijos sąlygomis. Ir priešingai, dominuojant autoritarinėms struktūroms, ypač humanitariniuose, socialiniuose moksluose, susidaro palankios sąlygos klaidingą mokslinę idėją suabsoliutinti lyg tiesą. Mokslinės idėjos aukojimas politiniais, pasaulėžiūros ar kitais išskaičiavimais prieštarauja moksliskumo prigimčiai, o jos klastojimas reiškia moksliskumo išsižadėjimą. Mokslo idealas yra visiškas tyrimo proceso, jo rezultatų ir išvadų objektyvumas.

Aptariant praktikos reikšmę mokslui, taip pat nereikėtų suabsoliutinti jos įtakos mokslo raidai. Nors daugeliu atvejų mokslinių tyrimų kryptingumą, tikslus lemia praktiniai poreikiai, tačiau mokslas kaip teorija pirmiausia aprašo duotybes, faktus, reiškinius, jų santykius ir dėsningumus grynojo pažinimo labui. Todėl mokslas ir yra viena iš svarbiausių žmonijos dvasinių vertybių. Taigi negalima sutikti su praktikos suabsoliutiniu ir marksistų tvirtinimu, kad išvis negali būti teorijos be praktikos. Tokiu teiginiu mokslas kaip teorija nuvertinamas ir įspraudžiamas į siaurus praktikos rėmus, prilyginamas technikos ar technologijos vystymo paskirčiai. Bet juk: „Teorija gali likti praktikai visai abejinga“, – teisingai teigiama „Lietuvių enciklopedijoje“. – „Jau vien tai, kad ne visos teorinės žinios suteikia naujas arba tikslesnes faktų panaudojimo galimybes, nurodo, jog praktinis pritaikymas yra mokslui tik antraeilis dalykas. Kitaip juk nepritaikomosioms žinioms reikėtų paneigti moksliskumo žymę. Tačiau ir nesutinkant su marksistine mokslo samprata, reikia pripažinti, kad mokslo įtaka socialiniam gyvenimui yra milžiniška“.

Mokslas yra vertybė įvairiais aspektais. Mokslas kaip teorijų kūrėjas užtikrina visuomenės, ekonomikos, technikos, kultūros, politikos, teisėkūros pažangą. Mokslas tobulina patį žmogų, jo mąstyseną, taurina jį. Mokslas padeda įvaldyti pasaulį, realią tikrovę, panaudoti jį žmogaus interesams, poreikiams tenkinti.

---

¹ Lietuvių enciklopedija. T. XIX. USA, 1959. P. 140.

„Mokslas remiasi žmogiškosiomis vertybėmis ir pats savaime yra vertybinė sistema“², – tvirtina JAV psichologas, humanistinės psichologijos pradininkas, asmenybės saviraiškos ir poreikių hierarchijos teorijų kūrėjas Abrahamas H. Maslou (Abracham T. Maslow). Mokslas gimdomas žmogaus poreikių – emocinių, kognityvinių, ekspresyvių ir estetinių, kurių tenkinimas yra kaip galutinis orientyras, kaip mokslo tikslas. Poreikių tenkinimas yra „vertybė“.

Tačiau objektyvumo reikalavimas apsaugo mokslą nuo subjektyvių išvadų, voliuntaristinių vertinimų, nuo pragmatinių poreikių ir interesų tenkinimo. Šis reikalavimas turėjo pažangią reikšmę įveikiant įvairias dogmas, kurios be išankstinių nuostatų trukdė suvokti grynus faktus, reiškinius. „Šiandien jis mums reikalingas taip pat, kaip Renesanso epochoje, todėl kad žmogus, kaip ir anksčiau, labiau linkęs ne suvokti faktus, o traktuoti juos. Nežiūrint to, jog šiandien religiniai institutai jau nekelia ypatingo pavojaus mokslui, mokslininkui tenka priešintis politinėms ir ekonominėms dogmoms“³.

A. Maslou, nagrinėdamas vertybių pažinimo būtinumą, akcentuoja jų įtaką pačiam pažinimo procesui ir pažinimo subjektui. Todėl jis nurodo, jog „vertybės iškreipia gamtos, visuomenės ir žmogaus suvokimą, ir todėl, kad žmogus neapsigautų savo suvokime, jis turi nuolat išsąmoninti vertybių dalyvavimo faktą, turi suprasti jų daromą įtaką suvokimui ir, apsiginklavęs šiuo supratimu, atitinkamai jas pakoreguoti.

... Vertybių, poreikių, norų, išankstinių nuostatų, baimės, interesų ir neurozių nagrinėjimas turi būti bet kokio mokslinio tyrimo pradžioje... Jeigu mokslo idealus tikslas yra iki minimumo sumažinti žmogiškųjų determinančių įtaką, tai prie šio tikslo mus priartins ne žmogiškojo faktoriaus moksle neigimas, o nuolatinis vis gilesnis jo pažinimas.

... juk tik nagrinėdami pažįstantįjį, mes priartėsime prie aiškaus pažintinio supratimo“⁴.

Tas faktas, jog mokslas, ypač jo rezultatai, yra glaudžiai susiję su vertybine sfera, niekam nekelia abejonių. Tai jo „išoriniai“ ryšiai su vertybėmis, kurias kuria mokslas. Kur kas sudėtingesni mokslo ir vertybių „vidiniai“ ryšiai. Probleminis klausimas, kiek vertybės (visuomeninės, asmeninės) gali determinuoti mokslinių žinių turinio vystymąsi? Tai ypač aktualu socialiniams bei humanitariniams mokslams. Klausimas aktualus tuo, ar šių

² *Абрахам Г. Маслоу. Мотивация и личность. – Санкт–Петербург: Евразия, 1999. С. 43.*

³ Там же. С. 43–44.

⁴ Там же. С. 44–45.

mokslių atstovai, turėdami tam tikrą pasaulėžiūrą, laikydamiesi tam tikros ideologijos, skirtingų politinių pažiūrų, sukaupę skirtingą gyvenimo ir socialinių santykių patirtį, vadovaudamiesi nevienareikšme vertybių hierarchija ir vertinimo kriterijais, gali kurti objektyvią mokslinių žinių sistemą?

Dar vienas aktualus klausimas: koks mokslo ir etikos santykis? Kiek mokslininkas objektyvus pažinimo, gautų žinių interpretacijos ir jų panaudojimo procesuose? Antra vertus, kiek gauti tyrimo rezultatai yra validūs, patikimi?

Tik atsakę į šiuos klausimus, galėsime spręsti apie gautų mokslinių žinių vertę.

Taigi mokslo ir vertybių santykis yra pakankamai sudėtingas. Todėl dauguma šiuolaikinių Vakarų mokslo filosofų, norėdami išvengti vulgaraus sociologizmo pavojaus arba sekdami pozityvistais, išvis atmeta vertybių įtaką mokslinių žinių raidai arba redukuoja vertybių sferą, įtakojančią mokslą, iki metodologinių normų ir idealų visumos, iki kognityvinių vertybių.

Požiūrio į mokslą skirtingos pozicijos atsirado po Tomo Kuno (Thomas Kuhn) knygos „Mokslinių revoliucijų struktūra“ (1962). Joje buvo iškeltas klausimas dėl mokslo sąvokos siaurąja prasme sampratos (mokslas – fizinių ir socialinių reiškinių nagrinėjimas stebėjimų, eksperimentų, klasifikacijos keliu ir universalių bendrų dėsnių ir aiškinimų paieška) vienodo tinkamumo fiziniams ir socialiniams mokslams aiškinti. Teigiama, kad socialiniams mokslams būdinga atsižvelgti į žmogaus ir jo socialinės veiklos patirtį bei jo veiklos krypties pasirinkimą. Socialiniai mokslai šiuo atveju, manoma, yra determinuoti daugelio grupių ir mokyklų skirtingų mokslinių paradigmu. Anot Kuno, mokslus galima skirstyti į normalius ir revoliucinius. Pirmieji laikosi stabilių koncepcijų – „mįslės įmenamos“ vadovaujantis tam tikra moksline paradigma. Jiems būdinga psichologinis ir socialinis konformizmas, grupinis solidarumas. Kai nusistovėjusi paradigma negali tenkinti „mįslių įminimo“, mokslininkai renkasi revoliucinį mokslą, kuria naujas paradigmas, laužo šablonišką, standartinį mąstymą. Tokias revoliucijas, anot Kuno, sukėlė Kopernikas, Niutonas, Daltonas, Einšteinas. Šios revoliucijos panašios į politines ir yra nukreiptos konformizmui mokslė įveikti.

Taigi socialinius mokslus ir jų tyrimo rezultatus daugiau ar mažiau lemia pačių mokslininkų arba mokslinių grupių, mokyklų vertybinės orientacijos.

Todėl kyla klausimas dėl socialinių mokslų objektyvumo lygio. Kaip žinia, objektyvumas – išorinio, mus supančio, pasaulio vertinimas, nukreiptas į tokį jo suvokimą, koks jis egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų koncepcijų. Siekiant objektyvumo, socialiniai mokslai turi daugiau sunkumų negu gamtos mokslai. „Tačiau nėra jokių priešasčių, – tvirtinama Devido ir Džiulijos Džeri (Jary) sociologijos žodyne, – kad mokslininkai nesiektų „objektyvumo“, nuolat

prisimindami įtraukti „subjektyvaus“ suvokimo „objektyvius“ vertinimus⁵.

L. Laudanas savo knygoje „Mokslas ir vertybės“ rašo, jog jo uždavinys, aiškinant mokslo ir vertybių santykį, liesti „ne moralines vertybes, o kognityvines, ne etines normas ir taisykles, o metodologines“⁶. Visgi galima daryti išvadą, kad mokslininko vertybinės orientacijos paprastai pasireiškia ieškant tiesos tik iš jo išeities pozicijų, ir tikro mokslininko sąžiningumu šiame procese nereikia abejoti.

Tačiau mokslinės tiesos objektyvumo, gautų mokslinių tyrimo rezultatų patikimumo problema, ypač socialiniuose moksluose, visuomet lieka aktuali. Todėl, pravedant mokslinius tyrimus ir vertinant socialinių mokslų išaiškintas tiesas, dėsningumus, daromas išvadas, svarbu suvokti jų patikimumo lygį. Reikia suvokti, koks yra arba koks gali būti konkretus vertybinės laisvės ir vertybinio neutralumo mokslo santykis. Šia prasme panagrinėkime esamas doktrinas, kurios pateikia tam tikrą požiūrį į šią problemą iš sociologinių pozicijų.

1. Egzistuoja nuomonė, jog sociologija gali ir privalo atlikti tyrimus remdamasi „mokslo“ priedermėmis, atmesdama bet kokią paties mokslininko vertybių įtaką.

2. Doktrina, susijusi su Maksu Vėberiu (Max Weber) (1949), pagal kurią sociologai, jeigu jie nėra tikri dėl visų nukrypimų pašalinimo diegiant darbe savo vertybes, privalo išaiškinti ir šias vertybes, ir jų poveikį tyrimui.

3. Doktrina, pagal kurią socialinis mokslas pajėgia išaiškinti socialinės tikrovės „faktus“, tačiau negali galutinai atsakyti į vertybių klausimą, kadangi tarp empirinių įrodymų ir dorinės veiklos, tarp faktų ir vertybių egzistuoja loginis tarpas.

4. Doktrina, būdinga Vėberiu, pagal kurią sociologui nedera stengtis išsakyti savo nuomonę apie išbaigtas vertybes, ypač panaudoti savo kaip dėstytojo profesinę padėtį prieš studentus, siekiant išdėstyti privačius vertybinius teiginius⁷.

Kiekviena šių doktrinų yra problemiška. Tačiau visos šios doktrinos neatmeta vertybių įtakos tyrimo procesui. Tačiau, antra vertus, nėra įrodyta ir priešingai, jog tyrėjo vertybinės orientacijos būtinai turi iškreipti objektyviają tikrovę, prarasti validumą ir objektyvumą. Jeigu taip būtų, tai visi klasikų darbai būtų fatališkai ydingi.

⁵ Д. Джери, Дж. Джери. Большой толковый социологический словарь, т. 1. – Москва: ВЕЧЕ. АСТ, 1999. С. 514.

⁶ L. Laudan. Science and Values. – Barkely, 1984. P. XI.

⁷ Д. Джери, Дж. Джери. Большой толковый социологический словарь, т. 2. – Москва: ВЕЧЕ. АСТ, 1999. С. 432.

Tai koks visgi yra objektyvios tiesos ir subjektyvios vertybės santykis?

Vertybės sąvoka turi dešimtis apibrėžimų, tačiau esmė yra viena – ji reikšminga žmogui ar grupei žmonių, t. y. objektas, sukeliantis tam tikrą interesą. *Tiesa* beveik vienareikšmiai suprantama kaip minties savybė, teisingai atspindinti tikrovę, o *vertybė* – pačių daiktų savybė, atspindinti tam tikrus tikslus, ketinimus, planus.

Tačiau *vertybė*, – kaip teigia A. Ivinas, – kaip ir *tiesa*, yra ne savybė, o minties ir tikrovės santykis. Teiginio ir jo objekto gali būti dvejopi prieštaringi santykiai: *teisingumo* ir *vertybingumo*. Pirmuoju atveju išeities sugretinimo taškas yra objektas, teiginys remiasi jo aprašymu ir apibūdinamų teisingumo sąvokų terminais. Vertybinio santykio atveju išeities taškas yra tvirtinimas, funkcionuojantis kaip vertinimas, standartas, planas. Objekto ir jo atitikimas apibūdinamas vertinamosiomis sąvokomis. Pozityviai vertingu laikomas objektas išsakytam tvirtinimui, atitinkančiam jam keliamus reikalavimus⁸.

Kuo gi remiasi šis vertinimas, kas lemia šio vertinimo santykį su objektyvia tiesa?

Šis tiesos išaiškinimas, vertybių determinacija, vertinimai nėra vienkartinis aktas. Tai mokslinio darbo procesas, kurį lemia mokslininko mokslinė pasaulėžiūra, sudaranti pastovų ir esminių jo asmenybės orientacijos kryptingumą. „Tyrejo pasaulėžiūra, – tvirtino M. Plankas (M. Planch), – turi lemiamą įtaką jo mokslinio darbo kryptingumui“. Tai gali patvirtinti mokslinių A. Einšteino (A. Einstein) ir A. Puankarė (A. Poincaré) pasiekimų palyginimas. Puankarė skirtingai nei Einšteinas gavo mokslinius rezultatus, visiškai pakankamus realiatyvumo teorijai sukurti. Tačiau jis nesukūrė šios teorijos pirmiausia dėl klaidingos savo pasaulėžiūros, konvencionalizmo filosofinės doktrinos.

Taigi pasaulėžiūra moksliniuose tyrimuose ir pasirinktas šių tyrimų metodas dažnai lemia galutinius mokslo vertės rezultatus. Mokslininkų ginčai, diskusijos dėl vienu ar kitu metodų naudojimo tyrimo procese, dėl išeities koncepcijų teisingumo dažniausiai yra pasaulėžiūrinių pozicijų susikirtimas*. „Nė vienas konkretus mokslas, – pažymi A. Spirkinas, – pats savaime nėra pasaulėžiūra, nors kiekvienas iš jų būtinai turi savyje pasaulėžiūrinį pradą“⁹.

Natūralistas ir mąstytojas V. Vernadskis¹⁰, mokymo apie gyvybės

⁸ A. A. Ивин. Ценности и понимание // Вопросы философии, 1987, № 8. С. 32.

* Plačiau apie pasaulėžiūrų tipus žr.: В. С. Буянов. Научное мировоззрение / Социально-философский аспект. – Москва: ИПИ, 1987.

⁹ Философский энциклопедический словарь. – Москва, 1983. С. 375.

¹⁰ В. И. Вернадский. О науке. Т. 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна: Феникс, 1997. С. 25.

amžinumą biosferoje ir noosferoje autorius, 1902 m., be ideologinių tendencijų, pasaulėžiūros sampratoje rašė: „Mokslinė pasaulėžiūra vadiname vaizdinius apie reiškinius, kuriuos mokslas teikia prieinamus moksliniam tyrimui; šiuo vardu suprantame tam tikrą požiūrį į mus supančius pasaulio reiškinius, kurių kiekvienas patenka į mokslinio nagrinėjimo akiratį ir randa paaiškinimą, neprieštaraujantį pagrindiniams mokslinės paieškos principams”.

Kurią mokslo sritį beimtume išeities pozicija, mokslinės pasaulėžiūros bendrieji bruožai bus nekintami – ar tai bus istoriniai, gamtos istorijos ar socialiniai mokslai, ar abstraktūs, eksperimentiniai, stebėtojiškieji ar aprašomieji mokslai. Šios pasaulėžiūros esmė yra mokslinio darbo metodas, tam tikras žmogaus požiūris į mokslinio nagrinėjimo reiškinį. Visai taip pat, kaip menas neįmanomas be tam tikros išraiškos formos – ar harmonijos garsinių elementų, ar dėsnių, susijusių su spalvomis, ar eilėraščio metrinės formos; kaip religija neegzistuoja be bendros daugeliui žmonių ir tų kartų kulto formos ir vienos ar kitos mistinės nuotaikos išraiškos formos; kaip nėra visuomeninio gyvenimo be žmonių grupių, griežtai atribotų nuo kitų tokių pačių grupių formų; kaip nėra filosofijos be racionalistinio gilinimosi į savo žmogiškąją prigimtį arba mąstymą, be kalbos loginio pagrindimo ir be teigiamo ar neigiamo įvado į mistinį pasaulėžiūros elementą, taip nėra mokslo be mokslinio metodo. Šis mokslinis metodas ne visada yra įrankis, kuriuo kuriama mokslinė pasaulėžiūra, bet visada yra tas įrankis, kuriuo ji patikrinama. Šis metodas kartais yra mokslinės tiesos ar mokslinės pasaulėžiūros pasiekimo priemonė, bet juo visuomet yra tikrinamas konkretaus fakto, reiškinio arba apibendrinimo moksliniame mąstyme teisingumas.

Vadinasi, apibendrinami mokslą kaip vertybę ir aptarę moksle vertybinį neutralumą bei vertybinę laisvę, galime daryti išvadą, kad tai įmanoma, jeigu remsimės mokslinė pasaulėžiūra ir naudosis mokslo patikrintais ir apčiuotais metodais, bendrąja mokslotyros metodologija. Plačiau tai aptarsime nagrinėdami mokslinių tyrimų metodologines ir metodikos problemas.

Norėdami geriau suprasti ir apibendrinti mokslo vertę, jo svarbą, pateiksime įžymių žmonių minčių.

„Mokslas yra visokios pažangos pagrindas, palengvinantis žmonijos gyvenimą ir mažinantis jos kančias“. M. Skladovska–Kiuri.

„Mokslas būtinas liaudžiai. Šalis, kuri jo nevysto, neišvengiamai tampa kolonija“. Frederikas Žolio–Kiuri (F. Joliot–Curie).

„Mokslas turi būti pats iškiliausias tėvynės išikūnijimas, nes iš visų tautų visada pirma bus ta, kuri aplenks kitus minties ir proto veiklos srityje“. L. Pasteras.

„Mokslo kultas aukščiausia prasme galbūt daugiau būtinas dėl dorovinio nei dėl materialiojo nacijos suklestėjimo. Mokslas kelia intelektualinį ir moralinį lygį, mokslas padeda didžiųjų idėjų plitimui ir triumfui“. L. Pasteras.

„Nacionalinio mokslo nėra, kaip nėra nacionalinės daugybos lentelės“. A. P. Čechovas.

„Mokslas yra bendras turtas, todėl teisingumas reikalauja suteikti didžiausią mokslinę garbę ne tam, kas pirmasis išsakė žinomą tiesą, o tam, kas sugebėjo įtikinti kitus, parodė jos patikimumą ir padarė ją pritaikomą mokslui“. D. I. Mendelejevas.

„Mokslas, nors nepaprastai permainingas, bet yra pats geriausias, patvariausias, pati šviesiausia atrama gyvenime“. K. A. Timiriazovas.

„Nevertinti galimybės panaudoti mokslinius duomenis visuomeniniame gyvenime, vadinasi, žeminti mokslo reikšmę. Mokslas padeda mums kovoję su bet kuria fanatizmo išraiška, jis padeda mums susidaryti savąjį teisingumo idealą, nieko neimdamas iš klaidingų sistemų ir barbariškų tradicijų“. A. Fransas.

„Jeigu aukštai stovi mokslas, aukštai stovi ir žmogus“. A. I. Poležajevas.

Žvelgiant į mokslo vystymąsi labiausiai išsivysčiusiose pasaulio valstybėse ir aukštojo mokslo vietą mokslinėje veikloje, vykdamt Lietuvos aukštojo mokslo reformą pagal PHARE programą, mokslinei veiklai skiriamas ypač svarbus uždavinys. „Mokslinė veikla yra nacionalinės kultūros dalis, – rašoma Lietuvos aukštojo mokslo Baltojoje knygoje, – ir jos misija yra ne tik daryti įtaką valstybės ūkiui, kultūrai ir visuomenės ugdymui, bet ir sudaryti prielaidas aukštųjų mokyklų pažangai. Todėl visose išsivysčiusiose šalyse moksliniai tyrimai yra neatsiejama aukštųjų mokyklų veiklos dalis, dažnai lemianti mokslinių tyrimų raidą visoje šalyje“¹¹.

2.2. Mokslo raidos tendencijos

Mokslas – daugiaamžis nepavargstantis minties darbas: sistemos pagalba suvedantis draugėn visus mūsų pasaulio pažintus reiškinius.

A. Einšteinas

Mokslo plėtra yra komuliacinio pobūdžio: kiekvieno laikmečio mokslas apibendrina ankstesnius laimėjimus ir kiekvienas naujas mokslo pasiekimas

¹¹ Lietuvos aukštasis mokslas. Baltoji knyga. – Vilnius, 1999. P. 49.

įeina į bendrąjį mokslo fondą. Kaip tik toks perimamumas lemia mokslo pažangą. Šiame perimamumo procese yra atrenkama visa, kas buvo nauja ir pažangu moksle, ir atmetama tai, kas vedė į klydimus, į pseudomokslines ar subjektyvias išvadas.

Mokslui kaip žinių sistemai didžiausia vertybė yra objektyvi tiesa. Ji turi būti laisva nuo bet kokių politinių, pasaulėžiūrinių, moralinių ar kitų veiksnių įtakos. Be to, pačių žinių gavimo veikla, tyrimų rezultatų panaudojimas gali būti ir yra vertinamas moraliniu aspektu.

Mokslas visame pasaulyje tampa tiesiogine gamybos pažanga, visuomeninių santykių kryptingumą lemiančia jėga. Nuo mokslo pažangos priklauso šalies ir kiekvieno žmogaus gerovė. Ypač didelę reikšmę turi socialinių, humanitarinių mokslų pasiekimai, jų svarbos ir vertės pripažinimas bei panaudojimas visuomenės vystymosi raidai, jos pažangai.

Struktūros požiūriu, mokslas susideda iš mokslinių žinių ir mokslinės veiklos. Mokslinę veiklą sudaro tikrovės mokslinis tyrimas ir mokslo rezultatų naudojimas. Mokslus pagal jų tikslus priimta skirstyti į *fundamentaliuosius* ir *taikomuosius*. Gamtos, fizinių, visuomenės ir mąstymo pagrindinių struktūrų (logikos, mokslinės kūrybos psichologijos ir kt.), jų kitimo ir tarpusavio santykių tyrimas, jų dėsnių formulavimas vadinamas fundamentaliuoju tyrimu. Šių fundamentaliųjų mokslų rezultatus kartais gali būti numatoma panaudoti praktikoje tik tolimesnėje ateityje.

Taikomųjų tyrimų pagrindinis tikslas – praktiškai taikyti fundamentaliųjų mokslo tyrimų rezultatus. Tačiau ir taikomuosiuose moksluose gali būti nagrinėjamos teorinės, ne tik praktinės problemos. Pastaruoju metu kreipiamas ypač didelis dėmesys ir daugiausia finansuojami taikomieji tyrimai, kurie gali greičiausiai duoti konkrečių praktinių rezultatų. Į šiuos tyrimus pirmiausia gali įsitraukti jaunieji mokslininkai, studentai, doktorantai, rengiantieji savo mokslinius tyrimus.

Plečiantis mokslo įtakai ir didėjant jo reikšmei, sparčiai auga mokslinės veiklos apimtis, daugėja mokslininkų. Nuo XVII a. mokslinės veiklos apimtis ir mokslininkų skaičius padvigubėja kas 10–15 metų. UNESCO duomenimis, per paskutiniuosius 60 metų mokslininkų skaičius kasmet išauga 7 proc. (tuo tarpu gyventojų skaičius – 1,7 proc.). Šiuo metu gyvenantys mokslininkai ir mokslo darbuotojai sudaro 90 proc. visų kada nors gyvenusių mokslininkų. Todėl drąsiai galėtume pavadinti XX a. pabaigą mokslo suklestėjimu. Tai greičiausiai besiplečianti profesija pagal savo vystymosi tempus ir pagal savo veiklos apimtį.

Su mokslo plėtra visuomenėje kinta ir mokslinė, ir daugumos žmonių

mąstysena. Žmonės vis geriau pažįsta juos supantį pasaulį ir tą veiklą, kurioje jie plačiau gali atskleisti savo potencines proto galimybes. Todėl jaunimo, ypač studentų, išitraukimas į mokslinę veiklą yra ne tik mokslinės produkcijos gausinimas, bet ir mokslinės mąstysenos lavinimas. Silpnai vystantis mokslinei veiklai, sąlygojama tik ekstensyvi pažinimo proceso plėtotė. Tuo tarpu, kai sukaupiama gausi empirinė tyrimų medžiaga, neįmanoma jos analizuoti pagal egzistuojančias senas schemas, principus ar teorines prielaidas. Tada prasideda intensyvios mokslo raidos etapas, radikali pagrindinių mokslo struktūros komponentų kaita, sukauptos esamos medžiagos nauja samprata ir aiškinimas, naujas egzistuojančių mokslo principų ir dėsningumų interpretavimas, atsiranda naujų pažinimo metodų ir būdų. Intensyvus mokslo vystymasis keičia mokslinių tyrimų organizavimo formas, sukelia poreikį pasitelkti kitas mokslo kryptis – filosofiją, logiką, matematiką, psichologiją, kibernetiką ir kt. Taigi vyksta *tam tikrų mokslų integravimas į kompleksinį tyrimo objekto nagrinėjimą. Atskirų mokslų sintezė skatina mokslų integracijos procesą mokslų sandūros kryptimi.* Atsiranda naujos mokslų šakos: biofizika, bionika – gamtos moksluose; teisės filosofija, lyginamoji teisė, informatikos teisė, Europos teisė, edukologinė sociologija, mokslinių tyrimų metodologija ir kt. – socialiniuose moksluose.

Antra vertus, *einant moksliniams tyrinėjimams į gilesnį tyrimo objekto pažinimą, vyksta mokslų diferenciacija*, t. y. mokslo kryptis suskyla į atskiras šakas, kurios tą patį objektą ar reiškinį nagrinėja iš skirtingų pozicijų.

Mokslinio pažinimo tikslą lemia visuomeninė praktika. Ji yra mokslinių žinių taikymo bazė, taip pat ir mokslinio pažinimo rezultatų veiksmingumo bei jų teisingumo kriterijus.

Tačiau moksliniuose tyrimuose egzistuoja tarytum du aukštai: vienas iš jų atitinka artimiausias ir tiesiogines praktikos reikmes, tai einamųjų *taktinių šiandienos uždavinių sprendimas*, kitas – skirtas daugiau ar mažiau nutolusiai perspektyvai. Tai tarytum viršutinių aukštų moksliniai tyrimai. Jie nukreipti į *strateginių uždavinių sprendimą*, didesnių ir platesnių ateities praktikos galimybių atskleidimą ir esminių pokyčių įterpimą į egzistuojančią praktiką.

Tačiau šiuos uždavinius būtų netikslinga priešpastatyti vienus kitiems. Siauras praktiškumas žalingas mokslui, ypač dėl teorinių teiginių supaprastinimo: jis išspraudžia teorinę mintį į siauras judėjimo vėžes, sukausto ją nagrinėjamo objekto rėmuose. Kai mokslinė mintis neišspraudžiama iš šias vėžes, ji pajėgia atskleisti tokias tyrimo objekto savybes ir santykius, kurie perspektyvoje suteikia galimybę ženkliai plačiau ir įvairiapusiškiau naudoti ją

praktikoje. O teorijos atitrūkimas nuo praktikos, nuo gyvenimo ją daro abstrakčią, betiksle, galų gale ji praranda socialinę bei mokslinę vertę ir patenka į scholastikos labirintus.

Antra vertus, mokslinė kūryba, atsiradusi ir besivystydama visuomenės materialinių ir socialinių reikmių įtakoje, taip pat turi daugiau ar mažiau savarankišką pobūdį, savo judėjimo vidinę logiką.

Mokslo istorijoje dažni atvejai, kai vienos žinių srities išskeltos vaisingos idėjos duodavo pradžią ir stimulą kitų mokslo sričių kūrybiniam vystymuisi. Teorinis mąstymas ir jo originalumas pagaliau tampa praktinės veiklos tikslu ir įsikūnija bei materializuojasi joje. Mokslas ne tik seka paskui praktiką, bet ir, aplenkdamas ją, nurodo jai kelią. Moksle daugybė atradimų padaryta, nepriklausomai nuo praktikos reikmių, ir tik po to jie tapo naujos praktikos šaltiniais. Tai Rentgeno spindulių atradimas, Einšteino reliatyvumo ir tikimybių teorijos sukūrimas ir t. t.

Nemažą vaidmenį mokslo vystymuisi turi materialiniai stimulai jo kūrėjams. Tai magistro, mokslų daktaro ar habilituoto daktaro vardas, honoraras, premijos, geresnis darbas bei užmokestis. Neatsitiktinai F. Fileris su ironija yra pastebėjęs: „Vieniems mokslas atrodo dangiška dievaitė, kitiems – riebi karvė, duodanti sviesto“.

Tačiau mokslo vystymuisi ir mokslininkų veiklai pirmiausia svarbų vaidmenį vaidina moraliniai stimulai, idealios skatinamosios jėgos, mokslinės kūrybos poreikis ir intelektualinės naujų žinių, dėsningumą atradimų emocijos bei motyvai: palengvinti žmonių darbą, apšviesti juos naujomis mokslinėmis idėjomis, pertvarkyti visuomeninius santykius žmonių labui, šalies gerovei. Atsakomybės visuomenei pajautimas, noras tarnauti žmonijos interesams tapo daugelio įžymių mokslininkų kūrybiniu stimulu.

Tenka pažymėti, kad daugelis mokslininkų visą savo gyvenimą aukoja mokslinių idėjų paieškai, moksliniams rezultatams. Tačiau kai kuriems iš jų neužtenka drąsos publikuoti savo idėjas, o kartais ir paskelbtos jos, nors yra novatoriškos, bet ne visuomet suprantamos arba sutinkamos ganėtinai priešišškai. Ir tik po kurio laiko, kai atsiranda jų praktinis poreikis arba susidomėjimas kiti mokslininkai, tampa visuotinai pripažintos.

Antra vertus, vystantis mokslui, naujos idėjos tiesiog „sklando ore“, tačiau jas pagrįsti ir įtvirtinti tam tikro mokslo pagrindu dažnai reikia daug ryžto ir pasitikėjimo savimi.

Mokslo istorija liudija, jog kai kurios mokslinės tiesos tuo pačiu metu, paraleliai yra atrandamos kelių mokslininkų. Pvz.: Niutono ir Leibnico matematinės analizės atradimas, N. Lobačevskio, J. Bojajaus ir K. Gauso neeuklidinės geometrijos sukūrimas, A. Einšteino, H. Lorenso ir A. Puankarė gauti

paralelūs rezultatai kuriant reliatyvumo teoriją. Tačiau A. Einšteinas, pirmasis pagrindęs, suformulavęs ir paskelbęs šią teoriją, tapo jos autoriumi.

Mokslinė aplinka „rengia“ ir iškelia savo herojus, nes jos gelmėse subręsta ir įsikūnija tam tikri atradimai. Dažnai atrodo, jog *ne žmonės ieško idėjų, o idėjos ieško žmonių, kurie jas paskelbtų*. Kitaip tariant, idėja „sklando ore“ ir laukia, kurioje protingoje galvoje jai „apsigyventi“. „Šias idėjas ir realizuoja mokslininkas novatorius. Jis „pirmasis laužo ledus“, kaip sako prancūzai, daro tą ryžtingą žingsnį, kurio su virpuliu laukia minia... Be abejonės, didieji žmonės ne iš dangaus nukrinta į žemę, o iš žemės auga į dangų. Juos sukuria ta pati aplinka, kuri iškelia ir minią, tik koncentruoja ir įkūnija juose išskaidytas klajojančias minioje jėgas, jausmus, instinktus, mintis, norus“¹².

Tiesa, mokslinė bendrija dažnai ne iš karto priima ir pripažįsta šiuos novatorius. Ji, priešingai, iš pradžių nepriima, atmeta jų kūrybos rezultatą. Vėliau priima, tvirtina, kad tai akivaizdi tiesa, ir atkakliai gina šias naujai sukurtas žinias.

Kitas mokslinių idėjų kūrimo, vystymosi, įsikūnijimo moksle paradoksas yra mokslininko individualios laisvės problema. Ž. Ž. Ruso (J. J. Rousseau) tai išreiškė glaustai: „Žmogus gimsta laisvas, bet visame kame jis sukaustytas grandinėmis“. Tą patį galima pasakyti apie jauną mokslininką, ateinantį į mokslą. Jo kūrybinė laisvė jam gali atrodyti neribota. Tačiau jis turi paklusti mokslinio tyrimo organizavimo standartams ir pasaulio suvokimo bei regėjimo principams, pripažintiems mokslinės bendrijos. Kitaip tariant, jis turi priimti nustatytas šios mokslinės bendrijos „žaidimo taisykles“. Priešingu atveju jis iškris iš mokslinės bendrijos, bus atmestas kaip žmogus „ne iš šio pasaulio“.

Mokslas, kaip ir bet kuri socialinė sistema, labai konservatyvus, veikiamas inercijos. Ši inercija – savotiškas mokslo kaip organizmo, kaip vientisos sistemos imunitetas. Tai pastangos išsaugoti egzistuojančias žinių struktūras. Ši paradigminė sąmonė gina mokslą nuo chaoso, nuo neprofesionalių, nekompetentingų nuomonių. Tuo yra išlaikomi tam tikri reikalavimai bet kam, dėstančiam savo poziciją, t. y. logiškumas, taisyklingumas, įrodomumas, tam tikras žinių lygis ir mąstymo kultūra. Konservatyvių mokslinės bendrijos narių paradigminė sąmonė visa, kas nauja, sutinka kaip kitaminčio nuomonę arba kaip ereziją. Nobelio premijos laureatas Konradas Lorensas (K. Lorenz) taip apibendrina savo mokslinių idėjų evoliuciją: „Bet koks naujumas prasideda kaip erezija ir baigiasi kaip ortodoksija“.

¹² H. K. Михайловский. Герои и толпа // Вестник Московского у–та. Сер. Философия, 1990. № 5. С. 70, 72.

Tačiau naujų mokslinių idėjų vystymasis ir įsitvirtinimas turi ir involucijos – savo degradacijos arba dogmatizacijos stadiją. Dogmatizuojantis mokslinei idėjai, žinių evoliucija gali vykti taip: mokymas – doktrina – dogma. Sustingęs mokymas ar teorija kristalizuojasi į doktriną, o sustingusi doktrina virsta dogma tiek turinio, tiek metodologiniu požiūriu. Įvyksta metodo surambėjimas, jo virtimas iš mąstymo organo, t. y. mokslinio pažinimo priemonės, į kanoną. *Dogma* – idėjos išsigimimo stadija. *Kanonas* – metodo išsigimimo stadija.

Taigi mokslinių idėjų dogmatizavimas, metodų kanonizavimas tampa mokslo vystymosi stabdžiu, naujų mokslinių idėjų gimimo, jų pripažinimo ir realizavimo barjeru. Tokius barjerus mokslininkui pastato arba mokslinė bendrija, arba jis pats.

Šiuo atžvilgiu buvo dramatiškas vokiečių fiziko teoretiko Makso Planko (M. Planck) likimas. Jis savo kvantinę hipotezę išskėlė 1900 m., bet, būdamas išugdytas klasikinio mokslo idealų ir normų šviesoje, visą savo tolesnį gyvenimą bandė įterpti ją į buvusį ikikvantinį pasaulio vaizdą. Naujų mokslinių principų asimiliacijos proceso sudėtingumą ir kančią jo pasekėjai išreiškė taip: „Paprastai naujos idėjos nugali anaip tol ne todėl, kad jos priešininkus įtikina, ir jie pripažįsta savo neteisumą, o daugiausia todėl, kad priešininkai palapsniui išmiršta, o priauganti karta tiesą įvaldo iškart“¹³.

2.3. Mokslų klasifikacija

Kai asmenybė pasiekia tobulumą keliose srityse, o po to pasirodo gebanti sintezuoti, štai tada ji pradeda artėti prie genijaus. Tik daugelio perspektyvų integracijos pagalba mums atsiveria giluminė idėjų struktūra.

Robertas Diltzas

Mokslų klasifikacija paprastai grindžiama mokslų vidinių ryšių pagrindu. Mokslų ryšius lemia:

- 1) mokslo dalykas ir objektyvūs santykiai tarp tam tikrų jo dalių;
- 2) daiktų ir reiškinių pažinimo sąlygos ir metodai;
- 3) tikslai, kuriuos gimdo ir kuriems tarnauja mokslinės žinios.

Gnoseologiniu požiūriu mokslų klasifikacijos principai skirstomi į objektyvius, kai mokslų ryšiai išvedami iš pačių tyrimo objektų, ir subjektyvius,

¹³ М. Планк. Избр. труды. – Москва, 1975. С. 565–657.

kai mokslų klasifikacijos pagrindu imami subjekto ypatumai. Metodologiniu požiūriu mokslų klasifikacijos principai skirstomi pagal mokslų ryšius: išoriniai, kai mokslų ryšiai tik paraleliai siejasi vieni su kitais tam tikra tvarka, arba vidiniai, kai jie tiesiogiai išvedami ir vystosi vienas iš kito.

Pirmuoju atveju remiamasi koordinacijos, antruoju – subordinacijos principu. Tačiau visais atvejais mokslų klasifikacija atskleidžia tam tikrų mokslų tarpusavio ryšius remiantis atitinkamais principais ir jų ryšių loginiu pagrindu.

Mokslinė klasifikacija yra dėsnių, dėsningumų principų išraiškos sistema, atspindinti tam tikros srities ir krypties tam tikrų mokslų nagrinėjama bendrą objektą, kompleksinį tikrovės vaizdą.

Mokslų klasifikacija yra sudėtingas ir nuolat besivystantis procesas. Tačiau nuo antikos laikų galima išskirti tris pagrindinius mokslų klasifikacijos etapus:

- 1) vienas filosofinis senovės mokslas;
- 2) mokslo diferenciacija naujaisiais amžiais (renesanso epocha iki XVIII a. pabaigos);
- 3) jų integracija XIX–XX a.

Pirmajame etape žinių klasifikacijos idėja gimė Senovės Rytų šalyse su pirmaisiais mokslinių žinių pradmenimis. Antikos mąstytojų epochoje (Aristotelis ir kt.) atsirado visų vėlesnių mokslų klasifikacijos principų užuomazgos, t. y. jų skirstymas pagal objektą į tris sritis: gamta (fizika), visuomenė (etika) ir mąstymas (logika).

Antrajame etape filosofija pradėjo skilti į daugelį savarankiškų izoliuotų mokslų: matematiką, mechaniką, astronomiją ir kt. Vyravo analitinis mokslų skirstymas pagal išorinius jų požymius, remiantis koordinacijos principu. Pradžioje, renesanso epochoje vystantis humanizmui, išryškėjo subjektyvus klasifikacijos principas, suvaidinęs tomis sąlygomis pažangų vaidmenį. Tai buvo didelis žingsnis į priekį palyginti su tuo, ką davė teologija ir scholastika su „pasaulietinių“ žinių skirstymu į septynis „laisvuosius menus“. Ši klasifikacija atsižvelgė į žmogaus intelekto savybes: atmintį (istorija), vaizduotę (poezija) ir išmintį (filosofija). Šį principą įtvirtino ispanų filosofas, gydytojas Uartė (Huarte), o jį išvystė F. Beikonas. Hobsas bandė subjektyvų principą sujungti su objektyviu ir mokslus išdėstė nuo abstrakčių į konkrečius. Lametri pasiūlė metafizinį skirstymą į 3 viešpatijas (mineralų, augmenijos ir gyvūnijos). Prancūzų enciklopedistai grįžo prie skirstymo į gamtos, visuomenės ir mąstymo žinias.

Pereinant į **trečiąjį etapą** (pirmieji trys XIX a. ketvirčiai) klasifikacija buvo grindžiama koordinacijos principu. Pagal O. Kontą (A. Comte) pato-

bulinta Sen Simono klasifikacija rėmėsi enciklopedine eile arba mokslų hierarchija: matematika, astronomija, fizika, fiziologija, sociologija. Spenseris (Spencer) visus mokslus skirstė į abstrakčius (logika, matematika), konkrečius (astronomija, geologija, biologija, psichologija ir sociologija) ir tarpinius (mekanika, fizika, chemija).

Trečiajame etape (XIX a. paskutinis ketvirtis ir XX a.) mokslų klasifikacijos rėmėsi atskiriomis pliuralistinėmis filosofinėmis koncepcijomis. Sujungus Hėgelio idealizmą ir prancūzų materialistines idėjas, derinant objektyvų požiūrį su subordinacijos principu ir remiantis dialektinio materializmo dėsningumais Markso pateiktoje klasifikacijoje, vėl buvo įtvirtinta teorinė mokslų sintezė – jungianti gamtą, visuomenę ir mąstymą. Be to, čia buvo rasta vietos technikos mokslams, kaip rišančiai grandžiai tarp gamtos ir visuomenės mokslų.

Diuringas, Vuntas (Wundt) mokslus skirstė į *formalius* ir *realius*. A. Navilis siūlė įdomią idėją – mokslų objektu laikyti ne pasaulio tikrovės reiškinius, o „klausimus“, kurie atsiranda nagrinėjant šiuos reiškinius. Machistai (Machas, Avenarijus, Ostvaldas) mokslų klasifikaciją sudarinėjo neigdami visuomeninių reiškinių specifiką, laikydami juos tik biopsichiniais ar energetiniais biofiziniais reiškiniais. Jie išskyrė tris mokslų sritis: matematiką, energetiką ir biologiją. Ž. Pjažė, remdamasis psichologine mokslo kryptimi, bandė išvystyti genetinę epistemologiją priešpastatydamas ją statinei žmogiškųjų žinių pažiūrai. Ir pagaliau jis prieina prie ciklinės schemos, atsižvelgdamas į perėjimą nuo objekto į subjektą ir atgal.

Religinės pasaulėžiūros atstovai: holistai, neospiritualistai, neotomistai į visų mokslų centrą kelia gyvenimą ir dvasingumą. Neigdami aukštesniojo suvedimą į žemesnįjį, kėlė priešingą idėją žemesniojo suvedimą į aukštesnįjį. Ž. Maritenas (Maritain), neotomizmo pagrindėjas, remiasi trijų lygių abstrakcijos koncepcija: pirmasis lygis – gamtos pažinimas pojūčiais arba fizika plačiąja prasme, t. y. gamtotyra, susijusi su materija; antrasis lygis – kiekybės pažinimas arba matematika, kuris susijęs su materija, bet gali būti suprastas ir be jos; trečiasis lygis – antgamtinis pažinimas arba metafizika, kuris gali būti suprastas ir gali egzistuoti be materijos („Dievas“, „grynoji dvasia“ ir bendros abstrakčios sąvokos). Šiuo pagrindu Maritenas išdėsto mokslų klasifikaciją pagal tiesos pažinimo priemones: mokslą, filosofiją, apreiškimą.

Apžvelgę būdingiausias mokslų klasifikacijas matome, kad jos remiasi skirtingomis išeities pozicijomis, skirtingais metodologiniais pagrindais ir atspindi vienokius ar kitokius jų autorių, filosofinių srovių ar praktikos keliamus reikalavimus.

Kodėl tokios didžiulės pastangos skiriamos mokslams klasifikuoti?

Kokią praktinę reikšmę turi mokslų klasifikacija?

Mokslų klasifikacija yra teorinis pagrindas daugeliui praktinės veiklos sričių. Ji suteikia galimybę ir nurodo gaires:

- 1) mokslo įstaigų ir jų tarpusavio santykių organizavimui ir struktūrai;
- 2) mokslinių tyrimų planavimui, jų tarpusavio ryšiams, ypač kompleksiniams tyrimams;
- 3) įvairių specialybių mokslininkų kontaktams, kooperacijai, tyrimų koordinacijai;
- 4) teorinių tyrimų ryšiui su praktika, visuomenės, ūkio ir kitais poreikiais;
- 5) mokymo pedagoginėje veikloje, ypač aukštosiose mokyklose, plataus profilio universitetuose, derinant humanitarinius, socialinius ir technikos mokslus, teorines ir praktines disciplinas;
- 6) suvestinių mokslinių darbų, enciklopedijų, žinytų, žodynų, mokymo priemonių ir kt. rengimui;
- 7) universalaus pobūdžio parodų organizavimui;
- 8) bibliotekininkystės organizavimui ir knygų klasifikacijai.

Šiuo metu Lietuvoje mokslų sritys, kryptys ir šakos yra klasifikuojamos pagal Europos Sąjungos Komisijos rekomenduojamą klasifikaciją, paskelbtą „*Official Journal*“ 34 t., Nr. L 189, 1991–07–13. Ją suderinusi su Lietuvos mokslo taryba, patvirtino Švietimo ir mokslo ministerija 1998 m. sausio 9 d. įsakymu Nr. 30. Šios mokslo kryptys nurodomos suteikiant teisę steigti doktorantūrą ir teikti mokslų laipsnius bei įrašyti šias kryptis mokslo laipsnių diplomuose ir pedagoginių vardų atestatuose¹⁴.

Pateiksime mūsų nagrinėjamų socialinių mokslų kryptis, šakas ir kodus.

1 lentelė. Socialinių mokslų kryptys S 000

Teisė	– S 01
Politologija	– S 02
Vadyba ir administravimas	– S 03
Ekonomika	– S 04
Sociologija	– S 05
Psichologija	– S 06
Edukologija	– S 07

¹⁴ Dėl mokslo sričių, krypčių ir šakų klasifikacijos: LR Švietimo ir mokslo ministerijos įsakymas Nr. 30, 1998 m. sausio 9 d. // Valstybės žinios, 1998 m. sausio 16 d. Nr. 6. P. 27–41.

2 lentelė. Socialinių mokslų šakos

Socialinių mokslų istorija ir filosofija	– S 100
--	---------

T e i s ė

Teisės mokslai	– S 110
Administracinė teisė	– S 111
Žmogaus teisės	– S 112
Lyginamoji teisė	– S 114
Teisės filosofija ir teorija	– S 115
Aplinkosaugos teisė	– S 120
Jaunimo teisė	– S 121
Masinės informacijos priemonių teisė	– S 122
Informatikos teisė	– S 123
Patentai, autorių teisės, prekių ženklai	– S 124
Civilinė teisė: asmenys, šeima, vedybų sutartys, paveldėjimai, dovanos, nuosavybė, prievolės, garantijos	– S 130
Transporto teisė	– S 136
Draudimo teisė	– S 137
Viešojo teisė	– S 140
Finansų teisė	– S 141
Teismų teisė	– S 142
Socialinė teisė	– S 143
Pramonės ir komercijos teisė	– S 144
Notarinė teisė	– S 145
Darbo teisė	– S 146

Konstitucinė teisė	– S 148
Baudžiamoji teisė, baudžiamasis procesas	– S 149
Tarptautinė privati ir viešoji teisė	– S 150
Oro, jūros ir kosmoso teisė	– S 151
Europos teisė	– S 155
Kriminologija	– S 160

Politikos mokslai

Politikos ir administravimo mokslai	– S 170
Polemologija	– S 175
Spaudos ir komunikacijos mokslai	– S 26

Vadyba ir administravimas

Politikos ir administra- vimo mokslai	– S 170
Organizavimo mokslai	– S 189
Įmonių vadyba	– S 190
Rinkotyra	– S 191
Apskaita	– S 192
Spaudos ir komunikacijos mokslai	– S 265

Ekonomika

Ekonomika, ekonometrija, ekonomikos teorija, ekonomikos sistemos, ekonomikos politika	– S 180
Finansų mokslas	– S 181
Draudos mokslas	– S 182
Ciklinė ekonomika	– S 183
Ekonominis planavimas	– S 184

Komercinė ir pramoninė ekonomika	– S 185
Tarptautiniai ekonominiai santykiai	– S 186
Žemės ūkio ekonomika	– S 187
Plėtros ekonomika	– S 188
Organizavimo mokslai	– S 189
Apskaita	– S 192
Bendradarbiavimo plėtra	– S 195
Socialinė ekonomika	– S 196

Sociologija

Socialinė ekonomika	– S 196
Sociologija	– S 210
Mokslo sociologija	– S 211
Darbo sociologija, įmonių sociologija	– S 212
Socialinės struktūros	– S 213
Socialinės permainos, socialinio darbo teorija	– S 214
Socialinės problemos ir gerovė, nacionalinė drauda	– S 215
Socialinė rūpyba ir pagalba neįgaliesiems	– S 216
Kultūros antropologija, etnologija	– S 220
Socialinė geografija	– S 230
Miesto ir krašto planavimas	– S 240
Demografija	– S 250
Socialinė psichologija	– S 263
Spaudos ir komunikacijos mokslai	– S 265
Socialinė pedagogika	– S 285
Ortopedagogika	– S 286
Socialinė medicina	– S 290

Psichologija

Psichologija	– S 260
Diferencinė ir asmenybės psichologija	– S 261
Vystymosi psichologija	– S 262
Socialinė psichologija	– S 263
Taikomoji ir eksperimentinė psichologija	– S 264
Spaudos ir komunikacijos mokslai	– S 265
Pramonės psichologija	– S 266

Edukologija

Organizavimo mokslai	– S 189
Socialinė rūpyba ir pagalba neįgaliesiems	– S 216
Pedagogika ir didaktika	– S 270
Specialioji didaktika	– S 271
Mokytojų ugdymas	– S 272
Fizinis lavinimas, judesių mokymas, sportas	– S 273
Mokslinių tyrimų metodologija	– S 274
Suaugusiųjų mokymas, tęstinis mokymas	– S 280
Mokymas kompiuteriais	– S 281
Lyginamoji ir istorinė pedagogika	– S 282
Psichopedagogika	– S 283
Eksperimentinė pedagogika	– S 284
Socialinė pedagogika	– S 285
Ortopedagogika	– S 286

Ši mokslų klasifikacija yra realiatyvi, formalizuota. Ji sudaryta linijiniu principu. Joje neatsispindi kompleksiniai, integruoti mokslai. Antra vertus, tam tikro objekto moksliniai tyrimai gali jį tirti ne tik įvairių mokslo šakų, bet ir įvairių mokslo krypčių požiūriu. Teisingai pastebi Algirdas Gaižutis, jog „teisinininkas ir ekonomistas atstovauja socialiniams mokslams, kai jis nagrinėja visuomenės struktūras, sudedamąsias jos dalis ir pokyčius. Bet teisinininkas ir ekonomistas yra ir humanitaras, kai imasi nagrinėti vadinamąjį „Žmogaus pasaulį“ (motyvus, vertybines orientacijas, patyrimą ir idealus), siekdami parodyti jų reikšmę visuomenės gyvenimui...“

Ta dvejopa mokslininko priklausomybė vienai ar kitai sričiai neblogai matyti istoriko darbe. Juk visuotinės istorijos žinovui reikia paaiškinti įvykių srautą, apibendrinti jų pavidalą ir kryptį, parodyti kolektyvines, bendras pastangas. Ir drauge jis turi rekonstruoti asmenybės indėlį. Taigi istorikas yra ir socialinių, ir humanitarinių mokslų atstovas. Jeigu jis atsainiai žvelgia į priežastingumą visuomenės gyvenime, nepripažįsta kai kurių dėsningumų, tai jo pateiktas istorijos vaizdas (paveikslas) gali būti labai patrauklus, spalvingas, bet perdėm subjektyvus, meniškas. Ir atvirkščiai, – neįvertindamas žmogaus vidinio pasaulio, jis neišvengiamai pateiks schematišką ir sausą, negyvą istoriją. Žodžiu, istorija be žmogaus alsavimo“¹⁵.

Mokslų klasifikacija daugiausia sudaroma pagal mokslinio tyrimo objektą. Tačiau subjekto požiūris, ypač socialiniuose, humanitariniuose moksluose, vaidina, kaip jau minėjome anksčiau, taip pat svarbų, o kartais ir lemiamą vaidmenį. „Labai dažnai (o humanitarinių mokslų atveju visuomet) subjekto ir objekto santykis yra ne tik gnoseologinis, bet ir akseologinis ir prakseologinis“¹⁶.

Vykstant intensyviai mokslų diferenciacijai ir integracijai, plečiantis vis sudėtingesniems tyrimams, vis didėjant visapusiam objekto pažinimo poreikiui, išskyla būtinumas šį objektą pažinti panaudojant įvairių mokslų žinias. Visiškai teisingai, mūsų nuomone, šį klausimą vertino natūralistas ir mąstytojas V. Vernadskis tvirtindamas, kad „mūsų laikais atskiro mokslo ribos, kur išsisklaido mokslo žinios, negali tiksliai lemti tyrinėtojo mokslinės minties srities, tiksliai apibūdinti jo mokslinio darbo. Problemos, kurios jį domina, vis dažniau netelpa atskiro, apibrėžto, nusistovėjusio mokslo rėmuose. Mes specializuojamės ne pagal mokslus, o pagal problemas“¹⁷.

¹⁵ A. Gaižutis. Humanitariniai mokslai ir kultūra // Mokslas ir Lietuva, 1992, III t., 4 (9) knyga. P. 83.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ В. И. Вернадский. О науке, т. 1. Научное знание, научное творчество, научная мысль. – Дубна: Феникс, 1977. С. 429.

Problemos, kurios netelpa viename moksle, neišvengiamai sukuria naujas žinias, naujus mokslus. Pvz.: jungiantis mokslams, atsirado fizinė chemija, cheminė fizika, biofizika, bionika, biokibernetika, pedagoginė psichologija, psichopedagogika, psichodidaktika, arba jungiantis trims mokslams – biogeochemija. „Mokslinė žmonijos mintis dirba tik biosferoje ir saviraiškoje, galų gale paverčia ją noosfera, geologiškai užvaldydama ją protu.

Remiantis šiuo vieninteliu faktu, biogeochemija susisieja ne tik su biologinių, bet ir humanitarinių mokslų sritimi¹⁸.

Taigi kompleksiniai moksliniai tyrimai mokslines problemas gali spręsti giliau ir visapusiškiau. Matyt, ateitis priklauso mokslų integracijai sprendžiant globalias problemas.

2.4. Mokslinis ir nemokslinis pažinimas

Teisingumas – žinių atitikimas realybei. Teisingumo, skirtingai nuo įtikinamumo, negalima įrodyti loginių sprendimų keliu. Norint įrodyti teisingumą, reikia peržengti subjektyvumo ribas.

V. A. Jadovas

Pažinimas – tikrovės atspindžio procesas žmogaus sąmonėje. Kasdieniame gyvenime pradinis pažinimo momentu yra pojūčiai, kurių pagalba individas pažįsta daiktų ir reiškinių savybes, o atspindėdamas sąmonėje šių daiktų, situacijų, įvykių visumą žmogus suvokia aplinką, susidaro tam tikrus orientyrus. Suvokimas yra išorinio tikrovės vaizdo rezultatas. Jis yra esminė pažinimo proceso dalis, kuri susijusi su žmogaus dėmesiu, atmintimi, mąstymu. Tačiau šis pažinimas dideliu mastu priklauso nuo individo poreikių motyvų, emocijų. Anksčiau suvokti daiktai, reiškiniai, įvykiai yra atgaminami vaizdiniais.

Taigi pojūčiai, suvokimas ir vaizdiniai yra daiktų vaizdai, kurie sudaro jutiminį tikrovės atspindį. Jie suteikia žinių apie tiesiogiai suvoktus daiktus ir reiškinius. Žinios apie tiesiogiai nesuvokiamas esmines daiktų ir reiškinių pažinimo savybes yra gaunamos mąstant, ir kaip rezultatas jos yra apibend-

---

¹⁸ В. И. Вернадский. О науке, т. 1. Научное знание, научное творчество, научная мысль. – Дубна: Феникс, 1977. С. 433.

rinamos, įsimenamos ir gali būti perduodamos kitiems per komunikaciją – kalbą. Mąstymo lygmeniu pažinimas eina nuo reiškinių prie jo esmės, nuo konkrečių jutiminių faktų prie gamtos, visuomenės ar paties mąstymo dėsningumų supratimo, t. y. nuo konkretaus prie abstraktaus mąstymo.

Taigi **pažinimo tikslas – pasiekti objektyvią tiesą**. Toks yra mokslinis pažinimas. *Tai objektyvaus pasaulio tikrovės reiškinių, įvykių pažinimas, kuriuo siekiama išaiškinti procesų, veikiančių nepriklausomai nuo žmonių valios ir sąmonės, dėsningumus, t. y. išaiškinti tikrovę tokią, kokia ji yra iš tikrųjų*. Mokslinis pažinimas atskleidžia be galo sudėtingą natūralių priežasčių ir padarinių sąveiką, jų nuoseklią seką. Mokslinio pažinimo, tyrimo metodų paskirtis – išaiškinti šias natūralias priežastis ir dėsningumus. To siekiantis mokslinis pažinimas remiasi protu, reikalauja mąstyti, visapusiai analizuoti kiekvieną tyrimo metu gautą faktą ar suformuluotą teiginį. Toks pažinimas remiasi patyrimu, visa žmonijos sukaupta praktika. Antra vertus, praktika yra šių sukauptų žinių ir išvadų pagrindinis teisingumo patikrinimo kriterijus.

Taigi praktinė žmonių veikla yra būtina pažinimo išėities pozicija. Žmonės veikia, remdamiesi pažintomis daiktų, reiškinių, situacijų, funkcijų savybėmis, jų sąveikos duotybėmis. Praktika pažinimo procesui suteikia galimybę įvertinti ir moksliskai pagrįsti bei apibendrinti pažinimo rezultatus, taip pat sukurti pažinimo teoriją, dažnai vadinamą epistemologija (gr. – mokymas apie žinojimą) arba gnoseologija (gr. *gnōsis* – pažinimas + *logos* – mokslas), kuri kaip filosofijos šaka tyrinėja subjekto ir objekto sąveiką pažintinės veiklos procese, taip pat žinių santykį su tikrove bei galimybes žmogui pažinti pasaulį, pasiekti adekvatų atspindį sąmonėje. Stebėdamas objektus, reiškinius, žmogus tartum „patalpina“ juos į istoriškai susiformavusius pažiūrų rėmus, gautų duomenų apdorojimo ir naudojimo etalonus. Žmogus „yra visų daiktų ir reiškinių matas, – anot senovės graikų filosofo Protagoro, – kad jie egzistuoja, nesančių, kad jie neegzistuoja“.

Žmogus kaip subjektas, pažindamas šiame etape naujus išorinius objektus, reiškinius, lygina su jau jo pažintais reiškiniais. Jis juos pažįsta lyginimo keliu: žinomą su nežinomu. Tačiau šiame etape jis nepakyla aukščiau bendrų vaizdinių apie praktinę daiktų paskirtį. Tolesnis etapas vyksta per loginę mąstomąją veiklą, jos formas: sąvokų sudarymą, sprendimus, samprotavimus, indukciją, dedukciją, analizę, sintezę, hipotezę ir teorijų kūrimą, kurių pagalba žmogus įsiskverbia į daiktų, reiškinių esmę, t. y. į gilesnį jų savybių, ypatumų pažinimą, jų bendrybių atsiejimą mintyse, jų apibendrinimą. Visuomeninė materialinė žmonių veikla, naudodama šiuos mąstymo

produktus, vėl tikrina jų teisingumą praktikoje, tikslina ir gilina šiuo būdu gautas žinias. Tuo pagrindu yra atskiriama tiesa nuo suklydimo.

Tačiau pažinime svarbų vaidmenį vaidina žmogaus vaizduotė, kūrybinė fantazija, intuicija, nes sudaro sąlygas, remiantis ankstesniais patyrimo duomenimis, sudaryti dar platesnius apibendrinimus, abstrahuojantis nuo tikrovės. Tai gali atvesti prie naujų tiesų atradimo arba, nesiremiant patyrimu arba mokslo suformuluotomis racionaliomis idėjomis, prie klaidingų išvadų apie tikrovę. Tokie klydimai dažnai atsiranda ir gyvenime, ir moksliniame pažinime. **Klydimas – neadekvatus, neteisingas, vienpusis daiktų, reiškinių atspindys žmogaus sąmonėje.** Suprantama, klydimo negalima tapatinti su apgaule, melagyste, t. y. sąmoningu tikros daiktų ar reiškinių esmės iškrypimu. Klydimų problema, jų priežasčių ir sąlygų atsiradimas visuomet domino žmones. Tačiau klydimų ir tiesos samprata ypač tampa aktuali moksliniuose tyrimuose, moksliniame pažinimo procese. Todėl plačiau panagrinėkime tokių klydimų kelius ir jų pobūdį.

Realiam gyvenime, žmonių pasauležiūrinėse ir vertybinėse orientacijose, žmogų užgriuvusios naujų idėjų, gausios informacijos sraute dažnai su moksliniais teiginiais, išvadomis, idėjomis paraleliai egzistuoja, o neretai yra ir propaguojama nemokslinė informacija, įvairios pseudoidėjos, antimokslinės „žinios“ arba geriausiu atveju – mokslo nepatvirtinti abejotini teiginiai. Natūralu, kad smalsus žmogaus protas nori viską žinoti, suprasti, mokėti paaiškinti, jeigu to nepajėgia, nori tikėti ir pasitikėti tuo, ką kiti aiškina, ką tvirtina „autoritetingi“ įvairių idėjų propaguotojai. Blogai, kai žmogus nežino ir klysta, bet dar blogiau, kai jis nesistengia to klydimo išsiaiškinti, priima jį kaip tiesą ir net kategoriškai, aistringai ją gina. Tokia pozicija žmoguje formuoja iškreiptą tikrovės sampratą, pasitenkinama paviršutiniais reiškinių aiškinimais, įvairiomis iliuzijomis, kurios priimamos kaip tikrovė, kaip realiai egzistuojantys dalykai. Susidaręs tokią pasaulėžiūrą, žmogus dažnai nebeskiria tiesos nuo netiesos, mokslinio žinojimo nuo antimokslinių paistalų. Tai neretai turi įtakos ir jauniems mokslininkams, ypač jaunimui, pasisavinant mokslines tiesas, nes prarandamas objektyvus tiesos kriterijus.

Štai Vilniaus universiteto fizikas profesorius Jonas Grigas dėl vis plačiau Lietuvoje plintančių antimokslinių idėjų buvo pakviestas į Lietuvos mokslų akademijos organizuotus skaitymus skaityti paskaitą „Mokslas ir antimokslas“. Jį tai paskatino daryti televizijos laida, į kurią pakviesta „burtininkė“ skaičiavo, kiek metų liko gyventi Prezidentui. Burtai rodė, kad apskritai beveik nieko nebelikę. Profesorių labiausiai įžeidė net ne šios sapalionės, bet toje pačioje laidoje dalyvavęs ir nedavęs atkirčio „burtininkei“

seniausio bei autoritetingiausio mūsų universiteto atstovas. Apie tai „Mokslo Lietuvoje“ rašė G. Zemlickas¹⁹.

Ir iš tikrųjų „burtautojams, ateities spėjikams, horoskopų sudarinėtojams ir aiškintojams, visokio plauko raganoms ir raganiams – tikras rojus. Jų prašoma rašyti spaudoje, jiems skiriamos televizijos laidos. Upeliais liejasi jų sklاندī kalba, gebėjimas išsisukti nuo bet kokio klausimo, – kur čia lygintis mokslo žmogui, dažnai abejojančiam, jaučiančiam atsakomybę už kiekvieną pasakytą žodį. Valstybinių premijų laureatams net valstybinės televizijos laidose skiriama tik minutė, kita (dažnai išvis neskiriama), užtat stebukladariams, „bendraujantiems“ su kosmoso atėjūnais ar naktimis skraidantiems į kitas planetas ar galaktikas, didelio vargo nėra atskristi kone į bet kurią televizijos laidą“²⁰, – rašo G. Zemlickas, pasakodamas apie J. Grigo paskaitą.

„Aišku, šis žavėjimosi kvailystėmis žadinimas kai kam teikia didelį pelną, bet ieškančiam gilesnių prasmų ir apibendrinimų tai panašu į sąmoningą valdžios norą propaguoti antimokslą, manipuluoti visuomenės sąmone“²¹.

J. Grigas pažymi, pvz.: JAV yra žiniasklaidos priemonių neliečiamybės tarnyba, kurios sudėtyje esantys mokslo atstovai bemat reaguoja į neatsakingai skleidžiamas antimokslines nesąmones. Primena, kad šiuo tikslu rengiamos konferencijos. 1995 m. Niujorke vyko konferencija „Atsitraukimas nuo mokslo ir proto“, 1996 m. Bufalo mieste – konferencija „Mokslai dezinformacijos amžiuje“. Buvo priminta apie tokius garsius mokslo muziejus, kaip „Toshiba“ Japonijoje, Vašingtono erdvės ir aeronautikos, kur lankytojas mato žmonijos laimėjimus, pasiektus be jokių burtazodžių.

Kaipgi veikia jauno žmogaus protą tokia antimokslinių bei pseudomokslinių ir mokslinių žinių platinimo disproporcija? Žinoma, ji gali „žavėti“ nepažintais reiškiniiais, naujovėmis, bet visa tai veda į agnosticizmą, į objektyvios tiesos pažinimo neigimą, į proto bukinimą, veda pažinimo subjektą prie neigiamo požiūrio formavimo į mokslą kaip visuomeninę ir asmeninę vertybę.

Pažinimas, taip pat ir mokslinis, vyksta per individo vertinimus. Todėl kokius vertinimo kriterijus pasisavins šis individas, tokiais jis ir orientuosis gyvenime, darbe, tiriamojoje veikloje, vertindamas daiktus, reiškinius, kitus žmones ir patį save. Teisingai rašo psichologas prof. Aleksandras Jacikevičius, jog „reiškinių vertinimas visada priklausys nuo vertintojo nuostatų, išsilavinimo, patirties, sukauptų žinių apie vertinimo faktą ar reiškinį gausumo

¹⁹ G. Zemlickas. Apie mokslą ir antimokslą // Mokslo Lietuva, 1998 m. gegužės 21 d. P. 3.

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat.

ir daugelio kitų individualių kintamųjų. Tik moksluose, kur naudojami standartizuoti faktų ir dėsnių kaupimo ir vertinimo metodai, vertinimai turi mažiau subjektyvumo. Tad būtina suprasti, kad tik gili profesinė kompetencija vienoje ar kitoje srityje gali duoti teisingos informacijos... Kitais atvejais vertintojas primena tik juokų kambario veidrodžius, įvairiai iškraipančius atspindimas figūras²².

Tačiau žmogui konformistui, prisitaikančiam ir sekančiam paskui kitų nuomonę, sunku apsispręsti, savarankiškai susidaryti teisingą požiūrį į tikrovę. Todėl „daugiausia dėl tokių konformistinių nuostatų išplito Lietuvoje ir astrologijos, parapsichologijos, įvairių religinių sektų pranašystės, burtininkavimai, perspėjimai. Į mane, kaip į psichologijos specialistą, – rašo A. Jacikevičius, – jau ne kartą kreipėsi jauni žmonės, prašydami paimti iš kosmoso astralinę energiją. Amerikiečių studentams skirtuose psichologijos vadovėliuose dažnai pažymima, kad čia dėstoma mokslinė psichologija“²³. Prof. A. Jacikevičius čia pat pateikia amerikiečių psichologo prof. A. Norvilo pasakytą faktą, kad JAV horoskopais, burtais, pranašavimais domisi tik pačių žemiausių kultūrinių požiūriu visuomenės sluoksnių atstovai (dažniausiai iš pašalpų gyvenantys negrai). Todėl profesorių iš svetur stebino mūsų rimti laikraščiai ir žurnalai, platinantys tokią primityvią informaciją.

Antra vertus, mūsų moksle vis labiau įsitvirtina grynai pragmatinis požiūris, ieškantis tik ekonominės mokslo naudos. „Daugelis nemokslininkų, kurie mano išmaną šiuolaikinį mokslą, iš tikrųjų žino tik apie technologijas, būtent tas technologijas, kurios atneša greitą naudą. Jų žodyne galima išgirsti tokias frazes: „Tie tyrimai duoda ekonominį efektą“, „Svarbūs mūsų ekonomikai“, „Šios technologijos pagerins mūsų gyvenimą“... Todėl Lietuvoje dar vegetuoja mokslas, skirtas *homo economicus* ir *homo faber*, o mokslas, skirtas *Homo sapiens*, nyksta“²⁴. Todėl profesorius J. Grigas, konstatuodamas tokią mokslo padėtį ir išgyvendamas dėl jo ateities, kurioje pseudomokslinės žinios ir primityvūs požiūriai į mokslą gali ir toliau dominuoti, prognozuoja ne tik Lietuvos mokslui, bet ir visuomenei liūdną ateitį. „Atrodo, kad Lietuvoje, – rašo jis, – visuomenės pakilimas iš neolito lygio paliktas *homo ignorantis* valiai. „Geresnis gyvenimas per mokslą“ tvirtovėje minia stengiasi monopolizuoti technologijų finansavimą, o jei dar kas nors lieka, –

²² A. Jacikevičius. Apie kognityvinės kompetencijos ugdymą // Švietimo naujovės, 1997, Nr. 11. P. 24.

²³ Ten pat.

²⁴ J. Grigas. Naikinkime plyšį tarp mokslo ir visuomenės // Mokslo Lietuva, 1998 m. lapkričio 5 d. P. 3.

skirti mokslui. Kol tos dvaro intrigos tęsiasi, vieną dieną atsibudę galime rasti barbarus prie vartų su „nauju“ mokslininkų uniforma, išmokslintų religinėse sektose, sciontologų centre ar parapsichologijos akademijoje, pasiruošusių vesti mus atgal į viduramžius²⁵.

Iš šių pateiktų pavyzdžių matome, kad ir antimokslinės idėjos, ir mokslo ribų siaurinimas, jo orientavimas tik į tiesioginių praktinių interesų tenkinimą nuvertina mokslą kaip teoriją, kaip tiesos, objektyvios tikrovės reiškinių, dėsningumą pažinimo, sau pačiam vertingą šaltinį.

Klydimų problemą, jų prigimtį, šaltinius, jų atsiradimo sąlygas kėlė jau senovės graikų filosofai kartu su tiesos problema. Klydimas, beveik be išimties, jau tuomet buvo suprantamas kaip žmogaus proto ir valios nesutapimas su universumu, ar aiškinamu materialistiškai (Heraklitas, Demokritas, Epikūras), ar idealistiškai (Platonas, Aristotelis, stoikai). Klydimo šaltinis buvo traktuojamas arba kaip pažintinių gebėjimų netobulumas, jutiminio pažinimo ribotumas, arba kaip individo nepakankamas išsilavinimas, arba abiejų šių veiksnių kartu įtaka. Anot Beikono, visos klydimų rūšys glūdi, viena vertus, visuomeninėse žmogaus gyvenimo sąlygose, kita vertus – prigimtyje paties žmogaus proto, kuris panašus į veidrodį su nelygiu paviršiumi, suteikiančiu daikto vaizdui savo atspindį. Spinoza, apibendrinamas Beikono ir Dekarto tyrimus, suformulavo jų pozicijos esmę tezėje, pagal kurią „... žmogaus valia laisva ir todėl platesnė už protą...“, todėl ir gimdo klydimą, o „protas ne šalta šviesa, jį maitina valia“²⁶. Spinoza, apibendrinęs ir išanalizavęs klydimų prigimtį, prieina, mūsų nuomone, prie teisingos išvados, jog idėjos klaidingumas slypi „žinių trūkume“²⁷.

Anot Kanto, klydimas yra mūsų objektyvių ir subjektyvių sprendimo pagrindų supainiojimo išdava. Iš tikrųjų subjektyvių sprendimų dominavimas, taip pat reliatyvios ar dalinės tiesos suabsoliutinimas yra pagrindinis klydimų atsiradimų šaltinis ir jų gyvavimo pamatas.

Todėl mokslinio tyrimo procese tiesos ir klydimų tarpusavio ryšys yra sudėtingas ir prieštaringas. Atrasta tiesa kaip tolesnio tyrimo rezultatas gali pasirodyti nevisa, netiksli ar net klaidinga, atradus naują idėją, tiesą ir jos pagrindimą. Taigi kaupiantis žinioms ir dėl to, kad kiekviena tiesa yra reliatyvi, kad ji yra tik pakopa į absoliučią tiesą, gali ir yra pakeičiama gilesne, adekvačia tiesa. Tačiau moksle tiesa netampa dogma, ji gimsta kritikos

²⁵ J. Grigas. Naikinkime plyšį tarp mokslo ir visuomenės // Mokslo Lietuva, 1998 m. lapkričio 5 d. P. 3.

²⁶ Спиноза. Избранные произведения, т. 2. – Москва, 1957. С. 389.

²⁷ Ten pat. С. 433.

išdavoje, kaip jos svarstymų, pateikiamų įrodymų, argumentų arba eksperimentų patvirtinimo praktikoje rezultatas. Mokslinėje teorijoje kritikuojamas klydimas pašalinamas tik tada, kai abstrakčiam vienpusiam ir absoliutizuotam atspindžiui yra priešpastatomas išsamus ir konkretus tos tikrovės vaizdas. Kritinis požiūris į savo praktines ir teorines prielaidas (savikritiškumas) – subjektyvi sąlyga, be kurios mąstantis žmogus nepajėgs savarankiškai atskirti tiesos nuo klydimų, nepajėgs ištrūkti iš praktinių iliuzijų tinklo, su stichine jėga jam primestų ribotų gyvenimo sąlygų. Ir šis savikritiškas mąstymas savo ruožtu gali būti užtikrintas tik konkrečia visuotine veiklos ir pažinimo sąlygų samprata.

Be šių sąlygų, klydimas neretai atsiranda tada, kai tyrėjas taiko ribotas pažinimo priemones ir metodus. Tačiau jei tolesnio nagrinėjimo procese jis įvardys efektyvesnius metodus ir būdus, tai klydimas žingsnis po žingsnio bus įveiktas ir pasiekta adekvatesnė tiesa. Be to, reikia turėti galvoje ir tai, jog tiesa, adekvačiai atspindinti nagrinėjamą objektą, yra viena, o klydimų gali būti labai daug.

Iš to, kas pasakyta, galime daryti išvadą, kad mokslinei tiesai svarbiausia tyrėjo mąstymo tobulinimas, o kaip rezultatas – ir validžių tyrimo metodų taikymas. Teisus šia prasme A. Einšteinas, tvirtinantis, jog „visas mokslas yra ne kas kita, kaip kasdienio mąstymo tobulinimas“²⁸.

Taigi pažinimo procesas yra dramatiškas, jis išreiškia nepertraukiamą ir begalinį žinių gilinimą ir klydimų bei klaidų įveikimą. Tai nėra tiesus ir lygus kelias, kurio pabaigoje ieškotojo laukia norimas rezultatas. Jis greičiau panašus į sunkią kelionę, kurioje žmogus lėtai ir atsargiai skverbiasi per nežinomus, nepažintus ir dažnai nesuprantamus begalinius brūzgynus. Tyrėjas pats sau turi atsakyti į klausimus: nuo ko pradėti, kokia kryptimi ieškoti, kokias priemones, instrumentus ir metodus pasirinkti ir naudoti.

Pirmiausia tam reikia fundamentalių žinių, metodologinės išėities pozicijų, aiškaus problemos suvokimo. Tačiau gali trukdyti ir vesti į klydimą per didelės emocijos, aistros, kurios kartais koncentruoja dėmesį į vienpusį nagrinėjamo objekto aiškinimą ir neleidžia jo tirti visapusiai. Kita kliūtis gali būti ne tik nežinojimas, bet ir per didelis pasitikėjimas savo pozicijos teisingumu, nekritiškas požiūris į savo turimas žinias. Todėl Ž. Ž. Ruso tvirtino, jog „žmonės klysta ne tik todėl, kad nežino, bet klysta ir todėl, kad įsivaizduoja save žinančius“.

---

²⁸ А. Эйнштейн. Физика и реальность. Собрание научных трудов. – Москва, 1967, т. 4. С. 200.

Dar vienas klystkėlis, vedantis į nagrinėjamojo dalyko neobjektyvumą, yra asmeniniai interesai, skatinantys tyrėją priimti tuos teiginius, kurie pateisina, gina ir patvirtina iškeltas idėjas, anksčiau gautas prielaidas ar išvadas.

Neatsitiktinai charakterizuojant mokslininkus sakoma, jog vieni iš jų renka faktus, norėdami įrodyti, pagrįsti iškeltos idėjos teisingumą, objektyvumą, kiti parenka faktus taip, kad pateisintų savo iškeltą idėją.

Visa tai, kas šiame skyrelyje buvo aptarta, nepretenduoja į praktinį receptą, kaip pažinti objektyvią tiesą ir išvengti klydimų. Tačiau šio pažintinio proceso mechanizmų ir klystkėlių pažinimas, manome, padės kryptingiau, tikslingiau organizuoti tyrimą.

2.5. Socialinio fakto samprata tyrimo procese

Mokslas yra toks faktų grupavimas, kuris leidžia jų pagrindu formuluoti bendrus dėsnius arba išvadas.

Č. Darvinas

Kada atsiranda faktas, prieštaraujantis teorijai, reikia pripažinti faktą ir atmesti teoriją, net jeigu ją palaiko įžymios asmenybės ir ji yra visų priimta.

K. Bernaras

Socialinis faktas (angl. – *fact, social*; vok. – *fakt, sozialer*; rus. – *факт социальный*) – vienkartinis, visuomeniškai reikšmingas įvykis arba tam tikrų vienaarūšių įvykių, tipišku tam tikrai socialinio gyvenimo sferai arba būdingu tam tikriems socialiniams procesams, visuma. *Mokslinė prasme (gnoseologine)* – įvykis, apibūdinantis tiksliomis sąvokomis, nurodant specifines situacijas, kuriose jis vyko.

Socialinis faktas (lot. *factum* – „padaryta“, įvykę) – tikras, nepramanytas įvykis, atsitikimas, reiškinys, realybė, tikrovė. Tai tvirtai nustatytas dalykas (dalykai) individo ar grupės individų patyrimu, kuriuo (kuriais) remiantis grindžiamas teorinis teiginys. Taip pat tai atskiras visuomeniškai reikšmingas įvykis ar vienareikšmių įvykių visuma, būdinga tam tikrai visuomeninio gyvenimo sferai, arba tipiškas socialinių procesų požymis.

Socialiniais faktais gali būti veiklos, veiksmai, poelgiai ar socialinių (profesinių ar kitų) grupių poelgiai, žmonių veiklos produktai, jų veiklos ar elgesio rezultatai (materialiniai, fiziniai, dvasiniai), žodiniai veiksniai (vertybinės orientacijos, nuomonė, pažiūros, vertinimai, įžeidinėjimai ir kt.), taip pat įvairūs tarpusavio ryšiai, sąveikos.

Kadangi socialinį faktą nagrinėjame kaip mokslinio tyrimo objektą, tai reikia pabrėžti, kad jis tampa objektyviomis žiniomis tikrai dėl jo tikslios registracijos ir pripažįstamas kaip patikimas, tik pakankamai pagrįstai jį aprašius, atsižvelgiant į jo vientisumą, į jo ryšius su esminėmis socialinės situacijos charakteristikomis, jo fiksavimo metodo patikimumu arba statistiniu, t. y. kiekybiniu, patvirtinimu. Tai artima teisėsaugos sferai, kai kruopščiai renkami faktai, pvz.: nusikaltimo įvykio vietos aprašymui ar kt. įvykių tyrimui.

Taigi būtina mokslinio tyrimo sąlyga yra fakto ar faktų nustatymas. Fakto konstatavimu fiksuojama tam tikra nagrinėjamo objekto dalis arba reiškinys. Mokslinis faktas yra patikimo stebėjimo, eksperimento ir kitais metodais gautas rezultatas. Mokslinis faktas gali būti fiksuojamas tiesiogiai stebint objektą, pagal prietaisų rodmenis, bandymų protokolus, lenteles, schemas, užrašus, fotografijas, vaizdo įrašus, archyvinius dokumentus, patikrintus liudytojų parodymus ir t. t.

Mokslo jėga ir atrama yra faktai. Tačiau faktai savaime dar nėra mokslas, taip kaip statybinės medžiagos nėra pastatas. Faktai įtraukiami į mokslo struktūrą tik tada, kai jie yra kruopščiai atrenkami, klasifikuojami, apibendrinami ir aiškinami. Mokslinio pažinimo uždavinys yra atskleisti esamo fakto atsiradimo priežastį, išaiškinti jo esmę ir nustatyti dėsninę ryšį tarp faktų.

Mokslo pažangai ypač svarbią reikšmę turi naujų faktų pažinimas ir išaiškinimas. Jų išaiškinimas veda į teorijos kūrimą, jie yra kiekvieno mokslo sudėtinė dalis.

Esminis mokslinio pažinimo komponentas yra filosofinis mokslinių duomenų aiškinimas, kuris sudaro pasaulėžiūrinį ir metodologinį pagrindą. Mokslininkas į nagrinėjamus faktus, jų apibendrinimą visuomet turi tam tikrą filosofinį požiūrį. Pati faktų atranka, ypač socialiniuose moksluose, tai giliai metodologinis klausimas, į kurį atsakant reikia teorinio pasirengimo. Mokslo raida reikalauja ne tik teorinio faktų įprasminimo, bet ir jų gavimo proceso analizės, bendrų kelių naujų faktų paieškoms.

Emilis Diurkheimas (Emile Durkheim), plačiai nagrinėjęs socialinių faktų sampratą, aiškino, kad juos būtinai reikia suprasti kaip daiktus. Dėl šios sampratos jis buvo kritikuojamas, bet atsakydamas kritikams teigė,

kad ta kritika nebuvo fundamentali. Suprantant ir aiškinant socialinio fakto prigimtį, sociologai skiriasi į tuos, kurie pabrėžia išorinį ir nepriklausomą nuo individo socialinių faktų pobūdį, ir į tuos, kurie individams teikia prioritetą kuriant savo socialinį gyvenimą (metodologinis individualizmas). Diurkheimo tikslas tikriausiai buvo ne tiek paneigti kiekvieną individualią tikimybę kuriant socialinę tikrovę, kiek įtvirtinti idėją, jog socialiniai faktai ženkliu mastu yra išoriniai individo atžvilgiu, jam primesti socialinių sąlygų, ugdymo, tradicijų ir papročių, kurie vėliau tampa individo nesąmoningais įpročiais, susiformavę dėl prievartos ar socialinių įtakų. Todėl socialiniai faktai gali būti nagrinėjami kaip objektyvūs, pvz.: kaip išorinių „socialinių įvykių“ dėsningi modeliai.

Diurkheimas aiškino, kad „*socialinis faktas* yra bet kuris veiksmų būdas, nusistovėjęs ar ne, galintis individui daryti išorinę prievartą; arba dar kitaip: išplitęs visoje konkrečioje visuomenėje ir gyvuojantis savarankiškai, nepriklausomai nuo jo individualių pasireiškimų“²⁹.

Taigi, kai sociologas imasi tirti tam tikrus socialinius faktus, jis turi stengtis juos tirti atsiribodamas nuo savo individualių apraiškų. Tarkim, norima suklasifikuoti įvairias nusikaltimų rūšis. Reikia pasistengti atkurti gyvenimo būdą, profesinius papročius, gyvuojančius įvairiose nusikalstamo pasaulio sluoksniuose, ir bus atpažinta tiek kriminologinių tipų, kiek įvairių formų pateikia ši struktūra. Kad suprastume papročius, liaudies tikėjimus, turime pažvelgti į patarles ir priežodžius, juos atspindinčius³⁰. Taigi imantis aiškinti sociologinį reiškinį, reikia atskirai tirti realią jo kilmės priežastį ir jo atliekamą funkciją.

Teisėsaugos bei teisėtvarkos tyrimo procese *juridinis faktas* (angl. – *juridical facts*; vok. – *juridisch (juristisch) Tatsache*; rus. – *факт юридический*) kaip konkretus socialinis faktas turi ypač svarbią ir principinę reikšmę. Tai įstatymu numatytos aplinkybės, kurios yra konkrečių teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ar nutraukimo pagrindas. Paprastai šie faktai skirstomi į dvi grupes³¹: *įvykių ir veiksmų faktai*. Įvykiais laikomi juridiškai reikšmingi faktai, nepriklausantys nuo žmonių valios (natūrali žmogaus mirtis, bankrotas, stichinės nelaimės, veikimo termino baigtis ir kt.).

Veiksmai – gyvenimiški žmogaus valios išraiškos faktai, t. y. sąmoningos žmonių veiklos, pastangų rezultatai. Jie savo ruožtu skirstomi į teisėtus (sutinkamai su teisinių normų priedermėmis) ir neteisėtus (prieštaraujantys įstatymams, teisės pažeidimai) veiksmus.

²⁹ E. Durkheim. Sociologijos metodo taisyklės. – Vilnius: AIK/Vaga, 2001. P. 36.

³⁰ Ten pat. P. 96.

³¹ M. Ю. Тихомиров. Юридическая энциклопедия. – Москва: Юринформцентр, 1995. С. 312.

Tarp teisėtų veiksmų svarbią reikšmę turi juridiniai aktai, kaip teise besiremiantys aktai, pvz.: apdovanojimas ordinu, medaliu, įsakymas dėl priėmimo į darbą ir kt., įvairios sutartys (pirkimo–pardavimo), taip pat pareiškimai, skundai, apeliacijos, kasaciniai skundai ir t. t.

Juridiniai poelgiai, skirtingai nuo juridinių aktų, nėra tiesiogiai nukreipti į teisinių santykių atsiradimą, pasikeitimą ar nutraukimą, tačiau esant tam tikroms pasekmėms, šie santykiai gali būti teisiškai reguliuojami. Pvz.: meno kūrinų kūrimas, mokslinio atradimo faktas nesukelia teisinių santykių, bet turi teisinę reikšmę, tarkim, autorių teisių gynimui. Juridiniuose poelgiuose juridinę reikšmę turi ne asmens, vykdančio veiką ketinimai, o objektyvus šių veiksmų rezultatas (kūrinio, scenarijaus sukūrimas, mokslinis atradimas ir t. t.).

Neteisėta veika skirstoma į nusikaltimą, administracinį, drausminį ir pilietinį teisės pažeidimą ir t. t. Socialinių, taip pat juridinių, faktų nagrinėjimas labiausiai atitinka tikrą sociologijos „pašaukimą“. Teisinių dokumentų nagrinėjimas, nors jis irgi neretai būtinas, – duomenų nagrinėjimas ne tiesioginis, o iš antrųjų rankų. Tolimoje perspektyvoje, išsėmus duomenų fondą, toks tyrimas gali tapti bevaisis, nes neatskleidžia gryniosios realybės. Sociologija tuo tarpu suinteresuota gauti, jeigu ir ne savo tiesą, tai kiekvienu atveju – savus tiesos įrodymus. Todėl ji turi pereiti nuo knygų prie lauko tyrimų, įeiti į faktų pasaulį, gauti iš jo anksčiau nežinomų duomenų.

Į faktus veda įvairūs keliai. Teoriškai efektyviausias yra eksperimentas, bet dažniau yra naudojamas stebėjimas. Jo elementarios, tradicinės formos nėra susijusios su kiekybiniais matmenimis, tačiau turi savo vertę. Tuo tarpu kiekybiniai matmenys – statistika ir atrankinė apklausa apibūdina dabartinį teisės sociologijos etapą, taip pat³² tai liečia ir kitas sociologines disciplinas, ne tik dabarties, bet ir ateities .

Empirinėje, taikomojoje sociologijoje socialinis faktas fiksuojamas daugiausia statistškai jį apibendrinant. Tačiau sociologija remiasi ir monografiniu objektyvių įvykių ir reiškinių aprašymu, turinčiu (tai turi būti įrodyta, pagrįsta) esminę reikšmę tam tikrų socialinių procesų analizei. Dažnai naudojamas specialus *atskiro įvykio nagrinėjimo metodas* (dar vadinamas *monografiniu*).

Šio metodo paskirtis – gilesnis tam tikro socialinio reiškinio, proceso, problemos tyrimas viename, bet turinčiame prioritetinę reikšmę objekte. Šis prioritetinis objektas geba atstovauti tam tikrai klasei objektų, užtikrina galimybę priskirti tyrimo rezultatus problemai apskritai.

Šis metodas įgyvendinamas dviem būdais:

³² Юридическая социология. – Москва: Норма, 2000. С. 241.

Pirma, per atrinkto objekto tipologinių ypatumų išskyrimą, t. y. randant jame reikšmingų bendrų požymių, kuriuos galima identifiukuoti ir priskirti tam tikrai visai objektų klasei. Be to, būtina pažymėti duotojo objekto unikalius ypatumus, kurie nėra tipiniai dėl atstovaujamos objektų visumos, bet neprieštarauja jai ir nedaro įtakos galutiniam tyrimo rezultatui.

Antra, per parametrų analizę, t. y. vertinimą požymių, leidžiančių nustatyti tiriamojo dalyko atitikimą atstovaujamąją visumą (aibę).

Naudojant šį metodą, yra ribotos galimybės panaudoti tikslius kiekybinius metodus. Čia dažniau tenka susidurti ne su statistinėmis kategorijomis, o su mažomis grupėmis, todėl labiau tinka pasitelkti konkrečius sociologinio tyrimo metodus, pvz.: stebėjimą (ypač įterptą, t. y. iš vidaus), dokumentų analizę, gilų interviu.

Patikimų socialinių faktų išaiškinimas yra svarbus baigiamųjų darbų uždavinys. Šie objektyvią ir dažnai subjektyvią reikšmę turintys socialiniai faktai yra mokslinio tyrimo stuburas, į kurį remiasi tolesni mokslinių, specialių teisinių, profesinės veiklos naujų idėjų analizė, jų diegimas į praktinę veiklą. Tačiau tam būtina kruopščiai parengti tyrimo programą, kurioje numatomi šių faktų išaiškinimo būdai, tikslinamos sąvokos (teorinės ir praktinės, atskleidžiančios aprašomųjų reiškinių esmę), tiksliai numatomos registracijos ir empirinio apibendrinimo procedūros taisyklės.

Gyvenime, praktikoje faktas įprastine vartoseną suprantamas kaip tiesos, įvykio, rezultato sinonimas arba tam tikras žinojimas, kurio tikrumas įrodytas. Logikoje, mokslų metodologijoje, sociologijoje faktais laikomi specialūs teiginiai, fiksuojantys empirines žinias. Kai kada faktas prilyginamas žinioms, kurių patikimumas yra įrodytas. Tuo remiantis, išskiriami *tikrovės* ir *mokslo* faktai.

Tikrovės faktai reiškiasi kaip atskiri, individualizuoti objektyvios realybės faktoriai, fragmentai, kaip tiesioginė realybė. Realūs faktai, konstatuodami situaciją, padėti, įvykius, atsispindi faktinėse, empirinėse subjekto žiniose. Šioje materialaus pasaulio objekto ir subjekto aktyvioje sąveikoje tikrovė tampa sąmonės faktu, ir joje yra fiksuojami atskiri realybės fragmentai. Tačiau praktika kaip faktų atsiradimo šaltinis orientuoja subjektą į faktų atranką, jų sisteminimą, jų bendrų, nuolatinių, esminių ryšių nustatymą ir pagaliau nukreipia jo tyrimą teorinio apibendrinimo keliu. Tikrovės faktai tampa teoriškai apibendrintais *moksliniais faktais*. Tokie faktai tampa įrodytais argumentais; jie įrodo ir patvirtina teorinių teiginių teisingumą, tarnauja verifikacijai.

Tačiau neapibendrinti, atsitiktiniai, vienkartiniai faktai gali ir klaidinti tyrėją, tapti pavyzdžių pateikimo žaidimu, falsifikuoti patį tyrimą.

Tačiau, nagrinėjant teorijos ir tam tikro fakto neatitikimą, negalima iškart atmesti teorijos ar ignoruoti patį faktą. Maksas Plankas tvirtindavo, kad „kiekvieną kartą, kai eksperimentiniai duomenys prieštarauja egzistuojančiai teorijai, ateina nauja sėkmė, vadinasi, šiuo atveju reikia teoriją keisti ir koreguoti“. Taigi ne rankų nuleidimas, puolimas į pesimizmą tyrimo procese, o naujų uždavinių sprendimas turi įkvėpti tyrėją tolesniam darbui.

„Netgi tokia teorija, kuri atitinka ne visus žinomus faktus, visuomet savyje turi tam tikrą vietą, jeigu ji atitinka juos geriau, negu bet kuri kita, – rašo G. Seljė (Selye)³³. Netiesa, kad „išimtyms patvirtina taisyklę“, tačiau visai nebūtina, kad išimtis paneigtų taisyklę. Kartais tie faktai, kurie pradžioje atrodė nesuderinami su teorija, atsirandant naujiems faktams, pradeda rasti savo vietą joje. Kitais atvejais pati teorija pasirodo pakankamai lanksti ir prisitaiko prie naujų pastebėtų faktų, atrodančių paradoksaliai ir nesuderinamai su ja. „Todėl pati geriausia teorija ta, kuri grindžiama mažiausiu prielaidų kiekiu, jungia kuo daugiau faktų, nes ji geriausiu būdu atitinka reikalavimą asimiliuoti dar daugiau faktų be nuostolio savo struktūrai“³⁴.

Antra vertus, egzistuoja didžiulis skirtumas tarp bevaisės ir klaidingos teorijos. Bevaisės teorijos neįmanoma patikrinti eksperimentu. Tokių teorijų galima suformuluoti kiek nori, bet jos nepadedą suprasti daiktų, reiškinių prigimties, jų išdava – beprasmiškieji tauškalai. Tuo tarpu klaidinga teorija gali būti ypač naudinga, nes jei ji pakankamai gerai parengta, padės suplanuoti tokį eksperimentą ar mokslinį stebėjimą, kuris galės užpildyti ženklus jos trūkumus žinių sistemoje. **Faktai turi būti teisingi, teorijos turi būti vaisingos.** Jeigu faktas neteisingas, jis nenaudingas, kitaip tariant, tai ne faktas; o štai klaidinga teorija gali pasirodyti netgi ženkliai naudingesnė nei teisinga, jeigu ji vaisingesnė vesdama prie naujų faktų nagrinėjimo.

Taigi matome, kad nuo fakto ar faktų konstatavimo ne tik prasideda tyrimo procesas, bet jų aprašymu, jų apibendrinimu, jų vietos ir reikšmės nustatymu visuomeninių santykių struktūroje, nagrinėjamojo objekto raidoje tiriamasis procesas yra ir užbaigiamas. Taigi operavimu faktais, kurie yra gyvenime, žmonių santykiuose, jų veikloje, tyrėjas kloja savo darbo pamatus ir ant jų stato savo kūrinį.

---

³³ Г. Селье. От мечты к открытию: как стать ученым: Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1987. С. 268–269.

³⁴ Там же. С. 269.

2.6. Mokslinis numatymas ir prognozavimo kryptys

Mokslas nėra anksčiau nerinktu faktų rinkimas ir anksčiau nedarytu išvadų darymas... Faktai ir išvados turi ženkliai padidinti mūsų numatymo gebėjimą.

Dž. Somervilas

Moksliniai tyrimai turi tikslą ne tik konstatuoti, nagrinėti tikrovę, bet ir numatyti, kaip ši tikrovė keisis, atrodys ateityje. Tam yra kuriamos ir tikrinamos hipotezės (t. y. moksliniai spėjimai), nagrinėjama įvykių, reiškinių vystymosi eiga, jų pasireiškimo dėsningumai ir tuo pagrindu numatoma, kaip ir kokia kryptimi jie vystysis ateityje.

Turint tikslą mokliškai pagrįsti, prognozuoti ateities viziją, yra kuriama prognostika (gr. *prognōstikos* – numatymas) – mokslas apie prognozavimo dėsnius ir metodus, Vakarų pasaulyje, sociologijoje vadinama futurologija (lot. *futurum* – ateitis + gr. *logos* – mokslas). Šie abu terminai paprastai naudojami kaip sinonimai. Prognostikos paskirtis sukurti tokią metodologiją, kuri padėtų padidinti prognozavimo metodų ir procedūrų efektyvumą. Prognostika yra skirstoma į *teorinę ir taikomąją*.

Teorinė prognostika tiria prognozavimo ypatumus, principus, metodus, prognozių patikimumo kriterijus ir jų nustatymo būdus, įvairių teorijų (tikimybių, operacijų tyrimo, sprendimų priėmimo, vertinimo ir kt.) taikymą prognozavime.

Taikomoji prognostika naudojama kaip tam tikrų mokslinių disciplinų (sociologijos, švietimo, ekonomikos, teisės, kriminologijos, demografijos ir kt.) prognozavimo teorija.

Prognozės ir prognozavimo sąvokos yra skirtingos.

Prognozė – mokliškai pagrįsta išvada apie tam tikro objekto, reiškinių, įvykių, proceso ar žmogaus veiklos galimas būsenas ateityje arba apie tų būsenų alternatyvas tam tikrais laikotarpiais.

Prognozavimas – samprotavimų apie nagrinėjamo objekto galimas būsenas ateityje formavimosi procesas.

Prognozė visuomet remiasi objektyvių tikrovės dėsnių ar dėsningumų žinojimu. Prognozavimas atskleidžia ryšį tarp priežasties ir padarinio. Prognozuojamas socialinis reiškinys apima praeities analizę, dabarties pagrindus ir ateities užuomazgas. Taigi prognozuotojo uždavinys yra, nagrinėjant dabartį ir jos istoriją, surasti ateities užuomazgas tam tikro proceso vystymosi tendencijose, atskleisti galimą, labiausiai tikėtiną, jo išsivystymo ateityje vaizdą.

Prognozavimas, numatymas, išankstinis ateities spėjimas ir net pranašystės visuomet domino žmoniją ir kiekvieną žmogų.

Tačiau šis prognozavimas buvo ir yra skirtingo lygio ir vertės, pagrįstas tikimybės pobūdžio ar tiesiog norimos, laukiamos ateities vizijos rezultatas. Todėl prognozavimas vystosi įvairiomis kryptimis ir yra įvairaus kasdienės sąmonės, praktinio patyrimo ar mokslinio pagrindimo lygmens.

Įvairios prognozavimo rūšys atsiranda iš praktinių jau pirmykščio žmogaus poreikių. Pvz.: jau pirmykštėje visuomenėje maisto kaupimas žiemai liudija apie gebėjimą numatyti ateities poreikius ir išeiti už duotybės ribų. Su mąstymo vystymusi numatymas išsiskiria kaip atskira sąmonės kategorija, ypatingas psichologinis gebėjimas, kuris, būdamas pagrįstas kasdienio gyvenimo reikmėmis, išsiskiria net kaip atskira žmonių specializacija, atsiranda pranašautojų, orakulų, burtininkų, astrologų ir kt. Kaupiantis visuomeniniam patyrimui, mokslinėmis žiniomis pradedama prognozuoti žemės ūkio darbus, navigaciją, orų kaitą, ligų plitimo tempus, taip pat socialines mokslo ir technikos vystymosi perspektyvas, ekonominius, socialinius santykius, demografinius ir etninius procesus, švietimo kryptingumą ir tendencijas, žengti į kosmosą ir kt. *Siaurąja prasme* prognostika (futurologija) dažnai sutapatinama su socialinių santykių, socialinių normų, socialinių vertybių prioritetų vystymosi, jų išitvirtinimo prognozavimu. Ypatingą grupę sudaro filosofinės metodologinės problemos (gnoseologija ir mokslinio numatymo logika, prognozių parengimo metodologija ir metodika).

Šiuolaikinės socialinės prognozės yra rengiamos paraleliai su planavimu, programavimu, projektavimu, socialinių procesų valdymu, turint tikslą pakelti visa tai į mokslinį lygį, pasiekti jų didesnio efektyvumo. Tačiau jų paskirtis gali būti prioritetinė ir tarnauti planų, programų, projektų, sprendimų tikslesniam ir geresniam parengimui. Prognozuojama taip pat ir pačių prognozių išsipildymas ar neišsipildymas. Šiuo tikslu yra panaudojamas anketavimas, ekspertų vertinimas, matematinės statistikos metodų bazės ekstrapoliacija, įtraukiant tikimybių, žaidimų ir kitas teorijas, prognostinį modeliavimą, kuriuo remiantis numatomos pasitvirtinimo galimybės nuo minimalių iki maksimalių reikšmių.

Prognozavimas yra skirstomas į *paieškini*, kuris nustato labiausiai tikėtiną proceso būklę ateityje, remiantis išaiškintomis tendencijomis, ir *normini*, nustatant labiausiai pageidaujamą būklę, remiantis socialiniais idealais, vertybėmis, poreikiais, normomis.

Pagal kryptingumą išskiriami du mokslinio numatymo tipai: žinios jau apie egzistuojantį reiškinį, bet dar nežinoma praktiniame patyrimo, ir žinios apie ateitį, t. y. apie tai, kas dar neegzistuoja, bet turi atsirasti ar įvykti.

Loginiu pagrindu mokslinis numatymas atliekamas induktyvios arba deduktyvios technikos pagalba. Dabar dedukcinis mąstymo būdas, ypač gamtos ir socialiniuose moksluose, pvz.: edukologijoje, ekonomikoje, teisėje, kriminalistikoje, yra dažniausiai taikomas. Dedukciniame mąstymo būde galimos dvi struktūrinės numatymo kryptys:

a) *hipotetiškai dedukcinė* – kai tam tikroje specialiojoje teorijoje išskiriamas dėsnis ar dėsnių visuma ir pagal tam tikras taisykles iš šio dėsnių (-ių) konstruojamos žinios, turinčios savybių, kurios gali būti patvirtintos bandymais, eksperimentais. Pagal šią schemą rusų mokslininkas D. Mendelejevas numatė cheminio elemento galio savybes, remdamasis jo paties atrastu periodiniu dėsniu, o anglų fizikas P. Dirakas (Dirac) nustatė pozitrono egzistavimą atome;

b) *empiriškai dedukcinė kryptis* – kai empiriškai nustatytos padėties pagrindu, panaudojant dėsnių (dėsningumą) ar keletą dėsningumų, atliekančių schemas išvadų vaidmenį, gaunamos empiriškai patikrinamos žinios. Pagal šią struktūrinę loginio mąstymo kryptį prancūzų astronomas U. Leverjė (Leverrier), remdamasis mechanikos dėsniu, apskaičiavo tada dar nežinomos Neptūno planetos padėtį ir apytikslę jo vietą orbitoje. Po to vokiečių astronomas ir geofizikas J. G. Galė (Galle) empiriškai vizualiai tai patvirtino.

Induktyvinio metodo pagrindu mokslinis numatymas paprastai turi statistinį tikimybinį pobūdį ir jungia du pagrindinius etapus:

a) kai kurių masinių empirinių visumų tyrimas tam tikrais erdvės ir laiko intervalais ir dėl šių bendrų visumų kai kurių charakteristikų nustatymas;

b) gautų rezultatų ekstrapoliavimas į būsimųjų įvykių sritį arba į įvykius, reikalaujančius tyrimo, griežtai apibrėžus laiką ir erdvę.

Be tikslesnio mokslinio numatymo, kuris, kaip matėme, remiasi dėsningumais, egzistuojančiomis teorijomis, prognozavimas gali būti taikomas ir siauresnėse srityse. Toks prognozavimas paprastai įmanomas tuomet, kai yra nagrinėjami pasikartojantys įvykiai, ir todėl susidaro galimybė numatyti atskiro įvykio pasikartojimą ar nepasikartojimą ateityje tam tikru periodiškumu ir tam tikros apimties.

Tokių rezultatų prognozavimą, kuris remiasi sukauptomis žiniomis apie tam tikrų įvykių, reiškinų vystymosi eigą, kaip rodo praktika, gali pajėgti atlikti ir studentai, rengdami savo mokslinius diplominius ar baigiamuosius darbus, ypač doktorantai – rašomose disertacijose.

Prognozavimo metodika susideda paprastai iš daugelio tyrimo būdų ir yra įvairių lygių:

1) tam tikrų mokslų metodų, taikomų viename moksle (sociologijos, kriminologijos ir kt.);

2) tam tikrų mokslų, tačiau taikomų visuose moksluose (formaliosios logikos, matematikos, euristikos);

3) bendrametodologinių mokslotyros, filosofijos, istoriografijos, metodologijos bei istorinio lyginamojo, genetinio ir kt. metodų.

Kuo gi paprastai remiasi mokslinis numatymas?

Visoje futurologinėje literatūroje, nagrinėjančioje mokslinį numatymą ir teorija pagrįstą prognozavimą, nurodoma, jog pagrindinis vaidmuo ir išėities pozicija atitinka mokslo atrastus dėsnius ar reiškinius, įvykių nustatomus dėsningumus. Tik pažįstant bendrus gamtos, visuomenės ir mąstymo dėsnius, įmanoma parengti konkretaus mokslinio tyrimo metodologiją ir metodiką, formuluoti reiškinių ir tikrovės procesų pažinimo principus. Kiekvienas atrastas ir suformuluotas dėsnis, nustatytas dėsningumas tampa tolesnių tyrimų principu.

Ypač svarbią reikšmę žmonių praktinės veiklos organizavimui ir jos efektyvesnio įvaldymo perspektyvoms turi visuomenės dėsningumų pažinimas. Jie, objektyviai atspindėdami realią tikrovę, padeda žmogui optimaliai orientuotis veikloje ir elgesyje. Ir priešingai, jeigu žmonės nežino šių savo veiklos dėsningumų ir negali jų panaudoti sau ar visuomenės interesams, tai dėsningumai viešpatauja žmonių atžvilgiu kaip demoniškos, stichinės jėgos.

Mokslo dėsnių panaudojimas praktinėje veikloje tiesiogiai susijęs su ateities numatymo funkcija. Šią funkciją atlikti padeda žmogaus gebėjimas numatyti ateitį „aplenkiančiu atspindžiu“ sąmonėje. Žmogus numato savo veiklos rezultatą, tuo jis skiriasi nuo gyvūnų, kurie tai atlieka instinktyviai. Praktinės veiklos procese sąmoningai iškeltas tikslas ir numatymas yra tiesiogiai susiję tarpusavyje. Tikslas iškėlimas remiasi numatymu. Tikslas, atspindėdamas būtiną ar norimą patenkinti poreikį, pasireiškia tam tikros ateities pageidavimo, siekimo forma. *Numatymas – daugiavariantis objektyvus ateities vaizdas*. Tačiau numatymas gali atlikti, ypač tyrimo procese, svarbų vaidmenį pertvarkant realią tikrovę, kadangi juo siekiama tam tikro užsibrėžto tikslo.

Mokslinis numatymas skiriasi nuo prognozavimo kasdienės praktinės veiklos proceso pirmiausia savo prielaidų pobūdžiu, kurių pagrindu jis atliekamas jo vyksmo mechanizmu, taip pat gilumu, tikslumu ir rezultatų adekva-

tumu. Tuo tarpu kasdienės patirties prognozavime vyrauja stichiniai, intuityvūs elementai, sukaupti kaip nesistemingų stebėjimų ir veiksmų su daiktais rezultatas, kurių pasikartojimas ir pastovumas buvo tam tikru būdu sąmonėje fiksuojamas, ir tuo pagrindu atsirado galimybė teikti ateities viziją.

Mokslinis numatymas – žinojimas apie dabar nežinomą ir nematomą, nestebimą realią tikrovę. „Mokslinį numatymą galima apibrėžti kaip prielaidą apie nestebimus (nežinomus) praeities ir ateities reiškinius (daiktus, procesus, dėsnius, kultūros faktus ir t. t.), taip pat apie galimus ateities reiškinius, besiremiančius suformuluotų teorijų, dėsnių, hipotezių pagrindu“³⁵.

Vienuose prognostikos darbuose mokslinis numatymas traktuojamas kaip „išvestinis arba intuityvus žinojimas“, o kituose „determinuotas prognozavimas“, „intuityvus prognozavimas“ arba „analitinis“ ir „sintetinis“ prognozavimas.

Tačiau visais šiais (arba skirtingais terminais vadinamais) atvejais mokslinis numatymas reikalauja didžiulio tiriamojo darbo, taip pat eksperimentinio ir kt., kuris pateiktų logines išvadas, išmąstymus, perėjimą nuo dabarties prie ateities vizijų.

Mokslinis numatymas neįmanomas be reiškinio analizės jo vystymosi procese. Norint pažinti ir numatyti reiškinio vystymąsi, būtina išsiaiškinti, kaip šis reiškinys atsirado, kokias stadijas savo vystymesi praėjo ir kuo jis tapo dabar. Be praeities pažinimo neįmanoma išsiaiškinti ir dabarties ypatumų, reiškinio vystymosi dėsningumą. Neatsitiktinai sakoma, kad „be istorijos nėra teorijos“. Todėl ir ateities numatyme praeitis, dabartis ir ateitis glaudžiai sąveikauja. Be to, mokslinis numatymas, aiškinimas ir požiūris į nežinomą ir nematomą galimas ne tik ateityje, bet ir dabartyje bei praityje.

Dabartis ir praeitis

Kalbant apie dabarties ir praeities pažinimą, reikia turėti galvoje, jog tai ne senos ir naujos žinios apie tai, nes senos žinios gali būti ne tik apie praeitį, bet ir apie dabartį ir ateitį. Praeities ir dabarties santykis šiuo atveju

³⁵ В. И. Виноградов, С. И. Гончарук. Законы общества и научное предвидение. – Москва, 1972. С. 17; А. И. Ракитов. Предвидение научное // Философская энциклопедия, т. 4. С. 350–351; Е. П. Никитин. Объяснение – функция науки. – Москва, 1970; М. Бунге. Причинность. – Москва, 1962; М. Борн. Физика в жизни моего поколения. – Москва, 1963 и др.

nagrinėjamas ne tam tikrų teorijų pasireiškimo, laiko pirmumo ar antrumo atžvilgiu, o žinių, atspindinčių įvairias pačios objektyvios tikrovės vystymosi stadijas.

Praeities rekonstrukcija yra ypač sudėtingas tyrimo objektas, reikalaujantis kūrybinės istoriko veiklos. Dažnai tyrimo subjekto aktyvumas ir jo aistringumas, gautų naujų žinių absoliutinimas veda į objektyvaus istorinio pažinimo neigimą.

Praeities pažinimo galimybė remiasi esamu dabarties ir praeities vidiniu ryšiu. Dabartis yra praeities tęsinys, ji turi daugelį jos bruožų ir todėl sudaro galimybę ją pažinti. Todėl, remiantis dabartimi, kuri paprastai yra labiau išsivysčiusi, lengviau įsiskverbti į praeities paslaptis, nagrinėjamo reiškinio istoriją.

Galima pateikti daugybę pavyzdžių, kai iš gyvūnų liekanų atstatoma išmirusiųjų rūšių išvaizda, kai nagrinėjant dabar gyvenančias pirmąsias gentis, kurios užsiima tik gamtos gėrybių rinkimu ir medžiokle, atstatomas buvusių visuomeninių bendruomenių gyvenimo būdas.

Istorijos mokslas kaip žinios apie socialinius reiškinius turi daug bendra su kitomis mokslinėmis disciplinomis, nagrinėjančiomis visuomenę, ypač su sociologija. Ir vienos, ir kitos nagrinėjamo objektas – istorinis procesas, tam tikri objektyvūs dėsningumai, kurie, skirtingai nei gamtos mokslų, realizuojami žmonių veikloje. Istorinis procesas kaip žmonių veiklos procesas yra tarp objekto dialektinės vienovės ir sąveikos. Sociologijos ypatybė yra ta, kad ji, remdamasi socialiniais mokslais apie visuomenę, nagrinėjo bendruosius visuomenės vystymosi dėsningumus grynuoju jų pavidalu ir apibendrina konkrečius faktus. Sociologija, nagrinėdama bendrus dėsningumus, savo tyrimo objektą nagrinėja ne tik dabartyje ir ateityje, bet ir praityje. Šios sociologinių dėsningumų žinios ir yra svarbiausia praeities rekonstrukcijos prielaida.

Tuo tarpu istoriko uždavinys – išaiškinti konkrečių įvykių vystymosi dėsningumus praityje. Taigi esminė istorinio pažinimo reikšmė yra istorinio fakto išaiškinimas, jo aprašymas konkrečia istorine forma.

Tiesioginis dabarties tyrimo ryšys su praetimi taip pat nustatomas per istorinius šaltinius. Nors istorinis šaltinis nėra tapatus nei objektui, nei istorinio pažinimo dalykui, tačiau jis nėra absoliučiai jam priešingas. Istorinis šaltinis tyrėjui yra dalelė, vaizdžiai tariant, nagrinėjamos visuomenės būsenos skeveldra. Todėl istorikas naudojasi ja kaip tikrovės dalimi.

Dabartis ir ateitis

Ateitis, kaip ir praeitis, yra tai, kas einamuoju momentu objekto ar reiškinio vystymesi neegzistuoja. Tačiau praeities reiškinys yra tai, kas jau realiai egzistavo, kas dabar yra tik buvusio rezultato liekanos, pėdsakai, istoriniai šaltiniai. *Ateitis – reiškinio tapsmo forma, kurią reikia konstruoti žmogaus sąmonėje tol, kol ji realiai įsikūnys būsimajoje tikrovėje.* Todėl juo daugiau bus atsižvelgiama į objektyvius dėsningumus, vystymosi tendencijas, juo išsamesnis ir konkretesnis bus ateities prognozavimas.

Tenka pažymėti, kad išaiškinant ateities tendencijas ir numatant ateitį, reikia remtis ne tik dabartimi, bet ir praeitimi. Kitaip tariant, pažinimo subjekto išėjimas už dabarties ribų į ateitį yra įmanomas dėl atbulinio judėjimo, nuo dabarties į praeitį, t. y. retrospektyviai. Tai ypač svarbus teiginys, išryškinantis istorinio pažinimo metodo loginę reikšmę apskritai ir istorijos mokslo konkrečią įtaką moksliniam numatymui. Šis istorizmo principas, reiškinio genezės nagrinėjimas jo raidoje leidžia „permesti tiltuką“ ne tik tarp praeities ir dabarties, bet ir tarp praeities ir ateities. Tai įrodo daugelis prognozių, kurias nagrinėsime vėliau.

Objektyviai nėra nepereinamų ribų tarp praeities, dabarties ir ateities. Dabartis atsiranda iš praeities, perima tai, kas svarbiausia, kas pažangu ir determinuoja ateitį. Tyrėjas, tirdamas praeities įvykių priežastis, tam tikru mastu numato ateities vystymosi kryptį. Jis remiasi tam tikros realios tikrovės tam tikrų vystymosi ciklų kaita, taip pat ir nagrinėjant visuomeninius reiškinius. Šiuos ciklus veikia dialektinio neigimo dėsnis. Šio dėsnio veikimo esmė yra ta, jog vystymosi procese tam tikro ciklo baigiamasis etapas atgamina tam tikros formos kito etapo bruožus; įvyksta dalinis grįžimas į pirmąją būseną. Ši aplinkybė ir sudaro objektyvų pagrindą fiksuoti kai kuriuos ateities bruožus. Todėl nagrinėdamas dabarties proceso būseną, vykdydamas praeities rekonstrukciją, taip pat jų tarpusavio ryšį tam tikro ciklo vystymesi, mokslininkas gali numatyti kai kuriuos reiškinio ateities bruožus.

Pagrindinis sunkumas šiame tyrime kelyje yra tas, kad vystymosi ciklas nėra užbaigtas. Reiškiny, kuris pasireišk kaip „neigimo neigimas“, dar neatsirado, todėl sunku tiksliai nusakyti, koks bus kitas vystymosi ciklas. Be to, sunku dar ir tai, jog kitas ateities ciklas pasireišk aukštesniu išsivystymo lygiu, kitu laiku bei kitų aplinkybių veikiamas.

Todėl tyrėjui būtina remtis gausia faktine medžiaga ir įvairių mokslų metodologinių nuostatų sinteze.

3. ALTERNATYVŪS „MOKSLAI“

3.1. Pseudologija arba paramokslai

Klydimas, turintis savyje dalį tiesos, pats pavojingiausias.

A. Smitas

Be mokslo, mokslinio pažinimo, tikrovės objektyvaus tyrimo, paraleliai egzistuoja pseudomokslai arba vadinamieji paramokslai, kurie pretenduoja tapti alternatyva tikrajam mokslui. Visus šiuos paramokslus galima pavadinti pseudologija arba tiesiog antimokslu. Daugelis jo šakų ne tik pretenduoja į alternatyvą mokslui, bet stengiasi jį ignoruoti, formuoti neigiamą, nihilistinių požiūrį į mokslą. Todėl pastaruoju metu vis aktyviau mokslininkai stengiasi kooperuoti jėgas prieš pseudologiją ir atskleisti tikruosius jos kėslus bei parodyti jos žalą tikrajam mokslui, visuomenei bei asmenybės mąstymui.

Šių tikslų realizavimui organizuojamos mokslinės konferencijos, simpoziumai, mokslininkai tiria ir nagrinėja paramokslų plitimo priežastis ir pasekmes. Reikia pasakyti, jog paramoksluose neretai dalyvauja tituluoti mokslininkai, kartais užimantys ir aukštas pareigas, sprendžiantys mokslo politikos, jo finansavimo problemas ir darantys tam tikrą įtaką mokslo kryptių vystymuisi, tam tikrų problemų moksliniam sprendimui. Be to, paramokslai, priešingai nei įvairūs burtininkai, pranašautojai, remiasi mokslo pasiektais laimėjimais, moksliniais tyrimais, panaudoja juos tikrajam mokslui diskredituoti arba tiesiog kovoti prieš jį. Todėl neatsitiktinai tam ieškoma kontrapriemonių, bandoma apginti mokslą nuo tokių klystkelių. Rusijos mokslų akademijoje yra sukurta komisija pseudomokslui nagrinėti.

JAV ir Rusijos mokslininkai pravedė net šešias konferencijas, skirtas temai „Mokslas ir technika su žmogišku veidu“. 1991 m. Masačusetso technologijos institute (JAV, Kembridžas) įvyko įdomi ir originali iš šios serijos konferencija „Antimokslinės ir antitechninės tendencijos JAV ir TSRS“. Jos organizatorius ir programos vadovas – įžymus filosofas ir istorikas, JAV profesorius Lorenas Grechemas.

Šios konferencijos dalyvis Harvardo universiteto profesorius Dž. Choltonas (G. Holton) ganėtinai fundamentaliai išdėstė savo poziciją dėl anti-

mokslo straipsnyje „Kas yra „antimokslas“?“ Jis rašo: „Antimokslo“ sąvokoje į vieną susipina daugybė pačių įvairiausių prasmių ir reiškinių, tačiau juos vienija bendras kryptingumas prieš tai, ką galima vadinti „švietimu“. Šiame prasmių aglomerate (sankaupoje) būtina išskirti jo pagrindinius elementus ir atskirai turėti galvoje šiuos padalinius: *tikrasis mokslas* („geras“, „piktas“, „neutralus“; senas, naujas, naujai atsirandantis); *patologinis „mokslas“* (t. y. žmonių, įsitikinusių, kad jie kuria „tikrąjį“ mokslą, užsiėmimas, tačiau išties esančių savo liguistų fantazijų ir iliuzijų nelaisvėje); *pseudomokslas* (astrologija, „mokslas“ apie paranormalius reiškinius, atviras niekalas ir prietarai apie „piramidžių dvasių“ istorijas ir t. t.); *scientizmas* (per didelis tikėjimas mokslo jėga, pasireiškiančia „mokslinių“ modelių taikymu ir receptais nemokslinėms kultūros sritims; nepamatuotos technokratų, besizavinčių mokslo ir technikos visajėgiškumu, pretenzijos, stebuklingumo aktai (pasireiškia „žvaigždžių karo“ projektu) ¹ .

Dar viena, bene pavojingiausia pseudologijos kryptis yra *kvazimokslas*, kuris dažniausiai aktyviai įsigali totalitarinėse šalyse, kur vadovauja mokslui autokratai, kur yra hierarchinė mokslinė bendrijos organizacija. Kvazimokslą galima traktuoti kaip mokslinį mokymą, neigiantį analogiškus pasaulyje išsivysčiusius mokslus. Pvz.: Tarybų Sąjungoje buvo įsigalėjusi nuostata – nagrinėti įvairias Vakarų pasaulio mokslo šakas per „buržuazinių“ mokslų kritikos prizmę. Taigi tuo buvo įtvirtinamas neigiamas požiūris į „buržuazinius mokslus“ ir ignoruojamos šių mokslų pažangios idėjos.

Kvazimokslas kaupia tiek mokslines teorijas, tiek mokslininkų tarpusavio santykius; jo pagalba tam tikra mokslininkų grupė siekia išlaikyti arba užgrobti valdžią mokslo bendruomenėje ir diktuoti savo sąlygas, kelti reikalavimus pagrįsti toms idėjoms, kurios tarnautų jų politiniams ar ideologiniams interesams.

Antra vertus, atskiros visuomenės grupuotės, duodamos tam tikrus užsakymus mokslininkams, gerai juos finansuodamos, skatina juos gauti naudingus toms grupuotėms rezultatus. Vėliau, remiantis tais rezultatais, keliamas prestižas, reklamuojamos idėjos, prekės ar rengiami naudingi teisiniai aktai, o jais pasinaudojus, keičiami ar naikinami. Tai skatina kvazimokslinius tyrimus.

Taigi „*kvazimokslas* – grynai socialinis, kolektyvinis reiškinys, egzistuojantis tik mokslinėje bendrijoje, be to, organizuotoje. **Pseudomokslas** – individualus reiškinys. Jis santykiauja su mokslu taip, kaip dvasinė liga su normaliu protu. Pseudomokslas – individo klaida, pada-

¹ Дж. Холтон. Что такое „антинаука“? // Вопросы философии, 1992, № 2. С. 27.

ryta dėl menko jo išsimokslinimo, intelekto lygio arba psichinės ligos. Tai triukšmingas fonas, lydintis normalų mokslo vystymąsi.

Jeigu kvazimokslas paprastai apima profesionalų mokslo branduolį, tai pseudomokslas dažniausiai – autsaiderių ir diletantų sritis. Tačiau kartais šie reiškiniai sutampa. Pvz.: Lysenka, mičiurininio kvazimokslo lyderis, laiko tėkmėje tapo tipiniu pseudomokslininku konkrečiai vienu rūšių tapimo kitomis klausimu².

Antra vertus, kvazimokslininkai tampa pavojingi ta prasme, kad jie ne tik ignoruoja kitus mokslininkus, bet ir pradeda kovą prieš juos. Istorija – liudininkė, kiek mokslininkų buvo sunaikinta Stalino režimo laikotarpiu, tiesiant kvazimokslo kelią, realizuojant politinius, ideologinius interesus. Šio reiškinio švelnesnės formos egzistavo ir egzistuoja ir dabar daugelyje šalių.

Iškyla klausimas, kaip atpažinti pseudomokslininkus? „Egzistuoja keletas pseudomokslininkų porūšių. Paprasčiausias ir skurdžiausias atvejis – dvasiniai ligoniai, apimti išradimų kliedesio... Kitas pseudomokslininkų porūšis – tiesiog šarlatanai, aferistai ir apgavikai... Gausiausia grupė – nemokšos ir diletantai... Pagaliau dar vienas pseudomokslininkų porūšis – fanatikai...“³

Dauguma mokslininkų nagrinėjančių šias temas, pripažįsta, kad visur visais laikais buvo ir yra pseudomokslininkų. Todėl būtina juos atpažinti, žinoti būdingus jų bruožus. Akademikas A. Migdalas, apibendrinęs jų charakteristikas, teisingai tvirtina: „pseudomokslininkai turi pastovius, beveik privalomus bruožus – nepakantumą paneigiantiems jų argumentus... pretenzingumą ir mažaraštystės patosą. „Pseudomokslininkas“ nelinkęs smulkintis, jis sprendžia tik globalias problemas... paprastai mažiau reikšmingų darbų jis niekada neturėjo. „Jis pats neturi“ abejonių, uždavinys tik – įtikinti kvailus specialistus... Beveik visada jis žada didžiulį, greitą praktinį pritaikymą... Toliau, beveik be išimčių, – nemokšiškas ir antiprofesionalumas“⁴.

A. Migdalas pažymi, kad paprastai visuomet yra „didžiojo atradimo“ požymiai, į perversmą pretenduojama ne vienu tam tikru klausimu, o visa mokslo sritimi, „atradimo“ autorius neturi šios srities profesionalių žinių, nesinaudoja šiuolaikiais moksliniais darbais, matyti, jog nesusipažinęs su jais, tačiau jis neabejoja dėl savo išvadų.

Tačiau tenka pažymėti, kad pseudomokslininkai daugiausia domisi šiuolaikinėmis aktualijomis, siekia sensacijų. Jeigu madinga kosminiai

² B. A. Леглер. Наука, квазинаука, лженаука // Вопросы философии, 1993, № 2. С. 49.

³ Cit.: Там же. С. 51.

⁴ А. Мигдал. Поиски истины. – Москва, 1983. С. 54.

skrydžiai, tai jie pirmosiose ufologų gretose, jeigu ekstrasensų, telepatijos propagavimo banga, jie pirmosiose parapsichologų gretose.

Pseudomokslo bene trumpiausią sampratą, atskleidamas jo esmę, pateikia A. Migdalas: „*Pseudomokslas – bandymas įrodyti teiginį, naudojantis nemoksliniais metodais*“⁵.

Labai vaizdžiai meno ir mokslo pavojus išsakė prancūzų rašytojas ir filosofas Alberas Kamiu (Camus) savo kalboje Nobelio premijos įteikimo proga: „Menas eina siauru takeliu tarp dviejų bedugnių: iš vienos pusės – tuštuma, iš kitos – tendencingumas. Moksle tokios bedugnės – paviršutiniškumas ir dogmatizmas – dvi pseudomokslo pusės. Vieni paviršutiniškos orientacijos žmonės kuria savo koncepcijas, nesiskaitydami su faktais ir tarpusavio santykiais, remdamiesi nepatikimais spėjimais. Dogmatikai absoliutina šios dienos vaizdinius. Kas pavojingiau – sunku pasakyti“⁶.

Pseudomoksluose aukščiausio lygio pasiekia kvazimokslininkai, kadangi jie yra profesionaliai išsimokslinę. Todėl žemesnio profesinio ir mokslinio lygio mokslininkai, būdami kvazimokslo opozicijoje, dažnai būtų nugalėti, nors tiesa ir būtų jų pusėje. Todėl tik „profesionalizmas yra, be abejo, būtina, tačiau nepakankama sąlyga mokslui egzistuoti. Ar yra šis individas mokslininkas, – priklauso ne tik nuo žinių, kvalifikacijos ir proto, bet ir nuo tam tikrų dvasios savybių, kurias galima pavadinti „meile tiesai“⁷.

„Tačiau negalima pamiršti, kad juo aukštesnis kvazimokslo šalininkų profesinis lygis, juo labiau jis yra apsidraudęs nuo tikro mokslo kritikos ir juo jis yra pavojingesnis. Todėl paprastai „aukšto profesionalumo kvazimokslininkai apsiriboja „švelniomis“ prievartos formomis, būdami tikri, kad sugeba apsiginti vidinio mokslo priemonėmis, žemo profesionalinio lygio kvazimokslininkai, priešingai, linkę į kietos gynybos formas su ideologinių metodų panaudojimu – masiniu atleidimu iš darbo ir net areštais. Šios taisyklės išimties aš nežinau“⁸, – rašo V. A. Legleris.

Gali iškilti klausimas, kodėl reikia nagrinėti ir kalbėti apie įvairias pseudologijos ar paramokslų šakas? Ar kelia jos pavojų visuomenės bei žmogaus asmenybei?

Kaip rodo daugybė pasaulio šalių publikacijų, šiai problemai skiriamas rimtas dėmesys, keliamas uždavinys ugdyti visuomenės mokslinę pasaulėžiūrą, objektyvią pasaulio sampratą, mokslinį gyventojų raštingumą. Pvz.:

⁵ A. Migdal. Поиски истины. – Москва, 1983. С. 23.

⁶ Там же. С. 50.

⁷ В. А. Леглер. Наука... С. 54.

⁸ Там же.

JAV prezidento patarėjo mokslo klausimais D. A. Bromelio pateiktame Kongresui pranešime „Ant 2000 metų slenksčio: pasaulinis prioritetas“, keliamas susirūpinimas, kad „amerikiečių visuomenės mokslinis raštingumas yra tokio lygio: pusė apklaustų gyventojų nežino, kad Žemė apsisuka aplink Saulę per vienerius metus“⁹. Kitų tyrimų duomenimis, pvz.: anot J. Millerio, teigiama, kad mažiau nei 7 proc. suaugusiųjų amerikiečių yra tam tikro etaloninio mokslinio raštingumo lygio plačiaja prasme; tik 13 proc. geriausių atveju yra minimalaus mokslinio pažinimo ir tikslų sampratos lygio; bet 40 proc. nesutinka su tvirtinimu, kad astrologija nėra mokslas¹⁰.

Todėl, remdamasis tokiais duomenimis, G. Holtonas tvirtina, jog „galima išžiūrėti ne tik savotišką istorijos ironiją, bet ir rimtą problemą, reikalaujančią dėmesingai ją nagrinėti. Prie grynai teorinės šios problemos reikšmės prisideda politinis aspektas: demokratinėje visuomenės santvarkoje visi piliečiai, nors jie mažaraščiai ir nemokšos, turi įstatymišką teisę dalyvauti priimančiais sprendimais, kuriuose svarbiausia vieta dabarties sąlygomis tenka mokslinei–techninei reikalo pusei. Šiose aplinkybėse slypi stambių politinių klaidų ir visuomenės destabilizacijos galimybė. Taigi dėmesio mokslo vaidmeniui ir reikšmei nebuvimas, mokslinės pasaulio sampratos neįvertinimas arba tiesioginis ignoravimas gali sukelti pačias pavojingiausias pasekmes, atverti kelią pačioms kraupiausioms visuomenės jėgoms.

Tačiau ir priešinga padėtis, kai liaudis „tyli“, yra apatiška ir pasyvi, – neprideda visuomenei saugumo ir stabilumo. Reikia aiškiai suvokti: patinka dabarties mokslas ar nepatinka, bet be nuoseklaus ir nuolatinio valstybės mokslinių tyrimų palaikymo, be intelektualų ekspertų dalyvavimo priimančiais politiniais sprendimais žmonija negalės geriau gyventi“¹¹.

Vis plačiau besivystantis antimokslas kaip alternatyva pasaulio ir paties žmogaus mokslinei sampratai, mokslo teisės į tiesą neigimas, iracionalizmo išgalėjimas dabarties sąlygomis tampa visuomenės ir atskiro žmogaus intelektinės kultūros vystymosi stabdžiu. Todėl neatsitiktinai Vakarų šalių akademinų profesijų intelektualai yra rimtai susirūpinę tokia padėtimi, kai įvairiems paramokslams vis plačiau atveriamos landos žiniasklaidoje, antimokslinės literatūros puslapiuose ir kitur.

Iracionalizmo išgalėjimas senovės Graikijoje, anot E. R. Dods išvados knygoje „Graikai ir iracionalumas“¹², atvedė Antiką prie bedugnės. Detaliau

⁹ Cit.: Дж. Холтон. Что такое „антинаука“... С. 28–29.

¹⁰ Plačiau žr.: R. G. Niemi, J. Mueller, T. W. Smith. Trends in public opinion: a compendium of survey data. – New York, 1989.

¹¹ Дж. Холтон. Что такое „антинаука“... С. 29.

¹² E. R. Dodds. The Greeks and the irrational. – Boston, 1957.

komentarus apie šią knygą išdėstė savo darbe G. Holtonas¹³. Jis nurodo, jog senovės graikų švietimo suklestėjimas VI a. iki m. e., sekęs po homeriškosios epochos, šio autoriaus apibūdinamas kaip „pažangus graikų perėjimas nuo mitologinio prie racionalaus mąstymo“. Baigiantis Periklio valdymui, švytuoklė nukrypo į kitą pusę, ir dėstyti astronomiją arba pasisakyti skeptiškai apie antgamtiškumą graikų polise tapo nesaugu. Įvairūs kultai, astrologinės pranašystės, magiški gydytojavimai ir į tai panaši praktika tapo prasidėjusios reakcijos ir ilgo nuopuolio laikotarpio požymiu, kurį Dods pavadino „sugrįžimu į iracionalumą“. Iškyla klausimas: ar neižengsime ir mes, kaip kažkada senovės graikai, į baigiamąją antrąją didžiojo eksperimento su racionalizmu fazę... Ar negalima išvėlgti dabartinės kultūros situacijos ir procesų, atvedusių Antiką prie bedugnės krašto, tam tikrų paralelių...

Taigi tik tikras mokslas gali įveikti tokias pesimistines mintis.

3.2. Pseudoprognozės, utopijos, mitai

*Niekas taip neužkrečia, kaip klydimas,
paremtas garsiu vardu.*

Ž. Biufonas

Ne tik mokslininkai, bet kiekvienas žmogus trokšta ir siekia sužinoti ateitį. Juk gyvenimas dažnai priklauso nuo nenumatytų atsitiktinumų grandinės. Todėl nenuostabu, kad žmonės gyvai domisi viskuo, kas nepažinta, kas gali vienokiu ar kitokiu būdu lemti jų ateitį, gyvenimo prasmę, savijautą, jų egzistencijos pobūdį. Norėdami tai numatyti, žmonės per visą savo istoriją kreipdavosi į žynius, burtininkus, magus, pranašus, astrologus. Šią pranašautojų tradiciją iš jų perėmė aiškiaregiai, vizionistai, parapsichologai ir kiti, savo amatai jau grįsdami „moksliniu pagrindu“. Prie jų neretai prisideda įvairūs mistikai, fantazuotojai ir net pretendavę į mokslininkus įvairios rūšies pseudomokslininkai, kuriantys alternatyvias mokslo „teorijas“.

Kasdienės sąmonės lygiu tokios pranašystės sunkiai atskiriamos nuo tikro mokslinio numatymo ir todėl dažnai tampa populiarios, nes yra lengvai prieinamos ir menko intelekto žmonėms. Antra vertus, tokių pseudoprognozėlių autoriai neretai tampa populiariūs tarp kitų, jaučia didžiulį pasitenkinimą

¹³ G. Holton. The advancement of science and its burdens. – Cambridge, 1986.

šia saviraiškos ir savirealizacijos forma, savo išskirtinumu tam tikroje bendrijoje. Tačiau jiems irgi reikia autoritetų, kuriais galėtų remtis, kurių vardu prisidengę galėtų skleisti įvairias pranašystes.

3.2.1. Nostradamo pranašystės

Vienu iš tokių autoritetų dabarties pranašautojams tapo prancūzų mokslininkas humanistas Mišelis de Nostradamas (Michel de Nostredame) (1503–1566), žmogus išimtinių gabumų, įžymus medikas, talentingas lingvistas, inžinierius, kosmetologas, buvęs Prancūzijos karalių patarėjas. Tačiau jis į istoriją įėjo kaip pranašautojas, autorius kūrinio, gavusio „*Centuries asrtologiques*“ (Astrologinių centurių) išleistų 1555 m. pavadinimą, kuriame ketureile (keturių eilučių eilėraščio forma) neva užšifravo istoriją nuo 1555 iki 3797 metų. Jo vardu ir autoritetu remdamiesi, dabartiniai pranašautojai tvirtina, kad jis numatė, jog 1999 m. „Didysis valdovas – griovėjas“, kilęs iš Azijos, atėjęs iš oro, sukels trečiąjį pasaulinį karą. Kas sugebės išgyventi, tam atsivers taikos ir suklestėjimo era. Taip pat tvirtinama, jog daugelis mūsų dienų įvykių jo buvo atspėta. Tarp jų Vengrijos sukilimas 1956 m., Černobylio katastrofa, „Berlyno sienos“ sugriovimas, arabų – izraeliečių krizė, pilietinis karas Jugoslavijoje ir kt. Šias idėjas itin platina žiniasklaida, internetas, atskiri pranašautojai, ieškodami minioje konformistų, lengvatikių, o sau pigaus populiarumo.

Šiai visuotinai sukeltai sensacijai paaiškinti ir moksliskai įvertinti Rusijos „Naujosios žinios“ laikraščio korespondentas kreipėsi į Rusijos filologą A. Sapelkiną, kuris yra apgynęs kandidatinę disertaciją apie Nostradamą. Štai ką jis atsakė: „Jis, t. y. Nostradamas, ne magas ir burtininkas, o mokslininkas tyrinėtojas, mąstantis istorikas ir analitikas. Ne jo kaltė, kad jam savo mintis priskiria dabartiniai komentatoriai ir pranašautojai.

Aiškintojas ima vieną ar kitą jo pranašavimą, – išimtinai miglotos prasmės, neturinčios nei laiko, nei geografinių koordinacių, – ir pradeda „spėlioti“¹¹.

„Tačiau Nostradamas plačiojoje publikoje naudojasi neįtikėtinu populiarumu. Niekas nė nebandė jo rimtai demaskuoti“, – tvirtino korespondentas. A. Sapelkinas atsakė, jog tai netiesa: „Jau po trejų metų nuo pirmojo jo eilėraščių ciklo pasirodymo atsirado prieš jį anoniminė knyga „Šventvagystės

¹¹ Plačiau žr.: A. Калачинский. Нострадамус не предсказывал третьей мировой в июле 1999 года // Литовский курьер, № 4204, январь 1999. С. 17.

siaubūnas“, kurioje Nostradamus lyginamas su Herostratu. O dabar pasirodžiusioje L. E. Le Vero monografijoje „Nostradamo pranašavimai ir mįslės“ (1979) autorius lingvistinės analizės pagrindu priėjo prie išvados, kad užmaskuotu pavidalu pranašystės aprašo dabarties įvykių autoriai.

Bet jį reikia ne „demaskuoti“, o pasistengti suprasti. Nostradamo fenomeno nagrinėjimas leidžia išplėsti mūsų vaizdinių ribas apie prancūzų renesanso epochos mokslinę mintį, išaiškinti šios mokslinės krypties, kuri susiformavo tik XX a. ir gavo futurologijos pavadinimą, ištakas. Nostradamus, remdamasis istorijos cikliškumo idėja, sugebėjo sukurti kūrinį, kuriame, remdamasis praeities įvykiais, iš karto nuspėja ateitį. Makiavelis taip pat tvirtino, kad ateitis pasiduoda numatymui, kadangi liaudis visuomet būdavo įkvepiama tų pačių norų ir aistrų¹².

Taigi net ir tokios pranašystės gali būti mokslinio tyrimo objektas, būti paaiškintos jų nagrinėjamo dalyko atžvilgiu.

Antra vertus, mes manome, ir jaunas mokslininkas, vadovaudamasis analitiniu mąstymu, racionaliomis mokslo pagrįstomis idėjomis, dėsningumais, susipažinęs ir su mokslo numatoma dėsningumų išraiška, ir su pseudoprognozėmis, galės objektyviau jas įvertinti ir išvengti klystkelių savo moksliniame darbe, išsiugdyti mokslinę pasaulėžiūrą.

3.2.2. NSO fenomenas

Dabar yra atsiradęs kitas naujas gyvas šiuolaikis mitas apie NSO (neatpažintus skraidančius objektus), apie ateivių iš kosmoso žvalgomąją veiklą žemėje, apie jų kėslus, žmonių grobimą ir net jų vežiojimą į kitas planetas bei žvaigždynus. Tam skiriami straipsniai, kino filmai, mačiusių NSO liudytojų ir skraidžiusiųjų „kosminėmis lėkštėmis“ įspūdžių pasakojimai apie pokalbius su ateiviais, apie prognozuojamą žemės ir žmonijos ateitį. Tokie gandai ganėtinai greitai sklinda, o tokių vizijų autoriai tampa arba populiarūs, arba į juos žiūrima su nepasitikėjimu ir atlaidžia šypsena.

Šis NSO mitų fenomenas moksliniu pagrindu yra aiškinamas ne tik remiantis fizikos dėsniais, bet ir žmogaus psichikos ypatybėmis, ir jos paradoksalumais. Iš tikrųjų ir mokslininkai pripažįsta, jog mokslas kol kas gali paaiškinti apie 90 proc. visų gamtoje vykstančių paradoksalių reiškinių, o 10 proc. lieka gamtos ir fizikos dėsningumais nepaaiškinami ir kol kas nesuprantami. Tačiau negalima teigti, kad mokslas jų negalės paaiškinti ateityje.

¹² Plačiau žr.: *A. Калачинский*. Нострадамус не предсказывал третьей мировой в июле 1999 года // Литовский курьер, № 4204, январь 1999. С. 17.

Tačiau ne tik šiuose neatpažintuose reiškiniuose ar objektuose bei jų išaiškinime yra šio fenomeno esmė. Tai priklauso ne tik nuo paties reiškinių ar objekto fizinės prigimties, bet ir nuo individo šių reiškinių suvokimo bei subjektyvios interpretacijos. Visa tai gimdo paties individo dažniausiai subjektyvius vaizdinius, jo nuostatas, pažiūras, išgyvenimus, tam tikrą psichologinę projekciją.

Giliai nagrinėjęs ir tyręs NSO fenomeną, šveicarų išymus psichologas Karlas Gustavas Jungas (Jung) taip aiškina šį reiškinį psichologiniu požiūriu. Jis rašo: „Vizionistiniai gandai, suprantama, gali atsirasti veikiant išorinėms įtakoms arba lydėti jas, bet iš esmės šie gandai savo prigimtimi priklauso nuo tam tikros emocinės matricos, o šiuo atveju, kuris mus domina, – nuo tam tikros universalios, visur pasklidusių psichologinių faktorių visumos. Panašių gandų šaltinis – afektyvi įtampa, išplaukianti iš kolektyvinio nusivylimo, susijusio arba su pavojumi kolektyvui, arba gyvenimišku sielos poreikiu. . .

Prietarai, reginiai, iliuzijos ir kiti panašios rūšies pasireiškimai būdingi asmenybei tik tuo atveju, kai ji praranda psichikos vienovę, t. y. jeigu joje aptinkamas tam tikras atotrūkis, plyšys tarp sąmoningo elgesio ir kompensacinio sąmonės sferos turinio“¹³.

K. G. Jungas, kaip matome, šio fenomeno vizijas bei vizionistinius gandus aiškina pačios individo psichikos kolizijomis bei sąmonės aktyvia įtaka individo afektams, emocijoms, išgyvenimams ir nuostatoms. Apibendrinamas jis daro išvadą: „Taigi galima tvirtinti, kad panašiais atvejais sąmonė pasirenka ypač energingus veiksmus, turinčius tikslą susipažinti su jos turiniu. Šis turinys dėl projekcijos įgauna išpūdingą formą – psichologinio fenomeno, kurį reikia suprasti kaip sąmonės sferos turinio perkėlimą į tam tikrą objektą; šiame objekte paslėptas sąmonės turinys turi savo išraišką. Projekcijos fenomeną galima stebėti kaip dominuojančią psichinių ligonių persekiojimo idėją, kaip haliucinacijas, kaip „normalių“ žmonių, matančių krislelį kaimyno akyje, bet nepastebinčių rąsto savo akyje“¹⁴.

Taigi šiuo atveju kažkas matoma, kažkas išgyvenama arba dėl sąmonėje susidariusios nuostatos neadekvačiai atspindima reali tikrovė. Todėl K. G. Jungas, atsakydamas į šį klausimą, taip aiškina: „Mano pozicija dėl NSO realumo suformuluota šia fraze: žmonės kažką mato, bet ką iš tikrųjų, nežinoma. Ši formuluotė apie „regėjimų“ pobūdį palieka klausimą atvira. „Matyti“ galima ir kažką materialų, ir kažką priklausančių psichikos

¹³ K. G. Юнг. О современных мифах. – Москва: Практика, 1994. С. 31–32.

¹⁴ Там же. С. 33.

sričiai. Ir viena, ir kita – realybė, bet skirtingo pobūdžio realybė“¹⁵.

Taigi žmogus gali norimą priimti už galimą arba realybę už tikrovę.

Saulius Kanišauskas, plačiai nagrinėjęs NSO fenomeną, pateikia net 21 hipotezę apie šiuos skraidančius objektus. Šiose hipotezėse NSO įvairiai traktuojami: vienu atveju – kaip nežemiškos kilmės, kitu – kaip kvazižemiškos, trečiu – kaip religiniai, mistiniai ir okultiniai reiškiniai, ketvirtu – kaip psichiniai reiškiniai, gimstantys pačiame žmoguje¹⁶.

Bene glausčiausiai ir taikliausiai NSO fenomeno problemos aspektą suformulavo Žakas Valė, prancūzų kosminės technikos specialistas ir ufologas, savo pranešime 1978 m. lapkričio 11 d. Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos XXXIII sesijoje, specialiaame Jungtinių Tautų politinio komiteto posėdyje:

„Pone Pirmininke!

Pagrindine mokslo vystymosi charakteristika laikoma tai, jog pasenusios žmogiškos idėjos yra paneigiamos arba ginčijamos naujų idėjų... Žinojimas sukelia emocines reakcijas su toli siekiančiomis kultūros ir politikos pasekmėmis. Ši konfrontacija gimdo naujas religijas. (...) Norėčiau atkreipti Jūsų dėmesį į naują socialinį judėjimą, kuris remiasi kontaktu su būtybėmis iš kosmoso laukimu. (...) Nors NSO fenomenas realus (...), man iki šiol nepavyko aptikti nors kokio įrodymo, susijusio su svečių iš kosmoso atvykimu (...). Priėjau prie išvados, kad NSO fenomenas turi tris aspektus. Pirmas – fizinė manifestacija, kurią galima ir būtina tirti visų esamų priemonių pagalba. (...) Antras aspektas – psichofizinis. Liudininkams demonstruojami dezorientuojantys požymiai – fizinių pojūčių praradimas, dalinis paralyžius, garsų bei regos haliucinacijos (...). Egzistuoja ir trečias NSO fenomeno aspektas, į kurį, Pone Pirmininke, būtina atkreipti dėmesį. Tai naujų socialinių tikėjimų, susijusių su ateivių iš kosmoso laukimu, atsiradimas. Šie tikėjimai (...) gimdo naują religiją, naujas kultūros ir politikos koncepcijas, kurioms socialiniai mokslai skiria per mažai dėmesio. (...) Tikėjimas kosminiais ateiviais egzistuoja visiškai nepriklausomai nuo to, ar NSO fenomenas yra realus fiziškai. (...) Tikėjimas artimu kontaktu su NSO griaua žmogaus, kaip savo likimo kūrėjo, paveikslą...“¹⁷.

¹⁵ К. Г. Юнг. О современных мифах. – Москва: Практика, 1994. С. 208.

¹⁶ Plačiau žr.: S. Kanišauskas. NSO fenomenas: dvidešimt ir viena hipotezė. – Kaunas: Gardėnija, 2000. P. 199–281.

¹⁷ Cit.: S. Kanišauskas. NSO fenomenas... P. 282–283.

Kaip savo pranešime teigia šios srities specialistas, NSO fenomenas gimdo antimokslines idėjas, griauna žmogaus pasitikėjimą savimi, formuoja mistinę pasaulėžiūrą, agnostines pažiūras, kurios sudaro kliūčių objektyviai tikrovei pažinti, skatina nepasitikėjimą žmogaus proto galiomis.

Žmogus, kaip minėjome, per šią susiformavusią pasaulėžiūrą ne tik suvokia pasaulį, bet atitinkamai jį vertina. Tai patvirtina gausybė faktų, kai žmonės tą patį reiškinį skirtingai matė ir suvokė. Dabartiniu metu šiuos psichinius reiškinius plačiai nagrinėja transpersonalinė psichologija.

Štai būdingas pavyzdys... Virš unitų bažnyčios netoli Lvovo pasirodė šviesos stulpas. Šis šviesos stulpas, kaip tikina mokslininkai, siejasi su tam tikra elektros iškrovos rūšimi, vadinama šv. Elmo ugnimi. Ši iškrova truko ilgai, reguliariai kartojosi. Vieni žmonės tos šviesos visai nematė, kiti matė tik šviesos stulpą, tretį regėjo šv. Mariją be kūdikio, ketvirti – su kūdikiu. Kadangi šviesos stulpas buvo regimas virš bažnyčios bokšto, o dauguma žmonių buvo tikintys, reginys jiems tapo religiniu vaizdiniu. Kas vadovavosi kitokia pasaulėžiūra, religinio vaizdo nematė.

Visa tai liudija, kad tie patys faktai gali būti traktuojami skirtingai, priklausomai nuo subjekto pasaulėžiūros nuostatų, nuo jo psichikos būsenos. Mums šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad tik vadovaudamiesi moksline pasaulėžiūra, galime išsivaduoti iš fantastinių, pseudomokslinių pažiūrų, suvokti realią tikrovę ir ją objektyviai paaiškinti.

3.2.3. Astrologinės pranašystės

Dar viena pranašysčių sritis yra astrologija, kuri paskutinį dešimtmetį tapo itin populiari ir žiniasklaidoje, ir kasdienėje žmonių sąmonėje. Astrologiniai vaizdiniai su nuostabiu lengvumu yra pasisavinami net išsilavinusių ir apsišvietusių žmonių. Geru tonu tapo klausytis ir klausiti visais atvejais astrologų prognozių, imti interviu, spausdinti horoskopus, skleisti juos kompiuterių tinklapiuose ir tikėti, kad rytoj visiems, gimusiems po Jaučio zodiako ženkle, seksis biznyje, nors jie tuo ir neužsiima, arba tikėti, kad gali įvykti nelaimė, kad jis gali rytoj nusilaužti koją. Taigi atėjo astrologinis renesansas.

Tuo tarpu tarp mokslininkų dažnai trūksta to tradicinio racionalaus skepticizmo net savo moksliniam pasaulio suvokimui ir jo sampratai apginti. O gal tai ir yra mokslas? Iš tikrųjų rimti astrologai, tobulindami savo amatą per daugiau nei du su puse tūkstančių metų, stengėsi astrologiją padaryti kaip respektabilų mokslą. Jie racionalizavo astrologijos metodus, tiksliai

apskaičiavo planetų judėjimą ir nustatė priklausomybę, kuri egzistuoja (žinoma, pagal nuomonę) tarp įvykių „danguje“, t. y. įvairių dangaus kūnų judėjimo ir „žemiškų“ įvykių, vykstančių čia, Žemėje. Ir iš tikrųjų planetų judėjimas apskaičiuojamas racionaliai, vadovaujantis objektyviais mokslo metodais. Bet štai šių duomenų interpretacija jau yra fantazijos ir kiekvieno astrologo erudicijos rezultatas. Dar toliau yra „nuėję“ praktiniai būrejai pagal žvaigždes, kuriems ir šių mokslinių metodų nereikia nustatant ryšį tarp „dangaus“ ir „žemiškų“ įvykių, jie ignoruoja net ir esamas astrologines teorijas.

Tačiau kodėl astrologija yra tokia populiari? Matyt, šiuolaikinis žmogus išgyvena natūralią gamtos, žvaigždžių nostalgiją, turi nepatenkintą „natūros“ poreikį, kuris atsispindi jo „kultūroje“, o tiksliau – tikriausiai jam suteikia ideologinę poziciją, t. y. idėjų sistemą, kurios pagalba jis susidaro savo socialinių–kultūrinių vertybių sistemą, priešpastatydamas ją ne tiek mokslinei pasaulio sampratai, kiek religinei, filosofinei, politinei, ekologinei ir kitai ideologijai.

Taigi, mūsų nuomone, teisingai daroma išvada, jog „astrologija funkcionuoja, priklausomai nuo savo veikimo lygio, ideologinio arba asmeninio–psichologinio fenomeno pavidalu ir taip pat, kaip visi humanitariniai mokslai, netenka gebėjimo atlikti savo funkcijas, kai ją redukuoja arba į standartinį mokslinį tyrimą, arba (kaip tik astrologijos atveju) į atvirą kūrimą. Tačiau neigiamos panašių astrologinių deformacijų sociokultūrinės pasekmės nelygiavertės. Šiandien vargu ar mus gali rimtai išgąsdinti astrologijos pretenzijos į mokslo statusą; šiandien tikriausiai jos tikslas anaipol ne pažintinis, nors astrologija kaip tik ir atlieka savo funkcijas, remdamasi moksliniu statusu“¹⁸.

Astrologija, tapdama konkrečių mokslinių astrofizikos ar astrobiologijos tyrimų objektu, netenka savo reikšmės ir lieka aktuali tik kaip galinga priemonė žmonių sąmonei manipuliuoti, kaip kultūrinė tradicija, suteikianti žmogui galimybę turėti tam tikrą savo egzistencijos ir sampratos iliuziją ir paaiškinimą. Todėl astrologijos poreikis priklauso nuo žmogaus dvasinio gyvenimo būsenos, nuo noro sutapatinti savo gyvenimo įvykius su gamtos ritmais, paaiškinti juos determinacijos principais. „Pavojus slypi ne pačioje astrologijoje. Pavojų kelia nemokėjimas elgtis su šiuo pakankamai galingu sociokultūriniu mechanizmu ideologinio vakuomo sąlygomis ir ypač jo panaudojimas įvairios rūšies politinėms manipuliacijoms, sustiprintoms masinių

¹⁸ Б. И. Пружинин. Астрология: наука, псевдонаука, идеология? // Вопросы философии, 1994, № 2. С. 24.

informacijos priemonių. Juk dažnai toli gražu ne visuomet aišku, kokių „žvaigždžių“¹⁹ vardu šiandien mums teleastrologai skelbia mūsų politinę ateitį“.

3.2.4. Reinkarnacijos prognozės

Dabar ypač plinta dar viena žmogaus ateities pseudoprognozė – žmogaus sielos persikūnijimas po mirties į kitą, naujai gimusį žmogų, gyvulį ar augalą. Tai Rytų ir Senovės graikų tikėjimo idėjų restauravimas dabarties žmogaus sąmonėje. Tai indų sansara (sanskrito kalba) viena iš indų religijos ir religinės filosofijos sąvokų apie sielos persikūnijimą (ortodoksinė brahmanų induistų sistema) į daugelį naujų gimimų grandinę (žmogaus, Dievo, gyvulio pavidalu), realizuojama pagal karmos dėsnį. Senovės Graikijoje buvo toks religinis mitologinis įsivaizdavimas – metempsychozė (gr. *metempsychōsis* – sielos perėjimas), kuris aiškino apie sielos naują įsikūnijimą po mirties į kitą kurį nors kūną – žmogaus, Dievo ar gyvulio. Tai buvo būdinga tarp pitagoriečių ir orfikų, kurie šiuo pagrindu sudarė sudėtingą kulto draudimų sistemą, norėdami žmogaus elgesį orientuoti į gėrio kūrimą ir blogio vengimą.

Pagal šias mitologines sistemas žmogaus, blogai, t. y. kiauliškai besielgiančio, siela po mirties gali įsikūnyti kiaulės kūne, o užsispyrusio žmogaus – ožio ar asilo kūne. Krikščionybėje tai anksčiau pasireiškė gnosticizmu ir buvo siejama su bausme ar atpildu už žemiškąjį gyvenimą. Naujaisiais laikais metempsychozės elementų buvo renesanso natūrfilosofijoje, vokiečių švietėjų (G. E. Lesingo, J. G. Herderio) koncepcijose. Šiais laikais dar yra teosofijoje, antroposofijoje. Yra nuomonių, kad metempsychozė buvo būdinga ir lietuvių neolito laikų religijai.

Šios koncepcijos grindžiamos nepertraukiamais sielos atgimimais ir visa, kas gyva, giminingumu. Todėl mirtis traktuojama ne kaip perėjimas egzistavimo į neegzistavimą, o kaip būties formos, jos išorinio pavidalo kaita. Be to, tai, kas įvyks, yra determinuota karmos – visumos žmogaus veikų, kuri lemia jo ne tik dabartinį gyvenimą – jo sveikatą arba ligas, turta ar neturta, laimę ar nelaimes, gyvenimo trukmę, socialinį statusą ir t. t., – bet ir pomirtinį grandinių gyvenimą.

Kodėl šios koncepcijos yra tokios gyvybingos ir dabarties technokratinėje kultūroje? Tuo patikėti sunku, o moksliskai paaiškinti dar sunkiau. Tačiau mokslas ir yra skirtas tam, kad skverbtųsi į įvairių paslapčių aiškinimą ir supratimą.

¹⁹ Б. И. Пружинин. Астрология: наука, псевдонаука, идеология? // Вопросы философии, 1994, № 2. С. 24.

Kiekvienas žmogus nori ir turi didžiulį poreikį kaip galima ilgiau pratesti savo gyvenimą ir viliasi, kad gyvenimas nesibaigia mirtimi. Nemirtingumas žmogui yra vertybių vertybė. JAV filosofas ir psichologas Viljamas Džeimsas (James) su būdingu amerikietiškuoju požiūriu yra pastebėjęs, jog „dauguma vyrų ir moterų labiausiai norėtų garantuoti sau amžiną gyvenimą daugiau negu ką nors kita... Jeigu amžino gyvenimo privilegija būtų prekė, ji būtų parduodama brangiau negu bet kuri prekė, kada nors žmonijos parduota“.

Žmogui net įsivaizduoti sunku, kad jis nebeegzistuos. Jis juk gali puikiai įsivaizduoti, kas vyks po jo mirties. Tačiau psichologiškai įsivaizduoti, kad jo nebebus, yra labai sunku. Be to, egzistuoja vadinamoji transpersonalinė patirtis, kuri pateikia kai kuriems žmonėms ankstesnių inkarnacijų išgyvenimus, kai žmonės stebėjo savo gyvenimų evoliuciją, mirtį ir vėl naują gimimą, gali papasakoti ne tik savo vaikystės, kūdikystės prisiminimus, bet ir ankstesnių gyvenimų išpūdžius.

Visi tokie liudijimai, žinoma, gundančiai veikia ir skatina juos priimti kaip Sansaros koncepciją patvirtinančius duomenis. Tačiau galima ir kita šių liudijimų transpersonalinio patyrimo interpretacija, kuri remiasi archainio pasaulio suvokimo rekonstrukcija ir informacijos perdavimu iš kartos į kartą.²⁰ Tai ypač būdinga žemesnės išsivystymo kultūros etnosu bendruomenėms. Egzistuoja net rekomendacijos žmogui, kuo ir kaip vadovautis gyvenime, kad siela maksimaliai sėkmingai galėtų po mirties judėti tolesnio pomirtinio gyvenimo labirintais.²¹

Plačiau nenagrinėdami šių archainių suvokimų, kurie plačiai aprašyti literatūroje, sustosime prie šių vaizdinių psichologinių priešasčių aiškinimo. Specialioji psichologija – transpersonalinė psichologija, kaip humanistinės psichologijos šaka, tiria žmogaus išgyvenamus savo reikšmingus kritinius egzistencijos momentus. Šios šakos pradininkai A. Satičas, A. H. Maslou (JAV) ir kiti, žymūs psichologai Č. Tartas, S. Grofas laiko normaliu dalyku, kad žmogus kartais patiria pakitusią sąmonės būseną, vadinamąją egotranscendenciją, t. y. savojo „aš“ ribų išnykimą, susiliejimą su kitais, persikūnijimą. Tai gali būti išgyvenama kaip erdvės ribų peržengimas (susitapatinimas su kitu žmogumi ar visa žmonija, su augalija, negyvais daiktais ir pan.) arba laiko ribų išnykimas (dalyvavimas praeities ar ateities įvykiuose, buvimas tuo pačiu metu įvairiose pasaulio vietose ir pan.). Egotranscendencija išgyve-

²⁰ Plačiau žr.: E. O. Wilson. On human nature. – Cambridge, 1978; *О. Березин. Некоторые механизмы интрапсихологической адаптации и психологические соотношения // Бессознательное. Тбилиси, 1978, т. 2.*

²¹ Plačiau žr.: Тибетская „Книга мертвых“ (Бардо Тедол). – Москва, 1992.

nama pakitusia sąmonės būseną, kurią sukelia stiprus emocinis sukrėtimas, religinės apeigos ar psichotomimetikai²².

Tokią būseną, sąmonės transformaciją dirbtinai gali sukelti psichotomimetinės (psichodelikai, psichodisleptikai, haliucigenai) medžiagos.

Šio fenomeno tyrinėtojai S. Grofas, Dž. Halifaksas traktuoja šiuos egotranscendencijos reiškinius kaip individo regresiją į savo biologinio ir dvasinio patyrimo istoriją. Psichologiniuose eksperimentuose neretai atgaminamos visiškai konkrečios ir realios situacijos, kurios identifikuojamos kaip embrioniniai prisiminimai. Atsitinka taip, kad ši regresija paplinta taip toli, jog žmogus išgyvena ne tik savo, bet ir savo protėvių gyvenimo epizodus.

Šių eksperimentų rezultatai yra artimi transpersonaliniam praregėjimui, „karmos realybės“ atradimui, praėjusių inkarnacijų išgyvenimui. Kartais tai gali vykti labai apibendrintai, kai žmonės regi gyvenimo evoliuciją begaliniam mirčių ir naujų gimimų cikle. Kitais atvejais šie suvokimai specifiskesni: eksperimentuojamieji regi, kad jie patys egzistavo daugelį kartų iki savo dabartinio įsikūnijimo, kad jų laukia tolesni persikūnijimai. Kartais šis reginys susijungia į vieną daugiamatį suvokimą, ir tuomet subjektai gali stebėti išsiskleidžiančią jų karmos monadą kur kas platesniais ciklais „mirtis – pakartotinis gimimas“²³.

Visa tai ir duoda pagrindą transpersonalinės patirties teigimui, Sansaros koncepcijos patvirtinimui.

Kaip visgi racionaliai paaiškinti ir interpretuoti šį transpersonalinį individo patyrimą?

Viena iš labiausiai paplitusių šio reiškinio koncepcijų tai aiškina kaip pasaulio regėjimo, jo suvokimo ir realybės įprasminimo perėmimą iš tėvų ugdymo procese. Individo tėvų stereotipų ir įgūdžių turinys yra „neatlyginamai perduodamas“ jam. Taigi, kaip teigia I. A. Beskova²⁴, gyvenimiško patyrimo perimamumas išlieka net tose kartose, su kuriomis ryšys atrodo visiškai nutrūkęs: praeitis užmiršta, ištrinta iš žmonių atminties. Tačiau neskubėsime su išvadomis. Dėl šio savotiško transliacijos mechanizmo veikimo visi visuomenės sąmonės pokyčiai, susiję su istorija ir kultūra tos tautos, kuriai priklauso šis individas, pasirodo esą „įmontuoti“ į jo asmenybės struktūrą, be to, ženkliai mastu nepriklauso nuo jo valios ar norų. Šis istorinis ir kultūrinis patyrimas lemia daugelį žmogaus gyvensenos formų, jo individualių reakcijų į vykstančius įvykius, jų vertinimo variantus.

²² Psichologijos žodynas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 66–67.

²³ S. Grof, J. Halifax. The human encounter with death. – London, 1978. P. 58–59.

²⁴ И. А. Бескова. О природе трансперсонального опыта // Вопросы философии, 1994, № 2. С. 40–41.

Nuostabu yra tai, kad eksperimentiniuose tyrimuose pasireiškia žmogaus gebėjimas atsiminti ir atgaminti tam tikrus vaikystės įvykius, apie kuriuos jis iš kitų negalėjo sužinoti, bet kurių tikrumą patvirtino jį tuo metu supę žmonės. Toks atgaminimas atrodo nuostabus, tačiau ne pernelyg. Jis iš principo telpa į egzistuojančios atminties modelį, pagal kurį manoma, kad atmintis išlaiko visus įvykius, vykusius su žmogumi per jo gyvenimą. Tiesiog priėjimas prie tam tikrų sričių toks sunkus, kad atgaminimas tampa įmanomas tik specialiomis sąlygomis (hipnozė, psichodelikai arba, pvz.: tam tikrų galvos smegenų plotų dirginimas elektros srove)²⁵.

Taigi šiuo atveju sukaupta informacija glūdi kažkur žmogaus sąmonėje ir racionaliai yra nesuvokiama, tačiau ji anksčiau priimta, kai subjektas jai buvo atviras, o aplinka buvo jo paties dalis. Tada iš tikrųjų susidarė galimybė gauti tokias specifines žinias²⁶, kaip žmogaus giluminis empatinis tapatumas su kitų žmonių pasauliu, gyvuliais ar gamtiniais reiškiniais.

„Taigi visi šie duomenys gali būti interpretuojami kaip liudijantys ne tai, kad jis kažkada iš tikrųjų buvo kažkokia esybė, o visiškai kitką. Jie gali reikšti, kad žmogaus atmintis saugo ne tik savo patirties komponentus, įgytus jo gyvenimo procese, ir ne tik kažkokias beasmenes bendrakultūrinės informacijos atsargas. Jose taip pat paslėpta ilga šios kultūros personalinių išikūnijimų grandinė, kuri sieja dabarties pradinius žmogiškosios evoliucijos etapus. Bet kuriuo atveju anksčiau nagrinėta sąmonės forma atitinka tą filogenetinį žmogaus vystymosi lygį, kai jo suvokimas buvo toks, jog leido visiškai susiliesti, ištirpti aplinkoje, sutapatinti save su kitu ir jausti jį kaip sudėtinę savojo „aš“ dalį. Šioje žmogaus stadijoje, be realių persikūnijimų vyksmo, atrodo, buvo prieinamas patyrimas, kuris dabar atgaminamas seansuose, panaudojant psichodelikus, haliucinogenus ir veikiant sąmonę siekiant iširti jos transformacijas“²⁷. Taigi moksliniai eksperimentai net tokius sudėtingus ir paslaptinius reiškinius gali bent iš dalies paaiškinti.

---

²⁵ И. А. Бескова. О природе трансперсонального опыта // Вопросы философии, 1994, № 2, С. 42–43.

²⁶ „Nors, be abejo, tai ne žinios šiuolaikine prasme, o subjekto psichikos būseną, kažkokio kito modalumo, kuriam sunku rasti analogą mūsų kalboje ir mūsų kultūroje. Tai kažkas panašu į įsitikinimą, kuriame ne tik nėra abejojimo komponento, – jis negalimas (И. А. Бескова. О природе трансперсонального опыта // Вопросы философии, 1994, № 2. С. 44).

²⁷ Там же. С. 44.

3.2.5. Socialinės utopijos

Be gamtos, žmonijos, žmogaus egzistencijos ir jų raidos pseudoprognozų, egzistuoja socialinės utopijos, t. y. neįvykdomi, nerealiūs sumanymai, įvairūs socialinių problemų sprendimo projektai ar tiesiog geresnės ateities svajonės. Terminas kilo iš T. Moro knygos „Utopija“ (1516 m.), kurioje vaizduojama ideali išgalvotos salos visuomenė. Utopija dažniausiai yra fantazijos, gerų norų kūrinys, neadekvačiai atspindintis socialinę tikrovę, savo idėjinio turiniu panašus į mitą, literatūrine išraiška – į socialinę satyrą, pažintinę funkcija – į mokslinę fantastiką. Paprastai socialinės utopijos tiesiogiai ar netiesiogiai kritikuoja ir neigia esamą santvarką, jos prieštaravimus, nagrinėja siektiną idealą, visuomeninius santykius, prognozuoja kelius ir būdus, kaip tai pasiekti. Tačiau priešingai nei pseudoprognozės, kurios dažniausiai nesiremia objektyvia tikrovės analize, utopijoje tam tikri elementai padeda geriau pažinti gyvenimą, jo prieštaravimus, atskiras jo detales, prognozuoti, kuria pageidautina kryptimi turėtų vystytis socialiniai santykiai. Todėl jos poveikis visuomeninei socialinei praktikai skatina pažintines paieškas, socialinius eksperimentus.

Utopijų ištakos dažnai yra legendos apie praeityje egzistavusį „aukso amžių“, „laimės salas“, idealizuotą pirmykštę bendruomeninę santvarką, joje buvusią žmonių socialinę lygybę. Tokių utopijų jau buvo Egipto, Indijos, Kinijos, Graikijos ir kitų šalių tautosakoje. Plačiai žinoma Platono „Valstybė“, Ksenofonto „Kiropedija“, Dž. Haringtono „Okeanijos respublika“. Taip pat plito kūriniai, siūlydami įvairius utopinius socialinių problemų sprendimus: „amžinos taikos“ – E. Roterdamietis, I. Kantas, Dž. Bentamas, pedagoginius – I. A. Komenskis, Ž. Ž. Ruso, mokslinius techninius – F. Beikonas ir kt.

Ypač buvo paplitusios utopinio socializmo idėjos: T. Moro „Utopija“ (lietuvių kalba išleista 1968 m.), T. Kompanelos „Saulės miestas“ (lietuvių kalba – 1979 m.), K. A. Sen Simono, R. Oveno, Š. Furjė, kurios kritikuoja buržuazinę santvarką, kapitalistinės gamybos anarchiją, privačių savininkų interesų priešišumą visuomenės interesams, asmenybės niveliaciją, žmogaus teisių formalumą ir kt.

XVIII a. socialistai utopistai Dž. Vinstanlis, Dž. Meljė, G. Mabli įrodinėjo, kad vienintelė proto, prigimtinės teisės, prigimtinės žmogaus lygybės reikalavimus atitinkanti visuomenė yra komunistinė.

Visos šios idėjos žadino revoliucinę mintį, skatino ieškoti humanistinio visuomenės vystymosi kelio, siekti socialinio teisingumo. Be to, utopijų istorinė reikšmė buvo ta, kad jomis vadovaujantis buvo siekiama revoliuciniu būdu kovoti prieš viešpataujančių klasių išnaudojimą, prieš neteisingumą.

Jomis vadovautasi Pergame per Aristoniko sukilimą II a. pr. m. e., Kinijoje per Geltonraiščių sukilimą II–III a., per viduramžių valstiečių karus ir ankstyvąsias buržuazines demokratines revoliucijas. Kai kurie utopiniai projektai buvo net įgyvendinti, pvz.: Paragvajaus jėzuitų valstybė, Čekijos taboritų valstybė, E. Kobė romano „Kelionė į Ikariją“ pasekėjų kolonijos JAV ir kt.

Nagrinėjant utopijas moksliai, tenka pažymėti, kad jose yra racionalių, pažangių idėjų, gerų norų ir siekių. Daugelio utopijų autoriai buvo žymūs visuomeniniai ir politiniai veikėjai, sukūrę racionalių visuomenės pertvarkymo principų, įtvirtinę teisės ir dorovės normas, iškėlę daugelį švietimo, kultūros tobulinimo pasiūlymų.

Viena iš reikšmingiausių utopinių revoliucinių teorijų buvo sukurta K. Markso, kuria iš dalies remiantis, buvo įvykdyta Spalio revoliucija Rusijoje, Markso idėjos paveikė XIX ir XX a. mąstytojų protus, jų socialinių reiškinių ir idėjų vertinimus. Viena žymiausių XX a. filosofų Karlo Raimundo Poperio tvirtinimu, – Markso vertinimas yra probleminis ir prieštaringas, jo doktrinoje yra klaidų, bet ir pozityvių idėjų. „Marxas eksperimentavo, ir eksperimentavo neveltui, nors jo pagrindinės doktrinos buvo neteisingos, – rašo K. Popperis. – Jis atvėrė mums akis ir į daug ką privertė pažiūrėti įdėmiau. Sugrįžti prie ikimarksistinio visuomenės mokslo nebeįmanoma. Visi šiuolaikiniai autoriai skolingi Marxui, net jei to ir nesuvokia. Tai ypač teisinga kalbant apie autorius, kurie nepritaria jo doktrinoms, t. y. tokius, kaip aš; ir aš mielai pripažįstu, kad, pvz.: maniškis Platono ir Hėgelio traktavimas paženklintas Marxo įtakos“²⁸.

Popperis nekaltina Marxo kaip mokslininko ir jo nuoširdumo, bet kritikuoja jo prognozes, kurios stengėsi nuspėti istorijos vystymosi kryptingumą. „Neįmanoma atiduoti duoklės Marxui, nepripažinus jo nuoširdumo. Jam būdinga platus žvilgsnis, jo atodaira į faktus, jo nepakantumas tuščiažodžiavimui, ypač moralizuojančiam tuščiažodžiavimui, lemia tai, kad jis yra vienas įtakingiausių pasaulyje kovotojų prieš veidmainystę ir fariziejiskumą. Jį degino troškimas padėti prispaustiesiems...“²⁹.

Tačiau, anot Popperio: „Nepaisant jo nuopelnų, mano galva, Marxas buvo netikras pranašas. Jis buvo pranašas, bandęs nuspėti istorijos kryptį, ir jo pranašystės pasirodė esančios neteisingos“³⁰.

²⁸ K. R. Popper. Atviroji visuomenė ir jos priešai. – Vilnius: Pradai, 1998. P. 305–306.

²⁹ Ten pat.

³⁰ Ten pat.

Moksliniame tyrimo procese yra ypač svarbu pasirinkti tinkamą metodą ir deramai jį taikyti. Marxas savo doktrinai nagrinėti ir pagrįsti pirmiausia pasirinko deterministinį metodą, kurį absoliutizavus ir taikant neatsižvelgus į pasikeitusias socialines, ekonomines sąlygas arba jas sąmoningai, kryptingai keičiant (kaip tai buvo daroma išsivysčiusiomis kapitalizmo sąlygomis – imperializmas netapo paskutine kapitalizmo pakopa), determinizmas netampa globaliu, visaapimančiu ir šimtu procentų visuomenės istoriją nulemiančiu metodu. Todėl „mokslinis numatymo akcentavimas, kuris jau savaime yra svarbus ir pažangus metodologinis atradimas, nelaimei, atvedė Marxą į aklavietę, – rašo Poperis. – Mat, visai pamatuotas argumentas, kad mokslas gali numatyti ateitį tik tada, kai ateitis nulemta iš anksto, – taigi jei ateitis yra praityje, ji glūdi joje neišskleistu pavidalu, – atvedė jį prie klaidingo įsitikinimo, kad griežtas mokslinis metodas turi būti grindžiamas griežtu determinizmu“³¹.

Antra vertus, deterministinis metodas aiškinant gamtamokslinius dėsningumus yra ženkliai efektyvesnis. Aiškinant visuomenės vystymosi dėsningumus tikriausiai svarbiau atsižvelgti į subjektyviuosius faktorius.

Tačiau iš to galima daryti mokslinio darbo išvadą, kad aiškinant vystymosi tendencijas, ieškant dėsningumų, visuomet turime turėti aiškų tyrimo metodą, kuris kaip tam tikras metodologinis pagrindas orientuos visą mūsų tyrimo ir gautų faktų aiškinimo procesą.

3.2.6. Moksliniai politiniai mitai

Dar viena artima utopijoms sritis yra politinė mitologija. Praeityje daugiausia tyrinėjimų buvo skiriama archainėms jo formoms. Juos nagrinėjo tokie įžymūs antropologai, kaip M. Teiloras (Tayler), Dž. Freizeris (Frazer), etnologai Malinovskis, Diurkheimas, socialiniai psichologai – tas pats Diurkheimas ir kt., sociolingvistas H. Bartas (Barth), socialinis filosofas J. Gurevičius. Tačiau politiniais mitais domėjosi nedaugelis.

Teisės ir valstybės tyrėjams bene artimiausi kaip tik ir yra politiniai mitai, kurie daro arba gali daryti tiesioginę įtaką teisėtvarkos problemų nagrinėjimo kryptingumui. Jie nagrinėjami tokiuose originaliuose darbuose, kaip E. Kasirerio „Mitas apie valstybę“³², N. G. Ščerbinos „Rusijos politinis mitas“³³, T. A. Aleksejevovos, I. I. Kravčenkos „Politinė filosofija: koncepcijos

³¹ K. R. Popper. Atviroji visuomenė ir jos priešai... 1998. P. 308.

³² E. Cassirer. Le myth de l'Etat. – Paris: Gallimard, 1993.

³³ H. Г. Щербина. Политический миф России. – Томск: НБТУ, 1997.

formavimui³⁴. I. I. Kravčenkos „Politinė mitologija: amžinybė ir dabartis“³⁵ ir kt.

Kuo gi skiriasi mitas nuo utopijos? Kaip teigia I. I. Kravčenką: „*Mitas – utopijos ideologija, jos pasaulėžiūra ir intelektualinė medžiaga, kaip ir utopija, paversta tikrovės forma*. Tačiau identiškumas šių iracionalių formų tuo nesibaigia. Mitas taip pat visur prasiskverbiantis ir įkyrus, kaip ir utopija. Mitologinis tikrovės suvokimas atsiranda sąmonėje taip pat, kaip ir utopinis, ir jis taip pat sunkiai įveikiamas. Mitas ir utopija vienodu mastu sutapatina objektyvų ir subjektyvų, daiktą ir jo vaizdą, vidinį ir išorinį, esmę ir panašumą, tikrovę ir realumo iliuziją. Mitas sudaro sąlygas utopinėms iliuzijoms susidaryti, jis ir utopijų šaltinis, ir jo pirminė forma. Ir visgi šios dvi iracionalių požiūrių formos tikrovėje iš esmės skiriasi. Ir utopija, ir mitai, pasireikšdami deontologinėmis funkcijomis, gali vienodu mastu koncentruoti viltis, idealus ir išskaičiavimus, *bet utopijos, tiksliau – tam tikrų klasių utopijos, išsipildo, mitai gi – niekuomet. Mitai nuolat lieka iliuziniais tikrovės vaizdais*.

Mitų kūrimas – savotiškas menas autentiškiems tikrovės panašumams išgalvoti. Tai simboliniai, dažniausiai norimi, subjektyvūs vaizdiniai, kurie, atrodo, atitinka objektyvią pageidaujamą realybę. Tačiau jie neišvenigiamai toлина individą nuo tikrovės į išgalvojimų iškreiptą sritį.

Tokiais racionaliai pagrįstais mitais stengiamasi liaudžiai įteigti esamo politinio vadovo, vaduko, kaip ir popiežiaus, neklystamumą, liaudies valdžios egzistavimą, įstatymų neginčijamumą, partinės valdžios naudą, privataus kapitalo pranašumą ir t. t.

Egzistavo ir egzistuoja universalūs internacionaliniai mitai – Proto visagališkumas (Švietėjų laikotarpiu), gamtos kultas (Ž. Ž. Ruso), istorinės praeities herojiškumas, religijos ir nacionalinių pradmenų ryšio (A. Šlegelis), dangaus ir žemės panašumo, grožio pasaulio pergales prieš blogį ir kt.

Egzistuoja ir lietuviški buitiniai mitai, kaip rašo A. Katkevičius, jog „Rojuje Adomas ir Ieva kalbėjo lietuviškai. Vytautas Didysis girdė žirgus Juodojoje jūroje. Lietuviai nuo seno dori ir skaitūs. Didžkukuliai yra tautinis lietuvių valgis (įdomu, ką jie valgė, kol Kolumbas nebuvo parvežęs bulvių iš anos pusės Atlanto). Smetonos laikais valdininkai buvo visi kaip vienas sąžiningi...“³⁶. Arba Lietuva – Marijos žemė. Lietuviai sugriovė Tarybų Sąjungą, visi lietuviai – katalikai ir t. t.

³⁴ T. A. Алексеева, И. И. Кравченко. Политическая философия: к формированию концепции // Вопросы философии, 1994, № 2.

³⁵ И. И. Кравченко. Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии, 1999, № 1. С. 3–17.

³⁶ A. Katkevičius. Redaktoriaus laiškas // Veidas, 1999, Nr. 33. P. 4.

„XX amžiaus lietuviai yra mitų kūrėjų tauta“, – atsiminimų knygoje apie Sąjūdžio gimimą rašo filosofas Bronius Genzelis. Jo mintis palaiko ir istorikas Liudas Truska.

Visų mitų tikslas – pagrįsti, kad lietuviai yra didvyrių ir kankinių tauta. Tai rodo leidžiamų knygų pavadinimai: „Lietuvos kovų ir kančių istorija“, „Lietuvos naikinimas ir tautos kova“ ir t. t.

Kitados XIX a. antroje pusėje, XX a. pradžioje tai buvo reikalinga ir naudinga. Tada plito rusinimas, lenkinimas, lietuviai buvo niekinami, reikėjo populiarinti gimtąją kalbą, atsikratyti nevisavertiškumo kompleksų, patikėti savo jėgomis. Bet XX a. pabaigoje tai jau pernelyg primityvu³⁷.

Žmogaus studijų centro vadovas psichologijos mokslų daktaras G. Chomentauskas aiškina, kad mitais dažniausiai nesąmoningai ar sąmoningai grindžiamos normos, kurias racionaliais argumentais pagrįsti nepasisektų. Taigi visuomenė kaip sistema gina savo labiausiai neapsaugotas vietas. Replikos: „kaip galima abejoti šventais dalykais, koks gi tu patriotas, jei taip šneki“, – greit užčiaupia dvejojantį ir palieka tuos pačius mitus sukti smegenis ateinančioms kartoms³⁸.

„Mitai atspindi mūsų kūrybinę negalią. Nepajėgiame kurti naujų ateities modelių, o vien tik kopijuojame, perkeliame seną patirtį, kas yra pats lengviausias dalykas“, – pabrėžia L. Truska, manantis, kad mitai svarbūs tik žemesnio intelekto žmonėms. Labiau išsilavinusius jie erzina. Ir toliau istorikas apgailestauja, kad Lietuvai labai trūksta aukšto rango intelektualų, nors kiekvienas pusinteligentis įsitikinęs esąs labai protingas. „Tokioje terpėje, – įsitikinęs L. Truska, – nebelieka vietos intelektinei pažangai“³⁹.

Tautinius, politinius mitus reikia skirti nuo puoselėjamų tautinių idealų, tam tikrų nacionalinių vertybinių orientacijų, kurios įkvepia kūrybinę tautiečio dvasią, kurių pagrindu yra ugdomas patriotiškumas ir pilietiškumas. Tačiau šios vertybės turi būti realios, atspindėti ne tik praeitį, bet dabartį, ir svarbiausia, suteikiančios ateities viziją. Teisingai teigia prof. Romualdas Grigas: „Tik plačiau suprantamos ir praktiškai realizuojamos tautos kūrybinės galios išreiškia politinės jėgos ar judėjimo tikrąjį tautiškumą. Tačiau nevalia pamiršti, jog tie, kurie pernelyg apeliuoja į „garbingą praeitį“, – neleidžia atviromis akimis žiūrėti į dabartį. Tautos, kuri skrupulingai tebesišvalgo į save ir į savo praeitį, modernusis pasaulis gali ir nesuprasti, nevertinti. Virš kitų galvų iškeltas „tautiškumo“ ar „patriotizmo“ vėzdas labai jau primena pirmąkštį

³⁷ Cituojama iš: K. Petrauskis. Didvyriai ir kankiniai // Veidas, 1999, Nr. 23. P. 14.

³⁸ Ten pat. P. 15.

³⁹ Ten pat. P. 15.

(urvini) žmogų, patekusį į nūdienos pasaulį. Tauta, nesugebanti tokių sutramdyti, netenka ne tik kitų pagarbos. Ji nemato, kad jos gyvybingumo pamatus ima graužti atvira korozija⁴⁰.

Kartais politiniai ir kitokie mitai yra paremiami mokslu arba moksliniai mitai paremiami politika. Būdingas, gerai žinomas Lysenkos pseudomokslinių idėjų rėmimas politiniuose sluoksniuose Tarybų Sąjungoje. Taip pat Ptolomėjaus epiciklo teorija, kuri padėjo paaiškinti planetų judėjimo perturbacijas klaidingai traktuojamoje geocentrinėje Saulės sistemoje. Panašiai buvo įsitvirtinusi flogistoninė „ugninės materijos“ teorija, kuri tvirtino, jog jos yra visose degiose medžiagose ir degant iš jų išsiskirianti. Tik XVIII a. pabaigoje šią klaidingą flogistoninę teoriją pakeitė mokslinė – deguoninė degimo teorija.

Taigi tikslesnio reiškinio esmės nežinojimas, jo mokslinio paaiškinimo nebuvimas gimdo mitus. Ir priešingai, mokslinis reiškinio, objekto pažinimas, atskleidžiant klaidingus aiškinimus, tikrų faktų analizė ir nagrinėjamo objekto vystymosi tendencijų objektyvus tyrimas padeda įveikti tiesos pažinimo klystkelius, įveikti mitus.

Tačiau ir praeityje, ir dabartyje mokslas nėra apsaugotas nuo mitų, mokslinių išvadų absoliutinimo, tam tikrų tikrovės faktų šališko fetišizavimo, jų „pritempimo“ iki norimų išvadų patvirtinimo tariamais faktais ar eksperimentais. Toks neadekvatus tikrovės atspindys pasitaiko tarp norinčių tapti mokslininkais, o kartais ir tarp esamų mokslininkų. „*New scientist*“ žurnalo atlikti tyrimai parodė, jog iš 200 apklaustų mokslininkų 194 susidūrė su duomenų pritempimu prie daromų išvadų, ir tik 10 proc. „nutvertų už rankos“ buvo atleisti iš darbo. Artimus rezultatus gavo S. Volinzas, išsiuntęs 37 mokslinių straipsnių autoriams laiškus, prašydamas atsiųsti pirminius duomenis. Iš 32 respondentų 21 šie duomenys „atsitiktinai“ pasimetė arba buvo sunaikinti, o atsiųstuose aprašymuose atrasta įtartinų netikslumų ir klaidų⁴¹.

Antra vertus, neretai mitai padeda absoliutinti mokslo galimybes. Pradedant nuo kartezininkų, dualisto Renė Dekarto (Descartes) pasekėjų, sklido nešališko „gamtos knygos skaitymo“ ir mokslininko, neva gyvenančio „dramblio kaulo bokšte“, mokslinio pažinimo mitai. Abu šiuos gražius vaizdinius užmiršo šiandienos mokslotyra. Pažįstantis subjektas ne tiek „skaityto gamtos knyga“, kiek išreiškia save, ir todėl „visuose pažinimo etapuose į žinias apie objektą įnešama subjektyvumo“⁴² „suasmenintų žinių“ pavidalu

⁴⁰ R. Grigas. Tautos likimas. – Vilnius, 1995. P. 438.

⁴¹ Duomenys cituojami iš: A. V. Юревич, И. И. Цапенко. Мифы о науке // Вопросы философии, 1996, № 9. С. 59.

⁴² E. З. Мирская. Западная социология науки в 80-е годы // Современная западная социология науки. – Москва, 1988. С. 240.

įvairių neformalizuotų „prasmių“, aiškinimų, požiūrių bei vertinimų pozicijos turėjimu. Mokslininkai, gyvendami „ne dramblio kaulo bokšte“, o tarp žmonių, neretai neišvengiamai pasiduoda vyraujančioms nuomonėms, o kartais ir mitams, be to, turi savo interesus, orientyrus, savo silpnybes ir nuostatas. Tai ypač aktualu humanitariniuose ir socialiniuose moksluose, kurių išvadas, teiginius ne visuomet galima moksliskai patvirtinti arba paneigti eksperimentais arba adekvačia faktine tyrimų medžiaga.

Dar vienas mitas, susijęs su mokslu, yra įsitikinimas, jog tik „didysis“ mokslas, t. y. fundamentalus, gali būti efektyvus, o taikomasis nėra mokslas, tai tik pirmojo taikymo technika. Tuo pagrindu yra neigiama prakseologija (praktikos mokslas), taip tvirtinant yra ignoruojamas kūrybinis mokslinių idėjų, jų tobulinimo ir tikslinimo procesas. Šiuo keliu einant, galima pagrįstai teigti, kad nei atskiros teisės šakos, nei medicina ar edukologija ir kt. nėra mokslai. O juk pati praktika yra tiesos kriterijus. Tik praktika įrodo ar paneigia tiesą, tik ji pateikia faktus, patvirtindama arba atmesdama iškeltą idėją ar hipotezę.

Dar vienas pavojingas mitas yra apie mokslo žemą efektyvumą, nihilistinių požiūrių į jį. Įsigalėjęs kioskinei ir Gariūnų psichologijai, plačiai sklido skeptinis mitas apie mokslą ir mokslininkus, kurie gali vos pragyventi, kurdami niekam nereikalingas idėjas, o prekeivis gali švaistytis pinigais, politikas valdyti valstybę ir be mokslo. Šiandien visiems tapo aišku, kur tokie mitai veda.

Sklindant tokiems mitams, propaguojant įvairius paramokslus ir anti-mokslus per masines informacijos priemones, neišvengiamai formuojasi ne tik viešoji, bet ir politikų nuomonė, kad mokslas, jo finansavimas, mokslininkų ugdymas nėra toks svarbus valstybės reikalas. Todėl dingsta „mokslinis romantizmas“, poreikis pažinti nepažintus reiškinius. O smunkant mokslo potencialui, silpnėja visuomenės narių intelektualinis potencialas, ekonomikos vystymasis, politinis valdymas tampa subjektyvus ir voliutaristinis.

Mitai, kaip matyti iš šios analizės, gali reikštis įvairiomis formomis, tačiau visi jie teikia iškreiptą tikrovės vaizdą.

Taigi mitai yra skirtingos sąmonės išraiškos formos. Prancūzų mokslininkas E. Kasireris (E. Cassierer) prieina, mūsų nuomone, prie teisingos išvados, jog: „Menas – intuícijos vienovė, mokslas – minties vienovė, religija ir mitas – jausmų vienovė... Menas atveria gyvų formų; mokslas – dėsnių ir principų pasaulį; religija ir mitas remiasi į fundamentalaus gyvenimo vienovės universalią sąmonę“⁴³.

⁴³ Cituojama iš: *И. И. Кравченко. Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии, 1999, № 1. С. 4.*

Taigi mitas gyvybingas tuo, kad jis, nesiremdamas nei intuicija, nei dėsniais ar principais, keisdamas žinias, suteikia universalios gyvenimo vienvės vaizdinį, skatina fantaziją, yra neadekvatus socialinės tikrovės atspindys.

Tačiau mitai, kaip ir utopijos, gali gimdyti novatoriškumą ir nevaisingas paieškas mene ir moksle. Mitai apie visišką žmonių laisvę, lygybę, brolybę paskatino kurti utopinį socializmą ir komunizmą, o vėliau, kaip žinome, – ir „mokslinį komunizmą“, „teoriją“, besiremiančią principais ir socialinių vertybių sistema.

Taigi mitų kūryba, jų idėjų patrauklumas, norimo, siekiamo, nors ir nerealaus, priėmimas kaip galimo ir įgyvendinamo, gali nuvesti tiek vieną žmogų, tiek kolektyvą į iracionalizmą, iliuzijas, žadinti fantaziją. Tačiau mito kūryba gali būti ir sąmoninga, racionali, apmąstyta politiniams tikslams pasiekti. Ją gali sugalvoti lyderis, ideologas, iniciatorius arba grupė asmenų, atstovaujančių tam tikrai partijai ar politiniam susivienijimui. Taigi mitas gali būti tikslingai nukreiptas į tam tikrą iliuziją, herojiškumą, vado išmintingumą, tam tikros idėjos įtvirtinimą arba sąmoningą žmonių dėmesio nukreipimą nuo aktualių gyvenimo problemų, paguodžiant juos, suteikiant ateities vilčių, taip pat skatinant nesąmoningą trauką į pasyvumą, neveikslumą („už mus galvoja, mumis rūpinasi“).

Mito neigiama įtaka asmeniui yra ta, kad jis atpalaiduoja jį nuo individualių samprotavimų, kritinių sąmonės orientacijų nuo objektyvaus vertinimo, nuo tokio požiūrio atsakomybės ir paskatina priimti viešąją nuomonę tokią, kokią turi jo gerbiami asmenys.

Taigi „mitas – ne tik neišvengiama šešėlinė realybės pusė. Politikoje jis ypač dažnai pereina į žinių apšviestą pusę ir sąmoningai kultivuojamas kaip efektyvi iracionali priemonė politinių uždavinių racionaliems sprendimams. Todėl vieną kartą nuvainikuotas jis atgimsta, priima naują formą ir neišnyksta. Todėl taip svarbu pažinti ir varžyti jį, turint viltį apriboti jo įtaką iki minimumo. Filosofija ir mokslas yra pakviesti sudaryti veiksmingą nuolatinę „antimitologinę tarnybą“⁴⁴.

Daugelio mitų, utopijų, horoskopų ir kitų prognozių spekuliacijas galima atpažinti kasdienės buitinės sąmonės lygmeniu, kitus istorinius, politinius, tautinius mitus, jų tikroviškumą galima ir reikia tikrinti moksliniais tyrimo metodais, tiek sociologiniais, tiek psichologiniais. Mokslo uždavinys – praeities, dabarties ir ateities tikrovę matyti, suprasti ir vertinti be iliuzijų, o tokią, kokia ji yra iš tikrųjų.

⁴⁴ Cituojama iš: *И. И. Кравченко. Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии, 1999, № 1. С. 17.*

***

Taigi galima daryti išvadą, jog ir pseudologijos įvairios šakos, ir pseudoprognozės, utopijos, mitai remiasi tam tikrais realiais faktais, pavyzdžiais, tarp jų yra tikrų, neišgalvotų, „ne iš piršto laužtų“, tačiau jais remiantis dažniausiai daromos šališkos, subjektyvios išvados, propaguojamos tik tariamos „mokslinės“ idėjos. Remiantis jomis arba patekus į jų nelaisvę, tiek kiekvieno individo, tiek ir tyrinėtojo paieškos gali patekti į klystkelius, į savęs ir kitų apgaudinėjimą.

---

4. MOKSLAS KAIP KŪRYBA

4.1. Kūrybiškos asmenybės charakteristika

Moksliniame mąstyme visuomet dalyvauja poezijos elementai. Tikrasis mokslas ir tikroji muzika reikalauja vienodo mąstomojo proceso.

A. Einšteinas

Žmoniją nuolat domino klausimas, kaip ir iš kur atsiranda genijai, ku jie skiriasi nuo kitų žmonių? Į šiuos klausimus ieškojo atsakymo filosofai, psichologai, įžymių žmonių biografai, patys genijai tai aprašė savo autobiografiniuose memuaruose ir kt. Šie klausimai ypač aktualūs žmonėms, siekiantiems atrasti kažką nauja moksle, mene, technikoje. Todėl kūrybiškų asmenybių mąstomosios veiklos strategijos analizė, naujų idėjų gimdymo menas, jų asmenybės individualių, unikalių bruožų, savybių pažinimas, nagrinėjimas ir tuo remiantis saviugda, savikūra ypač pradedančiam jaunajam mokslininkui gali turėti neįkainojamos vertės.

Moksliniams atradimams, kaip žinoma, būdinga nestandartinis, produktyvus, kūrybinis mąstymas. Tik kūrybiška asmenybė, originalus jos mąstymas gali duoti naujų mokslo rezultatų. Kasdienio, buitinio ir net „linijinio“ mąstymo logika suteikia mažai galimybių atrasti naujus mokslinių problemų sprendimų būdus ir naujus tyrimo metodus, iškelti naujas originalias idėjas, formuluoti unikalias hipotezes, atlikti tyrimus, iš jų rezultatų daryti apibendrinančias, galias išvadas, diegti jas į praktiką.

Mokslo genijai visuomet buvo ne tik kūrybinio, nešabloniško mąstymo atstovai, bet ir skyrėsi nuo kitų savo išgyvenamais jausmais, turėjo lakią vaizduotę, gebėjo pažvelgti į nagrinėjamą dalyką kitokiu „kampu“, iš kitų pozicijų. Kūrybiniai jų gebėjimai – gebėjimai išvelgti naują problemą ten, kur kiti jos nemato, t. y. naują sename, tradiciniame, stereotipiniame jos sprendime. Be to, jie paprastai nagrinėja reiškinių, objektų ir su jais susijusių problemą per jos praeities ir ateities vystymosi prizmę, t. y. nagrinėja ne tik kas yra, bet iš kur tai atsirado, kokius etapus reiškinyje praėjo, kas ir kaip turi tapti ateityje.

Kūrybinis žmogus yra pirmiausia idėjų kūrėjas, o idėjos ir yra mokslo ir visos civilizacijos pažangos skatintojos. „Žmogiškoji istorija, – kaip tvirtino anglų rašytojas, mokslinės fantastikos klasikas Bredleris, – savo esme yra idėjų istorija“. Ir iš tikrųjų žmonijos istorija yra ne kas kita, kaip įžymių asmenybių iškeltų idėjų ir jų įgyvendinimo praktikoje kronika. Nuo pirmųjų metraštininkų laikų – istorikų, filosofų, psichologų, sociologų ir visų kitų metraštininkų, biografų tikslas buvo išaiškinti ir aprašyti istorijos eigoje keltas idėjas, jų realizavimo procesą ir rezultatus.

Mūsų tikslas ir yra pabandyti suprasti, kaip tos naujos idėjos iškeliamos ir formuluojamos, kokios asmenybės savybės ir jos mąstymo mechanizmai užtikrina šių naujų idėjų gimimą.

Šiems klausimams tirti susiklostė atskiros mokslo šakos, pvz.: kūrybos, mokslo, meno psichologijos, kurios nagrinėjo kūrybinės veiklos procesą moksle, mene, techninėje kūryboje. Kūrybos psichologija tiria įžymių žmonių vaizduotę, mąstymo ypatumus, intuíciją, įkvėpimą, nesituacinį aktyvumą, išryškėjančias kūrybos procese individualias psichologines savybes (gabumus, talentą, genialumą), kūrybinio kolektyvo įtaką, vadinamąją facilitaciją, t. y. kūrybinį aktyvumą skatinančius veiksnius, ypač kaip grupinės diskusijos rezultatai, smegenų šturmo (angl. *Brainstorm*), kaip kūrybinio aktyvumo ir produktyvumo skatinimo metodą.

Tai kas gi yra tas *asmenybės kūrybiškumas*, kuo jis pasireiškia? Psichologija teigia, kad tai „*gebėjimas kelti naujas idėjas, mąstyti savarankiškai, nestereotipiškai, greitai orientuotis probleminėje situacijoje, lengvai rasti netipiškus sprendimus. Kūrybiškumą daugiausia lemia individualios asmeninės savybės (vaizduotės lakumas, mąstymo greitumas, tikslumas, lankstumas, išradingumas, konstruktyvumas, smalsumas, motyvacinė įtampa, poreikis nuolat tobulinti savo veiklą, t. p. asmenybės gyvenimo aplinkybės (patyrimas, auklėjimas ir saviaukla)*“¹.

Kūrybiška asmenybė nėra uždara savyje, ji atvira praktiniams visuomenės poreikiams, stengiasi per kūrybinę veiklą save išreikšti. „Kūrybiška asmenybė paprastai sugeba vienai ar kitaip save realizuoti, išreikšti, būna atvira gyvenimui, savarankiška, pasitikinti savimi, vidujai laisva, pasižymi jautriu estetiniu suvokimu“².

Tačiau kūrybiškai asmenybei, kaip matyti iš įžymių žmonių biografijų, dažnai tenka įveikti įvairius sunkumus, barjerus, tradicines, konservatyvias

¹ Psichologijos žodynas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 151.

² Ten pat.

pažiūras, įvairias nuostatas ir prietarus, todėl reikia atkaklumo, ryžtingumo, apskritai stiprios valios savybių. Todėl kūrybinės veiklos naujų idėjų iškėlimas paprastai prasideda nuo pasenusių standartų, stereotipų, nusistovėjusių kanonų, normų ir kitų mokslo bei praktinės patirties suformuotų praktinės veiklos, mąstymo, pasaulėžiūros šablonų neigimo ir įveikimo.

Aiškinant asmenybės naujybės kūrimo procesą psichologiniu požiūriu, dažniausiai yra manoma, kad šios idėjos kyla iš sąmonės, t. y. iracionaliai. Tačiau eksperimentinė psichologija pateikia duomenų, kad kūrybiniame asmenybės procese sąveikauja tiek nesąmoningi, tiek sąmoningi aktai (M. Wertheimeris (Wertheimer) – Vokietija, B. Teplovas, A. Leontjevas – Rusija).

Tačiau dar iki šiol egzistuoja neišgyvendintos legendos apie genialumo ir beprotystės, šizofrenijos giminingumą. Egzistuoja požiūris, jog unikalūs kūrybiniai gebėjimai glaudžiai susiję su psichopatologiniais asmenybės bruožais. Tačiau yra ir kita nuomonė, kad kūrybiniai gebėjimai yra būdingi kiekvienam žmogui, ir tik šio kūrybiškumo potencialas yra skirtingas. Pagrindinį vaidmenį čia vaidina ne įgytos žinios, o proto lankstumas, mąstymo stilius ir strategija. Šio požiūrio vertinimu sąvokos „kūrybiškai apdovanita asmenybė“ ir „psichologiškai normalus žmogus“ yra vienareikšmės. Todėl kiekvienas „psichologiškai normalus žmogus“ turi galimybę būti kūrybišku tam tikroje srityje. Reikia manyti, kad didžiosios galimybės ateina visiems, tačiau daugelis net nežino, kad susitiko su jomis. Bet koks sudėtingas darbas, dirbamas su meile, atsidavimu, pasiaukojimu, duoda geresnių rezultatų. O tai ypač svarbu moksliniame darbe. Todėl Irena Žolio–Kiuri (Joliot–Curie) visiškai teisi tvirtindama, jog „kiekvienoje profesijoje meilė yra viena iš sėkmės sąlygų, bet tai ypač teisinga dėl mokslinio–tiriamąjo darbo“.

Dabartinėje psichologinėje, sociologinėje, filosofinėje literatūroje ir kituose šaltiniuose įvairiais požiūriais apibendrintos pagrindinės kūrybiškos asmenybės bruožai, savybės, ypatybės. Pvz.: apibendrinus amerikiečių Teiloro³, Andersono⁴ ir kitų mokslininkų kūrybiškos asmenybės tyrimus, galima išskirti tokius jos bruožus: „Neeiliniai gabumai. Nuovokumas, išradingumas. Pažintiniai gebėjimai. Sąžiningumas, tiesumas, natūralumas. Pastangos valdyti faktus. Siekimas valdyti principus (dėsningumus). Atradimų troškimas. Informaciniai gebėjimai. Miklumas, eksperimentinis meistriškumas. Lankstumas, gebėjimas lengvai prisitaikyti prie naujų faktų ir aplinkybių. Atkaklumas, ryžtingumas. Nepriklausomumas. Gebėjimas nustatyti reiškinį

³ Taylor C. W. Creativity. Progress and potential. – New York, 1964.

⁴ Anderson H. H. Creativity and its Cultivation. – New York, 1959.

ir išvadų vertingumą. Gebėjimas bendrauti. Intuicija. Kūrybiniai gebėjimai. Siekis tobulėti, dvasiškai augti. Gebėjimas stebėtis, būti sumišusiu susidūrus su naujybe ar neįprastumu. Gebėjimas visiškai orientuotis problemoje, suprasti jos būseną. Spontaniškumas, betarpiškumas. Spontaniškas, adaptyvus lankstumas. Originalumas. Divergentinis mąstymas. Gebėjimas greitai įgyti naujų žinių. Imlumas („atvirumas“) naujai patirčiai. Gebėjimas lengvai įveikti proto ribas ir užtvaras. Gebėjimas nusileisti, atsisakyti savo teorijų. Gebėjimas „gimti kiekvieną dieną iš naujo“. Gebėjimas atmesti neesminį ir antraeilį. Gebėjimas sunkiai, atkakliai dirbti. Gebėjimas sudaryti sudėtingas struktūras iš elementų, sintezuoti. Gebėjimas skaidyti, analizuoti. Gebėjimas kombinuoti. Gebėjimas diferencijuoti reiškinius. Entuziazmas. Saviraiškos gebėjimas. Vidinis brandumas. Skepticizmas. Drąsumas. Vyriškumas. Ištvėrmė. Polinkis laikinai netvarkai, chaosui. Siekis ilgą laiką būti vienam. Savojo „aš“ pabrėžimas. Tvirtumas nežinomomis sąlygomis. Kantrybė neaiškumuose, dviprasmybėse, neapibrėžtumuose⁵.

Tai konkretūs kūrybiškos asmenybės gebėjimai ir psichinės savybės, būtinos mokslo ir technikos srityse, pasireiškiančios veikloje, apibūdinančios jos kryptingumą, nors yra pateiktos sinkretiškai. Tačiau šie išvardyti bruožai jaunajam mokslininkui gali būti geras orientyras savikūros procese.

Psichologas Vladas Petrusis, tyrinėjęs mokslinių darbuotojų kūrybinį produktyvumą, bando sudaryti kūrybiškos asmenybės savybių sistemą, kuri siejasi su kūrybinio mąstymo taisyklėmis (euristika). Šioje sistemoje jis išskiria tokias savybes:

1) fantazija; 2) intuicija; 3) norą kurti; 4) naujų įspūdžių siekimą; 5) lankstumą; 6) originalumą; 7) kritiškumą (gebėjimą abejoti visų pripažintomis tiesomis); 8) prieštarumą (kartais kokia nors savybė nelauktai tampa savo priešybe, pvz.: bailumas gali virsti narsumu ir t. t.); 9) humorą (nors nebūtina būti humoristu); 10) erudiciją; 11) „vaikiškumą“⁶.

„Vaikiškumas“ čia suprantamas teigiama prasme, kaip asmenybės harmoningumas, jos gebėjimas būti vientisai, išlikti savimi.

Platesni tyrimai rodo, kad žmonių kūrybiškumas yra toks sudėtingas fenomenas, jog net dauguma pačių kūrėjų, genijų negali savistaba ar savianalize apibūdinti šio proceso, jame vykstančių proto operacijų, jų paaiškinti. Todėl, tiriant kūrybiškumą, tyrėjų ir pačių kūrybiškų asmenybių gaunami introspekcijos metodai, rezultatai skirtingi. Be to, taip pat skiriasi savęs

⁵ Cituojama iš G. Rozeno knygos: Исследования по психологии научного творчества в США (обзор литературы и рефераты). – Москва, 1966. С. 68–69.

⁶ В. Петрулис. Психология творчества. – Вильнюс, 1991. С. 44.

vertinimai, t. y. kokiais mokslininkai save įsivaizduoja ir kokie jie yra iš tikrųjų, arba kaip kitų vertinami. Šia prasme įdomius tyrimus atliko M. Mejchauenas (Mahoney). Pasirodo, mokslininkai linkę savyje matyti tokius bruožus:

1) labai aukštą intelektą, taip pat ir kūrybinius gebėjimus; 2) tikėjamą loginio mąstymo jėgą; 3) eksperimentinį meistriškumą; 4) objektyvumą, tiesos siekimą; 5) mąstymo lankstumą; 6) kuklumą; 7) kolektyviškumą; 8) susilankymą nuo išvadų, kol trūksta joms faktų.

Tuo tarpu kitų tyrėjų objektyvūs mokslininko asmenybės tyrimai pateikia kitokią, beveik priešingą vaizdą:

1) labai aukštas intelektas nėra būtina sėkmingo mokslinio darbo sąlyga; 2) mokslininkas dažnai būna visiškai nelogiškas, ypač kai gina savo nuomonę ir kritikuoja priešininką; 3) savo eksperimentinėje veikloje mokslininkas orientuojasi į priešlaikes nuostatas; 4) mokslininkas – pats emocionaliausias iš kūrybinių profesijų; 5) mokslininkas dažnai būna dogmatiškai atsidavęs savo nuomonei ir negirdi nieko, kas ją neigia; 6) siekdami pripažinimo, mokslininkai neretai egoistiški, ambicingi, nervingi, lengvai pažeidžiami; 7) mokslininkai neretai dėl asmeniškų paskatų slepia gautus rezultatus; 8) mokslininkai neretai skuba formuluoti hipotezes, nors aišku, kad dar trūksta faktų⁷.

Šios mokslininkų charakteristikos prieštaringos tikriausiai todėl, kad pirmuoju atveju savianalize apibūdinama daugiau teigiamų dalykinių savybių, antruoju – išorinio vertinimo būdu – negatyvių, t. y. tai, ką mokslininkų oponentai mato neigiamą, kas kartais pasireiškia jų poelgiuose.

Plačiau ir išsamiau kūrybiškos asmenybės ypatumų aprašomąją charakteristiką pateikia psichologas ir gydytojas A. Lukas⁸. Jis išskiria tokios asmenybės ypatumus, kuriuos pabandysime plačiau aptarti, pritariant jiems, pakomentuoti ir paremti juos kitų autorių mintimis.

• *Pirmiausia kūrybiška asmenybė yra apdovanota aukštu intelektu, t. y. gebėjimu greitai susivokti naujose situacijose, atskleisti reiškinių ryšius.* Į intelektą yra du požūriai. Vieni mokslininkai teigia, kad intelekto struktūroje galima išskirti bendruosius gebėjimus arba bendruosius intelekto veiksnius, kurie pasireiškia kiekvienoje individo veikloje, lemia bet kurio intelekto testo rezultatus. Kiti mano, jog intelektas – tam tikrų, vienas nuo kito nepriklausomų sugebėjimų visuma. Intelekto išsivystymo lygiui nustatyti naudojami testai. Intelekto testą sudaro daug užduočių, kurioms spręsti reikia

⁷ Cituojama iš: В. Петрулис. Психология творчества. – Вильнюс, 1991. С. 45.

⁸ А. Н. Лук. Психология творчества. – Москва: Наука, 1978. С. 92–99.

žodinio loginio mąstymo, vaizduotės, atminties, dėmesio ir kitų pažinimo procesų aktyvumo.

Intelektu išsivystymui matuoti yra naudojamas intelekto koeficientas *IQ* (angl. *Intelligence quotient*). Londono universiteto profesoriaus psichologo G. Dž. Aizenko (Eysenck) testo tyrimais nustatyta, jog 50 proc. gyventojų *IQ* yra 90–110, 25 proc. – aukštesnis, 25 proc. – žemesnis. Aukštesnis nei pagrindinės grupės *IQ* yra: 14,5 proc. – 110–120, 7 proc. – tarp 120–130, 3 proc. – 130–140, tik apie 0,5 proc. – aukštesnis nei 140. Tikėtina, jog universiteto studentų *IQ* – apie 125⁹. Labai gerai besimokančių studentų *IQ* turėtų būti 135–140.

Tačiau kai kurie mokslininkai mano, jog tarp intelekto ir talento tiesioginė priklausomybė ne visuomet nustatoma. Intelektas daugiau reiškia gebėjimą mokytis ir išmokti.

Todėl buvo kuriami kūrybiškumo (kreatyviniai) testai, pvz.: psichodiagnostinės metodikos asmenybės kūrybiniais sugebėjimams matuoti.

Dabar kreatyvumui nagrinėti ir matuoti užsienyje naudojami tokių pagrindinių krypčių testai: „asmenybinis“ (asmeninių bruožų įtaka kreatyvumui) ir „pažintinis“ (intelektualinių, pažintinių ypatumų įtaka kreatyvumui). Daugiausia žinomi „pažintinio“ kreatyvumo testai, parengti Dž. Gilfordo (1959) ir E. Toranso (1962). Tačiau šių testų panaudojimo rezultatai prieštarīgi, jų validumas neįrodytas¹⁰.

Tačiau, kaip rodo praktika, intelektui realizuoti būtinos asmeninės pastangos, kantrybė. E. Kapijevas yra taikliai pastebėjęs, jog „mokslo pradžia – protas, proto pradžia – kantrybė“.

• *Kitas kūrybiškos asmenybės ypatumas – pasirengimas (nusiteikimas) rizikai.* Žmogus, turintis daug idėjų, turi turėti drąsos joms išsakyti garsiai. Tačiau neretai, neturėdamas visos informacijos, darydamas apibendrinimus, jis neišvengiamai rizikuoja suklysti. „Bebaimės mintys“ leidžia išsakyti prielaidas, net jeigu nėra jų teisingumo įrodymų. Negabi asmenybė siekia ramybės ir paprastai sprendžia tik tuos uždavinius, kurie remiasi pastoviais įgūdžiais. „Kiekviena didžioji mokslo pergalė, – tvirtino amerikiečių filosofas Džonas Diujis (Dewey), – savo ištakomis turi didžiulį vaizduotės įžulumą“.

• *Kūrybiška asmenybė pasižymi impulsyvumu, veržlumu, laisvės siekimu, nuomonių nepriklausomybe.* Tokios individualybės, jau būdamos

⁹ Г. Дж. Айзенк. Узнай свой собственный коэффициент интеллекта. – Москва: Ай кью, 1995. С. 9.

¹⁰ Citata iš: Л. Ф. Бурлачук, с. М. Морозов. Словарь-справочник по психодиагностике. – Санкт-Петербург, Питер, 1999. С. 338–339.

studentais, reiškia kritinį požiūrį dėstytojų išsakytų minčių ir mokymo programų atžvilgiu, patys apsisprendžia, kuriais dalykais ir kuriomis temomis domėtis. Todėl jiems lengviau būna pasirinkti temą kursiniams, baigiamiesiems darbams.

Įžymus fiziologas I. Pavlovas „Autobiografijoje“ rašo, jog dvasinėje seminarijoje, kur jis mokėsi, visų dalykų penketai nesiskaitė dideliu besimokančiojo pasiekimu. Tai buvo paprastas reiškiny – gerai mokėsi daugelis. Bet jeigu seminaristas puikiai žinojo vieną, du dalykus, ir blogai mokėsi kitus, tai priversdavo į jį atkreipti dėmesį, – ar jis ne talentas? Nes iš tikrųjų kūrybiškos asmenybės viena iš ypatybių – didžiulis darbingumas toje srityje, kuri jį domina, ir laisvas apsisprendimas.

Lenkų mokslininkas mikrobiologas Liudvikas Giršfeldas, apibūdinamas mokslininko statusą visuomenėje, teisingai nurodo, jog „mokslininko teisė – laisvė, o jo priedermė – meilė tiesai“.

• *Dar vienas talentingo žmogaus ypatumas yra polinkis „žaisti“.* Taip pat jis vertina humorą, yra imlus juokingam. Specialūs testai liudija, kad tokių žmonių humoras ir sąmojus yra aukšto lygio. Jie net rimtose konferencijose gali įterpti juoką ar sąmojų. Kiti to negali, juos tarytum kažkas sukausto. Ir jiems netgi pamėgdžioti tokį stilių nesiseka, jiems trūksta pasitikėjimo savimi, nes toks stilius yra vidinės laisvės rezultatas. Tokie gebėjimai pasireiškia ne kaip minties ypatumas, o kaip asmenybės bruožas.

Pasakojama, kad vieną kartą Bernardą Šo (Show), jau pagyvenusį dramaturgą, partrenkė dviračiu važiuavęs nutrūktgalvis. Laimė, abu tik lengvai išsigando. Kai susigėdęs kaltininkas pradėjo atsiprašinėti rašytojo, B. Šo nutraukė jį žodžiais: „Taip, jums nepasisekė. Jeigu būtumėte parodęs bent kiek daugiau energijos, jūs būtumėte užsitarnavęs nemirtingumą, – tapęs mano žudiku“.

Gabių ir talentingų žmonių biografijų aprašymai liudija, kad jie dažniausiai mėgdavo įvairius žaidimus, kurie padėdavo formuoti jų lakią vaizduotę, atsitiktinai suteikdavo impulsą gimti naujoms idėjoms, paspartindavo jų formulavimą. Daugelis išradimų buvo atsitiktinių žaidimų procese. Tačiau tokie žaidimai neturi siekti sąmoningo tikslo, nes šiuo atžvilgiu netampa laisvais žaidimais.

Džeimsas Klarkas Maksvelis (Maxwell), anglų fizikas, klasikinės elektrodinamikos, statistinės fizikos pagrindėjas, vienas iš didžiųjų matematikos genijų, mėgo žaidimus. Jis galėjo per iškilmingus pietus svečiuose, užmiršęs aplinkinius, pradėti žaisti su stalo įrankiais, šviesos spinduliu nuo stiklinės ar vandens lašo. Jis žinojo žaidimo vertę. Dar būdamas paauglys,

jis klausėsi vieno menininko paskaitos apie tai, kaip jam padėjo žaidimas mene pasiekti laimėjimų. Nuo to prasidėjo jo karjera. Žaisdamas su segtukais ir siūlais, Maksvelis nustatė, kaip jų pagalba galima nubrėžti ovalą, o nuo to priėjo prie šviesos atspindžio dėšnių aiškinimo. Tuo metu jis buvo toks jaunas, jog jo pranešimą Edinburgo karališkojoje mokslinėje draugijoje teko skaityti kitam žmogui, mat trumpakelnis Maksvelis dar negalėjo kalbėti iš katedros.

[domus klausimas, kodėl vaikai nustoja žaide? Eduardas de Bono mano, kad „gal todėl, kad paslaptingas pasaulis, kuriame vyksta stebuklai, tampa kasdieniu pasauliu, kur kiekvienas dalykas turi paaiškinimą. Nuobodžiaudami dėl paviršutinio žinojimo, vaikai nustoja žaide. Jeigu vaikas nesitenkina paviršutiniais paaiškinimais, tai dalykai netaps tiek žinomi, kad žaidimas su jais taptų nuobodus. Labai galimas dalykas, kad žaidimo aktyviai nepalaiko ir logiškai mąstantys suaugusieji, įsitikinę jo beprasmiškumu, net ir brendimo laikotarpiu laiko priederme užsiimti naudinga veikla.

Žaidimo metu idėjos atsiranda pačios savaime ir atsiradę gimdo naujas. Idėjos neseka viena po kitos loginiu nuoseklumu ...“¹¹.

• *Originalumas* – dar viena išskirtinė kūrybiškos asmenybės savybė, tačiau be įmantrumo, be noro pabrėžti savo nepaprastumą. Tokie žmonės gerai jaučiasi sudėtingose, neįprastose situacijose, neskuba priimti galutinių sprendimų ir klijuoti etiketes. (Priešingai, įprotis išankstiniams kategoriškiems sprendimams apriboja naujovių imlumą ir skurdina asmeninį patyrimą). Jie išsiskiria iš kitų gyvenimo meile, interesų platumu, įspūdžių jautrumu, žingeidumu, naujo, nepakartojamo siekimu, sunkumų, barjerų, kliūčių nebijojimu. „Mokslininkas turi eiti nepramintais takais, nežiūrėdamas į kliūtis“, – tvirtino neeuclidinės, hiperbolinės geometrijos kūrėjas Nikolajus Lobachevskis.

• *Mokėjimas koncentruoti dėmesį* ir ilgai išlaikyti jį prie vieno klausimo, temos ar problemos yra vienas iš svarbių sėkmės sąlygų kiekvienoje veikloje. Kai Niutono paklausė, kaip jis suformulavo savo įžymius dėšnius, jis atsakė: „Tiesiog aš visą laiką apie tai galvoju“. I. Pavlovas taip pat kalbėjo apie „nepertraukiamą galvojimą, kaip svarbių įvykių prielaidą“. Jis tvirtino: „Genijus – aukščiausias gebėjimas koncentruoti dėmesį į nagrinėjamą dalyką“. Frederikas Žolio–Kiuri neatsitiktinai tvirtino, jog „mokslas atveria grandiozines perspektyvas tiems, kurie jam tarnauja“.

• *Kūrybiškai mąstantis žmogus išsiskiria iš kitų stropiu reiklumu*, be to, ne tik savo profesinėje sferoje. Jis nesitenkina ne visai patikimomis

¹¹ Э. де Бонно. Рождение новой идеи (О нешаблонном мышлении). – Москва: Прогресс, 1976. С. 94.

žiniomis, neaiškiais perpasakojimais iš trečiųjų asmenų, o stengiasi patikslinti, prieiti prie pirminių šaltinių, išsiaiškinti specialistų nuomonę, sužinoti, kuo tos nuomonės yra paremtos. Jam visur norisi prieiti prie pačios esmės. Todėl jame pasireiškia kritiškumas, netgi priekabumas ir skepticizmas, jeigu jam pateiktoje informacijoje yra prieštaravimų, loginio nenuoseklumo ar nuomonės pritempimo.

Toks žmogus dažnai naudojasi enciklopediniais ir kitais žodynais bei žinynais. Jis ieško reikiamų žodžių, aiškinasi skirtingas sąvokų sampratas, susipažįsta ir apmąsto artimus panašių reiškinių aiškinimo variantus, ieško sau naudingos naujos informacijos apie dominančią problemą. Apskritai tokie žmonės žodynų skaitymui, jų nagrinėjimui skiria nemaža laiko.

Šis reiklumas sau skatina mokslininką aukoti save mokslui. A. Gercenas taikliai yra pastebėjęs, jog „mokslas reikalauja viso žmogaus, be nusišlėptų minčių, pasirengusio viską atiduoti ir kaip apdovanojimą gauti sunkų blavių minčių kryžių“.

• *Mokėjimas surasti problemą*, išvalgumas ten, kur kiti jos nemato, gebėjimas formuluoti tolesnių ieškojimų uždavinius – apie tai mes kalbėjome anksčiau. Mokėjimas surasti problemą, galvoti apie tą patį, tačiau tuo pačiu metu įvairiomis kryptimis, naujai žvelgti į gerai žinomus dalykus, pakankamai gerai išaiškintus objektus ir reiškinius. Tam reikia nešabloniško mąstymo. Todėl atsiranda prieštaravimas tarp loginio šabloniško ir neloginio nešabloniško mąstymo. Mokymo procese paprastai dominuoja loginis nuoseklumas. Vadovėliuose tam tikros temos ar klausimo dėstymas, aiškinimas paprastai prasideda nuo griežtų sąvokų apibrėžimų. Tuo tarpu mokslinio pažinimo procese vyksta atvirkščiai, ir tik po sudėtingo, sunkaus tyrimo galutinai patikslinamos sąvokos. O gebėjimas operuoti netiksliai apibrėžtomis sąvokomis, kaip pabrėžia mąstymo proceso tyrinėtojai, yra kūrybinio mąstymo ypatumas. Todėl vien knyginių išsilavinimo nepakanka. M. Montenis (Montaigne) yra vaizdžiai pasakęs, jog „knyginis išsimokslinimas – puošmena, o ne fundamentas“. O Henris Šou (Show), vertindamas mokslininkus, sakydavo: „Blogas mokslininkas, kuris perskaitė viską pasaulyje ir įsiminė tik tai, ką perskaitė“.

• Dar vienas kūrybiškos asmenybės ypatumas yra tas, jog ji *abejoja dėl visuotinai priimtų tiesų, nepripažįsta nusistovėjusių tradicijų*, yra maištautoja. Kūrybiškai asmenybei tuo pačiu metu būdinga tikėti savo idėja ir abejoti kitų nuomone. Tikrasis mokslininkas mokslo teiginiams neturi turėti nei simpatijų, nei antipatijų. Vienintelis jo tikslas – tiesa. Todėl tiesos paieška yra mokslininko pagrindinis tikslas, žavėjimasis ja. Tačiau tokia asmenybė,

susižavėjusi darbu, neretai izoliuojasi nuo kitų žmonių, jai tarpusavio santykiai su kitais tampa antraeilium dalyku, todėl atsiranda bendravimo sunkumų. Pasitaiko, kad bendradarbiai, artimieji, o ir dėstytojai dėl tokių asmenų reiškia nepasitenkinimą.

Be to, kūrybiška asmenybė, siekdama būti išskirtinė, gali atskleisti itin neigiamas savybes: dėl kitų sėkmės pavydą ir priešišumą kolegoms, įžeidžiančią ir net agresyvią manierą į aplinkinius, dėstydamą savo požiūrį ir samprotavimus, kolegų ir konkurentų pasiekimų nepripažinimą. Tuo skundėsi įžymus vokiečių mokslininkas H. Helmholtzas (Holmholtz), pastebėjęs net dėsningumą: „Pagal sustiprėjusį priešininkų šiurkštumą daugeliu atvejų galima spręsti apie savo sėkmės lygį“, – rašė jis.

Viename iš mitų apie Dedalą yra pasakojimas, kai jo sūnėnas ir mokinys Talas išrado pjūklą ir parodė mokytojui. Dedalas pareiškė, kad tai ne išradimas, o paprastas peilio ašmenų ir ieties sujungimas. Po to pavydusis Dedalas, pritaikęs momentą, nustūmė sūnėną į bedugnę. (Ovidijaus mite, papasakotame „Metamorfozėse“, išradėjų globėja ir išminties deivė Minerva neleido berniukui žūti ir pavertė jį kurapka). Tai neišgelbėjo Dedalo nuo nusikaltimo išaiškinimo, teismo ir mirties nuosprendžio. Tačiau, pabėgęs į Kretos salą, kur statė Minotaurui labirintą, Dedalas visgi pasisavino pjūklo išradimą.

Amerikiečių rašytojo M. Vilsono romane „Gyvenimas migloje“ parodyta, kad „nustūmimas į bedugnę“ vyksta tiesiogine prasme ir dabar, tik daug įmančiau. Mūsų gyvenime taip pat galima neretai rasti tokių pavyzdžių.

• *Pagrindinė stimuliuojamoji visos kūrybinės asmenybės veiklos ir lemiamoji kitų bruožų, ypatybių bei aktyvumo jėga yra drąsa.* Tai proto ir dvasios drąsa. Be šios savybės negali visiškai atsiskleisti kiti protiniai gebėjimai, be jos negalimi kūrybiniai polėkia. Drąsos reikia norint suabejoti visuotinai pripažintu, norint sugriauti esamą – geresniam sukurti, mąstyti taip, kaip niekas nemąsto, pasitikėti savo intuicija, kol dar nėra tikslių loginių įrodymų.

Drąsos reikia vaizduotei, norint įsivaizduoti nepasiekiamą, o paskui pabandyti tai pasiekti, norint priešpastatyti savo idėją daugumos nuomonei ir, jeigu reikia, stoti į konfliktą su jais. I. Gėtė (Goethe) tvirtino, jog „žmogus turi tikėti, kad nesuprantamą galima suprasti“.

O A. Puškinas rašė: „Yra aukščiausia drąsa: išradimų drąsa, kur platus planas apgaubiamas kūrybine mintimi...“¹².

Norint pažinti tikrovę, kitus žmones, pirmiausia turime pažinti save,

¹² A. C. Пушкин. Полное собрание сочинений в 10 томах, т. 7. – Москва, 1958. С. 67.

turėti savo vertinimo kriterijus, kritišką požiūrį į save, kuriuo remdamiesi galėtume vertinti save ir kitus.

Įžymus XX a. Kanados mokslininkas, sukūręs klasikinį mokymą apie stresą, Hansas Saljė (Selye), apibendrindamas savo mokslinę ir kūrybinę biografiją, išstudijavęs mokslininkų tipus, blogiausius ir geriausius jų asmens bruožus, rašo, kad vieni jam sukelia meilę ir žavėjimąsi, kiti – neapykantą ir panieką. Juos išskirdamas, truputį perdėtai pavaizdavo jam nesimpatiškus tipažus, o vėliau – idealaus vadovo ir idealaus bendradarbio portretus. Žinoma, šie tipai paprastai nėra gryno pavidalo. Tačiau Hansas Seljė norėjo parodyti, ko reikia vengti ir kuo sekti. Štai jie:

„Darytojas“

1. *Faktų rinkėjas*. Jį domina tik naujų faktų paieška, kadangi šie faktai dar nebuvo skelbti. Jis geras darbuotojas, tačiau visiškai neturintis vaizduotės. Jis laikosi darbo dienos grafiko, bet nelinkęs ilgiau likti darbe. Mėgsta tyrinėti, stebėti, bet nemėgsta ir nesugeba gautų faktų giliau analizuoti.

2. *Tobulintojas*. Jis panašus į pirmąjį. Nuolat bando tobulinti aparatūrą, tyrimo metodus, bet neprieina iki jų taikymo pagal paskirtį. „Tobulintojas“ originalesnis, turi vaizduotę, daugiau domisi darbu.

„Galvotojas“

1. *Knyginis kirminas*. Tai gryniasias teoretikas. Jis – nepasotinamas skaitytojas, kartais turintis enciklopedinių žinių. Dažnai jis inteligentiškas, demonstruoja filosofijos, matematikos ar statistikos išmanymą, jis puikiai informuotas teoriniu aspektu. Prieš atlikdamas tyrimus, jis bibliotekoje daug skaito, o po to prieina prie išvados, jog atlikti tyrimų (eksperimento) neverta, nes jie jau atlikti arba neperspektyvūs.

Tačiau jis geras mokytojas. Jo paskaitos labai informatyvios, bet „beveidės“. Anot Bernardo Šou ironijos: „Kas moka dirbti, tas dirba, kas nemoka dirbti, tas moko kitus kaip reikia dirbti“.

2. *Klasifikuotojas*. Dar vaiku būdamas jis kolekcionavo pašto ženklus, degtukų dėžučių etiketes ar drugelius. Savo mokslinį darbą jis gali derinti su drugelių, augalų ar mokslinės literatūros sisteminiu. Jis panašus į „faktų rinkėją“, bet pirmenybę teikia tik glaudžiai susijusiems faktams, kuriuos galima išrikiuoti eilėmis. Jis iš dalies teoretikas, nes ieško objektų grupėse bendro, bet retai analizuoja jų bendrumo prigimtį.

Klasifikuotojai įnešė didžiulį indėlį kuriant šiuolaikinį mokslą, nes tai pirmas žingsnis kuriant teoriją. Juose tikra mokslinė siela; jie randa pasitenkinimą jungdami tarpusavyje panašius dalykus, nors retai eina toliau, ir turi aistrą neologizmams, pavadintiems jų pavarde.

3. *Analitikas*. Vaikystėje išardęs laikrodį (ir nesugebėjęs paskui jo surinkti), kadangi norėjo sužinoti, kodėl jis tiksi. Vėliau, tapęs mokslininku, jis toliau demonstruoja savo smalsumą.

Analitinis darbas yra būtinas, be jo nė vienas tyrimas nebus išbaigtas. Deja, „analitikas“ tiesiog užmiršta, jog išskaidyti daiktą į sudėtinės dalis galima turint vienintelį tikslą – sužinoti, kaip po to tas dalis surinkti, pagal galimybę net tobulinti.

4. *Sintezuotojas*. Vaiku būdamas jis mėgo statyti kartoninius namukus arba tiltus ir bokštus iš plastilino. Moksle jo kaip sintezuotojo talentas pasireiškia priklausomai nuo praktinių ir intelektualinių įgūdžių. „Sintezuotojas“ – aukščiausias mokslininko tipas. Didžiausias pavojus dėl jo yra tas, kad jis gali užmiršti paklausti savęs, ar daiktas, kurį jis nori sukurti, nusipelnė būti kuriamas. Juk sintezavimas gali virsti savitiksle veikla ir nepakilti virš kartoninių namukų surinkimo.

„Jausmingieji“

1. *Stambus bosas*. Vaikystėje jis buvo komandos, kuri išlošdavo, kapitonu. Vėliau atėjo į mokslą todėl, kad tai „klasė“. Jis žinojo, kad nugalės ir šioje kovoje, ir buvo teišus, kadangi jis – iš prigimties lyderis. Jo pagrindinis tikslas – sėkmė, sėkmė visame kame, sėkmė dėl sėkmės. Jo protas iškreiptas nevisavertiškumo komplekso, kurį jis turi slėpti už pasitikėjimo savimi fasado. Jis galėjo padaryti karjerą biznyje, politikoje ar armijoje, bet dėl aplinkybių pateko į „mokslinę karuselę“, o būdamas žaidėju, neketina praleisti tokio šanso.

Jis geras organizatorius, politikas, „posėdžiautojas“ įvairiuose komiteuose, jam nereikėjo daug laiko tapti vadovu. Nežiūrint egoistiškumo ir narciziškumo, jis vaizduoja draugiškumą. Jis labai didžiuojasi savo „regėjimu to, kas svarbu moksle“, nors savo paradiniu, gelžbetoniniu protu nepajėgia pasiekti tikrųjų vertybių, nesančių paviršiuje.

Tai neimponuojantis tipas. Tačiau negalima jo neįvertinti, nes, tokiam ar panašiems vadovaujant, jūs galite dirbti visą savo gyvenimą.

2. *Triūslys*. Jis itin nekantrus norėdamas viską padaryti kuo greičiau, neturėdamas laiko apmąstyti, ką reikia daryti. Jis, būdamas darbštus, tiria klausimą ne todėl, kad tai labai domintų, o todėl, kad jis turi tai, ko reikia rezultatui greitai gauti. Jaunystėje jis stengėsi greičiau pasiekti aukštesnį karjeros laiptelį, o pasiekęs viršūnę, skuba, nes maža belieka laiko.

3. *Žuvies kraujas*. Demonstratyvus absoliutus skeptikas. Jis beveik viską neigia. Nuolat tvirtina: „Jūs neįrodėte savo požiūrio teisingumo, jeigu apskritai jį galima įrodyti“, „Jūs ne pirmas tai atradot“ ir t. t.

4. *Išdžiūvusi laboratorinė dama*. Tai griežtas, valdingas, nedraugiškas ir neturintis vaizduotės materialistas, „žuvies kraujo“ dvynys. Tai dažniausiai techninis darbuotojas, kartais ir su moksliniu laipsniu. Jis dominuoja tarp bendradarbių. Gali atlikti kruopštų darbą, bet paprastai sudaro įtampos atmosferą ir aplinkinių nepasitenkinimą.

5. *Savimyla*. Gryno egocentrizmo įsikūnijimas, jis nuolat žavisi savo talentu ir pasirengęs aukotis dėl jo realizavimo. Laiko savo atliktą darbą labai sudėtingą, bet jo paties lengvai atliekamą. Pasižymi nuolatinio garbės troškimu ir pasitikėjimu savimi.

6. *Agresyvus ginčinininkas*. Mokykloje jis buvo protingasis visažinis, o tarp mokslininkų yra neįveikiamo pasitikėjimo savimi asmuo. Moksliniuose ginčuose jį domina tik jo tiesa. Tai pavojingas „susizavėjimas savimi“. Jis gali sugriauti net labiausiai susitelkusio kolektyvo harmoniją.

7. *Pirmarūšis ryklys*. Pagrindinis jo uždavinys yra įrašyti savo pavardę į kaip galima daugiau publikacijų. Jis erzina savo kolegas pretenzijomis, jog visi darbai buvo paskatinti jo anksčiau išsakytų idėjų.

8. *Šventasis*. Iš tikrųjų doras mintimis, žodžiais ir darbais, jis – Gėrio ir Teisingumo Riteris. Nevaidina „šventojo“ vaidmens, jis iš tikrųjų toks yra. Tačiau save žeminantis altruizmas jam yra kliūtis darbe. Deja, tokių sutinkama labai retai.

9. *Šventeiva*. Jis vaidina „šventąjį“. Pabrėžtinai kuklus, veidmainišku poelgiu vaidina riterį. Toks tipas taip pat retai sutinkamas.

10. *Geruolis*. Mokykloje jis buvo mokytojų numylėtinis, aukštojoje dažnai klausdavo profesoriaus: „Ką dar papildomai būtų galima pasirengti egzaminui?“. Sukūręs šeimą jis gyvena dėl žmonos ir vaikų, dėl jų jis gali viską paaukoti. Intelligentiškas, tačiau neturi vaizduotės, nerodo iniciatyvos darbe, visiškai netinka kūrybiniam darbui.

Pagrindiniai dešimties apibūdintų asmenybės tipų trūkumai yra arba pernelyg savęs žeminimas, arba egocentrizmas ir savęs iškėlimas. Šie trūkumai niveliuoja visus kitus mokslinės veiklos motyvus. Šios asmenybinės charakteristikos, geros jos ar blogos, sterilizuojamai veikia kūrybą, nes fokusuoja dėmesį į tyrėją, o ne į tyrimą¹³.

Išvardyti tam tikrų tipų bruožai gali pasireikšti įvairiais variantais. Svarbiausias uždavinys yra pažinti juos ir neleisti jiems suklestėti kolektyve.

Moksliniuose tyrimuose H. Seljė¹⁴ taip pat išskiria du idealius tipus: mokytojo ir mokinio.

¹³ Г. Селье. От мечты к открытию: Как стать ученым / Пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1987. С. 35–43.

¹⁴ Там же. С. 44–45.

1. *Faustas** – idealus mokytojas ir vadovas. Jis išmintingas, suprantantis žmogiškąsias silpnybes, bet jo gerumas nereiškia nuolaidžiavimo drausmės pažeidėjams, nesąžiningiems darbuotojams arba kiekvienam, nesuderinamam su jo pašaukimu, elgesio pasireiškimu. Jo šiek tiek romantišią požiūrį į tiriamąjį darbą galima pavadinti emocionalių, bet ne sentimentalių. Jo pagrindinės charakteristikos yra: entuziazmas dėl tyrimo galimybių, o ne dėl savo galimybių, pagarba kitų interesams; nuostabus gebėjimas išskirti reikšmingiausius faktus; aštrus pastabumas; aklo išankstinio nusistatymo dėl žmonių ir mokslinių duomenų nebuvimas; geležinė savidrausmė; retas originalumas ir vaizduotė, susijusi su skrupulingu dėmesiu detalėms tiek laboratorinio darbo technikoje, tiek logiškai įprasminant rezultatus.

Jo netrikdo nesėkmė, „netvirkina“ sėkmė. Anksti gyvenime apsisprendęs, jis eina tiesiu keliu, nepasiduodamas abejonėms, pagundoms, baimei ir net sėkmei. Nežiūrint be galo sudėtingo darbo, jis lieka paprastas ir orus žmogus, kurio jokie pataikavimai nepajėgia paversti „pasipūtusia persona“.

2. *Famulus*** – idealus mokinys ir bendradarbis. *Famulus* turi savyje tam tikrą dalį „šventojo“ idealizmo su tokiomis pačiomis dozėmis „nuodėmingų“ norų, kurie pajėgia jį užkrėsti gyvenimo meile ir sveiku, efektyviu pasaulio tyrimo mumyse ir aplink mus būtinu godumu. Idealus mokslinis bendradarbis skiriasi nuo savo mokytojo ir vadovo tiktai tuo, jog jis yra ankstyvoje mokslinės karjeros stadijoje, dar nepakankamai subrendęs ir patyręs. *Famulus* protas dar ne taip ištreniruotas kaip Fausto, ne toks pastovus įtampų ir ilgų abstrakčių apmąstymų procese. Bet kūnas pajėgia pakelti sunkumus, žvilgsnis aštresnis, judesiai patikimesni, nejaučia nuovargio, o svarbiausia – jis turi pakankamai laiko savo svajonėms paversti realybe. Štai kodėl *Famulus* yra svarbiausias tarp pateiktų personažų.

Idealai kuriami ne norint juos pasiekti, o rodyti mums kelią. Štai kas svarbiausia jauno mokslininko tyrėjo perspektyviam tobulėjimui.

---

* *Faustas* – V. Getė Fausto asmeniu pavaizdavęs asmenybės, besiveržiančios į pažinimą ir tobulėjimą, tragediją.

** *Famulus* (lot. tarnas, patarnautojas) – asistentas, viduramžiais profesoriaus žinioje esantis studentas įvairiems smulkiems reikalams atlikti.

4.2. Mokslinio kūrybinio mąstymo ir veiklos gairės

*Kažin ar yra didesnis džiaugsmas nei
džiaugsmas kurti.*

N. Gogolis

*Ižymios asmenybės ugdomi ne gražiomis
kalbomis, o savo darbu ir jo rezultatais.*

A. Einšteinas

Visuomenės socialinė, ekonominė, kultūrinė pažanga pirmiausia lemia mokslo išsivystymo lygis, kuris užtikrinamas aukštais mokslininkų kūrybinio darbo rezultatais. Juo intensyviau vystosi mokslas, juo labiau didėja poreikis ugdyti ir lavinti asmenų kūrybinio mąstymo potencines galimybes, o tam reikia geriau suprasti šio proceso vyksmą. Todėl mokslotyroje nuolat didėja poreikis nagrinėti ir tirti kūrybinį mąstymą. XIX a. pab.–XX a. pr. prasideda intensyvūs bandymai specialiai nagrinėti ir tirti mokslininko asmenybės kūrybinį procesą. Iškeliama uždavinys – ieškoti priemonių žmonių kūrybinėms galioms pažinti ir, remiantis būdingais mokslininko asmenybės ypatumais, mąstymo bei darbo stiliumi, skatinti jų vystymąsi, kuris padėtų sukurti kryptingos profesinės orientacijos programą rengiant asmenis mokslinei veiklai.

Kūrybos ypatumams išaiškinti, palankioms jos vystymosi sąlygoms sudaryti, šiai veiklai skatinti skyrė dėmesį ir savo studijas įžymiausi gamtos mokslininkai H. Helmgolcas, J. Sečenovas, A. Einšteinas, M. Plankas, V. Vernadskis ir daugelis kitų. Matematikas A. Puankarė ir chemikas V. Ostvaldas XX a. pr. parašė pirmąsias knygas, skirtas mokslinės kūrybos problemoms aiškinti.

Įdomu pažymėti, jog V. Ostvaldo (Ostwald) knygoje „Ižymūs žmonės“¹⁵ nagrinėjamos kūrybiškų asmenybių tipologinės charakteristikos, o knyga parašyta Japonijos švietimo ministerijos prašymu. Jos tikslas buvo įvaldyti europinius mokslinio darbo organizavimo metodus siekiant sukurti savąją mokslinių kadru atrankos ir ugdymo sistemą. P. Engelmejeris, parašęs „Kūrybos teoriją“, 1910 m. iškėlė klausimą dėl specialaus mokslo apie kūrybą – *eurologijos* sukūrimą.

XX a. viduryje atsiranda daug mokslo šakų, nagrinėjančių mokslinės kūrybos procesą, – mokslo, kūrybos psichologija, mokslo istorija ir sociologija,

¹⁵ В. Оствальд. Великие люди. – СПб, 1910.

mokslo vystymosi logika, mokslotyra – taip pat tiriančių mokslinių tyrimų efektyvumą, jų rezultatų greitesnį panaudojimą, mokslinių kadru rengimo bei mokslinės veiklos organizavimo problemas. Kūrybos psichologija igavo naują mokslotyros kryptį, tapo ne tik aprašomojo, bet ir eksperimentinio pobūdžio.

Pagrindinė mokslo funkcija yra naujų problemų, faktų ir tiesų paieška, o tai tiesiogiai susiję su kūrybiniu mąstymu, todėl plačiau nagrinėsime loginius ir psichologinius kūrybinio proceso mechanizmus, jų sąveiką bei struktūrą. Logiką daugiau domina mokslinio mąstymo formos, struktūra, operacijos, pagrindimo, įrodymo ar paneigimo būdai, žinių gavimo ir jų klasifikavimo, pertvarkymo veiksmai, teisingas mąstymas. Psichologija daugiausia nagrinėja subjekto kūrybinės veiklos ypatumus, šios veiklos sąmoningų ir nesąmoningų, formalių ir jutiminių, emocinių ir valios komponentų kūrybinės veiklos motyvacijos tarpusavio santyki, mąstymo modeliavimo problemas. Be to, psichologija nagrinėja ir iškreiptą, pataloginį, mąstymą – neuropsichologijos ir patopsichologijos objektą.

Kūrybinės veiklos etapai. Panagrinėkime, iš ko susideda mokslinis teorinis kūrybos procesas. Pvz.: prancūzų matematikas Žakas Hadamaras (Hadamard) kūrybiniame procese išskyrė keturias stadijas: *parengiamąją, inkubacinę, išvalgos ir gimusių idėjų patikrinimo*.

Nagrinėjant kūrybinį procesą, paprastai išskiriamos šios jo stadijos:

- 1) poreikio suvokimas,
- 2) jo analizė,
- 3) prieinamos informacijos nagrinėjimas,
- 4) anksčiau pasiūlytų sprendimų formulavimas,
- 5) kritinis šių sprendimų nagrinėjimas,
- 6) naujos idėjos gimimas,
- 7) šios idėjos tinkamumo tikrinimas.

Kiekvienai iškeltai problemai spręsti išskiriami penki etapai:

- 1) problemos suvokimas,
- 2) jos analizė,
- 3) idėjų išskėlimas,
- 4) jų tikrinimas,

5) atranka ir sprendimo, kurią idėją panaudoti, kuriuo keliu eiti ją realizuojant, priėmimas.

Kanados mokslininkas endokrinologas, mokymo apie stresą autorius H. Seljė¹⁶ mokslinės kūrybos procese vaizdžiai išskiria septynis etapus:

¹⁶ Г. Селье. От мечты к открытию: Как стать ученым /Пер. с англ./ – Москва: Прогресс, 1987. С. 75–81.

Meilė arba troškimas. Pirmoji mokslinio atradimo sąlyga – gyvas suinteresuotumas, entuziazmas, pažinimo potraukis, tiesos siekimas. Šios pastangos turi būti aistringos norint įveikti sunkumus ir kliūtis.

Apvaisinimas. Koks bebūtų didžiulis mokslininko kūrybinis potencialas, jo protas išlieka sterilus, jeigu jis žiniomis neapvaisina konkrečių faktų, įgytų mokymosi ir stebėjimo procese.

Nėštumas. Šiuo laikotarpiu mokslininkas brandina idėją. Pradžioje jis net gali jos nesuvokti.

Skausmingi sąrėmiai prieš gimdymą. Kai idėja išnešiota ir subrandinta, mokslininkas jaučia diskomfortą. Tai savotiškas „sprendimo artumo jausmas“, pažįstamas tik tikriems kūrėjams. Lengviausia įsivaizduoti tokios situacijos pojūtį, kai žmogus kankindamasis nori prisiminti kažkieno vardą.

Gimdymas. Skirtingai nei tikras gimdymas, naujos idėjos gimimas ne tik nesukelia skausmo, bet visuomet suteikia džiaugsmą ir pasitenkinimą.

Apžiūra ir patikrinimas. Gimęs kūdikis tuojau pat apžiūrimas, siekiant įsitikinti jo gyvybingumu ir anomalijų nebuvimu. Tai teisinga ir dėl naujai gimusios idėjos: ją išbando loginiais ir eksperimentiniais patikrinimais.

Gyvastingumas. Kai nauja idėja išbandyta ir įrodytas jos gyvybingumas, ji pradeda savarankiškai egzistuoti ir gali būti panaudota.

Apibendrinamas šias ir kitas kūrybinio akto schemas bei tai, kas vadinama „problemos sprendimu“, A. Lukas¹⁷ mano, kad tai yra vienodos psichologinės struktūros, kurias galima sąlyginai išreikšti penkiais etapais:

I. Žinių ir įgūdžių kaupimas, būtinas uždaviniui išsiaiškinti ir formuluoti. Aiškus uždavinio formulavimas – sprendimo pusiaukelė.

II. Pastangų sutelkimas ir papildomos informacijos paieškos. Jeigu uždavinio visgi nepasiseka išspręsti, prasideda kitas etapas.

III. Tariamasis nusišalinimas nuo problemos, perėjimas prie kitų darbų. Tai inkubacijos etapas.

IV. Įžvalga (insaitas). Tai ne visuomet geniali idėja, kartais tai tik kuklaus masto nuovoka. Iš pirmo žvilgsnio įžvalga atrodo kaip loginis sprogimas, mąstymo šuolis. Tačiau kiekviename kūrybos procese... yra toks sprogimas.

V. Teisingumo patikrinimas ir būtini tikslinimai.

Apibendrinus ir išskyrus esminius kūrybos etapų bruožus, nors ir skirtingai pateikiamus, galima išskirti keturias kiekvieno jų svarbiausias kūrybinės veiklos fazes:

– pirma fazė (sąmoninga veikla) – paruošiamoji, t. y. prielaida kaupti žinias ir pasiręgti intuityviai sukauptos, susistemos informacijos, jos visuminės įžvalgos šuoliui;

¹⁷ A. H. Лук. Психология творчества. – Москва: Наука, 1978. С. 101.

– antra fazė (nesąmoninga veikla) – subrendimas, nesąmoningas problemos sprendimo brendimas, svarbiausios idėjos inkubacinis periodas pasąmonėje;

– trečia fazė (perėjimas nuo nesąmoningos veiklos į sąmoningą) – įkvėpimas kaip problemos sprendimo idėjos nesąmoningos veiklos rezultatas, patenkantis į sąmonės lygį (pvz.: dėsningumo atradimas, hipotezės, principo ar sumanymo formulavimas), t. y. idėjos verbalizavimas;

– ketvirta fazė (sąmoninga veikla) – idėjos pagrindimas logine prasme, jos galutinis įteisinimas ir vėliau jos praktinis patikrinimas.

Norint geriau suprasti psichologinius kūrybos mechanizmus, nagrinėsim tam tikrų kūrybos fazių turinį, remdamiesi J. A. Ponomariovo¹⁸ atliktais tyrimais Rusijos mokslų akademijos Psichologijos institute.

Valingų loginių paieškų fazė. Šioje fazėje probleminė situacija, atsiradusi konkrečioje veikloje, pertvarkoma nuo pažintinio uždavinio į mąstymo uždavinio¹⁹ sprendimą, nors neretai abi šios kryptys susipina ir susikerta viena su kita.

Mąstymo uždavinys visuomet yra kūrybinio proceso sudėtinė dalis. Mąstymas įsijungia sprendžiant situacinius uždavinius, dėl kurių sprendimo subjektas neturi gatavų atsakymų, jis nukreiptas į paiešką situacijos pertvarkymo būdų, dar subjektui nežinomų.

Mąstymas psichologijoje, ypač kritikuojant froidizmą, buvo laikomas aukščiausia pažinimo pakopa. Tai psichologijos teorijoje įsitvirtino kaip loginis kelias į tiesos, objektyvios tikrovės pažinimą. Buvo išskirtos trys pažintinio uždavinio sprendimo stadijos:

- 1) problemos suvokimas,
- 2) problemos sprendimas,
- 3) sprendimo patikrinimas.

¹⁸ Я. А. Пономарев. К теории психологического механизма творчества // Психология творчества. – Москва: Наука, 1990. С. 13–37.

¹⁹ Šie uždaviniai yra skirtingi. Mąstymo uždavinys gali ir nebūti pažintinis. Skirtumą tarp pažintinio ir kitų mąstymo uždavinių lemia poreikių charakteristikos, esančios konkrečioje veikloje, kurioje vyksta mąstomasis procesas. *Pažintinis uždavinys* yra susijęs su tam tikru poreikiu – žinių įgijimu. *Mąstymo uždavinys* glaudžių ryšių su tam tikru poreikiu neturi – mąstymas gali vykti pačių įvairiausių poreikių kontekste. Mąstymo uždavinį galima ir reikia spręsti, prieš tai papildomai išsamninimo lygiu neįgyjant žinių. Todėl tokio uždavinio nereikia kelti: jis iškyla iš pačios situacijos. Jeigu jis, kaip mąstymo uždavinio sprendimo rezultatas, sutampa su pažintiniu, atsiranda naujų žinių, visiškai tenkinančių būtiną situacijos kaitą. Mąstymo uždavinio apimtis ribojama „magišku skaičiumi 7 ± 2 “ (šis skaičius gerai žinomas pagal dėmesio, atminties ir kt. empirines charakteristikas (žr. Я. А. Пономарев. Психология творчества. – Москва, 1976. С. 209).

Perėjimas nuo vienos stadijos į kitą buvo traktuojamas kaip indukcija, kaip kelias nuo faktų prie hipotezių, nuo tiesioginio stebėjimo prie abstraktaus mąstymo, nuo suvokimo prie sprendimo mąstant.

Perėjimas iš antros stadijos į trečią buvo suprantamas kaip dedukcija, kaip kelias nuo abstraktaus į konkretų, nuo hipotezės atgal prie faktų – į praktiką.

Šiuo atveju buvo manoma, kad problemos suvokimas baigiasi klausimo iškelimu. Toliau įvykiai buvo siejami su problemos išsprendimu kaip kulminaciniu sprendimo momentu. Didžiausia reikšmė buvo teikiama praeities patyrimui, panaudojimui esamų teorinių teiginių, kurie sprendėją išveda už asmeninių žinių ribų. Anksčiau įgytos žinios panaudojamos kaip priemonė joms įprasmiti ir perkelti į naujas sąlygas, kurių pagrindu formuluojama prielaida, hipotezė, numatomas sprendimo principas.

Galutinė stadija yra loginis sprendimo teisingumo įrodymas ir šio sprendimo patikrinimas praktikoje. Palankiomis sąlygomis sumaniai suformuluota hipotezė ir patikrinta praktikoje tampa teorija.

Šis kelias išdėstytas problemos sprendimo stadijoje, gerai atspindi pažintinio uždavinio sprendimo loginį mąstymo mechanizmą, tačiau eliminuoja nesąmoningus kūrybinio proceso momentus. Taigi teisingą išvadą daro J. Ponomariovas, jog šios „stadijos taip pat, kaip ir joms pavaldūs momentai, dažnai yra ne kaip psichologiškai skirtingos, einančios viena paskui kitą, kūrybinio psichologinio mechanizmo fazės, o būtent kaip pažintinės problemos sprendimo stadijos ...“ ir todėl „neatskleidžia paties mąstomojo uždavinio sprendimo specifikos“²⁰.

Geriausiu atveju tai tik psichologinio kūrybos mechanizmo pirmoji fazė. „Tačiau bendrais bruožais elgesio tipą pirmoje fazėje nulemia atliekamų veiksmų aukšti rezultatai ir procesų įsisąmoninimas, loginės kontrolės kūrimas ir tam tikras šių veiksmų sąmoningas kryptingumas“²¹.

Toks asmenybės mąstymas tampa dominuojančiu, tačiau, jei problema neišsprendžiama, susiduriama su jos sprendimo krize. Tada subjektas arba atsisako spręsti problemą, paieškų dominantė bei motyvacija prarandama, arba, jei motyvacija ir paieškų dominantė išlieka, pereinama į kitą kūrybinio proceso fazę.

Intuityvaus sprendimo fazė. Ji seka po to, kai nerandama gatavų loginių programų, įvairių rūšių žinių, mokėjimų, įgūdžių kūrybiniam uždaviniui išspręsti. Problemos sprendimo paieška sukelia poreikį remtis intuicija. Čia

²⁰ Я. А. Пономарев. К теории психологического механизма творчества... С. 19.

²¹ Там же. С. 21.

svarbų vaidmenį vaidina vertybinės nuostatos aktyvumas. Mąstomoji veikla, pradžioje paremta loginiu sumanymu, formuoja intuityvų situacijos modelį. Šis modelis sėkmingai užtikrina intuityvaus sprendimo rezultatą.

Lemiamą vaidmenį šiame procese gali suvaidinti ir pašaliniai veiksniai: bendravimo partneris arba nagrinėjamų daiktų, objektų, reiškinių aiškesnis supratimas. Taigi, be tiesioginio sąmoningai iškelto tikslo, šis pašalinis, nesąmoningai panaudotas veiksnys, sąveikaudamas su šiuo tikslu, gali padėti gauti norimą rezultatą. „Pašalinio produkto“ sąvokai paaiškinti pateikiamas elementarus pavyzdys. Vėjas nupučia ant stalo gulinčius lapus. Dirbančiajam prie stalo atsiranda poreikis juos kuo nors prispausti – nevalingai imamas po ranka pirmas pasitaikęs daiktas – knyga, peleninė ir t. t. Panaudojęs tokią veiksmą, žmogus neretai negali pasakyti, koku daiktu jis pasinaudojo, kurioje vietoje ant popieriaus lapų jis buvo padėtas. Taip susidaro arba pasireiškia nesąmoninga patirtis.

„Šių sąlygų eksperimentinis tyrimas, – rašo J. Ponomariovas, – sudarė galimybę nustatyti daugelį dėsningumų. Pirmiausia paaiškėjo, jog intuityvus sprendimas galimas tik tuo atveju, jeigu jo raktas („pašufleravimas“ ar „pašalinis produktas“) jau yra nesąmoningoje patirtyje“²².

Daugelis mokslinių atradimų, istorijos faktų liudija, kad tai dažniausiai atsitinka tada, kai mokslininkas atkakliai, nors, atrodo, ir nerezultatyviai, plūso sprenddamas uždavinį. Sprendimo sėkmė šiuo atveju priklauso nuo to, kiek sprendžiančiajam pavyko išsilaisvinti nuo šabloninio mąstymo, nuo jau žinomų uždavinio sprendimo kelių, taip pat ir neprarasti uždavinio sprendimo poreikio, nepripažinti, kad jis yra neišsprendžiamas. Todėl kūrybiniuose sprendimuose nereikia vengti supaprastinimų ir iš pirmo žvilgsnio atrodančių mažai reikšmingų situacijų nagrinėjimo. Taip pat nereikia bijoti išeiti už savo tyrimo objekto ribų pirmiausia todėl, kad rasti intuityvų sprendimą daugiau šansų yra atliekant kažką neįprasta.

Remiantis eksperimentiniais tyrimais „šiandien mes visiškai įsitikinę galime tvirtinti akivaizdų „pašalinio produkto“ nesąmoningo psichologinio atspindžio egzistavimo veikimo faktą, jo vaidmenį reguliuojant elgesį ir sprendžiant labai sunkius kūrybinius uždavinius“²³.

Šiuo atveju sprendimo faktas suvokiamas visiškai nelauktai, jis atsiranda dėl poreikio, tuo metu pasiekusio didžiausią įtampą, patenkinimo. Šiame sprendime didžiausias vaidmuo tenka „pašaliniam produktui“, kuris gali būti

²² Я. А. Пономарев. Психология творческого мышления. – Москва, 1960. С. 228–247; Я. А. Пономарев. Психология творчества. – Москва, 1976. С. 195–207, 212–229.

²³ Я. А. Пономарев. К теории психологического механизма творчества... С. 24.

ir nesuvoktas, kadangi pirmiausia nesuvokiamas sprendimo būdas. Todėl sprendimas ir išgyvenamas – kaip nežinia iš kur atsiradęs, savaimingas nušvitimas, insaitas²⁴.

Intuityvaus sprendimo verbalizavimo fazė. Ankstesnio, intuityvaus sprendimo fazėje suvokimas, išvalga pasireiškia tik kaip intuityvaus sprendimo rezultato sąveika su nesąmoningoje patirtyje anksčiau užfiksuotu „pašalinio produkto“ veikimu. Žmogus jaučia, kad uždavinys, problema praktiškai išspręsta, tačiau paaiškinti, kaip gautas šis sprendimas, negali. Norint paaiškinti reikia tolesnės specialios veiklos, intuityvaus sprendimo verbalizacijos, t. y. šio proceso įvardijimo ir pateikimo žodžiu, savotiško perkodavimo iš vieno pavidalo į kitą.

Tai gali padėti mintinė analizė, bendravimas su kitais žmonėmis, aiškinimas jiems gauto sprendimo rezultato. Šio etapo kūrybinis procesas gali būti apibūdintas kaip uždavinio sprendimo išsąmoninimas.

Verbalinio sprendimo formalizavimo fazė. Joje kūrybiniam sprendimui suteikiama užbaigta loginė forma. Poreikis pagrįsti naują idėją ypač aktualėja tada, kai rastas sprendimas tampa kito, dar „perspektyvesnio“ sprendimo priemone. Šioje fazėje vyksta formalizacijos procesas, t. y. turiningų samprotavimų ir įrodymų paieška, remiantis formaliąja sistema, tikslinamas pažinimo turinys, pažinimo objektas, jo genezė išforminama kalbos priemonėmis. Čia galima rasti analogiją su tipinių uždavinių sprendimu. Šioje fazėje, kaip ir prieš tai buvusioje, tyrėjo elgesį nulemia aukšto lygio rezultatai ir veiksmų proceso išsąmoninimas, taip pat jų sistemos dominantė bei ją atitinkantis išsąmonintas kryptingumas.

Apibendrinant šių kūrybinio mąstymo fazių sampratą, tenka pirmiausia pažymėti nestandartinį, nešablonišką, ne visuomet logikos taisyklėmis pagrįstą mąstymą. Tačiau jeigu nešabloninis mąstymas pradžioje naudojami chaotinėmis žiniomis, tai loginio mąstymo operacijos vis tiek padeda jį valdyti. „Be to, loginis proto gebėjimas visuomet numato kruopštų idėjos, kada tik ji bepasirodytų, išgvildenimą ir galutinį jos įvertinimą. Skirtumas tarp šabloninio ir nešabloninio mąstymo yra tas, – anot Edvardo de Bono*, – jog šabloninio

²⁴ Я. А. Пономарев. К теории психологического механизма творчества... С. 24.

* Edvardas de Bono yra Kūrybos problemų ir pažinimo gebėjimų tyrimo instituto (1969 m.) ir tarptautinio forumo, subūrusio daugelio kūrybinių profesijų ir vedančiųjų pasaulinių industriinių korporacijų atstovus steigėjas. Be to, jis Niujorke įsteigė kūrybos problemų tarptautinį komitetą, skirtą padėti Jungtinių Tautų šalims ieškant naujų idėjų. Nuo 1989 m. – Nobelio premijų komiteto pirmininkas, reguliariai skaitantis paskaitas Oksfordo, Londono, Kembridžo ir Harvardo universitetuose.

mąstymo logiką valdo protą tada, kai nešabloniniame mąstyme ši logika jį tik aptarnauja²⁵.

Čia išdėstytos fazės atspindi svarbiausias psichologinio kūrybinio mechanizmo grandis, išaiškintas ir pagrįstas psichologiniais eksperimentais, taip pat vaikų elgesio ontogenezės tyrimais. Šios fazės iš dalies atitinka psichologijoje išskiriamas mąstymo rūšis: verbalinį–loginį, vaizdinį ir veiksminį. Atrodo, kad jos savo laiku ir buvo psichologinio kūrybos mechanizmo sampratos pradžia.

Kūrybinio proceso fazių charakteristikos atskleidžia minties vystymosi dialektiką. Kūrybinės užduoties sprendimas visuomet vyksta priešybių kovos keliu. Šiuo atveju – organizacinių struktūrinių lygių tarpusavio dialektikos pagrindu. Sprendžiant išryškėja abipusė minties kryptis: pradžioje iš sukaupto praktinio patyrimo į vidinius sąmonės ir pasąmonės lygius, vėliau priešingai, – iš pasąmonės į sąmoningai suvokiamą ir įprasminamą mintį ir idėją.

Suprantama, visas šis kūrybinis procesas nevyksta nevalingai ar automatiškai. Tam reikia, kaip matėme, aktyvios asmenybės pastangų, psichologinių kūrybiškumo mechanizmų komponentų aktyvaus poveikio, kuris kartais vadinamas „kreatyviškumu“. Pirmiausia jam priskiriami tokie dariniai, kaip motyvacinė įtampa, t. y. formalioji dinaminė motyvacija – paieškų dominantės intensyvumas, intelektinė iniciatyva²⁶, nuo kurios lygio iš esmės priklauso perėjimas nuo pirmos kūrybinio proceso fazės prie antros. Ši motyvacinė įtampa ir padeda, net esant nesėkmingam pirmos fazės finalui, neatsisakyti probleminio mąstomojo uždavinio sprendimo. Antra, sensitivityumas, padidėjęs jautrumas subdominantiniams (intuityviems, pašaliniams) dariniams, nuo kurių išraiškos lygio iš esmės priklauso intuityvaus sprendimo sėkmė, pašalinių produktų fiksacijos ir realizacijos sėkmė²⁷.

Taigi kūrybinis mąstymas reikalauja subjekto atkaklumo, paieškų iniciatyvos, pasitikėjimo savimi, gebėjimo įveikti išorės ir vidaus kliūtis. Kas ypač tam trukdo?

Pirmoji kūrybinio mąstymo kliūtis, – teisingai rašo D. Beresnevičienė, – konformizmas (noras būti panašiu į kitus žmones, baimė būti išjuoktam). Antroji – kūrybai trukdanti cenzūra, ypač vidinė. Ji gali būti tokia stipri, kad žmogus iš anksto atmes savo idėjas kaip netinkamas. Trečias kūrybinio mąstymo barjeras – noras nedelsiant rasti atsakymą. Juk gera idėja turi

²⁵ Э. де Бона. Рождение новой идеи [О нешаблонном мышлении]. Перевод с английского. – Москва: Прогресс, 1976. С. 17.

²⁶ Plačiau žr.: Д. Б. Богоявленская. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов Н/Д, 1983.

²⁷ Я. А. Пономарев. К теории психологического механизма творчества... С. 35.

„subrešti“, jai reikia laiko. Ketvirtoji kūrybinio mąstymo kliūtis – nelankstumas, mąstymo šabloniškumas, standartiškumas²⁸.

Kokie gi keliai veda į kūrybinį rezultatą? Kokius jo vertinimo kriterijus galima nustatyti, kokius reikalavimus jis turi tenkinti, kad paieškų rezultatai galima būtų vadinti kūrybiniais? A. Lukas siūlo tokius reikalavimus:

- teisingumas;
- naujumas ir originalumas;
- dailumas ir paprastumas;
- pagaliau pats sunkiausias, aukščiausias technikos, mokslo, meno

kriterijus: kūrybinis sprendimas keičia egzistuojančius metodus, rečiau – tradicijas, dar rečiau – pagrindinius principus ir visiškai retai – žmonių požiūrį į pasaulį, tai pasiekia tik tokie talentai, kaip tarkim, Nikolajus Kopernikas²⁹.

Dar vienas mokslinio kūrybiškumo lygio įvertinimas yra *eponimas*, t. y. mokslininko vardo suteikimas jo mokslinio darbo rezultatui. Pvz.: darvinizmas, froidizmas, tomizmas ir neotomizmas, marksizmas, hegelizmas, platonizmas, epikūrizmas ir kt.

Robertas Diltsas (Dilts) trilogijoje „Genijų strategija“³⁰ išnagrinėjęs ir apibendrinęs žymiausių pasaulio genijų – mokslininkų, rašytojų, kompozitorių, menininkų, Aristotelio, Šerloko Holmsa (A. K. Doilio detektyvinių romanų herojaus), Volto Disnėjaus, Volfango Amadėjaus Mocarto, Alberto Einšteino, Zigmundo Froido, Leonardo da Vinči, Nikolos Teslos mąstymo strategiją, išskiria dešimt pagrindinių šioms asmenybėms būdingų paternų.

Gerai išsivystęs vaizdinis regimasis gebėjimas

Tai būdinga Leonardui da Vinči ir N. Teslai, kurių „mokėjimas matyti“ ir gebėjimas kurti regimuosius vaizdus buvo jų kūrybinių procesų pagrindas. A. Einšteinas savo gebėjimą formuoti vaizdus ir regimąsias konstrukcijas taip pat apibūdino kaip „produktyvaus mąstymo“ šaltinius. Nors Z. Froidas pabrėždavo pirminę kalbos reikšmę, bet jo dėmesys sapnams ir simboliams yra neginčytinas svarbios reikšmės pripažinimas regimiesiems vaizdams ir įrodo jo gebėjimą suprasti ir dirbti su regėjimo sukonstruotais vaizdais. V. A. Mocartas proto „akimis“ matė savo užbaigtus kūrybinius „paveikslo“ ir „skulptūros“ pavidalu.

²⁸ D. Beresnevičienė. Kūrybinis mąstymas // Mokykla. 1995. Nr. 1–2. P. 60.

²⁹ А. Н. Лук. Учить мыслить. – Москва, 1975. С. 74.

³⁰ Р. Дилтс. Стратегия гениев. – Москва: Н.Ф. «Класс», 1998. Т. 1. С. 236–242; Т. 3. С. 357–370.

Daugybiniai jausminiai ryšiai

Genijai turėjo tendenciją tam tikru lygiu panaudoti visas savo reprezentacines sensorines sistemas ir galėjo sukurti pojūčių „sinesteziją“. Aristotelis vartojo „bendrų savybių“ terminą, kurį vartodamas jis aprašo gebėjimą įvairiais jutimais suvokti informaciją. Mocarto gebėjimas jausti, justai ir net matyti savo muziką yra tikriausiai geriausias pavyzdys. Ir Tesla, ir Einšteinas tvirtino, kad aiškiai jaučia savo vidines regimąsias konstrukcijas. Leonardo da Vinči garso bangas atrado susiejęs vandens paviršiuje atsiradusius ratilus, krinntant akmenėliui, su varpo garsu. Froidas tvirtino, jog „žodžiai sukelia emocijas“, ir aprašė, kaip jį emociškai jaudino meno ir literatūros kūriniai.

Daugybės perspektyvų panaudojimas

Svarbu genijaus charakteristikoje – gebėjimas panaudoti keletą įvairių perspektyvų nagrinėjant konkretų daiktą ar procesą. Neretai genijus gimsta atradęs naują perspektyvą, kurios iki jo dar niekas nepanaudojo. Pvz.: Aristotelis analizuodamas išvelgdavo keletą įvairių „priežasčių“ tipų, taip pat tikrindavo prielaidas ir silogizmus įvairiais verbaliniais „kreipiniais“. Disnėjus nuolat naudojo įvairias perspektyvas – pvz.: „pakartotinas žvilgsnis“ į savo scenarijus ir planus. Mocartas kiekviename savo kūrybinio proceso etape griebdavosi įvairių jausmų ir metaforų. Leonardas da Vinči „žinojimą“ prilygindavo bent trimis įvairiems objekto ar reiškinių planams. Einšteino reliatyvumo teorija iš esmės – įvairių perspektyvų sąveikos aprašymas.

Itin išsivystęs gebėjimas nuolat pereiti nuo vienos suvokimo pozicijos prie kitos

Be gebėjimo priimti įvairius požiūrius, genijus taip pat geba pereiti prie įvairių suvokimo pozicijų: pirma – prie savo, antra – prie kito ir trečia – prie pašalinio stebėtojo. Jis išeina už savo įsitikinimų ir prielaidų ribų, „apsiauna kitų žmonių batus“ ir suvokia situaciją kaip pašalinis stebėtojas. Holmsas tyrimo procese paprastai išivaizduodavo save savo „globojamųjų“ vietoje. Žmonės, kurie save vadina kompiuteriniais genijais, tvirtina sugebą žiūrėti į pasaulį kompiuterio „akimis“. Mikelandželas galėjo tapti akmeniu, su kuriuo norėdavo dirbti. Jis sakydavo: „Aš nekalu statulos. Statula jau ten, marmuro gabale, ir tiktai laukia, kada aš ją iš ten išlaisvinsiu. Ir aš darbuojuosi nenuleisdamas rankų, kol ji taps laisva“. Mocartas tvirtindavo, kad pasiekus tam tikrą ribą, jo simfonija „rašosi“ savaime. Einšteinas nagrinėjo Visatą tarytum jis pats skrietų šviesos spinduliu arba būtų dvimatė būtybė.

Gebėjimas lengvai pereiti nuo vieno mąstymo lygio prie kito ir naudotis įvairia „informacijos apimtimi“

Visi minėti genijai gebėjo lengvai pereiti nuo plataus požiūrio į daiktus prie siauros jų sudėties ir veiksmų, būtinų atkuriant ir parodant platesnį jų vaizdą. Jie mokėjo dirbti su detalėmis, bet ir nepaskęsti jose: galėdavo matyti visą vaizdą nestokodami dėmesio jo smulkiausioms detalėms. Aristotelis, Holmsas, Disnėjus ir Mocartas tikriausiai turėjo unikalių gebėjimų pusiausvyrai tarp didelio ir mažo surasti. Pvz.: Aristotelis ir Holmsas pradėdavo nuo ištisos informacijos masyvo, kurį jie iš pradžių suskaidydavo į konkretesnes detales ir sudedamąsias dalis. Toliau per atbulinį tam tikrų detalių derinį gaudavo arba atkurdavo „pilnesnį vaizdą“. Leonardas da Vinči surado „makrokosmoso“ ir „mikrokosmoso“ analogiją. Jis nuolat savo tyrimo objektus išskaidydavo į sudėtinius komponentus ir sintezuodavo juos į naujas konfigūracijas.

Atvirkštinis abstraktus ir konkretus ryšys

Genijai geba laisvai pereiti nuo abstrakčių modelių ir pradų prie konkrečios jų išraiškos. Jie gali surasti aukštesnio lygmens („bendrasias savybes“) pradmenis ir savybes konkrečių pavyzdžių, su kuriais susidūrė savo veikloje, ir įgyvendinti abstrakčią priklausomybę konkrečiais pavyzdžiais. Taip susidarydavo savita atvirkštinio ryšio grandinė, leidžianti jiems vystyti savo idėjas ir teorijas atvirkštinio ryšio su realiu pasauliu pagrindu ir tuo pačiu metu tobulinti materialius savo veiklos rezultatus, vadovaujantis atvirkštinio ryšiu su abstrakčiais principais. Froidas sukūrė psichologines teorijas dirbdamas su pacientais, o po to pritaikydavo jas kurdamas naujus terapijos metodus. Anot Einšteino, vienintelis teorijos pateisinimas yra „patirties apžvalgos matas, gaunamas iš mūsų jutimo organų, kurį galima pasiekti patirtimi“.

Mąstymo kognityvių funkcijų pusiausvyra: svajotojo, realisto ir kritiko

Genijai ne tik svajotojai. Jie taip pat geba ir moka įgyvendinti savo svajones konkrečiomis formomis ir kritiškai žiūrėti į savo idėjas. Genijaus gebėjimas kritiškai mąstyti turi tokią pačią svarbią reikšmę, kaip gebėjimas svajoti. Kaip tik šis gebėjimas genijaus idėjas daro įžymias. Svarbu neleisti kritikui visiškai nuslopinti svajonių. Genialūs veiksmai visada baigiasi išorės atspindžiu. Aristotelis savo idėjas išdėstydavo popieriuje. Holmsas visą savo proto jėgą nukreipdavo į problemų ir aplinkos pasaulio mįslių sprendimą.

Mocartas savo muzikines svajas surašydavo natomis. Jeigu jie savo idėjas būtų laikę tik galvoje, pasaulis niekada nebūtų sužinojęs apie jų genialumą.

Fundamentinių klausimų kėlimas

Genijams būdinga didesnę reikšmę teikti klausimams negu atsakymams. Paprastai jie nesivaržo svarstyti klausimų, bet apie savo atsakymus daug kalbėti nemėgsta. Visų genijų būdingas bruožas – nenumalšinamas žingeidumas ir entuziazmas. Užtuot laikęsi gautų žinių ir stengęsi jas dar labiau įtvirtinti, jie ieško jose spragų. Be to, jie turi unikalų gebėjimą priimti savo nesėkmę ne kaip lemtą likimą, o kaip atvirkštinį ryšį, nurodantį tolesnių paieškų sritį. Aristotelis iškėlė keturis fundamentalius klausimus, juos nuolat uždavinėjo ir jų pagalba tikrino savo prielaidas. Paieškų rūšys skaičiumi atitinka žinių rūšis – tvirtindavo jis. Štai Aristotelio klausimai: kas?, kodėl?, ar yra? ir kas yra?.

Tai: 1) ar iš tikrųjų yra savybės ir daikto ryšys? 2) kas yra šio ryšio priežastis? 3) ar egzistuoja pats daiktas? 4) kokia daikto prigimtis?

Taigi truputį pakeitę pateiktą Aristotelio klausimų tvarką, turėtume klausti:

1. Ar iš tikrųjų egzistuoja „genialumas“?
2. Jeigu taip, tai kokia genialumo prigimtis? Kokios jo „savybės“?
3. Kai nustatėme, kad genialumo „savybės“ yra, reikia klausti: Ar iš tikrųjų šios savybės yra susijusios su „genialumu“?
5. Jeigu susijusios, tai kokios šių ryšių priežastys ir pobūdis?

Holmsas griežtai pasisakė prieš „faktų iškrypimo“ tendenciją „stengiantis faktus pritaikyti teorijai, užtuot išvedus teoriją iš esamų faktų“. Mocartas muzika yra rezultatas jo nuolatinio rūpesčio, ar iš tikrųjų tai tos „dvi natos, kurios įsimylėjusios viena kitą“.

Metaforų ir analogijų vartojimas

Genijai nuolat vartoja metaforas ir lateralaus arba nelinejinio mąstymo strategijas. Metafora arba analogija iš tikrųjų yra kiekvieno genialaus veiksmo pagrindas. Aristotelis nuolat pateikdavo pavyzdžių ir analogijų iliustruodamas savo mintis. Holmsas tvirtindavo, kad jo metodas pagrįstas „vaizduotės ir realybės mišiniu“. Disnėjaus biznis buvo būtent sukurti metaforas. Mocartas, aiškindamas muzikos kūrimo procesą, pateikdavo patiekalo paruošimo analogiją, kai dėliojami produktų gabalėliai. Einšteinas, formuluodamas savo teorijas, vartojo metaforų konstrukcijas: aklas vabalas, ropojantis per kamuoliuką; žmogus lifte, judantis erdvėje kažkokios įsivaizduojamos būtybės dėka; plokščias dvimačių būtybių pasaulis. Tesla suformulavo savo roboto idėją,

išvesdamas analogiją savo nervų sistemos darbui. Leonardas da Vinči, pvz.: vartojo Žemės ir žmogaus kūno analogiją kaip savo darbo organizavimo būdą anatomijoje.

Išėjimas už savo tapatybės ribų

Aristotelis ieškojo „esminės pradžios“ visose buities išraiškose. Holmsas norėjo panaudoti grandines „didžiosios esybės grandinėje“. Leonardas da Vinči drąsiai pareiškė: „Aš noriu daryti stebuklus“, net jeigu „turiu mažiau ramybės gyvenime nei kiti žmonės“ ir teks „ilgai gyventi visiškame skurde“. Einšteinas rašė: „Aš noriu žinoti Dievo mintis, visa kita – detalės“. Taip pat jis rašė: „Visi metodai yra tik buki instrumentai, jeigu už jų nėra gyvos dvasios“. Froidas manė, kad „pašamoniųjų psichinių procesų pripažinimas daro ypač ryžtingą žingsnį naujosios orientacijos pasaulyje ir mokslė“.

Visus genijus sieja jų darbo kaip kažko tarnaujančio kažkam daugiau negu jie patys suvokimas. Pasaulyje buvo daugybė „puikių“ ir „talentingų“ žmonių, kurie nebuvo genijai. Tai tikriausiai ir yra ryšys su tuo dydžiu, kuris skiria genijų nuo tik „kūrybiškai talentingų“ ar „išradingų“.

Šios genijų mąstymo strategijos, manome, padės jaunesiems mokslininkams praturtinti tikrovės suvokimą, veikti efektyviau, ryžtingiau, harmoningiau.

4.3. Sinergetika – nauja mokslinio mąstymo paradigma

*Kad sinergetiniai vaizdiniai taptų
prieinami mokslininkams specialistams,
mokslo filosofams, psichologams ir
kognitologams, būtina juos pažinti
kultūros, pasaulėžiūros principų pavidalu.*

E. Kniazeva

Visuose anksčiau aprašytuose kūrybinio proceso etapuose, stadijose, fazėse yra išskiriamas tam tikras naujos minties, originalios idėjos gimimo nuoseklumas, jos vystymosi genezė ir galutinis jos verbalinis formalizavimas. Tačiau pats kūrybinis procesas yra ganėtinai sudėtingas, daugiapusis, daugiaplanis, ir ne visuomet galima jį aprašyti, apibendrinti racionaliomis priemonėmis. Juo plačiau ir giliau šis procesas yra tyrinėjamas, juo daugiau atsiranda skirtingų jo interpretacijų, skirtingų sampratų ir iš viso to daromų skirtingų jo apibendrinimų.

Tačiau beveik visi šio proceso tyrėjai prieina prie vieningos nuomonės, kad kūrybinis procesas, priešingai nei loginis mąstymas, yra nešabloniškas, nelinijinis, nestandartinis, nevertikalus, ir todėl jį priešpastato tradiciniam šabloniškam mąstymui. Pvz.: E. Kniazeva³¹ monografijoje sudėtingą mokslininkų individualaus kūrybiškumo fenomeną ir mokslo istorinį vystymąsi analizuoja sinergetikos, t. y. *saviorganizacijos, teorijos aspektu*. Sinergetika suprantama kaip nauja kūrybinio proceso tyrimo programa plačiame filosofiniame pasaulėžiūriniame ir kultūriniame istoriniame kontekste. Sinergetikos šviesoje yra išryškinamos tokios „kreatyvinio“ mąstymo charakteristikos, kaip jo daugiavariantiškumas, scenariškumas, paslėptos nuostatos ir nepriežastinis sąlygotumas, užpildant ir atkuriant vientiso vaizdo trūkstamas pažintines grandis.

Sinergetika, – rašo G. Volmer, – gali padėti suprasti, kaip kompiuteriu taikant įvairias kognityvias priemones gimsta individų ar grupių naujos idėjos. Tokie procesai, kaip naujų idėjų, vertingų sąvokų gavimo, produktyvių hipotezių, teorijų ar modelių, tvirtų taisyklių, algoritmų ir skaičiavimų, efektyvių vertinimo procedūrų, įdomių problemų eksperimentų kūrimo, argumentų paieškos, gali būti aprašyti kaip perėjimas nuo informacinės netvarkos prie informacinės tvarkos. Sinergetika tikriausiai turi pakankamai galimybių šių procesų keliui nušviesti³².

Sinergetika traktuojama kaip nauja mokslinė paradigma, kaip naujas nelinijinis mąstymas ir naujas kompleksiskai susistemintas pasaulio vaizdas. Jos intensyvus vystymasis pagal mastą ir jo gilumą lyginamas su mokslo revoliucija, kurią sukėlė realiatyvumo ir kvantinės mechanikos teorijos. *Sinergetika suteikia iš principo naują požiūrį į pasaulį ir naują vystymosi procesų sampratą.* Ji pateikia naują požiūrį, palyginus su klasikiniu Niutono ir Laplaso požiūriu, viešpatavusiu praėjusiais šimtmečiais.

Šiuo požiūriu aiškinama, kad „tvarka gimsta iš chaoso“. Fluktuacija yra sandaros kūrėja. Atsitiktinumas evoliuciniuose procesuose vaidina konstruktyvų vaidmenį. Įvairovė yra pastovaus ir dinaminio sistemos vystymosi proceso pagrindas. Evoliucija nelinijinė, daugiavariantė. Vystymasis tiek istorinėje retrospektyvoje, tiek perspektyvoje, turi alternatyvų³³.

Iš tikrųjų, *ne tik gamtos mokslų, bet ir socialinių bei humanitarinių mokslų šiandienos vystymosi tendencijos patvirtina faktą, jog tiesa*

³¹ E. H. Князева. Одиссея научного разума Синергетическое видение научного прогресса. – Москва: ИФРАН, 1995.

³² G. Vollmer. New Problems for an Old Brain–Sinergetics, Cognition and Evolutionary Epistemology // Synergetics – From Microscopic to Makroskopik Order. – Berlin, 1984. P. 251.

³³ Ten pat. P. 14.

gali būti ne viena, paraleliai gali egzistuoti ir alternatyvios tiesos, ir keli požiūriai į tą patį dalyką ar procesą. Pvz.: tai liudija šviesos kaip skirtingų korpuskulinės ir bangų teorijos prigimties aiškinimai. Kur kas daugiau pavyzdžių galima rasti socialiniuose ar humanitariniuose moksluose.

Tačiau pati sinergetika kaip pažiūrų kompleksas „remiasi idėjų sistema, galima sakyti, pasaulio ir mokslinių žinių vientisumu apie jį, visų lygių materialinės ir dvasinės objektų sandaros vystymosi dėsningumą bendrumu, nelinijiniu (daugiavariančiu ir negrižtamu) vystymusi, giliu chaoso ir tvarkos tarpusavio ryšiu (atsitiktinumu ir būtinumu). Sinergetika pateikia naują pasaulio vaizdą. Šis pasaulis sudėtingai organizuotas. Jis atviras, t. y. ne tapęs, o tampantis, ne paprastai egzistuojantis, o nepertraukiamai atsiranantis pasaulis... pasaulis su daugybe netikėtų posūkių, susijusių su tolesnių vystymosi kelių pasirinkimu. Pasirodo, nelinijiniškumas ir chaotiškumas – taisyklė gamtoje ir visuomenėje, o linijiniškumas ir tvarkingumas – greičiau išimtis, kurią mokslininkai įprato laikyti taisykle“³⁴.

Taigi vyksta mokslinio mąstymo stiliaus kaita. *Sinergetika kaip tik ir yra nukreipta bendriesiems modeliams* (kas geriau perduodama anglišku žodžiu „*patterns*“ – modeliai, stiliai), *sistemų savaiminei organizacijai išaiškinti*.

Sinergetinės žinios turi tą ypatybę, jog atskleidamos bendrus savaiminės organizacijos ir savaiminio vystymosi sistemų mechanizmus apskritai, organiškai įtraukia ir savo pačių vystymosi mechanizmų nagrinėjimą, taip pat visų mokslinių žinių sistemos vystymąsi. Taigi sinergetika, nagrinėdama evoliucinių sistemų bendrus principus, apima savo tyrimais ir pačios mokslinės sampratos evoliucijos principus, o apskritai – paties mokslo evoliucijos principus, t. y. metaevoliucijos principus.

Dėl sinergetikos vystymosi keičiasi ir žmogaus padėtis pažintinės ir praktinės veiklos struktūroje. Mokslininkas jos šviesoje nebetraktuojamas kaip atsiskyres nuo pasaulio orakulas, šviečiantis kitus žmones naujomis nekintamomis žiniomis ir atrastais amžiniais tikrovės dėsningumais. Jis, kaip ir jo tyrimo objektas, kartu keičiasi. Pasaulio pažinimas, anot I. Prigožino (Prigogine), tai „žmogaus dialogas su gamta“, „menas klausinėti gamtą“³⁵ ir sudaryti jai galimybę atsakyti į šiuos klausimus.

Taigi ne tik tyrėjas, bet ir tyrimo objektas nėra „nebylys“. Sinergetika, viena vertus, panaikina ribas tarp fizinių ir cheminių procesų, antra vertus,

³⁴ G. Vollmer: *New Problems for an Old Brain–Sinergetics, Cognition and Evolutionary Epistemology // Synergetics – From Microscopic to Makroskopik Order.* – Berlin, 1984. P. 15.

³⁵ И. Пригожин, И. Стенгерс. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – Москва, 1986. С. 43–44.

tarp biologinių, psichinių, socialinių. Ji yra mokslinių tyrimų tarpdisciplininė kryptis. Jos tikslas – išaiškinti sistemų lygmeniu bendras tendencijas, nustatyti, kur veda mokslo istorija ir kur atves individuali kognityvi robinzonada, kokios mokslo žinių struktūros apskritai galimos, kurios iš jų pastovios ir kurios ilgainiui suirs. Todėl sinergetika sudaro galimybę sudarinėti prognozes nuo tikslų, žinių struktūrų–atraktorių vystymosi, nuo visiško, vientiso žinių sistemos bendrų tendencijų vystymosi ir nuo žmogaus noro bei suderinamumo su savo idealų sistemos vystymosi tendencijomis³⁶.

Nenuostabu, kad sinergetiką nagrinėja pačių įvairiausių mokslų atstovai. Tai Nobelio premijos laureato I. Prigožino įsteigta briuseliškoji mokykla, kurianti sklaidos (disipacinių) struktūrų teoriją, atskleidžianti istorines ir pasaulėžiūrinės savaiminio organizavimo teorijos prielaidas. Intensyviai dirba profesoriaus G. Chakeno³⁷ mokykla Štutgarto sinergetikos ir teorinės fizikos institute, išleidusi daugiau nei 60 tomų Špringerio serijos knygų apie sinergetiką. Kognityviąją sinergetiką tiria evoliucinės epistemologijos šalininkai³⁸. Rusijos mokslo filosofijos atstovai taip pat tiria kognityvių procesų sinergetines prielaidas, nagrinėja mokslinių žinių vystymąsi savaiminio organizavimosi procesuose³⁹.

Sinergetika socialinių mokslų srityje yra aktuali tuo, kad suteikia atvirų nelinijinių sistemų vystymosi sampratą kaip ypatingo mąstymo stilių. Ji šiuo atveju svarbi savo metodologine, o ne doktrinine prasme, t. y. svarbi ne tik kaip pasaulio vaizdo apskritai suvokimas, bet pirmiausia kaip mąstymo tipas. Šia prasme sinergetika gali „patarti“, kokią kitą žingsnį žengti tyrimo procese ir ko galima iš to laukti. O juk teisingai iškelta problema ir paieškų krypties pasirinkimas dažniausiai ne mažiau vertingas nei pačios problemos sprendimas.

Taigi sinergetika pateikia mums naują požiūrį į intuityjos ir kūrybinio mąstymo mechanizmą kaip minčių ir jutiminių vaizdinių savaiminį pasipildymą, savaiminę organizaciją apie esminę, pagrindinę grandį. Kūrybos procese

³⁶ E. H. Князева. Одиссея научного разума... С. 18.

³⁷ Plačiau žr.: *Sinergetics of Cognition* / Eds. Haken H., Stadler M. – Berlin, 1990.

³⁸ Fundamentalios publikacijos anglų kalba: *Concepts and Approaches in Evolutionary Epistemology*. Dordrecht, 1984; *Issues in Evolutionary Epistemology* / Ed. By Hahlweg K. and Hooker C. A. – New York, 1989; vokiečių kalba: *Die Evolutionäre Erkenntnistheorie. Bedingungen, Lösungen, Kontroversen* / Hsgeb. Von Kiedl R. und Wuketits F. M. – Berlin, 1987.

³⁹ E. A. Мамчур. Процессы самоорганизации в развитии научного знания // *Философские науки*. 1989. № 7; М. С. Бургин, В. И. Кузнецов. Развитие научного знания как синергетический процесс // *Самоорганизация в природе и обществе*. – Ленинград, 1988; С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. *Синергетика – теория самоорганизации. Идеи,*

yra du priešingi procesai – asociacija ir koncentracija. *Asociacija* – įvairių variantų išsklaidymas ir minties judėjimo peržiūrėjimas, vis daugiau ryšių nustatymas, sensualaus ir intelektualinio išsikerojimas. *Koncentracija*, priešingai, – susitelkimas tam tikros vienos problemos, idėjos kryptimi, iš visų atrastų žinių elementų įvairovės atrinkimas to, kas atitinka intuityvų jos suvokimą.

Kūrybos, sukūrimo paslaptis – kaip tik šių dviejų procesų sujungimo, sintezės paslaptis. Reikia išsiskleisti, dezintegruotis ir, sutelkiant visą gajumą, iškelti vaisingą mokslinę idėją. Arba kitaip: reikia vieningai susitelkti ir visą įvairovę sutelkti, nukreipti į problemos sprendimą. Paradoksas, kad ryšys su visuma, vieninga asociacijų banga nustatomas kaip tik koncentracijos režimu⁴⁰.

Taigi sinergetika suteikia galimybę trumpiausiu keliu atrasti naujų žinių kūrybiniame procese.

4.4. Intuicija mokslinėje veikloje ir kūryboje

Intuicija yra tik sutrumpintas pažinimo šuolis, paskui kurį mokslas su savo įrodymais gali vilktis iš paskos šimtmečius.
S. Michoelsas

Nagrinėdami mokslinės kūrybos procesą, intuicijai kaip struktūrinei šio proceso daliai, sprendžiant mokslinę idėją ar problemą, skirsime daugiau dėmesio, atskleisdami jos reikšmę.

Pabandykime išsiaiškinti, kas gi yra intuicija, kokios yra jos rūšys, koks jos santykis su loginiu mąstymu ir kaip ją galima panaudoti mokslinės kūrybos procese?

*Intuicija*⁴¹ *psichologijoje yra suprantama kaip euristinis procesas, užduoties sprendimo paieška, remiantis logiškai nesusijusiais orientyrais, t. y. tokiais orientyrais, kuriais remiantis negalima daryti loginės išvados.* Intuicijos būdu staiga, netikėtai, tarsi atsitiktinai kuriamos hipotezės, daromi sprendimai, neįsisąmoninus jų loginių pagrindų, neatlikus loginių operacijų. Kai kurie mokslininkai (A. Bergsonas (Bergson), Z. Froidas (Freud)) intuiciją traktavo kaip sąmonės gelmėse slypinčią pirminę kūrybinio akto priežastį. Intuicija ypač svarbi kūrybinei veiklai, kadangi

⁴⁰ E. H. Князева. Одиссея научного разума... С. 221.

⁴¹ Psichologijos žodynas. – Vilnius, 1993. P. 124.

sudaro ekstrapoliacijos, dar nežinomos informacijos, numatymo pagrindą, padeda atrasti įprastus loginio uždavinio sprendimo nešabloniškus variantus.

Kanados mokslininkas Hansas Seljė, klasikinio mokymo apie stresą kūrėjas, intuiciją aiškina, kaip „pasąmonės protą, suteikiantį žinių, aplenkiant svarstymus ir samprotavimus. Tai supratimas akimirksniu arba įsisąmoninimas be racionalaus mąstymo. Intuicija – kibirkštis, uždeganti protą, jo originalumą ir išradingumą. Tai žybsnis, būtinas sąmoningai minčiai su vaizduote sujungti. Intuityvi nuojauta kartais nusakoma kaip sujungianti arba praskaidrinanti idėja, kuri staiga nušviečia sąmonę ir pateikia problemos sprendimą, prie kurios tiek plūkėmės“⁴².

Šis minties blykstelėjimas, proto nušvietimas, staigi išvalga (iš anglų kalbos pasisavintas žodis insaitas) atskleidžia esmines intuicijos charakteristikas. Tai iš tikrųjų staigus ir tarsi ankstesnės patirties nepagrįstas situacijos esminių santykių ir visos struktūros supratimas, ilgai lauktos problemos išsprendimas. Tačiau, kaip anksčiau minėta, ši struktūrinė kūrybinė proceso dalis ankstesnėje žmogaus veikloje turi turėti parengiamąją stadiją, kurioje buvo sukauptas tam tikras žinių bagažas ir asmeninė bei socialinė patirtis.

Įžymių žmonių, mokslininkų biografijų analizė ir jų savianalizės būdu nagrinėjama idėjų gimimo genezė rodo, kad jiems intuicijos pagalba, išvalga (insaitas) įvykdavo pačiais netikėčiausiais momentais. Pvz.: prabundant, užmiegant, susapnavus arba užsiimant tam tikra veikla – pasivaikščiojant, klausantis spektaklio, skaitant laikraštį ar knygą ir pan. Tuo tarpu fizinis nuovargis, susijaudinimas, pašalinės kliūtys arba tam tikras terminas darbui užbaigti neabejotinai blokuodavo intuiciją.

Tai galima pailiustruoti aibe faktų iš mokslinių ir techninių išradimų istorijos. Visiems gerai žinoma legenda apie tai, kaip Archimedas, sėdėdamas vonioje, netikėtai atrado pagrindinį hidrostatikos dėsnį aukso ir sidabro kiekiui Sirakūzų valdovo karūnoje nustatyti ir nuogas išbėgo į gatvę šaukdamas: „Eureka!“ (Radau!).

Tiltų inžinierius Braunas (Braun) triūsė prie tilto per Tvido upę projekte. Tačiau popieriaus lapas buvo tuščias, darbas nesiklijavo, tilto negalėjo sukonstruoti. Jis nusiminęs paliko brėžinį ir išėjo pasivaikščioti į sodą. Buvo vasaros pabaiga. Kibūs sidabriniai voratinklių siūlai skraidė ore, kabinosi už medžių šakų.

Braunas atsigulė po medžiu, bet staiga pašoko. Jis išvydo oro pakuždėtą minties orientyrą ir sidabrinųjų linijų brėžinį žydrame danguje. Braunas

⁴² Г. Селье. От мечты к открытию: Как стать ученым: пер. с англ. – Москва: Прогресс, 1987. С. 63.

nevalingai jį perskaitė kaip inžinieriai skaito brėžinius. Voratinklių siūlai suposi ant šakų ir netrūko.

Dabar Braunas žinojo, nuo ko jam pradėti. Vėl sėdosi prie brėžinių ir padarė atradimą: jis pirmasis pradėjo statyti kabančius tiltus be atramų iš apačios, pritaikytus tarpekliams ir kalnų upėms.

Anglų mikrobiologas Aleksandras Flemingas (Fleming) augino bakterijas specialiuose stikliniuose dubenėliuose. Pro atvirą langą į vieną, užmirštą uždengti, dubenėlį vėjas įnešė grybelinę sporą, ir tame dubenėlyje, kur pateko spora, susidarė „žiedas“ – bakterijų augimas sustojo. Kiti į tai nebūtų atkreipę dėmesio, o Flemingas tai pastebėjo ir padarė genialias išvadas – išrado peniciliną, o už tai jam buvo paskirta Nobelio premija. Negalima pamiršti, kad ketvirtį amžiaus jis dirbo ir ieškojo. Darbštumas ir kūrybinės minties polėkis buvo apdovanotas, juk laimė lydi uolius ir atkaklius.

Kūrybinis problemos sprendimas neretai esti susijęs su netikėtu skirtingų reiškinių gretinimu, atrodo, lyg ir niekuo nepanašiu.

Štai kaip vokiečių chemikas Frydrichas Augustas Kekulė (Kekulė von Stradonitz) atrado benzolo struktūrinę uždaro žiedo formulę. Prisiminimuose jis rašė: „Aš sėdėjau ir rašiau vadovėlių, tačiau mano darbas nejudėjo, mano mintys kažkur toli klajojo. Aš pasukau kėdę į židinį ir užsnūdau. Atomai iš naujo pradėjo šokinėti man prieš akis... Mano proto žvilgsnis dabar galėjo išskirti ištisas atomų eiles, išsirangiusias kaip gyvatės. Bet žiūrėkite! Viena iš jų nučiupo savo uodegą ir tokioje padėtyje, tarytum erzindama, pradėjo sukstis prieš mano akis. Lyg žaibo blyksnis pažadino mane: ir šį kartą likusią nakties dalį aš praleidau nagrinėdamas hipotezės pasekmes“⁴³.

Gyvatė, nustvėrusi save už uodegos, ir žiedo pavidalo cheminė formulė yra tolimi vienas nuo kito objektai. Jų panašumas simbolinis. Tačiau tai ir yra „sąvokų suartėjimas“. Kokių būdu sąvokos suartėja, galima įvairiai aiškinti, bet aišku viena, – čia pasireiškia mokslinė nuojauta, mąstymo metaforiškumas.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, jog idėjos gimimas, problemos sprendimo būdas atsiranda, esant pašaliniam poveikiui ir nutolstant nuo loginio, nuoseklaus mąstymo pozicijų. Intuicijoje minties šuolis, išvalga (insaitas) integruotas į sąmonę, o iš sąmonės žinios, patyrimas staiga apibendrinama ir pateikiama kaip galutinis koncentruotas rezultatas.

Taigi sprendimo priėmimas yra išėjimas iš neapibrėžtumo. Neapibrėžtumas šiuo atveju – besikaitaliojančio suvokimų turinio ir atminties turinio

⁴³ Cituojama iš: Г. В. Быков. Август Кекуле. – Москва, 1964. С. 118.

neatitikimas, taip pat nepastovios patirties ir susiformavusių ateities modelių neatitikimas. Šis neatitikimas ir sudaro probleminę situaciją, kuri įtraukia emocijas ir yra kaip skatinamasis postūmis mąstymo pradžia.

Loginė situacijos struktūra, skatinanti mąstymo procesą, sutampa su struktūros situacija, kuri sužadina nuostabos emociją. Nuostaba dažniausiai atsiranda nesutampant laukiamai ir realiai situacijai. Taigi nuostabos emocija yra nuolatinis mąstymo veiklos pradžios palydovas. Neatsitiktinai sakoma, jog didžiausių rezultatų pažintinėje veikloje pasiekia tas, kas ir vyresniame amžiuje nenustoja stebėtis.

Mes, pateikdami išvalgos (insaito) pavyzdžius, matėme, jog sprendimai gali gimi be sąmoningai suvokiamos minties eigos – žaibiškai. Ir iš tikrųjų, mąstymo procesas sąmonėje kurį laiką gali vykti taip, jog mąstymo subjektas to nepastebi, nors jis vyksta pagal tuos pačius dėsningumus, kaip ir suvokiamas sąmoningas mąstymas. Pvz.: matematikas Puankarė dvi savaites sąmoningai sudarinėjo įvairias kombinacijas, bet be rezultatų. „Ilgai sprendęs problemą, – rašo Puankarė, – išvykau į geologinę ekspediciją, kurią organizavo kalnų mokykla. Kelionėje pamiršau savo darbą. Atvykę į kalnų miestelį, sėdome į omnibusą ir, belipant į jį man į galvą šovė mintis, atrodo, be jokių mano pastangų“⁴⁴.

Taigi sąmoningų idėjų atranka vyko sąmonėje, kai žmogus to nesuvokė. Kaip jau anksčiau minėjome, vyksta „inkubacinis“ minties brendimo laikotarpis, po to mintis staiga blykstelė ir yra įsisąmoninama.

Taigi tai, kas vadinama *intuicija ar nuojauta, iš esmės yra sukauptos mąstomosios veiklos neįsisąmonintas patyrimas*. Mokslininkai seniai išmoko naudotis savo sąmoniniu mąstymu, atidėdami sprendimą ir leisdami mintims subręsti, tikėdamiesi sąmonės lygio mąstymo.

Tačiau mokslinės kūrybos jokiū būdu negalima laikyti visišku sąmonės procesu. Preliminarus medžiagos kaupimas ir kritinis rezultato įvertinimas vyksta sąmonei kontroliuojant. Teisus buvo T. A. Edisonas tvirtindamas, kad „genijus – vienas procentas įkvėpimo ir devyniasdešimt devyni procentai prakaito“.

Intuicija, kaip liudija mokslinė literatūra, yra dar nepakankamai iširtas reiškinys. Pvz.: propaguojamas intuityvizmo filosofinės srovės šalininkų požiūris į ją suabsoliutinamas ir priešpastatomas racionaliam pažinimui. Intuicija jų suprantama kaip ypatingas sąmonės gebėjimas, netapatus jutiminiam patyrimui ir diskursiniam, loginiam mąstymui. Racionalizmas priešingai aiškina, jog tikras

⁴⁴ Cituojama iš: D. Beresnevičienė. Kūrybinis mąstymas // Mokykla. 1995. Nr. 1–2. P. 58.

žinojimas gali būti tik loginio mąstymo rezultatas ir negali būti išvestas iš patyrimo ir jo apibendrinimų, jis gali būti paimtas tik iš paties proto.

Taigi matyti, jog šių filosofinių srovių aiškinimai prieštarauja psichologinei intuicijos sampratai ir todėl negali atskleisti visos intuicijos vidinės sudėtingos struktūros, jos rūšių. Intuicijos struktūrą bene plačiausiai yra išnaginę JAV Makgilsko universiteto profesorius M. Bungė. Apibendrinęs literatūrą šiuo klausimu, jis prieina prie išvados, jog galima išskirti keletą intuicijos rūšių: greitą suvokimą, vaizduotę, trumpą argumentuotą ir nuovokų sprendimą. Trumpai juos apžvelgsime⁴⁵.

4.4.1. Intuicija kaip suvokimas

Greitas objekto, reiškinio ar ženkleto identifikavimas (sutapatinimas).

Ši intuicija priklauso nuo subjekto suvokimo aštrumo, jo atminties, nuovokumo, patirties ir turimų žinių kiekio. Mes visiškai negalime suvokti to, ko nežinome. Subjektai su prislopintais jausmais, be patirties arba tiesiog neprotingi – blogi stebėtojai. Jų intuicija netiksli, gebėjimas atpažinti, gebėjimas sutapatinti yra menkai išsivystęs.

Tokia jutiminė intuicija yra tik žaliava žinioms gauti. Ji yra ikimokslinė; ji, tiesa, sutinkama ir mokslininko veikloje, bet ne moksle kaip šios veiklos rezultatas. Mokslinis pažinimas yra ne tik suvokimas, bet ir pojūčių perdirbimas, ir tolesnė jų raida. Mokslas vystosi remdamasis idėjomis, o ne faktais.

Aiškus reikšmės ir ženklų tarpusavio santykių supratimas.

Šiuo atveju kalbame apie autoriaus intuityviai aiškų objekto supratimą, mokėjimą jį aprašyti ir paaiškinti. Jo minčių dėstymas yra paprastas ir įprastas arba jis naudojasi mūsų atmintyje turimomis iliustracijomis ir metaforomis.

Tačiau kas psichologiškai akivaizdu, nebūtinai turi būti logiškai paprasta. Todėl frazės „akivaizdu“, „natūralu“, „aiškiai matyti, kad ...“, „iš čia nuosekliai seka“ ir kitos, kadangi maskuoja sunkumus, neretai gali vesti į pavojingus spąstus, o idėja taip ir liks iki galo neišspręsta.

Gebėjimas interpretuoti: lengvumas, su kuriuo įgyvendinamas sąlyginių ženklų, reikšmių aiškinimas.

Tai turėjimas tam tikrų interpretavimo įgūdžių, gebėjimas greitai nustatyti ryšius tarp iš pirmo žvilgsnio neturinčių ryšio elementų.

Pvz.: tikimybių teorija pradžioje buvo nagrinėjama kaip ekspektacijų (laukimų) teorija, t. y. kaip psichologinė teorija, ir kaip atsitiktinių įvykių

⁴⁵ М. Бунге. Интуиция и наука. – Москва: Наука, 1967. С. 94–140.

teorija. Gebėjimas interpretuoti yra stebuklingas ramentas. Bet kas gi teiks pirmenybę šlubuoti su ramentais, turėdamas galimybę bėgti?

Tačiau interpretavimo operacijos negalima mechanizuoti. Čia susiduriama su rezultatų aiškinimo sunkumais, remiantis vienokiomis ar kitokiomis prielaidomis. Jeigu interpretacija būtų tokia paprasta, tai nebūtų sunkumu įtvirtinant naujas idėjas. Intuityvinė interpretacija turi remtis ne vienu, o daugeliu argumentų, pakartotinai patikrintų ir empiriškai ar logiškai pagrįstų.

4.4.2. Intuicija kaip vaizduotė

Gebėjimas įsivaizduoti arba geometrinė intuicija: mokėjimas vaizdžiai pateikti arba trūkstamus objektus nupiešti, taip pat sukurti atvaizdą, vaizdžius arba veikiančius modelius arba abstrakčias esmių schemas.

Ši geometrinė arba, tiksliau sakant, erdvinė intuicija, nėra tik matematikos ar fizikos mokslų pagalbininkė, ji plačiai taikoma socialiniuose ir humanitariniuose moksluose. Pvz.: filosofiniai, juridiniai ar pedagoginiai samprotavimai dažnai tampa aiškesni naudojant brėžinius. Nikolajus Hartmanas, vokiečių filosofas, atsiskyres nuo fenomenologijos ir pasukęs savotišku realizmo keliu, vis dažniau ėmė naudoti grafikus savo idėjoms paaiškinti. Jo „Filosofijos įvadas“ gausiai iliustruotas brėžiniais.

Gebėjimas sudaryti metaforas: mokėjimas parodyti dalinį požiūrių ar funkcijos tapatumą arba skirtingų objektų visą formalų ar struktūrinį tapatumą.

Metafora yra efektyvi euristinė priemonė. Pereinant iš vienos žinių srities į kitą, paprastas pagal analogiją dalies terminų išsaugojimas palengvina tyrimą ir naujos srities sampratą. Tačiau reikia nuolat prisiminti, jog turime reikalą su analogijomis, o ne su tikruoju tapatumu. Priešingu atveju pagal analogiją galime patikėti, kad kompiuteriai turi smegenis ir gali kūrybiškai mąstydami daryti mokslinius atradimus.

Moksle metaforos paprastai naudojamos idėjų atsiradimo ir jų skelbimo procese, tačiau jos nepakeičia abstraktaus mąstymo, be kurio moksle negalima apsieiti.

Kūrybinė vaizduotė, išradingumas arba įkvėpimas.

Kūrybinė vaizduotė – priešingybė erdvinei vaizduotei, asocijuojančiai vaizdus su nustatytais sąvokomis ir teiginiais. Kūrybinė vaizduotė – kai be aiškių kliūčių, be ypatingų smulkių loginių išdėstymų, staiga arba beveik staiga gimsta naujos idėjos. Kūrybinė vaizduotė kur kas turtingesnė negu vaizdiniai; ji nesutampa su gebėjimu tik sukelti emocinius išgyvenimus ir neapsiriboja spragų užpildymu bendrame vaizde, kurį teikia pojūčiai. Kūrybinė

vaizduotė sugeba kurti sąvokas ir sąvokų sistemas, kurios gali neturėti atitiktens pojūčiuose, nors jie net ir atitiktų tam tikrą realybę. Kūrybinė vaizduotė kuria nešablonines idėjas.

Kiekvienas mokslinis tyrėjas pripažįsta, jog be vaizduotės, be išradin-gumo, be sugebėjimo teikti hipotezes, tyrimo planus, negalima rasti nauja, išskyrus atlikti „mechanines“ operacijas. Šie procesai nėra tik loginiai. Vien logika neįmanoma atrasti naujų idėjų, pvz.: vien tik gramatika negalima sukurti poemų, o harmonijos teorija – simfonijų. Logika, gramatika ir muzikos teorija suteikia galimybę atrasti formalias klaidas ir reikalingą minčių išraišką, bet jos nepateikia daiktų ir reiškinių pirmapradžio pagrindo, jų esmės, originaliųjų idėjų, naujų požiūrių.

Tačiau, antra vertus, vaisingi atradimai ir gilus išsiskverbimas į reiškinių esmę negimsta iš nieko, o yra stebėjimo, lyginimo, tikrinimo, kritikos ir deduk-cijos rezultatas. Be to, niekuomet nebuvo jokių naujų žinių, kurios tam tikru lygiu nebūtų nulemtos ankstesnių žinių ir nebūtų logiškai su jomis susiję. Nauja gimsta sena gelmėse. Be to, mokslinių atradimų procesas vyksta ieškojimų, bandymų ir klydimų keliu, ir šio proceso vystymuisi tiesos kryptimi būtina ir racionalus kūrybiškumas.

Neteisinga būtų manyti, jog intuicijos išradin-gumas yra aukščiau logi-kos. Mokslinis ar techninis išradimas neįmanomas be išankstinių žinių ir loginio naujos idėjos pagrindimo.

4.4.3. Intuicija kaip išmintis

Pagreitintas samprotavimas – veržlus perėjimas nuo vienu teigi-nių prie kitų, kartais taip greit peršokant atskiras svarstomas grandis, jog tarpiniai procesai neužpildomi, praleidžiami, nors, esant uolesnei minčių eigos analizei, galima būtų juos atrasti.

Čia matyti ne analitinis ar diskursyvus protas, o, kalbant metaforomis, pasaulinio masto protas. Tai intuicija, sutrumpinanti „ilgą argumentų grandinę“ ir apsieinanti be tarpinių grandžių. Štai kodėl dažnai kalbame apie savaimę ir staiga atsirandančią idėją, problemos sprendimo būdą. Tačiau tam protas turi būti pasirengęs.

Gebėjimas sintetinti arba pažiūra apskritai, arba apibendrintas suvokimas, t. y. gebėjimas sintetinti įvairius elementus, derinti anksčiau išskaidytą žinojimą į vieningą ar „harmoningą“ visumą – sąvokų sistemą.

Mokslininkas, filosofas, valstybės veikėjas, t. y. moka koncentruoti dėmesį ir iš aibės variantų pasirinkti centrinį jų branduolį, sakome, kad jis

meistriškai veikia. Apie gerą specialistą sakome, jog jis greitai gali rasti klausimo ir atsakymo esmę, o apie profaną arba naują, – kad jis pasimetą smulkmenose.

Nemanome atradę tam tikrų įrodymų, jeigu negalime aprėpti jų visumos.

Gebėjimas sintetinti, kaip ir pagreitintai samprotauti, gali tobulėti.

Dėstymas – patikima priemonė ne tik įvaldyti dalyką, bet ir sustiprinti gebėjimą sintetinti. Geras dėstytojas pateikia visą savo dalyką apskritai ir nurodo santykinai kiekvieno skyriaus svarbą. Tačiau nedaugeliui tai pavyksta. Dažnai operuojama kažkokia idėjuje arba vargstama su grandiozinėmis, ne visai išspręstomis problemomis.

Sveikas protas – sprendimas, pagrįstas kasdienių žinių ir nesiremiantis specialiomis žiniomis ir metodais arba apsiribojantis praėjusių etapų mokslinių žinių lygiu.

Dažnai naudojamos sveiku protu, bet mokslui to nepakanka. Mokslas – nepaprastas kasdienių žinių kiekybinis didėjimas. Jis kuria sąvokas ir teorijas, kurių anksčiau niekas negirdėjo, jos dažnai prieštaringos intuicijai, ir dėl to profanai jų nesupranta.

Sveikas protas taip pat gali vystytis, tačiau įgaunant naujų intuityvių vaizdinių, galima prarasti senus. Jaučiame pasitenkinimą, kai intuityviai pasisaviname naują teoriją, tačiau sveikam protui sunku pripažinti konkuruojančią teoriją, pateikiančią naujų reikalavimų mūsų intuicijai. Juo artimiau kas nors susipažįsta su tam tikra teorija ir tam tikru jos mąstymo stiliumi, juo sunkiau jam priimti konkuruojančią teoriją, susijusią su kitokiu mąstymo pobūdžiu.

Kiekvienos teorijos vystymas reikalauja parinkti jai visiškai atitinkamą mąstymo būdą ir jį patvirtinti (sankcionuoti). Esamos teorijos kritika reikalauja atsisakyti monopolinio mąstymo būdo, kuris buvo kaip sveiko proto rezultatas. Mokslo atnaujinimas tam tikru lygiu yra pseudoparadoksų atradimas, t. y. teiginių, prieštaraujančių intuicijai, prasilenkiančių su ikimoksliniu, moksliniu ar sveiku protu. Jeigu mokslininkai būtų bijoję „neįtikimų“, „iracionalių“ arba prieštaraujančių intuicijai idėjų, šiandien neturėtume nei klasikinės mechanikos, nei laukų, nei evoliucijos teorijos, – visos idėjos savo laiku buvo atmestos už tai, kad prieštaravo intuicijai.

M. Bunge rekomenduoja: „Leiskite intuicijai vaidinti jos euristinį vaidmenį, bet neleiskite jai menkinti sąvokų tapsmo sunkumų“⁴⁶.

⁴⁶ M. Bunge. Интуиция и наука... С. 121.

4.4.4. Intuicija kaip įvertinimas

Nuovokus sprendimas, fronezis (praktinė išmintis), išvalgumas arba įsiskverbimas: mokėjimas greitai ir teisingai įvertinti problemos svarbą ir reikšmę, artimumą teorijai, metodo pritaikomumas ir patikimumas arba veiksmų naudingumas.

Kai pradedantysis ar jaunas mokslininkas patarimo kreipiasi į brandų mokslininką tyrėją, jam reikia tikėtis ne informacijos ir ne detalių išaiškinimo, o greičiau nuovokaus sprendimo, vertinimo, talentingų žmonių įgyto po daugelio nesėkmių. Išreiškiantis vertinimą sprendimas formuojamas, kai svarstoma problema, hipotezė arba metodika. Šiuo atveju mes sakome, jog sprendimai „išmintingi“, „protingi“ arba „nuovokūs“, jeigu jie atitinka pagrindinį žinių turinį arba patirtį. Jeigu panašūs vertinamieji sprendimai formuluojami, pagreitintai susipažinus su dalyku, jeigu jie sėkmingi, kalbama apie intuiciją.

Tačiau fronezis vertingas, kol jis nesustingęs, netapęs autoritetu. Šiuo atveju jis gali tapti stabdžiu realizuojant naujas idėjas.

Taigi naudotis intuicija irgi reikia, kaip sakoma, su galva ir atsargiai, taip pat visada patikslinti, kuria jos rūšimi naudojames. Intuicija taps efektyvi, jeigu jos rezultatus įtvirtinsime racionali, loginiu teorinio pažinimo mąstymu.

4.5. Lateralus mąstymas*

Genijus tikrovėje – žmogus, gebantis šiek tiek daugiau nestandartiškai mąstyti.

U. Džeimsas

Lateralus mąstymas yra nukreiptas į nestandartinį, nešablonišką mąstymą, kuris atitinka didžiųjų mokslinių atradimų mąstymo operacijas. Tai daugybė universalių mąstymo būdų, kuriuos įvaldžius išsivaduojama iš įprastų

* 1. Lot. *lateralis* – šoninis; angl *lateral (lateral thinking)* – šoninis, šalutinis – būdas problemoms spręsti remiantis ne visiems priimtais, arba nelogiškais pagrindais. Collins Dictionary and Thesaurus England. – Harper Collins Publishers, 1991. P. 565.

2. Lateralus mąstymas – kūrybiškas mąstymo būdas, dažnai per vaizduotės ir humoro interpretaciją ieškantis naujų išmintingų problemos sprendimo būdų (*Longman. Dictionary of English Language and culture. New edition. England, 2000. P. 740*).

3. Lateralus mąstymas turi dvi reikšmes: *specifinę* – sisteminių mąstymo metodų rinkinį, naudojamą keičiant senas ir formuojant naujas nuostatas ir sampratas; *bendrąją* – daugybės variantų ir požūrių išbandymą, užuot naudojantis tik vienu požūriu (*Webster's New World Dictionary of American English, 1988*).

stereotipų ir tampama idėjų generatoriumi. Tai pagrindinis lateralaus mąstymo tikslas.

Mūsų mąstymo aparatas gaunamą informaciją apdoroja standartiniais nusistovėjusiais būdais. Tuo jis yra patogus, efektyvus ir turi nemažą praktinių privalumų. Tačiau jis turi ir trūkumų. Toks mąstymo aparatas lengvai formuoja konceptualius modelius, bet sunkiai juos pertvarko vėliau, kai atsiranda poreikis juos modernizuoti ar keisti tobulesniais. Štai šie trūkumai ir gimdo poreikį naudotis lateraliu mąstymu.

Lateralus mąstymas santykiauja su informacija visiškai kitaip negu loginis (vertikalus) mąstymas. Logiškai mąstant, kiekvienas teisingas žingsnis yra būtina sąlyga, lateraliai mąstant, tai nėra ypatinga būtinybė. Kartais net būtina būti neteisiam, norint nors iš dalies demontuoti konservatyvųjį modelį, suteikti jam naują formą. Logiškai mąstydami, išsyk vertiname naują mintį ar idėją. Lateraliai mąstydami, galime neskubėti vertinti, bet suteikti galimybę informacijos elementams sueiti į sąveiką ir tik po to vertinti ar kelti naujas idėjas.

Lateralus mąstymo pagrindiniai uždaviniai: panaudoti informaciją minties skatinimo procese ir visuotinai priimtoms sąvokoms priešpastatyti naujas alternatyvas. Šis priešpastatymas ir pertvarka būtina dėl geresnio mūsų dispozicijoje esamo informacijos panaudojimo. Tai ir yra intuityvi pertvarka. Čia esama informacija pertvarkoma ypatingu būdu, kuris išeina už racionalaus mąstymo ribų, nes lateralus mąstymas funkcionuoja ne logikos rėmuose. Taigi lateralus mąstymas padeda išsilaisvinti iš senų vaizdinių grandinių. Tai savo ruožtu padeda keisti požiūrį į įvykių eigą ir naujai pažvelgti į daugelį įprastų dalykų. Senų idėjų atsikratymas ir naujų generavimas yra pagrindinės lateralaus mąstymo gairės.

Antra vertus, gebėjimas kurti aukštesniu lygiu yra vertinamas daugiau negu konservatyvios žinios ir mokėjimas. Skatinant savo kūrybiniams gebėjimams, būtina nuplėšti nuo jų paslaptinumo aureolę ir traktuoti juos kaip vieną iš savo mąstymo taikymo metodų informacijai apdoroti ir naujų idėjų paieškai.

Lateralus mąstymas neatmeta vertikalaus mąstymo privalumų, o priešingai, daro jį efektyvesnį, suteikdamas jam kūrybinį pobūdį.

Tarp loginio (vertikalaus) ir lateralaus mąstymo yra glaudi sąveika. Jie vienas kitam neprieštarauja, o vienas kitą papildo. Lateralus mąstymas didina vertikalaus efektyvumą, suteikdamas jam didesnes pasirinkimo galimybes. Jis pasireiškia netgi anksčiau nei vertikalus. Savo ruožtu vertikalus mąstymas didina lateralaus veiksmingumą, veikdamas jo įtakoje, sumaniai panaudoja jo idėjas.

Didesnę dalį laiko mes mąstome logiškai, bet kai atsiranda kliūtys, patenkame į aklavietę, tada mus gali gelbėti būtent lateralus mąstymas. Todėl norint generuoti idėjas, kelti naujas, efektyviai ir mobiliai spręsti sudėtingas problemas, būtina įvaldyti tuos du mąstymo tipus.

Nobelio premijos laureatas Edvardas de Bono (Edward de Bono), kuris pagrindė lateralų mąstymą, vaizdžiai palygino lateralų mąstymą su automobilio greičių dėžės atbuline pavara: „Su šia pavara toli nenuvažiuosi. Bet ir be jos negalima apsieiti. Būtina mokėti ja naudotis, kad automobilis taptų manevringesnis ir lengvai pajudėtų iš aklavietės“⁴⁷.

Lateralus ir vertikalus mąstymas, kaip minėjome, glaudžiai sąveikauja, vienas kitą papildo, tačiau iš principo yra ir kitoks, turintis savo specifinių bruožų, mechanizmų ir tik jam vienam būdingų metodų.

Todėl apibendrinę Edvardo de Bono⁴⁸ išdėstytas šiuo klausimu mintis ir norėdami geriau suprasti esmę, schemiškai pateiksime lateralaus ir vertikalus (loginio) mąstymo skirtumus.

3 lentelė. Vertikalus ir lateralaus mąstymo skirtumai

Vertikaliam mąstymui būdinga:	Lateraliam mąstymui būdinga:
pasirinkti aiškiai, vienintelę tyrimo kryptį	atlikti aiškias, kūrybiškas, įvairių krypčių paieškas
veiklos teisingumas	veiklos vaisingumas
rasti idėją ir geriausią jos sprendimo variantą	ieškoti ir kurti naujas idėjas ir skirtingus problemos sprendimo variantus
vystyti mintį tik nustatyta kryptimi	suteikti pačioms mintims laisvą vystymosi kryptį
minčiai judėti į kažką	minčiai judėti ir nuo kažko
organizuojamą eksperimentą nukreipti konkreitiems rezultatams gauti	eksperimente sudaryti galimybę naujų idėjų paieškai ir turimoms idėjoms keisti

⁴⁷ Э. де Бонно. Латеральное мышление... С. 57.

⁴⁸ Там же. С. 9–98.

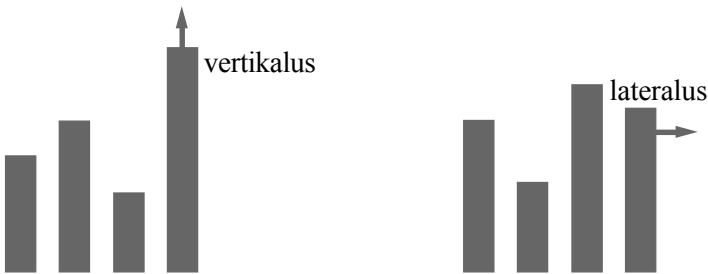
nagrinėti objektą analitiškai	skatinti tolesnes paieškas
nuosekliai ir nuolat eiti į priekį	minties mobilumas – šuoliais, į šoną ar net atgal
žinoti, ką tyrėjas nori atrasti, ieškoti objekto, reiškinių ar jo požymių	tyrėjui nuolat ieškoti (būti pažintinio, mąstymo vyksme), o šių ieškojimų objektas ar jo požymiai jam taps žinomi tik juos atradus
pažinimo procesą vykdyti iki bus pasiektas galutinis konkretus rezultatas	pažinimo procesui būti tik tikimybiniam, tačiau tai didina galimybę pasireikšti intuityviai įžvalgai (insaitui)
kiekvieną naują žingsnį (grandį) su prieš tai buvusiu sieti į grandinę. Galutinis rezultatas priklauso nuo visų žingsnių teisingumo	atskirus žingsnius (grandis), siekiant galutinio tikslo, galima apeiti, o užpildyti vėliau – gavus rezultatą
neigti kitas idėjas, siekiant išvengti nenumatytų pasekmių	neiginio nebuvimas
susitelkti prie vienos galimybės, atmetant kitas	siekti pasinaudoti bet kuria atsiradusia nauja galimybe, ieškoti įvairių variantų
laikytis pastovios klasifikacijos ir apibendrinimų, remtis apibrėžtumu, nekeisti simbolių prasmės	būti laisvam nuo apibrėžtos simbolių prasmės. Ši prasmė kaip humore gali būti staiga ir nelauktai tam tikra kryptimi pakeista
atrinkti medžiagą, žinias tik tas, kurios turi tiesioginį ryšį su tyrimo objektu	kryptingai ieškoti papildomos, analogiškos informacijos
užsiimti konceptualių modelių patikimumo aiškinimu arba jų panaudojimu	esamus modelius pertvarkyti (intuicija) ir sudaryti sąlygas naujiems konstruoti (kūryba)
pažinimo procesą vykdyti iki bus pasiektas galutinis konkretus rezultatas	pažinimo procesui būti tik tikimybiniam, tačiau tai didina galimybę pasireikšti intuityviai įžvalgai (insaitui)

tikėti savo išvadų, rezultatų teisingumu, kadangi vyksmas į tai buvo racionaliai pagrįstas	abejoti bet kuria griežta išvada ar rezultatu, nors jis pagrįstas ar akivaizdus
padėti išvystyti ir pagrįsti lateralaus mąstymo idėjas	išplėsti vertikalios mąstymo galimybes

Iš šių palyginimų matyti, jog lateralus mąstymas išplečia kūrybinio mąstymo galimybes, suteikia papildomų rezervų naujoms idėjoms generuoti. Vaizdžiau matyti schemeje (1 schema).

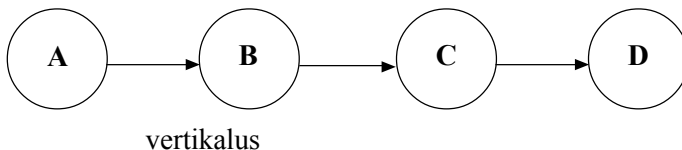
1 schema. Vertikalios ir lateralaus mąstymo kryptys

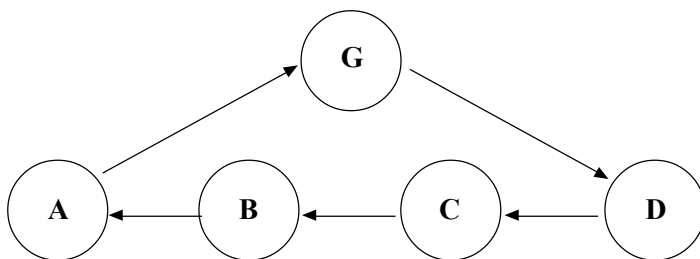

Vertikaliame mąstyme iš kelių pasirenkamas geriausias variantas, ir jis nagrinėjamas. Lateraliam mąstyme nagrinėjami visi alternatyvūs variantai, net ir patraukliausias, daugiausia žadantis. Mes užimti pačiu kūrybos procesu ieškodami naujų idėjų visuose paraleliuose „šoniniuose“ variantuose.

Kaip jau minėjome, vertikaliam mąstyme kiekvieną naują žingsnį lemia ankstesnysis. Lateraliam mąstyme egzistuoja kur kas didesnė judėjimo laisvė. Galima daryti šuolį į priekį arba į šoną, o paskui užpildyti praleistą grandinę.

2 schema. Vertikalios ir lateralaus mąstymo minties eigų skirtumai

lateralus

Vertikalus mąstymas, kaip matyti schemeje, žingsnis po žingsnio juda nuo A į B, nuo B į C, nuo C į D. Lateraliai mąstant, galima ateiti į D per G, o po to jau iš D grįžti į A.

Kai išsprendžiame problemą ar prieiname prie galutinės išvados, suformuluojame idėją, tai šis rezultatas nepriklauso nuo maršruto nuoseklumo, nuo nueito kelio ilgio. Pasiekę ieškomą rezultatą, vėliau galime lengvai rasti loginių įrodymų grandinę. Dažnai esti taip, jog sunkiai užkopus nežinomu maršrutu į viršukalnę, matyti, kad į ją yra tiesus ir patogus kelias. Iš viršaus, kaip sakoma, geriau matyti.

Lateralus mąstymas yra nukreiptas ne tik į naujų idėjų paiešką, bet ir į esamų stereotipinių, šabloniškų sąmonės modelių keitimą ar jų pertvarkymą.

Sąmonės modelis (schema, stereotipas) yra suprantamas kaip standartinės informacijos išsidėstymas reguliuojančioje atmintyje, kuri fiksuojama mąstymo aparato paviršiuje. Modelis – mūsų nervų sistemos pasikartojantis ir nuosekliai pasireiškiantis aktyvumas.

Praktikoje, moksliniame darbe, modelis lemia turimų koncepcijų, idėjų, minčių, vaizdų pastovumą. Per šį sąmonėje susiformavusį modelį kaip per prizmę tam tikru kampu suvokiama ir pervertinama gaunama informacija, o susidariusi nuostata įtvirtina mūsų pastovias pažiūras, tvirtą poziciją, kurią sunku pakeisti arba jos atsisakyti. „Modelio“ sąvoka gali sujungti keletą modelių, kurių suma sudaro pažiūrų sistemą, sprendžiant vieną ar kitą problemą.

Lateralus mąstymas, pergrupuodamas informaciją, intuityviai sudaro naujus modelius ir ieško alternatyvių sprendimų. Jis turimos informacijos nepaverčia kažkokiu fetišu, o panaudoja ją siekdamas naujo konkretaus rezultato. Būdingas jo bruožas yra tas, kad jis nukreiptas ateities uždaviniams spręsti, o ne retrospektyvinei informacijos analizei. Lateralus mąstymas keičia esamą modelio konstrukciją, o ne prijungia prie jos dar naują informacijos grandinę. Tai ne stabilizacijos, o stimuliacijos priemonė.

Taigi lateralus mąstymas panaudojamas kaip instrumentas informacijos ir paties modelio sąmonės pertvarkai užtikrinti⁴⁹.

Norėdami geriau suprasti ir įsivaizduoti, kaip sąmonėje susidaro modeliai ir kaip jie lemia informacijos kaupimą ir jos formavimosi pobūdį, panagrinėkime E. de Bono⁵⁰ pateiktus vaizdžius analogiškus pavyzdžius.

Atmintis fiksuoja visa, kas vyksta aplink mus. Visa tai palieka savo pėdsakus. Analogiškai tai galima palyginti kaip landšafto ir lietaus vandens sąveiką.

Žemės paviršiaus kontūrai sudaro sąlygas lietaus vandeniui kauptis ir tekėti. Po lietaus susidaro maži upeliai ir susilieję tampa upėmis. Naujas lietus tokius susidariusius nutekamuosius griovius nuolat gilina. Skulptoriaus vaidmenį čia atlieka lietus, nors žemės paviršius lemia vandens veikimo rezultatai. Kietų uolienu ir birių, smulkių dirvožemio dalelių išsidėstymas nulemia, į kurią pusę ir kaip vanduo tekės.

Norėdami geriau suprasti modelių formavimąsi, pasitelkime toki pavyzdį: imkime šaltienos (drebučių) lėkštę, užpilkime ant šaltienos šaukštą karšto vandens. Vanduo ištirpdys plotelį šaltienos, o nupylus vandenį, liks nedidelė duobelė. Dar vienas šaukštas karšto vandens tą duobelę pagilins, taip pat paliks ir savo pėdsaką.

Tokią procedūrą atlikus keletą kartų (nupilant vandenį, kai tik jis atvėsta), šaltienos paviršius taps savotišku landšaftu, susidedančiu iš duobučių ir iškilimų. Karštas vanduo suformavo tam tikrą paviršiaus reljefo kontūrą, kuris lemia vandens tėkmės kryptį.

Galutinis reljefas priklausys nuo to, kurion pusėn mes nukreipsime šaukštus su vandeniu ir kaip jį išpilsime. Tai galima palyginti su patenkančia į sąmonę informacija. Buvusios informacijos suformuotas modelis informaciją priima į jau jai parengtą reljefo formą. Taigi šaltiena sudaro aplinką, sąlygas, kuriose informacija organizuojasi, transformuojasi pagal tam tikrų modelių parengtą pavidalą. Taigi lateralus mąstymo uždavinys ne gilinti jau esamus modelius nauja informacija, o formuoti naujus.

Iš nagrinėtos medžiagos natūraliai kyla klausimų, kas skatina lateralu mąstymą, kokie žmonės lengviau jį įvaldo?

Įvairioje literatūroje, nagrinėjančioje kūrybinį, nešabloninį mąstymą, tvirtinama, jog toks mąstymas tiesiogiai susijęs su emocijomis, humoru bei sąmojumi.

⁴⁹ Plačiau žr.: Э. де Бонно. Латеральное мышление... С. 58–67.

⁵⁰ Там же. С. 33–35.

Informacijos apdorojimas smegenyse vyksta kaip dviejų pagrindinių programų – intelektinės ir emocinės – sąveika. Iš to tampa aišku, kodėl skirtingų žmonių (net to paties žmogaus skirtingu laiku) gauta ta pati informacija, ją apdorojus, tampa prieštaringa savo turiniu. Tai būtent nulemia arba didžiausią įtaką turi emocinės programos kryptingumas.

Antra vertus, intelektas ir emocijos glaudžiai sąveikauja. Dėl atrastų idėjų, išspręstų problemų užplūsta teigiamos emocijos: džiaugsmas, pasitenkinimas, žavėjimasis, nuostaba, palengvėjimas, pasitenkinimas savimi ir kt. O tokios emocijos, kaip smalsumas, išankstinis džiaugsmo laukimas, skatina minties aktyvumą.

Daug bendra su nešabloniniu mąstymu turi humoras. Humorą atsiranda ten ir tada, kur ir kada tikimybinė pažiūra į dalyką staiga pakeičiama kita, nauja (ir nelaukta) pažiūra į tą patį dalyką. Humoro jausmas, kaip tvirtina psichologija: „tai žmogaus gebėjimas pastebėti reiškinių komišumą, emociškai į jį reaguoti. Glaudžiai susijęs su žmogaus mokėjimu suvokti aplinkos prieštaravimus... Ar žmogus turi humoro jausmą, ar ne, galima spręsti iš to, kaip jis reaguoja į pokštus, šaržus, karikatūras, ar pastebi situacijos komišumą, ar sugeba juoktis ne tik iš kitų, bet ir pats iš savęs. Humoro jausmo neturėjimas arba menkai išlavėjęs humoro jausmas rodo, kad žmogaus emocijos ir intelektas yra nepakankami“⁵¹.

Todėl humoro jausmą turintis žmogus ir pasižymi nešabloniniu mąstymu, jam lengviau ir moksliskai pažvelgti į tą patį dalyką iš kitos pusės, rasti nelauktą sąmojingą atsakymą.

Kartą per pietus Vinstonas Čerčilis prisėdo prie ledi Astor. Ji atsisuko į jį ir tarė: „Misteri Čerčili, būtumėte jūs mano vyras, aš įpilčiau jums į kavą nuodų“. Čerčilis jai atsakė: „Ponia, būtumėte jūs mano žmona... aš šią kavą išgerčiau“. Kaip klasikinis nutolusių požymių gretinimo pavyzdys gali būti Dikenso herojaus Semo Uelero sentencijos: „Man labai gaila, kad tenka nutraukti tokius malonius pokalbius, – pasakė karalius, paleisdamas parlamentą“; „Tai jau atlikta ir nebeįstaisysi – ir tai vienintelis nusiramėjimas“, – taip sakoma Turkijoje, kai nukertama galva ne tam, kam reikėjo.

Literatūroje ir kasdieniame gyvenime dažnai palyginimui vartojama atsitiktinis požymis, kai gretinami, atrodo, nepanašūs ir net nepalyginami dalykai, o po to išskiriama tam tikra neesminė savybė, kuri suteikia posakiui prasmę. Pvz.: „Istatymas kaip stulpas: perlipti negalima, o apeiti galima“,

⁵¹ Psichologijos žodynas. – Vilnius, 1993. P. 107.

„Daugelis žmonių panašūs į dešras: ko į juos prikemša, tą jie ir nešioja savyje“.

Sąmojingumo esmę bandė aiškintis daugelis mąstytojų. Pvz.: Džonas Lokas (John Locke) bandė išsiaiškinti, koks yra skirtumas tarp sąmojingo posakio ir paprasto sprendinio. Sprendinys, anot Loko, susideda iš kruopščiai atskirtų idėjų. Sprendinys akcentuoja ne panašumą, o skirtumą. Jo tikslas išvengti klydimų, paremtų atsitiktiniais, neesminiais panašumais.

Sąmojingume pirmiausia glūdi idėjų suartinimas ir greitas bei skirtingas jų sujungimas, kuris teikia pasitenkinimą.

T. Edisonas (Thomas Alva Edison), patikslindamas Loko pažiūras, pažymėjo, kad ne bet koks idėjų jungimas yra sąmojis, o tik netikėtas. Be to, sąmojaus pagrindu gali būti ne tik idėjų panašumas, bet ir jų priešingumas.

Hėgelis „Mokslo logikoje“ samprotauja, jog „sąmojingumas pagauna prieštaravimą, išreiškia jį, suveda dalykų santykius vieną su kitu, priverčia „sąvoką šviesti per priešingybę, bet neatspindi daiktų ir jų santykių sampratos“.

Taigi tikriausiai visuose tuose sąmojų pavyzdžiuose bendra yra staigus išėjimas už formalios logikos ribų. Radimas, ypač svetimos loginės klaidos, tikriausiai ir yra tai, kas duoda impulsą teigiamai emocijai ir ją palydinčiam juokui. Juokas šiuo atveju – intelektinis triumfas radus loginę klaidą.

Todėl A. N. Lukas iš to daro išvadą, jog „panašumas tarp kai kurių sąmojingumo būdų ir mokslinio mąstymo būdų – ne paprastas išorinis panašumas, ne atsitiktinis sutapimas. Ir vienu, ir kitu atveju paradoksas, pvz.: susijęs su ženkliai aukštesnių informacijos kodų išskyrimu, su perėjimu į ženkliai aukštesnių abstrakcijų lygį“⁵².

Štai Bernardo Šo paradoksai: „Griežta moralė – tik mūsų požiūris į tuos žmones, kurie mums nepatinka“; „Jis turėjo vieną iš tų britaniškų veidų, kuriuos reikia vieną kartą pamatyti, kad niekada neprisimintum“.

Dar vienas B. Paskalio sąmojingumo pavyzdys: „Aš parašiau ilgą laišką, kadangi neturėjau laiko parašyti trumpą“. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog tai elementarių loginių dėsnių pažeidimas, jeigu nebuvo laiko trumpam laiškui parašyti, tai neturėjo jo pakakti ir ilgam. Tačiau taip atrodo tik iš pirmo žvilgsnio. Įsigilinus į esmę, tai yra neginčijama tiesa, jog parašyti trumpą turiningą laišką, mintis išsakyti glaustai ir tiksliai – nelengvas darbas, jam reikia kur kas daugiau laiko. O daugiažodžiam, besistemiam minčių dėstymui nereikia daug laiko ir didesnio susikaupimo. Tai labai gerai žino mokslininkai, kai reikia išdėstyti savo požiūrį tezėmis, glaustai ir iš esmės.

⁵² A. H. Лук. О чувстве юмора и остроумии. – Москва: Искусство, 1968. С. 120.

Apmąstymui pateiksime dar keletą B. Šou, V. Hugo, A. Einšteino, A. Franso aforizmų:

- Juo mažiau apie tai žinome, juo tvirčiau tuo tikime.
- Sveikas protas egzistuoja nežiūrint išsilavinimo, o ne jo dėka.
- Smegenys – nuostabus organas: jos pradeda dirbti, kai tik rytą prabundate, ir nenustoja dirbti tol, kol neateinate į savo darbą.
- Sveikai mąstantis žmogus prisitaiko prie aplinkos. O neprotingas bando pritaikyti pasaulį sau. Todėl pažanga ir priklauso nuo neprotingų žmonių.
- Nauja moksle daroma taip: visi žino, kad to padaryti neįmanoma. Ateina neišmanėlis, kuris to nežino. Jis ir daro atradimus.

A. N. Lukas⁵³, giliai išanalizavęs sąmojingumo būdus ir atskleidęs jų nešabloninio mąstymo ypatumus, išskiria jų net dvylika, neskaitant jų sudėtinių dalių. Štai jie:

Tariamasis priešpastatymas

Ostapo Benderio frazė: „Niekas mūsų nemyli, išskyrus kriminalinę paiešką, kuri taip pat mūsų nemyli“.

Apgaulingas sustiprinimas

Iš Marko Tveno knygos „Prasčiokai užsienyje“:

„Iš visko sprendžiant, aš turiu milžiniškus proto rezervus, – jiems panaudoti man kartais reikia savaitės“.

Vedimas prie absurdo

Angliškas bokso apibrėžimas:

„Nuomonių pasikeitimas kumščiu pagalba“.

Absurdiškas sąmojingumas

Lektorius ateistinę paskaitą užbaigė efektingu posakiu:

„Į klausimą, ar yra Dievas, reikia atsakyti teigiamai: taip, Dievo nėra“.

Apsakymas apie Češiro katiną, kuris visą laiką šypsojosi:

„Kartais šypsena dingdavo ir likdavo tik veidas; bet atsitikdavo, kad dingdavo veidas, ir tada likdavo tik šypsena“.

⁵³ A. H. Лук. О чувстве юмора и остроумии. – Москва: Искусство, 1968. С. 82–116.

Stilių suplakimas arba „planų sutapatinimas“

Kreipimasis „Didžiai gerbiamas“.

Kvailo viršininko, biurokrato ironija:

„Juda Dievo planetos be cenzūros instrukcijos“, – L. Tolstojus.

Užuomina arba tiksli asociacijų grandinė

„Eikite jūs n .... ir pasakė visiems Rusijoje žinomą adresą“, – E. Kazakevičius.

E. Kolduelo apsakyme „Atsitikimas liepą“ darbininkas prisimena ir sako:

„Pasirodo, kad jinai ne prieš, dargi kaip ne prieš“.

Dvigubas komentavimas (kalambūras)

Mokslų akademijoje buvo pasiūlyta išrinkti tikroju akademijos nariu mažaraštį karo ministrą Arakčejevą:

„Kad akademikas neturi mokslinių nuopelnų“, – pasakė vienas akademikas. Jam buvo atsakyta: „Tačiau jis yra „artimas valdovui“. „Tokiu atveju siūlau išrinkti valdovo vežiką Ilją Baikovą“, – pasiūlė akademikas.

Restorane garsiai ir prastai grojo muzikantai.

– Ar jie groja pagal užsakymą?

– Taip.

– Tokiu atveju perduokite jiems funtą sterlingų ir tegul jie „groja pokerį“.

Ironija

Erazmo Roterdamiečio knyga „Pagiriamasis žodis kvailybei“.

Kaip atsaką į Prudono „Skurdo filosofiją“ F. Engelsas parašė „Filosofijos skurdą“.

Šveiką atvedus į kalėjimo kamara: „O, čia neblogai, gultai iš obliuotų lentų“.

Atvirkštinis palyginimas

Kai Heinę aplankė Marksas, jis sunkiai sirgo, ir moterys sanitarės į lovą jį įkeldavo su paklode. Heinė tarė Marksui: „Matote, damos mane vis dar nešioja ant rankų“.

Amburcumianas, Armėnijos MA prezidentas, per paskaitą apie žvaigždžių asociacijas gavo klausimą: „Kokia iš to nauda?“ Jis atsakė: „Kuo skiriasi žmogus nuo kiaulės. Jis pakelia galvą ir žavisi žvaigždėmis“. Publika, sužavėta atsakymo, paplojo.

Lyginimas pagal atsitiktinį ar neesminį požymį

„Įstatymas kaip stulpas: perlipti negalima, o apeiti galima“.

Pakartojimas

„Vienintelė pamoka iš istorijos yra ta, kad žmonės iš istorijos nepasimoko“.
B. Šo.

M. Tvenas darė bandymą sakydamas nuobodų anekdotą. Publika priėmė šaltai. Pakartojus 3–4 kartus – auditorijoje įsivyravo mirtina tylą. Pakartojus aštuntą kartą, pasigirdo juokas, ir juo toliau, juo garsesnis.

Paradoksas

„Geriausia priemonė išvengti pagundos – pasiduoti jai“.

„Griežta moralė – tik mūsų požiūris į tuos žmones, kurių nemėgstame“.

Ši sąmojingumo klasifikacija parodo galimą neloginio, nešabloniško, t. y. „šoninio“ lateralaus mąstymo įvairovę, minties išraiškos plačias galimybes.

Lateralu, nešablonišką mąstymą seniai ir plačiai įvaldė fokusininkai. „Fokusininkas sudaro tobulą dirbtinę situaciją, tačiau ji visiškai tiksliai parodo, kaip lengva apgauti žiūrovą, kuris mąsto giliai patikimai arba šabloniškai... Jų sėkmę lemia, kiek sumaniai, sutinkamai su savo ketinimais, jie nukreipia kitus gilaus patikimumo mąstymo kryptimi“⁵⁴.

Taigi žmonės, kurie turi humoro jausmą, yra sąmojingi, smalsūs, lengviau įvaldo ir lateralu mąstymą.

Tačiau įvaldyti lateralu mąstymą, vos susipažinus su juo, nėra įmanoma. Būtinai tam tikri mokėjimai ir įgūdžiai, dėl kurių reikia nuolat ir sistemingai praktikuotis. Vien gerų norų neužtenka.

Apibendrinsime ir, pagal E. de Bono⁵⁵, pateiksime lateralaus mąstymo įvaldymo pagrindinius praktinius metodus ir jų panaudojimo principus.

⁵⁴ Э. де Бонно. Рождение новой идеи... С. 120.

⁵⁵ Там же. С. 70–309.

4.5.1. Lateralus mąstymo metodai ir principai

Alternatyvų paieška

Tai sąmoningas alternatyvų ieškojimo procesas. Jo prasmė pačioje paieškoje, o ne optimalaus uždavinio sprendimo atradime, nors jis ir gali būti atrastas. Svarbu nesustoti prie atrasto.

Pagrindinis principas (išėities pozicija): kiekvienas požiūris į kažką – tik vienas iš daugelio galimų požiūrių.

Metant iššūkį prielaidoms

Svarbu suprasti, jog dėl bet kurios prielaidos galima abejoti.

Pagrindinis principas: kadangi lateralus mąstymas stengiasi pertvarkyti bet kurį fiksuotą modelį, jo uždavinys ir yra mesti iššūkį visoms galimoms prielaidoms. Kadangi dauguma prielaidų stengiasi išsaugoti savo svarbą tik egzistuojančiomis tradicijomis, o ne reguliariu savo patikimumo patvirtinimu.

Atidėtas nuosprendis

Mąstymo uždavinys yra prieiti ne tiek prie teisingo, kiek prie efektyvaus sprendimo. Efektyvumas, turint galvoje ir gautą rezultatą, taip pat suprantamas, kaip priėjimas prie teisingo sprendimo. Tačiau tarp jų yra ir skirtumas. Būti visą laiką teisingam, vadinasi, nė karto neleisti sau apsirikti. Būti efektyviam, vadinasi, tapti pagaliau teisingam pačiame paskutiniame etape.

Igyvendinimo principas. Remiantis šiuo metodu, reikalaujama atidėti gautos informacijos, idėjos kritinį vertinimą. Vietoj greito vertinimo yra svarbiau visapusiai iširti šią idėją ir, einant šiuo keliu, stebėti, kur ji nuves.

Projektavimas

Tai procesas, vienokiu ar kitokiu būdu susijęs su įvairių naujovių nagrinėjimu. Tai puiki galimybė lavinti lateralus mąstymo įgūdžius. Projektuojant mokymąsi, sprendžiant uždavinius, atrasti įvairius atlikimo būdus, žiūrėti į nagrinėjamą dalyką iš įvairių pozicijų, atsiriboti nuo stereotipų, mesti iššūkį įprastoms prielaidoms.

Igyvendinimo principas reikalauja, kokia beprasmė idėja būtų, negalima jos autoriaus priskirti prie kvailių.

Dominuojančios idėjos ir svarbiausi faktoriai

Dominuojanti idėja formuoja mūsų požiūrį į tam tikrą situaciją. Ji visada egzistuoja, bet dažnai lieka neišaiškinta. Neišaiškinę jos, negalime

nei gerai suprasti, pvz.: straipsnio ar kitos informacijos esmės, nei tos idėjos priimti, nei atmesti. Todėl, norint net atmesti idėją, reikia ją pirmiausia išaiškinti.

Svarbiausias faktorius – situaciją nulemiantis elementas, į kurį turime atsižvelgti, nežiūrint mūsų požiūrio į jį. Svarbiausias faktorius – savotiška momento šerdis. Svarbiausias faktorius, kaip ir dominuojanti idėja, gali daryti mums didžiausią įtaką, kurios nė neįtarėme. Pvz.: dominuojanti straipsnio idėja apie nusikalstamumą gali būti: nusizengimas įstatymui, žmonių elgesys, prievarta, visuomenės požiūris, nusikalstamumo lygis ir t. t. Taip pat svarbiausi lemiamieji veiksniai.

Metodo panaudojimo principas – rasti ir atrinkti tą idėją, kuri, mūsų požiūriu, yra dominuojanti. Pats procesas pirmiausia lavina mūsų mąstymą.

Skaidymas dalimis

Šios mąstymo operacijos tikslas yra ne pastangos išsiaiškinti komponentus, kurie iš tikrųjų sudaro vieną ar kitą modelį (ko siekiama analizės būdu), o apsirūpinti parankia medžiaga, kurią galima panaudoti pradinio modelio pertvarkymui. Mūsų uždavinys – pergrupuoti, o ne aiškinti. Be to, skaidymas nebūtinai turi būti visiškas, nes mums reikia gauti ne tam tikras idealias sudėtines dalis, o svarbiausia išsiaiškinti, kokią naudą jos gali duoti.

Naudojimo principas – susidaryti platesnių kūrybinių veiksmų galimybę, suskaidžius fiksuotą monolitinį modelį, gauti tokį rezultatą, kurį sudarytų keli iš visumos išskirti elementai.

Metodas „nuo priešingo“ (priešpriešiais)

Šio metodo paskirtis – pajudėti iš mirties taško. Padarę 180 laipsnių posūkį, atsiduriame naujoje padėtyje. Kai varžybų metu sportininkai priplaukia vandens takelio galą, jie staiga atsispiria kojomis į baseino sienelę ir padidina savo judėjimo greitį. Taikydami „nuo priešingo“ metodą, mes taip pat staiga „atsispiriame“ nuo kažko jau egzistuojančio ir geriau žinomo, norėdami pradėti judėti priešinga kryptimi.

Taikydami metodą „nuo priešingo“, priimame dalykus tokius, kokie jie yra, po to apverčiame juos 180 laipsnių, išverčiame išvirkščia puse, pastaatom nuo kojų ant galvos, priverčiam judėti atgal. Po to stebime, kas iš to išeina. Tai pirminių duomenų pergrupavimas, skatinantis ieškoti naujų alternatyvų. (Vandenį galima priversti tekėti į kalną, ne tik nuo kalno. Jeigu manoma, kad žmogus privalo tarnauti valstybei, tai priešingas tvirtinimas bus toks: valstybė turi būti žmogaus (liaudies) tarnyboje).

Vienoje iš Ezopo pasakėčių paukščiui niekaip nesisekė atsigerti iš ąsočio, kadangi jame buvo mažai vandens. Iš pradžių paukštis bandė išpilti vandenį, o paskui pasiėlgė taip: primetė į ąsotį akmenukų. Vandens lygis pakilo, ir paukštis galėjo numalšinti troškulį.

Metodo naudojimo principas. Kaip paprastai lateraliai mąstydami, mes pirmiausia stengiamės rasti ne teisingą atsakymą, o tik tokį pirminių duomenų išsidėstymą, kuris suteiks galimybę naujai pažvelgti į nagrinėjamą reiškinį.

„Smegenų ataka“ (minčių lietus)

„Smegenų ataka“ sudaro realią galimybę kelti tokias idėjas ir teiginius, kokių kitomis sąlygomis nesiryžtume daryti, bijodami būti išjuokti. „Smegenų atakos“ tikslas – rasti efektyvių idėjų. Už efektyvumo dažniausiai esti ir naujumas. Tačiau gali būti iškelta ir pripažinta efektyvia kokia nors ir seniai užmiršta idėja.

„Smegenų ataka“ – grupinės varžybos, kurių dalyviai padeda vieni kitiems kelti pačias netikėčiausias ir net absurdiškiausias idėjas.

Pagrindinis šio metodo taikymo *principas* yra reglamentuotas pravedimo pobūdis ir neformalios idėjų kėlimo sąlygos. Svarstydami ir keldami idėjas dalyviai nei svetimų, nei savo keliamų idėjų atžvilgiu neturi daryti vertinamųjų sprendimų.

Šis metodas naudingas tuo, jog sudaromos palankios sąlygos pasipraktikuoti įvaldant lateralaus, nešabloniško mąstymo operacijas.

Analogijos

Analogijos skatina daryti pirmą žingsnį, kai norima rasti naujų kelių situacijai aiškinti. Naudojamiesi analogija, startuojame ne tuo momentu, kai matome, kur reikia eiti, o pradedame judėti dėl paties judėjimo ir stebim, kas atsitiks.

Analogijos taip pat padeda pajudėti iš mirties taško. Analogijos naudingos tuo, kad atskleidžia įvairius procesus ir santykius, kuriuos vėliau galima taikyti nagrinėjant problemą ir lengviau ją įprasminant.

Šio *metodo naudojimo principas* – analogijos reikalingos ne kažką įrodyti. Analogijas naudojame kaip pagalbą naujų idėjų paieškoje.

Įeigos taško ir dėmesio zonos pasirinkimas

Svarbiausia mąstomojo aparato kaip informacijos apdorojimo sistemos ypatybė – gebėjimas daryti atranką. Šis gebėjimas yra nulemtas mūsų mąstymo automatinių veiksmų, atsirandančių dėl savaime praturtėjusios atsimi-

nimo sistemos, pobūdžio. Tačiau šios sistemos dėmesio zona yra ribota ir tenka tik informacinio lauko daliai. Tai yra, nagrinėdami problemą, „dėmesio zona“ žiūrime iš tam tikro įėjimo į ją taško. Šis požiūrio taškas, priklausomai nuo situacijos sudėtingumo, gali būti, o gali ir nebūti išplėstas.

Šio įėjimo taško pasirinkimas turi lemiamą reikšmę intuityviam modelio pertvarkymui. Kai į atminties sistemą nėra gaunama naujos informacijos, intuityvią modelio pertvarką sukelia kaip tik teisingas įėjimo taško pasirinkimas.

Praktikoje, keičiantis įėjimo taškui, dažniausiai keičiasi ir mūsų minčių eiga.

Pvz.: įėjimo paveikslėlis, kuriame pavaizduotas žmogus su lazda rankoje paskui bėgantį šunį, mes tikriausiai darysime prielaidą, kad žmogus meta lazda, kurią šuo turi atnešti. Bet šiuos paveikslėlius sukeitus vietomis, galima pagalvoti, kad žmogus varo šunį iš savo kiemo.

Problemos nagrinėjimo principas reikalauja koncentruoti dėmesį ne tik į tai, kas akivaizdu, kas savaime suprantama, o nors šiek tiek nukreipti žvilgsnį į šoną. Tai gali pakakti dėl visos situacijos kardinalaus pervertinimo. Todėl reikia žvelgti visais aspektais, ypač tais, kurie atrodo neesminiai ir nereikšmingi.

Atsitiktinis impulsas

Anksčiau nagrinėti metodai buvo grindžiami idėjos raida iš vidaus. Šiuo atveju idėja veiksime iš išorės, atsitiktiniu impulsu.

Vertikaliai mąstydami, nagrinėjame tik tuos faktus, kurie turi tiesioginį ryšį su mus dominančiu dalyku. Todėl daug laiko sugaištame besiaiškindami ryšius su nagrinėjamu dalyku. Naudojantis atsitiktinio impulso metodu, tenkina įvairi informacija. Nieko neatsisakome dėl nenaudingumo. Juo labiau netinkama atrodo informacija, juo daugiau naudos galima iš jos gauti.

Naudodami šį metodą, papildome savo atmintį nauja informacija, norėdami išjudinti esamą sistemą iš pusiausvyros. Tuo galime paskatinti esamą modelį persitvarkyti arba suteikti jam naują kryptį.

Atsitiktinis impulsas gali atlikti dvigubą poveikį. Netikėtas faktorius gali duoti naują mus dominančios problemos kryptį. Taip pat jis gali padėti atrasti analogiją.

Šio *metodo panaudojimo principas* reikalauja, kad veiksmas iš išorės būtų efektyvus, joku būdu jo neparinkti sąmoningai. Atsitiktinis impulsas vaidina stimulo vaidmenį ir padeda jį susieti su kiekvienu sistemos objektu.

Naujas žodis „po“

Loginio mąstymo skirtinga ypatybė – dviem operacijomis pasirenkama: sutikimas ar neigimas. Neigimu atimama teisė tam tikram informacijos elementų išsidėstymui egzistuoti.

Lateralus mąstymo išskirtinis bruožas – intuityvi modelių pertvarka. Jos pasiekiami pergrupuojant informacijos elementus. Toks pergrupavimas tiesiogiai susijęs su laisvės sąvoka, kuri padeda keisti situaciją. Jos pagalba galime išsilaisvinti iš įprastų modelių ir sukurti naujus. Šios laisvės sąvokos koncentruotą esmę išreiškia, anot E. de Bono, kalbos elementas – „po“. Išmokus juo naudotis, galima manyti, jog įvaldėme lateralų mąstymą.

Ne – neigimo instrumentas, po – modelio intuityvaus pertvarkymo instrumentas. Ne – vertinimo priemonė. Po – „antivertinimo“ būdas. Ne – veikia racionalaus pagrindimo ribose, po – išėina už šių ribų, jis gali būti nemotyvuotas. Tačiau lateralus mąstymas – ne iracionalus, jis greičiau „aracionalus“, nes užsiima tik informacijos modeliavimu, o ne sudaromų modelių vertinimu.

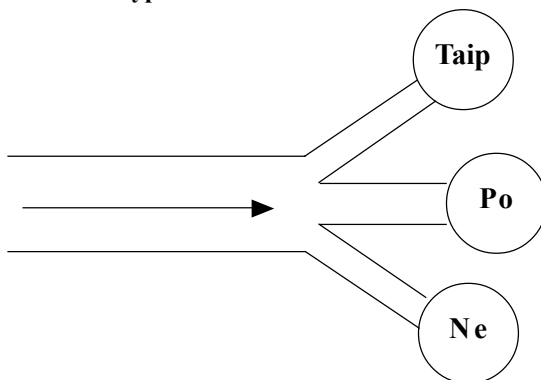
„Po“ paskirtis – taip sugrupuoti informacijos elementus, kad galima būtų sukurti naujus arba modifikuoti senus.

Kodėl pasirenkamas „po“ simbolis? Ar yra koks nors jo ryšys su kitais žodžiais? Taip, kai kurias „po“ funkcijas galima išreikšti žodžiais, „tarkim, kad ...“, „spėjam“, „sakykim“, „manykim“, „įsivaizduokim“. Taigi dėl abejotimo funkcijos jį galima išreikšti ir kitais žodžiais. Tačiau „po“ yra ir kitos funkcijos kitokio pobūdžio, pvz.: visiškai tarp savęs nesusijusių dalykų, reiškinių ar žodžių jungimas. Be to, „po“ informacija mus domina tik vienu aspektu: ką iš jo galima gauti.

Tikriausiai „po“ artimiausia yra poezija. Eilėraščiuose žodžių atranka yra padiktuota ne tiek prasmės, kiek jų emocinio poveikio jėgos.

Gyvenimas ir mūsų sukaupta patirtis – štai priežastis, dėl kurios tikrovės objektai ir reiškiniai įgauna griežtai tvarkomą vaizdą. Šio vaizdo elementų kombinaciją, kai sutelkiame į ją dėmesį, vertiname. Paskelbiame vieną iš dviejų nuosprendžių (verdiktų): „Tai priimtina“ arba „Tai nepriimtina“. Jokių kompromisų būti negali. Uždavins „po“ – nukreipti mus viduriniu keliu (žr. 3 schemą). „Po“ niekada nevertina.

3 schema. „Po“ metodo kryptis

Taigi *pirmoji* „po“ funkcija: informacijos elementų naujo darinio sudarymas. Jo uždavinys:

- sukurti tokią kombinaciją, kuri be jo pagalbos tiesiog negalėtų išvysti dienos šviesos;

- sudaryti sąlygas, kuriomis būtų eliminuotas bet koks vertinimas;

- neleisti išnykti tokioms kombinacijoms, kurios skirtingomis aplinkybėmis būtų atmetos kaip prielaidos;

- sukurti tokias elementų kombinacijas, kurios atliktų stimulo vaidmenį ir nukreiptų mūsų sąmonę naujos idėjos kryptimi.

„Po“, skirtingai nei jungtukas „ir“, nejungia vieno elementų su kitais.

„Po“, skirtingai nei jungtukas „arba“, nepriešpastato elementų vieno kitam.

„Po“, skirtingai nei parodomasis įvardis „šis“, nesutapatina vieno elemento su kitu. Ši funkcija suteikia galimybę sakyti viską, ką panorėsime. Jai nereikia teisintis dėl savo poelgių, pakanka ištartį žodį „po“. Dėl „po“ žiūrime į priekį, o ne atgal.

Antra „po“ funkcija: senų informacijos elementų kombinacijos peržiūra, leidžianti abejoti dėl anksčiau sukurtų modelių. Čia „po“ veikia kaip priemonė, išlaisvinanti mus nuo anksčiau priimtų idėjų, etikečių, kategorijų ir klasių. Šioje funkcijoje „po“:

- meta iššūkį egzistuojančių modelių nepakeičiamumui;

- kelia klausimą dėl nusistovėjusių modelių efektyvumo;

- demontuoja priimtus modelius ir išlaisvina informacijos elementus, kurie gali vėl susijungti, sudarydami kitus modelius;

- suteikia naują gyvenimą informacijai, uždarytai etikečių ir kategorijų gniaužtuose;

– skatina ieškoti alternatyvių informacijos elementų darinių.

Kai naudojames „po“, akcentas „kodėl“ perkeliamas „kuria linkme“. Sudarome naują elementų kombinaciją ir žiūrime, kur ji mus nuves, ką ji gali mums duoti.

„Po“ metodo taikymo principas reikalauja nepamiršti, kad tai yra simbolis, kuris atkreipia dėmesį į mūsų mąstymo aparato veiklos, paprastai sudarančios fiksuotus modelius, ypatumus. „Po“ verčia mus atsiminti apie įvairių stereotipų, šampų ir klišių galimą egzistavimą. „Po“ primena galimybę intuityviai pertvarkyti modelius ir kaip rezultatą gauti kažką nauja, nesinaudojant papildoma informacija. „Po“ – priemonė, leidžianti išnaudoti informaciją ne pačiais akivaizdžiausiais ir racionaliausiais būdais. „Po“ imasi ypatingo vaidmens, kurio jokie kiti kalbos elementai negali adekvačiai panaudoti.

Kai kas gali sakyti, jog „po“ – tik kitaip pateikti loginio mąstymo elementai.

„Kai kas, – rašo E. de Bono, – apibendrinamas gali „po“ priimti kaip kažkokią labai efektyvios loginio mąstymo sistemos, visuotinai priimtų sąvokų ir mūsų pastangų rinktis tai, kas akivaizdžiausia, pašaipą. Tačiau „po“ – visiškai ne pašaipa, o savotiška išsivadavimo priemonė. Ji nemenkina pačios sistemos privalumų, o ženkliai ją praturtina, įveikia jai būdingą lankstumo stygių, jos pagrindinį trūkumą. Tai poilsis nuo nustatytų logikos taisyklių, o ne ataka prieš jas.

„Po“ faktiškai vertikalų mąstymą daro dar efektyvesnį, palikdamas jį nepaliestą. Ir tai pasiekama todėl, kad galima apeiti vertikalų mąstymą ir veikti kur kas kūrybiškesniu būdu. Tereikia atsirasti naujam modeliui, ir jį galima toliau vystyti vertikalaus mąstymo pagalba ir net vertinti“⁵⁶.

Taigi lateralus mąstymas mums suteikia papildomų galimybių turimai informacijai generuoti, ieškant naujų idėjų, taip pat turimos informacijos pagrindu mūsų kūrybiniam mąstymui, be kurio neįmanoma mokslinė tiriamaoji veikla, lavinti.

⁵⁶ Э. де Бонно. Латеральное мышление... С. 258–259.

4.6. Argumentologija

Ribotas ar tuščias protas kažin ar sukurs tai, ką galima būtų kvalifikuoti kaip efektyvų samprotavimą.

Nikersonas

Argumentologija kaip mokslinės argumentacijos istorinė teorija remiasi racionalizmo principais. Šios filosofinės krypties išeities pozicijas davė I. Lakatosas, K. Poperis (Karl Popper) ir kiti. Lakatosas, perfrazuodamas I. Kanto mokymą ir T. Kuno (Thomas Kuhn) mokslinės revoliucijos kaip pasaulio regėjimo kaitos procesą, apskritai vykusiai aprašė pozityvistų mokslo istorijos nagrinėjimo nuostatą, grindžiamą filosofiniais pradais. Anot Lakatoso, „mokslo filosofija be mokslo istorijos tuščia; mokslo istorija be mokslo filosofijos akla“. Lakatosui, kaip ir jo mokytojui Poperiui, neopozityvistiniai induktyvizmo ir konvencionalizmo principai buvo nepriimtini, klaidingi. Lakatoso nuomone, mokslinių atradimų logika ir metodologija iš principo negali būti kaip tvirtai nustatytų faktų apibendrinimas arba kaip konvencionalinis įvairių mokslinių teiginių sujungimas. Kas šitaip mano, tai tam visada bus neaišku, kodėl mokslininkas apibendrinimui atrenka tokius, o ne kitokius faktus, kodėl vieni mokslininkų susitarimai yra vykdomi anksčiau negu kiti.

Taigi, anot Lakatoso, induktyvizmas ir konvencionalizmas kaip moksliskumo kriterijai yra ir nelogiški, ir nemetodologiški. Kritikuodamas neopozityvistinę mokslo filosofiją, remdamasis Poperio argumentais, jis norėjo pagilinti ir padaryti ją labiau įtikinamą. Jis atkreipė dėmesį į tai, jog konkrečiame moksle atsiradę mokslinės bendruomenės teiginius griaunantys faktai ne išsyk jos atmetami, jie išlieka nors ir modifikuoto pavidalo. Todėl Poperio falsifikacionizmas nėra patikimas raktas mokslinių žinių augimo procesui suprasti. Kaip žinia, pagal falsifikacionizmą, siaurai jį suprantant, vienintelis nepatvirtinantis atvejis ar faktas pajėgia paneigti mokslinį teiginį ar hipotezę (pvz.: esant vienai juodai gulbei, negalima tvirtinti, kad „visos gulbės yra baltos“). Todėl Lakatosas teigia, jog mokslo pažanga greičiau yra papildoma teorijos turinio verifikacijos negu ją falsifikuojančių pavyzdžių radimas. Iš to seka, jog mokslininkas turi atkakliai ir racionaliai ginti savo poziciją, dėmesingai ir kruopščiai išnagrinėjęs konkuruojančias, priešingas nuomones ir kitų mokslininkų pasiekimus. Šiuo atveju mokslinis racionalizmas nėra tapatus mokslinei logikai ir atskiriems patariamais faktams. Jis yra įvairių

loginių, aloginių, konvencionalių teiginių ir t. t., susipinančių tarpusavyje, derinys. Prie panašių išvadų apie mokslinio racionalumo pobūdį priėjo britų kilmės amerikiečių filosofas neopozityvizmo kritikas Stivenas Edelstonas Tulminas (Toulmin).

Jeigu Lakatosui logika ir metodologija mokslinių tiriamųjų programų išaiškinimui, remiantis mokslininkų nuomonėmis ir įsitikinimais, įtakos neturėjo, nes jam tai turėjo psichologinę, o ne filosofinę reikšmę, tai Tulminą pirmiausia domino mokslinių žinių pagrindimo būdai ir argumentacija. Jo sukurta argumentologijos koncepcija (mokslinės argumentacijos istorinė teorija) mokslinių žinių logiškumą atskyrė nuo jų racionalumo. Tulminas atkakliai gynė idėją, jog mokslinės žinios turi būti ne tiek loginės, kiek racionalios, argumentuotos. Ir iš tikrųjų mokslo istorijoje mokslinės idėjos, net nebūdamos visiškai teisingos, o logiškai prieštaringos bei nuoseklios, būdamos tuo pačiu metu protingos, pagrįstos, apgalvotos, vaidino mokslo vystymesi teigiamą vaidmenį. Tai ir yra esminis mokslo logiškumo ir racionalumo skirtumas bei mokslo racionalumo socialinio istorinio pobūdžio supratimas. Šiuo atveju mokslas kaip socialinis istorinis reiškinys nesiskiria nuo moralės ar meno. Jeigu moraliniai vertinimai senovės Atėnuose, musulmonų šalyse ir šiuolaikinėje Europoje yra skirtingi, ar tai nėra ir mokslinio racionalumo standartai, pvz.: suformuluoti Niutono ir Einšteino, istoriškai skirtingi. Taigi nėra universalių mokslinio racionalumo kriterijų. Jie priklauso nuo istorinio mokslo ir žmonijos civilizacijos vystymosi konteksto. Šiuo požiūriu mokslo istorija yra pasaulio skirtingo aiškinimo, geriausių racionalių schemų egzistavimo, jų veikimo atrankos sritis. Atrankos kriterijumi mokslo istorijoje ir buvo bendri istorinio racionalumo reikalavimai ir tie požiūriai, kurie buvo įtvirtinti įvairiuose konkrečiuose moksluose.

Taigi Tulmino sukurta mokslo filosofija yra istorinio ir aprašomojo (deskriptyvinio) pobūdžio ir nukreipta į mokslinės argumentacijos problemas.

Mokslinė argumentacija, remiantis Tulmino požiūriu, skiriasi nuo loginio įrodymo savo struktūra ir funkcijomis. Jeigu įrodymas susideda iš trijų elementų: tezės, argumentų ir jų ryšio pobūdžio arba demonstracijos, tai argumentacijoje išskiriama daugiau elementų. Tai: tezė, faktiniai duomenys, faktinių duomenų kvalifikatorius, jų ribojimai, pateisinimas, kaip perėjimo nuo faktų prie tezės tiltukas, taip pat pateisinimo palaikymas ir toliau palaikymo palaikymai ir t. t.

Vienintelis ***įrodymo tikslas yra mokslinio teiginio teisingumo nustatymas, o argumentacijos funkcija yra: įtikinamoji, kritinė, selektyvinė ir kt.*** Pirmenybė čia teikiama kritiniam racionalumui, moksliniam argumentavimui.

Mokslinė argumentacija yra priešpastatoma autoriteto valdžios dominavimui moksle. Ši autoriteto valdžia, besiremianti įžymaus konkrečios mokslo krypties mokslininko vardu ir jo teorija, pvz.: mokslo istorijoje Niutono optikos teorija ir kt., nustato pagrindines tyrimo kryptis, kurios išspraudžia mokslines paieškas į konkrečius rėmus, iš kurių sunku, ypač žemesnio lygio mokslininkams, išsivaduoti. Šiuo atveju žymaus, tuo metu pripažinto, mokslininko autoritetas turi didesnę reikšmę mokslo pažangai, mokslinių tyrimų vingiams ir klydimams nei jo idėjų įtaka. Taip atsiranda moksle dogmos, kurios gali tapti stabdžiu tolesniam konkretaus mokslo vystymuisi (plačiau žr.: „Pseudologija arba paramokslai“).

Taigi mokslinė argumentacija yra viena iš svarbiausių mokslo pažangos garantų. „Dabar jau galima kalbėti ir apie bendros argumentacijos teorijos tapsmą – rašoma „Šiuolaikiniame filosofijos žodyne“, – atsižvelgiant į pagrindimo sistemingumą, kadangi ji integruoja tokių mokslų, kaip filosofija, logika, retorika, lingvistika, sociologija, psichologija ir kt., žinias. Argumentacijos teorijoje yra aktualu nustatyti jos pobūdį, pagrindus ir ribas, nagrinėti efektyvius argumentacijos metodus problemos įtikinamumo ir kalbos įrodomumo rėmuose, argumentuoti dalyvių pozicijų klasifikavimą ir nagrinėti disonanso bei konsonanso pozicijas“⁵⁷.

Argumentacija yra skirstoma į *absoliutinę*, kuri dažnai vadinama pagrindimu ir veda prie būtino tezės priėmimo, ir *palyginamąją* arba *racionalizaciją*, vedančią prie tezės iš konkuruojančių teiginių atranką (plačiau žr.: „Lateralus mąstymas“).

Metodų požiūriu išskiriama bendro pobūdžio argumentacija, siejanti teorinius ir empirinius metodus: tezės dedukcijos iš priimtų bendrų teiginių (aksiomų), t. y. tiesioginių ir netiesioginių įrodymų ir jų atrėmimo; artimų tiesai samprotavimų patvirtinimo – indukcijos, analogijos ir kitų metodų; tezės patikrinamumo ir jos suderinamumo su jau priimtais teorijos dėsniais, principais ir teiginiais. Taip pat esančios teorinės tezės išėities principų paprastinimas, aksiomatizavimas ir formalizavimas; tezės analizė, jos verifikavimo (patvirtinimo) ir falsifikavimo (paneigimo) galimybė; tezės ekstrapoliacija į platesnių klasių objektus; eklektika, t. y. tezės taikymas įvairiose teorijose.

Bendro pobūdžio argumentacijai sąlyginę opoziciją sudaro kontekstinė argumentacija, kuri remiasi intuicija, autoritetų nuomone, panaudoja tikėjimo, tradicijos, kitus retorinius būdus ir polemines vingrybes.

⁵⁷ Современный философский словарь. – Лондон, Франкфурт-на-Майне-Париж-Люксембург-Москва-Минск: Панпринт, 1998. С. 80.

Taigi argumentologija yra loginio empirizmo alternatyva. Tai mokslinių idėjų racionalaus pagrindimo ir vertinimo kryptis. Antra vertus, racionalus mąstymas yra ir mokslinio tyrimo prielaida, išeities pozicija, efektyvaus mokslinio tyrimo proceso organizavimo atrama, taip pat gautų tyrimo rezultatų apdorojimo išvadų formulavimo pagrindinis reikalavimas ir sąlyga.

Formalus loginis mąstymas, taip vertinamas kasdienėje žmogaus veikloje, suteikiantis mąstymui galimybę operuoti sąvokomis, sprendimais, išprotavimais, pažinimo subjektą moksliniame pažinime neišvengiamai įrėmina, suponuoja standartinį, šablonišką mąstymą, t. y. tyrinėtoją stato ant bėgių, kuriais galima judėti tik griežtai nustatyta kryptimi ir pasiekti tokį savo minties ar tyrimų rezultatą, kuris yra galutiniame šių bėgių punkte. Šie bėgiai yra pakloti ankstesnių šios mokslo šakos atstovų. Taigi pažinimo subjekto minties raida, jos kryptis, jos logika yra iš anksto užprogramuota. Toks mąstymo tipas negali tyrinėtojo atvesti prie revoliucinių idėjų moksle, prie nešabloniško požiūrio į tiriamąjį reiškinį, nagrinėjamą objektą.

Todėl Tomo Kuno monografija „Mokslinių revoliucijų struktūra“⁵⁸ atkreipė visų mokslininkų dėmesį, suintrigavo visus besidominčius mokslinės kūrybos procesų, naujų idėjų gimdymo strategija. Kunas ieškojo atsakymo į konceptualų Kolinvido klausimą: kokių būdu – kokiomis aplinkybėmis ir kokie procesai – mūsų fundamentalios sąvokos keičia viena kitą? – iškelta 1940 m. „Metafizikos apybraižoje“⁵⁹.

T. Kuno koncepcija remiasi mokslinės dviejų tipų kaitos kontrastais. Ilgus laikotarpius „normaliame moksle“ vyrauja dominuojančių teorijų autoritetas arba „paradigma“. Ji ir lemia išskylančius klausimus bei teisėtas interpretacijas ir t. t., todėl mokslininkai, dirbantys tam tikros paradigmos rėmuose, suformuoja tam tikrą „mokyklą“, panašią į meno mokyklas. Šios „normalios“ fazės yra staiga nutraukiamos naujų radikalių idėjų ar koncepcijų, kurias Kunas vadina „mokslinėmis revoliucijomis“, po kurių vyraujanti teorija (pvz.: Galilėjaus ir Niutono mechanika) pakeičiama kita (pvz.: Einšteino ir Heizenbergo mechanika), geocentrinės sistemos samprata Koperniko keičiama heliocentrine ir t. t.

Tačiau Kuno kritikai jį įtikino, jog visuose moksluose gilūs konceptualūs pokyčiai vyksta dažnai, ir jis 1961 m. rašęs apie „dogmas“ moksle, vėliau

⁵⁸ T. S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago, 1962 (vertimas į rusų kalbą: T. Кун. Структура научных революций. – Москва: Прогресс, 1977).

⁵⁹ R. G. Collinwood. An Essay on Metaphysics. – Oxford, 1940.

apie „paradigmas“, 1965 m. Londono simpoziume⁶⁰ pripažįsta, jog šie pokyčiai ar dauguma jų yra nuoseklios nedidelės revoliucijos arba mikrorrevoliucijos. Taigi mokslinės teorijos vystymasis atspindi „nepertraukiamas revoliucijas“.

Remdamasis šia filosofinės minties istorine analize, S. Tulminas daro tokias išvadas: „Pirma, filosofai daugiau negali diktuoti principų, su kuriais mokslininkai privalo derinti savo teorinį darbą ir savo dalyvavimu diskusijose lygiomis teisėmis, kaip ir visi dalyviai, prisidėti prie mokslo pažangos. Antra, prisitaikymas prie visuomeninių pažiūrų yra mokslinės pažangos garantijos. Konceptualių variantų, egzistuojančių tam tikru laikotarpiu, pasirinkimas, orientuotas į atrankos kriterijų nustatymą, nebūtinai kiekvienu atveju veda į teorijos modifikaciją“⁶¹.

Taigi, kaip rodo ši mokslo minties ir mokslo filosofijos bei filosofijos istorijos analizė, mokslo raida yra pirmiausia mokslinio mąstymo pertvarka ir kaita, diskusijomis ieškant svarių argumentų tam pačiam klausimui naujai spręsti, remiantis naujomis paradigmomis. Šis procesas panašus į Darvino mokslinių duomenų atranką nagrinėjant gyvūnijos evoliucijos procesą. Todėl mokslininkas turi būti gerai pasirengęs tokius mokslinius faktus ir teiginius kritiškai atrinkti ir juos vertinti.

Šia prasme pas mus dabartiniu laikotarpiu išgyvenamos ne tiek „mokslo revoliucijos“, kiek mokslinių, metodologinių pozicijų bei išankstinių nuostatų kaitos ir paieškų „revoliucijos“. Nuo marksizmo prie filosofinio pliuralizmo, nuo dogmatizuotos vienos metodologijos prie daugybės metodologinių filosofinių ir sociologinių koncepcijų, dažnai eliminuojančių kitas ir tik kritikuojančių, tačiau neteikiančių tvirtesnių mokslinės metodologijos pagrindų, t. y. nuo monadinės išėities pozicijos prie polimorfines pozicijos, sudarančios plačias galimybes manipuliuoti metodologija.

Argumentacijos teorija (argumentologija), kaip jau minėjome, integruoja logiką, psichologiją ir kitus mokslus. Todėl toliau nagrinėsime, ką šie mokslai teikia pačiam argumentacijos procesui, ar jų teiginiais galima efektyviai argumentuoti, apginti savo poziciją, įrodyti idėjos teisingumą.

Loginė argumentacija (lot. *argumentatio* – argumentų pateikimas) buvo suprantama tik kaip „loginiai tvirtinimai tam tikram teiginiui pagrįsti; loginis procesas, kuriuo tam tikra tiesa išvedama iš argumentų teisingumo; tvirtinimų visuma kažkieno naudai“⁶².

⁶⁰ Žr.: T. S. Kuhn. Logic of Discovery or Psychology of Research? – Su: P. A. Schilpp (ed.). The Philosophy of K. R. Popper. – La Salle, 1974.

⁶¹ С. Тулмин. Концептуальные революции в науке // Структура и развитие науки (Из Бостонских исследований по философии науки. – Москва: Прогресс, 1978. С. 187–188).

⁶² Н. И. Кондаков. Логический словарь-справочник. – Москва: Наука, 1975. С. 49.

Vėlesniuose kituose žodynuose argumentacija suprantama kaip įrodymų pateikimas⁶³, kaip įrodymų (argumentų) visumos pateikimo procedūra tam tikram, anksčiau iškeltam, teiginiui, t. y. tezei pagrįsti⁶⁴, t. y. nebūtinai loginei, tačiau racionaliai.

Argumentas mokslo, teorijos požiūriu suprantamas kaip teiginys, mintis, kurio teisingumas yra patikrintas, įrodytas ir patvirtintas eksperimento ar praktikos, kuris gali būti pateiktas pagrindžiant tiesą arba kito tvirtinimo klaidingumą. Šia prasme argumentas yra kiekvieno įrodymo sudėtinė dalis.

Argumentai loginiu požiūriu turi atitikti tokius *reikalavimus*⁶⁵:

a) argumentai turi būti sprendiniai, kurių patikimumas fiksuojamas nepriklausomai nuo teiginio–tezės;

b) argumentai turi būti patikimų teisingų modelių sprendimai;

c) argumentai turi būti įrodinėjamo teiginio, sprendinio pakankamas pagrindas – bazė;

d) argumentai turi būti mentalinis, t. y. proto modelis, kurio patikimumas gali būti įrodytas autonomiškai, nepriklausomai nuo tam tikrų teiginių;

e) argumentai turi atitikti projekto, programos, modelio kvintesenciją, t. y. esmę, būti tiesiogiai susiję su svarstoma problema.

Taigi argumentai turi būti sujungti į visumą, būti derinyje ir nukreipti tiesos teiginiui racionaliai pagrįsti, turėti tam tikrą principinę prasmę, būti sąlygojami tam tikros koncepcijos, teorijos, naudojami remiantis mokslinėmis definicijomis, sąvokomis, terminais, galėtų tam tikra prasme komentuoti nagrinėjamus reiškinius, veiksnius, objektus, remtūsi pažintiniais, loginiais ar vertybiniais kriterijais.

Argumentacija reiškia kalba, kurioje yra tvirtinimų sistema, skirta tam tikrai nuomonei pateisinti arba paneigti. Ji nukreipta į žmogaus protą, kuris apsvarstęs sugeba priimti ar atmesti šią nuomonę.

Argumentacijos būdingi bruožai:

– argumentacija visada *reiškiama kalba* su sakomais ar rašomais tvirtinimais; tačiau argumentacijos teorija tiria šių tvirtinimų tarpusavio ryšius, o ne tas mintis, idėjas, motyvus, kurie yra už jų;

– argumentacija yra *kryptinga veikla*; ji kelia sau uždavinį sustiprinti *kažkieno įsitikinimus*;

– argumentacija – *socialinė veikla*, kadangi ji nukreipta į kitą žmogų

⁶³ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius: Mintis, 1972. P. 40; Философский энциклопедический словарь. – Москва, ИНФРА., 2000. С. 27.

⁶⁴ Современный философский словарь. – Лондон, Москва: Панпринт, 1998. С. 80.

⁶⁵ Современный словарь по логике. – Минск: Современное слово, 1999. С. 70.

arba kitus žmones, numatant *dialogą* ir aktyvią kitos pusės reakciją į pateikiamus argumentus;

– argumentacija tikisi *išminties* tų, kurie ją priima, jų gebėjimo racionaliai argumentus pasverti, juos priimti arba nugincyti⁶⁶.

Argumentacijos menas yra sudėtingas ir sieja daugelį komponentų. Tačiau visus šiuos komponentus jungia mokėjimas *pagrįstai* samprotauti, paremti iškeltus teiginius įtikinamais argumentais.

Žinių pagrindimas yra vienas iš svarbiausių reikalavimų, keliamų mąstymui. Pagrindimo sąvoka pažinimo teorijoje ir mokslinio pažinimo metodologijoje užima centrinę vietą. Žinių pagrindimo reikalavimas neretai vadinamas *pakankamo pagrindimo principu*. Pirmasis aiškiai jį suformulavo vokiečių filosofas G. Leibnicias. Anot jo, visa kas egzistuoja turi pakankamą pagrindą savo egzistencijai. Dėl to nė vienas reiškinys negali būti laikomas tikrovišku ir nė vienas tvirtinimas – tiesa ar teisingu, nenurodžius jo pagrindimo⁶⁷.

Deja, ir praktiniame gyvenime, ir moksle neretai nepakankamai skiriama dėmesio objektyviam teiginių pagrindimui, nagrinėjamų reiškinų sistemiskumui ir konkretumui. Tai veda į *eklektiką* – nekritišką įvairiarūšių, vidujai nesusijusių, nesuderinamų pažiūrų ir idėjų siejimą. Eklektikai būdinga ignoruoti teiginius, loginiais ryšiais sujungtus į vieną sistemą, objektyviai reikšmingus būdus keisti į tokius, kurie turi tik subjektyvų įtikinamumą, platų daugiareikšmių ir netikslių sąvokų vartojimą klaidų apibrėžimuose, klasifikacijose ir t. t. Naudodama iš konteksto ištrauktus faktus ir formuluotes, savavališkai jungdama prieštaringas pažiūras, eklektika taip pat stengiasi sudaryti nuoseklios ir griežtos logikos regimybę.

Eklektikos subjektyviomis prielaidomis dažniausiai pasireiškia paviršutiniškumas, kompiliatyvumas ir pasitenkinimas savimi, ypač kai šie trūkumai siejasi su pastangomis atrodyti originaliai. Eklektikos šaltiniu gali būti perdėtas, nekritiškas požiūris į autoritetus, nusiteikimas iš anksto sutikti su jų bet kokiais požiūriais, nuomonėmis ir sprendimais.

Rašytojas Dž. Orvelas (George Orwell) antiutopijos romane (1984) aprašo herojaus dominuojančią eklektikos mąstymo dominantę taip: „... Jo mintis slinko į suraizgytą dvigubos minties labirintą. Žinoti ir nežinoti, suvokti visą tiesą ir tuo pačiu metu sakyti kruopščiai sukurtą melą; vienu metu laikytis dviejų nuomonių, paneigiančių viena kitą, žinoti, kad jos

⁶⁶ F. H. Eemeren, R. Grootendorst. *Speech Act in Argumentative Discussions*. Dordrecht, 1984. P. 6–9; A. A. Ивин. *Основы теории аргументации*. – Москва, 1997. С. 7.

⁶⁷ Г. В. Лейбниц. *Сочинение*: в 4 т. Т. 3. 1984. С. 124.

prieštaringos, ir tikėti abiem; naudotis logika prieš logiką; atmesti moralę ir kartu į ją pretenduoti ... Dar dėl to, kad būtų galima suprasti „dvigubos minties“ žodį, būtina naudotis „dviguba mintimi“.

Šis „minčių sudvejimas“ ir yra eklektika.

Moksliniame darbe eklektiką stengiamasi pateisinti nagrinėjamo reiškinio sudėtingumu, noru jį išnagrinėti integruojančiu požiūriu, vengiant realių prieštaravimų.

Paprastai eklektikos elementai vyrauja pirminiame naujo sudėtingo reiškinio nagrinėjimo etape, kada žinios apie jį yra fragmentiškos ir kada daugybėje informacijos sunku išskirti esmines ir svarbiausias šį reiškinį paaiškinančias žinias.

Naujų teiginių pagrindimas argumentacija yra sudėtingas procesas, reikalaujantis empirinių, teorinių, metodologinių žinių, mokėjimo produktyviai mąstyti, kritiškai vertinti kitų ir savo teiginius, gebėjimo įtikinti kitus savo nuomonės teisingumu ir vertybiškumu.

Aptarsime atskiras argumentacijos rūšis.

4.6.1. Empirinė argumentacija

Empirinė argumentacija remiasi praktiniu patyrimu ir empiriniais duomenimis.

Empirinės argumentacijos branduolys yra žinių empirinio pagrindimo būdas, kuris patvirtina arba kiekybiniais rodikliais paremia pateikiamą arba ginamą teiginį.

Empirinė argumentacija – ne tik teiginių patvirtinimas, nes empiriniai duomenys vaidina svarbų vaidmenį kaip pavyzdžiai, faktai ir iliustracija aiškinant savo poziciją. Tačiau nekorektiška empirika remti sprendimus, deklaracijas, perspėjimus, idealus, normas ir kitas išraiškos formas, susijusias su vertinimais, kurie grindžiami kitais būdais.

Patvirtinimai gali būti *tiesioginiai ir netiesioginiai*.

Tiesioginiai patvirtinimai – tiesioginio reiškinio stebėjimo rezultatų domenų pateikimas.

Netiesioginiame patvirtinime kalba eina apie grindžiamojo teiginio loginių pasekmių patvirtinimą, o ne apie tiesioginį paties teiginio patvirtinimą. Geras pavyzdys – Ž. Leverjė hipotetinis numatymas, stebint Urano planetą, ir teoriškai pagrįsta idėja, kad už jo yra dar viena planeta, kuri vėliau buvo atrasta vizualiai.

Tačiau reikia nepamiršti, kad vien tiesioginio, grynojo patyrimo duomenys nėra tvirtas pagrindas mūsų išsakomam teiginiui paremti. K. Popperis teisingai tvirtino: „tikėjimas tuo, kad galima pradėti mokslinį tyrimą nuo

vien tik grynųjų stebėjimų, neturint kažko panašaus į teoriją, yra absurdas⁶⁸.

Taigi stebėjimas (ir kiekvienas kitas praktinis tyrimas) turi remtis preliminarinėmis teorinėmis pozicijomis. Iš daugelio objektų turi būti atrinktas vienas ar keli, suformuluota problema ar uždavinys, dėl kurio sprendimo ir yra organizuojamas stebėjimas.

Teisus yra P. Fejarabendas, kuris tvirtina, kad mokslas apskritai nežino „grynų faktų“, o tie „faktai“, kurie įtraukiami į mūsų pažinimą, jau yra tam tikru požiūriu įvertinti ir todėl iš esmės konceptualizuoti⁶⁹.

Mokslo istorijoje jutiminio pažinimo faktų nesugriaunamumas yra realityvus. Nereta atveju, kai faktai, pradžioje buvę patikimi, vėliau teoriškai buvo permąstomi, tikslinami, suteikiama jiems kita prasmė, o kartais net atmetami. Tai ypač būdinga socialiniuose moksluose, nes faktų gali būti abejotinų, be to, interpretuojamų skirtingos pasaulėžiūros, ideologijos ar kitu požiūriu.

Tačiau faktai visgi yra stabilesni negu jais besiremiančios teorijos. Visos teorijos, net dabar esą patikimos, tam tikru lygiu yra hipotetinės: laikui bėgant jos bus peržiūrėtos, ir jas pakeis tobulesnės teorijos. Kitaip yra su faktais. Apibendrinančių teorijų peržiūrėjimas nereiškia, jog automatiškai atmetami jose esami faktai. Jie gali būti skirtingai interpretuojami, bet pagrindinis jų turinys lieka nekintamas.

Taigi argumentacijos, teiginio pagrindimo procese faktai, vaidindami pagrindinį ir lemiamą vaidmenį, taip pat gali būti polemikos objektu. Kitaip tariant, faktai moksle reiškia daug, bet toli gražu ne viską.

Faktai kaip pavyzdžiai

Empiriniai duomenys argumentuojant gali būti naudojami kaip *pavyzdžiai, iliustracijos ir modeliai*. Faktas kaip pavyzdys arba atskiras atvejis suteikia galimybę *apibendrinti*; kaip iliustracija jis *sustiprina* jau suformuluotą bendrą teiginį; kaip modelis *skatina sekti* juo. Tačiau atskiri atvejai kaip modeliai aprašomuosiuose teiginiuose neturi reikšmės argumentacijoje, jie naudojami vertybėms pagrįsti.

Tačiau ne visi pavieniai faktai gali būti naudojami kaip pavyzdžiai ir iliustracijos, o tik tie, kurie patvirtina bendras tezes ar hipotezes. Pavyzdžiai ir iliustracijos *daugiau įrodo, savaesnės* negu atskiri faktai.

Faktas ar atskiras atvejis, atrenkamas kaip pavyzdys, turi pakankamai aiškiai išreikšti *apibendrinimo tendenciją*. Tokie faktai atspindi realią

⁶⁸ К. Поннер. Логика и рост научного знания. – Москва, 1983. С. 260–261.

⁶⁹ П. Фейерабенд. Избранные труды по методологии науки. – Москва, 1986. С. 149.

reikalų padėti ir liudija ne tik tai, kas yra, bet iš dalies, nors netiesiogiai, kas turėtų būti. Šie faktai sujungia aprašomąją funkciją su vertinamąją (priedermės) funkcija, nors, be abejo, dominuoja pirmoji iš jų. Ši aplinkybė paaiškina platų pavyzdžių ir iliustracijų taikymą argumentavimo procese, ypač socialiniuose moksluose ir praktinėje veikloje.

Taigi pavyzdys – faktas arba atskiras atvejis naudojamas kaip išeities taškas būsimajam apibendrinimui ir to apibendrinimo pastiprinimui.

Pavyzdžio tikslas padėti suformuluoti bendrą teiginį (tezę) ir tam tikru lygiu būti apibendrinimo argumentu. Toks pavyzdys ar atskiras atvejis turi būti susijęs su tam tikru atrankos kriterijumi. Pirmiausia toks atrinktas pavyzdys turi būti *pakankamai aiškus ir neiginčytinas*. „Koks būtų pavyzdžio pateikimo būdas, su kokia sritimi būtų susijęs samprotavimas, pateikiamas pavyzdys turi – kad būtų priimtinas tokio pavidalo – turėti fakto statusą, nors preliminariai; atkreipdamas publikos dėmesį į šį statusą, oratorius įgyja didžiulį pranašumą... Nesutikimas su pavyzdžiu, kad pateikiamam apibendrinimui galima priešpastatyti tokį patį įtikinamą prieštaravimą, itin susilpnina oratoriaus skelbiamą tezę publikos akyse. Iš tikrųjų, pavyzdžio kaip įrodymo elemento atranka oratoriui uždeda privalomybę, kaip tam tikros rūšies įsipareigojimą. Publika turi teisę galvoti, kad pagrindinės tezės svoris tiesiogiai priklauso nuo tos argumentacijos, kuri pretenduoja į jos pagrindimą“⁷⁰.

Ypatingo dėmesio *reikalauja prieštaraujantieji* pavyzdžiai. Paprastai manoma, kad tokie pavyzdžiai gali būti naudojami tik paneigiant klaidingus apibendrinimus, juos falsifikuojant. Jeigu pateikiamas bendras teiginys „Visos gulbės baltos“, tai pavyzdys su juodomis gulbėmis, gyvenančiomis Australijoje, pajėgia paneigti šį tvirtinimą. Nagrinėdami falsifikacionizmą jau minėjome, kad net vienas falsifikuojantis pavyzdys gali paneigti teiginį ar mokslinį dėsnių arba pakeisti, apriboti jo veikimo sferą.

Tačiau *prieštaringi pavyzdžiai* moksle neretai panaudojami ne nuginčyti apibendrinimą ar pareikšti nesutikimą su juo, o nurodyti tą vienintelę kryptį, kurioje šis apibendrinimas yra teisingas. Šiuo atveju prieštaraujančių pavyzdžių uždavinys – ne tam tikro teiginio falsifikavimas, o jo ribų išryškėjimas, naujo apibendrinimo įtvirtinimas. Tokie atvejai galimi teisės moksluose, kai įstatymas dėl išimties tampa vienintele priemone surasti taisyklei, kuri iki tol niekada nebuvo formuluota.

⁷⁰ X. Перелман, Л. Олбрехт–Тытека. Из книги „Новая риторика: трактат об аргументации. Язык и моделирование социального взаимодействия“. – Москва, 1987. С. 210.

Faktai kaip iliustracija

Iliustracija – faktas ar pavienis atvejis, skirtas klausytojui (skaitytojui) įtikinti, jau žinomam ar priimtam teiginiui, pažiūrai sustiprinti.

Pavyzdys veda mintį prie naujo apibendrinimo ir sutvirtina šį apibendrinimą. Iliustracija išryškina bendrą teiginį, demonstruoja jo reikšmę, parodydama daugybę galimybių jam pritaikyti, sustiprina klausančiojo sąmonėje jo efektyvumą.

Pavyzdys ir iliustracija turi skirtingus atrankos kriterijus. Pavyzdys turi atrodyti pakankamai tvirtas, vienareikšmiai traktuojamas faktas. Iliustracija gali *sukelti ir kai kurių abejonių*, bet ji turi ypač emocionaliai veikti klausytojo vaizduotę, koncentruodama dėmesį į save. Iliustracijos uždavinys palengvinti bendro teiginio supratimą remiantis tikru atveju.

Tarp pavyzdžio ir iliustracijos dar yra skirtumas, jog netinkamas pavyzdys sukelia abejonę teiginiu, kurį jis turi sustiprinti. Prieštaringas pavyzdys gali net paneigti teiginį. Kitaip yra su iliustracija. Teiginiu šiuo atveju nėra abejojama, o neigiamai vertinama ta iliustracija, kuri neadekvačiai jį apibūdina, arba neigiamai vertinama parinkta iliustracija.

4.6.2. Teorinė argumentacija

Apibendrinti tvirtinimai, mokslo dėsniai, dėsningumai, principai negali būti pagrįsti grynai empiriškai, remiantis patyrimu. Taip pat jie reikalauja teorinio pagrindimo, besiremiančio samprotavimu ir kitais priimtais racionaliais tvirtinimais. Be to, negali būti nei abstrakčių teorinių žinių, nei gerai pagrįstų įsitikinimų.

Teorijos, koncepcijos ir kiti empirinės medžiagos apibendrinimai logiškai neišvedami iš medžiagos. Tą pačią faktų visumą galima apibendrinti įvairiai, remiantis skirtingomis teorijomis. Tačiau nė viena iš jų nebus visiškai suderinta su visais žinomais tos srities faktais. Faktai ir teorijos ne tiktai nuolat skiriasi tarpusavyje, bet ir niekuomet aiškiai neatskiriamos viena nuo kitos. Todėl empirinė argumentacija visuomet reikalauja papildomai teorinės argumentacijos. Ne empirinis patyrimas, o teorinis samprotavimas paprastai tampa sprendžiamuoju, pasirenkant vieną iš konkuruojančių koncepcijų.

Skirtingai nei empirinės argumentacijos, teorinės argumentacijos būdai yra labai įvairūs. Tai ir dedukcinis pagrindimas, sisteminė argumentacija, metodologinė argumentacija, argumentavimas alternatyvų, analogijos, apibendrinimo, genetinio, lyginimo, modeliavimo metodų pagalba.

4.6.2.1. Dedukcinė argumentacija

Dedukcinė argumentacija – pagrįsto teiginio išvedimas iš kitų anksčiau priimtų nuostatų. Gerą dedukcijos pavyzdį pateikia A. Konanas Doilis (Conan Doyle) pasakojime apie Šerloką Holmsą remiantis stebėjimu. Po supažindinimo su daktaru Vatsonu Šerlokas Holmsas pasisveikinęs sako:

– Aš matau, jūs gyvenote Afganistane.
 – Kaip jūs supratote? – nustebė šis. – Jums, be abejoj, kas nors pasakė.

– Nieko panašaus. Aš iškart supratau, kad jūs atvykote iš Afganistano. Dėl seno įpročio mano minties raida tokia greita, kad padariau išvadą, nesuškodamas tarpinių prielaidų. Tačiau tokios prielaidos buvo. Minties eiga buvo tokia: „Šis džentelmenas panašus į mediką, bet jo laikysena kaip kariškio. Taigi tikriausiai karo gydytojas. Jis ką tik atvyko iš tropikų, nes veidas tamsokas, o tai ne natūralus jo odos atspalvis, nes riešai visiškai šviesūs. Išsekęs veidas aiškiai rodo, jog nemaža prisikentėjo ir sirgo. Buvo sužeistas į kairę ranką. Kažkokia sustingusi ir nenatūrali. Kurgi tropikuose anglų karo gydytojas galėjo prisikentėti ir būti sužeistas į ranką? Tikriausiai Afganistane“⁷¹.

Pagrįsdami teiginį kitais priimtinais teiginiais nedarome šio teiginio absoliučiai patikimo ir nesugriaunamo. Tačiau jo patikimumą išvedame iš to, kiek ankstesni teiginiai kaip dedukcinės prielaidos yra patikimi. Jeigu esame įsitikinę, kad visi žmonės yra mirtingi, taip pat, kad Petras, nors išskirtinis ir nepakartojamas, yra žmogus, turime pripažinti, kad ir jis yra mirtingas.

Gali pasirodyti, kad dedukcinis pagrindimas yra geriausias iš visų pagrindimo būdų, kadangi jis daro išvadą iš tvirtų teiginių, kurie yra šios išvados prielaidos. Tačiau ne visada naujus teiginius galima išvesti iš nusistovėjusių tiesų, kadangi pačios prielaidos dažnai būna bendri teiginiai. Todėl tokios naujos dedukcinės išvados dažniausiai atskleidžia reliatyviai naujus, dar detalėmis neišaiškintus reiškinius ir dar nepretenduoja į universalius principus.

Vienų teiginių pagrindimas remiantis kitų teiginių teisingumu arba priimtumu – ne vienintelė dedukcijos funkcija argumentacijos procese. Dedukcinis samprotavimas taip pat gali būti panaudotas teiginio *verifikacijai* (netiesioginiam patvirtinimui): iš tikrinamo dedukcinio teiginio išvedamas jo empirinis padarinys. Šio padarinio patvirtinimas vertinamas kaip galimas

⁷¹ A. Konanas Doilis. Rinktiniai raštai. Pirmas tomas. – Vilnius: Mintis, 1993. P. 56.

argumentas išeities pozicijos naudai. Dedukcinį samprotavimą galima panaudoti ir hipotezių *falsifikacijai*. Šiuo atveju parodama, kad iš hipotezių išplaukiantis padarinys yra klaidingas. Falsifikacija, nepasiekusi savo tikslo, gali būti traktuojama kaip dalinis verifikacijos variantas.

Dedukcija dar gali būti panaudota kaip *teorijos sisteminimas*, atskleidžiantis pateikiamos teorijos tvirtinimų loginius ryšius, aiškinimų pagrindus, besiremiančius bendrais principais.

Taigi teorijos loginės struktūros atskleidimas, jos empirinės bazės sustiprinimas ir jos bendrų prielaidų išaiškinimas yra svarus argumentas naujiems teiginiams pagrįsti.

4.6.2.2. *Sisteminė argumentacija*

Mokslinis naujo teiginio pagrindimas visada yra sisteminio pobūdžio. Naujo teiginio įtvirtinimas kitų teiginių sistemoje yra vienas iš svarbiausių žingsnių jį pagrindžiant.

Sisteminė argumentacija – teiginio pagrindimas įtraukiant jį kaip elementą į gerai atrodančią, pagrįstą tvirtinimų sistemą arba teoriją.

Padarinių patvirtinimas, išplaukiantis iš teorijos, taip pat yra ir pačios teorijos patvirtinimas. Antra vertus, teorijos pagrindu iškeltiems teiginiams ji suteikia tam tikros jėgos ir paremia jų pagrindimą. Tvirtinimas, tapęs teorijos elementu, remiasi jau ne tik atskiru faktu, bet didele dalimi ir plačiu teorijos reiškinių aiškinimu, numatančiu jos naujus nežinomus efektus, ryšius su kitomis teorijomis. Analizuojamas teiginys, įtrauktas į teoriją, įgauna tą empirinę ir teorinę paramą, kurią turi teorija apskritai.

Argumentacija, pateikiama palaikant tam tikrą tvirtinimą, iš esmės priklauso nuo ryšių su tos tvirtinimų ar praktikos sistema, kurios rėmuose ji naudojama. A. A. Ivinas išskiria penkis tokių tvirtinimų tipus, įvairiai susijusius su jų naudojimo praktika:

1) tvirtinimai, kuriais ne tik galima, bet ir išmintinga abejoti konkrečios praktikos rėmuose;

2) tvirtinimai, kuriais galima abejoti, bet tai neišmintinga duotajame kontekste (pvz.: patikimų matmenų rezultatais, informacija, gauta iš patikimų šaltinių);

3) tvirtinimai duotajame kontekste neabejotini ir netikrinami, nes gali sugriauti patį kontekstą;

4) tvirtinimai, tapę kitų tvirtinimų standartiniais vertinimais, todėl netikrinami duotosios praktikos rėmuose, tačiau tikrinami kituose kontekstuose;

5) metodologiniai tvirtinimai, netikrinami jokios praktikos rėmuose⁷². Sisteminis pagrindimas nereiškia, kad atskiras empirinis tvirtinimas negali būti nei pagrįstas, nei paneigtas tos teorinės sistemos rėmuose, kuriai jis nepriklauso.

4.6.2.3. Argumentacijos klystkeliai ir dermės principai

Mokslinių teiginių įtvirtinimas ne visada būna korektiškas. Neapeliaciniai, tiesmukiški teiginiai moksliniuose darbuose taip pat nereti. Sistemiskumo, konkretumo, objektyvumo stygius, nagrinėjant reiškinius, neišvengiamai veda į *eklektiką*.

Kaip žinia, panašios rūšies eklektika dominavo viduramžių scholastikoje ir dabar tebevyrauja pseudomoksliniuose darbuose. Juose pateikiami nežinia iš kur paimti ir kuo besiremiantys, vidujai nesusiję teiginiai, nepatvirtinti faktai, dažniausiai pateikiami tik kaip „už“ išsakomo teiginio argumentai.

Eklektikos tuštynė paprastai maskuojama praktine vietine nauda, egzistuojančių reiškinių įvairovę aprėpti integruojančiu vieningu požiūriu, parodydamas esamus prieštaravimus, bandoma siūlyti nepagrįstas idėjas, rekomendacijas, kurios taip ir lieka neįgyvendintos.

Eklektikos elementai, be abejo, dažniausiai dominuoja pradiniam naujo reiškinio nagrinėjimo etape, kadangi žinios dar būna fragmentiškos, ir informacijos gausybėje dar nėra galimybės išskirti esmės. Į tai būtina atsižvelgti, kad tyrėjui neatrodytų viskas aišku, paviršutiniškai susipažinus su nagrinėjama problema, neišsigilinus į jos esmę.

Naujo teiginio, pažiūros pagrindimas yra ne tik sudėtinga, bet ir daugia-pakopė procedūra. Patvirtintas, racionaliai ar verifikacijos būdu faktais paremtas teiginys, tapęs teorijos elementu nustoja būti probleminėmis žiniomis. Tačiau ir pagrįstas tvirtinimas, pažiūra netampa absoliučia, o tik reliatyvia tiesa, teisingai atspindinčia tiriamojo reiškinio mechanizmus šiuo pažinimo lygiu. Po to, tolesniame tyrimo procese tokia tiesa, išlaikiusi savo pagrindinį turinį, gali būti patikslinta, apribota jos veikimo sfera, bet ji išliks reikšminga.

Mokslas visuomeniniame gyvenime vaidina svarbų vaidmenį, jo argumentai yra svarūs ir reikšmingi įtvirtinant vienokias ar kitokias idėjas ar pažiūras. Tačiau mokslinis pažinimas yra tik priemonė visuomenei ir žmogui sprendžiant įvairias problemas. Todėl nėra būtina visus klausimus bandyti pagrįsti moksliskai. Problemas, susijusias su asmeniškumu, būtų naivu spręsti moksliskai. Pvz.: neįmanoma meilės pagrįsti moksliskai, žaisti

⁷² Plačiau žr.: *A. A. Ивин. Основы теории аргументации. – Москва: Владос, 1997. С. 69–70.*

kortomis moksliniais pagrindais, gailestingumą pagrįsti kaip mokslinio pažinimo rezultata ir t. t.

Taigi vien mokslinio pažinimo rezultatais ir jų argumentais negalima pagrįsti visų problemų. Konkreti praktika, faktai yra pagrindas jų teisingumui įrodyti. „Nors sąvoka „faktas“ tapo sąlygiškesnė ir nors nuo dabar faktai turi būti nagrinėjami juos siejant su specifinėmis intelektinėmis struktūromis, – teisingai tvirtina M. Malkėjus (Michael Mulkey), – būtų neteisinga apskritai suvokti mokslininkus kaip žmones, nagrinėjančius patirties arba teorines žinias, kurias jie yra įvaldę kaip hipotetines ir esančias nuolatiniam paneigimo pavojui. Kunas, be abejonės, teisus pabrėždamas, kad šiuolaikinis mokslas naudojami ypatinga, palyginus su kitomis intelektinės veiklos sritimis, laisve nuo ginčų dėl savo pagrindų. Dauguma mokslinių tyrimų įgyvendinami taip stipriai apsaugoti visose išėjties pozicijose, kad jų peržiūra arba paneigimas praktiškai tampa neįmanomas, tačiau ... negalima pamiršti, kad mokslinių tvirtinimų reikšmė keičiasi kartu su to intelektualinio konteksto, kuriame jie naudojami, kaita”⁷³.

Kaip visų šių samprotavimų pasekmė jaunam mokslininkui gali kilti klausimas, kaip elgtis, kad galėtum moksle tarti originalų žodį, pasiūlyti kažką nauja ir priimtina mokslinei bendrijai ir profesinei veiklai tobulinti. Mokslo istorija rodo, kad nauji teiginiai turi būti dermėje ne tik su gerai užsirekomendavusiomis teorijomis, bet ir su tam tikrais *bendraisiais principais*, susiklosčiusiais mokslinių tyrimų ir jų rezultatų pripažinimo praktikoje.

Iš jų labiausi žinomi ir apriboti mokslinėse diskusijose yra šie: *paprastumo, įpročių (konservatizmo), universalumo, grožio ir logiškumo*.

Paprastumo principas reikalauja, kad, aiškinant nagrinėjamą reiškinį, nebūtų nepriklausomų prielaidų, o tos, kurios naudojamos, turi būti pagal galimybę kuo paprastesnės. Daugelis mokslininkų kaip tik šiuo principu vadovavosi savo tyrimuose ir juos įtvirtindami moksle.

Paprastumo sąvoka nėra vienareikšmė. Galima kalbėti apie prielaidų paprastumą kaip teorinio apibendrinimo pagrindą, apie vienu prielaidų nepriklausomumą nuo kitų, apie išvados formulavimo paprastumą ir t. t. Paprastumas taip pat gali būti suprantamas kaip manipuliacijos patogumas, nagrinėjimo lengvumas, problemos sprendimo lakoniškumas, apibendrinimo formulavimo nesudėtingumas, trumpumas, aiškumas, matematinė ar grafinė išvados išraiška ir kt.

Įpročių (konservatizmo) principu vadovaujamosi vertinant keliamas prielaidas. Jis reikalauja vengti nepateisinamų naujovių ir stengtis, kiek tai

⁷³ M. Малкей. Наука и социология знания. – Москва: Прогресс, 1983. С. 74–75.

įmanoma, paaiškinti naujus reiškinius jau žinomų dėsnių, dėsningumų pagalba. Šis principas naudingas, kai jau žinomą teoriją ar koncepciją tenka tikslinti, remti ar riboti naujais faktais, minimaliai keičiant jos taikymo ribas.

Universalumo principas numato iškeltą teiginį tikrinti ir jį pritaikyti ne tik ten, kur jis buvo suformuluotas, bet ir plačiau. Jeigu teiginys yra teisingas vienoje srityje, bet pakankamai universalus ir kitose srityse, jo objektyvi reikšmė ženkliai padidėja. Teiginio, dėsningumo išplėtimas ir pritaikymas kitose srityse rodo jo mokslinio apibendrinimo vaisingumą.

Naujo teiginio veikimo lauko išplėtimas, jo gebėjimas paaiškinti ir numatyti visiškai naujus faktus, be abejonės, yra svarbus jo vertės argumentas.

Grožio principas reikalauja, kad geras teiginys ar teorija keltų ypatingą estetinį įspūdį – būtų elegantiška, aišku, grakštu ir net romantiška. Tai dažniausiai esti matematikoje, taip pat ir socialiniuose moksluose – nelaukta ir naujai, trumpai apibūdinant sudėtingus visuomeninius reiškinius, formuluojant socialinėje aplinkoje dominuojančias tendencijas. Todėl estetiški vertinimai kartais gali suvaidinti net lemiamą vaidmenį. Pvz.: Einšteino reliatyvumo teorija net ir šiandien yra patraukli dėl savo estetinių bruožų.

Logiškumo principas plačiai atskleistas nagrinėjant teorinius tyrimo metodus (žr. 13.3 skyrių).

4.6.3. Metodologinė argumentacija

Socialinių mokslų tyrimo metodologija makrolygiu (žr. 7.2. poskyrį) remiasi socialine filosofija ir teorine sociologija. Tačiau metodologija siauresne prasme – mezolygiu yra suprantama kaip mokslinių tyrimo metodų teorija.

Todėl pagrindžiant tyrimo metodą kaip procedūrą bei kelią į tikslą būtina jo metodologinė argumentacija, kuri yra pagrindas iškeltam teiginiui, tezei ar hipotezei.

Kaip žinia, *metodas* – priedermių, rekomendacijų, perspėjimų, pavyzdžių ir kitų nuostatų sistema, nurodanti, kaip sąmoningai naudoti vienus ar kitus veikimo būdus. Metodas pirmiausia nurodo priemonės, būdus, būtinus tam tikram tikslui pasiekti, tačiau gali nurodyti ir charakteristikas, apibūdinančias patį tikslą. Taigi metodas reglamentuoja mokslininko veiklos sferą ir yra būtinų privilegijų jį naudojant visuma. Be to, metodas apibendrina ir sistemina šių veiksmų sferos praktinę patirtį. Kaip apibendrintos praktinės patirties rezultatas jis aprašo šią praktiką ir nurodo būtinus reikalavimus, kaip jį korektiškai taikyti.

Metodologinė argumentacija šiuo atveju – *atskiro tvirtinimo ar visos koncepcijos pagrindimas neabejotinu metodo patikimumu, kurio*

pagalba gaunamas tvirtinimo pagrindimas arba ginama tam tikra koncepcija. Kitaip tariant, tai teiginio argumentacija, besiremianti tyrimo metodo vertingumu ir objektyvumu.

Mokslo istorijoje įsigalėjusi idėja, jog mokslinio teiginio pagrindimas priklauso nuo tinkamo metodo, kuris ir užtikrina iškelto tikslo pasiekimą. Todėl ypatingas dėmesys visada buvo skiriamas tiksliam metodo panaudojimo aprašymui. Mokslinė tiesa, nauja idėja yra priimama, kai pakartotinai naudojant tą patį metodą ir laikantis griežtų jo procedūros reikalavimų, gaunami tokie patys rezultatai. Naujaisiais laikais teiginio, sprendimo teisingumas buvo grindžiamas šia metodologine garantija.

Dabartinio mokslo metodologija dažnai skeptiškai vertina nuomonę, jog griežtas metodo laikymasis pats savaime gali užtikrinti objektyvią tiesą, juolab tarnauti jos pagrindimui.

Remiantis metodo visagališkumu, metodologinės argumentacijos galimybės įvairiose žinių srityse yra skirtingos. Daugiausia ši argumentacija naudojama gamtos moksluose, rečiau – socialiniuose ir dar rečiau – humanitariniuose. Taip yra todėl, kad už šio metodologizmo slypi mokslinių žinių „reliatyvumo“ pavojus. Jeigu mūsų žinias lemia ne pati realybė, o metodologiniai kanonai, tai žinios gali netekti objektyvumo. Jokie intersubjektyvūs stebėjimai, visuotinis metodo priimtumas, jo sėkmė ir nauda gaunant rezultatus nepajėgs pakeisti tiesos ir užtikrinti pakankamai tvirto fundamento žinioms priimti. Norint atsakyti objektyviojo tiesos aprašymo kriterijaus, teks pripažinti, kad kiekvienas iš esmės pasikeitęs metodas ir konceptualus karkasas veda prie pačios realybės, kurioje yra ir kurią tiria mokslininkas, pasikeitimo. Perversmas metodologijoje taps ryšių nutraukimu su senuoju pasaulio regėjimu ir jo aiškinimu. Taip teigia A. A. Ivinas⁷⁴.

Metodologizmas suveda mokslinį mąstymą daugiausia į nusistovėjusią techninių būdų sistemą, randant naujų žinių. Tuo pačiu metu jis atitraukia mokslą nuo kitų žmogiškosios veiklos sferų. Kaip viso to rezultatas, „mokslinis mąstymas nepagrįstai suvedamas į techninių būdų visumos kūrimą ir procedūrų fiksavimą bei vaikymąsi, – rašo Merlo–Ponti. – Mąstyti reiškia bandyti, matuoti, vykdyti operacijas, pertvarkyti su vienintele eksperimentinės kontrolės sąlyga“⁷⁵.

Taip yra pasisakoma prieš metodologizmo absoliutinimą, jo laikymą vienintele priemone naujoms žinioms gauti. Jau anksčiau minėjome, jog empiriškai gauti duomenys reikalauja racionalaus jų aiškinimo ir pagrindimo.

⁷⁴ A. A. Ивин. Основы теории аргументации... С. 92.

⁷⁵ Мерло–Понти. Око и дух. – Москва, 1992. С. 9.

Tuo tarpu *empirizmo principas* metodologinei argumentacijai skiria antraeilį vaidmenį.

Metodologizmas taip pat gali būti linkęs į tiesos teorijos subjektyvumą, kadangi jis skatina „diktatorišką strategiją“, pagal kurią tyrimas pravedamas laikantis tam tikrų taisyklių ir kriterijų. Šios taisyklės ir kriterijai paprastai atitinka žinių kilmę ar šaltinį, jų patikimumą ar pastovumą, jų naudingumą, įtikinamumo jėgą arba negebėjimą kitaip mąstyti. Tuo tarpu objektyvi tiesos teorija, kaip atitikimas faktus, priešingai, daro prielaidą, kad tam tikra koncepcija gali būti teisinga, net jeigu niekas ja netiki ir jos kilmė ne be priekaištų; kita gi koncepcija gali būti klaidinga, net jeigu ir atitinka visus metodologinius reikalavimus ir, atrodo, turi tvirtą pagrindą būti priimta.

Metodologinės taisyklės, taikant metodus, visada turi išimčių, ir dažnai sunku jas tiksliai ir išsamiai apibrėžti. Todėl jų taikymas neretai būna tyrėjo subjektyviai traktuojamas arba ne visų jų laikomasi. Todėl ir gauti duomenys gali būt skirtingi. Tai vaizdžiai parodo įvairių tyrėjų atliekami tyrimai dėl partijų ar atskirų politikų reitingų.

Todėl moksliniame samprotavime ypatingą vaidmenį vaidina *indukcija*, žinias siejanti su patirtimi, ir gautų duomenų apibendrinimo meistriškumas.

Be abejo, mokslinis metodas egzistuoja, jis yra būtinas, bet jis nepateikia išsamaus, visiško visų taisyklių ir pavyzdžių vaizdo, būtino kiekvienam tyrėjui, ir nenurodo konkrečių besikeičiančių sąlygų, kurios gali būti labai įvairios. Net pačios akivaizdžiausios taisyklės gali būti įvairiai traktuojamos bei įgyvendinamos ir gali turėti daugybę išimčių. Mokslinio metodo taisyklės gali keistis, priklausomai nuo esamų sąlygų, taip pat nuo tyrėjo meistriškumo, t. y. mokėjimo atlikti konkrečius tyrimus ir daryti jų apibendrinimus, sukauptus tik per pačią tyrimo praktiką.

Antra vertus, mokslininkas yra savo laikmečio ir savo aplinkos žmogus, jis naudojami metodika ir argumentais, kurie būdingi tam laikmečiui ir kurie gali būti suprantami toje aplinkoje. Mokslinė argumentacija, kaip ir kiekviena kita, turi atsizvelgti į savo auditoriją ir į tai, kad pastaroji kartais geriau suvokia, kas yra tradiciška.

Tačiau kiekvienas pradedantis mokslininkas, juolab studentas, pirmiausia turi įvaldyti tas taisykles, kurios sudaro metodologinių reikalavimų branduolį. Tik vėliau, kai šios standartinės taisyklės nebetenkina arba tyrėjas pagal jas negali gauti patikimo rezultato, jos tobulinamos arba ieškoma efektyvesnių metodų reiškiniai tirti. Tas pats yra ir su standartiniais korektiškais mokslinės argumentacijos būdais.

Mokslinis metodas neturi taisyklių, kurių iš principo negalima būtų tobulinti arba daryti išimčių. Kiekviena metodo taisyklė gali būti naudinga ir reikšminga moksliniame tyrime, kaip ir kiekvienos argumentacijos būdas gali efektyviai veikti mokslinės bendruomenės įsitikinimus. Tačiau iš to negalima daryti išvados, kad visi tyrimo metodai ir argumentacijos būdai yra vienareikšmiai, ir nesvarbu, kokia tvarka jie naudojami. Šiuo atveju „metodologinio kodekso“ ir moralinio kodekso analogija – reikia laikytis nurodytų elgesio normų. Šios normos atspindi dorinius reikalavimus, stichiškai susiformavusius visuomenės moralės sąmonėje. „Metodologinis kodeksas“, kaip ir moralinis, apima visas elgesio normas, kurias praktikuoja ženkli dauguma žmonių, taip pat ir tas, kurios yra pažeidžiamos, bet laikomos ne mažiau privalomomis.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad nauji tyrimai ne tik vadovaujami žinomomis metodų taikymo taisyklėmis, bet jas tikrina, vertina ir tobulina. Mokslo istorija žino atvejų, kai aprobuotos mokslinių metodų taisyklės vedavo prie efektyvių rezultatų, taip pat ir atvejų, kai mokslininką lydėdavo sėkmė, net ir atsisakius išigalėjusių metodologinių standartų. Todėl mokslininkai ne tik paklūsta metodologiniams reikalavimams, bet ir kritikuoja juos, kuria naujas teorijas, naujas argumentuotas metodologijas.

4.6.4. Vertybių ir vertinimų argumentavimas

Nagrinėdami socialinio pažinimo ypatumus (5.2. skyriuje) konstatuojame, kad pažintinę sąmonę lydi vertybinė sąmonė. Socialiniame pažinime vertybės ir socialinis vertinimas neretai tampa svarbesniu argumentu priimant sprendimus negu tiesos pagrindimas.

Šiuolaikinės argumentacijos teorijos esminis trūkumas yra tas, kad ji nepakankamai dėmesio skiria vertybių ir vertinimų pagrindimui. Taip yra todėl, kad dominuojanti kryptis epistemologijoje, kuri daugiausia nagrinėja gamtos mokslų dėsningumus, buvo tiesos išaiškinimas. Tačiau įtikinti auditoriją, išdėstyti argumentus, remiančius tiesą, ir pagrįsti vertinimus yra skirtingi dalykai. Tiesai pagrįsti naudojami aprašomieji tvirtinimai; juos galima patvirtinti empiriškai. Visai kitaip yra su vertinamaisiais tvirtinimais. Jie nėra nei teisingi, nei klaidingi. Analogiškai bandyti aprašomaisiais tvirtinimais įrodyti vertinamojo teisingumą neįmanoma. Vertinamųjų tvirtinimų negalima nei tiesiogiai, nei netiesiogiai remti empiriniais tyrimais, stebėjimu, faktų pateikimu. Todėl jie negali būti nei verifikuojami, nei falsifikuojami. Taip pat teisingų aprašymų vertinimai negali būti pagrįsti dedukcijos būdu: jie apskritai negali būti logiškai išvedami iš aprašymų.

Tačiau yra ir vertinamųjų tvirtinimų būdų, kurie nenaudojami aprašymuose. Pirmiausia tai *tikslinis patvirtinimas*, paralelus netiesioginiam empiriniam aprašomųjų tvirtinimų patvirtinimui. Vertinimai taip pat gali būti kaip sudėtiniai *supratimo* aktų elementai, paralelūs aiškinimo aktams. Taip pat vertinimas gali būti pagrįstas *dedukcija*, ko neįmanoma aprašomuosiuose tvirtinimuose. Taigi vertinamieji tvirtinimai grindžiami visai kitaip negu aprašomieji. Tačiau ir aprašomieji, ir vertinamieji tvirtinimai turi turėti „pakankamą pagrindą“. Šis pagrindas užtikrinamas absoliutaus ir lyginamojo pagrindimo procedūromis.

Aprašomuosiuose tvirtinimuose objektas yra tiesa, vertinamuosiuose – vertybė. Epistemologija Naujaisiais laikais visas savo pastangas nukreipė į tiesos ieškojimą, ypač gamtos moksluose, o vertybinės paieškos liko šešėlyje. Gamtos mokslai skirtingai nei socialiniai tapo atskiru tyrimo objektu, teorinis pasaulio valdymas tapo izoliuotas nuo praktinio jo valdymo ir pertvarkymo. Pažinimas prarado veiklos pobūdį ir tapo pasyviu stebėtoju.

Dabartinė epistemologija tik paskutinį dešimtmetį pradėjo intensyviai domėtis veiklos aspektais, taip pat moksliniu vertybių pažinimu. Tampa vis akivaizdžiau, kad pažinimas negali būti suvedamas tik į tiesą, nes jis sieja ir vertybes. Žinoti – ne tik įsivaizduoti kas *yra*, bet ir *kiek tai naudinga* ir *kas turi būti*.

Vertybė – būtinas kiekvienos veiklos elementas. Mokslinis pažinimas, ypač socialinis, kaip ypatinga veiklos rūšis taip pat kupina vertybių, ir be jų mokslinis pažinimas neįmanomas. Šis vertybinis (aksiologinis) pažinimas įsitvirtina įveikdamas neopozityvistines pažiūras, anot kurių, vienintelis pažinimo kriterijus yra tiesa.

Vertybės ir vertinimai yra glaudžiai susiję su *supratimu*, aiškinamu, remiantis hermeneutine filosofija. Supratimas – ne kas kita, kaip vertybės išaiškinimas.

Fenomenologijoje *gyvenimiškasis pasaulis* taip pat remiasi į visų „objektyvių“ veiksmų, visų idealių darinių, taip pat ir mokslo pažangos vertybinį pagrindą.

Be vertybių nėra socialinių mokslų, kurie, pvz.: etika, edukologija, teisės teorija, politinė ekonomija ir kt., kelia pagrindinį uždavinį – pagrįsti ir įtvirtinti tam tikras vertybes.

Taigi vertybės, kaip ir tiesos, kategorija yra universalaus pobūdžio. Kiekviena žmogaus veikla yra susijusi su tikslo išskėlimu, normų ir taisyklių laikymusi, pertvarkos objektų sistematizacija ir hierarchizacija, fundamentalaus ir mažiau esminio (antraeilio) atskyrimu ir t. t. Visos šios sąvokos –

„tikslas“, „norma“, „taisyklė“, „sistema“, „hierarchija“, „pavyzdys“, „standartas“, „fundamentalus“, „esminis“, „antraeilis“ ir kt. – vertinamosios arba turi vertinamąjį turinį.

Todėl ir argumentacija, naudojanti šias ir panašias sąvokas, nuolat remiasi vertybėmis, ir be jų neišmanoma išsiversti.

Egzistuoja dešimtys vertybės sąvokos sampratų. Jos iš esmės mažiau skiriasi, jų esmė yra viena: vertybe vadinamas daiktas, reiškinys, kuris sukelia mūsų interesą, norą, pastangas ir kt., arba, trumpiau, objektas, svarbus žmogui ar grupei. Apibrėžimuose dažniausiai pateikiama tokia samprata: tiesa – minčių savybė, teisingai atspindinti realybę, o vertybė – pačių daiktų savybė, atitinkanti kažkieno tikslus, ketinimus, planus ir t. t.

Tačiau *vertybė*⁷⁶, kaip ir tiesa, tiksliau tariant, – *ne savybė, o minties ir tikrovės santykis* .

Vertinimų rūšys

Vertinimų nepaprastai daug ir įvairių. Vieni jų yra ryškesni, kiti mažiau ryškūs ir ne visada suvokiami kaip vertinimai.

Kalboje dažniausi *absoliutiniai* arba *lyginamieji* vertinimai.

Absoliutiniai vertinimai dažniausiai vartojami su žodžiais „gerai“, „blogai“, „abejingai“, taip pat „pozityviai vertinga“, „negatyviai vertinga“, „gėris“, „blogis“, „gerybė“, „grožis“, „puikumasis“ ir pan.

Lyginamieji vertinimai, dar vadinami pirmenybiniais (prioritetiniais), formuluojami sakiniuose su vertinamaisiais žodžiais: „geriau“, „blogiau“, „lygiaverčiai“, „teikiant pirmenybę“ ir t. t.

Minties santykis su tikrove gali būti išreikštas tiesiog tvirtinimu arba numanymu „turi“, „turi būti“, „mokslininkas turi būti objektyvus“ ir pan.

Vertinimai turi šiuos komponentus:

– *vertinimo subjektas* – asmuo (arba grupė asmenų), teikiantis vertybę tam tikram objektui;

– *vertinimo dalykas* – objektas, kuriam suteikiama vertė, arba objektai, kurių vertė lyginamos;

– *vertinimo pobūdis* – nurodymas į absoliutą arba lygiavertiškumą, taip pat į kvalifikaciją, suteikiamą vertinimo objektui;

– *vertinimo pagrindas* – reiškinys ar daiktas, pagal kurį vertinama.

Ne visi šie komponentai vienodai atsispindi vertinime. Tačiau nors vieno iš jų nesant, nėra ir vertinimo.

⁷⁶ Šie samprotavimai remiasi: A.A. Ивин. Основы теории аргументации. С. 150–211.

Vertinamąjį pobūdį taip pat išreiškia įvairios rūšies *standartai, pavyzdžiai, idealai, patarimai, pageidavimai, metodologinės ir metodinės rekomendacijos, prašymai, žadėjimai, gąsdinimai ir kt.*

Vertybinis minties santykis su tikrove atsispindi įvairiose *normose*. Pvz.: *valstybiniuose įstatymuose, įvairiose taisyklėse (žaidimų, gramatikos, ritualuose, skaičiuotėse ir kt.), komandose, direktyvose, moralinėse bei techninėse normose ir t. t.*

Norma – socialiai primestas ir socialiai įtvirtintas vertinimo matas. Priemonė, kurios pagalba vertinimas tampa norma, sankcija, bausme plačiaja prasme.

4.6.4.1. Vertinimų teorinis pagrindimas

Teorinė argumentacija, palaikanti vertinamuosius tvirtinimus ir normas, daugeliu atvejų yra panaši į aprašomųjų tvirtinimų teorinį pagrindimą. Išimti sudaro tai, kad vertinimų ar paneigimų negalima empiriškai patvirtinti. Tačiau ir vertinimus iš principo galima patvirtinti ar paneigti kvaziempiriškai.

Galima išskirti tokius vertinimų teorinės argumentacijos būdus: *dedukcinį pagrindimą, sisteminę argumentaciją, pagrindžiamojo vertinimo darnos demonstravimą šalia kitų priimtų vertinimų ir jų tam tikrą metodologinį pagrindimą su bendrų vertinimo principų atitikimu ir kt.*

Dedukcinis vertinimų pagrindimas – vertinamojo tvirtinimo pagrindimas išvedant jį iš kitų, anksčiau priimtų, vertinimų.

Jeigu pateikiamas vertinimas logiškai yra išvedamas iš kitų tam tikrų vertinimų, vadinasi, jis yra priimtinas tokiu pačiu mastu, kaip ir šie vertinimai.

Pvz.: *kareiviai, dalyvaujantys kautynėse, paprastai yra narsūs. Napoleonas buvo kareivis. Išvada – „Napoleonas turėjo būti narsus“ bus išvesta iš prielaidos „Kiekvienas kareivis turi būti narsus“, o „Napoleonas buvo kareivis“.*

Tačiau dedukcinio samprotavimo išvada pagrįsta tik tokiu mastu, kokiu yra pagrįstos prielaidos, iš kurių ji yra išvedama.

Pvz.: *Vertinant dedukciniu būdu Spartako revoliuciją, galima vertinti dviprasmiškai, priklausomai nuo teorinės pozicijos, kuria remsimės. Hegelio ir dialektinio materializmo vertinimu, revoliucija yra pažangi ir teisinga, kai ji nukreipta prieš nepažangią vadovujančią klasę valstybėje. Tuo tarpu Spartakas vadovavo revoliucijai tuo metu, kai vergvaldžių klasė buvo pažangi. Taigi revoliucija neturėjo galimybių laimėti ir, vertinant moraliniu požiūriu, buvo nusikalstama. Tačiau Spartakas vertinamas kaip didvyris. Kodėl? Todėl, kad bet kokios*

eksploatacijos panaikinimas, anot Aristotelio, yra laikomas absoliučia vertybe, nežiūrint nei epochos, nei klasių.

Taigi šiuo atveju reikia priimti vieną poziciją, nes priėmus abi, kelias į prietaringumą⁷⁷.

Kaip matyti iš šio pavyzdžio, vertinimo dedukcinis pagrindimas priklauso nuo tos teorinės pozicijos, kuria remiamasi.

Pažintinis interesas vertybėms daro įtaką tradicinei logikai, kurioje atsirado du netradiciniai skyriai apie vertybes: *deontinė* (norminė) *logika* ir *vertinimų logika*⁷⁸.

Vertinamieji ir norminiai samprotavimai taip pat remiasi bendraisiais loginiais principais, atsižvelgiant į vertinimų ir normų ypatumus.

Kai kurie *vertinimų logikos dėsniai*:

- niekas negali būti tuo pačiu metu geras ir blogas vertinant;
- negalima būti tuo pačiu metu ir geram, ir abejingam;
- geros loginės išvados – pozityviai vertingos;
- kažkas yra geras tik tuo atveju, kai blogas yra priešingas ir kt.

Pvz.: nusiginklavimas tuo pačiu požiūriu negali būti geras ir blogas; naujų mokymo metodų įvedimas pozityviai yra vertingas, jeigu konservatyvūs seni metodai vertinami neigiamai.

Taigi šie dėsniai įtvirtina vertinimų argumentacijos neprieštaringumą. „Du teiginiai, logiškai nesuderinami vienas su kitu, negali abu būti geri“ ir „Tokie teiginiai negali būti kartu blogi“. Pvz.: nesuderinama sąžiningumas ir nesąžiningumas, nuoširdumas ir žiaurumas, meilė ir neapykanta.

Normų logikos dėsniams priskiriami šie teiginiai:

- joks veiksmas tuo pačiu metu negali būti ir privalomas, ir draudžiamas;
- būtinumo loginė pasekmė – būtina;
- jeigu veiksmas veda į draudžiamą padarinį, tai pats veiksmas yra draudžiamas ir t. t.

Taigi normų logikoje numatoma, kad pagrindinės norminės sąvokos – „būtina“, „leidžiama“ ir „draudžiama“ yra abipusiai apibrėžtos. Leidžiamas veiksmas yra tas, kurį atlikti nebūtina susilaikyti; draudžiamas tas, kurį atlikti privaloma susilaikyti; neleistina – draudžiama ir t. t.

Skirtingą ir subjektyvų vertinimą dažnai sukelia principas „nedraudžiama – leidžiama“. Neretai pamirštama, kad šis principas plačiai taikomas,

⁷⁷ Plačiau žr.: Ю. Бохеньский. Сто суеверий. Краткий философский словарь пред-
рассудков. – Москва: 1993. С. 94.

⁷⁸ Plačiau apie tai žr.: А. А. Ивин. Основания логики оценок. – Москва, 1970; А. А. Ивин. Логика норм. – Москва, 1973; Apie lyginamuosius vertinimus žr.: А. А. Ивин. Grundlage der Logik von Wertungen. – Berlin, 1975.

tačiau nėra universalus ir teisingas visose visuomeninio gyvenimo sferose, ypač teisinių santykių dalyviams. Valstybinių organų, pareigūnų, pedagogų, organizacijų ir kitų asmenų veikloje dėl ypatingo jų statuso ir socialinių funkcijų elgesys reguliuojamas nesiremiant principu „leidžiama visa, kas nedraudžiama“, o remiantis kita taisykle – „leidžiama tai, kas ypač aptarta“.

Taigi tuo pačiu metu negalima kažką daryti ir nedaryti, atlikti tam tikrą veiksmą ir nuo jo susilaikyti. Šiuo pagrindu normų logika formuluoja *norminio neprieštaravimo principą*: joks veiksmas tuo pačiu metu negali būti ir privalomas, ir uždraustas.

Tačiau vertinamieji ir norminiai teiginiai nėra nei teisingi, nei klaidingi. Jų funkcija – ne tikrovės aprašymas, o žmogiškosios veiklos nukreipimas, tikrovės pertvarkymas. Aprašymas parodo dalyką koks yra, vertinimai ir normos nurodo koks jis turi būti. „Lietuva – nepriklausoma valstybė“ – aprašymas. „Gerai, kad Lietuva nepriklausoma“ – vertinimas. Tai gali būti naudinga, tikslinga ir t. t., bet negalima laikyti tiesa ar klaida.

Dar vienas argumentacijos būdas, palaikantis vertinimus, yra *sisteminis jų pagrindimas*, t. y. pagrindimas, priskiriant juos prie gerai pagrįstų vertinamųjų tvirtinimų sistemos.

Pvz.: teisingumo principą galima pagrįsti, įtraukiant jį į pakankamai aiškia, nuoseklia ir pagrįstą žmogaus ir jo istorijos suvokimo sistemą. Erikas Fromas (Fromm) rašo: „Yra pagrindo manyti, kad pastangos į teisingumą ir tiesą yra neatimamas žmogiškosios prigimties bruožas, nors jis gali būti nustelbtas ir iškreiptas, taip kaip ir laisvės pastangos“⁷⁹. Teisingumo poreikį Fromas grindžia analizuodamas visą žmonijos istoriją, tiek socialinę, tiek ir individualią. Istorija rodo, kad betiesiam žmogui teisingumo ir tiesos idėja – svarbiausia priemonė jo kovoje už laisvę ir vystymąsi. Didžioji žmonijos dalis per visą istoriją buvo priversta ginti save nuo stipresniųjų grupių, engiančių ir eksploatuojančių, be to, kiekvienas individas vaikystėje išgyvena bejėgiškumo periodą.

Humanistinės psichologijos atstovas A. Maslou (A. Maslow) iš visos daugybės vertybių, kurių dėl savo prigimties siekia žmogus, išskiria „būties vertybes“. Joms priskiria tiesą, gerį, grožį, tobulumą, paprastumą, visapusiškumą ir kt. Šios vertybės būtinos žmogui aktualizuoti, realizuoti save, išgyventi gyvybiškumą ir pasijusti tikru žmogumi. „Tam tikra visiškai apibrėžta empirine prasme, – rašo Maslou, – žmogui būtina gyventi grožyje, o ne bjaurume, kaip būtina turėti maisto alkanam skrandžiui arba poilsio pavargusiam kūniui. Aš drįstu tvirtinti, kad išties šios buities vertybės daugumai žmonių yra

⁷⁹ Э. Фромм. Бегство от свободы. – Москва, 1988. С. 64.

gyvenimo prasmė, nors daugelis nė neįtaria turį šiuos metaporeikius⁸⁰.

Taigi ir kaip teisingumo reikalavimui, ir kaip vertybės vertinimo argumentacijai randama papildomo palaikymo, įtraukiant šį poreikį į psichologinę žmogaus gyvenimiškųjų vertybių koncepciją.

4.6.4.2. Kontekstiniai vertinimų argumentai

Nei teoriniai, nei empiriniai vertinimai nėra galutiniai iškeltų tvirtinimų ar tezių argumentai. Neretai iškeltas vertinamasis teiginys priklauso nuo konteksto argumentų, kurie jį palaiko. Ir konteksto argumentacijos, ir aprašomųjų tvirtinimų būdai yra: *remtis tradicija, autoritetu, intuicija, sveiku protu, skoniu* ir kt.

Argumentas remiantis tradicija grindžiamas pastovia ir laiko patvirtinta tradicija, remiančia nagrinėjamą vertinamąjį teiginį. Šio argumento svarbus vaidmuo priimant valstybės įstatymus, metodologines ir kitokias rekomendacijas, vertinant sukauptą profesinį patyrimą, tvirtinant moralės normas ir vertybes, aptariant papročius, idealus, ritualų taisykles, įvairias konvencijas, įvairių žaidimų taisykles, etiketo, mandagumo reikalavimus.

Argumentas remiantis autoritetu, nors ir nepakankamas moksliniuose tyrimuose, bet dažnai naudojamas grindžiant priedermes (direktyvas, valstybės įstatymus ir kt.). Jis esti svarbus aptariant vertybes, patarimus, ekspertų nuomonę, metodologines, metodines ir kitas rekomendacijas.

Skiriama *episteminis autoritetas*: a) specialisto, profesionalo, tos srities žinovo praktinis autoritetas; b) mokslininko tyrėjo ir c) mokslininko teoretiko autoritetas, bei *deontinis autoritetas*, t. y. pagal statusą aukščiau esančio asmens ar valdžios institucijos autoritetas.

Deontinis autoritetas dar skirstomas į *sankcijų autoritetą* ir *solidarumo autoritetą*. Pirmasis palaikomas sankcijų, bausmių baime, antrasis – pastangomis pasiekti bendrą tikslą. Už valstybės įstatymų stovi sankcijų autoritetas; už mokslinio vadovo, mokslinės bendrijos (pvz.: laivo kapitono nurodymai, esant pavojingai situacijai) – solidarumo autoritetas. Tačiau šis skirstymas nėra kategoriškas.

Autoritetu besiremiantis argumentas, ypač moksliniame darbe, retai laikomas kaip pakankamas pagrindas vertinimo teisingumui pripažinti. Paprastai jis remiamas aiškiais ar numanomais patvirtinimais, pirmiausia – tiksliniu pagrindimu.

Normos, norminiai aktai, skirtingai nei vertinimai, visada reikalauja tiksliai nurodyti autoritetą.

⁸⁰ A. Маслоу. Самоактуализация / Психология личности: Тексты. – Москва, 1986. С. 111.

Tačiau reikia turėti galvoje tai, kad joks autoritetas negali apeiti moksliniame darbe be tolesnio vertybės ar vertinimo pagrindimo.

Dažniausiai pasitaikančios klaidos, naudojant autoriteto argumentus, yra dvi: griežtas autoriteto ir proto priešpastatymas ir deontinio autoriteto perkėlimas į episteminį.

Argumentas remiantis intuicija naudojamas intelektualėms idėjoms, ypač moralės ir gėrybių, pažinti. Kai kurie mokslininkai mano, kad racionali intuicija yra pagrindinė, jeigu ne vienintelė, priemonė moralinių vertybių pažinime.

Taip pat svarbią reikšmę intuicija vaidina atrenkant *nominalius apibrėžimus ir konvencijas*. Preliminariai priimami sprendimai dažniausiai nėra visiškai aiškūs ir iš anksto sunku numatyti jų padarinius. Tokių sprendimų pagrindimui dažnai tarnauja intuicija. Ja taip pat remiasi patarimai, rekomendacijos ir kt.

Sveiko proto argumentas kartu su tradicijos argumentu yra visų praktinių sprendimų pagrindas. Pirmiausia sveiku protu remiasi neaiškūs ir formuluojami principai, kuriais žmogus vadovaujasi savo gyvenime. Sveiko proto argumentas dažnai esti paslėptas po tam tikromis bendromis socialinėmis idėjomis ir teoriniais samprotavimais. Šis argumentas nurodo, koks turi būti žmogus ir visuomenė remiantis patyrimu, faktais.

Skonio argumentas išimtinai atspindi vertybių sferą ir vertinimų atranką. Jis dažniau negu sveiko proto argumentas yra tiesiogiai reiškiamas argumentacijos procese.

Dažnai skonio argumentas įdomiai reiškiamas šalutiniu būdu, po to kai kiti argumentai savo tobula forma įtikina išsakytų teiginių teisingumą. Jį paprastai naudoja moralistai estetikoje, meno kritikoje, įvairių idėjų propaguotojai.

4.6.4.3. Kvaziempirinis vertinimų pagrindimas

Argumentacijos būdai skirstomi į *universalius*, taikomus kiekvienoje mokslinėje auditorijoje, ir *kontekstinius*, taikomus tik kai kuriose auditorijose. Universali argumentacija skirstoma savo ruožtu į *empirinę*, t. y. kas duota patyrimo, ir *teorinę*, besiremiančią daugiausia samprotavimu.

Tačiau, kaip jau minėjome, empirinis pagrindimas netaikomas vertinimų srityje. Visgi yra tokių vertinimų pagrindimo būdų, kurie tam tikra prasme yra analogiški aprašomojo pagrindimo būdams ir kuriuos galima vadinti *kvaziempiriniais*.

Prie kvaziempirinių vertinimų pagrindimo būdų priskiriami *induktyviniai samprotavimai*, tarp kurių prielaidų yra vertinimų ir išvadų. Tai ne visa indukcija,

analogija, rėmimasis modeliais, tikslinis patvirtinimas, supratimo aiškinimas induktyvaus liudijimo prielaidų naudai ir kt.

Beje, vertybės nėra patyrimo išdava, jų negalima pamatyti, išgirsti, paliesti ir t. t.

Jos parodo ne tai, kas *yra*, o tai, kas *turi būti*. Todėl informacija apie vertybes yra gaunama kitaip nei apie faktus. Informacija apie vertybes gali būti tik išoriškai panaši į empirinę.

Pats paprasčiausias, taip pat ir pats patikimiausias induktyvaus vertinimo pagrindimo būdas yra *ne visa (populiari) indukcija*.

Pvz.:

Suvorovas turėjo būti tvirtas ir narsus.

Napoleonas turėjo būti tvirtas ir narsus.

Eizenhaueris turėjo būti tvirtas ir narsus.

Suvorovas, Napoleonas ir Eizenhaueris buvo karo vadai.

Kiekvienas karo vadas turi būti tvirtas ir narsus.

Tačiau, kaip nurodo A. Ivinas, dabartinė indukcijos logikos teorija iš esmės yra ne visa: joje nėra skyriaus, kuriame būtų nagrinėjami (į tiesą panašūs) samprotavimai, o jų išvados – vertinimai.

Induktyvios argumentacijos populiarus būdas, palaikantis vertybes, yra *analogija*.

Analogija – išprotavimas tam tikro dalyko požymio buvimo pagrindu – panašus į jį kitas dalykas turi tokį patį požymį.

Gali būti tiek objektų požymių, savybių analogija, tiek santykių, požiūrių analogija.

Pvz.: vadovaujantis Saulės sistemos planetų modelio analogija, buvo priimta, kad ir elektronai skrieja orbitomis apie branduolį.

Tačiau analogija visada pateikia tik probleminę (tikimybinę) išvadą. Argumentacija pagal analogiją moksle vertinama kaip gera priemonė naujų idėjų ir prielaidų paieškai, o ne jų pagrindimui. Todėl analogija neturi stipresnės įrodymų jėgos. Panašumas pagal analogiją gali būti paviršutinis ir net klaidingas. Tačiau įrodymas ir įtikinimas – skirtingi dalykai. Neretai net nuoseklus įrodinėjimas pasirodo esąs ne toks veiksmingas, kaip trumpa, bet vaizdinga ir ryški analogija. Įrodymas – stipri priemonė įsitikinimams formuoti, tuo tarpu analogija kaip homeopatiniai vaistai, naudojami mažomis dozėmis, daugeliu atvejų turi ženklų gydomąjį efektą.

Metafora iš esmės reiškia sutrauktą, kondensuotą analogiją. Kiekviena analogija gali tapti metafora. Tradicinėje sampratoje metafora – tropas, sėkmingai perkeltine prasme pavartotas vaizdingas žodis arba posakis. Ši samprata metaforą sieja su analogija. Metafora dažnai atlieka analogijos

funkciją sujungdama skirtingas analogijos puses. Ji sustiprina analogiją ir stipriau veikia auditorijos emocijas ir įsitikinimus, pateikdama minties sant-rauką.

Rėmimasis modeliu nurodo, kas turi būti, *pavyzdys* – kas yra tikro-veje. Pavyzdys, kaip rašėme anksčiau, palaiko aprašomuosius tvirtinimus, rėmimasis modeliu skirtas vertinimui palaikyti.

Modelis arba idealas – asmens ar grupės asmenų elgesys, kuriuo dera sekti.

Sekimas svetimu elgesiu gali būti spontaniškas ir sąmoningas. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju toks sekimas, pamėgdžiojimas, imitacija vaidina svarbų vaidmenį socialiniame gyvenime. Tik to paties elgesio kartojimas nereikalauja pagrindimo. Argumentuoti tenka tuo atveju, kai elgesys orientuotas į sąmoningai pasirinktą modelį, skirtingą ar prieštaraujantį esamiems ar galimiems poelgiams.

Modelis turi remtis autoritetu, turėti prestižą, būti vertingas. Kaip pastebėjo Ž. Ž. Ruso, net „beždžionė pamėgdžioja žmogų, nes bijo, ir nepamėgdžioja jos niekinamo gyvūno, ji teisingu laiko tai, ką daro aukštesnė palyginus su ja esybė“⁸¹.

Yra idealų, kuriais rekomenduojama visuotinai sekti, yra ir elgesio modelių, kuriais rekomenduojama sekti tik tam tikrai, siaurai grupei žmonių. Ir vieni, ir kiti formuoja bei įtvirtina socialines vertybes, kuriomis rekomenduojama sekti visuomenėje, ugdymo procese. Ne tik žmogus, bet ir visuomenė, istorinė epocha dažnai apibūdinama tais idealais ir elgesio modeliais, kuriais ji sekė, kurie turėjo prioritetinę vertę.

Idealu gali būti laikomas žmogus su tam tikrais būdingais bruožais, pasireiškiančiais tam tikroje gyvenimo srityje, pvz.: meilės idealas (Romeo ir Džiuljeta), meilės žmonėms idealas (motina Teresė (Mutter Teresa), pasiaukojimo idealas (Albertas Šveiceris), politinio žmogaus idealas (Gan-di) ir t. t. Idealais taip pat gali būti išgalvoti asmenys: literatūros, mitų, legendų herojai.

Tačiau elgesio modelių gali tapti žmonės, turintys ne tik dorybių, bet ir ydų. Įžymių žmonių (politikų, aktorių, rašytojų ir kt.) ydos, tam tikri trūkumai taip pat gali turėti poveikį žmonėms, ypač norintiems pateisinti savo elgesį. Jeigu įžymūs žmonės turi tokių trūkumų, ydų, visai negėda jų turėti ir eiliniam individui. Taip samprotauja ne vienas.

Be teigiamų elgesio modelių, yra *antimodeliai*, kurių paskirtis pateikti neigiamų, atstumiančių elgesio pavyzdžių. Antimodelio poveikis kartais esti

⁸¹ Ж. Ж. Руссо. Педагогические сочинения: в 2 т. – Москва, 1981. Т. 1. С. 137.

net efektyvesnis negu teigiamo elgesio modelio. Žmogus, stebėdamas neigiamus elgesio pavyzdžius, ugdomi pasipriešinimą jiems, mokosi jų nekartoti, įgyja imunitetą blogiui. Graikijos tragedijose blogio darymas turėjo tikslą sukelti katarsį (gr. *katharsis* – apšalymas, taurinimas), t. y. vidinių konfliktų, įtampos sumažinimą, užslopintų ir agresyvių polinkių išlaisvinimą juos išgyvenus. Psichoanalizėje tai taip pat traktuojama kaip žmogaus emocinė išbrova, išvaduojanti jį iš trauminio pobūdžio išgyvenimų. Kaip išminčius gali pasimokyti iš kvailio, geras muzikantas – iš blogo muzikanto klaidų.

Taigi tiek teigiamas modelis, tiek antimodelis vaidina svarbų vaidmenį asmenybės psichologijoje, samprotavimuose apie moralę, mokyme, asmenybės ugdyme ir kitur. Tokie teigiami elgesio modeliai dažniausiai ir vadinami *idealais*.

Modelius gali turėti įvykiai, situacijos, procesai ir pan. Tokio tipo modeliai vadinami *standartais*. Standartų, kaip ir idealų, naudojimas yra dažnas argumentacijos būdas, palaikantis vienokį ar kitokį vertinimą.

Tikslinis, arba *motyvacinis*, *pagrindimas* yra lygiagretus empirinių aprašomųjų išvadų tvirtinimui ir gali būti vadinamas *tiksliniu patvirtinimu*. Kartais tikslinis patvirtinimas vadinamas *teleologiniu*, ypač jei jis nėra žmogaus tikslas.

Pozityvaus vertinimo tikslinis tam tikro objekto, veiksmo pagrindimas yra nuoroda į tai, kad šio objekto, veiksmo pagalba galima gauti kitą objektą, turintį pozityvią vertę.

Pvz.: kaip tu elgsiesi su kitu žmogumi, taip kitas žmogus elgsis su tavimi. Rezultato teigiamo vertinimo patvirtinimas liudija teisingą priežasties pripažinimą.

Tikslinio pagrindimo auditorijos įtikinamumas iš esmės priklauso nuo trijų aplinkybių: *pirma*, nuo tikslo ir tos priemonės, kuri naudojama jam pasiekti, ryšio efektyvumo; *antra*, nuo pačios priemonės priimtimumo; *trečia*, nuo duotosios auditorijos vertinimo, fiksuojančio tikslo svarbą ir priimtimumą.

Taigi tikslinis pagrindimas atspindi ryšį „tikslas – priemonė“, t. y. priežasties – padarinio. Priemonė yra priežastis, kuria pasiekiamas tikslas – pasekmė.

Tačiau A. Ivinas pabrėžia, kad tikslus pagrindimas yra induktyvinis samprotavimas. Jeigu jame naudojamas priežastinis ryšys yra stiprus, siūloma priemonė priimtina, o iškeltas tikslas esminis, tikslinio pagrindimo išvada yra problemiška, reikalaujanti tolesnio pagrindimo⁸².

⁸² Plačiau žr.: A. A. Ивин. Основы теории аргументации. – Москва, 1997. С. 172–188.

4.6.5. Pirminių ir antrinių argumentų rūšys

Tačiau, be pagrindinių argumentų, diskusijose, aštroje konfrontacinėje polemikoje dažnai naudojami ir antriniai, subjektyvūs argumentai oponentui nugalėti, laimėti polemikoje, dispute, apeliuojant į oponento dorą, psichiką arba auditoriją, publiką, jos nuotaikas, nuostatas. Taip pat, norint tapti nugalėtoju polemikoje, neretai argumentai nukreipiami į subjekto individualias neigiamas savybes, jo elgseną ir veiklą praeityje, jo garbingumą ir t. t. Šiuo atveju bandoma diskredituoti oponentą. Taip pat, norint laimėti geresnę poziciją, apeliuojama į autoritetus, į oponento nekompetentingumą ar nemokšišumą, bandoma remtis gąsdinimais, lyderio nuomone, valdžia ar kita jėgos pozicija. Tai, žinoma, nieko bendra neturi su moksline tolerancija kito nuomonei, su mokslinių argumentų ir tiesos įrodymų procesu, remiantis racionaliū protu.

Tačiau jau antikos laikais ir vėliau filosofijoje ir logikoje buvo įvardijami argumentai, reiškiantys jų svarbos arba gudravimo pobūdį. Tai:

– *argumentum ad rem* (lot.) – argumentas, pagrįstas tikromis dalyko aplinkybėmis, patvirtintas faktais, praktika, t. y. dalykinis argumentas, įrodinėjimų procese nenukrypstant į šalį;

– *argumentum ad veritatem* (lot.) – objektyvaus įrodymo argumentas, turintis tikslą nustatyti tiesą;

– *argumentum legis* (lot.) – dėsningas teiginys;

– *argumentum primarium* (lot.) – pats įtikinamiausias, svarus, nenuginčijamas argumentas;

– *argumentum a posteriori* (lot.) – argumentas, paremtas patyrimo duomenimis;

– *argumentum a priori* (lot.) – argumentas, paremtas proto sprendimais, suformuluotas neatsižvelgiant į patyrimą;

– *argumentum ad iudicium* (lot.) – remiantis sveiku protu;

– *argumenta ex adjunctis* (lot.) – teiginiai, pagrįsti antraeiliais įrodymais;

– *argumenta ponderantur, non numerantur* (lot.) – įrodymo jėgą lemia ne argumentų kiekis, o jų įtikinamumas, „svoris“;

– *argumenta sive fundamenta probationis* (lot.) – sprendimas, vedantis į įrodinėjamos tezės, teisingumo patvirtinimą, pakankamą jos pagrįstumą;

– *argumentum ipse dixit* (lot.) – „įrodymas“, remiantis kienu nors autoritetu. Praktika rodo, jog rėmimasis autoritetu yra nepakankamas vieno ar kito teiginio įrodymas. Piknaudžiavimas šiuo argumentacijos būdu daro žalą mokslo vystymuisi. Šiuo atveju žmonės nagrinėja ne realaus pasaulio

reiškinius, o demonstruoja prisiskaitėliškumą ir aklą nuolankumą buvusiems autoritetams;

– *argumentum ad hominem* (lot.) – pritaikant žmogui; įrodymas, paremtas ne objektyviais duomenimis, bet siekiantis paveikti įtikinamojo jausmus. Tačiau, jeigu jis pateikiamas derinant su objektyviais argumentais, tai prieš jį negali būti ypatingų pasisakymų;

– *argumentum ambiguum* (lot.) – abipusis argumentas;

– *argumentum ex consensus gentum* (lot.) – argumentas, priimtinas visiems kaip teisingas sprendimas;

– *argumentum externum* (lot.) – argumentas iš kitos mokslo srities, neturintis tiesioginio ryšio su ginčijamo klausimo turiniu, įrodinėjama ar paneigiama teze;

– *argumentum nimium probans* (lot.) – lotyniškas argumento pavadinimas, kai per daug įrodinėjama, o kas per daug, tas nieko neįrodo;

– *argumenta concludere* (lot.) – išvados, nutarties argumentas, išprotavimas, silogizmas;

– *argumenta ad versaria* (lot.) – priešininko argumentai, įrodymai;

– *argumentalis* (lot.) – turintis įrodymų;

– *argumentum ab impossibili* (lot.) – argumentas, teiginys, išplaukiantis iš negalimo (neįmanomo);

– *argumentum ad baculinum* (lot.) – susijęs su jėgos taikymu, „lazdos argumentas“;

– *argumentum ad verecundiam* (lot.) – kuklumo argumentas;

– *argumentum ad invidia* (lot.) – nepagrįstas, neįtikinantis, besiremiantis tik pavydu, pykčiu;

– *argumentum ad ignorantiam* (lot.) – argumentas, rodantis oponento nemokšišumą, neinformuotumą šioje srityje. Argumentas naudojamas įrodyti, kad šioje srityje oponentas yra nekompetentingas ir nieko nepadares;

– *argumentum ad misericordiam* (lot.) – argumentas, nukreiptas ne į tezės pagrindimą, o tikintis sukelti oponentui, iškėlusiam šį argumentą, užuojautą;

– *argumentum ex contrario* (lot.) – argumentas nuo priešingo, kontrarinio (lot. *contrarius*) samprotavimo, kai tik vienas iš priešingų teiginių yra teisingas, arba abu neteisingi;

– *argumentum achilleum* (lot.) – netikras, tariamas, apgaulingas, klaidinantis argumentas;

– *argumentum a tuto* (lot.) – argumentas, pagrįstas ištikimybe;

– *argumentum ex silentio* (lot.) – įrodymo būdas tylint.

Tai logikoje išskiriami ir istoriškai apibendrinti naudojami praktikoje argumentai, kurių pagalba polemikoje, diskusijose bandoma racionaliai ar naudojantis įvairiomis gudrybėmis įrodyti savo pozicijos teisingumą, nuginčyti oponentą. Manome, kad jų žinojimas ir taikymas praktikoje padės jaunajam mokslininkui surasti argumentų savo teiginiams apginti ir oponento pozicijai suprasti, abejotinam teiginiui pakeisti neabejotinu, faktais pagrįsti, vaizdžiai įrodyti savo ginamos pozicijos teisingumą.

Tačiau, kaip rodo mokslo ir filosofijos istorija, remiantis vien formalios logikos dėsniais be racionalios argumentacijos neįmanomi nauji moksliniai atradimai, konkretūs mokslo pažangą skatinantys veiksniai, pagrįstos naujos pažiūros ir idėjos.

Todėl plačiau panagrinėkime, kaip gimsta ir yra įtvirtinamos naujos mokslinės idėjos.

Mokslo vystymąsi, jo pažangą lemia egzistuojančių idėjų, koncepcijų, teiginių, požiūrių intelektualinė atranka, kuri remiasi tam tikrais ne tik loginiais, racionaliais, istoriniais, filosofiniais ar kitais kriterijais. Nuo pasirinktųjų kriterijų idėjoms pagrįsti priklauso gaunamas rezultatas. S. Tulminas, remdamasis amžiniais logikos dėsniais, išnagrinėjo naujų mokslinių idėjų atranką ir padarė išvadą, jog induktyvus sudėtingos struktūros logikos mokslas sudaro logiškai susijusių teiginių sistemą. Natūraliai kyla klausimas, kokius formalius požymius turi turėti „teisinga“ sistema. Istorinėje analizėje laikoma, kad mokslinės disciplinos sudaro neformalias logiškai nepriklausomų sąvokų populiacijas, todėl verčia kelti klausimą, koku būdu turi vystytis „vaisinga“ mokslinė disciplina. Formaliosios logikos atstovai iš savo Olimpo aukštumų kiekvienos epochos mokslą matuoja tuo pačiu, neistoriniu, matu, kai tuo tarpu mažiau reiklūs mūsų analizė pageidauja, kad tam tikru laikotarpiu atlikta mokslinės disciplinos intelektualinė atranka atitiktų tas neišspręstas problemas, kurios tuo metu išties egzistavo.

Suprantama, formaliai loginei analizei pateisinti galima teigti, kad ji paprastai pateikia savo abstraktų idealą arba pageidaujama utopinį galutinio tikslo vaizdinį, nesiremama jokiais praktiniais įrodymais, pagal kuriuos galima būtų spręsti apie realiai egzistuojančius mokslinės sampratos privalumus ir trūkumus. Jeigu visą mokslo turinį būtų galima įsivaizduoti kaip vieną aksiominę sistemą, ji suteiktų sėkmingų prognozių galimybę taikymo srityje, tai, žinoma, rezultatas būtų artimas „mokslinei tobulybei“. Tačiau dėl to, kad panaši analizė būtų įtikinama, bet kaip utopinė svajonė, ji turi geriau atlikti kūrybines užduotis. Ji turi būti grindžiama realių tikslų ir metodų samprata. Priešingu atveju utopinė svajonė ne laike – ir mokslo filosofijoje,

ir politinėje arba socialinėje teorijoje bus pasmerkta savo pačios irelevantiškumui⁸³.

Iš mokslo ir filosofijos istorijos pamokų vis labiau aiškėja, kad jokia universali intelektinė procedūra ar vienintelis originalus metodas negali išspręsti skirtingiems mokslams keliamų uždavinių, juolab naujų idėjų, koncepcijų kūrimo ir jų taikymo praktikoje. Kiekviena mokslo šaka, naudą atnešanti disciplina turi savo tikslus ir idealus, kurie ir nulemia jos istorinio vystymosi metodus ir struktūrą. Šiems tikslams, metodams patikslinti, naujoms prielaidoms atsirasti, joms patikrinti organizuojama arba natūraliai atsiranda racionali kolektyvinė veikla, ieškanti argumentų iškeltoms idėjoms pagrįsti.

Iki šiol filosofai ir kitų humanitarinių bei socialinių mokslo krypčių atstovai laikė esant įrodytą „paaiškinimo“ priskyrimą argumentams, teikiant pirmenybę griežtai formalizuotiems ar demonstratyviems argumentams. Tikroji veikla „aiškinimo procese“ – minties genezė dažnai likdavo antraeilė; ji pasireiškėdavo tik dėstomais argumentais, kurie tuo metu buvo įdomūs aiškinant reiškinius. Teorinis atradimas, anot tokių aiškintojų, buvo iškelti dedukcinių santykių modelius, atrastus „aiškinamuosiuose argumentuose“. Kitaip tariant, ne argumentacija, o tam tikrų argumentų aiškinimas, jų komentavimas įgaudavo svarbiausią reikšmę.

„Dabartiniu metu, – daro išvadą S. Tulminas, – turime įvykdyti argumentacijos aiškinimo ir aiškinamosios veiklos filosofinių požiūrių perversmą. Terminai „aiškinti“, „aiškinimo procesas“, „aiškinimas“ taip, kaip jie čia naudojami, pirmiausia priskiriami tai žmogiškosios veiklos kategorijai, kuri gali jungti, gali ir nejungti formalių, demonstratyvių argumentų dėstymo; šie terminai bus taikomi tik kaip antriniai tiems argumentams, kurie įeina į aiškinamąją veiklą. Pvz.: panaudojus šias sąvokas pirmine prasme, tai būtent fizikai, bet ne fizika „aiškina“ fizinius reiškinius. Taigi kalbėti apie tai, kad dėsnis ar teorija „paaiškina“ reiškinius, galima tik išvestine prasme, turint galvoje, kad fizikai tinkamai elgiasi su dėsniu ar teorija aiškindami reiškinį pirmąja prasme. Esant tokiai interpretacijai, argumentas pats savaime nebus reiškinio „aiškinimas“; geriausiu atveju jis gali „tarnauti“ kaip aiškinimas, jeigu jis parengtas tam tikrame kontekste ir teisingai pritaikytas“⁸⁴.

Toks prioritetas aiškinamajai nuosekliai argumentuotai veiklai, prieš teikiant tam tikrus argumentus, turi principinę reikšmę. Tai skatina teikti ne formalius, dedukcinius argumentus, o alternatyvius veiksmus, remiantis

⁸³ Ст. Тулмин. Человеческое понимание. – Москва: Прогресс, 1984. С. 230–231.

⁸⁴ Там же. С. 163–164.

intelektiniais modeliais, programomis, grafikais, diagramomis, empiriniais duomenimis ir kt.

Antra vertus, mokslo vystymasis remiasi kolektyvine sąmone ir veiksmis, kurie yra perduodami iš kartos į kartą. Todėl mokslinės sąvokos, mokslinės pažiūros lieka egzistuoti ir po kūrėjų mirties. Sąvokų sandaupa, išreiškianti disciplinos istorinį vystymąsi, sudaro siuntą (*transmit*) naujai mokslininkų kartai, įtvirtindama konceptualią genealogiją. Ši mokslinių sąvokų siunta, pagimdyta kolektyvinio mokslinio proto, yra viešai paveldima. Todėl pradedančiam mokslininkui, kuris nagrinėja specialią mokslo šaką, būtina perimti jos sukauptas intelektines vertybes ir paversti jas asmeninėmis, ir tik tada jis galės jas kritiškai įvertinti arba, jeigu tai bus būtina, pakeisti, atnaujinti ar siūlyti naują dalyko sampratą. Toks mokslinio turinio ir vertybių perdavimas pradedantiesiems mokslininkams vadinamas jų *sukultūrinimu*.

Taigi norint spręsti mokslines problemas, įtvirtinti savo racionalų, argumentuotą požiūrį, reikia „visiškai suprasti mokslininkui iškeltų uždavinių pobūdį – sukurti naują sampratą ir aiškinimo procedūras, – tik tada, gerai nusimanydami, galėsime kritikuoti jo, t. y. mokslo, pasiekimus. Kitaip mūsų dėsningas utopizmas rizikuoja išsigimti į paprastą fantaziją“⁸⁵.

„Taigi mokslo samprata atsispindi kolektyvinėje jos interpretacijoje. Ši samprata yra instiutualizuota kolektyvinėse aiškinimo procedūrose, kiekviena samprata – intelektinis mikroinstitutas“⁸⁶, – rašo S. Tulminas. Todėl naujas požiūris dažnai susiduria su šia instiutualizuota kolektyvine nuomone, su šiuo mikroinstitutu, kuris paprastai yra konservatyvus, ir jam kritikuoti reikia labai gerai apgalvotų argumentų. Be to, reikia turėti galvoje, jog „moksle reikšmė atskleidžiama dėl aiškinimo procedūros pobūdžio, tiesa – dėl šios procedūros sėkmingo pritaikymo“⁸⁷.

Tose srityse, kuriose mūsų nagrinėjamos intelektinės veiklos turinys nėra labai sudėtingas ir mažiau pasiduoda formalizacijai, ši analogija tarp naujos sampratos ir „instiutualizuotos“ nuomonės neatrodo tokia atbula. Pvz.: tyrinėjant juridinių sąvokų istoriją, nesunku atkreipti dėmesį ne į formalius apibrėžimus ir logines išvadas, įkūnytas besikeičiančiuose juridiniuose kodeksuose ir sprendimuose, bet ir į nuoseklias naujas situacijas, kuriose šios sąvokos taikomos, taip pat į tai, kaip šie pokyčiai atsispindėjo jo pirminėje reikšmėje. Niekam ir į galvą neateitų, kad įprastą teisės techninį terminą galima visiškai paaiškinti paprastais verbaliniais apibrėžimais; greičiau jo

⁸⁵ Ст. Тулмин. Человеческое понимание. – Москва: Прогресс, 1984. С. 231–232.

⁸⁶ Там же. С. 171.

⁸⁷ Там же. С. 178.

juridinė reikšmė pažangiai vystosi kaip naujos teisminės praktikos akumuliacijos pasekmė, kuri suteikia jai naują prasmę. Tas pats yra su socialinėmis ir politinėmis sąvokomis; politinės ar socialinės minties istorija, parašyta žodiniiais apibrėžimais ir išvadomis bei terminais, būtų parodija. „Tokie terminai, kaip „demokratija“, „susirinkimų laisvė“, „lygybė prieš įstatymą“, atitrūkę nuo institucinio gyvenimo ir žmonių reikalų, reikštų ne daugiau nei abstraktų teiginį ir pageidavimą. Žmonių socialinio–politinio mąstymo tikrasis matas yra ne formalios politinių terminų definicijos, bet jų instituciniai socialinės ir politinės praktikos elementai“⁸⁸.

Taigi socialinės ir politinės sąvokos iš principo niekuo nesiskiria nuo mokslinių, priešingai, santykis tarp racionalaus mąstymo ir praktikos nepaprastai panašus. Abiejose srityse sąvokos įgauna prasmę dėl to, kad jos tar nauja žmogiškiems tikslams pasiekti realiose praktinėse situacijose.

Psichologiniai argumentacijos ypatumai. Argumentaciją, be filosofinės, loginės analizės, galima nagrinėti psichologiniu požiūriu, t. y. kaip žmogus gali veiksmingai ją panaudoti, racionaliai ir kritiškai mąstydamas, ieškodamas tiesos ir pagrįsdamas bei įrodydamas savo teiginių teisingumą. Taigi nagrinėsime argumentacijos techniką.

Kokia gi yra argumentacijos anatomija?

Tvirtinimai, kurie tarnauja išvadoms pagrįsti, vadinami samprotavimų *teiginiais* arba *prielaidomis*. Teiginiai ir tvirtinimai pateikiami kitiems *įtikinti* tam tikros išvados absoliučiu ar kažkokiu tikėtiniu teisingumu.

Prielaidos – tvirtinimai, kurie paremia išvadą. Jos sudaro dalį argumentacijos, kuri atsako į klausimą „kodėl?“ („Aš įsitikinęs tuo, o mano įsitikinimo priežastys yra tokios...“). Egzistuoja tam tikri *prielaidų indikatoriai*. Jie parodo, kad už jų yra prielaida ar tvirtinimas. Tokia sakinio konstrukcija ne tik loginiu, bet ir racionaliū bei psichologiniu požiūriu yra įtikinamesnė ir koncentruojanti dėmesį į konkrečius „faktus“, „nuomones“ ir t. t.

Tokiais prielaidų indikatoriais gali būti žodžiai:

- kadangi;
- dėl to;
- jeigu;
- esant tokioms sąlygoms;
- kaip rodo;
- ką nurodo;
- esant priežasčiai;

⁸⁸ *Ст. Тулмин. Человеческое понимание... С. 172–173.*

galima daryti išvadą;
 pirmiausia (numatomos ir kitos prielaidos);
 iš to; taigi;
 tuo metu, kai;
 atsižvelgiant į tai;
 esant prielaidai;
 iš to, ... ir t. t.

Išvada – argumentacijos tikslas arba ta jos dalis, kuri atsako į klausimą: „kas?“. Tai įsitikinimas ar požiūris, kurį palaiko ar gina prielaidos. Kai kurie autoriai mano, jog išvada yra pats svarbiausias argumentacijos elementas. Kiti teigia, kad ir prielaidos, ir išvada yra svarbu kaip argumentacijos elementai.

Argumentacija pradedama tiek nuo prielaidų, tiek nuo išvados. Egzistuoja ir išvados indikatoriai, kurie nurodo, kad po jų seka išvada. Pvz.:

todėl;
 vadinasi;
 kadangi;
 taigi;
 tada;
 tai rodo, kad (matyti, kad);
 atitinkamai;
 iš to seka;
 galima daryti išvadą, kad;
 kaip rezultatas;
 suvedus prielaidas;
 dėl šių priežasčių;
 žinoma, suprantama, kad...

Argumentacijos struktūroje gali būti ir kitų elementų – manymas (spėjimas), apybrėža (t. y. apibrėžimo išdava), taip pat kontrargumentų.

Manymas – tvirtinimas, nesiremiantis jokiais įrodymais. Jis gali būti išreikštas žodžiais arba numanomas. Tačiau jis taip pat gali būti tam tikro tvirtinimo prielaida.

Apybrėža – apribojimas, sąlygojantis išvadą. Joje formuluojamos sąlygos, kurias vykdant išvada bus pagrįsta.

Argumentacijos procese gali būti argumentų, kurie panaudojami formuluojant pagrindinę argumentacijos išvadą. Jie vadinami *subargumentais*.

Kontrargumentai – teiginiai, neigiantieji (griaunantieji) tam tikrą išvadą. Tokie tvirtinimai vadinami kontrargumentacija. Juos gali pateikti

oponentas arba pats argumentuojantis asmuo, norėdamas parodyti jų silpnumą prieš pagrindinį jo argumentą ar išvadą.

Taigi argumentuodami norime įtikinti kitus savo teiginių teisingumu. Norėdami realizuoti šį tikslą, turime gerai suprasti pačios argumentacijos struktūrą. Diana F. Halpern (Diane F. Halpern)⁸⁹ nurodo, jog norėdami būti tikri dėl savo argumentacijos sėkmės, turite atsakyti sau į tokius klausimus:

1. Kokia jūsų išvada? Kitaip tariant, kokią mintį (ar mintis) norite pateikti klausytojams? Argumentacija susideda iš dalių, ir jeigu jūs neturite išvados, tai nėra ir argumentacijos.

2. Kokiais teiginiais grindžiamos jūsų išvados?

3. Kokius darote spėjimus? Ar teisingi šie spėjimai? Ar verta juos aiškiai suformuluoti?

4. Kokiomis sąlygomis jūsų išvada gali pasirodyti neteisinga? Kitaip tariant, ar reikia apybrėžos?

5. Kokie kontrargumentai? Kodėl skaitytojas ar klausytojas negali tikėti jūsų išvada?

6. Ko trūksta? Ar galimos kitos išvados iš turimų prielaidų? Ar egzistuoja kiti argumentai? Kiti spėjimai? Čia būtina išeiti už jūsų vartojamos informacijos ribų ir pagalvoti, kas dar gali būti svarbu.

Kiekvieno asmens argumentacija gali būti įvairaus lygio. Kiekvienas dalyvaujantis diskusijoje arba aprašydamas savo argumentaciją, susiduria su kita argumentacija, patvirtinančia ar paneigiančia jo argumentus. Todėl svarbu turėti kriterijų, kuriais remiantis būtų galima įvertinti argumentacijos „svorį“ ir įtikinamumą.

D. Halpern⁹⁰ argumentacijai įvertinti siūlo tris kriterijus. *Pirmas kriterijus* – prielaidų priimtinumą ir neprieštarinumą. *Antras kriterijus* – prielaidų ir išvadų ryšiai. Ar palaiko prielaidos išvadą? Ar išvada seka iš prielaidų? *Trečias kriterijus* – slaptos argumentacijos dalys. Ar nėra kažko, kas galėtų pakeisti jūsų išvadą? Ar trūkstami vertinimo komponentai neprieštarauja išvadai.

Šie argumentacijos vertinimo kriterijai paprastai laikomi svarbiais ir įtikinamais.

Mokslinėje veikloje susiduriama su aibe išvadų, kurios yra įvairiai grindžiamos arba tik deklaratyvios, skirtingo įtikinamumo. Todėl tyrinėtojai

⁸⁹ D. Halpern. Психология критического мышления (перевод с англ.). – Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 222–223.

⁹⁰ Там же. С. 223, 231.

iškyla problema atrinkti ir surasti, kurias išvadas galima priimti kaip svarias, labiausiai įtikinamas. Tam tenka atlikti šių išvadų analizę arba tyrimą.

D. Halpern⁹¹, siekdama šio tikslo, siūlo atlikti tokią argumentacijos tyrimo procedūrą.

1. Pirmiausia, ką reikia padaryti, tai perskaityti ar išklaudyti tekstą ir nustatyti, ar yra jame argumentacija. Ar yra jame nors viena prielaida ir nors viena išvada. Jeigu nėra, tai tolesnės analizės nereikia.

2. Raskite visus suformuluotus ir nesuformuluotus komponentus: prielaidas, išvadas, manymus, apybrėžas ir kontrargumentus.

3. Patikrinkite prielaidų priimtinumą ir neprieštaringumą. Jeigu visos prielaidos nepriimtinos, galima toliau neanalizuoti, kadangi aišku, jog argumentacija neįtikinama. Jeigu nepriimtinos tik kai kurios prielaidos, palikite jas ir tęskite priimtinių prielaidų analizę. Jeigu prielaidos prieštarauja viena kitai, spęskite, ar galima pagrįstai vieną ar keletą iš jų atmesti. Argumentacija negali būti įtikinama, jeigu prielaidos prieštarauja viena kitai, tačiau gal jums pasiseks pašalinti šiuos prieštaravimus.

4. Sudarykite argumentacijos schemą.

Išnagrinėkite paramos jėgą, kurią sudaro kiekviena prielaida išvadai. Įvertinkite paramos jėgą: jos nėra, ji silpna, vidutinė ar stipri. Atkreipkite dėmesį į palaikančių prielaidų kiekį. Daug palaikančių prielaidų gali užtikrinti stiprią išvados paramą konvergentinėje struktūroje, net jeigu kiekviena iš jų atskirai užtikrina tik silpną paramą. Atsiminkite, kad grandininėje struktūroje viena silpna grandis gali sugriauti visą samprotavimą.

5. Peržiūrėkite kontrargumentų, manymų, apybrėžų, suformuluotų ar praleistų, neįtrauktų prielaidų jėgą. Kokį vaidmenį jos vaidina: sustiprina paramą, sukuriama kitų prielaidų, susilpnina ją ar apskritai panaikina?

6. Ir pagaliau pereikite prie argumentacijos įtikinamumo, vertinimo apskritai. Ji gali būti neįtikinama, visiškai įtikinama arba tarpinė. Jeigu taip yra, tai koks įtikinamumo lygis: silpnas, vidutinis, stiprus?

---

⁹¹ Д. Халперн. Психология критического мышления (перевод с англ.). – Санкт-Петербург: Питер, 2000. С. 233.

5. MOKSLINIO TYRIMO METODOLOGIJOS KONTŪRAI

5.1. Mokslinio tyrimo metodologijos samprata

Tiksliai apgalvota metodologija yra tyrimo siekla, ji lemia ir vysto tyrimo metodus, o reiklus mokslinis, turiningas tyrimas atskleidžia reiškinių prigimtį.

N. K. Gončiarovas

Metodologija (gr. *methodos* – tyrimo kelias; *logos* – mokslas) – tikrovės pažinimo teorija, tirianti mokslinio mąstymo būdą bei principus. Siauresne prasme – mokslas, aiškinantis mokslinio tyrimo metodus, bendrų mokslo metodų teoriją.

Tačiau, priklausomai nuo metodologijos paskirties, ji skirtingai aiškina ma filosofiniu, bendramoksliniu, konkrečiu atskiro mokslo ar mokslinio tyrimo metodikos ir technikos lygmeniu. Taigi kalbant apie metodologiją, reikia diferencijuoti ją suprasti ir išsiaiškinti, koki jos lygmenį turime galvoje.

Filosofijoje plačiausia prasme metodologija suprantama kaip mokslas apie žmogiškos veiklos konstravimą. Tai pažintinės veiklos metodologija, mokslo metodologija. Tačiau metodologijos ir filosofijos santykiai yra sudėtingi tuo, jog metodologija gali būti traktuojama filosofškai, o filosofija gali būti apibūdinama apskritai metodologijos rėmuose. Šios situacijos dvi-prasmiskumas buvo nulemtas istoriškai. Kol moksle dominavo tikėjimas tvirtais pažinimo standartais, filosofija buvo traktuojama ir vertinama bendrais pažinimo metodologijos terminais. Kadangi XX a. pažinimo standartai atskleidė savo priklausomybę nuo paties pažinimo proceso, nuo pažinimo subjekto išsilavinimo ir nuo pažinimo objektų tipo, tai metodologijos pagrinduose išryškėjo socialiniai, žmogiškieji, kultūriniai, istoriniai „matmenys“, ir tai pareikalavo naujo jų socialinio filosofinio supratimo ir įprasminimo.

Todėl iškilo aikštėn metodologijos sąlygotumas, ne patikimumo prasme, o priklausomumo nuo tam tikrų žmonių veiklos sąlygų.

¹ Современный философский словарь. – Лондон–Москва–Минск; Панпринт, 1998. С. 487.

Šiuolaikinės metodologijos ir pažinimo teorijos vystymosi procese vis daugiau vietos užima klausimai, susiję su pažintinių problemų dinamikos, pažintinių priemonių kultūrinio, istorinio pobūdžio paradigmu, kategorijų ir sąvokų aiškinimu, naujų pažintinių nuostatų, pozicijų formavimu.

Šia prasme filosofija atlieka metodologinę funkciją tam tikrų mokslų atžvilgiu. Šiuolaikiniame etape ši funkcija susijusi ne su mokslinių disciplinų tyrimo normomis ir taisyklėmis, būtinomis priedermėmis (kaip buvo sovietiniais metais, remiantis vienintele „teisinga“ marksistine–leninine filosofija), o su problemų ir paradoksų pobūdžio aiškinimu, reikalaujančiu tam tikrų mokslų pažintinių technologijų ir visuminio tyrimo organizavimo pertvarkos, pažintinių sąlygų patikslinimo.

Taigi metodologija iš bendrų veiklos normų ir taisyklių, nurodymų visumos tampa mokslinių problemų kėlimo ir aiškinimo priemone. Todėl metodologija įgyja kultūros problemos statusą, tampa šiuolaikinės, taip pat ir mokslinės kultūros įprasminimo bei naujo požiūrio į mokslą šaltiniu. Tačiau tiek metodologija, tiek filosofija nėra nuolatinėje statinėje būklėje, o pasipildo naujomis koncepcijomis ir nuolat kinta. Todėl būtina pažinti tai, kas yra naujausia, kokios metodologinės novacijos dabar dominuoja ir į tai atsižvelgti.

Mokslotyroje mokslo metodologija yra suprantama kaip „mokslotyros konceptuali šaka, kuri interpretuoja–kuria mokslo–epistemologinių žinių modelius–submodelius, mokslinių–teorinių–empirinių modelių matus–būdus, žinių definicijų–genezės metodikos matus, kūrybinis–gnostines–*a posteriorines* (remiantis patyrimu – *R. T.*) interpretacijų–koncepcijų sistemas“².

Štai toks sudėtingas mokslo metodologijos aiškinimas akcentuoja ją kaip žinių, teorinių, empirinių modelių, definicijų, genezės, kūrybiškumo, koncepcijų sistemų matavimo ir interpretacijos pažintinę priemonę.

Taigi mokslo metodologija daro įtaką filosofijos, logikos teorijoms, idėjoms, jas interpretuodama ir vertindama moksliskai, remdamasi to meto mokslo novacijomis.

Sociologija kaip atskiros disciplinos metodologija traktuojama dvejopai. Plačiaja, fundamentaliaja prasme kaip „disciplinos tyrimo metodų filosofinis vertinimas; interesas konceptualiems, teoriniams ir tiriamiesiems žinių aspektams“ ir taikomąja, praktine prasme kaip „metodų ir strategijos naudojimas disciplinos duomenims manipuluoti ir žinioms gauti“³.

² Современный словарь по логике (составитель–автор В. В. Юрчик). – Минск: Современное слово, 1999. С. 355.

³ Большой толковый социологический словарь (Дэвид и Джулия Джери), т. 1. – Москва: ВЕЧЕ. АСТ, 1999. С. 417.

Antruoju atveju, siaurąją prasme terminas paprastai taikomas tyrimo metodams ir nekelia abejonų dėl jų validumo ir naudojimo tinkamumo.

Taigi plačiausiai metodologija suprantama kaip metodų mokslas. Naujojoje Britanijos enciklopedijoje teigiama, kad tai yra metodų mokslas, bendroji tikrovės mokslinio pažinimo metodų teorija, taip pat tikrovės pažinimo teorija, tirianti mokslinio mąstymo sąlygas, būdus ir principus. Kaip filosofinė kategorija apskritai reiškia naujų žinių atskleidimo procesą⁴.

Metodologija dažniausiai suprantama kaip bendros tyrimo strategijos sritis, o metodika – kaip tyrimo taktika. Metodologija atskleidžia bendramokslines pažinimo priemones, o remdamasi filosofija, suteikia socialinių procesų nagrinėjimo dialektinį metodą, sisteminių–struktūrinių socialinių reiškinių ir objektų aiškinimą bei jų analizės būdus, apskritai nurodo paieškų kryptį.

Jaunasis mokslininkas, norėdamas gerai pasirengti moksliniam tyrimui, pirmiausia ir turėtų remtis šia mokslinio pažinimo metodų teorija, iš jos išplaukiančia mokslinių ieškojimų logika bei mokslinio tyrimo būdų strategija. Šia logika ir strategija remdamasis, magistrantas ar doktorantas turėtų numatyti, atsirinkti ir išnagrinėti jam optimaliai tinkamų koncepcijų, doktrinų, metodų, procedūrų, technikos sistemą pagal mokslinio darbo profilį ir specifiką.

Metodologijos išėities principas, kuriuo remiasi tyrėjas, yra jo euristinė (paieškų) funkcija. Ji turi prasmę tik tuomet, kai ne tik padeda aprašyti ar paaiškinti kurią nors dalykinę sritį, bet ir tampa naujų žinių, faktų gavimo ir apibendrinimo instrumentu.

Ši euristinė funkcija, būdama tam tikru orientyru moksliniame tyrime, padeda atspindėti objektyvią tikrovę, įsiskverbti į dar neištirtas nagrinėjamojo dalyko sritis ir, remdamasi turimomis žiniomis, teoriniais ir empiriniais tyrimo metodais, surasti naujų žinių, pažvelgti į tyrimo objektą kitu aspektu ir pasiūlyti mokslinei teorijai ar praktikai naujus veiklos principus ir būdus.

Taigi metodologija tyrėjui tampa kompleksiniu, loginiu metodu naujų taikomųjų žinių paieškose. „Kiekvienas mokslas yra taikomoji logika”, – rašė Hėgelis.

Kokiomis kryptimis tyrinėtoją paprastai nukreipia metodologinė teorija? Dažniausiai išskiriamos pagrindinės kryptys ir funkcijos: *orientuojamoji, prognozuojamoji ir klasifikuojamoji*.

⁴ The New Encyclopedia Britannica (1976). 15–thed. Vol. 6. P. 840.

Orientuojamoji nukreipia tyrėją į duomenų apie tyrimo objektą rinkimo paieškas, *prognozuojamoji* remiasi tam tikros socialinės srities kazuolinių, t. y. atsitiktinių, priklausomybių aiškinimu; *klasifikuojamoji* padeda susisteminti išaiškintus faktus, priklausomai nuo esminių savybių ir ryšių, t. y. jau neatsitiktinai.

Metodologija kaip metodų teorija aprėpia ne tik pažinimo sąlygų, būdų, tam tikrų veiksmų sampratą, bet ir filosofines išeities pozicijas bei mokslinės mąstysenos principus. Šie principai nėra pastovūs, jie priklauso nuo pasirinktos filosofijos šakos, tautos istorinių sąlygų kaitos, visuomenėje vyraujančių idėjų, nuo mokslo raidos lygio, nuo tyrėjo vertybinių, pasaulėžiūrinių nuostatų. Todėl keičiantis šioms sąlygoms, keičiasi jos turinys ir problematika. Antra vertus, diferencijuojantis mokslams, naujus reikalavimus įgauna pažinimo mokslškumo kriterijus. Dominuojant bendriems, visuotiniams socialinių reiškinių metodams: istoriniams, formaliosios logikos, psichologiniams, sociologiniams, statistiniams, technologinio prognozavimo, atsiranda poreikis adaptuoti juos pagal socialinių mokslų kryptis, tarp jų ir teisės, edukologijos, policijos veiklos ir kt., specifiką ir jos nagrinėjamą turinį, objektą ir dalyką. Tam padeda bendroji mokslotyra, t. y. mokslo šaka, tirianti mokslo apskritai funkcionavimo ir raidos dėsningumus, mokslinės veiklos struktūrą ir dinamiką, mokslo sąveiką su kitomis socialinėmis institucijomis, materialiniu bei dvasiniu visuomenės ir jos narių gyvenimu ir veikla.

Toliau, nesigilindami į metodologinius pažinimo teorijos principus, jos vystymosi dėsningumus, aptarsime du pagrindinius, *teorinio* ir *empirinio*, pažinimo proceso aspektus.

Visa pažintinė žmogaus veikla paprastai skirstoma į empirinę ir teorinę, t. y. į faktinės medžiagos rinkimą ir jos teorinį aiškinimą. Kiekvienas tyrimas taip pat remiasi tam tikra faktine medžiaga ir vėlesniu jos aiškinimu. Pagal tai ir yra skirstomas visas pažinimo proceso turinys: empirinis ir teorinis. Taigi ir visi moksliniai tyrimai skirstomi į šias rūšis. Šių aspektų tarpusavio ryšiais apibūdinama ir mokslo pažanga. *Empiriniu aspektu* ji apibūdinama kaip esamų teorijų taikymas vis naujiems faktams bei reiškiniams aiškinti, o *teoriniu aspektu* – kaip naujų teorijų kūrimas.

Šiuolaikinėje mokslotyroje šiuo pagrindu įprasta skirstyti ir tyrimus į *fundamentaliuosius* ir *taikomuosius*.

Fundamentalieji tyrimai skirti naujų gamtos ir socialinių raidos dėsningumų paieškoms, teorinių mokslinių problemų sprendimui. Tai iš principo naujų originalių sprendimų paieškos. Tai daktarinių, ypač habilitacinių daktarinių, disertacijų arba net išties mokslinių kolektyvų, tyrimo institutų

tyrimų paskirtis. Tačiau svarbu pažymėti, jog fundamentaliųjų tyrimų rezultatus būtina toliau nagrinėti ir panaudoti taikomuosiuose moksliniuose tyrimo darbuose. Fundamentaliąjį mokslo rezultatai dažniausiai esti abstraktaus pobūdžio, jiems įgyvendinti reikia daug laiko. Pvz.: A. Einšteino sukurtos reliatyvumo, tikimybių teorijos taikomųjų mokslų buvo pradėtos realizuoti tik po kelių dešimtmečių, kai prasidėjo kosminiai skrydžiai, kai atsirado visuomenės poreikis. Taip pat, pvz.: teisės ir humanitariniuose moksluose žmogaus teisių, teisinės demokratinės valstybės teorijos idėjos formavosi šimtmečius, tuo tarpu norint jas realizuoti, būtina taikomaisiais tyrimais iširti istorines sąlygas, visuomenės išsivystymo lygį, visuomeninės ir individualios sąmonės brandumą, ekonomines sąlygas, teisėtvarkos ir teisėsauogos pareigūnų išsilavinimo ir išsiauklėjimo lygį ir kt. Tai yra tolesnis taikomosios teisėtyros uždavinys.

Taikomųjų tyrimų tikslas yra ieškoti ir tobulinti metodus, būdus, priemones teorijos iškeltooms koncepcijoms įgyvendinti, jos tyrimo rezultatams diegti į praktiką. Empiriniai tyrimai, pagrįsti eksperimentais, sukaupia profesine patirtimi ne tik praturtina, išplečia teorines žinias, bet parodo ir įrodo arba patikslina, arba paneigia teorinių idėjų gyvybingumą. Taip sukuriama moksliniai naujadarai.

Nors gautos empirinės medžiagos turinys yra žemesnio mokslinio lygio, tačiau jo teorinis sąlygiškumas nepaneigia jos santykinio savarankiškumo ir reikšmės. Ši gauta konkreti empirinė medžiaga padeda geriau iliustruoti teoriją, atskleisti, geriau, populiariau suvokti aiškinamųjų reiškinių ir procesų pobūdį. Dėl to ir empirinės medžiagos kaupimas, jos apibendrinimas yra svarbus mokslo pažangos veiksnys. Suprantama, sukauptos medžiagos santykis su priimtuju teoriniu turiniu, kuriuo remiasi empirinis tyrimas, būna įvairus. Naujai atrandami faktai gali atitikti teorinius teiginius ir išplėsti jų taikymo ribas. Tačiau jie gali būti nepaaiškinami, remiantis tomis teorijomis, ir jas pačias pagal naujus faktus gali tekti koreguoti arba ieškoti naujų teorinių teiginių šiems empiriniams faktams paaiškinti.

Taigi empiriniai tyrimai turi remtis tam tikra teorine pozicija. Antra vertus, praktinis empirinis tikrovės pažinimas nėra baigtinis procesas, jos pažinimas yra nepabaigiamas, nuolat tobulėjantis procesas.

Todėl nors jaunųjų mokslininkų darbai daugiausia ir yra empirinio pobūdžio, jų reikšmė ir mokslui, ir paties žmogaus saviugdai bei savimokai yra reikšminga ir veiksminga gilesnio studijų proceso dalis.

Tačiau pradedančiam jaunajam mokslininkui pirmiausia iškyla problema, kaip ir kokia metodologija, kokiais dėsniniais remtis, į ką orientotis organizuojant tyrimo procesą?

Kryptingas ir tikslingas mokslinis darbas pirmiausia remiasi išeities pozicija, aiškiais mokslinės veiklos principais. Šiam darbui stiprius pamatus grindžia bendrieji gamtos, visuomenės ir asmenybės egzistavimo ir vystymosi dėsniai ir dėsningumai. Tokie bendriausi dėsningumai yra formuluojami mokslotyroje, filosofijoje, sociologijoje, psichologijoje. Be jų, yra specifinių dėsningumų, kurių tikslas išaiškinti ir suformuluoti tam tikrų mokslo krypčių, nagrinėjančių tam tikrų specifinių reiškinių, objektų, idėjų vystymosi dėsningumus arba tendencijas.

Mokslinio tyrimo metodologinė funkcija ir yra organizuoti moksliskai kryptingus teorinius ar empirinius tyrimus, remiantis šiais dėsniais ar dėsningumais.

Bendriausi mokslo dėsniai (*scientific law*) formuluoja empirinių reiškinių vienareikšmius ryšius, kai vienas reiškinys sudaro sąlygas arba lemia kito reiškinio atsiradimą (A sudaro sąlygas B atsirasti). Tai universalus *deterministinis dėsnis*, kuris yra daugiau negu fakto konstatavimas, nes nurodo priežastinį ryšį. Pvz.: edukologijos mokymo procese galima išskirti tokius dėsningumus: mokymo proceso turinio, priemonių, metodų ir formų priklausomumą nuo mokymo tikslų ir uždavinių; mokymo priklausomumą nuo išorės ir vidaus sąlygų ir kt.

Teisėje – Romos teisė, prigimtinė teisė determinuoja demokratinių valstybių teisinius kodeksus ir t. t.

Be deterministinių, egzistuoja *tikimybiniai dėsniai*. Pvz.: jeigu yra A, tai egzistuoja tikimybė, jog yra ir B (mažiau nei 1, bet daugiau nei 0). Tai *statistinio pobūdžio* dėsniai. Taip pat, pvz.: finansų teisėje Roberto Grešamo dėsnis (hipotezė) „blogi pinigai turi tendenciją išplauti iš apyvartos gerus pinigus“ ir kt.

Empiriniai dėsningumai remiasi sistemingu stebėjimu arba patirtimi, priešingai nei spekuliatyviniai tvirtinimai arba grynai teorinės žinios. Tai faktinė tiesa, tačiau kol kas nepaaiškinta teoriškai. „Empirizmo problema“ moksliniame metode siejama su indukcija, turinčia laikiną universalų apibendrinimo statusą, besiremiantį nuosekliu stebėjimu.

Teoriniai dėsniai išreiškia abstraktų tam tikros tikrovės srities regėjimą, paprastai išreiškiamą bendros koncepcijos formulavimu.

Idealaus tipo arba *grynojo tipo* (*ideal type or pure type*) *dėsningumai* atspindi bendro arba atskiro reiškinio įprasminimą, idealizuoja jį turint tikslą nagrinėjamą reiškinį išanalizuoti ir paaiškinti tiktai abstrakčia arba „gryna“ (idealizuota) forma. Pvz.: politinėje ekonomijoje „tobula konkurencija“. Tai suteikia galimybę supaprastintai tirti reiškinį ir formuluoti aukš-

čiausio lygio universalius apibendrinimus (mokslinius dėsnius), kurių požiūriu realūs pasauliniai įvykiai gali būti analizuojami ir aiškinami kaip sudėtingesnės empirinės išėities pozicijos.

Idealūs dėsnių tipai dažnai panaudojami mintiniuose eksperimentuose, formuluojant istorines sąvokas euristiniu metodu, kuris padeda aiškiau aprašyti ir išnagrinėti istorinius reiškinius.

5.2. Socialinio pažinimo ypatumai

*Tūkstantis kelių veda į klydimus, į tiesą –
tikrai vienas.*

Ž. Ž. Ruso

Socialinis pažinimas kaip valstybės, visuomenės, joje egzistuojančių santykių, kultūros ir žmogaus pažinimo priemonė, skirtingai nei gamtos kaip natūros pažinimas, atsirado tik XVIII a., nors valstybės ir žmogaus klausimai mąstytojus domino per visą filosofijos istorijos vystymąsi.

Socialinis pažinimas kaip objektyvios tikrovės atspindžio aukščiausia forma neegzistuoja nepriklausydamas nuo tam tikrų individų vertybinių orientacijų, pasaulėžiūros, jų asmeninės veiklos, sukaupto patyrimo. Tačiau šie individai gali pažinti nauja, tik įvaldę kolektyviai sukurtas, objektyvizuotas, nepriklausomas nuo subjektyvios tyrėjų pozicijos, reikšmingas ir tikroviškai susistemintas žinias.

Socialinio pažinimo metodologija specifinė ta prasme, jog tyrėjui tenka rekonstruoti praeitį, modeliuoti ateitį, taip pat gerai suprasti dabartį, kuriuje reiškiniai dažniausiai yra dinamiški, „nesubrendusio“ pavidalo, ir todėl sunku formuluoti žinias apie jų esmę.

Antra vertus, socialiniame pažinime sudėtinga ir problemiška yra tiesos sąvoka, kadangi ji glaudžiai siejasi su „vertybės“ ir „praktinio reikšmingumo“ sąvokomis. Kai moksliniame darbe tyrėjas tvirtina, jog pasiekė tikslą, kyla klausimas, kaip šį tvirtinimą suprasti? Ar kaip tiesos, ar kaip vertybės atskleidimo, ar kaip rezultata, turintį praktinę reikšmę? Kai kurios filosofinės koncepcijos, pvz.: pragmatizmas, taip pat struktūrinė funkcionalinė analizė teigia, jog filosofija ir socialinis pažinimas atsako ne į klausimą „kodėl?“, o į klausimą „kaip?“. Tai todėl, kad tai siejama su žmogaus veikla ir jo subjektyviu suinteresuotumu, keliančiu savo tikslus. Be to, prieš tyrėją dažniausiai yra regimybė, o ne reiškinys ir jo esmė.

Socialinių reiškinių sampratai didžiulę reikšmę turi *istorizmo principas*. Jis ne tik sieja draugėn visus tris žmogaus ir visuomenės istorinio egzistavimo laikotarpius – praeitį, dabartį ir ateitį, bet svarbiausia aktualizuoja praeitį ir ateitį dabartyje, be ko negali egzistuoti sąmoninga ir kryptinga visuomeninė istorinė ir žmonių pažintinė veikla. Be to, šis principas suteikia galimybę įvertinti visuomenėje vykstančio reiškinio santykių vientisumą, jo vystymosi eigą ir tuo pagrindu numatyti būsimas jo vystymosi tendencijas. Tačiau dėl nuolatinio istorinio visuomenės reiškinų vystymosi pavojingas praėjusio patyrimo tiek nepakankamas įvertinimas, tiek dogmatizavimas. Istorinis visuomenės reiškinų kritiškas vertinimas yra objektyvios sampratos svarbiausia sąlyga. Neatsitiktinai sakoma: „be istorijos nėra teorijos“.

Būdingas socialinio pažinimo ypatumas yra pažinimo subjekto sampratos vertybinė, pasaulėžiūrinė nuostata. Kitaip tariant, pažintinio požiūrio samprata yra neatskirta nuo vertybinio požiūrio, kuris ypač lemia pažinimo ar gauto tyrimo rezultato interpretaciją. Taigi naujo pažinimas yra ir naujos interpretacijos rezultatas.

Tačiau vertybės sąvoka mokslinio pažinimo procese turi daugelį aspektų, kurie atspindi įvairų akseologinį turinį. Vienu atveju vertybiškumas pažintiniame teoriniame kontekste yra priešingas kognityviniam požiūriui, kadangi yra emociškai įkvėptas, nulemtas subjekto vertybinės sąmonės (dorinės, filosofinės, teisinės, religinės ir kt.), susiformavusių interesų, nuostatų, prioritetų ir t. t., t. y. sociokultūrinių veiksmų visumos.

Kitu atveju vertybinės orientacijos egzistuoja pačiame pažinime kaip loginiai metodologiniai parametrai, kurių pagrindu atrenkama ir vertinama aprašymo ir aiškinimo formos ir būdai, įrodymai, argumentai, žinių sistemimas, klasifikavimas ir kitos intelektinės operacijos bei moksliskumo kriterijai, tyrimų normos ir puoselėjami idealai. Todėl šiuo atveju vertybės pažinimas – objektyviai tikros dalykinės žinios, ypač kai jų pagrindu atrenkami faktai, kuriamos hipotezės, teorijos, taip pat operacinės žinios: moksliniai metodai, reguliaciniai principai, kurie dėl savo tikroviškumo, informatyvumo įgauna reikšmę ir vertę pažinimo procese.

Taigi socialiniame pažinime pažintinę sąmonę lydi vertybinė sąmonė. Ši vertybinė sąmonė, skirtingai nei pažintinė sąmonė, nesidomi, koks dalykas ar reiškinys yra pats savaime, t. y. nepriklauso nuo mūsų. Tai formuoja vertybinį mus supančio pasaulio regėjimą. Gėris ir blogis, teisingumas ir neteisingumas, puikumai ir bjaurumas neegzistuoja objektyviame pasaulyje patys savaime. Mes juos suvokiame ir suprantame kaip vertybinius, norminius, imperatyvinius ar emocinius vertinimus. Pvz.: rožė – gražu, rupūžė – bjauru.

Vertybinė sąmonė suteikia objektyviam pasauliui tokius požymius, kurių jame nėra. Šie požymiai, savybės atsiranda mūsų požiūrio formavimosi procese. Šiuo atžvilgiu vertybinė sąmonė realaus pasaulio požiūriu kuria savo pasaulį, t. y. vertybinių požiūrių pasaulį. Taigi vertybinė sąmonė, skirtingai nei pažintinė sąmonė, ne tik neatspindi objektyvios tikrovės, bet ir suteikia jai subjektyvių požymių. Todėl socialiniame pažinime vertybinė sąmonė gali pateikti ne tik skirtingus to paties nagrinėjamo reiškinių, bet ir visiškai priešingus arba klaidingus aiškinimus. Gaunamos žinios gali būti pseudomokslinės, apie kurias rašėme ankstesniuose skyriuose.

Tačiau šie vertybinės sąmonės požiūriai socialiniame pažinime turi ypatybę, jog yra nukreipti į tikrovės, realybės pertvarkymą. Vertingais ir priimtinais šie požiūriai tampa tada, kai jie numato ir prognozuoja idealius, perspektyvius ateities modelius, kurie atitinka visuomenės ir mokslo pažangias vystymosi reikmes. Tačiau, nustatant vertybės eksploatavimo reikšmę ir tikslingumą, subjektas neišvengiamai turi remtis socialinių reiškinių objektyvaus pažinimo rezultatais.

Nežiūrint į tai, jog pati vertybinė sąmonė „kuria“ vertybių pasaulį, kuris yra subjektyvus, jo reikšmė žmogaus ir visuomenės egzistencijai, jos kultūriniam ir dvasiniam gyvenimui turi didžiulę reikšmę. Šis sukurtas socialinių vertybių pasaulis ne mažiau negu objektyvus, per įteisintas dorines, teisines ir kitas normas, vertinimo kriterijus determinuoja visuomenės narių veiklą ir elgesį, jų individualumą ir socialinę sąmonę.

Taigi vertybinė sąmonė socialiniame pažinime lemia ne tik individo pažinimo, bet ir mokslinio tyrimo kryptingumą bei turinį, o remdamasi tyrimo rezultatais, pateikia imperatyvinio ir norminio pobūdžio siūlymus ir rekomendacijas.

Tai suprasdamas, mokslininkas tyrimo procese turi kiek galima atsiriboti nuo savo individualių vertybinių orientacijų. Pagal Makso Vėberio (Max Weber) doktriną, jeigu, pvz.: sociologas nėra tikras, ar jis atsiribojo nuo savo vertybių, jis turi išaiškinti ir šias vertybes, ir jų įtaką tyrimui. Egzistuojanti vertybinės laisvės ir vertybinio neutralumo (angl. – *Value freedom and value neutrality*) doktrina teigia, jog socialinis mokslas gali išaiškinti socialinės tikrovės faktus, bet negali galutinai išspręsti vertybių klausimų, nes tarp empirinio įrodomumo ir dorinės veiklos, tarp faktų ir vertybių visuomet egzistuoja loginis tarpas.

Antra vertus, socialinių mokslų vystymosi istorijoje nėra įrodyta, jog socialiniai tyrimai, besiremiantys tyrėjo vertybių sistema, neišvengiamai turi prarasti validumą ir objektyvumą. Jeigu taip būtų, tai visi socialinių mokslų klasikų veikalai būtų ydingi.

Taigi socialiniai mokslai skiriasi nuo gamtos mokslų tuo, kad jų tyrimo objektas nėra stabilus, jis yra nuolatiniame dinamiame kitimo procese ir determinuojamas ne tik objektyvių visuomenės ir žmogaus vystymosi dėsninumu, bet ir daugelio nepastovių, t. y. epizodiškai veikiamų subjektyvių veiksmų. Be to, kaip teigia Tomas Kunas (Thom Kuhn), viena iš socialinių mokslų atsilikimo nuo gamtos mokslų priežasčių yra ta, kad gamtos tyrinėtojai gali sau leisti pasirinkti tas problemas, kurias jie laiko išsprendžiamomis, tuo tarpu socialinių mokslų atstovai laisvanoriškai ar nelaisvanoriškai priversti imtis tirti tas problemas, kurių sprendimai reikalingi visuomenei.

5.3. Mokslškumo vertinimo kriterijai

Kur vyrauja mokslo dvasia, ten mažomis sąnaudomis kuriama didinga.

N. I. Pirogovas

Socialiniuose moksluose itin svarbūs esamų ir gaunamų žinių mokslškumo vertinimo kriterijai. Jei gamtos mokslų žinias ženkliai didesniu mastu galima pakartotinai patikrinti tomis pačiomis sąlygomis, lengviau verifikuoti, tai socialiniuose moksluose dažnai tai padaryti sunkiau, nes tiriama reiškinių yra dinamiškesni. Mokslinių ir nemokslinių žinių skiriamoji linija (demarkacija) dažnai sunkiau atrandama. Be to, nemokslo sfera yra ženkliai platesnė ir nevienalytė. Čia išsiskiria tokios nemokslo rūšys: *nemokslinės pažintinės veiklos formos* – praktinis–kasdienis, meninis ir kitoks patyrimas; *ikimokslinė* – pirmą kartą mokslo bazė; *pseudomokslas* – prielaidos, tušti spėliojimai, prietarai, mokslu užmaskuota frenologija; *paramokslai* – žinios, mokslo nepateisinamos dėl jų gnoseologinio statuso (parapsichologija ir kt.); *antimokslas* – sąmoningas mokslinio požiūrio iškraipymas, socialinės utopijos, populistika ir kt.

Visa tai gali būti pateikiama kaip „mokslinės žinios“ egzistuojančiame milžiniškame žinių labirinte.

Todėl kyla dėsningas klausimas, kas sudaro mokslo gnoseologinį reglamentą, kuo remtis, nustatant mokslškumo kriterijus?

V. Iljinas pateikia tokią filosofinę sampratą: *mokslškumo kriterijai* – pažinimo produktų vertinimo taisyklės, atitinkančios mokslo standartus; jos leidžia pažinimo produktus subordinuoti su jų artumo (tolumo) nuo mokslo pozicija; tai fundamentalūs teoriniai–metodologiniai principai, normos, ver-

tybės, idealai, etalonai, lemiantys apibrėžtumą pagrindimų, pagal kuriuos bandomos žinios (idėjų karkasas: hipotezės, koncepcijos, teorijos, prielaidos, faktai) ir veikla (aktų karkasas: mąstymas, teoretizavimas, konceptualizacija, eksperimentavimas) vertinami kaip moksliniai ir priskiriami mokslo kategorijai.

Taigi moksliskumo kriterijai, normiškai ir vertybiškai orientuodami tyrimus, nukreipdami paieškų veiklą, atmesdami neproduktyvias nuostatas, įnešdami žinių generacijos tipinius metodus, nurodydami pageidaujamą mokslo šakų ir disciplinų evoliuciją, atlieka žinių vienetų atrankos funkciją turimoje tinkamų pažinimo filtrų bazėje.

Šie moksliskumo kriterijai kaip normos, reikalavimai, kaip ir visos normos, nustato dispozicijas, sankcijas ir nurodo veiksmų sąlygas. Šios dispozicijos – priedermių instrukcijų, rekomendacijų, imperatyvų, draudimų ir kt. rinkinys, kuris apibūdina pažinimo pobūdį. Šios normos ir reikalavimai, keliami žinioms ir mokslinei veiklai, išreiškiami vienas kitą papildančiais segmentais. Vieni nustato daugybę taisyklių, nurodančių, ką daryti: „ieškok pakankamo pagrindo“, „supaprastink samprotavimus“, „atmesk formalius prieštaravimus“ ir t. t. – *pozityvi euristika*. Ji didina tikimybę gauti gnoseologiškai patikimus tyrimo rezultatus. Kitas segmentas nurodo daugybę taisyklių „ko nedaryti“: „nenaudok hipotezės *ad hoc*“ (lot. – šiuo atveju) „aklai nesek autoritetu ir t. t. – *negatyvi euristika*. Ji per draudimų sistemą perspėja tyrėją nepatekti į keliamų idėjų ir minčių aklavietę.

Taigi moksliskumo kriterijai fiksuoja labiau perspektyvius ir produktyvius principus, veiksmų būdus mokslinėse paieškose, išreiškia objektyvius dėsningumus ir mokslinės minties raidos logiką. Remiantis šiais kriterijais, mokslo tyrinėtojiui nurodoma orientacinė kryptis, kuria eidamas, jis gali pasiekti tikslą. Nurodymai leidžiamo, norimo, prioritetinio, vienų tikrovės pažinimo rūšių ir nepriėmimo, nepajėgumo, netobulumo, kitų – moksliskumo kriterijai formuoja norminę–vertybinę mokslo savimonę.

Taigi šie kriterijai atlieka apsaugos funkciją, apsaugo mokslą nuo netinkamų, nepagrįstų idėjų, nuo tariamo kūrybiško iniciatyvumo. Moksle neleistina ignoruoti egzistuojančius dėsnius ir dėsningumus. Tiesa, tai nereikia, kad jie negali būti peržiūrimi, tikslinami ar naujai formuluojami. Tačiau, ypač pradinis mokslinis tyrimas, turi jais vadovautis.

Moksliskumo kriterijų euristiškumą užtikrina jų empirinė (praktinės patirties) genezė. Tai ne apriorinės normos, o tikrovės objektyvaus pažinimo apibūdinimas, jo supratimas ir įprasminimas visuose šio pažinimo etapuose.

⁵ В. В. Ильин. Философия. – Москва: Академический проект, 1999. С. 201–211.

Mokslinių tyrimų metodologija pažinimo procesą nagrinėja diferencijuotai, išskirdama ne tik *gnoseologinį* realios tikrovės objektyvų pažinimo aspektą, bet ir *aksiologinį*, t. y. vertybinį–vertinamąjį bei *prakseologinį*, t. y. praktinės veiklos reikšmės aspektą. Tuo remiantis, yra išskiriami ir trys gautų tyrimo duomenų vertinimo kriterijai: *žinių objektyvumo, jų vertybinės prasmės ir projektinės veiklos reikšmės*.

Šiuolaikinė epistemologija pastaraisiais dešimtmečiais ypač ženkliai sutelkia dėmesį į vertybinius ir veiklos mokslinio pažinimo aspektus. Tampa vis aiškiau, kad priešingai įsigalėjusiam įsitikinimui, ypač socialiniuose moksluose, žinios negali būti suvedamos tik į tiesą, o jų reikšmė ir aktualumas vertinamas vertybiniu ir praktiniu požiūriu. Žinoti, reiškia ne tik objektyviai suprasti, *kas yra*, bet ir įvertinti, *kiek tai vertinga*, ir numatyti, *kas turi būti gauta*, t. y. koks bus rezultatas, panaudojus šias žinias veikloje.

Vertybės – neatskiriamos žmogiškos veiklos aktyvumo motyvacijos elementas. Kiekviena veikla yra susijusi su tikslo išskėlimu, sekimu įsigalėjusiomis tradicijomis, normomis ir taisyklėmis, nagrinėjamų reiškinių hierarchizacija ir sistematizacija, jų lyginimu su egzistuojančiais standartais, išskyrimu svarbaus ir fundamentalaus nuo mažiau esminio, antrinio ir t. t. Sąvokos „tikslas“, „tradicija“, „norma“, „taisyklė“, „sistema“, „hierarchija“, „fundamentalumas“, „antraeiliskumas“ ir kt. yra vertinamojo pobūdžio ir išreiškia svarbų vertinamąjį turinį. Todėl ir moksliniame pažinime yra gausybė vertybių bei vertinimų, ir be jų turinys negali būti galutinai suprastas.

Taigi vertybių esmė ir jų vaidmuo teoriniame mąstyme gali būti suprastas tik aiškinant mąstymą ne kaip pasyvų, statinį socialinės tikrovės atspindį, o kaip specifinę veiklą, vidujai susijusią su kitomis žmogiškosios veiklos rūšimis, su vertybėmis ir kaip orientuotą į praktiką.

Tačiau vertybė, kaip ir tiesa, yra ne savybė, o minties ir tikrovės santykis. Tvirtinimas ir jo objektas gali būti dviejuose priešinguose tarpusavio santykiuose: teisingumo ir vertingumo. Pirmuoju atveju išeities taškas yra objektas, tvirtinimas yra kaip aprašymas ir tiesos apibūdinamas sąvokų terminais. Vertybinio požiūrio išeities taškas yra tvirtinimas, funkcionuojantis kaip vertinimas, standartas, planas. Jo atitikimas objektą apibrėžia vertinamosiomis sąvokomis. Pozityviai vertingu laikomas objektas, atitinkantis išsakytą apie jį tvirtinimą, sutinkamai su jam keliamais reikalavimais⁶.

⁶ Plačiau žr.: A. A. Ивин. Ценности и понимание // Вопросы философии. 1987. № 8; Ю. Д. Гранин. О гносеологическом содержании понятия „оценка“ // Вопросы философии. 1987. № 6; Ст. Попов. Познание и оценка. – София, 1979; В. В. Ильин. К вопросу о критериях научности знания // Вопросы философии. 1986. № 11; А. А. Ивин. Основания логики оценок. – Москва, 1970 ir kt.

Nagrinėjant moksliniame darbe vertybes, būtina skirti objektyvias tikrąsias vertybes nuo subjektyviai tokiomis laikomų. Subjektyvios vertybės išreiškia subjekto sąmonės vertybinį turinį, kuris aktyviai veikia žmogaus tikrovės suvokimą bei įprasminimą, ir padeda ar trukdo objektyvias vertybes pripažinti. Tai priklauso nuo mokslininko pasaulėžiūros kryptingumo.

Tačiau analogiškas atvejis gali būti tada, kai yra skirtingi visuomenės arba tam tikrų mokslinių mokyklų vertybiniai orientyrai. Mokslo ir technikos istorija gali pateikti daugelį pavyzdžių, kai įžymūs moksliniai rezultatai ir išradimai dėl įvairių priežasčių buvo tik po dešimtmečių ar šimtmečių adekvačiai įvertinti ir panaudoti mokslinei ar techninei pažangai ir tik tada galėjo realizuoti savo potencialią vertę.

Antra vertus, neretai mokslinis, ypač praktinių idėjų, koncepcijų, dėsningumo vertinimas yra nustatomas pažinimo istorijos kontekste kaip progresyvaus mokslo vystymosi rezultatas. Taigi mokslinis pažinimas nėra tiesioginis judėjimas nuo vienos „tiesos“ prie kitos „tiesos“. „Mokslinės idėjos reikšmė, – anot gamtamokslininko M. Planko, – dažnai glūdi ne jos turinio tiesoje, o jos vertėje. Tai taip pat turi reikšmės išorinio pasaulio realumo idėjai ir priežastingumo idėjai. Šių idėjų atžvilgiu prasmę turi ne klausimas – teisinga ar klaidinga? – o klausimas – vertinga ar nevertinga mokslui?“⁷.

Kad nauja tiesa įgautų mokslinės vertybės statusą, ji turi būti įvertinta ne tik objektyvios tikrovės požiūriu (t. y. pripažinta kaip tiesa), bet ir jos euristinių galimybių požiūriu ir, atskleidusi savo mokslinę potencialumą, įeiti į mokslinės komunikacijos sistemą. Tai priklauso nuo daugelio vidinių mokslo ir ektramokslinių objektyvių ir subjektyvių aplinkybių: sociokultūrinės aplinkos, kurioje realizuojasi mokslinės kūrybos procesas, mokslinio mąstymo stiliaus ir kitų panašių veiksnių.

Taigi vertinimas vaidina universalų vaidmenį ne tik tikrovės pažinimo procese, bet ir gautų žinių vertės nustatyme, taip pat ir šių žinių panaudojime praktikoje. Vertinant mokslinį pažinimą ir gautų žinių kaip taikymo praktikoje sisteminį procesą, galima išskirti jame naujų mokslo žinių genezės etapus:

a) euristinis etapas, kurio tikslas ir rezultatas yra naujos mokslinės informacijos gavimas; b) šios informacijos aprobavimas ir įvertinimas, priklausomai nuo mokslinės bendruomenės, kurioje ji priimama (arba nepriimama) kaip „įteisintos žinios“; c) galutiniame etape šių žinių panaudojimas kaip neprobleminės prielaidos ir priemonės tolesnei mokslinei paieškai. Todėl, kai kyla klausimas dėl naujų mokslinių idėjų, hipotezių, atradimų būties perspek-

⁷ М. Планк. Единство физической картины мира. – Москва, 1966. С. 197.

tyvų, reikia turėti galvoje, kad jų „likimą“ moksle lemia ne tik tos charakteristikos kaip tiesa ir vertybė, bet tam tikru mastu ir specialistų, mokslinės visuomenės vertinimai, kurių neadekvatumas lemia dalies vertingos mokslinės informacijos praradimą ir stabdo mokslinę pažangą.

Be gnoseologinių ir akseologinių mokslškumo vertinimų kriterijų, mokslinių tyrimų procese gali būti naudojami ir prakseologiniai vertinimai. Jie suteikia galimybę įvertinti mokslininko praktinio darbo, veiklos, veiksmų efektyvumą, t. y. jų teisingumą ir sėkmingumą. Prakseologiniai vertinimai – tokie vertinimai, kurie, skirtingai nei aksiologiniai, nesiremia subjektyviais jausmais ar emocijomis, o vertina tik veiksmų metodo (būdo) ar veiksnio tinkamumą ar netinkamumą, turintį įtakos veiklos veiksmingumui. Per šiuos vertinimus išreiškiame savo vertybinį požiūrį į veiklą (veiksmus), savo pritarimą ar nepritarimą šios veiklos privalumams ar trūkumams.

Prakseologinis vertinimas priskiriamas prie praktinių vertinimų, arba tiksliau, – prie iškelto tikslo ir pasiekto rezultato praktinės veiklos vertinimų. Šį vertinimą galima atlikti *ex ante* (t. y. prieš veiksmus) ir *ex post* (t. y. po atliktų veiksmų).

Taigi prakseologiniai vertinimai nukreipti į mokslinės veiklos tikslų realizavimą, tam tikro rezultato siekimą, vertinant subjekto gebėjimą išreikšti ir realizuoti save šioje veikloje. Antra vertus, šios veiklos procese subjektas kaupia praktinę mokslinę patirtį. Taigi mokslinės veiklos profesionalumas, jos lygis taip pat yra prakseologinių vertinimų objektas. Mokslininkas, sukaupęs tokią mokslinės veiklos patirtį, susiformavęs šios veiklos mokėjimus ir įgūdžius, produktyviau atliks šį darbą, greičiau pasieks kokybinių rezultatų.

Tradiciskai dažnai praktika priešpastatoma teorijai. Šioje opozicijoje praktika dažniausiai traktuojama kaip veikla, parengianti sąlygas, priemonės teorinėms idėjoms visuomeniniame gyvenime realizuoti. Šių fundamentalių mokslo idėjų realizavimas praktikoje dažnai reikalauja ne tik pasirengimo, sugebėjimų, bet ir papildomų taikomųjų tyrimų. Gerai visiems žinoma tezė apie taikomąją mokslo reikšmę, apie mokslo pavertimą tiesiogine gamybine visuomenės jėga. Stereotipinis šios tezės aiškinimas numato, kad praktinė mokslo reikšmė turi įtakos ne tik gamtiniams, bet ir socialiniams procesams. Taigi mokslinių idėjų, naujovių adaptacija praktikoje priklauso nuo darbuotojų kvalifikacijos, nuo panaudojamų metodų ir technologijų lygio.

⁸ Ю. Д. Гранин. О гносеологическом содержании понятия „оценка“ // Вопросы философии, 1987. № 6. С. 69.

⁹ K. Pilejko. Prakseologia – nauka o sprawnym działaniu. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. S 201–231.

Taigi mokslas ne tiesiogiai paverčiamas pertvarkomąja jėga, o per tarpininkus, per dalyvaujančius praktiniame procese žmones, panaudojant jų asmeninius resursus, žinias, gebėjimus, per kuriuos ir yra realizuojamos mokslinės inovacijos. Šiame procese vyksta ir individų savirealizacija, jų moksliskumo saviraiška.

Prakseologiniai vertinimai taip pat glaudžiai susiję su moksliniu pažinimu, kadangi *praktika yra tiesos kriterijus*. Praktika kaip tiesos kriterijus pasirodė įtikinama ir reikšminga todėl, kad savo kriterijais patvirtina realios tikrovės atspindžio mokslo idėjose tikslumą, objektyvumą ir jų praktinę reikšmę. Be to, kaip tiesos kriterijus praktiniai vertinimai užtikrina gautų mokslinių rezultatų pakartojimą, atgaminimą, gautų rezultatų patikrinimą, o mokslinės komunikacijos sistemoje padeda nustatyti rezultato naujoviškumą, atskirti tikrą mokslinį atradimą nuo falsifikato ar plagiato.

Žinių praktinis kriterijus ne tik patvirtina mokslinių žinių objektyvumą, bet ir jų realizavimo galimybes, taip pat žmonių bendros veiklos proceso veiksmingumą.

Deja, dažnai prakseologinio požiūrio ir veiklos subjektų vertinimo trūkumas praktikoje veda prie teorinių tyrimo rezultatų ir jų diegimo į praktiką, į darbinę, profesinę veiklą atotrūkio. Moksliniai tyrimai tada tampa savitiksliais, o praktika organizuojama atsitiktinių ieškojimų, bandymų keliu, neapibendrinant mokslinių idėjų diegimo į praktiką pažangaus ar novatoriško, moksliskai organizuoto, asmeninio ar kolektyvinio, veiklos patyrimo.

Moksliskumo kriterijai, kaip matėme, remiasi gnoseologiniais, aksiologiniais ir prakseologiniais vertinimais. Visi šie vertinimai padeda pažinti ir išaiškinti tiesą (angl. – *truth*), t. y. jos atitikimą realiai egzistuojančius faktus, tikrumą. Žvelgiant filosofiskai, šie kriterijai patvirtina teorinių bei empirinių duomenų atitikimą objektyvią ir subjektyvią tiesą.

Tačiau šie kriterijai, kaip rašėme anksčiau, negali būti suvesti tik į empiriką. Ši ilgą laiką dominavusi empirinė koncepcija neseniai buvo nugincyta poempirinių teorijų (iškeltų Kuno, Fejerabendo (Paul K. Feyerabend); atstovaujančių postmodernizmui, postrukturalizmui, reliatyvumo teorijoms). Nei hipotezės, nei jas tikrinantieji faktai negali būti vienintelės empirinės procedūros, kaip ir verifikacija bei falsifikacija, galutinai lemiančios tiesos pripažinimą.

Be jų, alternatyvius kriterijus ir pretenzijas į tiesos tikrumą reiškia tiesos konsensuso teorija, pagal kurią tiesa yra socialinių (taip pat mokslinių) susitarimų, vertinant tikrovę, rezultatas, pasiekiamas „atviro“ diskurso keliu.

6. FILOSOFIJOS VIETA MOKSLINIO TYRIMO METODOLOGIJOJE

6.1. Filosofija kaip pasaulėžiūros išeities pozicija

Ten, kur „prabunda“ žmogus, į kitų mokslų į priekį išsina filosofija.

K. Jaspersas

Kaip jau minėjome, metodologija yra ir filosofinė kategorija. Filosofija plačiąja prasme paprastai suprantama kaip mokslas apie bendruosius būties, žmogaus mąstymo, pažinimo dėsningumus. Išvertus (gr. *philosophia* < *phileo* – myliu + *sophia* – išmintis) – meilė išminčiai. Ši išmintis glaudžiai susijusi su žiniomis ir gyvenimu. Anot L. Tolstojaus, ji susijusi su „amžinomis tiesomis, pritaikomomis gyvenime“. Nors kas yra išmintis, pati filosofija ieško išsamaus atsakymo jau tūkstantmečius. Viena aišku, kad tai yra bendriausia ir giliausia samprata apie pasaulį, žmogų ir jo santykį su šiuo pasauliu. Išminties negalima sutapatinti su žiniomis, jausmais, vertinimais, bet be jų ji taip pat neįmanoma. Tai ypatingi pasaulėžiūros vertybiniai sprendimai ir vertinimai.

Dažniausiai išmintis suprantama kaip turėjimas patirties bei žinių ir gebėjimas tai taikyti praktikoje. Tai išmanymas, protingumas, sumanumas. Anot N. Hartmano, tai „vertybinio jausmo įsiskverbimas į gyvenimą“, tai „etinis dvasingumas“.

Iš žinių visumos išskiriamos trys savarankiškos grupės: *kasdienės, konkrečios mokslinės ir pasaulėžiūrinės žinios*.

Kasdienės žinias žmogus įvaldo pačiame gyvenime kaip gyvenimiškos patirties rezultata. Jos susiję su klaidomis. Žmogus, ieškodamas teisingų sprendimų ir mokydamasis iš klaidų, kaupia savo gyvenimišką patirtį. Kai kasdienių žinių nepakanka, sprendžiant būties ir pažinimo problemas, atsakymo ieškoma konkrečiuose moksluose. Jeigu ir čia nerandama atsakymo, tai jo ieškoma pasaulėžiūros žiniuose, kuriuose yra sukaupta bendriausių, abstrakčių žinių, labiausiai apibendrintų idėjų. Pasaulėžiūrinės žinios, skirtingai nei konkrečių mokslų žinios, yra nukreiptos ne tiek į mus supančio natūralaus ir socialinio pasaulio bei žmogaus atskirai bendrybes, kiek į jų tarpusavio

santykius. *Pasauležiūra* suprantama kaip žmogaus pažiūrų, idėjų, įsitikinimų apie pasaulį ir savo vietą jame sistema. Filosofinės žinios ir yra pasaulėžiūrinės žinios. Tačiau ne visos pasaulėžiūrinės žinios yra filosofinės. Pvz.: mitologija, jos atmainos: animizmas, totemizmas, fetišizmas ir kt., įvairūs religiniai ir gyvenimiški prietarai taip pat tarnauja žmogui kaip pažiūrų į pasaulį ir į patį save sistema. Tačiau šios žinios yra tik empirinio pobūdžio.

Priešingai, filosofija pateikia teorinę pasaulėžiūros formą arba maksimaliai bendrą pasaulėžiūros koncepciją. Tai reiškia, jog filosofija savo pasaulio sampratą, remdamasi bendriausiais principais ir dėsniais, grindžia logiškai, specifinėmis teorinėmis priemonėmis, tuo iš principo susiliedama su mokslu ir moksline pasaulėžiūra. Beje, pagrindinis mokslinės pasaulėžiūros kriterijus yra tas, kad ji adekvačiai atspindi gyvenimą, dinامينius ir perspektyvinius reiškinius, atskleidžia objektyvius gamtos, visuomenės ir žmogaus mąstymo dėsningumus. Taigi mokslinė pasaulėžiūra suteikia ne tik supančio gamtinio ir socialinio pasaulio ir paties žmogaus sampratą, bet ji dar tarnauja šio pasaulio pažangai įgyvendinant socialinius tikslus ir idealus. Filosofija, remdamasi moksline pasaulėžiūra, pateikia vientisą pasaulio vaizdą, ieško vienovės ir visuotinio įvairiapusio pasaulyje ir racionaliai tai pagrindžia. Tačiau filosofija ne tik kažką pagrindžia, bet ir kažką postuluoja naudodama įvairius įtikinimo metodus. Pvz.: antikinė filosofija rėmėsi protingu kosmoso, gamtos, objektyvios pasaulio tvarkos tikėjimu. Viduramžiai gyveno metafiziniu protingu ir teisingu dieviškojo prado tikėjimu. Naujaisiais laikais filosofiniams principams pagrįsti pasitelkta tikėjimą objektyvaus mokslinio pažinimo galimybėmis, išsivyravo scientistinės pažiūros, absoliutinančios mokslo vaidmenį gyvenime, teigiančios, kad objektyviai pažinti tikrovę leidžia tik gamtos mokslai, todėl ir socialiniame pažinime buvo bandoma plačiai taikyti gamtos dėsningumų pažinimo metodus ir priemones.

Kita filosofinių doktrinų vystymosi ypatybė buvo jų kūrėjų skirtingų pažiūrų ištakos. Todėl vystėsi ne tik skirtingos, bet ir prieštaraujančios viena kitai filosofinės mokyklų kryptys ir jų keliamos doktrinos. Filosofinės pasaulėžiūros skirstėsi pagal tai, kaip jų kūrėjai sprendavo būties, materialumo ar dvasingumo, proto ar patirties, pasaulio pastovumo ar kintamumo, jo pažinimo ar nepažinimo, prioritetų problemas. *Materialistinė* filosofija pirmine laiko materiją, t. y. tai, kas materialu. *Idealistinė*, kaip materializmo alternatyva, pirmine laiko idėja, dvasią. *Racionalistinė* kryptis pirmumą teikia kritiniam protui. *Empirizmas* žmogiškųjų žinių šaltiniu pirmiausia laiko patyrimą. *Metafizika* pasaulio reiškinius aiškina jų pastovumo ir mechaninių bei kiekybinių ryšių aspektu. *Dialektika* pasaulį ir tikrovę aiškina jo keitimosi ir raidos procese. Tai metafizikos alternatyva. Be to, dialektika filosofijoje

suprantama kaip kritinės diskusijos metodas, kurio metu sugretinamos ir išbandomos prieštaringos idėjos ir nuomonės jas pagrindžiant. Priešingai filosofams, ieškantiems pažinimo kelių ir neabejojantiems pasaulio pažinimu, kai kurie filosofai, tiesa, jų yra nedaug, iš dalies arba visiškai neigia pasaulio pažinimo galimybę. Tai skeptikai ir agnostikai. *Skepticizmas* yra filosofinė kryptis, atmetanti galimybę pažinti tiesą, gauti patikimų žinių. Radikalus skepticizmas yra *agnosticizmas* – filosofinės pasaulėžiūros tipas, turintis tikslą pagrįsti adekvataus pasaulio, objektyvios tikrovės pažinimo negalimumą.

Filosofija kaip *veikla* pirmiausia yra kategorinio (sąvokinio) mąstymo ir argumentacijos „mokykla“. Filosofškai argumentuojant, demonstruojame mokėjimą pagrįsti tam tikrą tiesą, teiginį arba sukritikuoti jų neigimą. Filosofinė argumentacija yra būtina sąlyga ir priemonė sprendžiant ginčus ir diskutuojant pačiais įvairiausiai klausimais. Pvz.: kai ginčijasi žmonės kasdienės sąmonės lygmeniu apie Lietuvos ekonominės ateities perspektyvas, tai jų arbitru gali būti mokslininkas ekonomistas. Kai ginčijasi ar diskutuoja mokslininkai ekonomistai, remdamiesi ekonomikos vystymosi dėsninumu, tai jų aukštesnio lygio ginče gali padėti filosofiniai argumentai arba filosofas specialistas.

Šiuo atveju filosofija yra įvairių pozicijų argumentų ir modelių akademija. Norint išmokyti filosofškai argumentuoti, reikia įvaldyti klausimų kėlimo meną, klausiant ir aiškinantis, kas, kur, kada, kaip, ir svarbiausia atsakyti į klausimą, kodėl. Pagrįsti, pvz., kodėl abejojimas padeda surasti tiesą.

Taigi *filosofija* – racionalios ir kritinės pasaulėžiūros tipas, kuris nagrinėja, vertina ir pagrindžia bendriausius žmogaus santykius su pasauliu ir su pačiu savimi.

Antikos, vokiečių klasikinėje, marksistinėje ir kitose iki XX a. filosofijose – pažinimo, mokslinio tyrimo procesuose buvo bandoma rasti ir remtis bendra metodologine pozicija, sukurti sistemą. Tačiau bandymas rasti vienintelį metodą, kurį galima būtų panaudoti visur ir visame kame („metodologinio monizmo“ idealas) parodė, kad tokio „universalaus metodo“ nėra, o kiekvienas dalykas, kiekvienos problemos sprendimas reikalauja savo specifinio metodo. Todėl XX a., ypač šio šimtmečio 3–9 dešimtmečiais intensyviai vystėsi socialinės filosofijos pliuralizmas. Šiuolaikinė filosofinė sąmonė formuojasi aštriose pozityvizmo, egzistencializmo, marksizmo, neotomizmo, postpozityvizmo, hermeneutikos, postmodernizmo ir kitų doktrinų diskusijose, kuriose kiekviena iš jų, kritikuodama kitas doktrinas, siekia įtvirtinti savo konceptualų požiūrį.

Antra šiuolaikinės filosofijos ypatybė yra didėjanti jos diferenciacija į atskiras disciplinas. Išsiskiria tokios filosofinės disciplinos, kaip *ontologija* –

filosofinė būties teorija, *gnoseologija* (epistemologija) – pažinimo teorija, *logika* – mokymas apie teisingą mąstymą, *antropologija* – mokslas apie žmogų, *argumentologija* – mokymas apie argumentaciją, *aksiologija* – vertybių teorija, *metodologija* – bendrųjų mokslo metodų teorija, *etika* – mokslas apie žmonių moralę ir santykių elgesio normas, *estetika* – mokslas apie grožį ir meną, metodologinis pagrindas meno šakoms tirti ir kt.

Taigi filosofija ir atskiros jos šakos, disciplinos, kryptys pateikia pažinimo subjektui bendriausią pasaulėžiūrinę poziciją. Tačiau ši pozicija skirtingose filosofinėse kryptyse yra skirtingo lygio ir tenkina skirtingus pažintinius poreikius. Skirtingose kryptyse ji reiškiasi kaip pasauležiūra, kaip pažinimo teorija, kaip žinios apie pasaulį apskritai, kaip ideologijos forma, kaip mokslas apie bendriausius gamtos, visuomenės ir mąstymo dėsnius, kaip racionaliai pagrįsta gyvenimo samprata.

Filosofijos problemiškumas ženkliai pasireiškia tuo, jog prieš ją iškyla neišsprendžiamas uždavinys surinkti ir apibendrinti į vientisą teoriją pagrindines žmogaus charakteristikas, jo vietą šiame pasaulyje ir neprarasti konkretaus žmogiškosios būties problemiškumo, jo tiesioginių išgyvenimų ir prasių suvokimo.

Skirtingas filosofijos sampratas, kaip anksčiau rašėme, nulemia akcentai, kuriems skirtingos filosofinės kryptys teikia pirmumą kaip „pagrindinėms“ žmogiškosios būties problemoms.

Filosofijos istorijos ištakose apie gamtos ir žmogaus pasaulį kuriamos bendros koncepcijos, kurios deda pagrindą specializuotos pažintinės veiklos vystymuisi, o po to – ir mokslo tapsmui.

Tačiau toliau vystantis specializuotoms pažinimo formoms, apibūdinančioms skirtingas gamtos, visuomenės, kultūros, asmenybės egzistencijos erdves, filosofija buvo priversta susiaurinti savo apmąstomąjį dalyką ir koncentruoti pastangas į pagrindinių žmogaus santykių su pasauliu charakteristiką. Mokslinio pažinimo diferencijavimasis – pradžioje gamtos, o vėliau ir socialiniuose moksluose bei jo greita raida atvedė prie būties, mąstymo, pažinimo visuomeninių teorijų kuriamos filosofijos „bendrosios logikos“ pažeidžiamumo ir neproduktyvumo, palyginti su konkrečiomis mokslo disciplinomis.

Todėl XX a. ne kartą net keliamas klausimas, ar filosofija yra mokslas. Šis teiginys gali būti priimtas, bet tikriausiai su viena išlyga. Iš tikrųjų filosofija yra ypatinga žmogaus veiklos forma. Ji skiriasi nuo konkrečių mokslų, tačiau glaudžiai susijusi su šių mokslų tapsmu ir vystymusi, su jų humanitarine kritika, su mokslų perspektyvų analize. Filosofija turi rezerve galingą savo pozicijų pagrindimo aparatą ir savo problemų aiškinimo racionalius argu-

mentus. Antra vertus, ji ši savo aparatą nuolat tobulina, modifikuoja, atsižvelgdama į iškilusias ne tik mokslo, bet ir gyvenimo bei žmogaus problemas.

Filosofija apskritai, t. y. kaip gryo ji filosofija, praranda savo pozicijas. Todėl ji orientuojasi į mokslinio pažinimo metodologiją, į žmogaus subjektyvumą, į jo savirealizaciją, bendravimą, pažinimo ypatumus. Ji nagrinėja mokslą, tačiau ne kaip disciplina, priklausanti nuo tam tikrų mokslinių normų ir standartų, o kaip metodologija, kaip pasaulėžiūrinė pozicija, apibūdinanti įvairias mokslines, pažinimo sistemas, vertinanti jų metodologines ir vertybines nuostatas.

Todėl moksliniuose tyrimuose filosofija yra vertinga tuo, jog ji suteikia tyrėjui mokslinę pasaulėžiūrinę poziciją, paremtą racionalumu, siūlo įvairias metodologines pozicijas, sudarant mokslinio tyrimo kryptingą programą, teikia mokslinių žinių raidos ir kaitos kriterijus.

Todėl toliau nagrinėsime tas filosofijos sociologines kryptis ir doktrinas, kurios turi įtakos mokslo raidos sampratai, jo vystymosi dėsningumams. Nagrinėdami šias kryptis, detaliam nedėstysime, neaiškinsime jų ribotumo ir nekritikuosime, bet aiškinsimės, kaip jomis galima būtų remtis moksliniame tyrime, moksliniame darbe ką nors teigiant ar neigiant, interpretuojant gautus duomenis, jais remiantis darant išvadas.

Taigi tam tikrų filosofinių kryptių žinojimas jaunam mokslininkui turi padėti surasti ir pagrįsti jomis savo mokslinio tyrimo metodologines pozicijas.

6.2. Filosofija kaip racionali pažinimo priemonė

Racionalistinis nusiteikimas, arba racionalumo pozicija, yra labai panaši į mokslinę poziciją, pagrįstą įsitikinimu, kad tiesiai pasiekti reikia bendradarbiavimo, kad remiantis argumentais, laikui bėgant, galima pasiekti kai ką, panašų į objektyvumą.

K. Popperis

Filosofija – proto pergale prieš prasimanymus – atsiranda ir racionaliai bei kritiškai vystosi, įveikdama mitologiją. Mokslo atstovą labiausiai domina mokslo filosofija, t. y. filosofijos sritis, nagrinėjanti mokslinio pažinimo pobūdį ir pagrindus, remiantis proto jėga, apmąstytais, pagrįstais teiginiais.

Tačiau filosofijoje pažinimo klausimu egzistuoja prieštaringos nuomonės. Pvz.: egzistencializmas kaip iracionalizmo filosofijos kryptis

racionaliam pažinimui priešpastato intuityvų pažinimo kelią, o postpozityvizmas kaip vienas iš filosofinio scientizmo krypčių teigia, jog teigiamos, tikros žinios galimos tik kaip socialinių mokslų pasiekimo sintezė.

Šios dvi kryptys išreiškia filosofinių žinių specifinių vertinimų du kraštutinumus. Pirmoji mano, jog tiesa pasiekama gyvo ir tiesioginio išgyvenimo procese, antroji idealizuoja bekompromisį mokslinį kritinį racionalumą, išreikštą metodologiniu sąmonės gebėjimu sisteminti, euristiškai nukreipti ir kritiškai peržiūrėti vaizdinius apie pasaulį apioriškai, t. y. žiniomis, nepriklausančiomis nuo patyrimo, ir savarankiškai pateikti modelius.

Taigi pozityvistinis požiūris įtvirtina racionalios pasaulėžiūros pagrindus, pasaulio reiškinų kritinį suvokimą. Pastarasis sudaro galimybę pažangiai vystyti teorinems žinioms, kurios pradžioje suformuluojamos, vėliau tikrinamos diskusijose, kuriose susiduriama su daugybe alternatyvių conceptualių modelių. Tokios žinios įgauna prioritetą prieš asmeninį žinojimą, atitinka filosofijoje suformuluotą postulata „viską išbandyk abejojimu“.

Dar dvi kryptys, prieštaraujančios viena kitai aiškindamos filosofines žinias, yra scientizmas ir antiscentizmas. Scientizmas priekaištauja filosofijai, jog jos teiginių negalima empiriškai patvirtinti ir įrodyti, todėl jos žinios nėra tikslios, dar daugiau, kad filosofija yra tokia netiksli, jog ji yra artimesnė menui negu mokslui. Ar galima rimtai žiūrėti į filosofinį samprotavimą, kurio kiekvienam argumentui su vienodu įtikinamumu galima priešpastatyti kontrargumentą.

Antiscentizmas filosofiją priešpastato mokslui, filosofiją laikydamas aukštesne tiesos forma, kuri pasiekama iracionaliomis arba intuityviomis priemonėmis, skirtingai nei žemesnes, utilitarines, sveiko proto tiesas.

Tačiau, kaip liudija filosofijos ir mokslo istorija, mokslinės minties vystymesi nėra vienos nuoseklios linijos, racionaliai pagrįstos ir praktiškai patikrintos teorinės sistemos. Filosofinė mintis vystosi daugybe krypčių ir todėl tik jų pažinimas gali suteikti galimybę, bendrąją logiką vienoms ar kitoms problemoms iškelti, joms spręsti ir filosofiniam mąstymui kaip kūrybos procesui atskleisti. Filosofinių koncepcijų jėga ir reikšmė yra ne tiek jų loginiuose įrodinėjimuose, kiek jų giliame matyme ir gebėjimuose kelti naujas problemas, geriau suprasti nagrinėjamų reiškinių bendrus ypatumus, jų sąveiką ir vietą visoje sistemoje. Todėl mokslinėje veikloje, matyt, reikia derinti tiek loginį racionalų, tiek intuityvų iracionalų pažinimą.

Kalbant apie racionalizmą, galimos dvi prasmės. Siauresne prasme mąstymą jis iškelia virš stebėjimo ir eksperimento, todėl veikia jį galima vadinti „intelektualizmu“ (K. Poperis). Platesne prasme racionalumas apima ir „empirizmą“, ir „intelektualizmą“, nes mokslas naudojasi ir eksperimentu,

ir mąstymu. Todėl sekdami K. Poperiu, racionalizmą suprasime kaip nuostata kuo daugiau problemų išspręsti vadovaujantis protu, t. y. orientaciją į aiškia mintį ir patyrimą, o ne į emocijas ir aistras¹.

Taigi „*racionalizmas*“ yra nusiteikimas įsiklausyti į kritinius argumentus ir mokyti iš patyrimo. Iš esmės tai nusiteikimas tarti: „Aš galiu klysti, o tu gali būti teisus, ir dėdami pastangas, mes galime priartėti prie tiesos“².

Rėmimasis filosofija, kaip jau anksčiau minėjome, priklauso nuo asmenybės pasaulėžiūrinės pozicijos, kurioje svarbu ne žinios, o jų vertinimas, kuris pasireiškia įsitikinimais. O *įsitikinimai* – ne tik intelektinė pozicija, bet ir emocinė būseną, pastovi psichologinė nuostata, pasitikėjimas savo idėjų, principų, pažiūrų teisingumu, kuris užvaldo visą žmogų, jo jausmus, valią, sąžinę ir elgesį. Apie tai prancūzų filosofas ir rašytojas A. Kamiu (Camus) sakė: „Niekas nemirė dėl ontologinių problemų, o už įsitikinimus žmonės aukodavo gyvybę“.

Taigi aptariant filosofiją, negalima vienareikšmiai atsakyti į klausimą, ar filosofija yra mokslas. Tačiau filosofija nėra priešinga mokslui, bet ir su juo nesutapatinama. Ji remiasi visuminiu žmonijos dvasiniu patyrimu. Ji susijusi su išmintimi, o išmintingas ne tik žino, bet, svarbiausia, supranta esmę ir išskiria ją nagrinėjamame objekte, reiškinyje. Filosofija yra vertinga tuo, kad nagrinėja visą pasaulio vaizdą racionalaus pažinimo lygmeniu, sąvokų, teorijų, loginių ir racionalių argumentų pagalba – pasaulėžiūros forma, išreikšta mąstymo priemonėmis.

Kiekvienas pradantis mokslininkas, remdamasis tam tikra filosofine bei pasaulėžiūrine pozicija, susiformuoja asmeninę nuomonę, kuri tampa jam sava, paremta protu, skatinanti elgesio motyvus, lemianti jo dvasinį kryptingumą. Ši nuomonė padeda jam sveiko proto ribose numatyti savo gyvenimo tikslus, elgesio ir veiklos taktiką ir strategiją. Žinias, kurios atitinka jo nuomonę, jis laiko naudingomis, reikalingomis ir todėl lengvai jas įvaldo. Tačiau naujos žinios, pažiūros, ypač priešingos jo nuomonei, sutinka pasipriešinimą. Prieštaraujančios nuomonei žinios yra suvokiamos kaip griaunamoji jėga, kaip pasikėsinimas į „aš“. Todėl nuo jų yra ginamasi ir ne visada susimąstoma, kuo ir kiek mūsų nuomonė yra pagrįsta. Kartais kitokia nuomonė priimama, kadangi ją remia autoritetai, ji racionaliau pagrįsta.

Anglų filosofas F. Beikonas (Bacon) kliūtis, priimant naujas idėjas, siekiant tiesos, įvardijo kaip „sveiko proto stabus“ ir suskirstė jas į keturis tipus: „kartos stabai“, „olos stabai“, „aikštės arba rinkos stabai“, „teatro stabai“.

¹ K. R. Popper. Atviroji visuomenė ir jos priešai. – Vilnius: Pradai, 1998. P. 436.

² Ten pat. P. 436–437.

„*Kartos stabai*“ yra pagimdyti žmogiškosios prigimties. Tai žmonių kartos įsitvirtinimo pastangų rezultatas, bandymas įprasminti aplinką per kartos interesų ir vaizdinių prizmę. Šiuo atveju gautos naujos žinios atsispindi tarytum kreivame veidrodyje, iškreipdamos tikrąsias savybes, perkeldamos vienų daiktų savybes į kitus, prigalvodamos neegzistuojančių santykių ir atitikmenų, įsivaizduodamos stabilų tą, kas linkęs kisti dėl nepakantumo sunkumams.

„*Olos stabai*“ plinta iš atskiro žmogaus, priklauso nuo jo individualių savybių, auklėjimo, perskaitytų knygų, kitų žmonių įtakos ir t. t. Į tai atkreipė dėmesį senovės filosofas Heraklitas (Herakleitos). „Žmonės ieško žinių savo mažuose pasaulėliuose, o ne visame dideliame pasaulyje visiems“ arba „todėl, kad jaučiasi esą jų autoriai atradėjai, arba todėl, kad panaudojo jiems visą savo protą ir priprato prie jų“. Žmogus šiuo atveju, kaip sako liaudies išmintis, žiūri į pasaulį iš savo varpinės arba pro savo namo langą, nekoreguodamas savo vaizdinių kritine refleksija.

„*Aikštės arba rinkos stabai*“ atsiranda „iš tarpusavio žmogiškųjų kontaktų“, panašių „į prekybą ir bendravimą“. F. Beikonas juos laiko pačiais slogiausiais, „todėl, kad jie įdiegti į protą, sutinkamai su žodžiais ir vaizdais. Žmonės tiki, kad jų protas viešpatauja virš žodžio, bet atsitinka ir taip, kad žodžiai nukreipia savo jėgą prieš protą“. Tai vyksta kiekvieną kartą, kai neteisingai nustatomas ir patyrimu neišbandomas natūralus proto ir daiktų ryšys. „Rinkos stabai“ kaip prekių kainos: kainos atsitiktinės ir gali labai skirtis nuo tikros daiktų vertės, o pažinimo atveju – „nuo tiesos“.

„*Teatro stabai*“ apibūdina nuomonę, pagrįstą tikėjimu, tradicija, nepagrįstumu – žmonės pradeda gyventi išgalvotame, teatriniam pasaulyje. Tai gerai atspindi klydimų prigimtį, išankstinę nuostatą, naujų idėjų suvokimo prizmę, kuri keičia gaunamos informacijos esmę, ją iškreipia. Ši įtaka pavergia žmogaus protą ir kaip prietarai trukdo teisingai suvokti realybę. Jie ypač kenksmingi, kai lemia mokslinių tyrimų eigą arba gautų tyrimo rezultatų interpretaciją.

Racionalumas kaip pasaulėžiūros principas – būdas pažinti tyrimo subjekto saviraišką, jo gautų tyrimo rezultatų interpretacijos sampratą.

Taigi filosofija sudaro galimybę tyrimo subjektui perprasti ir kurti prasmes, kuriose atsispindi pasaulio visumos pažinimas. Be to, filosofinė refleksija racionalaus mąstymo priemonėmis išryškina dvasinio bei praktinio tikrovės įvaldymo būdo ir rezultatų visuotinumą sampratą. Todėl atsiranda mąstymo modeliai. Šiuo požiūriu filosofija gimininga moksliniam racionalumui.

Tačiau ne visa ir ne bet kuri filosofijos šaka ar koncepcija tarnauja moksliniam pažinimui. Pirmiausia jam tarnauja filosofinė pažinimo teorija –

gnoseologija. Tai filosofijos dalis, nagrinėjanti žmogaus pažinimo problemas, jo galimybes ir ribas, kelius ir priemones, siekiant objektyvių mokslinių žinių. Be to, moksliniuose tyrimuose yra naudinga atsižvelgti į tas filosofines koncepcijas, kurios vienaip ar kitaip yra susijusios su tiesos, moksliskumo kriterijais, kurios padeda nustatyti žinių patikimumą (apie tai rašėme ankstesniame skyriuje).

Filosofija, kaip ir kiti humanitarinės ir socialinės krypties mokslai, suteikia studentams bendrojo lavinimo žinių. Tai vadinamosios *Studium generale* – bendrojo lavinimo studijos, siekiančios padėti visų fakultetų studentams įveikti didėjančią specialiojo išsilavinimo vienpusiškumą, kuris prieštarauja universitetinio išsimokslinimo idėjai ir iš to išplaukiančioms žalingoms pasekmėms. Tokių bendrųjų žinių studentai gauna žemesniuose kursuose. Aukštesniuose kursuose, magistrantūroje, ypač doktorantūroje, studentams, rengiantiems mokslinius darbus, atsiranda poreikis metodologinių filosofijos žinių, kurių pagrindu galima būtų parengti tyrimo programą, koncepciją, kelti hipotezes, interpretuoti gautus tyrimo rezultatus, pagrįsti jų patikimumą. Tai užtikrina tarpdalykinius (multidisciplininius) ryšius, kurie sudaro naują tyrimo erdvę, laisvą nuo monodisciplinos.

Taigi filosofija pasireiškia ne tik kaip pasaulio atspindžio sąmonėje būdas, bet ir kaip veiklos pozicija. Tada racionalumas tampa kokybine pačios veiklos charakteristika jos kelyje į saviveiksmiškumą ir kūrybiškumą.

6.3. Pozityvizmas

Mokslas kuriamas iš faktų, kaip namas statomas iš plytų; tačiau faktų sanakaupa nėra mokslas, kaip krūva plytų nėra namas.

A. Puankarė

Pozityvizmas (lot. *positivus* – teigiamas; pranc. – *Positivisme, positif* – pagrįstas) – filosofijos kryptis, tvirtinanti, kad vienintelis teisingas tikrojo žinojimo šaltinis yra konkretūs (empiriniai) mokslai, ir neigianti pažintinę filosofinio tyrimo vertę. Pozityvizmo atsiradimas buvo tarytum atsvara spekuliatyvinei metafizinei filosofijai, nesugebėjusiai spręsti mokslo raidos keliamų problemų.

Pozityvizmo pradininkas ir sociologijos termino įdiegėjas A. Kontas (Auguste Comte) iškėlė svarbią žmogiškosios dvasios trijų pakopų raidos teoriją, pagal kurią žmogiškoji sąmonė praeina tris savo raidos stadijas:

1) teologinę, apibūdinamą perėjimu nuo fetišizmo per politeizmą į monoteizmą, dieviškosios karalių ir militaristinės teisės gerbimu; 2) metafizinę, pasižyminčią senos tvarkos kritika ir perėjimu prie naujos tvarkos; 3) pozityviają, įgyvendinančią perėjimą prie tikslųjų, taikomųjų ir organinių žinių, užtikrinančių industrializaciją ir taiką, visuomeninę tvarką ir pažangą. XIX a. pradžią Kontas laikė pereinamuoju laikotarpiu nuo antros prie trečios stadijos, būdingu Prancūzijai. Jis stengėsi išvesti žinių integraciją, remdamasis fizikos, kitų mokslų sričių dėsniais, tarp jų ir sociologijos (socialinės fizikos). Taigi tik trečioje pozityvioje pakopoje, anot Konto, atsiranda tikras mokslinis žinojimas.

A. Kontas kaip sociologijos pradininkas siekė mokslus padaryti pozityvius – aiškius, tikslus kaip gamtos mokslai. Pozityvizmas pretendavo vadintis nauja „ne metafizine“, o „pozityviają“ filosofija, sukonstruota kaip empiriniai mokslai ir sudarančia jų metodologiją. Ankstesniosios metafizinės filosofijos problemas, sąvokas ir išvadas, kurios dėl jų didelio abstraktumo negali būti nei išsprendžiamos, nei patikrinamos patyrimu, pozityvizmas paskelbė klaidingas arba beprasmes. Vienas iš svarbiausių šios metodologijos principų buvo *fenomenalizmas*, pagal kurį mokslinės teorijos ir dėsniai buvo laikomi tik empirinių faktų apibendrinimais, o mokslo uždavinys – grynų faktų aprašymu, o ne jų aiškinimu, kadangi mokslas atsako į klausimą *kaip*, o ne *kodėl*. Tačiau pats pozityvizmas neišvengė ankstesniosios filosofijos likimo, nes paaiškėjo, jog svarbiausi jo paties teiginiai, pvz.: spekuliacijos neigimas, fenomenalizmas ir kiti, taip pat negali būti patikrinami patyrimu ir todėl patys yra „metafiziniai“.

Tolesnis pozityvizmo vystymasis vyko loginio pozityvizmo kryptimi. Jo autoriai buvo vadinamojo „Vienos ratelio“ (*Viena circle*) 1920–1930 m. filosofai (O. Neiratas (Neurath), P. Karnapas (Carnap), M. Šlikas (Schlick), F. Frankas (Frank) ir kt.). Jų idėjos iš dalies buvo grindžiamos Konto teorija, tačiau sumažino jo pozityvizmą loginio pagrindimo sąskaita. Pagrindine „Vienos ratelio“ doktrina tapo verifikacijos principas, pagal kurį mokslo sprendinio kriterijus turi turėti galimybę „būti patikrinamas patyrimu, kad galima būtų jį priimti kaip „mokslinį“. Buvo tikimasi, kad mokslinės žinios vis vien suras pagrindimą bendruose loginiuose, tarpusavyje susijusiuose sprendimuose, pagrįstuose „baziniais faktais“, kurie fiksuoja griežtai suformuluotas, jutimines duotybes“.

Loginio pozityvizmo metodologija įvairiapusiškesnė, palyginti su Konto, ir principiniais klausimais nesutampa. Pvz.: etikos sferoje loginiai pozityvistai savo doktrinoje griežtai skiria „faktus“, kurie verifikuojami, ir

„vertybes“, kurios neverifikuojamos. Tačiau dauguma šių filosofų tvirtino, jog iš mokslo, taip pat ir socialinio, galima laukti ženkliai patikimesnių žinių, kurių pagalba galima pasiekti norimų tikslų.

Konto pozityvizme pažangu buvo tai, jog jis paneigė pasitikėjimą „mokslo žiniomis“, paremtomis religiniais ar spekuliatyviniais metafiziniais pagrindais. Tačiau mokslines žinias jis vertino kaip „reliatyvias“, o ne absoliutines. Pastarosios, jis manė, buvo ir bus nepasiekiamos. Socialinė ir politinė Konto programa numatė naują konsensuą su socialinėmis problemomis ir visuomenės reorganizacija, remiantis nauju mokslu – sociologija. Sociologams buvo skiriamas vaidmuo vyriausybėje, švietime ir įsteigtoje naujoje „žmonijos religijoje“.

Tačiau tarp šiuolaikinių sociologų nėra stipraus palaikymo nei Konto metodologiniams principams, nei jo socialinei ir politinei programai. Loginių pozityvistų bandymai sukurti tikslesnį pozityvizmo formulavimą ir „mokslą“, įrodantį savo gyvybingumą, taip pat nesulaukė sėkmės.

Taigi, be pozityvizmo teigiamybių, jo metodologija kritikuojama, jog paties verifikacijos principo negalima visiškai patikrinti empiriniais duomenimis. Antra vertus, pastaraisiais metais požiūriai į filosofiją ir mokslo istoriją keitėsi, ir atsirado abejonių dėl filosofijos kaip vienintelio mokslo pagrindo. Be to, pozityvizmas kritikuojamas dėl mokslinių žinių „reliatyvumo“ koncepcijos atsisakymo, taip pat dėl „mokslinio metodo“ dogmatizmo.

Sociologiniam pozityvizmui būdinga nagrinėti objektyvią aplinką kaip duotybę, sudarančią galimybę individų socializacijai ir savirealizacijai. Socialinė sistema šia prasme sudaro funkcijų visumą, kuri lemia žmogiškosios sąveikos pobūdį ir turinį. Socialumas pozityvizmui – pirmiausia ryšių struktūra, į kurią individai „įsijungia“ ir kuriai jie turi paklusti.

Pastaruoju metu, įveikiant sociologinio pozityvizmo trūkumus, siekiant sociologinių žinių unifikacijos, jo konsensuso su socialinės ir politinės rekonstrukcijos schemomis, paskatino sociologus, remiantis „reikšmingumo sociologija“ (*meaningful sociology*), ieškoti kitokio požiūrio. Tai sociologijos forma, kuri remiasi tvirtinimu, kad a) socialiniai veikėjai gyvena socialinių „vertybių“ visatoje; b) socialinė veikla yra reikšminga veikla; c) socialinius įvykius pirmiausia reikia aiškinti kaip veikėjų „vertybių“, t. y. įsitikinimų, motyvų, tikslų, priešasčių ir t. t., skatinančių veiklą, rezultata³. Šis „veikėjo“ (*aktor*) terminas paprastai remiasi Vėberio socialinių veiksmų teorija.

³ Большой толковый социологический словарь... Т. 1. С. 220–221.

6.4. Empirizmas

Tiesos kriterijus yra patyrimas.

T. Kampanela

Empirizmas (gr. *emperia* – patyrimas) – mokymas pažinimo teorijoje, laikantis jutiminį patyrimą vieninteliu žinių šaltiniu, teigiantis, kad visas žinojimas grindžiamas patyrimu ir patyrimo būdu. Šio jutiminio patyrimo šaltinis yra objektyviai egzistuojanti aplinka – pasaulis. Mokslinio tyrimo proceso pradžioje nustatomi socialiniai, mokslo faktai, įvykiai, o tik po to jie apibendrinami, sisteminami ir tampa teorija.

Taigi pažinimas, prasidedantis nuo atskiro fakto, indukcinio samprotavimo, kaip rezultatas formuluoja bendruosius mokslo (teorijos) teiginius. Todėl empirinių metodų ir empirinių žinių svarba plačiai pripažįstama sociologijoje.

Kitas kraštutinis filosofinio empirizmo aspektas yra tas, kad jis gali nuvesti į skepticizmą ar reliatyvizmą. Pvz.: remiantis doktrina, kad galima gauti žinių tik per pojūčius, be būtinumo kreiptis į tikrovę, empirizmas priartėja prie idealistinio požiūrio ir gali virsti skepticizmu ar reliatyvizmu, būti sąlygojamas subjektyvaus požiūrio pažinimo procese.

Todėl daugelis filosofų ir sociologų, susidūrę su šiais sunkumais, ypač pabrėžia mokslo ir sociologijos sąvokų, hipotezių ir teorijų reikšmę, šią metodologiją greičiau priskirdami prie realizmo negu prie empirizmo. Filosofinis realizmas, kaip žinia, tvirtina, jog objektai pasaulyje egzistuoja, nepriklausomai nuo pojūčių ar jų įprasminimo. Šiuo atžvilgiu realizmas priešingas filosofiniam nominalizmui, skepticizmui, fenomenalizmui, neutraliam monizmui, instrumentalizmui ir kitoms filosofinėms srovėms.

Loginis empirizmas yra vienas iš analitinės filosofijos variantų bei tiesioginis loginio pozityvizmo tęsinys. Jis šiek tiek pasikeitė, palyginti su ankstyvuojū loginiu pozityvizmu, atsakydamas „Vienos ratelio“ kraštutinio subjektyvizmo. Loginis empirizmas XX a. 3–4 dešimtmečiais vietoj „mokslo empirinės kalbos“ siūlo vadinamąją daiktinę kalbą, jutimais suvokiamus fizinius reiškinius. Loginis empirizmas taip pat atmeta ir „Vienos ratelio“ laikotarpiu iškeltą principą, kad mokslo žinios tėra tik empiriniai duomenys. Mokslo sąvokas laiko tik „patogiomis“ ir „tikslingomis“ jutimais suvokiamų duomenų organizavimo formomis, o ne objektyvios tikrovės atspindėjimu. Būtent šis pripažinimas, kad mokslo žinios, be empirinių duomenų, turi specifinį antijutiminį turinį, iš esmės nesiderina su pradiniu gnoseologiniu „Vienos

ratelio“ iškelto verifikavimo principu, nors ir bando likti jam ištikimas. Todėl jo doktrina tampa iš vidaus prieštaringa ir eklektiška. Todėl šeštojo dešimtmečio loginis empirizmas kaip filosofinė srovė pasireiškia tuo, kad atsisako plačių programų, būdingų ankstyvajam loginiam pozityvizmui, priima kompromisinius variantus ir pereina nuo plačių filosofinių problemų prie konkrečių metodologinių tyrimų, kuriuos atlikdami loginio empirizmo atstovai pasiekia tam tikrų laimėjimų.

6.5. Hermeneutika

*Dalyko esmė ne žinių gausume, o
supratimo aiškume.*

Demokritas

Hermeneutika (gr. *hermeneutika* – aiškinu, dėstau) – filosofinė kryptis, supratimą traktuojanti kaip esminę žmogaus ir jo socialinės būties ypatybę.

Ji atsirado kaip praktinis menas supratimo sunkumams įveikti ir meniniams, teisiniams, religiniams, moksliniams ir kitiems tekstams aiškinti.

Pavadinimas atsirado iš senovės graikų Dievo Hermes, prekybos globėjo, rašto išradėjo, žmonių ir dievų tarpininko, vardo. Hermesui senovės graikai buvo priskyre dvi savybes: mokėjimą išaiškinti dievų valią ir ženklų aiškinimo išradimą. I–III a. hermeneutika vystėsi kaip biblinė hermeneutika arba egzegetika. Verčiant iš lotynų kalbos į lietuvių, būtų „interpretacija“. „Supratimo“ terminui vartojamas vokiškas ekvivalentas „*verstehen*“. Šis terminas sociologijoje vartojamas „reikšmingo supratimo procedūroje“, kurioje socialiniai veikėjai ir sociologai „interpretuoja“ ir aiškina kitų autorių vartojamas reikšmes.

Ypatingą vaidmenį filosofinėje hermeneutikos istorijoje suvaidino vokiečių mąstytojas F. Šleiermacheris (Shleiermacher). Jo hermeneutikos kaip universalios supratimo koncepcijos traktavimas įtvirtintas šiuolaikinėje filosofijoje. Anot Šleiermacherio, tai skaitomo „autoriaus teksto supratimas geriau negu jis pats save suprato“. Vilhelmas Diltėjus (Dilthey), „gyvenimo filosofijos“ atstovas, teigė humanitarinių mokslų objektu esant dvasinį gyvenimą, o jo pažinimo metodu – *supratimą*. Supratimas kaip autentiškas išgyvenimas, anot Diltėjaus, tai mokslininko savistaba (introspekcija), tai dvasinio žmonių gyvenimo aprašymas. Homero tekstą, savaime aišku, galima

geriau suprasti, geriau susipažinus su Trojos archeologiniais kasinėjimais.

Italų teisės istorikas E. Beti hermeneutiką supranta kaip mokslų metodologiją apie dvasią. Tai unikalus žymaus mąstytojo pažiūrų išsiaiškinimo metodas. E. Beti išskyrė *kognityvinę*, *norminę* ir *reproduktyvinę* interpretaciją. Kognityvinę siejo su moksline; norminę arba dorinę – su auklėjamąja; reproduktyvinę arba meninę – nukreiptą prieš žmogiškosios savimonės iliuzijas (pvz.: Markso (Marx), Nyčės (Nietzsche), Froido (Freud)).

Hermeneutika vaidina svarbų vaidmenį ir žmonių komunikacijoje. Ji padeda suprasti kitą žmogų, jo orientacijas, kritikuoti jas, kažkuo įtikinti kitą ar save. Šiuo atveju ji suartėja su filosofine argumentacija (argumentologija). Joje išskiriamos teksto ar argumentų aiškinimo taisyklės ir metodų tipai. Pvz.: gramatinis, stilistinis, istorinis, psichologinis ir kt.

Vokiškas terminas „*verstehen*“ susijęs su Makso Vėberio (Weber) vardu. Jis naudojo šį terminą ir veiklos interpretacijai subjektyvios reikšmės požiūriu, ypač pabrėždamas jos svarbą socialiniuose moksluose. Vėberio supratimu, sociologija turi funkcionuoti, sutinkamai su socialinių veikėjų reikšmėmis, o pasirinkimas neturi būti suvedamas į grynai fizinių ar mechaninių priežastingumą.

Vilhelmas Diltėjus šį terminą naudojo kaip „kultūros mokslų“ metodą subjektams, kurie nustato (lemia) „bendrą sampratą“ tarp kūrėjo ir aiškintojo.

Karlas Manheimas (Manheim) taip pat darė panašią išvadą ir išplėtojo ją į tokią idėją: „tekstą reikia nagrinėti kaip ypatingos pasaulėžiūros dokumentą“.

Hansas Gadameris (Gadamer) bandė įtvirtinti savo „fenomenologinę hermeneutiką“, iškeldamas „hermeneutinio rato (apskritimo)“ idėją, t. y. žmogaus gebėjimą pažinti ir apibendrinti tam tikrą vaizdinį interpretuojant jo tam tikrus atvejus, o suprasti tam tikrą veiksmą jis gali tik kreipdamasis į jį sukūrusią „pasaulėžiūrą“. Gadamerio nuomone, tvirtinimo procesas visada yra laikinas ir niekada nesibaigia, mūsų „tiesa“ tampa tik daline ir yra išbandoma nepertraukiamos kaitos.

Jurgen Habermas (Habermas), vokiečių socialinis teoretikas, savo „kritinėje hermeneutikoje“ tvirtino, kad kiekvienas aiškinimas turi nagrinėti tas komunikacijos sritis, kurias iškreipia kapitalistiniai valdiški santykiai.

Hermeneutika dažnai yra kritikuojama už akiivaizdų jos nuolaidžiavimą reliatyvizmui ir subjektyvizmui. Tačiau ji yra naudinga priemonė, skatinanti svarbiausius debatus sociologijoje, interpretuojant gautus empirinius duomenis ir teiginius. Habermas išskiria dvi gyvybiškai svarbias ypatybes. Viena primena socialiniams mokslams problemas, atsirandančias simbolinio jų dalyko perstruktūrizavime, kita sugriauna supaprastintą „objektyvistinę“ gamtos mokslų sampratą.

6.6. Mokslo paradigimų raida ir kaita

*Iš teiginių ir neiginių gimsta tiesa.
L. Foichtvangeris*

Mokslo paradigma (angl. *scientific paradigm*) – oficialiai pripažintas mokslinis pasiekimas, užtikrinantis mokslinei bendrijai tam tikrame laikotarpyje problemų ir jų sprendimų pavyzdžius (T. Kunas (Thomas Kuhn), 1962). Tai prielaidų, lemiančių konkretų mokslinį tyrimą, turimų žinių vertingumą ir jų prioriteto pripažinimą tam tikrame mokslo išsivystymo etape, visuma. „Paradigmos“ sąvoka į filosofijos mokslą buvo įvesta pozityvisto G. Bergmano (Bergman) ir išplėtota amerikiečių fiziko, mokslo istorijos specialisto T. Kuno naujiems mokslo duomenims ir metodams įvardyti ekstensyvių žinių raidos laikotarpiais. Tai mokslinės bendrijos priimtas mąstymo būdas, sąvokų tinklas, per kurį mokslininkas žvelgia į tikrovę⁴.

Kiekviena mokslinė bendrija, taip pat ir jos narys, turi savo tyrimo dalyką. Be to, šios bendrijos (mokslo kolektyvai), remdamiesi skirtingomis mokslo paradigmomis, net tuos pačius faktus aiškina skirtingai. Taip yra todėl, kad mokslinės bendrijos suburia mokslininkus, priklausančius dažniausiai tai pačiai mokslo disciplinai, dirbančius toje pačioje mokslo kryptyje, prisilaikančius bendrų teorinių pagrindų, principų, vertybių, nuostatų, motyvacijos ir metodų, sprendžiant tyrimo uždavinius. Taigi mokslinę bendriją sieja mokslinė veikla, besiremianti vienoda paradigma. Šis nuostatų bendrumas ir veiklos suderinamumas užtikrina normalią evoliucinę mokslo disciplinos raidą, yra jos brandumo požymis. Ši paradigma priimama be įrodymų. Ji lemia mokslinių problemų formulavimą, jų atrankos kriterijus ir šiai mokslinei bendrijai (kolektyvui) yra aktuali ir reikšminga.

Tačiau paradigma gali izoliuoti bendriją nuo tų socialiai svarbių problemų, kurių neįmanoma spręsti remiantis jos conceptualiu ir instrumentiniu terminų aparatu. Vieną kartą priimta bendra paradigma atleidžia mokslinę bendriją nuo būtinumo pertvarkyti savo pagrindinius veiklos ir tyrimo principus. Taigi subrendusi mokslinė bendrija (kolektyvas) ženkliai aukštesniu lygiu negu kita profesinė bendrija gali tapti izoliuota nuo bendrų aktualių visuomenės ir praktikos keliamų problemų sprendimo.

Mokslinės paradigmos egzistavimas lemia jaunojo mokslininko kelią į mokslą, jo mokslinių tyrimų kryptį. Jis, neišvengiamai priklausydamas konkrečiai mokslinei bendrijai (kolektyvui), privalo laikytis jos priimtos

⁴ Т. Кун. Структура научных революций. – Москва: Прогресс, 1975. С. 287.

paradigmos, t. y. tam tikros faktų ir sukaupytų žinių interpretacijos, mokslinių tyrimų ir šios mokslinės veiklos principų. Ir tik visiškai įvaldęs šios bendruomenės nuostatas, gali pakilti iki kitų mokslinių paradigmų kritinės analizės, o po to ir iki naujų mokslinių paradigmų paieškų.

Mokslo raida, jo pažanga yra aiškinama kaip paradigmos kaitos procesas, t. y. mąstymo būdų, sąvokų, principų, nuostatų pasikeitimas, kaip žvilgsnis į dalyką, tyrimo objektą visiškai naujai. Senos paradigmos problemos tampa nebeaktualios, o buvusios neesminės aktualizuojamos arba iškeliamos visiškai naujos problemos, kurios reikalauja naujų sprendimų.

T. Kunas skiria dvi mokslo raidos stadijas: *normalią* ir *revoliucinę*.

Normalioje stadijoje vyrauja koncepcijų stabilumas, mokslinė veikla ir mąstymas vyksta tose pačiose paradigmos ribose. Egzistuojanti mokslinė paradigma griežtai nurodo problemų spektrą ir jų sprendimo būdus. Mokslininkai paprastai šios paradigmos ribose nekelia sau tikslo kurti naujas teorijas ir nesiorientuoja į naujų faktų atradimą, o visą mokslinę veiklą nukreipia į paradigmos taikymo tikslumo gerinimą, jos ribų išplėtimą, mokslininkų meistriškumo tiriamoje veikloje tobulinimą.

Normalus mokslas mokslinių novacijų atžvilgiu atlieka slopinamąją funkciją, kadangi jos griaua egzistuojančios paradigmos fundamentalias nuostatas, kuriomis remiasi normalus mokslas. Normalus mokslas, būdamas dogmatiškas ir konservatyvus pobūdžio, nuolat patiria krizes, sukeltas mokslinių anomalijų. Šių anomalijų neįmanoma pašalinti senos paradigmos priemonėmis, atsiranda faktų, išskyla antinomijos, kurių paaiškinti ir išspręsti sena paradigma nesugeba. T. Kuno nuomone, ši atsiradusi krizė lemia vieną iš trijų galimų tolesnės mokslo raidos krypčių: arba normalus mokslas įrodo savo gebėjimą išspręsti krizę sukėlusią problemą, arba mokslininkai prieina prie išvados, kad problemos išspręsti negalima, ir ji atidedama naujoms mokslininkų kartoms, arba problema išsprendžiama suformuojant naują paradigmą. Įvyksta tradicinių tyrimų, besiremiančių sena paradigma, kaita. Naujoji paradigma konkurencinėje (dažnai aštrioje) kovoje išstumia senąją paradigmą, sėkmingiau išspręsdama mokslinę anomaliją, ir užima dominuojančią padėtį mokslo kryptyje ar jos šakoje bei formuoja pamatus naujam, normaliam mokslui. Įvyksta *mokslinė revoliucija*, t. y. staigi paradigmos kaita. Tokių mokslo revoliucijų pavyzdžiai – Koperniko, Niutono, Daltono, Einšteino naujos mokslo koncepcijos ir teorijos.

Taigi mokslinių tyrimų normaliems laikotarpiams būdinga psichologinis ir socialinis konformizmas, grupinis solidarumas. Mokslinės revoliucijos panašios į politines ir yra nukreiptos konformizmui moksle įveikti.

Mokslo raidai būdinga periodiška normalaus ir revoliucinio etapo kaita, kuri ir užtikrina jo pažangą.

6.7. Falsifikacionizmas

*Jeigu neišsakyta priešinga nuomonė,
tai nėra iš ko pasirinkti geriausias.
Herodotas*

Falsifikacionizmas (lot. *falsi-ficatus* [*falsus+facio*] – netikras, suklasztotas) – metodologinė pozicija (ypač K. Poperio, 1934), pagrįsta neįmanomu išsivaizdavimu patikrinti induktyvų universalųjų apibendrinimą dėl daugybės atsirandančių naujų ir potencialiai neigiančių įrodymų tikimybės. Pvz.: hipotezę gali sugriauti, paneigti vienintelis nepatvirtinantis atvejis ar faktas. Sutinkamai su šia nuomone (skirtingai nei loginis pozityvizmas), mokslo tiesa gali būti veiksmingiau nustatyta, remiantis „falsifikavimu“ negu teorijų, hipotezių ir mokslinių žinių patvirtinimo „verifikavimu“.

Taigi falsifikacijos tikslas – mokslinių teiginių pagrindimas, kritinis jų vertinimas, ieškant ne juos patvirtinančių faktų, kurių visada galima rasti, bet priešingai, ieškant juos paneigiančių faktų. Tai loginė procedūra, atvirkštinė verifikacijos principui.

K. Poperis falsifikavimui ir falsifikacijai teikia skirtingą reikšmę. „*Falsifikavimą*, – rašo jis, – įvedėme pasisakymų sistemoje išimtinai kaip empirinio pobūdžio kriterijų, o *falsifikacijos* atveju turi būti suformuluotos specialios taisyklės, nustatančios, kokiomis sąlygomis sistema turi būti falsifikuota“⁵.

„Tvirtinama, kad teorija falsifikuota, jeigu priimame jai prieštaraujanti bazinį tvirtinimą. Tačiau ši sąlyga būtina, bet nepakankama, – tvirtina Poperis, – kadangi žinome, jog neatgaminami atskiri įvykiai neturi mokslui reikšmės. Todėl keletas atsitiktinių, bazinių pasisakymų, prieštaraujančių teorijai, vargu ar privers jos atsakyti kaip falsifikuotos. Laikysime ją falsifikuotą tik tuo atveju, jeigu mums pasiseks atgaminti efektą, paneigiantį teoriją. Kitaip tariant, mes pripažįstame falsifikaciją tiktai tada, kai yra iškelta ir patvirtinta žemo universalaus lygio empirinė hipotezė apie tokį efektą. Panašias hipotezes galima vadinti falsifikuojančiomis hipotezėmis“⁶.

Taigi falsifikuojančioji hipotezė gali būti ir menkai universali. Ji gali būti iškelta kaip individualaus stebėjimo apibendrinimo rezultatas. Nors

⁵ K. Поппер. Логика и рост научного знания. – Москва: Прогресс, 1983. С. 115.

⁶ Там же. С. 115–116.

falsifikuojančioji hipotezė turi būti intersubjektyviai patikrinama, tačiau ji neturi būti griežtai universalus apibendrinimas. Teiginio falsifikavimui „visi juodvarniai juodi“ pakanka intersubjektyvaus tvirtinimo apie tai, jog Niujorko zooparke gyvena baltų juodvarnių šeima. Tai rodo būtinumą falsifikuotas hipotezes keisti geresnėmis hipotezėmis. Praktikoje daugeliu atveju iki tam tikros hipotezės falsifikavimo turime atsargoje kitą hipotezę, todėl tik falsifikuojantis eksperimentas paprastai tampa lemiamuoju eksperimentu, kuris padeda atrinkti vieną iš dviejų, t. y. tą, kuris pasitvirtina. Šiuo atveju, esant dviem hipotezėms, viena iš jų yra atmetama.

Taigi mokslinių teorijų, koncepcijų falsifikavimas yra vienas iš būdų jų teisingumui ar klaidingumui įrodyti. Šiuose išbandymuose svarbų vaidmenį vaidina hipotezės, kurių teisingumas ar klaidingumas yra tikrinamas empiriniais duomenimis, praktine patirtimi.

Tačiau jeigu hipotezė ir nesugriauta empiriniais duomenimis ar praktine patirtimi, tai dar nereiškia, jog ji iš tikrųjų yra teisinga. Šiuo atveju ją galima vadinti „pasiteisinsia“, kadangi nauji ją griaunantieji faktai gali pateisinti jos teisingumą, tik siauresnėse jos veikimo sferose.

Antra vertus, anot Poperio, jeigu teorijos negalima jokiais būdais sugriauti ar apriboti jos veikimo, tai ji nemokslinė. Jeigu teorija neginčijama, tai yra ne jos privalumas, o trūkumas. Kiekvienas tikras teorijos patikrinimas – bandymas ją sugriauti.

Tačiau gali iškilti klausimas, ar pats falsifikacijos principas gali būti falsifikuojamas? Poperis, atsakydamas į šį klausimą, susiaurina jo pritaikymo galimybes iki empirinių hipotezių srities, o norint ontologines schemas sugriauti, jas patvirtinti, siūlo naudotis alternatyvų metodu.

Taigi naujų hipotezių ir teorijų falsifikavimas siekia rasti jose klaidų, nelogiškumą, nepatikimumą ir, remiantis naujais faktais, nauja apibendrinta patirtimi, sugriauti šių hipotezių ar teorijų absoliutinimą, jų neklaidingumo vaizdinį.

Kokia iš to nauda?

Nauda tokia, kad tai parodo hipotezės, teorijos ar eksperimento klaidas, trūkumus, į kuriuos atsižvelgus, galima kelti naujas hipotezes, atlikti naują eksperimentą ar formuluoti naują teoriją ar koncepciją be šių klaidų ir trūkumų, vadinasi, artėti prie tiesos, siekti didesnio jos objektyvumo.

6.8. Metodologinių programų esmė ir jų konkurencija

Mokslinės minties įrankiai tiesos ieškojimo kelyje abipusiai aštrūs: sukurdami nauja arba likdami prie sena, jie nuolat išbando juos savo ašmenimis. Mokslinės sistemos griūva, bet suirdamos jos neišnyksta be pėdsakų: ant jų griuvėsių kuriamos tobulesnės ir amžinesnės teorijos.

N. A. Umovas

Kiekvienas tikras mokslinis tyrimas remiasi mokslo tyrimų metodologijos programa. Šios mokslo tyrimų programos pagrindu kuriasi mokslinės mokyklos, mokslo kolektyvai ar grupės, kurios pagal šią programą organizuoja mokslinę tiriamąją veiklą.

T. Kunas iškėlė normalaus ir revoliucinio mokslo raidos koncepciją ir siejo ją su naujų mokslo paradigmu atsiradimu. Šios naujos paradigmos kaip mokslinių tyrimų orientyras, būdamos pažangesnės, siūlydamos naują mąstymo būdą, naujas sąvokas, pateikdamos naujų mokslinių problemų sprendimo pavyzdžių, keičia senas mokslo paradigmas ir užtikrina mokslo raidos pažangą. Tai atspindi mokslo istorijos raidą, kitaip tariant, *vertikalų mokslo vystymąsi*. Šių paradigmu atsiradimas yra grindžiamas kaip naujų mokslo tyrimų metodologijos programų sudarymo ir jų realizavimo praktikoje rezultatas. Taip vyksta konkurencija tarp sena ir nauja, tarp atgyvenusių neįgalių ir naujų pažangių programų.

I. Lakatosas (Lakatos), K. Poperio mokinys, prieina prie išvados, kad falsifikacionizmas nėra patikimas raktas mokslinių žinių proceso tobulėjimui suprasti. Todėl jis pasiūlė savo mokslinių tyrimų programų (MTP) konkurencijos filosofinę mokslo kaitos ir raidos koncepciją. Tai faktiškai metodologinių programų, pagal kurias organizuojami tyrimai, *horizontali konkurencija*. Vienas iš pagrindinių, anot Lakatoso, pažangios tyrimų programos kriterijų, kai teoriniu jos pagrindu galima paaiškinti žinomus ir numatyti naujus empirinius faktus. Regresyvus MTP tipas, priešingai, vėluoja ir negali paaiškinti kai kurių faktų. Tarp šių MTP vyksta varžybos, konkurencija. Laimi ta MTP, kuri užtikrina geresnį tiriamųjų uždavinių ir problemų sprendimą. Todėl šiuo atveju svarbesnį vaidmenį vaidina programos turinio verifikacija, o ne falsifikacija.

Visais atvejais Lakatosas pabrėžia: „*Mokslininko garbės kodeksas kaip konkretus MTP metodologinis orientyras turi remtis ne tik atkaklumu*

ginant savo programą, bet ir objektyvumu bei kuklumu, taip pat atidžiu ir kruopščiu nagrinėjimu bei atsižvelgimu į konkurentų MTP teigiamas ir neigiamas puses.

Lakatosas išskiria vidinę mokslo istoriją, kuri yra pirminė ir lemia išorinės mokslo istorijos struktūrą ir jos raidą.

Vidinę MTP struktūrą sudaro: tvirtas branduolys, kuriame yra atskleisti programos pagrindiniai metodologiniai principai, teiginiai, sąvokos, prielaidos; jį vainikuoja pagrindinių ir pagalbinių hipotezių kompleksas, konvencionaliai priimtinas mokslinei bendruomenei; negatyvi ir pozityvi euristika. Negatyvi euristika gina branduolį nuo kitų MTP kritikos ir yra savigynos juosta. Pozityvi euristika nurodo vystomo mokslo kelią. Šios apsauginės juostos negatyvi euristika susideda iš atsakymų į tvirto branduolio ir hipotezių kritiką, o pozityvi euristika orientuojasi į drąsių naujų idėjų kėlimą.

Lakatosas sugebėjo pažvelgti į mokslo raidą kaip į pakankamai autonomišką procesą, kuriame išorinės socialinės sąlygos yra realizuojamos per savarankišką mokslinių problemų sprendimą.

Išorinę MTP struktūrą ir raidą lemia mokslinės mokyklos – ypatinga mokslinių bendruomenių mokslinės kooperacijos forma. Daugelio mokslų krypčių raida yra susijusi su mokslo mokyklos veikla. Pasauliniu mastu yra žinomos tokios mokslo mokyklos, kaip N. Boro (Bohr), E. Rezerfordo (Rutherford), I. M. Sečenovo, Lietuvoje – J. Požėlos, K. Ragulskio ir kt., kurios davė naują impulsą mokslo krypčiai ar jo šakai, sukūrė mokslinius kolektyvus ir atliko mokslininkų ugdomąją funkciją.

Mokslinė mokykla yra toks socialinis mokslo fenomenas, kuris leidžia įžvelgti kognityvines ir socialines mokslinės veiklos vienovės ir sąveikos charakteristikas. Tokia mokykla sudaro dinaminį mokslo vienetą, kuris užtikrina mokslinių žinių perimamumą, sudaro optimalias sąlygas jai vystytis, dalyvauti konkurencinėje kovoje su kitų mokyklų, mokslo kolektyvų, laboratorijų, katedrų, grupių mokslinėmis tyrimo programomis. Kaip tik ši kova, dažnai tapdavusi aštri, mokslo istorijoje gimdė ir skatino naujas mokslines idėjas, užtikrino mokslo pažangą.

Svarbiausi tokios mokslinės mokyklos bruožai, leidžiantys išskirti šį tipą iš kitų mokslinės bendrijos rūšių, yra šie:

- 1) mokslinė mokykla – ypatinga mokslinio darbo kooperacijos forma;
- 2) mokslinės mokyklos konstitucinis pagrindas – mokslinė idėja ir tyrimo programa, kurią tobulina ir realizuoja visi šio kolektyvo nariai;
- 3) mokyklos kūrėjas – žymus mokslininkas, iškėlęs mokslinę idėją ir suformulavęs tyrimo programos pagrindus, turintis asmeninį ir mokslinį autoritetą;

4) tyrimo programos parengimo ir problemų sprendimo procese mokomi ir ugdomi mokslininkai, tobulinama mokslinė kvalifikacija (taip pat doktorantūra, disertacijų, magistrų baigiamųjų darbų gynimas, mokymas panaudoti kokybinius ir kiekybinius tyrimus, publikacijų rengimas ir kt.);

5) mokslinės mokyklos dalyvius sieja dvasinės ir socialinės vertybės, pasireiškiančios mokslinės veiklos motyvacija, dorinis etnosas, charakterizuojantis socialinį–psichologinį klimatą ir asmeninius kolektyvo narių ir vadovo santykius, būdingą mokslinio mąstymo, skatinantį kūrybiškumą stilių;

6) mokslinėje mokykloje sukuriamos sąlygos kiekvieno nario individualių gebėjimų išraiškai ir jo kūrybiniam augimui.

Tačiau kiekviena mokslinė mokykla savo vystymosi procese pereina būtinas stadijas: atsiradimo, sužydėjimo, krizės ir iširimo.

Produktyviai mokslinei mokyklai, anot rusų psichologo ir mokslotyriminko M. G. Jaroševskio, ir jos MTP turi būti būdingos trys koordinatės: dalykinė–loginė, socialinė–mokslinė ir asmeninė–psichologinė. Ši programa ir turi sieti visus šiuos tarpusavyje sąveikaujančius komponentus.

Svarbiausią reikšmę, formuojant mokslinę mokyklą, turi mokslinė idėja, iškelta mokyklos lyderio ir realizuota tyrimo programoje. Beje, kuriant ir realizuojant tyrimo programą, vadovaujant mokyklos vadovui, dalyvauja visi jos nariai.

Svarbią siejamąją reikšmę mokslinėje mokykloje turi mokslinis mąstymas. Amerikiečių mokslo sociologas D. Ravetcas pažymi, jog vadovo mąstymo stiliaus samprata išryškina daugelį socialinių ir psichologinių mokslinės veiklos aspektų ir lemia mokslinės mokyklos funkcionavimą. Mokytojo mąstymo stilius, perduodamas jo mokiniams, lemia asmeninio bendravimo būdus, mokslinės veiklos motyvaciją.

Tačiau mokslinė mokykla gali tapti ir tam tikra mokslininkų izoliacijos forma, jeigu ji atsiriboja nuo kitų mokslinių bendrijų, riboja bendravimą su kitų mokslinių mokyklų mokslininkais. Dėl to pradeda siaurėti jų mokslinis akiratis, atsiranda kūrybinių idėjų gimdymo bejėgiškumas, pradedama ignoruoti kitus alternatyvius mokslinių problemų sprendimų būdus. Kai izoliavimasis, kova už savo tyrimo programos išgyvenimą ir išlikimą pradeda dominuoti virš kūrybinės veiklos ir tyrimo tikslų, prasideda mokslinės mokyklos ir jos sukurtos tyrimo programos krizė, kuri veda į jos iširimą.

Taigi metodologinės tyrimo programos kiekvienam, ypač jaunam, mokslininkui yra itin svarbios – jo tiriamajai veiklai, jo sėkmingiems mokslinio darbo rezultatams. Šios programos suteikia jam orientyrą, nutiesia kelią, kuriuo eidamas jis yra apsaugotas nuo klystkelių, nuo pseudoidėjų ir jų

problemų kėlimo bei neefektyvių metodų panaudojimo. Antra vertus, jo keliamas idėjas, sprendžiamas problemas dažniau palaikys tos pačios mokslinės tyrimo programos nariai. Jis neliks vienišas konkurencinėje idėjų kovoje. Be to, jis remsis metodologinėmis tyrimo programos pozicijomis ir taps tos mokslinės mokyklos nariu.

6.9. Metodologinis pliuralizmas ir anarchizmas

*Nėra nieko laisvesnio už žmogaus mintis.
D. Hiumas*

Metodologinis pliuralizmas (lot. *pluralis* – daugybinis), doktrina, pagal kurią daugiau naudos teikia metodologijų ir teorijų išplėtimas negu vergiškas prisirišimas prie riboto skaičiaus mokslo ar tyrimo metodų. Tapatus terminas, naudojamas tam pačiam reiškiniui įvardyti, yra epistemologinis anarchizmas.

Pliuralistinis požiūris į metodologiją remiasi tuo, jog tikrovė susideda iš daugelio savarankiškų esmių, nesudarančių absoliučios vienovės. Todėl, anot P. Fejerabendo (Paul K. Feyerabend) metodologija negali būti norminė disciplina, ji visada siejasi su konkrečia situacija, konkrečiu nagrinėjamu dalyku; kiekvienas atvejis gali būti aiškinamas remiantis sava metodologija. Todėl Fejerabendas nerekomenduoja tyrimo procese naudoti tik vieną metodą, juolab laikyti jį norminiu. Vadinasi, atskiros teorijos negali būti lyginamos ir negali turėti vienintelės metodologinės atramos. Fejerabendas mano, jog anarchizmas padeda pasiekti pažangą, nes per anarchistinius, nors ir retus, judėjimus, mokslas bus skatinamas raidos pažangai. Didejant alternatyvioms teorijoms, gausėja žinių, jos tampa objektyvesnės ir visapusiškesnės.

Fejerabendas, tuo remdamasis, atmeta falsifikacionizmą kaip universalų metodą, kadangi mokslinės sąvokos ir teorijų reliatyvumas nėra bendramačiai. Todėl tam tikros idėjos interpretacija, remiantis tik neigiančiais empiriniais duomenimis, yra nepakankama jai atmesti.

Šiomis aplinkybėmis „pliuralizmas“ ir „teorijų dauginimas“ dažnai gali būti geresnė strategija negu falsifikacionizmas. Pagrindinis Fejerabendo tikslas, ypač jo vėlesniuose darbuose, – demaskuoti šiuolaikinės visuomenės vienos metodologijos gimdomas antiracionalistines mokslo pretenzijas, panašias į „bažnytinį“ statusą ir „ekspertines taisykles“.

Taigi Fejerabendo doktrina neigia tradicinį mokslo ryšį su kažkokiu ypatingu vieno metodo dominavimu. Mokslo vertybė, jo nuomone, dabarti-

niame pasaulyje yra iliuzinė ir nesiskiria nuo kitų socialinių represinių institucijų, pvz.: valstybės, bažnyčios. Dėl demokratinės visuomenės mokslas apriboja jos narių laisvę. Todėl jis, menkindamas konkrečiai mokslinį metodą ir mokslą apskritai, prioritetą teikia demokratijos vertybėms. Mokslas negali išspręsti visų žmogiškųjų problemų. Į tą patį klausimą atskiri mokslo atstovai gali turėti skirtingus ir nesuderinamus požiūrius. Mokslinius atradimus neretai atskleidžia diletantai ir naujokai moksle. Mokslas yra kintamas, todėl jame vienas idėjas keičia kitos. Menkindamas mokslinio metodo vertę dėl jo privalomojo pobūdžio, Fejerabendas rėmėsi Poperio, Kuno, Lakatoso idėjomis, norėdamas palaikyti naujos pozityvios filosofijos teorijos vystymąsi. Todėl, anot Fejerabendo, šios teorijos pagrindas turi būti anarchizmo ir proliferacijos principai.

Atmesdamas tokį vertingą klasikinio pozityvizmo dėsni ir tvarką, Fejerabendas pirmumą teikė metodologiniam anarchizmui. Jo anarchistas – tarytum slaptas agentas, patekęs į priešų stovyklą, kad suskaldytų ją iš vidaus. Metodologinis anarchistas – žmogus, užsiimantis mokslu, kad sugriautų Proto ir Mokslo autoritetą iš vidaus.

Metodologinio anarchizmo šerdis yra tezė: „Moksle visos idėjos leistos“ arba „Moksle viskas galima“ (*anything goes*).

Fejerabendo mokslinis pliuralizmas, įgaudamas anarchizmo įvaizdį, iškeldamas reikalavimą nuolat kurti ir dauginti mokslines hipotezes, pasirodė tam tikra prasme esąs humaniškesnis, palyginti su alternatyviomis doktrinomis, besiremiančiomis privalomais dėsningumais ir nustatyta tvarka. Taip pat buvo tvirtinama, kad mokslinis racionalizmas yra ribotas, intymiai susijęs su propaganda, prievarta, „smegenų plovimo“ praktika ir t. t. Taip pat buvo nurodoma, kad mokslinis racionalizmas nėra nesikeičiantis ir griežtas. Realios mokslo istorijos nagrinėjimas iš dalies patvirtina šį teiginį.

Poliferacija, hipotezių dauginimas, žinoma, yra mokslui naudingas, kaip, beje, ir priešingai, suvienodinimo pastangos – pražūtingos. Neretai iš pirmo žvilgsnio labiausiai pasenusi ir absurdiška idėja gali pagerinti mokslinį pasaulio ir mūsų pačių pažinimą.

Visgi anarchistinė filosofija, propaguodama principą „viskas tinkama“, „viską išsaugok“, yra prieštaringa mokslininkų veiklos dogma proliferacijos principui – „viską pakeisk“. Ši filosofija negalėjo būti teisinga moksle vykstančių procesų samprata, nors kaip ir kitos doktrinos siūlė naujus mokslo žinių, veiklos modelius, kurie turėjo ženkliai įtaką XX a. filosofinei minčiai.

7. SOCIOLOGIJA KAIP MOKSLAS IR JOS VIETA MOKSLINIŲ ŽINIŲ SISTEMOJE

Genialus mokslininkas yra veidrodis, atspindintis esminius mokslinio vystymosi prieštaravimus.

Dž. Choltonas

7.1. Filosofijos, sociologijos ir istorijos sąveika

Filosofija kaip viena visuomenės sąmonės formų, kaip mokslas tiria visuotinius gamtos, visuomenės ir mąstymo raidos dėsnius. Sociologija kaip mokslas orientuojasi į visuomenės raidą, ypač į žmonių gyvenimo formų, jų kaitos konkrečius tyrimus. Jos objektas yra socialinių institutų funkcionavimas, socialinių grupių, žmonių santykiai. Dažnai sociologija suprantama kaip socialinis mokslas, ir šie terminai tada yra suvokiami kaip sinonimai.

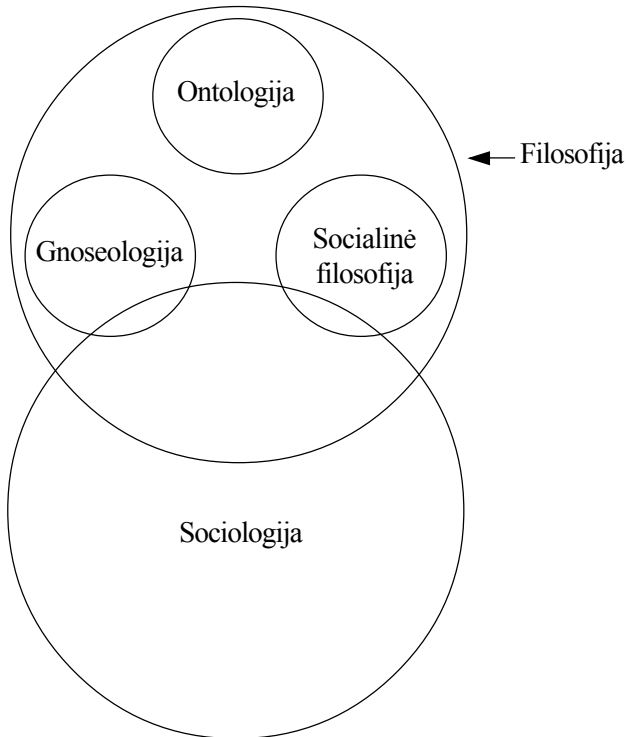
Taigi filosofija plačiaja prasme atspindi apskritai žmogaus požiūrį į pasaulį ir žmogaus vietą jame, apimdama ir gyvenimo vertybių idėją. Tačiau žinioms tampant vis daugiau specializuotoms, filosofijai liko abstraktesnio pobūdžio klausimai, nesileidžiant į jų giluminį aiškinimą, į tam tikrų faktų analizę. Sociologija, priešingai, orientuojasi į konkrečių faktų, procesų analizę. Jei sociologija susidomėjo nusikalstamumo augimo faktu, tai pirmiausia ji nagrinės šio fakto priežastis, reikšmę, pasekmes remdamasi konkrečia disciplina. Tuo tarpu, kas yra „faktas“, jau yra filosofijos prerogatyva.

Artimiausias filosofijos ir sociologijos santykis pasireiškia per mokslo filosofiją ir mokslo sociologiją, kuriose nagrinėjama mokslinio pažinimo ir mokslinių žinių gavybos procesai. Jie turi tą patį objektą – žinias, bet nagrinėja jas skirtingu požiūriu: pirma – teoriniu, antra – dažniau empiriniu, tačiau remiasi bendromis paradigmomis.

Filosofija jungia tris pagrindinius skyrius: ontologiją, gnoseologiją ir socialinę filosofiją. Socialinė filosofija nagrinėja bendruosius socialinės būties klausimus, t. y. aiškinasi, kas yra visuomenė, iš kokių makroelementų ji susideda, kaip funkcionuoja ir vystosi, koks žmogaus (asmenybės) vaidmuo šioje raidoje. Taigi socialinė filosofija pasireiškia kaip bendriausia teorinių

žinių apie visuomenę sistema, todėl šiuo požiūriu atstovauja teorinei sociologijai kaip metodologinis pagrindas. Tačiau socialinė filosofija, kaip ir gnoseologija, „aptarnauja“ ne tik sociologiją, bet ir kitus visuomeninius mokslus, o jų sąvokų visuma nėra tapati, tik iš dalies sutampa. Tai galima nubraižyti (žr. 4 schema).

4 schema. Filosofijos ir sociologijos santykis

Taigi filosofija ir sociologija pakankamai giliai viena į kitą įsiskverbia. Todėl daugelis filosofų, pradedant O. Kontu (A. Comte) ir kitais, nagrinėjo teorines sociologijos problemas, o sociologai papildydavo filosofijos nagrinėjamus klausimus. Filosofijos ir sociologijos sąveika neišvengiama. Ir sociologija, ir filosofija yra „įklimpusios“ viena į kitą, ir tik šioje integracijos terpėje ir viena, ir kita turi ateitį¹.

¹ Cituojama: J. Morkūnienė. Sociologija ar filosofija: kaip galima socialinė teorija // Lietuvos mokslas. 1998. Nr. 15. P. 160.

Šiandien akivaizdu, jog ir filosofija, ir sociologija turi savo nišas teorinėje refleksijoje. Nėra filosofijoje „grynų“ filosofinių problemų, o sociologijoje – „grynų“ sociologinių problemų. Skiriasi tik abstrakcijos lygmuo. E. Morinas knygoje „Kompleksinio mąstymo įvadas“ (1990) įrodinėja, jog norint, kad visuomenės tyrėjai–mokslininkai žinotų, ką jie daro, jiems reikia bendrų pagrindų. O dabar, anot jo, dažnai susiduria sociologo filosofinis ir filosofo sociologinis neišsprusimas. Integracijos, kompleksiško, pagrindimo, požiūrio arba nuostatos problemos (tai ir yra atvirumo kriterijai – *J. M.*) iškyla kaip kasdienės teorinės veiklos problemos. Pvz.: ir šiuolaikinei filosofijai, ir sociologijai svarbu *įvairovės* samprata. Sociologijoje ji gali būti išreikšta kaip nacionalinių mažumų problema; filosofijoje – kaip kultūrų *įvairovės* pagrindimo, o politologijoje – kaip demokratijos problema. Visų jų sprendimas turi bendrą vardiklį – *įvairovės* kaip metodologinio principo pripažinimą. Kiekviena iš minėtų teorinių disciplinų pateiks savo *įvairovės* sampratą, remdamasi savo sąvokų tinklu, savo kalba, metodais, ir laikysis savo abstraktumo lygmens, t. y. nagrinės problemą savo mokslinėje nišoje.

Sociologija ir filosofija – tarsi du tos pačios atkarpos galai. Kaip juos atskirti? Filosofija – pasaulėžiūrą suponuojantis mąstymas, metodologija plačiaja prasme. Sociologija – žingsnis realybės link².

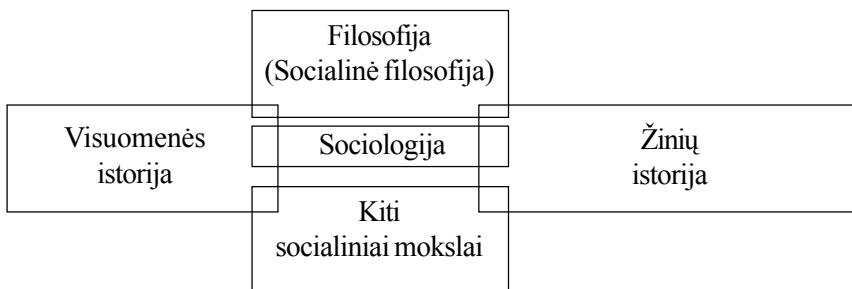
Sociologija taip pat glaudžiai sąveikauja su istorija, kadangi ir viena, ir kita nagrinėja visuomenę tiek jos būtimi apskritai, tiek konkrečia šios būties išraiška. Pirmu atveju turima galvoje visuotinė istorija ir bendroji teorinė sociologija, antru – šių mokslų konkreti išraiška. Pvz.: nagrinėjant gamybinio ar mokslinio kolektyvo istoriją. Nėra tarp jų skirtumo, kai visuomenė ar jos struktūriniai vienetai nagrinėjami kaip jų funkcionavimas ir vystymasis. Ir istorija, ir sociologija savo požiūriu nagrinėja abu šiuos aspektus. Skirtumas yra tik tas, kad istorija, nagrinėdama visuomenę, akcentuoja dėmesį į praeitį (jos struktūrą, funkcionavimą ir vystymąsi), sociologija – į dabartyje egzistuojančią visuomenę, visus jos būties aspektus.

Taigi savo pažintinėmis funkcijomis istorija ir sociologija ne tik skiriasi viena nuo kitos, bet ir ženkliai papildo viena kitą. Be to, reikia turėti galvoje ir tai, jog socialinė filosofija yra ne tik sociologijos, bet ir istorijos teorinis ir metodologinis pagrindas.

Sociologija artimai susijusi ir su kitais socialiniais mokslais, ekonomika, teise (ypač kriminologija), edukologija, kultūrologija, socialine psichologija, vadyba ir kt. Todėl sociologijos vietą mokslinių žinių sistemoje galima būtų pateikti taip (žr. 5 schemą).

² Cituojama: *J. Morkūnienė*. Sociologija ar filosofija: kaip galima socialinė teorija... P. 163–164.

5 schema. Sociologijos vieta mokslinių žinių struktūroje

Kas išskiria sociologiją iš kitų visuomenės mokslų? Iki sociologijos kaip mokslo susiformavimo filosofija nagrinėjo ir aprašė idealiosios visuomenės modelius, t. y. kokią visuomenę ji norėtų matyti ateityje (utopinius visuomenės ir valstybės modelius), dėl kurių valstybei ir jos visuomenės nariams derėtų laikytis tam tikrų veiklos ir elgesio principų bei vengti nenorminių – kitokių. Taigi filosofai nekėlė sau tikslo atskleisti realius tikrovės duomenis apie visuomenę, jos struktūrą ir vystymosi ypatumus.

XIX a. sociologijos filosofinės mintys apie visuomenę kitokios nei ankstesnės. Jeigu filosofų dėmesio centre buvo įsivaizduojama visuomenė, t. y. ne tokia, kokia yra iš tikrųjų, sociologijos pradininkai O. Kontas ir E. Diurkheimas pirmą prioritetinį objektą pakeitė antru, atskleisdami, jog esminis sociologijos tikslas – tyrinėti tikrąją visuomenės veiklą ir vystymąsi³. Buvo atskleista nauja visuomenės nagrinėjimo bei tyrimo nauda ir perspektyva. Atsirado galimybė tirti visuomenės, jos grupių ir asmenybių aplinkos sąlygas, jų pačių reikšmingai įtakojamą mąstymą, jausmus, elgesį. Tai:

1. Galimybė suprasti pačius save bei kitus ir kritiškai įvertinti populiarių teiginių validumą.

2. Galimybė suprasti žmogiškąją įvairovę, priimant ją ir jos formuojamus konfliktus.

3. Galimybė įvertinti saviraiškos kliūtis ir galimybes, kurios ir charakterizuoja mūsų gyvenimą.

4. Galimybė sąmoningai tapti aktyviais visuomeninio gyvenimo dalyviais, nesitenkinančiais esamu visuomenės *status quo* ir individualias problemas transformuojančiais į visuomenės politikos lygmenį, siekiant inicijuoti socialines permainas⁴.

³ J. J. Macionis. Sociology. – New Jersey: Prentice–Hall, 1997. P. 12.

⁴ Ten pat. P. 10.

Taigi sociologinių tyrimų perspektyva atskleidžia socialines bendrybes atskirybėse arba visuomenės įtaką mūsų gyvenimui, kai pažintuose reiškiniuose bandoma išvelgti ir apibrėžti tai, kas yra keista ir nežinoma.

Sociologiniu mąstymu operuojama apibendrinimais. Tačiau, kaip nurodo J. J. Macionis: „sociologinis teiginys: 1) nėra apie visus tos pačios grupės individus; 2) remiasi faktais ir 3) nukreiptas į tiesos paiešką“⁵.

Taigi sociologija kaip mokslas ir kaip metodologinė pozicija siaurąja prasme sudaro loginį tyrimo pagrindą, o plačiąja prasme – padeda kritiškai įvertinti informaciją, gaunamą iš kasdienio gyvenimo.

7.2. Sociologinių žinių struktūra: teorija ir empirika

Pasaulis yra faktų visuma.

L. Vitenšteinas

Sociologija – sudėtinga įvairių pažinimo vienetų, turinčių bendrų ir skirtingų požymių, struktūra. Šie požymiai nulemti dalykinių, metodologinių, tikslinių pažintinės veiklos ypatumų. Tam tikra sociologinio pažinimo rūšis yra determinuojama tuo, kas nagrinėjama, kaip nagrinėjama ir kodėl nagrinėjama. Bendrųjų visuomenės vystymosi ir funkcionavimo dėsningumų tyrimas negali nesiskirti nuo psichologinio ar moralinio kolektyvo klimato bei asmeninių santykių, požiūrių nagrinėjimo.

Sociologijos mokslinė mintis taip pat negali ignoruoti nagrinėjamo bendro teorinio bei filosofinio dalyko, visuomenės regėjimo apskritai. Tačiau sociologija neapsiriboja tik šio klausimo bendru nagrinėjimu. Ji stengiasi konkretizuoti vientisą visuomenės vaizdą analizuodama jos sudėtines dalis (elementus, fragmentus, posistemes ir t. t.). Visuomenės samprata – socialinė aplinka, materialinė ir dvasinė kultūra, etnosas, makro ir mikrodariniai, kolektyvai, grupės, asmenybės. Visa tai gali tapti specialaus sociologinio nagrinėjimo dalyku, sociologijos šakų – švietimo, teisės, kultūros, šeimos, darbo ir kt. nagrinėjimo objektu.

Kiekviena šių disciplinų (pvz.: teisės sociologija, edukologija, vadyba) turi savo teorinę ir empirinę bazę, savo dalykinę sritį. Tokio apibendrinimo aukščiausias lygmuo remiasi filosofinėmis žiniomis (teisės, ugdymo, vadybos filosofija ir t. t.), o žemiausias lygmuo atstovauja specifinei konkrečiai empirinei bendrojo pobūdžio medžiagai.

⁵ J. J. Macionis. *Sociology*. – New Jersey: Prentice-Hall, 1997. P. 26.

Taigi sociologijos žinios gali būti įvairaus lygmens. Kartu su *aukščiausio lygio teorinės sociologijos ir vidurinio lygio šakinės sociologijos yra ir žemiausio lygio taikomosios sociologijos blokas*, suteikiantis empirinių žinių, turinčių grynai praktinį pobūdį. Tai rodo, kad sociologija išeina už grynai abstrakčių mokslinių ribų ir įgauna praktinės veiklos bruožų, kurie taip pat, remdamiesi teorija, atspindi realią tikrovę, matuojamą kiekybiniais rodikliais. Šiuo atveju sociologas atlieka tarytum socialinio gydytojo (socialinio inžinieriaus, socialinio darbuotojo bei technologo ar socialinio psichologo) vaidmenį. Taikomosios sociologijos uždavinys – ne „rengti“ mokslinius tekstus, koncepcijas, o diegti į ypatingą praktiką, susijusią su socialine diagnostika, rekomendacijų rengimu, kurias gali praktikoje panaudoti įvairių kategorijų darbuotojai. Todėl sociologinių taikomųjų tyrimų lygmeniu ypatingą reikšmę įgauna vadinamieji operatyviniai tyrimai, dažniausiai nukreipti į viešosios nuomonės, asmeninių pažiūrų, nuostatų, vertinimų išaiškinimą. Tuo remiantis ir atliekama socialinė diagnostika, padedanti parengti rekomendacijas praktinei veiklai tobulinti. Sociologinių disciplinų blokų ir sociologiniais tyrimais gautų žinių lygius galima pavaizduoti taip (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. Sociologinių žinių struktūra

Sociologija	1. Socialinė filosofija	Makrolygis
	2. Teorinė sociologija	
	3. Konkrečios sociologinės disciplinos (sociologijos šakos) Vidurinio lygio teorija	Mezolygis
	4. Taikomoji sociologija (operatyviniai sociologiniai tyrimai)	Mikrolygis

Pirmas ir antras lygiai teikia teorinių žinių, turi savo empirinę bazę, kurią sudaro kitų socialinių ir humanitarinių disciplinų duomenys. Trečias lygis remiasi teoriniais pirmųjų dviejų lygių teiginiais ir turi savo teorinių teiginių hierarchiją nuo grynai filosofinių (pvz.: istorijos filosofija, teisės filosofija, kultūros filosofija, švietimo filosofija ir t. t.) iki apibendrintos savo empirinės medžiagos. Ketvirto lygio visi aukštesnieji lygiai yra kaip pažinimo principai ir kategorijos apskritai, padeda interpretuoti sąvokų struktūrą bei esmę ir aprašyti konkretų tyrimo objektą. Be to, čia yra ir savų teorinių nuostatų, susijusių su konkrečių tyrimo metodikų, technikos, procedūrų rengimu.

Taigi kiekviename sociologinio pažinimo lygyje yra konkretus teorinio ir empirinio tyrimo procedūrų derinys. Tačiau sociologinė teorija – teiginys apie tai, kaip ir kodėl siejasi specifiniai faktai. Tačiau surinkti socialiniai faktai ir mechaniskai sujungti nėra tiesos atspindžiai ar galimybė pretenduoti į teoriją. Norint gauti patikimų teorinių išvadų, reikia naudotis moksliniais metodais, kurie remiasi nagrinėjamo dalyko teorinėmis paradigmomis. Todėl „teorinė paradigma sociologams yra pagrindinis visuomenės vaizdas, drausminantis ir teisinga linkme nukreipiantis tyrėjo mąstymą bei mokslinio tyrimo procesą. Tačiau empiriniai faktai taip pat veikia teorijas ir leidžia sociologams vienas teorijas patvirtinti ir atmesti arba patobulinti kitas“⁶.

7.3. Sociologijos funkcijos

Sociologija atlieka daugelį funkcijų. Iš jų svarbiausios yra gnoseologinė (teorinė pažintinė) ir, remiantis ja, – prognozavimo, valdymo, prakseologinė, ideologinė, humanistinė ir kitos.

Pagrindines aptarsime.

Gnoseologinė (teorinė–pažintinė) funkcija yra nukreipta į žmonių sąmonės ir elgesio išaiškinimą įvairiomis socialinėmis aplinkybėmis. Ji suteikia galimybę pažinti dabarties ir ateities visuomenės ar atskiros žmonių grupės aktualias problemas, pažiūras, vertinimus, išaiškinti dominuojančią viešąją nuomonę. Gauta informacija sociologinių tyrimų procese panaudojama tolesniam teorinių teiginių, socialinių dėsningumų formulavimui, egzistuojančių idėjų, nuomonių, kritiškam vertinimui, jų reikšmės įvertinimui, naujų teorinių paradigmų kūrimui.

Taigi gnoseologinė funkcija sieja kritinę ir akseologinę (vertinamąją) funkcijas, kurios padeda, gavus subjektyvius respondentų apibendrinimus, sužinoti objektyvią informaciją apie socialinę situaciją, visuomenės ar grupės viešąją nuomonę ir šiuo pagrindu *planuoti valdymą*, teikti praktines rekomendacijas, daryti teorines išvadas.

Prognostinė funkcija gautų sociologinių žinių pagrindu yra realizuojama, numatant visuomenės vystymosi tendencijas apskritai, taip pat tam tikrų jos elementų funkcionavimą dabar ir ateityje. Šios funkcijos pagalba kuriami galimi ateities scenarijai, sudaromi socialinio ar atskiros mokslo šakos vystymosi projektai, planuojami moksliniai tyrimai, numatomos ekonomikos, kultūros, švietimo vystymosi tendencijos.

⁶ J. J. Macionis. Sociology... P. 16.

Ideologinė funkcija realizuojama, atspindint socialinius įvairių visuomenės sluoksnių, partijų, režimų interesus. Ji panaudojama viešajai politinei nuomonei formuoti, įvairioms politinėms programoms pagrįsti, partijų programoms, atitinkančioms visuomenės narių interesus, kurti. Antra vertus, pačios sociologinės paradigmos koncepcijos ne tik savo turiniu, bet ir per autorių tam tikras orientacijas dažnai išreiškia revoliucines, reformistines, liberalias, demokratines, religines ir kitas pažiūras arba vienos ar kitos visuomenės klasės, grupės nuotaikas.

Sociologija per ideologinę jos funkciją yra politinių idealų ir programų teorinis pagrindas. **Prakseologinė funkcija** – sociologinių tyrimų rekomendacijų praktinis realizavimas. Dažniausiai ši funkcija susijusi su taikomąja sociologija, kurios tikslas parengti praktines rekomendacijas. Tokios rekomendacijos padeda priimant valdymo sprendimus, todėl literatūroje kartais vadinamos sociologinėmis valdymo funkcijomis. Tačiau praktika rodo, kad ši prakseologinė funkcija apima platesnę sociologinių duomenų taikymo praktikoje sferą. Ji tarnauja veiklos tobulinimui ir planavimui, esamų kolektyvo ar institucijos veiklos trūkumų šalinimui, veiklos (teisėtvarkos, teisėsaugos, pedagoginės, socialinio darbo ir kt.) naujovių ir inovacijų diegimui ir jų efektyvumo nustatymui. Be to, praktinis gautų idėjų patikrinimas tampa teorinių idėjų patikrinimo kriterijumi.

Prakseologinė funkcija taip pat padeda apibendrinti gerąją, novatorinę veiklos patirtį, išaiškinti pažangius darbo metodus ir jų praktinę reikšmę.

Ypatinga sociologijos prakseologinės funkcijos reikšmė sprendžiant nusikalstamumo, korupcijos, amoralaus elgesio profilaktikos ir šių ydų šalinimo problemas.

Esamų socialinio vystymosi sociologinių koncepcijų ir paradigmu analizė suteikia galimybę išskirti du priešingus požiūrius: vienas nukreiptas į egzistuojančios visuomenės išsaugojimą ir jos palaiptą modernizavimą, kitas – į esminę visuomenės pertvarką, jos revoliucinę kaitą.

Sociologija per ideologinę funkciją taip pat turi ugdomąją, teisinę ir moralinę reikšmę.

Humanistinė sociologijos funkcija padeda žmonėms geriau pažinti ir suprasti save ir kitus, užtikrinti žmonių dorinę sąveiką, išvengti konfliktų, krizių, suprasti individų žmogiškąjį orumą ir vertę, pasijusti tikrais visuomenės nariais, galinčiais spręsti socialines problemas.

8. METODOLOGINĖS, TEORINĖS SOCIOLOGIJOS PARADIGMOS IR KONCEPCIJOS

*Teorija – karvedys, praktika – kareiviai.
Leonardas da Vinčis*

Sociologinės teorijos atspindi daugelį bendrų abstrakčių požiūrių, taip pat priešingų ir viena kitą papildančių minties vystymosi mokyklų. Sociologinės „teorijos“, būdamos savo forma laisvos, yra artimesnės intelektinėms paradigmoms, konceptualioms schemoms, kurios aiškina tuos pačius dalykus skirtingais požiūriais, arba jų nagrinėjimo objektai yra skirtingi visuomeninės struktūros elementai. Jų vystymasis primena ne linijinį, o greičiau vėduoklinį procesą, kai atsiradę beveik tuo pačiu metu jos vystosi lygiagrečiai, papildydamos viena kitą naujomis idėjomis. Tačiau tai netrukdo joms kovoti ir išvelgti privalumus ir trūkumus.

Tačiau susipažinimas su jomis ir kritinis jų vertinimas sociologiniuose moksliniuose tyrimuose tyrėjui suteikia metodologinę poziciją juos planuojant, taip pat apdorojant ir sisteminant gautus tyrimo duomenis. Vienos sociologinės paradigmos yra nukreiptos į makro, kitos – į mikrosociologinius tyrimus, į mažų ar didelių grupių individų santykius.

Toliau ir nagrinėsime tradicines ir šiuolaikines sociologines metodologines paradigmas.

8.1. Metodologinės pozityvizmo, neopozityvizmo ir empirizmo paradigmos sociologijoje

Kaip jau rašėme, ilgaamžė teologinės ir scientistinės (mokslinės) pasaulėžiūros, racionalaus ir iracionalaus pažinimo kova įgaudavo įvairių formų, daugiau ar mažiau remdavosi abstrakčiomis ir racionaliomis idėjomis. Renesanso laikotarpiu racionalizmas rėmėsi humanizmo ir antropocentrizmo idėjomis. Naujaisiais laikais jame dominavo švietimo ir empirizmo idė-

jos, o XIX a. pasižymėjo nauja racionalizmo išraiška, pagrįsta išpūdingais gamtos mokslų pasiekimais, orientuotais į stebėjimą ir eksperimentą su tam tikrais teorinių žinių pavyzdžiais, numatančiais aiškinimo procedūras.

Šiame fone senos socialinės filosofijos pasiekimai ir visuomenės mokslų atstovų samprotavimai tapo anachronizmu, spekuliatyviniais samprotavimais, atitrūkusiais nuo realaus gyvenimo. Štai todėl priešakiniai mąstytojai kėlė sau uždavinį rekonstruoti socialines filosofines žinias remiantis konkrečiu gamtamokslinio pobūdžio pažinimu. Mokslis, natūralumas, objektyvumas, žinių praktinė reikšmė tapo tikro mokslinio (pozityvaus) pažinimo, kurį ir turėjo atitikti naujas mokslas apie visuomenę – sociologija, kriterijais.

Pozityvistai suformulavo pagrindinius mokslinio pažinimo pagrindus. O. Kontas (Auguste Comte) „Pozityvios filosofijos kurse“ suformulavo savo mokslinių (pozityvių) žinių sistemos sampratą ir ją atitinkančius pažinimo metodus. Dž. Milis (John Stuart Mill) parengė indukcinio empirinio pažinimo logikos modelį. H. Spenseris (Herbet Spencer) koncentravo savo dėmesį į besikeičiančių objektų pažinimo metodus, teikdamas prioritetą istoriniam lyginamajam tyrimo metodui.

Socialinių reiškinių stebėjimas, faktų kaupimas, dėsningumą išaiškinimas tampa svarbiausiu pozityvių žinių rodikliu, kuris ir skiria šias žinias nuo abstrakčių konstrukcijų.

Tačiau stebėjimui prieinami tik reiškiniai, faktai ir jų tarpusavio ryšiai, kurie lemia mokslinių dėsningumą esmę. Neįmanoma stebėti veiksmų priežasčių, nes viena priežastis yra kitos priežasties rezultatas, ir taip iki begalybės, todėl priežasties (juolab galutinės priežasties) neįmanoma stebėti, ir mokslininko jos nedomina, teigė O. Kontas.

Tuo pačiu metu O. Kontui teko įveikti ir empirizmo kraštutinumus, didžiulį beprasmį faktinės medžiagos kaupimą, kuris taip pat yra priešingas pozityvioms žinioms. Ypatingas empirizmo pavojus pasireiškia visuomenės moksluose, todėl socialiniai stebėjimai, faktinės medžiagos rinkimas turi remtis fundamentaliomis teorijomis.

Pozityvios teorijos, kuria remiantis būtų galima rinkti ir apibendrinti faktus, nebuvimas – pagrindinis sunkumas sociologijoje, kadangi patenka tarytum į užburta ratą – stebėjimui praveisti reikia teorijos, o teorijai sukurti – stebėjimo. Šį ratą, anot O. Konta, galima įveikti tik remiantis nauja visuomenės sampratos ir jos vystymosi koncepcija. Todėl sociologija traktuojama ir kaip ypatingas teorinis mokslas, be kurio neįmanoma objektyviai aiškinti bei interpretuoti gautą empirinių duomenų.

Kaip susijusių su stebėjimu, empirinių tyrimo duomenų kaupimu O. Kontas akcentavo būtiną tam tikrą mokslinį (specialų) tyrėjų pasirengimą, kuris užtikrintų tyrėjo nepriklausomybę nuo nemokslinio pobūdžio klystkelių – prietarų, dominuojančių nuomonių, politinių aistrų, įvairių spekuliacijų ir kt.

Dar viena svarbi pozityvizmo (taip pat ir neopozityvizmo) problema yra mokslinių žinių ir jų pagrindinių teorinių funkcijų aiškinimas.

Analizuodami aiškinimo būdą, pozityvistai visgi buvo priversti nutolti nuo akcentuojamo induktyvizmo ir empirizmo principo bei tuo pačiu metu remtis ir dedukcinių žinių gavimo konstrukcijomis. Dž. Milis mano, jog loginiu požiūriu, kiekvienas aiškinimas turi dedukcinę išvadą, kuri sudaro prielaidą vienam ar kitam dėsniui formuluoti.

Toliau šią idėją tvirtino K. Poperis (Karl Popper) ir kiti pozityvizmo (neopozityvizmo, scientizmo) metodologai. Todėl šiuo metu gamtamokslinio ir socialinio–istorinio aiškinimo identiškumo idėja dominuoja neopozityvistinėje metodologijoje. Šia prasme K. Poperis rašė: „... dedukciniai metodai plačiai paplito, ir jų reikšmė ženkliai didesnė negu galėjo numatyti Milis ... visi teoriniai arba apibendrinamieji mokslai (nesvarbu, gamtos ar socialiniai) naudojami tuo pačiu metodu... Netvirtinu, kad tarp teorinių mokslų apie gamtą ir apie visuomenę nėra jokių skirtumų; jų yra net tarp įvairių gamtos mokslų, kaip ir tarp socialinių mokslų... Bet aš sutinku su Kontu ir Miliu..., kad metodai, taikomi šiose dviejose žinių srityse, iš esmės vieni... Juose glūdi dedukcinis priešasčių aiškinimas ir jų tikrinimas (per numatymų patikrinimą). Kartais tai vadinama hipotetiniu–dedukciniu metodu, dažniau hipotetiniu metodu, kadangi jis nėra absoliučiai patikimas moksliniams teiginiams“¹.

Taigi išplėsdami aiškinimo problemą iki žinių prognozavimo ir patikrinimo (dedukciškai išvestų hipotezių falsifikavimo), K. Poperis, o po to ir kiti šiuolaikiniai pozityvistai, vysto teorinių žinių koncepciją ir pripažįsta jos universalumą, t. y. vienodą jos pasireiškimą ir gamtos, ir visuomeniniuose moksluose.

Tačiau metodologiniuose pozityvizmo ir antipozityvizmo požiūriuose (taip pat neopozityvizmo ir scientizmo) egzistuoja ir priešingi požiūriai: viena vertus – į empirinių tendencijų pervertinimą ir bet kokių teorinių apibendrinimų ignoravimą, antra vertus – kritinis požiūris į teorinės minties absoliutinimą (išorės antipozityvistinės opozicijos).

Tačiau empirizmas sociologijoje įsitvirtino tokiose kryptyse, kaip stebėjimo, eksperimento, lyginimo, istorinės analizės bei kitose, pvz.: statistinių

¹ K. Поппер. Ницета историзма. – Москва, 1993. С. 150–151.

rodiklių metoduose. Pastarieji, apibendrinami statistinius duomenis, atlikdami jų koreliacinę analizę ir kitas operacijas, turi galimybę surasti statistinius dėsningumus. Taigi metodologinė pozityvizmo orientacija į empirinius pažinimo metodus (kaip teisingos informacijos apie socialinius reiškinius šaltinis) paskatino sociologijos gelmėse formuotis ypatingai socialinių tyrimų kryptčiai, orientuoti arba nagrinėti lokalius objektus (mažas grupes, kurioms nagrinėti galima taikyti stebėjimo ir eksperimento metodus), arba nagrinėti masinius socialinius reiškinius, naudojant statistinius metodus (pvz.: demografinius procesus arba viešąją visuomenės nuomonę ir t. t.).

Palaipsniui ir plačiai atliekant empirinius (taikomuosius) tyrimus, iškyla poreikis juos metodologiškai pagrįsti. XX a. viduryje tarp teorinės ir empirinės sociologijos krypties atsiranda prieštaravimų. Tradiciniai teoretiškai, vertindami praktikų pakankamai sudėtingus matematinius skaičiavimus, kaltina juos trivialiomis išvadomis, o sociologai praktikai nemato ypatingos reikšmės teoretikų abstrakčiose sociologinėse konstrukcijose, laikydami jas išgalvotomis ir turinčioms scholastinį pobūdį. Šioms dviem kraštutinėms sociologijos kryptims sutaikyti atsirado vidurinio lygio teorijos (angl. *theory middle range*) poreikis. Ši teorija yra tarp hipotezių, kurių daugybė sukuriami kasdienėje tyrimų praktikoje, ir tarp teorijų, jungiančių pagrindinę conceptualiąją schemą. Ja remiantis, tikimasi iškelti daugybę empiriškai stebimų socialinio elgesio stereotipų.

Kaip opozicija pozityvizmui sociologijos metodologijoje susiformavo „supratimo sociologijos“ kryptis.

8.2. Supratimo sociologijos, fenomenologijos ir etnometodologijos koncepcijos

Pozityvistinę tradiciją tam tikru lygiu galima laikyti sociologijos pradininke, kadangi ji orientavo panaudoti bendrus mokslinius metodus socialiniuose tyrimuose. Ji teigiamai paveikė ir teorinės, ir empirinės sociologijos vystymąsi. Tačiau lygiagrečiai su šia tradicija formavosi ir vystėsi metodologinė paradigma, alternatyvi pozityvizmui, kuri rėmėsi ne gamtos ir visuomenės mokslų panašumo idėja, o radikalaus jų skirtumo idėja. Ši idėja buvo suformuluota vokiečių filosofo Vilhelmo Diltėjaus (Wilhelm Dilthey), kuris traktavo gamtą ir visuomenę kaip skirtingas sferas. Visuomenei, anot šio filosofo, atstovauja žmonių, kurie apdovanoti jausmais, protu ir valia, veikla. Tai ir sudaro socialinę būtį, ir todėl socialinis pažinimas turi į tai atsižvelgti. Priešingu atveju socialinis pažinimas praranda savo reikšmę. Vidinis žmo-

gaus pasaulis nepasiduoda griežtoms pažinimo normoms bei gamtamoksliniams aiškinimo metodams. Šis pasaulis gali būti atskleistas tik tiesioginiu intuityviu supratimu, kadangi dvasinio pasaulio negalima nei pasverti, nei išmatuoti, nei užfiksuoti fiziniais prietaisais. Todėl Diltėjus manė, kad sociologija kaip mokslas turi remtis ne griežtais loginio aiškinimo pagrindais, o „suprantančios metodologijos“ principais.

Ši idėja palaiapsnui buvo perkelta į socialinio pažinimo metodologiją ir gavo „supratimo sociologijos“ pavadinimą (angl. – *Sociology comprehensive*, vok. – *soziologie verstehende*, rus. – *понимающая социология*). Šio termino autoriumi laikomas M. Vėberis (Max Weber).

Sociologija, kaip ir bet kuris kitas mokslas, stengiasi atskleisti nagrinėjamų reiškinių priežastis, kurioms sociologijoje atstovauja socialiniai veiksmai. Socialiniai veiksmai turi veiksmų individų subjektyvią prasmę. Tačiau žmogaus veiksmų socialumas pasireiškia tik tuo atveju, kai jo subjektyvi prasmė tam tikru būdu siejasi su kitų žmonių veiksmais. Socialinius veiksmus galima palyginti su voratinkliu, kuriame įvairios individų prasmės susipina ir sudaro „prasminius elgesio ryšius“.

Išaiškinti šiuos ryšius ir yra pagrindinis sociologijos tikslas.

Tačiau „supratimo sociologijos“ termino autorius Vėberis supratimo vaidmens socialiniame pažinime neabsoliutina ir mano, kad daugiausia tai tinka iškelti hipotezėms, kurioms patikrinti reikia standartinių mokslinių metodų. Tačiau pati veiksmų prasmų idėja mokslo pasaulyje įsitvirtino kaip reikšmingas indėlis į sociologijos teoriją.

Reikšmingą indėlį į supratimo sociologiją įnešė vokiečių sociologas ir filosofas Georgas Zimelis (Georg Simmel). Jis atskleidė *tris supratimo funkcijas*. *Pirma*, nurodydamas, kad supratimo rezultatas yra ne priežasties–padarinio ryšių suradimas, o istorinio veiksmo, esančio ryšiuose su žmogiškais norais, tikslais ir interesais, prasmės suradimas. *Antra*, supratimas pasireiškia ir kaip pažintinės veiklos vertinimo kriterijus, nes tiriamasis reiškinys yra susijęs su paties tyrėjo arba socialinės grupės interesais, kuriuos jis išreiškia. *Trečia*, supratimas suriša į vieną grandinę empiriją ir teoriją arba konkrečią sociologiją su socialine filosofija, tuo tapdamas teorinio bei istorinio gautų duomenų įprasminimo priemone.

„Supratimo sociologijos“ idėja pripažįstama vertinga daugelio kitų tiriamųjų kryptų sociologų. Tačiau skirtingai nei gyvenimo filosofija, hermeneutikos supratimas nėra traktuojamas kaip savarankiškas ar vienintelis sociologinio pažinimo aktas, pakeičiantis aiškinimo ar įvykių priežasties–padarinio aktus. Todėl dažnai jis naudojamas kaip pagalbinė priemonė kom-

pleksiniame moksliniame tyrime. Antra vertus, juo remiantis buvo kuriamos kitos koncepcijos, kurios papildo šią metodologinę paradigmą.

Fenomenologinė sociologija (angl. – *Sociology phenomenological*, vok. – *Soziologie phnomenologische*). Viena iš „supratimo sociologijos“ porūšių. Tai teorinė metodologinė kryptis, traktuojanti visuomenę kaip nuolatinėje individų dvasinėje sąveikoje atkuriamą reiškini.

Beje, fenomenologijos pagrindėjas vokiečių filosofas Edmundas Huserlis (Edmund Husserl), analizuodamas pažintinės veiklos fenomenus, priėjo prie išvados, kad mokslinės žinios (ypač visuomeninės) vis labiau tolsta nuo kasdienybės, kuri šio filosofo buvo nagrinėjama kaip mokslinių žinių tikrasis šaltinis. Pagrindinė fenomenologijos idėja yra tvirtinimas, kad pasaulis yra toks, kokį jį suvokia žmonės. Neneigiama, kad pasaulis egzistuoja objektyviai, tačiau tam tikrą reikšmę žmonėms jis įgauna tik per jų sąmonę. Žmogus ne paprastai santykiauja su išorės pasaulio daiktais, o suteikia jiems tam tikrą reikšmę, kuri įgauna buitinę prasmę. Į ją reikia atsižvelgti moksliniame tyrime. Iš to seka išvada, kad mokslininko uždavinys yra ne realaus pasaulio prigimties supratimas, o tyrimas kelių ir būdų, kurių pagalba pasaulis struktūrizuojasi žmogaus sąmonėje. Fenomenologija ir pretenduoja į vaidmenį filosofinio metodo, kurio pagalba galima išaiškinti kasdienės patirties prigimtį ir jos ryšį su mokslinėmis koncepcijomis.

E. Huserlio mokinio A. Šiuco (Alfred Schutz) fenomenologijos idėja buvo perkelta į sociologiją ir davė pradžią fenomenologinei sociologijai. A. Šiučas savo knygoje „Socialinio pasaulio fenomenologija“ pagrindė naują požiūrį į socialinę tikrovę kaip ypatingos išraiškos būdą. Jis tvirtino, kad objektyvus pasaulis, veikdamas jausmus, tik signalizuoja apie savo egzistenciją. Tačiau šis pasaulis pats savaime mums nieko nereikia. Pažindami šiuos objektus, suteikiame jiems „ženklus“, vardus, reikšmes, žmogiškąją prasmę ir tik tada sueiname su jais į tam tikrus santykius. Nereikšmingi objektai tampa reikšmingais, „išrašo“ į mūsų sąmonę, įgaudami tam tikrą prasmę. Pvz.: saulė, mėnulis, žvaigždės gali būti paprasti gamtos objektai, bet jie taip pat gali tapti žmogui tam tikrą antgamtinių jėgų išikūnijimu, veikti jo sąmonę ir elgesį. Tokiu reikšmingu objektu gali būti ir kitas žmogus (šamanas, burtininkas, pranašas, vadas ir t. t.), jo veiksmai, veiksmų motyvai, kuriuos suprantant galima tikėtis daugiau ar mažiau adekvataus socialinės tikrovės pažinimo. „Taigi reikšmingumas, – rašo Šiučas, – nebūdingas gamtai, kaip tokiai, jis yra selektyvinės ir interpretacinės žmogaus veiklos rezultatas“.

Iš to seka, kad į visuomenės struktūros sampratą įvedami ne tik fiziniai, bet ir dvasiniai dariniai. Štai šie, pastarieji, ir suteikia visuomeniniams

reiškiniams socialinę prasmę, lemia kasdienio gyvenimo organizavimo orientyrus, formuoja kasdienes racionalius ir moralius principus. Tai žemiausias, pirminis socialinių reiškinių interpretacijos lygis. Vėliau šis pagrindas tarnauna mokslinių (teoriškai apibendrintų) sąvokų formavimui, dėsningumą išaiškinimui. Tai ir yra pagrindinis socialinio mokslo uždavinys, t. y. nuo empirikos pakilti iki teorinių apibendrinimų.

Šis perėjimas nuo tiesiogiai nereikšmingų objektų prie reikšmingų, suteikiant jiems tam tikrą prasmę, pradžioje vyksta atskiro žmogaus sąmonėje, o po to – individų sąveikoje įgaudamas plačią socialinę reikšmę. Šių bendrų prasmų išaiškinimas ir lemia pagrindinę fenomenologinės sociologijos idėją.

Taigi remiantis šia metodologine nuostata, *būtina* išaiškinti ir *suprasti objektyvių socialinių reiškinių tapumą subjektyvių individų patirties pagrindu*. Šiame procese galima išskirti keletą tyrimo lygių. *Pirmas*, supratimo interpretacijos lygis susijęs su objektyvaus pasaulio individų įprasminimu žodiniu lygiu; *antras* – su kito žmogaus veiksmų supratimu, jo tikslų ir norų atskleidimu; *trečias* – supratimo supratimas, tai yra paties tyrėjo socialinio fenomeno sąveikos supratimas, jo prasmės atskleidimas, nes tai užtikrina perėjimo nuo atskirybės, individualių ir intersubjektyvių žinių į apibendrintą sąvokinių socialinės tikrovės aprašymo lygį. Po to ši nuostata padeda nustatyti tokias metodologines kategorijas, kaip mokslinis faktas, apibendrinimas, teorinė abstrakcija, teorinis konstruktas ir t. t. Taigi būdu sociologinių sąvokų ir sociologinių teorijų kūrimas remiasi vienu kognityvinių struktūrų (atspindinčių kasdienę individų patyrimą) pervedimą į aukštesnį teorinį lygį, kuriame individualus subjektyvumas persikūnija į intersubjektyvų adekvatiškumą.

Taigi fenomenologinės sociologijos nuostata tyrėją orientuoja ne tiek į objekto nagrinėjimą, kiek į jo reikšmę, nulemtą žmogiškosios sąmonės veiklos, jos kasdienio gyvenimo patyrimo.

Ši idėja įgavo specifinį vystymąsi kitame „suprantančios sociologijos“ porūšyje – etnometodologijoje.

Etnometodologija (angl. – *Ethnomethodology*, vok. – *ethnomethodologie*). Sociologijos kryptis, turinti tikslą etnologijos ir socialinės antropologijos metodus paversti bendra socialinių mokslų metodologija. Etnometodologijos objektas yra žmonių paslėptos interpretacinės procedūros neišsąmonintų, nerefleksuojamų socialinės komunikacijos mechanizmų procese.

Teorinės etnometodologijos ir jos specifikos pagrindėjas yra amerikiečių sociologas Haroldas Garfinkelis (Harold Garfinkel). Garfinkelis „Et-

nometodologijos tyrimuose“ tvirtina, kad tradicinė sociologija nekreipė dėmesio į eilinių visuomenės narių elgesio etnometodų (dalyvių metodų) bei jų pagalba konstruojamos socialinės tikrovės sampratos nagrinėjimą.

Individų ir grupės supratimo idėja vystėsi etnografijoje. Nagrinėjant įvairių tautų skirtingas kultūras tradiciniais mokslo metodais ir terminais, tarp tyrėjų atsirado abejonių dėl galimybės adekvačiai aprašyti nagrinėjamus reiškinius, ypač dvasinės kultūros arba pirmykštės, reliktinės kultūros esminius bruožus. Formavosi nuomonė, kad dėl tokios kultūros aprašymo būtina ją nagrinėti iš vidaus, t. y. būtina susigyventi su ta tauta, suprasti jos mentalitetą, kalbą, papročius, tikėjimą, tradicijas. Tik po to galima tikėtis objektyvaus pažinimo ir jo aprašymo. Etnografijai, antropologijai ir etnologijai ši metodologinė nuostata buvo įprasta ir tradicinė. Natūralu, kad plečiantis sociologiniams tyrimams (ypač tokiose srityse, kaip kultūros sociologija, žinių sociologija, religijos sociologija, kognityvinė sociologija, kasdienybės sociologija ir t. t.), turintiems kultūrologinę prasmę, supratimo idėja tapo ženkliai platesnio poreikio. Kaip viso to rezultatas ir atsirado etnometodologija, kuri papildė sociologinius tyrimus naujais metodais.

Etnometodologija pradėjo pretenduoti net į naują, savarankišką socialinio pažinimo teoriją, kurioje glaudžiai susipina sunkiai atskiriami ontologiniai ir metodologiniai aspektai. Šiuo atveju supratimas orientuotas ir į pažinimo objektą, kaip jo racionalios sąveikos su kitais išdava, ir į pažinimo subjektą (tyrėją), kaip racionalaus socialinės būties pagrindo atskleidėją, t. y. savotiškas supratimo supratimas.

Garfinkelio akcentuotos problemos ir dabar aktualios. Jį domino, ko kiais būdais galima racionaliai (moksliškai) aprašyti kasdienę patirtį, socialinės sąveikos aktus; kodėl ir kaip žmonės pasiekia susitarimo, sudarančio visuomeninio gyvenimo ir tvarkos pagrindą; kas žmones jungia į vieningus visuomeninius darinius, kas sudaro kultūros esmę.

Taigi remiantis etnometodologijos principais, tyrėjas turi tirti visus kasdienio gyvenimo aspektus, paprastus ir nepaprastus reiškinius, pats būdamas tos kasdienės veiklos dalyviu. Iš tikrųjų, tik tokiu būdu galima giliai išnagrinėti, pvz.: kalinių santykius, jų interesus, vertybes, suprasti ir iššifruoti jų specifinę kalbą, terminiją arba policijos ar kitos teisėtvarkos kolektyvo kasdienį, neformalų gyvenimo ir bendravimo pobūdį, tą kasdienį realų etnosą, kuris nulemia atskiro nario elgesio normas, vertybių sistemą ir vertinimo kriterijus.

Kasdienybėje kiekvienas žmogus yra tam tikra prasme praktinis sociologas, kadangi jis, suteikdamas kitų veiksmams reikšmes ir pretenduo-

damas jas suprasti, formuoja savo poziciją. Sociologas mokslininkas šią kasdienę sąveikos ir supratimo patirtį turi apibendrinti griežtais vienareikšmiais terminais, siekdamas tam tikro teoriškai reikšmingo socialinių reiškinių paaiškinimo.

Šiuo atveju mokslas ir pažinimo objektas tarytum susilieja į bendrą visumą.

Tačiau mokslas neturi atitrūkti nuo aprašymo objekto, pernelyg teoretizuoti savo kalbą, o priešingai, jis turi priartėti prie tų kalbinių standartų, kurie dominuoja kasdienybėje. Jis turi būti tarytum liaudies išminties ir sveiko proto transliatoriumi.

Taigi etnometodologijoje būtina išskirti *du pažinimo lygius: kasdienės patirties ir mokslinių teorinių žinių*. Kiekviena šio pažinimo forma turi savo specifiką. Vienu atveju dominuoja subjektyvus individualizuotas patyrimas, kitu – objektyvizuotas. Tačiau šių lygių specifiškumas neegzistuoja atskirai vienas nuo kito, jie yra sąveikoje. Mokslas tampa kasdienės patirties dalimi, o patirtis organiškai įsilieja į mokslą.

Taigi etnometodologijos specifika pasireiškia tuo, kad tyrėją ji orientuoja nagrinėti grynai kultūros dvasinius elementus, kurie pasireiškia per žodžius, sąvokas, sprendimus, žodinės praktinės komunikacijos vertinimus. Šios praktikos pažinimo metodai ir yra pagrindinės priemonės nagrinėjant socialinius reiškinius.

8.3. Sociometrijos metodologinės ir metodinės nuostatos

Turint tikslą pažinti konkrečius visuomeninio gyvenimo reiškinius, mokslinio tyrimo metodologija skatino empirinius (taikomuosius) mažų socialinių grupių funkcionavimo tyrimus. Šiuo atveju suartėjo sociologijos ir socialinės psichologijos uždaviniai pereinant nuo makroobjektų (masės, minios) prie mikrogrupių (šeimos, mokyklinės klasės, studentų grupės, darbo kolektyvo, sportinės komandos ir t. t.) nagrinėjimo. Tarp empirinės sociologijos (su jos matematiniu aparatu) ir socialinės psichologijos (su jos eksperimentiniais metodais) atsirado ryšys, kuris paskatino naujos mokslo krypties – sociometrijos, svarbios ir psichologijai, ir sociologijai, vystymąsi.

Sociometrijoje skiriamos dvi kryptys: *empirinė ir teorinė*. Sociometriniuose empiriniuose tyrimuose remiamasi konkrečiomis metodikomis nagrinėjant asmenų tarpusavio santykius mažose grupėse. Tai sociometrinė apklausa, sociometrinis testas, autosociometrija, retrospektyvinė sociometrija, referentometrija, „veiksmo pasirinkimo“ metodas ir kt. Tam taiko-

mi specialūs fiksavimo metodai (sociogramos, sociomatričios), sociometri- nių duomenų matematiniai apdorojimo metodai (sociometrinių indeksų skai- čiavimas, grupių išskyrimas, grafų teorija, matricos analizė ir t. t.

Šie metodai, remiantis respondentų atsakymais apie jų teikiamus prio- ritetus kitiems grupės nariams, sudaro galimybę išskirti grupėje „lyderius“, „vidutiniokus“, „atsiskyrėlius“ (autsaiderius arba atmestuosius), išskirti ryš- kias ar mažiau ryškias grupes, arba jų susvetimėjimą, konfliktiškumą, arba nekonfliktiškumą, atitikimą arba neatitikimą, formalią grupės struktūrą, jos formalius ir neformalius santykius ir t. t.

Šiuos metodus galima papildyti ypatingomis *psichodramos* ir *sociodramos* situacijomis.

Psichodramoje sudaroma eksperimentinė grupė, kurios nariai pa- gal tam tikrą scenarijų atlieka socialinius vaidmenis (pvz.: vadovo ir paval- dinio, prokuroro ir advokato, tarytojo ir įtariamojo, pedagogo ir besimo- kančiojo ir t. t.).

Tai grupinės psichoterapijos rūšis, kai individai pasikeisdami vaidina priešingus vaidmenis. Šie vaidmenys yra nukreipti į gyvenimiškų situacijų, turinčių jos dalyviams asmeninę prasmę, modeliavimą, siekiant įveikti ne- adekvačias emocines reakcijas, giliau save pažinti. Psichodramai būdinga spontaniškumas, aktyvumas, elgesio improvizavimas.

Sociodramoje dalyvauja natūralios žmonių grupės (šeima, darbo ko- lektivas, komanda), kurios nariai vaidina priešingus vaidmenis ir bando įsi- vaizduoti save „kito kailyje“ ir atitinkamai veikti (pvz.: sūnus tėvo, duktė motinos, viršininkas pavaldinio vaidmenyje, policininkas įtariamojo arba au- kos vaidmenyje bei priešingai ir t. t.).

Tai tyrimo ir mažos grupės vidaus konfliktų įveikimo procedūra, san- tarvės pasiekimas tarp sąveikos dalyvių požiūrių dėl savo funkcijų, prieder- mių, teisių. Taip pat tai grupės asmeninių santykių modeliavimo būdas. So- ciodrama plačiai taikoma dalykiniuose žaidimuose, socialiniame–psicholo- giniame treninge.

Mikrosociologijos pagrindėjo austrų–amerikiečių psichologo ir psi- chiatro Jakobo Moreno (Jacob Moreno) sociometrija kartu su „sociodina- mika“ (mažų grupių bendrąja teorija) ir „sociatrija“ (mokymu vidiniams grupės konfliktams spręsti) yra sociologinių žinių „socionomijos“ dalis.

Sociometrisko darbe nagrinėjant individų grupę, Morenas išskiria ke- turias pagrindines tyrėjo procedūras ir jo sprendžiamus uždavinius:

- 1) tyrimo procedūra, nagrinėjanti grupės organizaciją;
- 2) diagnozuojanti procedūra, klasifikuojanti asmens padėtį grupėje ir grupių padėtį kolektyve;

3) terapinė ir politinė procedūra, turinti tikslą padėti individui ar grupei geriau prisitaikyti prie kolektyvo;

4) galutinė sociometrinė procedūra kaip visų šių stadijų sintezė, paverčianti jas vienintele operacija, kurioje viena procedūra priklauso nuo kitos. Paskutinė procedūra yra moksliausia. Ji nėra daugiau mokslinė dėl to, kad ji yra praktinė, tikriausiai ji daugiau praktinė dėl to, kad ji daugiau moksliai tiksl².

Dabar „sociometrijos“ terminas, reiškiantis empirines žinias, ėmė plėstis iki teorinių žinių. Nuo mažų grupių santykių nagrinėjimo bandoma perkelti jų funkcionavimo dėsningumus į platesnes socialines bendrijas, o po to ir į visuomenę apskritai. Taigi sociometrija tampa ryškaus teorinio pobūdžio, kur išskiriama teorinė ir empirinė kryptys, savarankiški metodologiniai ir metodiniai lygiai, susiję su socialinių objektų struktūros visumos nagrinėjimu bei šių objektų tarpusavio santykiais.

---

² Дж. Морено. Социометрия – Американская социологическая мысль (тексты). – Москва, 1996. С. 262.

9. ŠIUOLAIKINĖS SOCIOLOGIJOS TEORINĖS PARADIGMOS

*Raišas, einantis teisingu keliu, aplenkis
išklydusį iš kelio greitaėigi ėjiką.*

F. Beikonas

Sociologijoje gausu skirtingų teorijų ir koncepcijų net apie tuos pačius reiškinius. Sociologų nuomonės gali ir nesutapti, bandant atskleisti svarbiausias sociologines problemas, visuomenės grupių struktūras, jų vystymosi etapus ir kt. Tačiau ši įvairovė nereiškia, jog sociologijos mokslas yra chaotiškas. „Tokia išvada būtų skubota, – rašo J. J. Macionis¹, – turint mintyje tai, kad sociologus vienija trys fundamentalios teorinės paradigmos, leidžiančios faktiškai efektyviai analizuoti bet kurią visuomeninį reiškinį. Tai struktūrinė–funkcinė paradigma, socialinio konflikto paradigma ir simboliškai–interakcinė paradigma“.

Kiekviena šių paradigmu plėtoja skirtingus požiūrius ir gali būti saviškai naudinga, ieškant atsakymų į tam tikrus klausimus apie visuomenę. Nė viena iš šių paradigmu nėra teisingesnė už kitą, nes jos visos trys, atskleidamos savitas interpretacijas, formuoja bendrąją visuomenės sampratą, stimuliuojančią kontraversijas ir naujus teorinius apmąstymus debatuose. Visos jos gali būti kaip metodologinė pozicija sociologiniuose tyrimuose.

9.1. Struktūrinė–funkcinė paradigma

Svarbiausios šios paradigmos gvildenamos problemos yra šios:

1. Kaip visuomenė yra integruota?
2. Kokios yra pagrindinės visuomenės dalys?
3. Kaip šios dalys yra integruotos?
4. Kokia šių dalių įtaka visuomenės funkcionalumui?

Struktūrinė–funkcinė paradigma – tam tikra socialinių teorijų kūrybos ir plėtojimo struktūra. Šioje struktūroje visuomenė atskleidžiama kaip

¹ J. J. Macionis. Sociology... P. 16–22.

kompleksiška sistema, kurioje funkcionuodamos jos sudėtinės dalys išsaugo pačią sistemą, įnešdamos solidarumą ir stabilumą. Šioje paradigmoje pripažįstama, jog žmonių gyvenimus determinuoja socialinė struktūra, kuri yra santykinai stabilus socialinio elgesio modelis, plačiai pripažįstamas ir traktuojamas kaip moraliai pageidautinas. Visos socialinės struktūros (pvz.: šeima, pasisveikinimo ritualas) įneša savitą indėlį į visuomenės išlikimą, funkcionavimą ir vystymąsi. Socialinė struktūra atsiskleidžia per socialinių funkcijų idėją. Socialinės funkcijos suprantamos pirmiausia kaip visa, kas suteikia formą socialinėms struktūroms ir motyvuoja individus vienaip ar kitaip mąstyti, jausti ir elgtis. Antra vertus, socialinės funkcijos – iš visuomenės proceso išaugančios pasekmės.

Labiausiai šią paradigmą išvystė T. Parsonsas (Parsons), remdamasis savo paieškose H. Spenserio (Spencer) ir E. Diurkheimo (Durkheim) idėjomis. Anot jo, bazinė yra „socialinės tvarkos“ idėja, kuri įkūnija pastangas palaikyti sistemos pusiausvyrą, suderinti įvairius jos elementus, pasiekti jų santarvės. Tačiau ši teorija buvo kritikuojama už tai, kad ji buvo atmetusi vystymosi idėją, kviesdama palaikyti viduje egzistuojančios sistemos „pusiausvyrą“, įvairių posistemų interesų sutaikomumą. Ši išvada buvo padaryta analizuojant JAV visuomeninę ir valstybinę santvarką, kurią Parsonsas laikė etalonu ir kurios stabilumą vertino kaip didžiulį pasiekimą.

Vėliau Parsonsas kartu su E. Šilzu (Shils) veikale „Į bendrą veiksmų teoriją“ įgyvendino ženklų posūkį nuo struktūrų analizės į funkcijų analizę. Akcentuodami žmogaus problemą, jie bandė paaiškinti socialinių sistemų sudėtingėjimo procesą per nuolat augančią funkcijų diferenciaciją, kurią sistemoje vykdo individai.

Šiuolaikinis JAV sociologas R. K. Mertonas (Robert Merton) sampratą apie socialinių funkcijų koncepciją praplėtė nauju rakursu. Mertonas knygoje „Socialinė teorija ir socialinė struktūra“ (1968) aiškina, kad pirmiausia socialinės struktūros modelio pasekmės skirtingai patiria įvairūs visuomenės nariai. Antra, žmonės tik labai retai pajėgia suprasti visos konkrečios socialinės struktūros funkcijas. Tas suprantamas funkcijas ir tikslingas jų pasekmės Mertonas vadina akivaizdžiomis bet kurio socialinio modelio funkcijomis. O pasekmės, kurios dažniausiai neišaugusios iš tikslingų paskatų ir nėra suprastos, jis vadina latentinėmis funkcijomis. Trečioji Mertonono prielaida yra ta, kad ne visos socialinės pastangos yra naudingos. Vadinasi, mes patiriame socialines disfunkcijas kaip nepageidautinus visuomenės proceso modelius. Be to, žmonės gali ir nesutarti dėl to, kas yra žalinga ar naudinga.

Pačia bendriausia prasme kiekvieno objekto, taip pat ir visuomenės, neišmanoma suprasti nenagrinėjant jų struktūrinį požiūrį. Taigi *tyrimo objektas* paprastai *nagrinėjamas keturiais požiūriais: sandaros (struktūros), jį sudarančių elementų funkcinių charakteristikų, šių elementų keitimosi ir objekto vystymosi apskritai požiūriu*. Turbūt nėra filosofų ir mokslininkų, kurie, nagrinėdami visuomenę, nesistengtų atsakyti į klausimus, kaip sudaryta visuomenė, kaip ji funkcionuoja, keičiasi ir vystosi. Struktūralistai ir koncentruoja savo dėmesį ne į visuomenės struktūrą apskritai, o į atskirus fragmentus, per kurių prizmę stengiasi įprasminti visuomenės prigimtį.

Funkcionalizmo esmė yra nustatyti, kokį vaidmenį vaidina dalis (elementas) visumos gyvybingume. Šio vaidmens nustatymas itin priklauso nuo šios visumos kaip pagrindinio požymio nagrinėjimo. Pvz.: vartojimo, gamybos, harmonijos, santarvės, vienybės, stabilumo, augimo procesas ar kt. Funkcionalių analizės uždavinys sociologiniuose tyrimuose yra nagrinėti visuomenę kaip harmoningai funkcionuojančią sistemą, kurios visos dalys veikia palaikydamos šią harmoniją.

E. Diurkheimas, atskleidamas kazualinį ir funkcionalinį skirtumą, rašė, kad pirmasis stengiasi atskleisti nagrinėjamų reiškinių priežastis, o antrasis nukreiptas į to vaidmens, kurį reikšiny atlieka „nustatant bendrą harmoniją“, t. y. užtikrinant visumos gyvybingumą, išaiškinimą.

Taigi „sistemos“, „struktūros“, „funkcijos“ sąvokų vartojimas, nagrinėjant žmonių visuomenę, suteikė papildomų pažintinių galimybių palyginti su genetiniu, deterministiniu ir kitais požiūriais.

Tačiau struktūrinės–funkcinės paradigmos kritikai kaltina šios paradigmos šalininkus tuo, jog jie, pabrėždami socialinę integraciją, kartu skatina socialinę nelygybę, besiremiančią „natūralios“ tvarkos išraiška ir pasireiškiančią klasės, rasės, etniškumo ir lyties grupių atžvilgiu, o tai stimuliuoja socialinę įtampą ir konfliktus. Todėl socialinio konflikto ir visuomenės vystymosi reikšmę sumenkinanti socialinio stabilumo idėja suteikia struktūrinei–funkcinei paradigmai konservatyvumo atspalvį. Kaip atsakymą į šią kritiką sociologai plėtoja dar vieną – socialinio konflikto paradigmą.

9.2. Socialinio konflikto paradigma

Svarbiausios šios paradigmos apimtyje gvildenamos problemos yra šios:

1. Kaip visuomenė yra susiskaldžiusi?
2. Kokie yra pagrindiniai socialinės nelygybės modeliai?
3. Kaip atskiros žmonių kategorijos bando apginti savos privilegijas?
4. Kaip atskiros žmonių kategorijos bando pakeisti *status quo*?

Socialinio konflikto paradigma – teorijos formavimo struktūra, kurioje į visuomenę žiūrima kaip į nelygybės kupiną areną, formuojančią konfliktus ir permainas. Šis požiūris papildo struktūrinę–funkcinę paradigmą, nušviesdamas nelygybės skatinamą socialinį susiskaldymą, o ne funkcinį solidarumą.

Sociologai, besivadovaujantys šia paradigma, tyrinėja, kaip visuomenėje pasiskirstoma pinigais, valdžia, edukacija ir socialiniu prestižu pagal tokias socialines struktūras, kaip klasė, rasė, etniškumas, lytis ir amžius. Ši analizė atskleidžia, jog socialinės struktūros funkcionuoja, jog vieniems visuomenės nariams įvairių visuomeninių gėrybių prieinamumas yra atviras, o kitiems jis nepasiekiamas. Taigi socialinės struktūros, užuot skatinusios pilnutinį visuomenės vystymąsi, formuoja privilegijuoto gėrybių pasiskirstymo sąlygas, leidžiančias vienų žmonių sąskaita pelnytis kitiems visuomenės nariams. Šios sąlygos sukelia socialinius dominuojančių ir disprivilegijuotų žmonių kategorijų – turtingųjų ir neturtingųjų, baltųjų ir spalvotųjų, vyrų ir moterų bei kt. konfliktus. Tipiška, jog dominuojančių socialinių struktūrų žmonės veržiasi apginti pasiektas privilegijas; disprivilegiuotieji bando sau dar labiau atverti visuomeninių resursų prieinamumą. Taigi dėl socialinio konflikto paradigmos tampa akivaizdu, kad nelygybė ir jos sukelti konfliktai glūdi pačioje visuomenės organizacijoje².

Socialinio konflikto teorija buvo kuriama struktūrinio funkcionalizmo kritikos pagrindu. „Vystymosi pagrindas yra konfliktas, o ne konformiškumas, santarvė, integracija“, – tvirtina Č. R. Milsas (Mills). Visuomenė visuomet yra nestabilumo būsenoje, kadangi joje vyksta nuolatinė atskirų socialinių grupių kova. Be to, Milsas, remdamasis K. Markso, M. Vėberio (Weber), V. Pareto (Pareto) ir G. Moskos (Mosca) idėjomis, tvirtino, jog aukščiausia šio konflikto išraiška yra kova dėl valdžios.

Taigi konfliktų šaltinis yra vadinamasis žmogus–politikas. Antra vertus, socialinio konfliktiškumo idėja turi aiškias empirines prielaidas. Nuo vaikiško agresyvumo iki suaugusiųjų ginčų, nuo pirmųjų žmonių kauko-

² J. J. Macionis. *Sociology...* P. 19.

lių medžioklės iki šiuolaikinės kovos dėl valdžios, teritorijų ir materialinių vertybių užgrobimo.

Amerikiečių sociologas L. Kozeris (Coser)³ stengiasi įveikti struktūrinį funkcionalizmą ne kritika, griauančia jį, o jį tobulindamas ir konstruktyviai papildydamas. Priešingai struktūrinio funkcionalizmo klasikinėms teorijoms, kurių atstovai bandė abstrahuotis nuo socialinio konflikto, L. Kozeris įrodinėja, kad konfliktinės kolizijos yra neišvengiamas visuomeninio gyvenimo produktas, ypatingas santykių tipas tarp tam tikrų asmenų ir grupių. Jeigu struktūrinės funkcinės analizės šalininkai konflikte mato tik visuomeninės anomalijos išraišką, tai Kozeris pabrėžia konfliktinių situacijų pozityvų integruojantį ir stabilizuojantį pobūdį visuomeniniame gyvenime. Parodęs konflikto neišvengiamumą, jis stengiasi įveikti jo stichinį pobūdį ir suteikti jam išmintingą organizaciją ir tvarką. Jis teigia, jog socialiai kontroliuojamas konfliktas švarina orą, kuriuo kvėpuoja jo dalyviai ir leidžia atnaujinti jų santykius.

Šiek tiek kitokią konflikto sampratą pateikia R. Darendorfas (Darendorf)⁴. Jis mano, jog bekonfliktės visuomenės koncepcija, kai vyrauja integracijos ir tvarkos tendencijos, gali egzistuoti. Tačiau tai nėra tipiška. Labiau tipiška, jo požiūriu, yra visuomenė, kurioje reiškiasi viešpatavimo ir pavaldumo, konflikto ir pasipriešinimo santykiai. Šis, antras, visuomenės tipas ir tampa atidaus tyrimo ir analizės objektu.

Anot Darendorfo, *visuomenės konflikto modelis turi remtis keturiais pagrindiniais postulatais*:

- 1) socialiniai pokyčiai turi visuotinį pobūdį;
- 2) socialiniai konfliktai neišvengiami;
- 3) kiekvienas visuomenės elementas padeda ir integracijai, ir pokyčiams;
- 4) kiekviena visuomenė bazuojasi vienu jos narių prievartos atžvilgiu.

Darendorfo nuomone, socialinio konflikto teorija turi atsakyti į tris pagrindinius klausimus:

- 1) kokių būdu visuomenės struktūroje atsiranda grupės, kurios konfliktuoja?
- 2) kokias formas gali įgauti kova tarp šių grupių?
- 3) kokios rūšies konfliktai tarp šių grupių daro įtaką visuomenės struktūros kaitai?

³ Л. А. Козер. Завершение конфликта // Американская социологическая мысль. – Москва, 1996.

⁴ Cit. iš: А. Н. Елсуков. Краткий курс теоретической социологии. – Минск: Тетра Системс, 1999. С. 93–94.

Atsakydamas į šiuos klausimus, Darendorfis mano, kad grupės visada atsiranda visuomenėje, kadangi yra žmonių, kurie turi valdžią, stengiasi ją išlaikyti ir įtvirtinti, ir yra tokių visuomenės jėgų, kurios šios valdžios neturi ir stengiasi pakeisti egzistuojančią padėtį. Tačiau konfliktas pasireiškia ne iš karto, o tik tada, kai kiekviena grupė suvokia savo padėtį ir pareikalauja pakeisti *status quo*.

Nustatęs konflikto esmę, jo priežastis ir funkcijas, Darendorfis toliau stengiasi sudaryti jo tipologizaciją, tuo pabrėždamas, kad konfliktas būdingas visuomenei visada ir visur, t. y. pasireiškia visuomenėje nuo apačios iki viršaus. Šiuo tikslu jis nagrinėja konfliktus socialinių grupių apimtyje, tarp grupių, visuomenės viduje ir tarp šalių.

Pripažindamas konfliktus natūralia visuomenės būseną, Darendorfis mano, jog civilizuotoje visuomenėje jie gali būti išmintingai reguliuojami, galima išvengti socialinių sukrėtimų ir stichinių–revoliucinių pertvarkymų.

9.3. Simbolinė–interakcinė paradigma

Svarbiausios šios paradigmos apimtyje gvildenamos problemos yra šios:

1. Kaip išgyvena visuomenę individai?
2. Kaip žmonės komunikuoja, siekdami sukurti, išsaugoti ar pakeisti socialinius modelius?
3. Kaip vieni individai bando pakeisti tą realybę, kurią patiria kiti individai?
4. Kaip keičiasi individų elgesys, priklausomai nuo situacijos?

Tiek struktūrinė–funkcinė, tiek ir socialinio konflikto paradigma yra orientuotos į makro lygio apibendrinimus, reiškiančius tai, kad jie apima plačias socialines struktūras ir charakterizuoja visuomenę apskritai. Simbolinė–interakcinė paradigma orientuota į mikro lygį, kai tyrimų objektu traktuojama specifinių situacijų socialinės interakcijos arba sąveikos. Sekdami šia paradigma, sociologai tyrinėja miesto gyvenimą, pvz.: stebint draugų bendravimą arba fiksuojant aplinkinių požiūrį į benamius žmones. Todėl simbolinė–interakcinė paradigma – teorinė struktūra, kurioje visuomenė atskleidžiama kaip kasdienių individų interakcijų produktas.

Kaip visuomenę formuoja interakcijos, vykstančios tarp tūkstančių ir milijonų žmonių? Vienas iš atsakymų į šį klausimą nurodo, jog visuomenę kuria bendroji realybė, kurią konstruoja individai, sąveikaudami vienas su kitu. Šio proceso metu, atrasdami reiškinių reikšmes ir prasmes, individai apibrėžia savo tapatybes, teises bei pareigas vienas kito atžvilgiu. Be abejo, šis apibrėžimo procesas ir jo rezultatai bus įvairūs, priklausomai nuo asme-

nybių charakteristikų. Pvz.: vienas asmuo gatvės benamius gali ignoruoti, kadangi juos apibrėžia kaip žmones, gyvenančius kitų žmonių darbo sąskaita. Tačiau kitas asmuo benamiams yra linkęs padėti, kadangi jam benamiai atrodo kaip žmonės su specifiniais poreikiais arba kaip ligoniai, kuriais visuomenėje privalu rūpintis. Analogiškas pavyzdys, kai gatvėje praedami pro policininką vieni pėstieji jaučia baimę, o kiti – saugumą.

Todėl sociologai, besiremiantys simbolinė–interakcine paradigma, supranta visuomenę kaip mozaiką, sudarytą iš subjektyvių reikšmių ir įvairių reakcijų⁵.

Mikrolygiu socialinė struktūra nagrinėjama per žmonių sąveiką jų bendro gyvenimo procese. Simbolinio interakcionizmo pagrindėju laikomas amerikiečių tyrinėtojas Džordžas Mydas (Mead). Jis bandė atsakyti į klausimą, kaip žmogus, ateinantis į pasaulį kaip grynas „fizinis subjektas“, socializacijos procese tampa asmenybe, socialinės struktūros būtinu elementu, „socialiniu aš“. Jis bandė atskleisti žmogaus socialinę esmę per tokias sąvokas kaip „komunikacija“, „bendravimas“, „bendrininkavimas“, „prisi-taikymas“, „pamėgdžiojimas“, „atsiliepimas“, „nuostata“, „simbolis“, „pras-mė“, „savitumas“.

Socialumo konceptualizacija, anot Mydo, pasiekama analize tų žmonių ryšių, kurie susidaro socialinio vieningumo plotmėje. Todėl „komunikacijos“ sąvoka tampa pagrindine lemiamą teorine konstrukcija. Komunikacija yra traktuojama kaip bendravimas kalbos ir gestų pagalba, t. y. ypatingų sąveikos simbolių. Iš to ir seka pavadinimas – simbolinis interakcionizmas (angl. *interaction* – sąveika). „Principas, kurį aš siūlau dėl socialinės organizacijos sampratos, – rašo Dž. Mydas, – yra komunikacija, įtraukianti kitus į bendrininkavimo procesą. Jis reikalauja kitų savito dalyvavimo, kitų identifikacijos su šiuo savitumu bei savimonės atradimu per kitus“⁶.

Šiuo atveju komunikacija suprantama kaip žmogaus savo ir kitų minčių daugkartinis atspindys tol, kol socialinis savitumas kaip tam tikrų abipusiai priimtinių nuostatų, taisyklių, vertinimų ir savęs vertinimo sąvadas netaps asmeniniu savitumu. „Daugiau ar mažiau nesąmoningai matome save taip, – rašo Dž. Mydas, – kaip mato mus kiti... elgiamės su savimi taip, kaip elgiasi su mumis kiti... Mes nesąmoningai statome save į kitų vietą ir veikiam taip, kaip veikia kiti“⁷.

⁵ J. J. Macionis. Sociology... P. 21–22.

⁶ Дж. Мид. От жеста к символу // Американская социологическая мысль. – Москва, 1996. С. 253.

⁷ Там же. С. 115.

Bendravimo aktai bei simbolinė sąveika ir yra ta aplinka, kurioje formuojasi asmenybė, vyksta fizinio žmogaus tapsmas „socialiniu aš“. Tokio tapsmo galimybė yra ta, jog individas, bendraudamas su kitais individais, atstovaujanciais įvairioms visuomenės socialinėms grupėms ir sluoksniams, turintiems tam tikras elgesio programas, tarytum nuo jų jas nusirašo, nužiūri ir sąmoningai ar nesąmoningai paverčia jas savo elgesio taisyklėmis. Neatsitiktinai liaudies patarlės sako: „Su kuo sutapsi, toks ir pats tapsi“; „Pasa-kyk, kas tavo draugas, aš pasakysiu, kas tu“ ir t. t.

Tokia elgesio programos transformacija nulemia individualią perspektyvą. Įvyksta subjekto sąveika su jį supančia aplinka. Tačiau, kadangi subjektai bendrauja ne su vienu žmogumi, o su daugeliu, kurie turi įvairias elgesio programas, tai jo elgesio perspektyva įgauna objektyviai egzistuojančio fenomeno pobūdį. Todėl jis „interiorizuoja“ dažniausiai ne tam tikro vieno individo elgesio programą, o grupinę „apibendrinto kito“ programą. Socializuota asmenybė turi sudėtingą sistemą, susidedančią iš specifinių individualių bruožų arba iš to, kas reiškia sąvoka „aš“ ir socializuotų savybių, nusakomų sąvoka „mes“. Šis „mes“ reiškia visumą „kitų aš“, „kito vaidmenų“ ir „apibendrinto kito“ nuostatas. Šiame procese, pereinant nuo „kito“, „kitų“, o po to – „apibendrinto kito“ vaidmenų priėmimo, ir įvyksta fiziologinio organizmo tapsmas „socialiniu aš“.

Žmogus, socializuodamas ne tik kitus žmones, bet ir patį save, pradeda suvokti kaip objektą, t. y. tampa savęs pažinimo, vidinio bendravimo su pačiu savimi, savęs vertinimo objektu, kas ir išskiria žmogų iš kitų gyvosios gamtos objektų. Žmogus, esantis simboliniame lauke, stengiasi suprasti veiksmus, gestus, poelgius kitų žmonių, ir pats elgiasi atitinkamai visuotinai priimtoms normoms, t. y. pagal tą savitumą, kuris įtvirtinamas visuomenėje, artimiausioje grupėje, ir tai palaiapsnui tampa jo vidinio pasaulio dalimi, svarbiu jo ne tik elgesio, bet ir mąstymo socialiniu elementu.

Tolesnes simbolizmo interakcionizmo idėjas savo kūryboje vystė kitas amerikiečių tyrėjas Herbertas Blumeris (Blumer). Jis knygoje „Simbolinis interakcionizmas: perspektyvos ir metodas“ pateikė šį terminą moksliniam vartojimui.

Blumerio teorinė konstrukcija išreiškiama taip:

– žmogaus veikla objektų atžvilgiu (tokiais gali būti tiek žmogus, tiek žmonės) įgyvendinama tų reikšmių pagrindu, kurios šiems objektams suteikiamos;

– reikšmės yra socialinės individų sąveikos (interakcijos) produktas jų bendro gyvenimo procese;

– reikšmių simbolizavimas, jų kaitos ir taikymo būdai yra ženklų interpretacijos rezultatas.

Originalus simbolinio interakcionizmo variantas pateikiamas E. Goffmano (Goffman) darbuose, kurių autorius vadina „dramaturginiu požiūriu“, išreiškiamu asmeniniame ir visuomeniniame gyvenime teatro terminais. Žmogus tuo pačiu metu yra ir autorius, ir režisierius, ir aktorius, ir žiūrovas, ir kritikas, kuris prisitaiko sau įvairius socialinius vaidmenis.

Socialinis vaidmuo suprantamas kaip norminio elgesio funkcija, laukiama iš kiekvieno, užimančio tam tikrą poziciją, kuri reikalauja iš jo tam tikro elgesio priedermių. Pvz.: iš mokytojo, teisėjo, policininko, socialinio darbuotojo laukiama tokio elgesio, kuris atitinka šių socialinių vaidmenų reikalavimus. Kasdieniame gyvenime ir mokslinių sąvokų sistemoje galime apibūdinti žmones ir jų santykius kaip socialinių vaidmenų atlikėjus. Norėdami, pvz.: apibūdinti Petro asmenybę, pirmiausia išvardijame jo atliekamus vaidmenis ir jų funkcijas (vyras, pedagogas, vedęs, vaikų tėvas, sportininkas, politikas ir t. t.).

Socialinis vaidmuo, jeigu jis nagrinėjamas atskirai, gali atrodyti, kad jis yra išorinis konkrečios asmenybės atžvilgiu. Petras nenustoja buvęs pačiu savimi, jeigu jis, buvęs sportininkas, nebesportuoja. Tačiau, kaip rodo tyrimai, žmogus, atlikdamas vaidmenis, tampa autonomišku, jeigu tai trunka ilgai ir pats vaidmuo prasmingas individui, jis lemia ir jo asmenines savybes (jo vertybines orientacijas, veiklos motyvus, jo požiūrį į kitus žmones ir kt.).

Prisiminkime Džordžo Bernardo Šo (Shaw) „Pigmalioną“. Kaip pasikeitė gatvės gėlių pardavėjos Elzės Dulitl elgesys, išmokus kito stiliaus kalbos ir manierų. Kartu su vaidmeniu mergaitė pasisavino ir naujų savimonės elementų, kurie padarė neįmanomą jos grįžimą į ankstesnį gyvenimo būdą be gilių psichologinių traumų.

Taigi šis vaidmuo gali būti giliai išgyvenamas, internalizuojamas. Internalizuotas vaidmuo – vidinės individo socialinės padėties ir jo požiūrio į šią padėtį nuostata su išplaukiančiomis iš jos priedermėmis. Tėvo priedermės nepriklauso nuo Jono ar Petro ypatumų, jas lemia šiuolaikinės šeimos konkrečioje visuomenėje struktūra ir jos funkcijos. Tačiau kaip Petras ar Jonas supranta šį vaidmenį, kokią reikšmę jam teikia, kokią vietą jis užima gyvenime, kaip šis vaidmuo derinamas su kitais socialiniais vaidmenimis – asmeninis Petro ar Jono reikalas, priklausantis nuo jų asmenybės charakteristikos, individualių ypatumų, biografijos. Tas pats socialinis vaidmuo yra nevienodai suvokiamas, išgyvenamas, vertinamas ir skirtingai įvairių žmonių realizuojamas.

Taigi socialinio vaidmens samprata užima centrinę vietą, aprašant ir analizuojant tiesioginę individų sąveiką. Tačiau tiriant ir nagrinėjant asmenybę, reikia turėti galvoje, kad asmenybės vaidmeninį elgesį galima suprasti tik apskritai socialinėje sistemoje, nuo kurios priklauso ir su kuria siejasi atskiros mini socialinės struktūros – tai pirma. Antra, individualaus (interindividualaus) vaidmens analizė turi būti papildyta intraindividuali požiūriu, suteikiančiu galimybę nagrinėti individą per jo psichologinę struktūrą, per šio vaidmens internalizavimo lygį.

Simbolinės–interakcinės paradigmos turinio pagrindus plačiau paaiškina Maksas Vėberis, pabrėždamas būtinybę suprasti socialinę struktūrą iš vidaus, t. y. iš tų tradicijų, idėjų, vertybių bei požiūrių, kuriais disponuoja tos struktūros nariai.

Formuluodamas šiuolaikinės racionalizacijos ir racionaliosios visuomenės apibrėžimus (biurokratija kaip labiausiai išsivysčiusi jos organizacinė forma), Vėberis pabrėžia, kad visuomenines struktūras ypač skiria samprotavimo apie pasaulį būdas: ikiindustrinės bendruomenės nariai gyveno pagal tradiciją (įsitikinimus ir sentimentus, perduodamus iš kartos į kartą), o industrinėje bendruomenėje vyrauja racionalizmas – tikslingas ir faktais pamatuotas priemonių panaudojimas, siekiant tam tikrų mokslų. Tradicija racionaliose bendruomenėse tarnauja tik kaip vienas iš informacijos šaltinių, o ne kaip visuomenės funkcionavimo tikslas. Racionalūs žmonės naudojami savo pasirinkimo laisve mąstyti ir veikti pagal esamas bei būsimas pasekmes, įvertinant santykį tarp investuotų pastangų ir gautų rezultatų, pvz.: mokymosi, darbo ar net socialinių santykių srityse. Todėl tradicinius sentimentus moderniosiose visuomenėse yra pakeitęs mokslinis mąstymas, leidžiantis plėtotis technologinėms inovacijoms ir per tai plisti permainoms (o ne tarnauti tradicijų išsaugojimui)⁸.

9.4. „Veidrodinio aš“ teorija

„Veidrodinio aš“ teorija taip pat nagrinėja žmonių sąveiką, kurios rezultatas – žmogaus savęs pažinimas per kitus. Šios teorijos pagrindėju laikomas Čarlzas Kulis (Charles Cooley), amerikiečių sociologas ir socialinis psichologas, darbuose „Socialinis procesas“, „Sociologijos teorija ir socialiniai tyrimai“ ir kt. išdėstęs savo požiūrį į socialinę struktūrą, kurios esmę galima išreikšti Gėtės eilėraščio eilute: „Tik žmonėse galima pažinti save“. Pasak

⁸ J. J. Macionis. *Sociology*...P. 111–115.

Kulio, visuomenė ir individas – ne visumos dalis, o skirtingos pusės, skirtinga visumos išraiška. Individas – diskretinė visumos esmė. Kaip senovėje sakydavo – viskas mažame ir mažas visur.

Socializacijos procese vyksta individualios sąmonės transformacija į kolektyvinę protą pasisavinant socialines normas ir pervertinant savo asmenybę pagal aplinkinių sampratą, t. y. pereinant nuo intuityvios „savivokos“ prie „socialinių jausmų“. Žmogus žiūri į kitą žmogų kaip į ypatingą veidrodį ir mato jame savo atspindį. K. Marksas „Kapitale“ rašė, jog žmogus „gimsta be veidrodžio rankose ir ne fichtinių filosofų“. „Aš esu aš, tai žmogus iš pradžių žiūri kaip į veidrodį į kitą žmogų. Tik žiūrėdamas į žmogų Povylą kaip į save panašų, žmogus Petras pradeda žiūrėti į save kaip į žmogų“⁹.

Taigi „veidrodinio aš“ teorija glaudžiai susijusi su vaidmenų (rolių) teorija ir teisingai atspindi kai kuriuos esminius socializacijos proceso bruožus ir individo savimonės formavimąsi. Individų sąveikos sprendžiamąjį vaidmenį ypač pabrėžia amerikiečių psichologas Viljamas Džeimsas (James). Jis „aš“ arba „empirinį aš“ supranta kaip apskritai rezultatą to, ką žmogus gali pavadinti savu. „Empirinį aš“ Džeimsas išskaido į tris sudėtinius elementus:

- 1) materialųjį „aš“, kuris atstovauja mūsų kūnui ir turtui;
- 2) socialinį „aš“, kuo pripažįsta šį žmogų aplinkiniai;
- 3) dvasinį „aš“, kuris pažymi psichinių gebėjimų ir polinkių visumą.

Kiekvienas žmogus turi tiek įvairių „socialinių aš“, kiek egzistuoja tam tikrų grupių ar būrelių, kurių nuomonė jam rūpi.

Šie elementai lemia emocinį žmogaus gyvenimą, jo poelgius, saviraiškos ir savisaugos kryptingumą, jo požiūrį į save, savijautą.

Tolesnę „socialinio aš“ sampratą išvystė Č. Kulis. Jo samprata, asmenybė – žmogaus psichinių reakcijų visuma į aplinkinių žmonių nuomonę apie jį. Žmogaus idėja apie save susideda iš trijų komponentų:

- 1) įsivaizdavimu apie tai, kaip aš atrodau kitam asmeniui;
- 2) įsivaizdavimu, kaip kitas vertina mano išvaizdą;
- 3) savotiškas „aš“ jausmas kaip pasididžiavimas ar nusižeminimas.

„Vaidrodinio aš“ teoriją susistemino Dž. Mydas (Mead). Pasak jo, individo savimonė – ne kas kita, kaip socialinės sąveikos, kurios eigoje individas išmoksta žiūrėti į save kaip į objektą, rezultatas. Didžiausios reikšmės turi ne tam tikrų žmonių nuomonė, o kažkas „apibendrintas kitas“, kolektyvinė organizuotos socialinės grupės nuostata. Pvz.: krepšinininko savimonė priklauso nuo to, kaip jį komanda vertina apskritai, arba tiksliau, kaip jis įsivaizduoja šį kolektyvinį jo suvokimą.

⁹ К. Маркс и Ф. Энгелс. Соч. Т. 23. С. 62.

Taigi mažose grupėse tiesioginės sąveikos ypatumai yra tie, jog įvyksta individualios ir visuomeninės sąmonės „susitikimas“, iš individualaus „aš“ ir socialinio savitumo gimsta ir yra perduodamos moralinės normos, vertybės, viešoji nuomonė ir visuomeninės grupinės tradicijos. Todėl norint pažinti ir tirti asmenybę, kolektyvo, grupės įtaką jai, jos ypatumus ir nuostatas „veidrodinio aš“ teorija suteikia tam metodologines pozicijas.

9.5. Socialinių mainų teorija

Simboliniai interakcionistai stengėsi atsakyti į klausimą, kaip vyksta žmonių sąveika, kokie šios sąveikos psichosimboliniai pagrindai. Socialinių mainų šalininkai ieškojo atsakymo, kas skatina žmonių sąveiką, kas sudaro šios sąveikos būtinumą ir vertingumą. Mainų idėja turi aiškiai išreikštas ekonomines (utilitarines) ir socialines–antropologines prielaidas, todėl ji plačiai atstovauja Vakarų pasaulio teorinei minčiai, pasireiškdamą ekonomikoje, socialinėje psichologijoje, antropologijoje ir sociologijoje.

Klasikinio utilitarizmo šalininkai teigia, jog žmogus siekia maksimalaus savo veiksmų naudingumo, maksimalaus pelno prekių mainų procese. Tačiau prekių mainų idėja įgavo ir platų socialinį kontekstą, kadangi mainų objektai gali būti ne tik materialios vertybės, bet ir kultūrinio, dvasinio pobūdžio vertybės. Taigi mainų sąvoka įgauna plačią filosofinę prasmę, tampa centrine sąvoka daugelyje mokslinių teorijų, tarp jų ir sociologijoje.

Originalią mainų koncepciją socialinių veiksmų ir sąveikos pagrindu pasiūlė amerikiečių sociologas Džordžas Homansas (George Homans). Savo pagrindiniuose veikaluose „Žmonių grupė“, „Socialinis elgesys: jo elementarios formos“, „Socialinio mokslo prigimtis“¹⁰ jis suformulavo pagrindines socialinių mainų teorijos idėjas. Jis įtvirtino teiginį, jog empirinę nuomonę užvis lengviausia paaiškinti dviem egzistuojančiais bendrais empiriniais veiksniais: elgesio psichologija ir elementaria politekonomija. Socialinis elgesys nagrinėjamas kaip tiesioginis kontaktas tarp individų vertybių mainų procese.

Naujos teorijos pagrindinėmis sąvokomis tapo: „veikla“, „sąveika“, „jausmai“, „vertybės“, „mainai“, „grupė“.

Veikla suprantama kaip žmonių atliekami veiksmai tam tikroje konkrečioje situacijoje savo grupėje. Sąveika suprantama kaip procesas, kuriame vienas žmogus (grupės narys) skatina kito grupės nario veiklą. Jausmai

¹⁰ G. Homans. Social Behavior: its Elementary Forms. New York, 1961; G. Homans. The Nature of Social Science. New York, 1967.

traktuojami kaip vidiniai aktų veiksmų ir sąveikos palydovai. Dažniausiai tai simpatijos ir antipatijos. Visa tai sudaro „vidinę sistemą“, kurioje, keičiantis vienam elementui, keičiasi kiti sistemos elementai, t. y. įgyvendinamas grupės „įdirbis“. Taigi grupė formuoja save, darosi sudėtingesnė, išauga iš pirmąsias situacijos. Taip besivystanti grupė gimdo naujas veiklos formas, naują sąveiką, naujus jausmus ir, tapdama vis sudėtingesne, tampa socialiniu organu. Taip gimsta ir socialiniai institutai, formuojasi ir socialinės makrostruktūros. Pagrindą sudaro mainai. „Socialinių elgesį – rašo Dž. Homansas, – sudaro vertybių mainai (ir materialių, ir nematerialių, pvz.: pritarimo ir prestižo ženklai). Žmonės, kurie daug duoda kitiems, stengiasi ir iš kitų daug gauti, ir žmonės, kurie gauna daug iš kitų, jaučia jų poreikį, jog jie taip pat galėtų gauti daugiau iš pirmųjų. Toks įtakos darymo procesas turi tendenciją užtikrinti mainų pusiausvyrą arba balansą“¹¹.

Suformulavęs šiuos ir kitus teorinius teiginius, nagrinėdamas tam tikrų grupių veiklą, Homansas suformulavo daugelį individų elgesio mažų grupių struktūroje dėsnų. Apibendrinti juos galima taip:

- jeigu tarp grupės narių sąveikų dažnis didėja, tai stiprėja ir jų simpatijos vienas kitam, ir priešingai;
- asmenys, kurių abipusės jausmų simpatijos stiprėja, išreiškia šiuos jausmus didėjančiu savo veiksmų aktyvumu, ir priešingai;
- juo dažniau asmenys vienas su kitu tarpusavyje sąveikauja, juo daugiau atsiranda panašumo jų veiksmuose ir jausmuose, ir priešingai;
- juo aukštesnis žmogaus rangas grupėje, juo daugiau jo veiksmai derinasi su šios grupės priimtinomis normomis, ir priešingai;
- juo aukštesnis žmogaus socialinis rangas, juo platesnis jo sąveikų diapazonas;
- juo aukštesnis žmogaus socialinis rangas, juo platesnis asmenų ratas, sudarantis jam tiesiogines ar per tarpininkus sąveikas;
- juo mažesnis tam tikro žmonių rato socialinio rango skirtumas, juo dažniau jie sąveikauja vieni su kitais;
- juo dažniau žmonės sąveikauja vieni su kitais, be to, jeigu niekas iš jų nesistengia dažniau sąveikauti negu kiti, juo aukštesnis jų tarpusavio simpatijos lygis ir juo ryškesnis jų laisvės ir nesivaržymo jausmas bendraujant vienam su kitu;
- kai du žmonės sąveikauja vienas su kitu, tai juo dažniau tik vienas iš jų stengiasi sąveikauti, juo stipriau pasireiškia kito pagarbos jausmas (arba priešiškus) pirmajam.

¹¹ Дж. Хоманс. Социальное поведение // Современная зарубежная социальная психология: тексты. – Москва, 1984. С. 90.

Dž. Homansas, išnagrinėjęs sąveikos procesą kaip vertybių mainus mažos grupės struktūroje, bandė šiuos dėsningumus perkelti į socialinę makrostruktūrą, darydamas prielaidą, jog visuomenė yra tam tikra grupė, kurios nariai sudaro skirtingus socialinius darinius ir sąveikauja tarpusavyje mainų pagrindu. Tačiau šie jo bandymai susidūrė su plačia kritika amerikiečių sociologijoje. Tačiau ši idėja imponavo daliai tyrinėtojų, todėl ji įgavo tolesnę eigą.

Žymiausiu šios idėjos tęsėju tapo amerikiečių sociologas Piteris Blai (Peter Blay), savo monografijose „Biurokratijos dinamika“, „Mainai ir valdžia socialiniame gyvenime“ ir „Amerikiečių užimtumo struktūra“ stengęsis socialinių veiksmų mikroprocesų pagrindu paaiškinti stambių socialinių darinių (organizacijų, institutų, stambių socialinių konfliktų) prigimtį. Kitaip sakant, žmogaus ir mažų grupių elgesiu bandė suprasti ir paaiškinti visuomenės funkcionavimą apskritai.

Antra vertus, kaip Homansui, taip ir Blau, turėjo įtakos biheavioristinės pažiūros, jog žmonės veikia įvairūs skatinimai, apdovanojimai, pagarba, naudos tikėjimasis, kuriuos jie gali gauti sąveikaudami su kitais žmonėmis. Taigi čia nesunku išvelgti analogiją tarp visuomenės ir didžiulio turgaus, kuriame žmonės ar jų atstovaujamos įstaigos derasi, norėdamos gauti maksimalią naudą. Čia dominuoja ekonominiai motyvai. Šiuo pagrindu yra siūlomos taisyklės (arba principai), kuriomis, jas suvokdami ar nesuvokdami, veiksmų subjektai vadovaujasi tarpusavio bendravime.

Tokie principai yra:

– juo didesnės naudos vienas žmogus laukia iš kito, atlikdamas tam tikrą veiklą, juo daugiau tikimybės, kad jis atliks šią veiklą;

– juo daugiau apdovanojimų žmogus apsikeitė su kitu žmogumi, juo daugiau tikimybės kitiems mainų aktams atsirasti;

– juo dažniau mainuose pažeidžiamos tarpusavio priedermės ar teisingumas, juo mažesne valdžia naudojasi partijos, linkusios neigiamai sankcionuoti asmenis, pažeidžiančius abipuses normas;

– artėjant apdovanojimo už tam tikros veikos rezultatus momentui, šios veiklos vertė krinta ir jos įgyvendinimo tikimybė mažėja;

– juo daugiau susidaro mainų santykių, juo didesnė tikimybė, kad šiuos santykius valdys „teisingų mainų“ normos;

– juo stabilesnį ir daugiau subalansuotą pobūdį tarp socialinių vienetų turi mainų santykiai, juo mažiau subalansuotą ir stabilų pobūdį įgauna kiti mainų santykiai.

Taigi socialinis gyvenimas pilnas „dilemų“, įtampų, konfliktų, žmonės priversti keisti savo interesus, persiorientuoti į kitus, taip pat palaikyti socia-

linių santykių įvairovę. Tokį reguliavimą įgyvendina valstybėje politinės partijos, kurių struktūroje svarbų vaidmenį vaidina opozicija.

Taigi sąveikos struktūroje socialinių mainų teorija liečia daugelį socialinio gyvenimo aspektų, nuo asmenybės charakteristikos iki ekonominio ir politinio gyvenimo bendradarbiavimo problemų, nuo socialinio pasaulio pastovumo klausimų iki konfliktų ir socialinės kovos pasireiškimų. Socialiniai mainai, anot Blau, yra svarbiausias socialinio gyvenimo principas, net meilę ir draugystę galima analizuoti per mainų santykių prizmę. Geros tarpusavio paslaugos tarp lygių sukuria socialinius ryšius, tuo tarpu kai neabipusės paslaugos ir darbai atskiria ir nutolina žmones ar žmonių grupes.

---

10. METODOLOGINĖS TEISĖTYROS IŠTAKOS

Iš pradžių ne teisė priklauso nuo įstatymo, o įstatymas nuo teisės.

L. Fojerbachas

Kaip jau minėjome, metodologija yra filosofinė kategorija, o filosofija – mokslas apie bendruosius būties, žmogaus mąstymo, pažinimo dėsningumus. Ji atlieka metodologinę funkciją taip pat ir teisėtyroje. Gali iškilti klausimas, kokia konkrečia filosofijos šaka reikėtų remtis tyrimuose. Į šį klausimą tikriausiai turėtų būti vienareikšmis atsakymas – socialinė filosofija, t. y. tai, ką žmonijos filosofinė mintis sukūrė per tūkstantmečius. Tačiau po jos artimiausia, nors dar visai ir neatskleidusi savo galimybių, yra teisės filosofija, kuri remdamasi socialine filosofija, nagrinėja plačią žmonių ir valstybės savitarpio santykių sritį. Tai bendrateorinis mokymas apie teisę, ypač suklestėjęs Švietimo epochoje vokiečių klasikinėje filosofijoje. Besivystant daugiašakiam teisės mokslui, teisės filosofija tampa bendrosios teisės teorijos dalimi. Ji, žinomo nepriklausomos Lietuvos visuomenės veikėjo ir teisininko Petro Leono nuomone, savo tyrimo objektu yra artima sociologijai, nors turi ir savo specifinių skirtumų. „Teisės filosofija tiria teisę, – nurodo P. Leonas, – kaip bendrai veikiančių žmonių taisyklių visumą, ir turi du uždavinius: a) nušviesti esamąją teisę ir b) nurodyti, kokia teisė turėtų būti, koks jos idealas.

Tarp sociologijos ir teisės filosofijos skirtumai yra tokie:

1. Teisės filosofija tiria vieną atskirą žmogaus sielos kūrinių rūšį, o sociologija tiria visus tokius kūrinius.

2. Sociologija svarsto socialinius teisės pagrindus, socialines priežastis, kurios sudaro teisę; jai rūpi ne teisės sąvoka, bet jos kaip socialinio reiškinio reikšmė, kurią ji išveda iš socialinės aplinkos...

Kitaiip tiria tuos reiškinius teisės filosofija. Ji tiria pirmiausia teisės sąvoką, ieškodama jos, imdama iš visų tos rūšies reiškinių bendrus požymius; ji spręš dėl teisės reiškinių vertės ir ieškos jos idealo, kuri yra sudariusi sau iš etikos principų, iš dėsnio, kad teisė turi teikti gera žmogui, kaip tokiam¹.

Taigi sociologija šia samprata traktuojama kaip teorinė, o ne empirinė,

¹ P. Leonas. Sociologijos paskaitos. – Kaunas: VDU Teisių fak. Leidinys, 1939 (perfotografuota. V.: Pozicija, 1995. P. 31–32).

filosofijos sudėtinė dalis, kartu sąveikoje su teisės filosofija suteikia teisėtyrai metodologinį teorinį pagrindą, bendrus mąstymo principus pažinimo procesui.

Taip pat teisė, tirdama adekvačius socialinius faktus ir reiškinius, naudojami empiriniais sociologinio tyrimo metodais.

Prie panašios nuomonės prieina R. Pilčiauskas, nagrinėdamas Lietuvos teisės mokslų metodologines problemas. Jis teigia, kad „teisės mokslų metodologiją galima apibrėžti kaip mokslinės teisinės mąstysenos principų visumą ir jos esmę – kaip aktyvų kūrybinį pradą, kurio dėka pažįstama teisė“².

Šis autorius, remdamasis teisinės minties istorija, išskiria keturias bendrųjų teisės mokslų metodologijas:

„1) pozityviąją (suvokia teisę kaip teisės normų visumą, objektyviai išreiškta valstybės priimtuose aktuose; naudojami daugiausia empiriniai pažinimo metodai);

2) racionaliąją (teisė – racionalus darinys, kildinama iš žmogaus ar žmonijos prigimties, proto, dvasios ir kt., daugiausia naudojami racionalūs tyrimo metodai);

3) sociologinę (suvokia teisę, egzistuojančią realiuose žmonių santykiuose, daugiausia naudoja sociologinius tyrimo metodus);

4) psichologinę (teisė suvokiama kaip individualus emocinis–psichinis išgyvenimas, naudojami psichologiniai, iracionalūs pažinimo metodai).

Remiantis šiomis skirtingomis metodologijomis, turėtų būti keturi pagrindiniai bendrieji teisės mokslai: teisės teorija, teisės filosofija, teisės sociologija ir teisės psichologija“³.

Taigi šios keturios kryptys praktikoje ir yra pagrindas teisėtyroje ir konkrečios teisėtvarkos ir teisėsaugos veiklos tyrimo procese.

Teisės, policijos bei penitencinės veiklos srityje mokslinis pažinimas ir tyrimo metodologija naudojami įvairių mokslų aprobuotais metodais, kurie padeda tirti socialinius, psichologinius ir net, ypač kriminalistikoje, fizikinius, cheminius, techninius reiškinius ir faktus. Antra vertus, įvairių mokslų ir teisės bei teismo proceso nagrinėjimo sąveikoje išsivystė ir specialiosios mokslinio tyrimo šakos kaip teisės sociologija, nusikaltimų sociologija, juridinė psichologija (jos šakos: kriminalinė psichologija, teismo psichologija, teismo psichologinė ekspertizė), ekspertologija ir kt.

Taigi teisėtyra, kaip ir kiti mokslai, naudojami bendrais moksliniais metodais. Teisingai pastebi A. Vaišvila, jog „mokslų yra daugiau negu

² R. Pilčiauskas. Kai kurios Lietuvos teisės mokslų metodologijos problemos // Teisė: mokslo darbai. – Vilnius: VII, 1994. T. 28. P. 74.

³ Ten pat.

konkrečių metodų. Todėl tais pačiais metodais naudojasi daugelis mokslų. Teisės teorija taip pat neturi kokio nors specialaus tik jai vieno būdingo metodo. Dažniausiai ji naudojasi tais pačiais mokslinio pažinimo metodais, kuriais remiasi ir kiti mokslai, pirmiausia filosofiniu, sociologiniu, taip pat formaliosios logikos metodais⁴.

Toliau nagrinėsime anksčiau išvardytą, tam tikrų teisėtyros metodologijų esmę, sampratą, jų keliamas ir sprendžiamas problemas.

10.1. Teisės filosofija

Filosofijos teisės dalykas – teisės idėja, o jos metodas – dialektika, leidžianti šiai idėjai nutiesti kelią.

K. Lorencas

„Teisės filosofija, – kaip nurodo V. S. Nersesiancas, – santykyje su kitais teisės nagrinėjimo būdais, yra aukščiausia dvasinė teisės pažinimo forma, jos prasmės, vertės ir reikšmės žmonių gyvenime suvokimas ir įtvirtinimas“⁵.

Teisės tematika yra nagrinėjama viso teisės mokslo ir jos šakų, kurių objektas yra vadinamoji pozityvioji teisė. Dėl tradicinių teisės disciplinų pozityvioji teisė yra oficialiai valdiška duotybė ir vaidina svarbiausią autoriteto vaidmenį, atsakant į klausimą, kas yra teisė duotuoju momentu ir duotojoje valstybėje. Tai turi svarbią praktinę ir mokslinę reikšmę.

Tačiau teisėtyros sferoje, be pozityviosios teisės, kuri dar vadinama „juridine dogmatika“, yra daugybė bendrateorinių, filosofinių problemų, kurios gali būti sprendžiamos teisės filosofijos, teisės teorijos, teisės sociologijos plotmėje.

Kasdienės sąmonės lygmeniu, taip pat vertinant teisę etikos požiūriu, tampa akivaizdu, kad įstatymdavystės autoritetas tai viena, o paties įstatymo išmintingumas, teisingumas, tiesumas, moralumas, kuriame reglamentuojamos visos pagrindinės žmogaus gyvenimo sritys, jo teisės ir priedermės – visai kas kita. Žmogiškoji prigimtis turi poreikį suvokti, įprasminti ir suprasti savo būties problemas, save ir visą pasaulį, save šiame pasaulyje ir pasaulį savyje. Toks pats žmogaus santykis yra ir su teisės sfera. Jis svarsto teisės

⁴ A. Vaišvila. Teisės teorija. – Vilnius: Justitia, 2000. P. 32.

⁵ B. C. Нерсесянц. Философия права. – Москва: Норма-Инфра, 1998. С. 5.

klausimus, tarp jų ir pozityviosios teisės oficialią esamybę, samprotauja, abejoja, tikrina savo proto išsivystymo ir išsilavinimo lygiu – kasdieniu, teoriniu, filosofiniu.

Filosofinė problematika yra tiesiogiai susijusi su žmonių kasdieniu gyvenimu. Kiekvienam žmogui kyla klausimas, koks yra teisės santykis su įstatymu. Nuo atsakymo į šį klausimą priklausys, kokia valstybėje išsivys teisėtvara, kuo remsis valstybingumas, ar jis remsis valdžios prievarta, ar absoliučios žmogaus vertės, jo prigimtinių teisių pripažinimu. Pažangi teisė yra ta, kuri objektyviai atspindi pažangią visuomenės vystymosi dinamiką. Todėl teisės filosofijos uždavinys – matyti teisę santykyje su realia tikrove, atspindėti egzistuojančias pažangias tendencijas, besireiškiančias visuomeniniuose santykiuose.

Visuomeniniai santykiai įgauna teisinį pobūdį ne todėl, kad yra parengiama teisės norma, reguliuojanti žmonių elgesį, o todėl, kad pačių visuomeninių santykių turinyje yra teisės požymių ir visuomeninis šios normos poreikis. Taigi teisės normos ir principai pasireiškia specifine faktinių visuomeninių santykių forma. Jų paskirtis – nušviesti, įtvirtinti ir saugoti objektyviai būtina tvarką. Tačiau objektyviai būtina tvarka susidaro ir formuojasi susiduriant įvairioms socialinėms jėgoms ir tendencijoms, todėl kova už teisės principus prasideda iki juridinės jų formavimosi stadijos ir nesibaigia ją įteisinus.

Teisės filosofijos nagrinėjimo objektas yra ganėtinai platus. Be to, teisė – ne tik tai, kas organiškai atspindi visuomenės gyvenseną, teisė pasireiškia ne tik norminėse formose, bet ir nenorminiuose reikalavimuose, principuose, teisės politikoje, įvairiose įstatymų leidybos srityje. Formalus apibrėžtumas nėra esminė teisės savybė, o tik jos normiškumo išraiškos būdas, kadangi ši savybė itin priklauso nuo teisės sistemos šaltinių, ribojančių ar plečiančių teisės sampratą.

Vienas iš teisės mokslų trūkumų yra tas, kad dažnai tyrimai ir teisės dėstymas yra suvedami į įstatymų leidybą ir įstatų aiškinimą, o ne į plataus teisės suvokimo traktavimą.

Teisės universalios vertybinės savybės visada egzistuoja konkrečiame istoriniame fone, atsižvelgiant į nacionalinius, etninius, moralinius tautos papročius, kurie lemia oficialių elgesio laisvės ribų, žmonių lygybės ir teisingumo matų, „etalonų“ pripažinimą. Antra vertus, teisės ir moralės vienovė nereiškia, kad teisės normos gali būti taikomos, priklausomai nuo moralės principų. Šie principai turi ryšį su teise tokiu lygiu, koku lygiu jie atsispindi teisės normose, politikų ir įstatymų leidėjų įvestose į teisinę sistemą.

Tačiau, antra vertus, kadangi teisė yra išsivysčiusi iš moralės ir atspindin-

dinti tik „moralės minimumą“, tai tos pačios moralės kriterijais ji pati yra vertinama bei visuomenės narių kontroliuojama.

Taigi galima tirti pačios teisės dorumą, vertinti teisės normas, teisėtvarką, teisėsauką vertybiniu požiūriu. Be to, teisė gali būti ne tik vertinama doros požiūriu, bet ir grindžiama dora. Paprastai skiriama vidinė ir išorinė teisės dora.

Vidinė teisės dora remiasi formaliais principais ir kriterijais, be kurių neįmanomas pačios teisinės sistemos egzistavimas. Ši teisės dora nepriklauso nuo socialinio konteksto ar ideologinės pozicijos – ji išplaukia iš pačios teisės.

Prie tokių principų galima priskirti visų žmonių lygybę įstatymo atžvilgiu, normų suderinamumą, įstatymų ilgalaikį veikimą, jų viešumą, įstatymo neveikimą atbuline data, jog asmens prisipažinimas nėra pakankamas kaltės įrodymas, abejojimas traktuotinas kaltinamojo naudai, žmogus nebaustinas už veiksmus, kurie nepriklausė nuo jo valios ir t. t.

Nesilaikymas šių principų ir taisyklių gali turėti skaudžių padarinių. Tai atsitinka socialinių perversmų, revoliucijų, naujų socialinių santykių įtvirtinimo metu, kai sena teisės sistema atmetama, kritikuojama, o nauja dar nėra sukurta. Tokiais atvejais teisės atžvilgiu susidaro „vakuuminės situacijos“. Todėl vadovaujamesi ne teisingumo, bendražmogiškos moralės normomis ir vertybėmis, o „revoliucine sąžine“, revoliucinių masių „intuityviaja teise“, viešąja nuomone, liaudies, tautos interesais ir t. t. Apie tai rašė vadinosios intuityviosios teisės teoretikas M. Reiseris savo knygoje⁶ Spalio revoliucijos dienomis, kad: „dabar veikia revoliucinių masių intuityvi teisė, teisė be įstatymų. Toks teisinis „nihilizmas“ turėjo ir turi vietą ir dabar daugelyje šuoliais ir voliuntaristiškai besivystančių šalių“.

Dar vienas teisės vidaus doros aspektas pozityvioje teisėje gali pasireikšti kaip subjektyvus veiksnys. Tai teisėjo, teismo sprendimo dora, kitų teisėsaukos ir teisėtvarkos subjektų priimamų sprendimų ir veikos dora. Esant net geriems, subalansuotiems įstatymams, teisės subjektų sprendimai gali būti klaidingi arba sąmoningai ydingi.

Taigi teisinės procedūros dora – gebėjimas formaliai išsaugoti ne vien įstatymo raidę, dogmatiškai jį taikyti, bet atsižvelgti ir į jo dvasią, į konkrečias veikos aplinkybes, teisią asmensybę yra ne mažiau svarbu siekiant teisingumo ir teisėtumo. Todėl teisinės veiklos subjektų dorinis vertinimas yra aktuali teisės įgyvendinimo, jos įtvirtinimo visuomenėje problema.

⁶ Žr.: M. Reiser. Право. Наше право. Чужое право. Общее право. – Ленинград–Москва, 1925.

Be teisės vidaus doros, egzistuoja ir teisės išorės dora. Šiuo atveju turima galvoje tikslai, kuriuos ši teisė turi realizuoti, ir standartai, kuriais galima vertinti jos veiklą. Tokie tikslai gali būti taika, laisvė, teisingumas, Dievas, tauta ir t. t. Šie tikslai ir standartai yra saugiklis prieš valstybės prievartą, savivalę įstatymų leidimo srityje, prieš autoritarizmą ir diktatūrą. Neatsitiktinai prirėkė išorės vertinimo principų teisiant Niurnberge Antrojo pasaulinio karo fašistinius karo nusikaltėlius, Briuselyje – Jugoslavijos vadovus ir kitus, kaltinant „nusikaltimu žmoniškumui“, „kariniais nusikaltimais“, „nusikaltimu prieš taiką“ ir kt. Tokie tikslai ir yra laikomi teisės išorės dora arba teisės dorinio vertinimo pagrindu .

Taigi visais šiais atvejais teisė gali būti ir turi būti doros vertinimo objektu, taip pat ir mokslinio tyrimo dalyku. Norint plačiau ir visapusiškai vertinti teisę, būtina tirti visuomenėje egzistuojančią viešąją nuomonę, kuri per subjektyvius vertinimus atspindi objektyviai egzistuojančią, įvairiai suprantamą realybę. Pirma, tai lemia, kad normos yra bendro pobūdžio taisyklės ir, vertinant konkrečius poelgius, tenka jas interpretuoti – subjektyviai vertinti; antra, dėl skirtingos žmonių socialinės padėties, gyvenimiškos patirties ir pan. jų elgesio prasmė ir turinys nėra vienodi ir todėl, net vadovaujantis tomis pačiomis normomis, gali būti nevienodai vertinami; trečia, kintant socialiniams santykiams bei įvairioms konkrečioms aplinkybėms, kinta ir žmonių požiūris į egzistuojančias normas: jas imama laikyti neteisingomis, neefektyviomis, jomis nebesivadovaujama elgesyje bei vertinant kitų poelgius. Jau vien tik atsižvelgdami į šias nurodytas aplinkybes, galime teigti, kad žmonių nuomonė ne visada sutampa su įsigaliojusiomis bei kodeksais patvirtintomis normomis ir todėl gali būti atskirai tyrinėjama. Maža to, ji net turi būti specialiai tyrinėjama, norint susidaryti konkretesnę dorovės ir teisės funkcionavimo bei jų socialinio vaidmens istorinės kaitos vaizdą ir suprasti šios kaitos ir objektyvių socialinių sąlygų ryšį. Juk žmonių nuomonė yra normos ryšio su gyvenimu apraška .

Taigi vertinamojo asmenybės požiūrio ir viešosios nuomonės tyrimas, jos įtvirtinimas įstatymais, teisės normomis yra būtina teisingumo įgyvendinimo visuomenėje sąlyga. Teisingumas visuomenėje egzistuoja dėl sąmoningos žmonių veiklos, per jos vertinimą ir kontrolę. Teisė ir įstatymai tampa efektyvūs, kai jie visuomenės nariams yra vertybė, kai jie yra pripažįstami praktiniame gyvenime esą naudingi.

⁷ Plačiau žr.: *Vl. Rybakovas*. Dorovė ir teisė // Dorovė ir teisė. Etikos etudai–9. – Vilnius: Mintis, 1985. P. 8–28.

⁸ *D. Kapačiauskienė*. Doroviniai ir teisiniai vertinimai // Dorovė ir teisė. Etikos etudai. 9. – Vilnius: Mintis, 1985. P. 32.

Šiuolaikinis mokslas ir visuomeninė praktika įtikinamai patvirtina tiek materialaus, tiek socialinio pasaulio būdingus savaiminio organizavimosi ir savaiminio dezorganizavimosi procesus, kuriuos nagrinėja sinergetika (mokslas, tiriantis sudėtingų sistemų savaiminio susitvarkymo procesus, kurie lemia naujų struktūrų susidarymą). Savaiminis organizavimasis ir dezorganizavimasis daugiausia pasireiškia atvirose sistemose.

Taigi ir mūsų visuomenė, veikianti su daugybe joje esančių elementų, sąveikauja ir yra atvira kitų visuomenių, šalių įtakai. Todėl galima tvirtinti, kad ir teisė, teisės normos ir principai, kaip ir kitos socialinės normos ir principai, daro įtaką mūsų visuomenės savaiminiam vystymuisi ir organizavimuisi bei dezorganizavimuisi. Todėl, vadovaujantis moksliniais tyrimais, reikėtų nagrinėti šių įtakų reikšmę arba žalą, užsienio patirtį mechaniškai ir ypač subjektyviai perkėlus į mūsų teisėkūrą.

Teisė, kaip ir kiekvienas mokslas, turi tikslą formuoti objektyvias žinias apie tikrovę. Taigi ir teisė yra mokslas, kuriantis objektyvių žinių sistemą.

„Filosofija, – kaip nurodo A. Vaišvila, – visuminis pasaulio ir žmogaus vietos jame suvokimas. Tai toks sisteminio pažinimo metodas, kuris reikalauja pažinti dalį tarpininkaujant visumai, t. y. siekia atskleisti teisės specifiką nustatant teisės vietą žmogaus teisių apsaugos ir įgyvendinimo priemonių sistemoje. Todėl aiškinant teisę filosofiniu požiūriu, neužtenka pasakyti, kad teisė yra elgesio taisyklė (tai tik formos dalykas), reikalinga atskleisti jos turinį, t. y. ryšį su socialiniais interesais, kurių norminė išraiška ir yra ši elgesio taisyklė, taip pat suvokti teisės vietą kitų socialinio reguliavimo veiksmų sistemoje“⁹.

Taigi filosofija kaip dialektinis istorinis metodas (o gal tiksliau šiuo atveju – metodologija) padeda suvokti teisę kaip dinamišką ir su visa socialine tikrove susijusį reiškinį. Todėl A. Vaišvila šiam metodui priskiria tokius būdingus požymius: raidos, arba evoliucijos, idėja; tiesos konkretumas; mokslinės analizės visapusiškumas; analizės teoriškumas (konceptualumas)¹⁰.

Norint atskleisti teisės ryšį su socialiniais interesais, su nerašytais elgesio taisyklėmis, būtina tirti socialinėje tikrovėje objektyviai egzistuojančius žmonių elgesio variantus. Daugelio bandymų ir klaidų keliu konkrečiose istorinėse sąlygose visuomenėje „natūralios atrankos būdu“ formuojasi optimalių veiksmų, elgesio taisyklės ir principai, kurie yra daugumos visuomenės narių pateisinami arba nepateisinami, laikomi teisingais ar neteisingais laisvės ir atsakomybės ribose.

⁹ A. Vaišvila. Teisės teorija... P. 32.

¹⁰ Žr. Ten pat. P. 32–35.

Visuomenėje gimstančios teisės pradmenys įvairių autorių skirtingai įvardijami: „teisė tiesiogine socialine prasme“ arba „teisė nejuridine prasme“, „savotiškos rūšies faktinė teisė“¹¹; teisė iki įstatymo ir nepriklausoma nuo įstatymo, skirtingai nuo „legitiminės teisės“¹²; „nejuridinė (nelegitiminė) teisinės realybės būtis ir t. t.).

Šiais terminais įvardyti teisinės tikrovės reiškiniai iki jų oficialaus pripažinimo teisės šaltiniais nėra juridine prasme veikianti teisė ar pozityvi teisė. Tačiau įvairių šalių istorija liudija, kad šiai nejuridinei teisei dažnai suteikiamas oficialus pripažinimas ir pozityvios teisės statusas. Pozityvioji teisė nuolat papildoma gyvais liaudies elementais, natūraliai susidariusių liaudyje tradicijų ir papročių turiniu, liaudies teisinės sąmonės, apibendrintos teisinės praktikos idėjomis bei šiuo pagrindu besiformuojančiomis moksliskai pagrįstomis sąvokomis ir doktrinomis.

Tačiau tai įmanoma, kur „teisės principai ir normos nėra iš viršaus dirbtinai įsakmiu būdu įvedamos įstatymų leidėjų dekretais, bet iš esmės visai natūraliai išauga iš tų teisinės realybės formų, kurios vadinamos nejuridine teise ir kurios tarnauja faktinių santykių tvarkos pagrindu visuomenėje, pačios visuomenės ir pačios liaudies formuojamos spontaniškai savaiminės organizacijos procesų sociume. Be to, ypač įsidėmėtina: teisė tokiose šalyse itin autoritetinga, o teisėtvara nepaprastai stipri. Ne tik liaudis, bet ir valdžios pareigūnai joje išsiskiria išimtinu paklusnumu teisei ir įstatymui. Tai ir suprantama, kadangi juridinių įstatymų ir juridinės teisės pagrindas juose – teisė, pačios liaudies pagimdyta, o ne primesta jiems dirbtinai iš viršaus įsakymų pavidalu“¹³, – tvirtina metodologijos klausimus nagrinėjantys autoriai.

Taigi teisės įstatymai tampa iš tikrųjų teisiniais, kai jie tvirtai remiasi į objektyviai būtiną, socialinį pagrindą. Norint išaiškinti šį pagrindą magistrantų, doktorantų individualiomis ir kolektyvinėmis pastangomis, remiantis teisės filosofija, atliekami moksliniai tyrimai.

Kaip jau minėjome, teisės sąvoka yra platesnė negu pozityvios teisės, kuri suvedama į įstatymų leidybą. Teisės filosofijos objektas kaip tik ir yra teisės nagrinėjimas atskleidžiant jos skirtumą nuo įstatymo.

¹¹ *Жр. С. С. Алексеев. Общая теория права. – Москва, 1981. Е. 1; В. С. Нерсесянц. Право: многообразие определений и единство понятия // Советское государство и право. 1983, № 10; 3.*

¹² *Л. С. Явич. Сущность права. – Ленинград, 1985.*

¹³ *А. И. Трусов. Правоведение или законоведение? // Методологические проблемы правоведения (Под ред. М. Н. Марченко). – Москва: МГЦ, 1994. С. 69.*

V. S. Nersesiancas prieina prie išvados, jog elementarus samprotavimas apie pozityvią teisę iškelia daugybę klausimų, į kuriuos norint atsakyti neišvengiamai reikia išeiti už pozityvios teisės ir pozityvistinės sampratos ribų. Iškyla daug klausimų, pvz.: kodėl šioms, o ne kitoms normoms suteiktos įstatymų leidėjų pozityvios teisės savybės? Nuo ko priklauso pati ši pozityvacija, ar tik nuo įstatymų leidėjų pozicijos ir valios, ar yra ir kitų (ir kokių konkrečiai) objektyvių, nepriklausomų nuo šios valios, įstatymų kūrimo pagrindų? Kas iš tikrųjų yra teisė? Kokia jos prigimtis ir esmė, jos specifika, jos ypatumų skirtumai? Koks yra teisės santykis su kitomis socialinėmis normomis? Kodėl kaip tik teisinės normos, o ne dorinės, moralinės ar religinės normos įtvirtinamos prievartos galimybėmis? Kuo vertinga teisė? Ar teisinga teisė ir kur glūdi teisės teisingumas? Ar kiekvienas įstatymas yra teisė, ar galima teisę pažeidžianti, antiteisinė įstatymų leidyba, savivaliavimas įstatymu? Kokios prielaidos ir sąlygos teisei viešpatauti, koks kelias į teisinį įstatymą?¹⁴

Filosofiniai teisiniai tyrimai ypač platų užmojį įgavo XX a. Perimdami ankstesnius filosofinius teisinius mokymus (neohegelizmą, neokantizmą), papildė juos naujomis idėjomis ir požiūriais, pateikė daugybę naujų koncepcijų (ontologinio, egzistencialistinio, antropologinio ir kt. pobūdžio krypčių).

Toliau nagrinėsime kai kurias naujas šiuolaikines teisės filosofijos koncepcijas, jų teikiamus orientyrus. Turėdami tikslą padėti jauniems mokslininkams pasinaudoti šiomis koncepcijomis kaip metodologinėmis išeities pozicijomis moksliniame tyrime, pateiksime ir šių koncepcijų originalius šaltinius, kuriais remdamiesi tyrėjai galėtų rasti jų visą ir išsamų dėstymą.

Naujomis koncepcijoms būdinga radikalus ideologinis ir praktinis priešybių nagrinėjimas „teisė – neteisė (antiteisinis, teisę pažeidžiantis įstatymas)“, „laisvė – savivalė“, „žmogus – valdžia“, „asmenybė – kolektyvas“, „individas – valstybė“ ir t. t. Iš esmės aktuali tampa idėjų, tikslų ir vertybių teisinė samprata, prasideda prigimtinės teisės renesansas, formuojasi filosofinės teisinės liberalaus–demokratinio pobūdžio koncepcijos.

Ypač didelis dėmesys skiriamas vertybiniais ir moraliniams teisės filosofijos aspektams. Anot žymaus austrų juristo A. Ferdroso (A. Verdross)¹⁵, teisės filosofijos uždavinys yra neapsiriboti pozityviosios teisės teorija, o suteikti pozityviajai teisei dorovinį–dvasinį pagrindimą.

¹⁴ В. С. Нерсесянц. Философия права... С. 8–9.

¹⁵ Apie tai plačiau žr.: A. Verdross. Abendländische Rechtsphilosophie. Ihre Grundlagen und Hauptprobleme in geschichtlichen Schau. 2. Aufl. –Wien, 1963.

V. Kubes (V. Kubes)¹⁶ teisės filosofiją traktuoja kaip fundamentalų teisės mokslą ir jos objektu laiko norminę teisės idėją, kurioje yra teisingumo, žmogaus laisvės, saugumo ir tikslingumo.

A. Kaufmano (A. Kaufmann)¹⁷ koncepcijoje keliamos tokios problemos, kaip žmogus ir teisė, teisė kaip valdžios matas, prigimtinės teisės ir teisinio pozityvizmo santykis, teisinės valstybės prigimtis, teisminės valstybės, įstatymo valstybės ir kt. Dabartinė teisės filosofija, anot Kaufmano, turi būti kuriama kaip „vilties teisės filosofija“.

Kitas vokiečių teisininkas K. Brinkmanas (K. Brinkmann)¹⁸ tyrinėja teisės filosofiją kaip mokslą apie vertybes ir antivertybes. Aukščiausia vertybe jis laiko teisingumą, kurio pagalba tik ir galima nustatyti vertybes ir antivertybes bei tam tikrą teisinę ir neteisinę tvarką. Brinkmanas mano, kad teisės filosofiją būtina vystyti kaip atskirą discipliną nuo bendros teisės teorijos ir teisės sociologijos, kurios linę pateisinti pozityvistinę veikiančią teisę ir nekelti klausimo dėl teisės priedermių ir teisingumo.

Prancūzų teisės profesorius H. A. Švarcas–Liebermanas fon Valendorf (H. A. Schwarz–Liebermann von Wahlendorf)¹⁹ teisės filosofijos paskirtį mato vertybiniu aspektu, pozityvios teisės vertinime, kadangi filosofija iš esmės ir nustato vertybių hierarchiją pasaulyje. Be tokių filosofinių teisinių pozityvių normų vertinimo, pabrėžia jis, mes tapsime jų vergais. Pačią teisę Valendorf apibūdina kaip „vertybių logiką“, o įstatymus („abstrakčias teisės normas“) – kaip pakankamai trapų rezultatą, daugiau ar mažiau aiškų visuomenės narių intersubjektyvų susitarimą.

Vienos universiteto profesorius G. Lufas (G. Luf)²⁰ filosofijos teisės istorijos kontekste išskiria ir nagrinėja teisės sąvokas ir esmę, teisės šaltinius, teisės veikimą, teisės ir moralės santykį, prigimtine teisę, teisingumą, teisės mokslų ir socialinių mokslų ryšį.

Hamburgo universiteto profesorius S. Smidas (S. Smid)²¹ savo koncepcijoje remiasi „darbine hipoteze“, pagal kurią teisė vykdo lygybės užtikrinimo funkciją sprendžiant konfliktus, ir pirmiausia ji gali užtikrinti savo taik-

¹⁶ V. Kubes. Grundfragen der Philosophie des Rechts. – Wien, New York, 1977.

¹⁷ A. Kaufmann. Rechtsphilosophie im Wandel: Stationen eines Weges. – Frankfurt a. Main, 1972.

¹⁸ K. Brinkmann. Lehrbuch der Rechtsphilosophie. – Bonn, 1975.

¹⁹ H. A. Schwarz–Liebermann von Wahlendorf. Eléments d’une introduction? a la philosophie du droit. – Paris, 1976.

²⁰ G. Luf. Grundfragen der Rechtsphilosophie. 3. Aufl. – Wien, 1983.

²¹ S. Smid. Einführung in die Philosophie des Rechts. – München, 1991.

darišką misiją. „Teisės istorija, – pažymi jis, – persunkta nuo privilegijų vystymosi linijos (sankcionuota vienu teisės pranašumu prieš kitus) iki teisinės lygybės. Teisinės lygybės idėja susiformavo žydų–graikų krikščioniškos kultūros sferoje, ji yra ir europinės teisės pagrindas. Taigi teisė vystosi „lygybės tobulinimo“ kryptimi“.

Anot Smido, šios idėjos turėtų rasti atspindį teisės moksluose kaip juridinis mokymas apie nagrinėjimo metodus ir veikiančios teisės traktavimą.

Daugelis tyrėjų teisės filosofiją traktuoja kaip mokslą apie prigimtinę teisę. Tai ispanų teisininkas P. Belda (P. Belda), profesorius J. F. Lorca–Navareti (Lorca–Navarette). Prigimtinę teisę jie traktuoja kaip moralinio pobūdžio vertinimo kategoriją, kuria remiantis yra vertinama veikiančioji teisė ir ja pagrįsta socialinė tvarka. Teigiama, kad teisė, neturinti etinių pradmenų, nesistengdama siekti teisingumo tampa žmonių manipuliavimo priemone, fikciniu utopinių uždavinių sprendimo instrumentu²².

Dar viena šiuolaikinė teisės filosofijos neopozityvistinė koncepcija yra austrų teisininkų O. Vainbergerio (O. Weinberger), P. Kolerio (P. Koller), P. Štrosero (P. Strasser) ir M. Prišingo (M. Prisching) pateikiama jų moko-mojoje knygoje „Teisės filosofijos įvadas“ kaip pažintinė–kritinė teisės teorija.

Šių studijų kurso, kuris skaitomas Graco miesto universitete, pagrindinėmis teisės mokslų disciplinoms autoriai laiko šias: visuotinė teisės teorija (teisės filosofija), teisės dogmatika, teisės sociologija, teisės istorija, lyginamoji teisė.

Anot šių autorių, *visuotinė teisės teorija* (teisės filosofija) apima teisės problemų struktūrinę analizę, teisės mokslo pagrindines teorines problemas, bendrąsias teises sąvokas ir problemas, kurios priklauso įvairioms dogmatinėms disciplinoms, teisingumo teoriją ir teisės mokymą apie metodus. Teisės mokymui apie metodus ne tik tradiciškai priskiriama mokymas apie teisinius sprendimus ir nuomonės apie teisę pagrindimas, bet taip pat ir apie įstatymų leidybą kaip politinės–teisinės argumentacijos teoriją* ir kaip mokymą apie įstatymų leidybos techniką²³.

Šių autorių nuomone, *teisės dogmatika* apima pozityviąją teisę siekiant aiškiai ir sistemingai ją išdėstyti. Teisės dogmatika suskyla į įvairias

²² J. F. Lorca–Navarette. El derecho natural hoy: A proposito de las ficciones jurídicas. – Madrid, 1976.

* Plačiau žr. sk. „Argumentologija“.

²³ Einführung in die Rechtsphilosophie. Hg. von Prof. Weinberger O. // Zusammenarbeit mit Koller P., Strasser P., Prisching M. – Graz, 1979. S. 34.

disciplinas, priklausomai nuo esamos teisės sistemos. *Teisės sociologija* nagrinėja visus visuomeninius veiksmus derindama su teise, taip pat ir teisę kaip visuomeninį veiksni, kuris lemia kitus visuomeninius fenomenus. *Teisės istorija* nagrinėja jos vystymąsi. *Lyginamoji teisė*, jungianti dogmatinį–teisinį, sociologinį–teisinį ir politologinį lyginimą, nagrinėja tam tikrų teisės sistemų skirtumus istoriniu ir dabartiniu požiūriu.

Teisės filosofija (arba bendroji teisės teorija) kaip sudėtinė neopozityvistinės jurisprudencijos dalis suprantama ir kuriama ne kaip sudėtinė pasaulėžiūros sistemos dalis, o kaip *teisės mokslų reflektuojančios analizės pagrindimas*.

Šie autoriai „mokslinę–kritinę teisės filosofiją“ priešpastato „spekulytyvinei teisės filosofijai“, kuri yra nemokslinė, nes užsiima „metafizinėmis“ problemomis, „transcendentinėmis idėjomis“. „Mokslinė–kritinė teisės filosofija, – rašo šie autoriai, – kelia uždavinį mokslo filosofiją pasiūlyti teisės mokslams kaip filosofinę bazę. Pirmiausia ji stengiasi išskeltus klausimus pagrįsti filosofiniais teisės mokslų metodais ir būdais“²⁴.

Mokslinei–kritinei teisės filosofijai šie autoriai priskiria analitinę teisės filosofiją (arba analitinę jurisprudenciją) ir vadinamąjį grynąjį teisės mokymą, analitinės teisės filosofijos porūšį.

Pažintinė–kritinė teorija išvedama iš teorinės–pažintinės diferencijuotos semantikos, kuri stengiasi pateikti probleminei situacijai aiškia pažintinę–kritinę analizę. Ji remiasi įsitikinimu, jog šiuolaikinis teisės mokslas remiasi daugeliu tokių disciplinų, kaip logika, semantika, komunikacijų teorija, aksiologija, sprendimų teorija, kibernetika, sociologija, politologija ir t. t.

Taigi teisės filosofija sprendžia kompleksines problemas, sąveikauja su kitais mokslais. Kaip jau rašėme, iš tikrųjų tokio sudėtingo reiškinio, kaip teisės nagrinėjimas, šiuolaikiniame visuomenės išsivystymo laikotarpyje neįmanoma dogmatizuoti, visapusiai ir giliai suprasti, paaiškinti ir pagrįsti remiantis tik ja pačia. Todėl jos pagrindimui ir organizuojamiems moksliniams tyrimams būtina pasiremti metodologinėmis išeities pozicijomis, kurias suteikia tiek bendrafilosofinės paradigmos ir koncepcijos, tiek ir teisės filosofija bei kitos teisės mokslų metodologijos.

²⁴ Cit. iš: В. С. Нерсесянц. Философия права... С. 640.

10.2. Teisės teorija

*Teorija – tinklai: gaudo tik tas, kas juos užmeta.
Novalis (F. Chardenbergas)*

Teisės teorija paprastai suprantama kaip teisės mokslų metodologinis pagrindas, kuriuo remiantis yra atliekami teisės mokslo bendrieji ir šakinių teisės mokslų tyrimai ir vertinimai. Teisės teorija (jurisprudencija) yra mokslų visuma apie teisę. Teisės objekto atžvilgiu A. Vaišvila pateikia tokią teisės teorijos sampratą: „Teisės teorija – tai mokslas, tiriantis visuomenės socialinę struktūrą, socialinių jėgų santykį ir kitus sociokultūrinius veiksnius, formuojančius, keičiančius vyraujančią visuomenėje teisės sampratą kaip visiems teisės mokslams bendrą metodologinį pagrindą; taip pat bendrųjų teisės sąvokų aparatą, darantį teisės sampratą praktiškai funkcionalią, pajėgią metodologiškai, vertybiškai vadovauti šakinių teisės mokslų tyrimams ir vertinimams“²⁵.

Ši teisės teorijos samprata gerai atspindi ne lokalinę, o kompleksinę jos paskirtį, t. y. sujungia ne tik atskiras teisės mokslo šakas, bet ir platų socialinį kontekstą, kuris formuoja visuomenės kritinį teisės supratimą. Taigi „į teisės pažinimo lauką, kaip nurodo autorius, patenka ne tik pati teisė, bet ir visuomenės socialinė struktūra, politiniai, ekonominiai, ideologiniai socialinių grupių santykiai, nuosavybės formos, socialinė santvarka, bendras civilizacijos raidos lygis, taip pat valstybė, apbruojanti teisę ir garantuojanti jos išakmumą, žodžiu, visi pagrindiniai socialiniai procesai, kiek jie žmogaus teisių (interesų) igyvendinimo procesai ir koncentruotai atspindi teisėje“²⁶.

Taigi tiek teisės filosofija, tiek teisės teorija mokslinio tyrimo procesui suteikia bendriausių metodologinių žinių. Tik, anot J. Tichomirovo, „teisės teorija atstovauja indukcinėms žinioms, išplaukiančioms iš konkrečių juridinių mokslų tada, kai teisės filosofija formuojasi dedukcinių žinių pagrindu, kurios išvedamos iš bendresnių žinių apie pasaulio sandarą“²⁷.

Todėl teisės teorija pirmiausia yra fundamentalusis mokslas kitų teisės taikomųjų šakų atžvilgiu. Todėl būdama teorija, ji tiria ne tik socialinius mechanizmus ir priežastis, atskleidžiančias, kaip ir kodėl žmonių interesai virsta tam tikros vertybinės orientacijos teisės samprata, o ši atitinkamomis normomis, bet ir kaip tyrimo rezultatas formuluoja analizės atskleistus „teisės atsiradimo, plėtros ir funkcionavimo dėsningumus“²⁸.

²⁵ A. Vaišvila. Teisės teorija. – Vilnius: Justitia, 2000. P. 28.

²⁶ Ten pat.

²⁷ Ю. В. Тихомиров. Основы философии права. – Москва, 1997. С. 45.

²⁸ A. Vaišvila. Teisės teorija, ... P. 28.

Teorija (gr. *theoria* – tyrimas, abstraktus mąstymas), kurios tikslas ir yra atskleisti dėsningumus, nagrinėjamų objektų savybes, tai tikrovės žinojimo, aiškinimo apskritai sistema. Teorija plačiaja prasme – „žmogiškos veiklos rūšis, nukreipta gauti pagrįstų, objektyvių ir teisingų žinių apie gamtą ir socialinę tikrovę, turint tikslą dvasiškai ir praktiškai ją valdyti; siauraja prasme – besivystančių mokslinių žinių organizavimo forma“²⁹.

Mokslinio tyrimo procesas dažnai yra suprantamas kaip nuosekli „problemos–hipotezės–teorijos“ eiga. Be to, teorijos esmei atskleisti naudojamos binarinės sąvokos: „teorija–praktika“, „teorija–empirija“, „teorija–eksperimentas“, „teorija–nuomonė“. Klasikinėje filosofijoje teorinėms žinioms buvo priskiriamos tokios savybės, kaip visuotinumas ir būtinumas, tvarkingumas, sisteminis vientisumas, tikslumas ir kt. Šioje tradicijoje iš tikrųjų „nieko nėra praktiškesnio kaip gera teorija“ (L. Bolcmanas).

Panagrinėkime, ką paprastai teorija, taip pat ir teisės teorija, metodologiniu požiūriu duoda ar gali duoti moksliniams tyrimams. Norint tai išsiaiškinti, panagrinėkime tradicinę teorijos struktūrą ir jos funkcijas. Tuo remdamiesi, galėsime ieškoti konkrečių tyrimų kryptingumo metodologinių ištakų bei daryti teorines išvadas.

Nagrinėjant teorijos struktūrą ir jos reikšmę moksliniams tyrimams, galima pritaikyti evoliucinės epistemologijos metaforą, kuri, kaip teigia K. Lorenčas (K. Lorenz), Ž. Pjažė (Piaget), K. Poperis (K. Popper) ir kt., daugeliu atvejų panaši į gyvus organizmus, kurie gimsta, auga, veisiasi, ugdo palikuonis ir miršta. Šiuolaikinėje mokslo metodologijoje vyrauja įvairūs teorijos struktūros nagrinėjimo požiūriai. Kiekvienoje moksliai išvystytoje teorijoje galima išskirti tokias pagrindines posistemas³⁰.

1. *Loginė–lingvistinė teorijos posistemė*. Ji apima abėcėlę (alfabetą) ir žodynus, visumą sąvokų (terminų sistemą), tam tikros teorijos kalbos šeimą ir loginį aparatą. Nurodyti komponentai turi sintaksės taisykles (teisingas kalbos raiškos normas), išvadų ir interpretacijos taisykles ir kitas semantikos ir pragmatikos priemones.

2. *Modelinė–reprezentatyvioji teorijos posistemė*. Modelis – būdas pristatyti dalykinę teorijos sritį, tai savotiška teorinių žinių organizavimo ląstelė. Ji turi dviejų lygių konstrukciją – teorinį modelį ir jo atžvilgiu formuluojamą teorinį dėsnį. Modelis sudarytas iš objektų ir dalykinės teorinės srities pavadinimų. Pavadinimai fiksuoja tik ontologines hipotezes apie šių objektų egzistavimą ar neegzistavimą. Antrame lygyje yra teorijos savybių ir nagrinė-

²⁹ Современный философский словарь. – Лондон, Франкфурт–на–Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск, 1998. С. 905.

³⁰ Plačiau žr.: Современная философия науки. – Москва, 1996.

jamų objektų atspindžio priemonės. Išvystytoje teorijoje galima išskirti fundamentalų teorinį modelį (schemą), kuris sudarytas iš abstrakčių bazinių objektų, nepriklausomų vienas nuo kito; pagal juos formuluojami fundamentiniai dėsniai.

3. *Operatyvinė–vertinamoji teorijos posistemė*. Joje pateikti metodai, procedūros, veiklos būdai, kuriuos įvaldo mokslininkas, išmokęs teoriją. Krypties ir veiklos tikslų nustatymas reikalauja taikyti pačius įvairiausius vertinimus (kognityvinius, reguliacinius ir kt.)³¹.

4. *Probleminė–euristinė teorinė posistemė*. Kad teorija veiksmingai funkcionuotų (t. y. aprašytų, paaiškintų, numatytų ir t. t.), reikia kelti problemas, hipotezes, spręsti iškilusius uždavinius. Problemos, uždaviniai, klausimai, užduotys ir euristika sudaro šią teorinę posistemę. Euristika sutrumpina variantų atrinkimą ir problemų sprendimo procesą³².

Tačiau teorinių žinių kiekvienas tyrėjas negali tiesiogiai išvelgti. Teorinės žinios yra visos specialistų kartos veiklos rezultatas. Joms parengti yra būtina sąlyga – teoriniai tyrimai ir jų kolektyvinis apibendrinimas mokslinėje mokykloje ar mokslinėje bendrijoje³³ (apie tai rašėme ankstesniuose skyriuose). Šios koncepcijos esmė yra ta, jog „egzistuoti – reiškia būti veiklos elementu“.

Kaip jau buvo minėta, remiantis A. Vaišvilos teisės teorijos samprata, ji visiems šakiniams teisės mokslams suteikia bendrą metodologinį pagrindą, bet tuo pačiu metu ir „apibendrina šakinių teisės mokslų rezultatus, teisės samprata pagrindžia bendrą vertybinę teisinio reguliavimo kryptį. Šito ji pasiekia tokiu būdu, kad tyrinėdama ir atskleisdama konkrečioje visuomenėje konkrečiu metu esamus žmogaus teisių apsaugos poreikius ir jų įgyvendinimo galimybes, visa tai performuluoja, perdirba į atitinkamą teisės sampratą, kuri ir tampa visų šakinių teisės mokslų bendroju metodologiniu pagrindu, šakinio reguliavimo vertybine linkme“³⁴.

Antra vertus, kaip teigia šio mokslo atstovai, teisės teorija, plėtodama ir tikslandama bendrųjų teisės sąvokų aparatą, parengia ir teisinio mąstymo instrumentariją. Iš to daroma išvada, kad pats teisinis mąstymas, pažįstant socialinę tikrovę ir ją įvaldant teisinėmis priemonėmis, remiasi šiomis sąvokomis, o jų bendrumas užtikrina teisinio mąstymo vienareikšmiškumą, operatyvumą ir komunikabilumą visuose teisės moksluose.

³¹ Plačiau žr.: M. C. Бургин, В. И. Кузнецов. Аксиологические аспекты научных теорий. – Киев, 1991.

³² Plačiau žr.: M. C. Бургин, В. И. Кузнецов. Введение в современную точную методологию науки. – Москва, 1994.

³³ Plačiau žr.: И. С. Алексеев. Деятельностная концепция познания и реальности. – Москва, 1995.

³⁴ A. Vaišvila. Teisės teorija... P. 44.

Tai visiškai teisinga mąstymo turinio požiūriu. Tačiau, mūsų nuomone, čia reikėtų šį mąstymą traktuoti ne kaip teisinį mąstymą, o kaip mąstymą remiantis teisės sąvokomis, t. y. kaip sąvokinių mąstymą (psichologijoje ir yra išskiriamos veiksminio, vaizdinio ir sąvokinio mąstymo rūšys). Kitokiu pagrindu yra skiriamas teorinis ir praktinis, loginis analitinis ir intuityvusis, realistinis ir autistinis, produktyvusis ir neproduktyvusis mąstymas³⁵.

Filosofijoje mąstymas suprantamas kaip gebėjimas susieti vaizdus, vaizdinius, sąvokas, nustatyti jų kaitos ir pritaikymo galimybes, pagrįsti išvadas, reguliuoti elgesį, bendravimą, tolesnį pačios minties judėjimą. Mąstyme žmogus nagrinėja jį dominančius objektus ryšiuose, kurių nėra duota tiesioginiame suvokime. Šiuo atveju mąstymas yra ypatingos rūšies funkcionavimo arba daikto keitimo „rekonstrukcija“, išeinanti už tiesioginės duotybės rėmų³⁶.

Taigi šį mąstymą galima suprasti kaip profesiška ar teisiškai (teoriškai) kryptingą, loginį analitinį, besiremiantį teisės sąvokomis. Teisinio mąstymo sąvoka šia prasme yra metafora.

Metodologiniu požiūriu teisės teorija atlieka daugelį funkcijų šakinių teisės mokslų atžvilgiu. A. Vaišvila teisės teorijoje išskiria dvi pagrindines funkcijas: pažintinę, arba analitinę, ir konstruktyviają, arba prognostinę³⁷.

„Pažintinę funkciją teisės teorija vykdo tirdama visuomenėje vykstančius socialinius procesus, – nurodo šis autorius, – siekdama suvokti, kaip ir kokiomis priemonėmis tie procesai turėtų būti reguliuojami, kad kuo veiksmingiau būtų apsaugomos ir įgyvendinamos žmogaus teisės.

Prognostinė, „remdamasi atlikta teisinio reguliavimo veiksmingumo analize, teisės teorija, formuluoja naujas teises idėjas–siūlymus, kaip toliau plėtoti ir tobulinti teisinio reguliavimo priemones – teisės normas ir metodus, padeda numatyti socialinės tvarkos plėtojimo tendencijas.

Taigi *teisės teorija – tai koncentruotai išreikštas visas teisės mokslas, jo esmės kvintesencija (santrauka)*. Tai metodologinė teisės mokslų įvairovės vienovė. Ji domisi, ne kuo šakiniai teisės mokslai skiriasi vienas nuo kito, o kuo sutampa³⁸.

Šios nurodytos funkcijos gerai atspindi teisės teorijos paskirtį šakinių teisių atžvilgiu ir teisės politikos visuomenėje reikšmės bei jos reguliacinio vaidmens atlikimo uždavinių nurodymu.

³⁵ Žr.: Psichologijos žodynas. – Vilnius, 1993. P. 163–164.

³⁶ Современный философский словарь... С. 518.

³⁷ A. Vaišvila. Teisės teorija... P. 44–45.

³⁸ Ten pat.

Tačiau apskritai mokslotyros požiūriu teorijoje, be šių funkcijų, dar yra išskiriama sisteminanti ir aiškinamoji funkcija, be abejo, glūdinti ir teisės teorijoje. Todėl turėdami tikslą plačiau aptarti metodologines pozicijas, kurios gali padėti daryti mokslinių tyrimų teorinius apibendrinimus ir išvadas, plačiau šias funkcijas aptarsime.

Teorija – tinklai, skirti sugauti tai, ką vadiname „pasauliu“, įsisąmoninti, paaiškinti ir jį įvaldyti. Stengiamės tinklo akutes padaryti smulkesnes (K. Popperis). Taigi juo šis tinklas bus tankesnis, juo daugiau gausime informacijos, juo tiksliau ir detaliau pagrįsime savo kuriamą teoriją.

Taigi plačiau aptarsime šias teorijos funkcijas.

1. *Pažintinė–informatyvinė teorijos funkcija.* Teoriniai dėsniai, dėsningumai ir tendencijos koncentruotai pateikia informaciją, gautą empirinio tyrimo metu. Tačiau teorija nesuvedama nei į faktų, nei į empirinių dėsnių visumą, ji turi papildomos, perteklinės informacijos, kuri atsiranda dėl kūrybinės mąstomosios veiklos ir mokslininkų vaizduotės. Teisės teorija ir atlieka šią teorinę kūrybinę funkciją, naudodamasi ne tik savo, bet ir šakinių teisės mokslų sukauptą empirinę medžiaga. Sukaupta ir apibendrinta pažintinė–informacinė medžiaga taip pat naudojama ir praktikoje, rengiant teisės programą dėl jos veiklos reguliacinių ir žmogaus apsaugos mechanizmų.

2. *Sisteminanti teorijos funkcija* – vienas iš svarbiausių mokslinio pažinimo uždavinių. Ja siekiama tokios žinių vienovės, kai esant maksimaliai faktų, galima būtų juos aprašyti duotos teorijos minimaliu pagrindinių sąvokų ir principų skaičiumi. Tokio sisteminimo galimybė priklauso nuo tam tikros teorijos išsivystymo lygio, nuo jos brandumo. Teorinė sistematizacija, nustatydama teorinius hipotezių ir empirinių dėsningumų ryšius, padeda išaiškinti ir patikslinti jų taikymo ribas. Sistematizacija išaiškinti dėsningumai apibendrinami, o anksčiau išaiškinti tikslinami ir modifikuojami.

3. *Paaiškinamoji teorijos funkcija.* Paaiškinimas (angl. – *explanation*) – nagrinėjimas, kurio metu atvejis ar reiškinys tampa aiškus nurodžius jo priežastis, pobūdį, ryšius ir kt. Tai žinių apie objektą, reikalaujantį paaiškinimo, įtraukimas į platesnį žinių kontekstą. Logikos požiūriu, aiškinimas – samprotavimas, t. y. dedukcinis ar nededukcinis sprendimo metodas (faktinis, hipotetinis ar nomologinis), remiantis priimtomis prielaidomis. Šios prielaidos yra įvardijamos „*eksplananc*“ (lit. *explanans* – aiškinamasis) terminu, o pati išvada „*eksplanandum*“ (lot. *explanandum* – kas priklauso išaiškinimui) terminui. Kiekvienas aiškinimas remiasi logine išvada, bet ne kiekviena išvada yra aiškinimas. Priklausomai nuo žinių turinio ir formos, esančiame „*eksplananc*“ ir „*eksplanandume*“ išskiriami hipotetiniai, nomologiniai ar teoriniai aiškinimai. Teoriniame aiškinyje „*eksplananco*“ pavidaulu

išreiškiamą teoriją arba konceptualus branduolys (principas) – svarbiausia prielaida, pagalbinės hipotezės ir duomenys, mažesnėje prielaidoje „*eksplanandum*“ pavidalu – nurodyti sprendimai.

Teoretiko tikslas – surasti *aiškinamąsias teorijas* (pagal galimybę teisingas aiškinamąsias teorijas), t. y. teorijas, aprašančias tam tikras pasaulio struktūrines savybes ir suteikiančias galimybę mums, vadovaujantiems pradinėmis sąlygomis, dedukuoti padarinius, kurie turi būti paaiškinti³⁹. Objekto paaiškinimui paprastai tarnauja ligi tol buvęs sisteminis aiškinimas teorijos kalba. Šiuolaikinėje mokslo metodologijoje yra naudojami įvairūs aiškinimo modeliai: induktyviai tikimybini, dedukcinis nomologinis, operacionalus, funkcionalus, evoliucinis, teleologinis ir kt.

4. *Prognostinė teorijos funkcija*. Tai anksčiau nežinotų faktų, įvykių, reiškinių prognozė, remiantis teorijos dėsningumais. Prognostinę funkciją gali atlikti įvairios žinios (kasdienės, ekonominės, politinės ir šiuo atveju, žinoma, visuomenėje vyraujančios teisinės). Moksliniame pažinime tai atlieka ir empiriniai dėsniai, ir hipotezė, ir filosofinės koncepcijos, tačiau šios prognozės dažniausiai yra mažiau patikimos negu teorinės savo tikslumu, pilnumu, vienareikšmiškumu. Loginio požiūriu formali kai kurių tipų mokslinė prognozė sutampa su aiškinimo struktūra: dažnai prognozė turi dedukcinio samprotavimo, kurio prielaidos yra teorijos dėsniai ir pagalbinės hipotezės, o išvados – faktiniai ar monologiniai sprendimai, formą. Kartais vienintelis teorijos tikslas esti kaip geras instrumentas prognozavimui. Šis požiūris išreikštas O. Konto aforizmu: „Žinoti norint numatyti“.

Literatūroje išskiriamos tokios prognozavimo rūšys: indukcinė, nomologinė ir teorinė. Teorinėje dar išskiriama prognozuojamoji, remiantis dinamine ir statistine teorija.

XX a. susiklostė prognostika kaip mokslinė disciplina apie prognozių rengimo dėsningumus⁴⁰. Viena iš aktualių filosofinių prognostinių problemų – prognozių teisingumo problema⁴¹.

Šios pateiktos mokslinės teorijos funkcijos, manome, jaunesiems mokslininkams padės geriau suprasti ne tik teisės teorijos paskirtį, bet ir pagilins jų žinias metodologiškai rengiant ir grindžiant teorines savo tyrimų išvadas, ieškant tyrimo objekte glūdinčių dėsningumų.

³⁹ K. Поннер. Логика и рост научного знания. – Москва, 1983. С. 85.

⁴⁰ Plačiau žr.: Рабочая книга по прогнозированию. – Москва, 1982.

⁴¹ В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. – Москва, 1994.

10.3. Teisės sociologija

Niekam neduota išimtinė teisė į tiesą ... Duoti tik faktai, ir nieko daugiau.

E. Hovardas Chantas

Teisės sociologija daugumos autorių yra suprantama kaip socialinio konteksto sociologinis teisės vystymosi ir veikimo nagrinėjimas. Tačiau prancūzų mokslininkas teisininkas Žanas Karbonjė (Jean Carbonnier) siūlo išskirti juridinės ir teisės sociologijos sąvokas. Jo nuomone, teisės sociologija apsiriboja išimtinai tik teise, jos normomis ir institutais, tuo tarpu juridinė sociologija apima visus reiškinius, daugiau ar mažiau susijusius su teise, viską, kuo teisė gali būti priežastimi, pasekme ar pretekstu, jungiant prievartą, neveiklumą, deviacinį elgesį⁴².

Taigi teisės sociologija gali būti suprantama siaurąja ir plačiąja prasme. Tai priklauso nuo nagrinėjamo ir tiriamo objekto apibrėžimo. Pvz.: amerikiečių teisės sociologijos objektu pirmiausia yra teisinių normų ir įstatymų funkcionavimo socialinis kontekstas. Ji tiria teisinės reguliacijos ir normų taikymą ir interpretacijos procesą kasdienėje realybėje, teisinių normų vaidmenį ir socialinį svorį, teisinio vykdomojo aparato funkcijas ir prerogatyvas, jo įtaką visuomeniniam gyvenimui, įstatymo taikymo konkrečias socialines sąlygas, teisminės–teisinės⁴³ sistemos organizavimą ir struktūrą, teisminės reformos kryptingumą ir t. t.

Toks požiūris ir darė didžiausią įtaką teisės sociologijos tyrimams.

Tačiau skirtingai nei šis požiūris, teisės sociologijos samprata plačiąja prasme įtraukia į šią sąvoką visus socialinius reiškinius, kuriuose dalyvauja teisinis elementas, net jeigu šis elementas neišreikštas grynu pavidalu, o yra susipynęs su kitais elementais. Šiuo atveju vadinamoji juridinė sociologija neapsiriboja vien pirminių teisės reiškinių nagrinėjimu, o apima ir antrinius, tokius kaip šeima, nuosavybė, sutartys, atsakomybė ir t. t. Šiuose reiškiniuose, žinoma, yra ir tokių socialinių reiškinių, kurie nepriklauso teisės sričiai, bet tai nereiškia, kad ji nekompetentinga šiuos reiškinius nagrinėti. Būtų neteisinga manyti, kad teisės sociologija turi nagrinėti tik ją dominančias siauras problemas ir nekreipti dėmesio į papročius, moralines normas ir vertybes, ekonomiką ir t. t., palikdama tai nagrinėti bendrajai sociologijai. Tokiu atveju

⁴² Ж. Карбонье. Юридическая социология. – Москва.: Прогресс, 1986. С. 30.

⁴³ И. И. Антанович. Социология США: проблемы и поиски решений. – Минск, 1976. С. 199.

socialinio reiškinių nagrinėjimas dalimis būtų ne visas ir nepatikimas. Tiek bendrosios sociologijos, tiek teisės sociologijos paskirtis tirti visą nagrinėjamą reiškinį. Esant tam pačiam tyrimo objektui, pvz.: santuokai, bendroji sociologija pirmiausia domėsis doroviniais santykiais, demografiniais, psichologinio suderinamumo, ekonominiais faktoriais. Teisinės normos bus tolesniuose jos planuose. Tuo tarpu teisės sociologija pirmiausia nagrinės konfliktus šeimos gyvenime, šiuurkščius elgesio normų pažeidimus, prievartą, turto padalijimą skiriantis šeimai ir t. t. ir tik po to – ekonomines ar moralines priežastis. Tačiau įvairiapusiai tyrimai pagaliau turi sudaryti galimybę geriau suprasti patį reiškinį.

Taigi tarp *bendrosios sociologijos ir teisės sociologijos* (naudojant šią sąvoką ir kaip tarp juridinės sociologijos sinonimą, t. y. plačiąja prasme) kaip dukterinių bendrosios sociologijos disciplinų yra daug kas bendra. Jas sieja ne tik nagrinėjamo objekto turinys, bet pirmiausia tyrimo metodai – istorinis–lyginamasis, statistinis, apklausų ir kt. Šie ir kiti metodai teisės sociologijoje yra adaptuojami iš bendrosios sociologijos. Todėl tam tikrų teisės šakų tyrimai ne tik naudojami šiais metodais, bet ir šių disciplinų metodų pagalba gautais rezultatais, jų analize ir gautų duomenų pagrindu daromomis išvadomis, nustatytais dėsningumais ar tendencijomis. Be to, teisės sociologija naudojami bendrosios sociologijos terminais („socialinė prievarta“, „socialinė kontrolė“, „kolektyvinė sąmonė“ ir kt.), suteikdama jiems teisinę prasmę.

Dar glaudesnis teisės sociologijos ryšys yra su *dogmatine jurisprudencija*. Šia prasme teisė suprantama kaip juridinis mokslas, kuris dėstomas teisės fakultetuose, taip pat naudojamas teismuose, t. y. tai, kas vadinama teisės dogma. Tarp jų yra tas skirtumas, kad teisės dogma nagrinėja teisės normas, o teisės sociologija stengiasi ieškoti šias normas gimdančių priežasčių ir šių normų socialinio efektyvumo. „Tačiau tenka turėti galvoje, – tvirtina Ž. Karbonjė, – kad nė vienas dogmatinės jurisprudencijos atstovas šiandien savo tyrimuose nesutiktų apsiriboti tik tekstais, atitrūkusiais nuo gyvenimo, nuo normų genezės ir jų taikymo. Juolab, kad ir visais laikais, juridinei dogmatikai aiškinant įstatymą, tekdavo remtis arba jo kūrimo istorija (rengiamų darbų nagrinėjimu), arba jo pasekmių vertinimu. Šiame darbe juridinė dogmatika susidurdavo ir su socialiniais poreikiais, į kuriuos turėjo reaguoti įstatymas ir jo socialiniai padariniai“⁴⁴.

Taigi šis skirtumas yra ne šių disciplinų objektas, bet kitoks išėities požiūris ir reiškinio regėjimas. Tą patį objektą, kurį dogmatinė jurisprudencija

⁴⁴ Ж. Карбонье. Юридическая социология. С. 35.

nagrinėja iš vidaus, teisės sociologija jį tiria iš išorės. Būtent todėl, jog ji objektą nagrinėja iš išorės, mato jį kaip reiškinį, nebandydama prasiskverbti į jo esmę, į jo ontologiją.

Štai šis abipusis reiškinio nagrinėjimas ir suteikia teisės tyrėjui objektyvumo ir gautų rezultatų patikimumo argumentaciją.

Nors *teisės sociologija* kaip buvusi *teisės filosofijos dalis* išsirutuliojo į savarankišką mokslinę discipliną, ryšys tarp jų išlieka ganėtinai glaudus. Ryšys ne tik filosofinės argumentacijos papildymas teisės sociologijos empiriniais tyrimais (stebėjimu, eksperimentu, apklausos metodais ir faktiniais duomenimis), bet ir teoriniais teiginiais. Šią teorinę teisės sociologijos dalį galima pavadinti (anot Vėberio ir kt.) viena teisės sociologijos filosofijos rūšimi.

Tačiau teisės filosofijos atstovams rūpi tai, kad kartu su egzistuojančiu agnosticizmu empirinėje sociologijoje teisės sociologija taip pat gali save diskredituoti. Antra vertus, kai kurie teisės filosofijos atstovai baiminasi dėl teisės sociologijoje egzistuojančio vadinamojo „sociologizmo“, kuris vienintelio teisės šaltinio ieško socialinio gyvenimo gelmėse. Šis sociologizmas turi daug ką bendra su prigimtaine teise. Šis bendrumas pasireiškia antipozityvizme, neigiančiame, kad neišsemiami teisės turtai yra įstatyme, leidžiamame valstybės. Tačiau už neigimo tarp sociologizmo ir prigimtinės teisės vėl atsiranda skirtumų. Sociologizmas remiasi tuo, kad neegzistuoja transcendentinės vertybės faktų atžvilgiu (imanantinės – tai kitas reikalas). Prigimtinė teisė skelbia tokį transcendentistiškumą⁴⁵.

Teisės sociologija taip pat *susijusi su teisės istorija* (taip pat ir su romėnų teise) ir *lyginamąja teise*. Kiekvienoje šalyje teisės sociologija pirmenybę teikia veikiančiai nacionalinei teisei, tačiau neapsiriboja tik šiuo objektu. Norėdama gauti platesnių ir įvairiapusių duomenų bei idėjų savo tyrimuose, teisės sociologija nagrinėja buvusių epochų teisę ir užsienio šalių teisę. Čia ji siejasi su teisės istorija ir lyginamąja teise. Šia prasme net buvo siūlymų H. Levi–Bruiliui (H. Levy–Bruhl) susieti visas šias tris disciplinas į vieną mokslą ir pavadinant jį *juristika*, priešpastatant jį tradiciniam teisės mokslui, formaliajai teisei dogmatikai.

Tačiau, ir be šios simbiozės, galima aptikti disciplinų elementų perimamumą. Galima rasti atskirai egzistuojančią sociologinę teisės istoriją ir sociologinę lyginamąją teisę.

Teisės istorijos sociologo objektas yra konkretūs praktiniai dokumentai arba grynai literatūriniai tų įvykių liudytojai. Sociologo komparatyvisto savas

⁴⁵ Ж. Карбонье. Юридическая социология... С. 39.

instrumentarijus: lyginamoji statistika, lyginamasis anketavimas ir kt. Šie tyrimai ypač vertingi: jie pravedami daugiausia tarptautiniu mastu⁴⁶.

Taigi teisės sociologija kartu su minėtomis artimomis jai disciplinomis teisės tyrimams suteikia išeities poziciją, padeda tyrėjui geriau suvokti teisės mokslo socialinius reiškinius, ieškoti jų dėsningumą, kurie lemia šio mokslo objektyvumą ir vertę.

Toliau nagrinėsime, kas sudaro teisės sociologijos metodologinį pagrindą, kuo remiantis galima organizuoti teisės mokslo apskritai ar tam tikrų jo šakų mokslinius tyrimus.

Kaip jau minėjome, sociologas, norėdamas išsiaiškinti visuomeninio gyvenimo tvarką ir ryšius, pradeda nagrinėti nuo socialinių normų, taisyklių, reguliuojančių žmogaus veiklą ir elgesį, subjektyviąją reikšmę. Jis supranta, kad normos negali veikti automatiškai, pačios savaime. Šias normas naudoja, interpretuoja ir taiko sau konkretūs žmonės. Todėl tik išsiaiškinę jų požiūrį, vertinimą, galėsime suprasti, kaip šios teisės normos realiai funkcionuoja gyvenime ir kaip formuojamas bei ribojamas įstatymų kūrimo procesas.

Kuo remiasi teisės sociologijos metodologija?

*Pirmiausia – teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumu*⁴⁷. Šis skirtumas sociologui reiškia, kad teisės gyvenimas socialiniame „kontinuume“ yra nulemtas vienu ar kitu socialinių grupių, organizacijų, individų tikslų, o oficialių teisinių normų priėmimo faktas netraktuojamas kaip vienintelė ir pakankama teisės veikimo sąlyga visuomenėje. Kitai variant, visuomenėje egzistuoja įvairių „jėgų įtakos“, „socialinių jėgų laukų“ visuma, kurioje organizacijos, įstaigos, socialinės grupės, individai turi skirtingus interesus. Jie užima įvairias socialines pozicijas socialinėje hierarchijoje, skirtingus socialinius statusus, todėl turi skirtingus socialinius, ekonominius, politinius, valdininkiškus ir net „teisinius“ resursus. Todėl sociologą gali dominti, kaip šie žmonės, turėdami aukštą socialinį statusą, gali veikti teisę: apriboti jos veikimą, panaudoti ją savo interesams (būti aukščiau teisės) ar panaudoti ją kaip jėgą, pažeidžiančią kažkieno interesus.

Priešingai, jeigu teisė nagrinėjama tik kaip normų visuma, įteisinta teisiniais aktais, toks nagrinėjimas priklauso jurisprudencijos sferai, o teisės sociologijai čia vietos nelieka.

Antra teisės sociologijos metodologinė atrama yra teisės kaip visuomenės socialinio instituto nagrinėjimas. Teisė šiuo atveju yra su-

⁴⁶ Žr.: S. Rokkan. Comparative Survey Analysis. – Paris, 1969.

⁴⁷ Plačiau žr.: В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. Современная социология права. – Москва, 1995. С. 7–15.

prantama kaip socialinės visumos dalis, kuri dėl socialinių poreikių atlieka daugelį visuomenei naudingų funkcijų ir sąveikoje su kitais socialiniais institutais užtikrina visuomeninį stabilumą. Tačiau teisės veiksmingumą užtikrina valstybiniai institutai, kurie naudoja prievartą teisinėms priedermėms vykdyti ir sankcijas už jų pažeidimus.

Sociologinių tyrimų tikslas – tirti, kaip teisės normos funkcionuoja, kaip jos įgyvendinamos, kaip taikomos, vertinamos ir kaip jos pagaliau įsitvirtina institucinėje visuomenės struktūroje. Socialiniu požiūriu tyrimas padeda įstatymų leidybai įsitvirtinti, nagrinėti teisės normų reguliacinį poveikį įvairioms sociumo sritims, įvairioms gyventojų kategorijoms suvokti, žinoti, suprasti, išsiaiškinti teisinių orientyrų įtaką žmonėms, taip pat valstybinių ir nevalstybinių įstaigų elgesį įstatymų veikimo sferoje.

Trečia teisės sociologijos atrama vadovaujasi viena iš M. Vėberio tezių, jog socialinę „tvarką“ užtikrina tarpusavyje orientuoti žmonių veiksmai, egzistuojančios socialinės nuostatos, „tvarka“ kaip tam tikros visuomeninės „maksimos“⁴⁸, kurias žmonės priima kaip jiems nustatytas visuomeninės tvarkos normas .

Taigi žmonės priima šią „tvarką“, kuri nustatyta įstatymais, kaip naudingą visiems ir prisilaiko bendrų „žaidimo“ taisyklių. Tačiau jeigu empiriškai, kasdiniame gyvenime šios taisyklės žmonių daugumai nustoja veikusios, nors jų niekas *de jure* ir neatšaukė, jos praranda jiems prasmę, įsigali anarchija. Teisinės tvarkos reikšmė dingsta. Šioje situacijoje tinka alegorija: „Karaliaus įvaizdis griūva anksčiau negu jo sostas“. M. Vėberis šią situaciją palygina su situacija, kai kortų žaidėjai „sužino“, kad niekas nesilaiko priimtų taisyklių. Prasideda anarchija, vedanti į tragizmą.

Taigi teisės jėga visuomenėje priklauso nuo asmenybės faktoriaus, nuo individų teisinės norminės veiklos reikšmės pripažinimo.

Ketvirta teisės sociologijos atrama vadovaujasi diurkheimine „*teisės patologijos*“ arba disfunkcinės teisės) *idėja*. Kaip jau minėjome, teisė kaip socialinis institutas reguliuoja visuomenės santykius, užtikrina jos tvarką ir stabilumą.

Tačiau dėl tam tikrų objektyvių ar subjektyvių aplinkybių teisinės nuostatos gali ir neatlikti savo funkcijų ir, priešingai, dezorganizuoti visuomeninius ryšius, neatitikti laiko dvasios ir tapti imitacine teisine sistema, „absurdiška teise“. Puikus pavyzdys – 1936, 1977 metų TSRS konstitucijos ir kitos totalitarinių valstybių konstitucijos bei įstatymai.

⁴⁸ Plačiau žr.: M. Вебер. Избранные произведения. – Москва, 1990. С. 637; 512.

Visos šios metodologinės atramos teisės sociologijai suteikia galimybę rasti savo vietą sociologiniuose teisės tyrimuose.

Taigi teisės sociologijos objektas yra suprantamas kaip socialumo teisėje ir teisės socialinės paskirties (vaidmens) nagrinėjimas sudėtinėje (funkcinėje, struktūrinėje, institucinėje) sociumo dalyje.

Dalyko turinio požiūriu teisės sociologija apibrėžiama kaip žinios apie socialinių dėsningumų funkcionavimą ir teisės kaitą, kaip teisės formų raiškos ir mechanizmų poveikį individų, socialinių grupių, organizacijų, visuomenės apskritai elgesiui ir veiklai.

Teisės sociologija, iš vienos pusės, atlieka pažintinę funkciją savo sukauptų žinių visuma, kuri atvira naujoms žinioms. Ji numato kritinio požiūrio į šias žinias galimybę ir būtinumą. Antra vertus, teisės sociologijos pažintinė funkcija yra ta, jog informacija, teoriniai apibendrinimai turi būti svarbūs ne tik tyrėjams, bet ir visuomenei. Todėl teisės sociologijos sukauptos žinios turi būti originalios ir naujoviškos, palyginti su kitų šakų mokslinėmis žiniomis⁴⁹.

Taigi teisės sociologija nagrinėja teisės funkcionavimą socialinių institutų sistemoje, teisinių normų genezę, dinamiką ir struktūrą, padeda atskleisti teisinio reguliavimo mechanizmus, teisės funkcijas, užtikrinant socialinę kontrolę ir visuomeninio gyvenimo organizavimą. Vakarų pasaulyje yra dvi pagrindinės teisės sociologijos kryptys: nominalistinė individualistinė ir realistinė holistinė.

Nominalizmas sociologijoje – teorinė orientacija į individo elgesį, jo tikslų, ketinimų, nuostatų realizavimą. Šioje kryptyje sociologinių tyrimų objektas yra situacijos, socialinių vaidmenų individo statuso, jo patirties, socialinių veikslių, vertybių, reikšmių nagrinėjimas. Žymiausi atstovai ir šios krypties pagrindėjai vokiečių sociologas Maksas Vėberis, prancūzų sociologas Gabrielis Tardas (Tarde) ir kt. M. Vėberio legitiminės (teisėtos) tvarkos teorijoje tvarka sukurama žmonių veiksmais, nukreiptais į normų įgyvendinimą, ir garantuojama valstybinio administracinio aparato sankcijomis. Amerikiečių teisės sociologijoje ši kryptis įgavo žmogiškojo elgesio teisinės interpretacijos, remiantis teisminiais sprendimais, išraišką.

Realizmas sociologijoje akcentuoja savarankišką teisinių normų egzistavimą, teisę traktuoja kaip autonomini socialinį institutą. Socialinę tikrovę, santykių sistemą nagrinėja, nepriklausomai nuo individualios sąmonės, o priešingai, – kaip individų jausmų, minčių ir elgesio išorės „prievertinę jėgą“.

⁴⁹ Юридическая социология. – Москва: Норма, 2000. С. 8–15.

Šios krypties atstovai tokie įžymūs sociologai, kaip prancūzų sociologai ir filosofai Emilis Diurkheimas, Ogiustas Kontas, anglų sociologas Herbertas Spenseris, rusų sociologas carinės Rusijos teisininkas Maksimas Kovalenskis ir kt. Realistinę holistinę poziciją įtvirtino sociologinės teisės mokyklos atstovai E. Erlichas (Erlich), R. Paundas (Pound), anglų funkcionalizmo atstovas B. Malinovskis ir kt.

Nusikalstamumo sociologija tiria nusikalstamumo socialines problemas, siekia nustatyti šio reiškinio vietą visuomenėje, išaiškinti nusikalstamumo priežastis, šį reiškinį skatinančias sąlygas, taip pat priemones ir būdus, padedančius užkirsti kelią nusikalstamumui. Nusikalstamumo problemų suvokimas, įprasminimas ir sudarė sąlygas naujai teisės šakai – kriminologijai, besiremiančiai sociologiniais tyrimo metodais, atsirasti. Nusikalstamumas – sudėtingas ir besikeičiantis reiškinys, turintis tam tikras priežastis konkrečiomis socialinėmis sąlygomis tam tikru visuomenės išsivystymo laikotarpiu. Todėl būtina nuolat tirti jo statistinę būklę, dinamiką bei išraiškos, struktūros charakteristikas.

Nagrinėjant nusikalstamumą sociologiniais metodais, į pagalbą pasitelkiami teisinės analizės, psichologiniai metodai. Tiriant nusikalstamumą, ne tik tiesiogiai susiduriama su juo kaip su faktu, bet ir su jo priežastimis – asocialiu elgesiu, narkomanija, alkoholizmu, girtuokliavimu, amoraliu elgesiu, kurių vertinimas tiesiogiai nenumatytas baudžiamojoje ar administracinėje teisėje. Todėl tik platus ir kompleksinis įvairių metodų naudojimas, taip pat teisinių priemonių, policijos veiklos metodų, būdų, veiksenos bei profilaktinių priemonių ir paties visapusio poveikio proceso tyrimas ir yra vienintelis mokslškai pagrįstas kelias nusikalstamumui pažinti ir jam stabdyti.

Vakarų nusikalstamumo sociologijoje, pradedant E. Diurkheimu (anomijos teorija)*, lemiamoji reikšmė teikiama kultūrinių veiksnių, kurie praranda savo vertę, individams ir dėl to keičia jų elgesio tikslus ir pasiekimo priemones, tyrimui (R. K. Merton (Merton) tyrimai). Atsiranda subkultūros A. Koenas (Cohen), „etikečių kljajavimo“ nusikaltėliams tyrimai G. Bekeris (Becker). Tiriama faktoriai taip pat susiję su nusikalstamos veikos situacijomis (D. Kresis), su nusikalstamos grupės įtaka jos nariams ir aplinkiniams (F. Trešeris), su socialinės nelygybės, bedarbystės, skurdo veiksniais. Rusų

---

* Anomija – socialinės psichologijos sąvoka – visuomeninių ryšių susilpnėjimas dėl moralinių vertybių, elgesio normų suirimo, tradicinės tautinės kultūros formų nykimo (kartais dėl svetimos kultūros įsiveržimo). Anomija sukelia žmogaus socialinę ir psichinę dezorientaciją, apatijos, nusivylimo, menkavertiškumo, susvetimėjimo jausmus, kartais psichinius negalavimus, alkoholizmą, narkomaniją, nusikalstamumą.

autoriai (V. N. Kudriavcevas, N. F. Kuznecova ir kiti), tirdami nusikalstamumą, pagrindinį dėmesį skyrė socialinėms, ekonominėms sąlygoms, tam tikrų socialinių grupių išsilavinimo, kvalifikacijos lygio nagrinėjimui, socialinio elgesio deformacijų (interesų, tikslų, sprendimų priėmimo analizei, teoriniam teisės pažeidimų profilaktikos) pagrindimui.

Nusikalstamumo sociologines problemas plačiausiai tyrinėja *kriminologija*. Šiuolaikinės kriminologijos vystymasis perspektyviausias dviejose, tarpusavyje susijusiose ir viena kitą lemiančiose kryptyse. *Pirma* – bendra-teorinė, koncentruojanti tyrėjų dėmesį į bazinių fundamentalių kriminologijos problemų nagrinėjimą socialinio teisės mokslo požiūriu. Jos objektas yra makroprocesų, vykstančių visuomenėje, tyrimas, naujų paradigmu paieškos, ideologinių, kriminologinių kultūrologinių ir kriminologinių politologinių priežasčių nagrinėjimas. *Antra* kryptis – konkretūs taikomieji tyrimai, remiantis metodologinių principų teoriniais modeliais, panaudojant tam tikrus sociologinius metodus. Taikomųjų tyrimų tikslas – parengti konkrečias programas ir praktines rekomendacijas, siekiant maksimalaus socialinio efekto kovoje su nusikalstamumu. Šios krypties tyrimo objektas yra ekonominiai, organizuoti grupiniai, profesiniai nusikaltimai, korupcija, įvairūs masiniai viešosios tvarkos pažeidimai, nepilnamečių nusikaltimai ir kt.

Tačiau tarp šių krypčių nėra esminių barjerų, skiriančių kriminologus į grynai „akademinio“ mokslo atstovus (teoretikus) ir empirikus – taikomojo mokslo atstovus, sprendžiančius šiandienos nusikalstamumo prevencijos problemas.

Dažniausiai kriminologija traktuojama kaip multiparadigminė disciplina, kuriai būdinga remtis kelių skirtingų paradigmu pozicijomis. Pvz.: anot ameriiečių nuomonės, *kriminologijoje egzistuoja keturios pagrindinės mokyklos*, besiremiančios skirtingomis paradigmomis: *klasikinė* – vertina nusikaltimų rimtumą juridiniu požiūriu; *pozityvinė* – nusikaltimų priežastis aiškinanti daugelio faktorių egzistavimu, visiškai neigianti juridines priežastis; *amerikietiškoji* – nusikaltimų priežastis nagrinėja sociologiniu požiūriu; *socialinės gynybos mokykla* – nusikaltimų priežastis aiškina įvairiais socialiniais faktoriais ir veikiančiais įstatymais bei visiems šiems veiksams skiria dėmesį⁵⁰.

Nusikaltimo problemų nagrinėjimas Vakarų pasaulio kriminologijoje nulemtas ideologinio „liberalios krypties“ požiūriu, nagrinėjančio socialines priežastis ir tam tikras socialines profilaktinio pobūdžio programas. Ypač didelis dėmesys skiriamas resocializacijos ir socialinio patronažo mechanizams išaiškinti ir priemonėms parengti.

⁵⁰ В. Фокс. Введение в криминологию. – Москва, 1980. С. 47–48.

Dar viena kryptis, egzistuojanti tiek Vakarų, tiek ir Rytų šalyse, yra „socialinė kritinė“. Jos atstovai nusikaltimo šaknis mato kapitalizme, dabartiniuose buržuaziniuose institutuose.

Tiek kriminologiniuose, tiek fundamentaliuose, tiek taikomuosiuose tyrimuose vis didesnis dėmesys koncentruojamas į sociokultūrinės nusikalstamumo determinantes. Šiuo atveju tyrimo objektas yra tam tikrų nacionalinių, socialinių, profesinių grupių nusikalstamumo ir nusikaltėlio asmenybės elgesio modelių, normų bei vertybinių orientacijų nagrinėjimas.

Nusikalstamumo priežastims išaiškinti vis didesnis dėmesys kreipiamas į „šešėlinės ekonomikos“ sritis, į nusikalstamų struktūrų veiklą ir įtaką politinėje sferoje, į korumpuotą biurokratinį aparatą, protekcionizmą, pareigybinį valdininkų piktnaudžiavimą ir pareigybinį grobstymą ypač stambiu mastu, kyšininkavimą ir kt.

Visi kriminologiniai tyrimai, jų sukaupta medžiaga gali būti atskirų teisės šakų, socialinio darbo, policijos veiklos tyrimo ir nagrinėjimo metodologinės išeities pozicijos, įstatymų leidyboje – jas pagrįsti ir aiškinti.

Taigi teisės sociologija kaip savarankiška teisės mokslo disciplina, taip pat ir esamos bendrosios sociologijos koncepcijos bei paradigmos gali būti metodologinės išeities pozicijos šakinių teisės mokslų tyrimuose. Šiuo atveju konkretūs moksliniai tyrimai gali pasinaudoti šiomis metodologinėmis pozicijomis tiek teoriniu, tiek ir empiriniu lygiu.

10.4. Teisės psichologija

Kaltųjų atžvilgiu reikia būti rūstiems be žiaurumo ir atlaiđiams be nuolaidžiavimo.

Š. Diuklo

Teisės psichologija – psichologijos šaka, tirianti dėsningumus ir mechanizmus tokios psichinės žmonių veiklos, kuri pasireiškia teisės reguliuojamų santykių sferoje. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje buvo atlikti pirmieji laboratoriniai juridinės psichologijos tyrimai. Daugiausia buvo tiriama liudytojų parodymų ir tardymo psichologija (A. Binė (Binet), Prancūzija; M. Grosas (Gross), Austrija; V. Šternas (Stern), Vokietija ir kt.), dalyvavimo nusikaltime diagnostika K. G. Jungas (Jung), Šveicarija ir kt., teismo ir tardymo darbas, teisininkų profesinio parinkimo ir mokymo psichologiniai pagrindai (H. Miunsterbergas (Münsterberg), JAV ir kt.).

Teisės psichologija, turėdama tokias pačias filosofijos ištakas, kaip ir sociologija, su sociologija turi daug bendra. Ji yra tarytum teisės sociologijos konkrečių tyrimo problemų tęsėja. Šis ryšys pirmiausia pasireiškia per socialinę psichologiją.

Teisės socialinė psichologija nagrinėja kolektyvinę psichologiją, individualios psichologijos reiškinius kaip kompleksą, tarpasmeninę psichologiją ir kt. Antra vertus, ji naudoja tuos pačius metodus, kaip ir sociologija. Teisėninkai, atlikdami sociologinius tyrimus, neišvengiamai operuoja sąvokomis, reikalaujančiomis psichologinės analizės. Pvz.: teisės ir įgaliojimų santykis, sutartis ir kaltė, pagrindinė sutartis ir valios ydos (tai, ką sociologai vadina motyvacija) arba tokie bipoliai santykiai, kaip „vyras – žmona“, „kreditorius – skolininkas“, „ieškovas – atsakovas“ ir t. t.

Taigi teisės psichologijos tyrimų metodologinė atrama yra teisės sociologijos ir socialinės psichologijos takoskyroje: teisės sociopsichologijoje arba teisės psichosociologijoje.

Psichologijos ir teisės sociologijos integracija pasireiškia *nacionalinėje teisės psichologijoje*, nagrinėjančioje tam tikrų tautų, bendrijų, tautinių mažumų etnopsichologinius reiškinius, etninių grupių psichologinius bruožus bei etnopsichologinę pagalbą, pvz.: lietuvių, žydų, čigonų, karaimų, rusų ir kt., jų požiūris į teisės ir moralės normas. Tai atsispindi literatūroje, aforizmuose ir kituose šaltiniuose.

Nacionalinė teisės psichologija kaip mokslo šaka atsirado XX a. pradžioje, 1900 m. išleidus vokiečių psichologo ir filosofo Vilhelmo Vunto (V. Wundt) daugiatomio kūrinio pirmą tomą bei 1918 m. – devintą tomą, skirtą teisei. Šiandien nacionalinė teisės psichologija traktuojama kaip būtinas lyginamosios teisėtyros papildymas ir paaiškinimas. Praktika rodo, kad skirtingų šalių įstatymai įgauna vienodą reikšmę dėl sutampančio jų psichologinio suvokimo. Ir priešingai, teisės institutas, mechaniškai perkeltas į kitą šalį, išgyvena esmines metamorfozes dėl skirtingų nacionalinių psichologinių reakcijų ir požiūrių.

Individuali teisės psichologija nagrinėja, psichologinių reiškinių, t. y. tam tikros sąmonės būsenos teisinį aspektą. Ją gali determinuoti sukeltos teisės kaip reiškinio priežastys, taip pat – ir ji pati savaime.

Teisei veikiant individualią sąmonę, *pirma*, individas nagrinėjamas kaip visuomenės įtakos rezultatas. Pvz.: testamentas kaip juridinis aktas, ypač olografinis testamentas, sudarytas nedalyvaujant notarui. Testamento autoriaus sąmonė ir valia gali būti suprasta tik santykyje su paveldėjimo institucija, t. y. per teisės ir visuomenės sąveiką. Kad testamentas įgautų prasmę, reikia žiūrėti į jį kaip į socializuotą psichologinį faktą.

Antra, psichologinis reiškinyss tampa teisiniu, kai seka po teisinės kaltės kaip atsakomybės supratimo. Individas turi numatyti savo elgesio teises pasekmes, ar tai būtų suvokta kaltė, neatsargumo ar neatsakingumo atvejais. Taigi teisinis kontekstas reikalauja iš žmogaus dėmesingai ir atsakingai vertinti savo poelgius, ir priešingai, teisės nebuvimas silpnina jo dėmesį ir atsakomybę.

Trečia, psichologinis reiškinyss gali būti teisinis pats savaime kaip teisės institutų, normų, sprendimų atspindys individo sąmonėje. Kai kurie tokie psichologiniai reiškiniai ir nuostatos yra intelektualinio pobūdžio, pvz.: įstatymo žinojimas (ar nežinojimas), pritarimas (ar nepritarimas) jam. Kiti psichologiniai reiškiniai gali būti afektyvūs, teisę, tiksliau teisingumą, suprantant tik intuityviai. Pagaliau trečias reiškinys hibridinio pobūdžio; tokie du *opinio juris* (teisės nuomonė) ir *opinio necessitatis* (būtina nuomonė) būtini papročio elementai. Čia galima priskirti ir nuomonę apie įstatymų leidybą, kuri yra aiškinama per viešosios nuomonės apklausą.

Individas socializacijos procese iš makro ir mikroaplinkos perima jos vertybes, vertinimus, nuostatas, elgesio pavyzdžius ir jų pagrindu formuoja savimonę, pažiūras, įsitikinimus, elgesį. Šiame socializacijos procese vyksta ir individo teisinė socializacija. J. Galinaitytė, tyrinėjusi teisinės socializacijos procesą, prieina, mūsų nuomone, prie teisingos išvados, kad „teisinė socializacija sudaro būtiną ir labai svarbią bendros socializacijos dalį. Ji atspindi specifinį bendrųjų socializacijos dėsnių pasireiškimą formuojantis bei tobulėjant individo teisei sąmonei, teisiniam elgesiui ir teisei kultūrai. Individo teisinė socializacija pasižymi konkretumu, kryptingumu ir apibrėžtumu. Tai specifinis procesas, kuriame individui perduodama, o jis perima socialinės aplinkos teisinę kultūrą, įsilieja į šią socialinę aplinką per savo praktinę veiklą, teisinį auklėjimą ir saviuklą. Individo teisinė socializacija priklauso nuo bendro visuomenės kultūros lygio, politinės, dorovinės ir teisinės tam tikrų socialinių bendrijų, grupių ir visos visuomenės brandos. Norint tinkamai suvokti šio proceso esmę ir atskleisti jo turinį, veikimo mechanizmą bei teisinės socializacijos procesą, būtina nagrinėti, pasitelkus šias žmonių egzistavimo esmę sudarančias prielaidas: socialinius santykius, socialinę aplinką, praktinę veiklą, auklėjimą“⁵¹.

Taigi asmenybės teisės internacionalizacija yra esminis momentas socializacijos, kurios pagalba vyksta ir individo teisinė socializacija. Štai šis

⁵¹ J. Galinaitytė. Individo teisinė socializacija: samprata ir struktūra // Jurisprudencija. 2001. T. 20 (12). P. 21–22.

teisinės individo socializacijos procesas gali būti individualios teisės psichologijos tyrimo objektas tiek retrospektyviai nagrinėjant teisės pažeidėjo psichologiją, tiek tiriant patį teisinės individo socializacijos procesą kiekvienu atveju tam tikru metodu.

Juridinė psichopatologija (patopsichologija) tiria žmogaus psichinės veiklos sutrikimus, suvokiant teisės reiškinius, pvz.:

1. Kai kurių teisės reiškinių liguistas formos: įvairias psichozes, medicinos vadinamas klasikinėmis.

2. Neurotines pasekmes, kurias gali sukelti teisė, ypač jos represinės priemonės.

3. Juridinius reiškinius, kurie vyksta proto neigaliųjų aplinkoje, visuomeninėje grupėje, atsiliekančioje savo vystymusi, t. y. tokioje, kuri negali būti prilyginama protiniu išsivystymu visuomenei apskritai.

Kriminalinė psichologija tiria psichologinius teisės pažeidimų mechanizmus ir teisės pažeidėjų psichologiją, nusikaltėlių grupių susidarymo, struktūros, funkcionavimo ir iširimo problemas.

Teismo (teisėtvarkos subjektu) psichologija yra taip pat juridinės psichologijos šaka, tirianti su teismų bylomis susijusius klausimus: teisėjų, tardytojų, policijos pareigūnų, prokurorų, advokatų ir kitų teisėtvarkos organų darbuotojų psichologiją, jų profesinės veiklos psichologinį turinį, jų parinkimo, mokymo, ugdymo metodus; kaltinamųjų, liudytojų, nukentėjusiųjų psichologiją, jų parodymų, tardymo ir teismo veiksmų (apklausos, akistatos ir kt.), operatyvinės paieškos psichologinius pagrindus.

Aptarę teisės psichologijos pagrindines šakas, objektus ir kryptis, toliau nagrinėsime, kaip, kokiais būdais, kokiomis metodologinėmis pozicijomis remiantis geriausia juos tirti.

Kaip jau minėjome, teisės psichologija nagrinėja žmogaus ir teisės kaip vientisos sistemos elementų suderinamumo problemas. Ji tai gali sėkmingai atlikti pirmiausia remdamasi *sistemiškumo principu*. Tai metodologinis reiškinių analizės principas, kur kiekvienas reiškinys traktuojamas kaip struktūrinė komponentų sistema, kuri ne tas pats, kas tų komponentų visuma. Komponento savybės nustatomos pagal jo vietą struktūroje.

Sisteminės analizės metodo pagrindą sudaro veiklos proceso tyrimas per asmenybės struktūros ir teisinių normų sistemos ryšius. Tik sisteminės analizės metodas leidžia pakankamai giliai išnagrinėti šių struktūrų sąveiką ir išsiaiškinti pagrindinius tokios sąveikos dėsningumus.

Teisės psichologijai produktyvu taikyti *sistemų hierarchiją*, vieną iš sisteminės analizės principų, kurios esmė yra ta, kad kiekviena sistema

nagrinėjama kaip kitos, platesnės sistemos dalis, o jos elementai – kaip savarankiškos sistemos. Šis principas, viena vertus, leidžia akcentuoti dėmesį į daugelio lygių nagrinėjamos tikrovės organizaciją, antra vertus, sudaro galimybę sutelkti tyrimą į tam tikro reiškinių kokybinius ypatumus⁵².

Teisės psichologijos ir juridinio darbo psichologijos nagrinėjimo objektas yra žmogus kaip teisėsaugos veiklos subjektas ir teisinių santykių dalyvis. Šiuo aspektu jį nagrinėja ne tik teisės psichologija, bet ir filosofija, psichologija ir kiti mokslai. Tačiau teisės psichologijos uždavinys pirmiausia tirti ir išaiškinti psichologinius dėsningumus bei žmogaus asmenybę teisės reguliavimo srityje, parengti praktines rekomendacijas dėl efektyvesnės teisėsaugos veiklos.

Teisinės „elgsenos“ problemas geriausia nagrinėti remiantis *socialinės teisinės asmenybės* aktyvumo teorija. Tai ne tik užtikrina teisinių priemonių veiksmingumo galimybę, įstatymų leidybos tikslų įgyvendinimo lygį, bet ir suteikia išsamesnį asmenybės kaip veikėjos, teisinės veiklos subjekto, teisės poveikio į asmenybę mechanizmų vaizdą. Šiuo pagrindu galima atlikti teorinius ir konkrečius sociologinius tyrimus, nustatant asmenybės teisinės veiklos intensyvumą, jos masą, bei parengti šios veiklos intensifikacijos rekomendacijas⁵³.

Teisės psichologijos metodologinis ypatumas ir efektyvumas yra tas, jog asmenybė nagrinėjama vadovaujantis teisės pažeidimų dinamika pagal tardymo ar teismo bylų medžiagą. Tai suteikia unikalią galimybę pažinti asmenybės psichinių dėsningumų, kurių tyrimas kitokiomis sąlygomis yra ganėtinai ribotas, esmę.

Vienas iš pagrindinių teisės psichologijos metodologinių principų yra asmenybinis tyrimo būdas. Teisės psichologijos tyrimo objektas visada yra asmenybė, kadangi teisės normų sistema ir yra tiesiog į ją orientuota. Tai leidžia konstruoti asmenybės struktūrą ir išskirti tokius jos elementus, kurie yra svarbūs kriminogeninėse situacijose įvairiais teisėsaugos veiklos aspektais, rengiant teisės pažeidėjų resocializacijos, readaptacijos, rehabilitacijos strategiją.

Šia prasme ypatingą reikšmę įgauna bendrapsichologinė veiklos teorija. Tik nagrinėdami žmogaus veiklą galime suprasti jo sąmonę, jo požiūrių formavimąsi, jo užimamą poziciją gyvenime. Tarp žmogaus sąmonės ir jo veiklos yra tiesioginis ryšys. „Veikla, – anot S. L. Rubinšteino, – procesas,

⁵² Plačiau žr.: В. Л. Васильев. Юридическая психология. – Санкт–Петербург: Питер, 1988. С. 36–40.

⁵³ Plačiau žr.: М. Ф. Орзих. Личность и право. – Москва, 1975. С. 48.

kuriuo realizuojamas vienas ar kitas žmogaus požiūris į jį supantį pasaulį, į kitus žmones, į uždavinius, kuriuos kelia jam gyvenimas⁵⁴.

Tačiau žmogus ne tik realizuoja save veikloje, bet ir save formuoja joje. „Asmenybė formuojasi sąveikoje žmogaus su aplinka. Sąveikoje su aplinka realizuodamas savo veiklą žmogus ne tik išreiškia save, bet ir ugdo. Todėl tokią svarbią reikšmę psichologijoje turi žmogaus veikla⁵⁵.

Kiekviena veikla turi tikslą, raiškos sąlygas, siekių būdus ir priemones, motyvą ir pagaliau – veiklos rezultatą. Žmogaus asmenybė pirmiausia ir apibūdinama tais pagrindiniais, kardinaliniais tikslais, kurie išreiškia jo gyvenimo prasmę ir tampa jo veiklos bei elgesio varomąja jėga. Pagrindiniai tikslai integruoja asmenybę. Iš tikrųjų asmenybė realiai egzistuoja tik tikslų siekimo, savo veiklos planavimo procese, jų įgyvendinimo būdų paieškoje, gautų veiklos rezultatų vertinime ir t. t.

Taigi šios sudėtingos veiklos tyrimas įmanomas tik įtraukiant į šį procesą patį teisinį veikėją. Toks tyrimas reikalauja koncentruoti dėmesį į tipines, būdingas teisės saugos veiklos sritis. Šios profesijos veiklos psichologinių dėsningumų pažinimas sudaro prielaidas tipiniams dėsningumams, būdingiems juridinei veiklai apskritai ir teisės saugos veiklai atskirai, išaiškinti.

Galutiniu sisteminiu metodu tikslu, tiriant teisininkų (teisėjo, prokuroro, advokato, notaro, kriminalisto, tardytojo, policijos pareigūno, penitencinės veiklos atstovo ir kt.) darbą, gali būti jų profesiograma. Profesiogramoje turėtų būti išaiškinti tokie pagrindiniai elementai: individualus stilius ir meistriškumas, profesinių įgūdžių ir mokėjimų ugdymas; vadovavimas ir teisės saugos veiklos stilius; kadru atranka ir paskirstymas; profesinė orientacija; profesinė atranka; teisės saugos pareigūnų profesinis ugdymas ir ugdymasis; profesinė deformacija ir jos prevencija bei kt.

Aukščiausias teisės saugos pareigūnų veiklos tyrimo tikslas turi būti perėjimas nuo atskirų veiklos analizės dalių į šios veiklos sistemą, kuri atspindi visas veiklos sritis dinamiškai ir hierarchiškai

⁵⁴ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. – Москва, 1987. С. 256.

⁵⁵ С. Л. Рубинштейн. Проблемы общей психологии. – Москва, 1973. С. 245.

10.5. Teismo ekspertologija

Mokslas – toks faktų išdėstymas, kuris sudaro galimybę tuo pagrindu išvesti bendruosius dėsnius ar daryti išvadas.

Č. Darvinas

Mokslų istorijoje vyksta integracijos ir diferenciacijos procesai. Norint visapusiai pažinti ir kompleksiškai išnagrinėti reiškinį atskiri mokslai tiria jį tarpusavio sąveikoje, o rezultatas esti žinių sintezė. Ir priešingai, mokslai, norėdami giliau pažinti vienareikšmius procesus, reiškinyje diferencijuojasi, išskirdami ir nagrinėdami tik savo dalyko specifinius procesus ir dėsningumus.

Antra vertus, kiekviena mokslo šaka remiasi bendresne mokslo krypties metodologija, jos sukurta teorija, išaiškintais dėsningumais.

Teismo ekspertologija kaip tik ir yra tokia besivystanti integralinė disciplina, kuri turi tikslą atskiroms teismo ekspertizės rūšims suteikti bendros teorijos dėsningumus, metodologinę atramą moksliniame tiriamajame darbe.

Teismo ekspertologija yra traktuojama kaip „mokslas apie teismo ekspertizių dėsnių ir metodologijos formavimąsi ir raidą, jos objektų dėsningumų, įgyvendinamų specialaus pažinimo pagrindu, perkeltų iš bazinių (motininių) mokslų ir transformuotų per lyginamojo teismo ekspertizės mokslo būdų, metodų, priemonių sistemą ir teismo ekspertizės uždavinių sprendimo metodiką, tyrimą“⁵⁶.

Mokslinėje literatūroje plačiai paplitęs ekspertologijos sąvokos sinonimas „bendroji teismo ekspertizės teorija“. Ji suprantama kaip „pagrindinė teismo ekspertizės mokslo dalis, išreiškianti pasaulėžiūros ir prakseologijos principų sistemą, moksliškai pagrįstą koncepciją, kategorijų sąvokų, metodų, ryšių, požiūrių, skirtų atspindėti visa, kas bendra, kas būdinga visoms teismo ekspertizėms su jų ypatingais antriniais požymiais“⁵⁷.

Taigi šios abi sampratos atspindi apibendrintas ir sistemines žinias apie visas pagrindines veiklos kategorijas: bendrąją metodologiją, mokymą apie objektus, subjektus, sprendžiamus uždavinius, metodus ir ekspertinio tyrimo metodikas, ekspertinės veiklos sisteminę funkcinę analizę.

Beje, kiekvieno mokslo teorijos funkcijos skirstomos į *aiškinamąją, prognostinę ir sintezuojančią*.

Aiškinamoji teorijos funkcija – aprašyti nagrinėjamą reiškinį, įvykį

⁵⁶ Энциклопедия судебной экспертизы. – Москва: Юрист, 1999. С. 500.

⁵⁷ Там же. С. 262–263.

ar situaciją, pasisakyti apie juos. Todėl šią teoriją aiškina daugybė ją grindžiančių nuomonių, įrodymų, argumentų, kurie skirstomi į pradinius ir išvestinius. Šie abu aiškinimai remiasi tam tikrais konkrečiais dėsniais ar dėsningumais. Tačiau tenka pažymėti, kad ankstyvosiose mokslo vystymosi stadijose aiškinimas ne visada remiasi teorija, jis gali būti pagrįstas empiriškai konstatuojamu reguliaru pasikartojimu, t. y. tik empiriniu dėsningumu, jeigu teorija dar tik klostosi.

Prognostinė funkcija glaudžiai susijusi su aiškinamąja. Negebėjimas numatyti tam tikrų naujų reiškinių yra svarbiausias teorijos trūkumas.

Paprastai išskiriamos dvi prognozės rūšys. *Analitinis* naujo fakto prognozavimas, remiantis tvirtai nustatyta teorija, ir *sintetinis*, susijęs su naujos teorijos kūrimu ir, ja remiantis, – efektyviu numatymu. Antruoju atveju, remiantis empiriniu efektu, numatomas dėsnio formulavimas.

Taigi tarp aiškinamosios ir prognozuojančiosios teorijos funkcijos yra glaudus ryšys, nes jos savo logine struktūra yra adekvačios. Šių funkcijų skirtumai ne loginiai, o gnoseologiniai.

Sintezuojančios funkcijos teorijos raiška yra įvairių formų:

– *pirma*, teorija visada kuriama sutvarkant daugybę empirinės medžiagos. Teorija yra šios sukauptos medžiagos sintezuotoja. Ji kondensuoja empirinės medžiagos informaciją, išaiškindama jos vidinę vienovę. Mokslininkas, kuriantis teoriją, remiasi savo arba kitų mokslininkų sukaupta empirine medžiaga. Pvz.: A. Einšteinas pats neatlikinėjo jokių tyrimų, neorganizavo eksperimentų, o rėmėsi kitų mokslininkų sukaupta empirine medžiaga ir apibendrino jos esminių vystymosi procesų bruožus, tendencijas, taip pat, remdamasis ne nusistovėjusiomis moksle paradigmomis, standartiniu mąstymu, o priešingai, netradicine logika, kritiniu ir dialektiniu mąstymu, abstrahavęs tuo metu priimtus mokslo principus ir normas, sukūrė reliatyvumo ir tikimybių teorijas;

– *antra*, svarbi ir būdinga sintezuojančios teorijos funkcija yra jos „ekspansijos tendencija“. Bendrosios teorijos, atsiradusios remiantis naujos ribotos empirinės medžiagos pagrindu, pradeda skverbtis į kitų, jau egzistuojančių, teorijų kompetenciją, sukeldamos radikalią jų pertvarką;

– *trečia*, ženklesnės teorijos visada yra susijusios su kai kurių fundamentalių mokslo idėjų iškelimu, todėl daro poveikį aukščiausiam žinių sisteminimo lygiui;

– *ketvirta*, sintezuojanti funkcija paprastai pasireiškia ne vienoje, atskirai paimtoje, teorijoje, o tam tikrose teorijose apskritai, kurios gali būti nagrinėjamos dviem aspektais. *Vertikaliu* aspektu teorijų eilė, sujungta atitikimo principu, kur kiekviena sekanti teorija yra ankstesnės teorijos apibend-

rinimas ir papildymas. Tuo ir pasireiškia mokslinių žinių sintezė. *Horizontaliu* aspektu sujungiamos anksčiau nepriklausios viena nuo kitos teorijos, neišsiliejusios į bendrą teoriją; jos jungiamos „grandinės“ principu, abipusiai viena kitą palaikydamos⁵⁸.

Teorijos tapsmo proceso analizė, jos funkcijos samprata gerai parodo ir teismo ekspertologijos vystymosi galimybes, jos kryptingumą, patikimų žinių, išreiškiančių bendruosius mokslinio tyrimo dėsningumus ir metodologinius reikalavimus.

Teismo ekspertologijos teorija taip pat sieja visas būdingas teorijų aiškinimo, prognozavimo ir tam tikrų mokslų pasiekimų sintezavimo funkcijas. Teismo ekspertologijos pagrindu yra kuriama ne tik bendra ekspertizių teorija, bet ir formuluojamos bendrosios sąvokos, kategorijos, tyrimo principai, metodai ir kt.

Teisingai rašė M. Plankas (Planck), kad „mokslas išreiškia vieningą vidinę visumą. Jo skirstymas į atskiras sritis yra nulemtas ne tiek daiktų prigimties, kiek žmogiškojo pažinimo gebėjimų ribotumo. Tikroveje egzistuoja nenutrūkstamas fizikos ir chemijos per biologiją ir antropologiją į socialinius mokslus ryšys, grandinė, kuri nė vienoje vietoje neturi būti pertraukta“⁵⁹.

Teismo ekspertologija taip pat egzistuoja ir vystosi tiek įvairių žinių sričių sandūroje kaip to paties objekto visapusio nagrinėjimo poreikis, tiek kaip dalis kitų teismo ekspertizės mokslų, kurie anksčiau buvo izoliuoti, o dabar įtraukiami į kompleksinius mokslus nagrinėti tų bendrų procesų, kuriuos tiria skirtingi mokslai.⁶⁰

Taigi vienu mokslų teorijas ir metodus asimiliuoja kiti mokslai, ir priešingai.

Teismo ekspertizės patirtis rodo, kad nė vienas iš metodų nėra naudojamas izoliuotai nuo kitų. Metodai naudojami kompleksiskai, taikant įvairių sričių žinias, transformuojant jas specifiniam įvairiapusiam reiškinių pažinimui.⁶¹

Aibė metodų, naudojamų moksliniuose tyrimuose, ir poreikis efektyviai juos naudoti praktinėje veikloje reikalauja jų sistematizacijos, subordinacijos ir koordinacijos. Ekspertinių metodų sistematizacija ir konkretūs mokslai (kriminalistika, teismo medicina ir kt.) priklauso nuo tyrimui keliamų tikslų,

⁵⁸ Plačiau žr.: Л. Б. Баженов. Структура и функции естественно научной теории. – Москва, 1978.

⁵⁹ М. Планк. Единство физической картины мира. – Москва, 1966. С. 183.

⁶⁰ Plačiau žr.: А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. Судебная экспертология. – Волгоград, 1979.

⁶¹ А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. Судебная экспертология. – Волгоград, 1979. С. 69–84.

nuo tyrimo objekto ypatumų, nuo mokslo šakos išsivystymo lygio. Tuo remiantis metodai gali būti skirstomi, pvz.: kriminalistikoje – į identifikacinius, klasifikacinius, diagnostinius, situacinius ir kt. Pagal mokslo šakas skirstomi į fizinius, cheminius, biologinius, matematinius, medicininius, teisinius, istorinius ir t. t. Pagal lygį skirstomi į teorinius (abstrakcijos: tapačios abstrakcijos, izoliuotos abstrakcijos, analizės, sintezės, lyginamąjį, indukcinį, dedukcinį, idealizacijos, aksiomatinį, sistemiskai struktūrinį „juodosios dėžės“ ir kt.) ir praktinius (stebėjimo, matavimo, aprašymo, eksperimento, modeliavimo ir kt.).

Anot P. Pošiūno⁶², teismo medicinos metodika – metodų ir techninių priemonių, naudojamų teismo ekspertizės objektams tirti, siekiant nustatyti faktinius duomenis, priklausančius tam tikros rūšies ekspertizės dalykui, visuma. Skiriama bendroji ir atskiroji ekspertizės metodika. Pvz.: kriminalistinės ekspertizės (trasologinės, balistinės ir kt.), kai sprendžiami uždaviniai, nustatomas tiriamų objektų požymių bendrumas ir kt. Atskiroji ekspertizės metodika, kai tyrimo metodai naudojami konkrečiai ekspertizei. Pvz.: atliekant technines dokumentų ekspertizes, rekvizitų ir medžiagų tyrimus.

Teismo ekspertizės metodika naudojami įvairių mokslų metodų kompleksu. Jie skirstomi į tris grupes: 1) bendrieji mokslinio pažinimo metodai: analizė, sintezė, dedukcija, indukcija, analogija, apibendrinimas, abstrakcija, hipotezė; 2) empiriniai pažinimo metodai: stebėjimas, aprašymas, palyginimas, eksperimentas ir modeliavimas; 3) specialūs tyrimo metodai: matavimo, mikroskopiniai, fotografiniai, fizikiniai techniniai, spektriniai, elektrocheminiai (fizikiniai–cheminiai), analitiniai cheminiai (klasikiniai cheminiai), matematiniai, kibernetiniai, elektroninė skaičiavimo technika ir kt.

Daugumą šių metodų jaunas mokslininkas gali panaudoti savo tyrimų procese arba remtis šių metodų pagalba gautais apibendrintais duomenimis, nagrinėti, lyginti, analizuoti jų veiksmingumą teisėsaugos, policijos veikloje specifinėmis sąlygomis.

Ekspertologija kaip atskira mokslo šaka ir metodologinis tam tikrų ekspertizės mokslų pagrindas yra tapsmo procese, ji kelia savo probleminius, hipotetinius mokslo tikslus ir uždavinius, ieško bendrų dėsnių ir dėsningumų. Taigi ją galima įvairiai vertinti – teigiamai ar neigiamai, tačiau, kaip ir kiekvienas mokslas, ekspertologija nagrinėja ne tik, kas yra, bet ir kas turi būti, koks yra teorinis ir praktinis poreikis, todėl anksčiau ar vėliau ji įgyja mokslinį statusą. Todėl, remdamiesi moksline prognozės idėja, mes ir nagrinėjame ekspertologiją jos „vaikystės“ amžiaus tarpsnyje, tačiau turinčia perspektyvą.

⁶² P. Pošiūnas. Teismo ekspertizės pagrindai. – Vilnius: Lietuvos teismo ekspertizės institutas, 1994. P. 21.

10.6. Policijos teisės ir veiklos metodologinio tyrimo ištakos

Nieko nėra praktiškesnio kaip gera teorija.

L. Bolcmanas

Šiame skyriuje nagrinėsime policijos teorijos kaip atskiros mokslo šakos vystymosi galimybes ir perspektyvas. Policija kaip valstybės institucija tarnauja visuomenei, atlieka socialinės kontrolės, įstatymo saugos, visuomeninės tvarkos funkciją. Policija įgyvendina teisės saugą, gindama žmones ir turtą, perduodama teisės pažeidėjus teisėtvarkos organams, sulauko teisės pažeidėjus ir kovoja su nusikalstamumu, teikia specifines paslaugas visuomenei.

Taigi policijos veiklos objektas yra ganėtinai platus. Įgyvendindama savo veiklos funkcijas, ji remiasi įstatymais ir visuomenėje susiklosčiusiomis elgesio normomis. Policijos pareigūnai turi gerai žinoti teisės, moralės, profesinio ir kultūringo bendravimo reikalavimus, būti gerai pasirengę fiziškai ir psichologiškai atlikti sudėtingas ir rizikingas užduotis, gerai orientuotis nestandartinėse ir ekstremaliose situacijose, priimti išmintingus, teisiškai ir doroviškai pagrįstus sprendimus laiko deficito sąlygomis, priimti atsakomybę už savo veiksmus užkertant kelią nusikaltimams.

Įgyvendinant šias policijos funkcijas, jos pareigūnas turi būti universalus, visapusiškai išprusęs ir išsilavinęs žmogus, šios veiklos profesionalas. Jis turi mokėti atlikti seklio, tardytojo, eksperto, kriminalisto, viešosios tvarkos saugotojo, socialinio darbuotojo, psichologo, visuomenės narių auklėtojo ir pagalbininko vaidmenis, gebėti bendrauti su piliečiais, užsitarnauti jų pasitikėjimą. Antra vertus, policijai suteikta išimtinė teisė naudoti prievartą užkertant kelią nusikaltimams.

Visų šių funkcijų, priedermių, vaidmenų atlikimas gali būti veiksmingas tik tuo atveju, kai policija remsis ne tik tam tikrų teisės šakų norminiais reikalavimais, sukaupta profesinės veiklos patirtimi, bet ir bendrąja šios veiklos bei policijos teisės teorija, tam tikromis metodologinėmis filosofijos, sociologijos, psichologijos, teisėtyros koncepcijomis ir paradigmomis.

Deja, policijos teisė kaip mokslo teorija nėra įteisinta kaip atskira mokslo šaka. Todėl jos problemų sprendimas, dalykas ir veiklos turinys kol kas dažniausiai yra tyrinėjami per kitas mokslo sritis. Tokie tyrinėjimai daugiausia yra epizodiški, nagrinėjantys paveikines mokslų takoskyros problemas, bet nekeliantys tikslo kompleksiskai tirti policijos teisės ir veiklos realizavimo dėsningumus, socialinius nusikalstamumo tendencijų ypatumus,

operatyvinių, prevencinių darbų, probleminių konfliktinių situacijų sprendimo strategijos ir taktikos klausimus.

Vadovaujantis Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. lapkričio 11 d. nutarimu Nr. 1245 „Dėl mokslo sričių, krypčių ir šakų klasifikacijos“ bei Švietimo ir mokslo ministerijos 1998 m. sausio 9 d. įsakymu Nr. 30 patvirtintose mokslo kryptyse, bei Lietuvos mokslo tarybos 1997 m. gruodžio 22 d. nutarimu Nr. III–42 (adaptuojant Europos Sąjungos komisijos mokslo ir mokslo šakų priskyrimo mokslo kryptims) pirmuoju priedu, nurodančiu teisę steigti doktorantūrą ir teikti mokslo laipsnius, išskiriamos net 27 teisės mokslo šakos. Tačiau tarp jų policijos teisės ir veiklos mokslo šakos nėra. Tai riboja policijos mokslo vystymąsi, šios srities mokslininkų rengimą ir kryptingą mokslinių tyrimų organizavimą. Policijos teisės ir veiklos kaip mokslo šakos neįteisinimas stabdo ir riboja kryptingų kompleksinių mokslinių tyrimų organizavimą, mokslinių mokyklų kūrimąsi, taip pat ir specifinių policijos mokslo disertacinių darbų rengimą bei policijos teorijos kūrimą. Todėl policijos mokslas kol kas lieka tik kitų mokslo šakų „posūniu“. Kitos mokslo šakos (teisės: administracinė, baudžiamoji, aplinkosaugos, kriminologija ir kt., taip pat sociologija, psichologija, etika ir kt.) nagrinėja policiją kaip instituciją ir jos veiklą tiria savo mokslo krypties ar šakos požiūriu, pasiremamos šių mokslų koncepcijomis ir paradigmomis. Nesiremiant stabilia, moksliskai pagrįsta policijos teorija, šie tyrimai daugiausia yra lokalinio ir epizodinio pobūdžio, juose neatsispindi policijos kaip sistemos, kaip kompleksinės, įvairiapusės veiklos esmė, dėsningumai, pagrindinės egzistencijos problemos ir tendencijos, neįmanomas tolesnis veiksmingas policijos kaip institucijos ir jos mokslo strategijos vystymosi prognozavimas.

Todėl policijos kaip institucijos ir jos padalinių organizavimas bei reorganizavimas, kadru rengimas, funkcinių pareigybių, policijos veiklos priedermių atlikimas, visuomenės keliamų poreikių veiksmingas tenkinimas neretai vykdomas remiantis parsivežtomis subjektyviomis politinėmis nuomonėmis, pasiskolintomis atsitiktinėmis užsienio idėjomis, autoritariniais aukštesniųjų hierarchijos pareigūnų ir valdininkų nurodymais. Teorijos nebuvimas lemia tai, kad einama ieškojimų ir klydimų keliais, net ne visuomet įvertinant šių kelių naudą ar žalą, jų privalumus ir trūkumus.

Mokslų klasifikacija yra dinaminis procesas. Mokslų diferenciacija ir integracija priklauso nuo objektyvių mokslinio tyrimo objektų santykių, tiriamųjų problemų subordinacijos, nagrinėjamų reiškiniių dėsningumų išaiškinimo galimybių. Nepajėgiant esamų mokslų ar jų šakų pagrindu išaiškinti tiriamojo reiškinio esmės, giliau jį pažinti, visiškai atskleisti jo

funkcionavimo dėsniumus, prognozuoti tolesnio jo vystymosi tendencijas, mokslų sistemoje paprastai atsiranda ir išsivertina nauja mokslo šaka, kuri nagrinėja šį reiškinį jai būdingu požiūriu. Tokios mokslo šakos, jos metodologijos ar teorijos nebuvimas neleidžia giliau reiškinio pažinti.

Antra vertus, tenka pažymėti, kad mokslų raida, naujų mokslų šakų atsiradimas remiasi ne jų įvardijimu, o jų problemų reikšmės konstatavimu. Taigi moksliniai tyrimai dabar orientuojasi ne tiek į objektą, kiek į jo keliamų visuomeniškai veiksmingų problemų sprendimo svarbą ir aktualumą.

Taigi norint, kad dabartiniu metu policijos teisės ir veiklos atliekami tyrimai būtų išskirti kaip atskira mokslo šaka, būtina įkurti mokslinę mokyklą, vesti ne tik empirinius, bet ir teorinius tyrimus, neapsiriboti kiekybiniais, o organizuoti plačius kokybinius tyrimus, ieškoti tvirtos konceptualios, filosofinės, sociologinės, psichologinės metodologinės atramos, remtis sukauptomis teisės filosofijos, teisės teorijos, teisės sociologijos, teisės psichologijos, ekspertologijos ir kitų mokslų bei šios srities jau esamų disciplinų sukaupta mokslinė medžiaga. Tik policijos teorijos pagrindimas, kaip rodo visa mokslo istorija, suteikia galimybę mokslams diferencijuotis, o integruojant kitų artimų mokslų metodus ir nustatytus dėsniumus, tapti savarankiška mokslo šaka ar net mokslo kryptimi.

Šia kryptimi daugelyje šalių (Slovakijoje, Vokietijos Federacinėje Respublikoje, Didžiojoje Britanijoje, Lenkijoje ir kt.) kryptingai atliekami tyrimai, diskutuojama dėl policijos mokslo tyrimų objekto ir dalyko, keliamos problemos, kurios galėtų tapti pagrindinėmis šio mokslinio tyrimo kryptimis.

Štai Miunsterio universiteto habilituotas daktaras profesorius Hansas Joachimas Šneideris (Schneider), aptardamas policijos teorijos problemas, taip pat teigia, jog dabar policijos vaidmens visuomenėje „pažinimui svarbu kurti jos teoriją, kuri, viena vertus, reikšmingai liudytų policijos tyrimo būklę, antra vertus, būtų pasakyta, kokiomis kryptimis turėtų vykti tyrimas.

Policija ir žinios apie ją būtinai turi būti pertvarkomos, kadangi šiandien nėra privalomos vieningos bendrosios policijos teorijos⁶³.

Tokios teorijos pagrindu lenkų mokslininkai T. Cichorzas ir A. Komaras⁶⁴ iš sociologijos išskiria policijos sociologiją kaip savarankišką mokslo šaką. Tačiau jie teigia, kad policijos sociologija nėra viena iš daugybės mikrosociologijos rūšių. Policijos sociologija užima vietą tarp bendrosios sociologijos ir daugybės mikrosociologijų. Visas problemas, kurias ji nagrinėja, galima priskirti prie tų, kurios išreiškia bendrosios sociologijos *status quo*. Šios

⁶³ H. J. Schneider. Teoria policji. Policija jako instytucja i praca policyjna jako kontrola społeczna // Przegląd policyjny. 2001. T. 1 (61). S. 5.

⁶⁴ T. Cichorz, A. Komar. Socjologia dla policjantów. – Szczytno, 1995. S. 35–36.

problemos taip pat liečia darbo bei gyvenimo profesinių specifinių visuomeninių kategorijų atstovus, prie kurių neabejotinai galima priskirti ir policijos pareigūnus.

Šių autorių nuomone, policijos sociologijos dalyku turi būti tokios problemos, kaip pasyvus ir aktyvus policijos vaidmuo kovojant su nusikalstamumu, prevencijos darbas, kandidatų parinkimas policijai, policijos aprūpinimas, institucijų, kontroliuojančių policiją, centralizacija, policijos diskrecijos funkcionavimas, korupcija, smurtinių metodų panaudojimas ir pan.

Policijos sociologija yra glaudžiai susijusi su policijos visuomeniniais pokyčiais, su jos reforma. Todėl ji, remdamasi moksliniais tyrimais, gali teikti siūlymus, kaip ir kuria kryptimi turi būti įgyvendinti šie pokyčiai bei reformos. Kaip tokių tyrimų rezultatas atsirastų atsakymai į klausimus:

- koku būdu policija gali geriau atlikti prevencinį darbą?
- koku būdu galima būtų pagerinti policijos santykius su visuomene?
- kokie būtini organizaciniai pokyčiai pagrindinėms problemoms išspręsti?⁶⁵

Dauguma policijos tyrimų šiuo metu pas mus ir užsienyje yra grynai pragmatinio pobūdžio. Kai kuriais iš jų siekiama rasti būdų policijos veiklai efektyvinti. Tačiau stinga išsamių tyrimų, kurių tikslas būtų policijos struktūrinių bei funkcinių elementų tikslingumas, platesnis jų suvokimas ir pagrindimas.

Iš visų problemų, kurios itin svarbios teoriniam policijos mokslui, T. Cichorzas ir A. Komaras ypač išskiria policiją kaip visuomeninę organizaciją, policiją kaip visuomeninės kontrolės instituciją, policijos veiklą kaip profesiją⁶⁶.

Taigi akcentuojamas tyrimų ne tik gnoseologinis, bet ir akseologinis, ypač prakseologinis, tyrimų aspektas. Mūsų praveisti psichologiniai ir sociologiniai tyrimai Lietuvoje 1992, 1994, 1998 metais, jų rezultatų analizė taip pat leidžia daryti išvadą, kad policijos veiklos efektyvumą ir tuo tikslu rengiamo policijos pareigūno ugdymąsi determinuoja tarpusavyje sąveikaujantys procesai:

- teorinis pažinimas;
- praktinio patyrimo kaupimas;
- vertybinio vertinamojo požiūrio įvaldymas.

Visi šie procesai metodologiškai yra pagrįsti gnoseologijos, prakseologijos ir akseologijos teorijų⁶⁷. Todėl rėmimasis jomis užtikrina kompleksinį

⁶⁵ T. Cichorz, A. Komar. Socjologia dla policjantów. – Szczytno, 1995. S. 33–34.

⁶⁶ Ten pat.

⁶⁷ Plačiau žr.: R. Tidikis. Policijos pareigūno asmenybė: ugdymo proceso modelis // Policijos pareigūnų profesinės, dorovinės bei psichologinės savybės ir jų ugdymas. – Vilnius: LPA, 1994.

mokslinio tyrimo procesą, o jų sąveika, viena vertus, aprūpina tyrimą teorinėmis žiniomis, tam tikromis mokslinėmis koncepcijomis, antra vertus, praktikoje yra patikrinamas ir išbandomas teorinių žinių, jų teiginių teisingumas, efektyvumas, verifikacija, jos patvirtinamos arba dėl falsifikacijos atmetamos, arba įtvirtinamos tam tikroje lokalinėje srityje. Pagaliau šios žinios, nustatčius jų vertybės lygį, tampa moksliskai, racionaliai pagrįstomis vertybėmis.

Taigi teorijos ir praktikos sąveika ypač svarbi policijos veikloje. Iš tikrųjų teorija be praktikos, ypač šiuo atveju, yra sausa, o praktika be teorijos – akla. Teorija ir praktika, mokslinės ir empirinės praktinės žinios vienos kitas papildo, praturtina, vienos kitomis remiasi, formuluoja aktualias problemas, hipotezes, iškelia tyrimo tikslus, nulemia tyrimo dalyką ir turinį. Ši mokslo ir praktikos ryšį, mūsų nuomone, gali sėkmingai užtikrinti prakseologija kaip veiklos teorija, tirianti ją efektyvumo požiūriu. Ji padėtų formuluoti racionalios ir efektyvios veiklos principus, turėtų metodologinę reikšmę policijos darbui organizuoti ir ją valdyti.

Buvęs Lenkijos mokslų akademijos prezidentas, vienas iš prakseologijos mokslo pagrindėjų Tadeušas Kotarbinskis teigia, kad „prakseologija – viena iš mokslų apie bendrus dėsnius, veikiančius įvairiomis socialinėmis–istorinėmis sąlygomis“⁶⁸. Tokius bendruosius dėsnius formulavo K. Marksas, N. Vineris, N. Makiavelis, A. A. Bogdanovas. Tačiau XX a. atsirado mokslų, tiriančių bendruosius įvairių reiškinių dėsnius. Tai kibernetika, sistemų teorija, operacijų tyrimai, ekonominiai–matematiniai modeliai ir kt. Šiame mokslų vystymosi kelyje, o ne pažinimo šalikelėje, kaip teigia Kotarbinskis, ir atsirado prakseologija. Tačiau, jeigu logika – mokslas apie mąstymo dėsningumus, tai prakseologija – mokslas apie bendruosius darbo dėsnius. Tačiau išskirdamas prakseologijos ypatumus, Kotarbinskis pažymi, kad jos išvedamos taisyklės yra statistinio pobūdžio. Tai taisyklės ne su šifru „visuomet“, o su šifru „dažnai“.

Prakseologija į pirmą vietą kelia patirties apibendrinimą⁶⁹.

Patirtis yra tiesioginis policijos ir jos pareigūnų santykis su tikrove ir to sąlyčio poveikio tikrovei rezultatas. „Patyrimas – štai amžinas gyvenimo mokytojas“, – teigė Gėtė. „Patyrimas – patikimas žiburys kelyje“, – sakė JAV politinis veikėjas V. Filipas (Phillips). O Dž. Vašingtonas (Washington) priminė ir jo ribotumą, teigdamas, jog „dairytis atgal mums tenka tik dėl brangiai pirktų patyrimo, buvusių klaidų ir naudos pamokų“.

⁶⁸ T. Kotarбинский. Трактат о хорошей работе. – Москва: Экономика, 1975. С. 10.

⁶⁹ Там же.

Tai būtina sąlyga geram, efektyviam darbui organizuoti, moksliskai pagrįstai veiklos teorijai ir metodikai kurti, taip pat tuo pagrindu metodinėms rekomendacijoms, veiklos atmintinėms rengti, policijos pareigūno asmenybės profesiogramai sudaryti.

Tik praktinės patirties apibendrinimas leidžia suprasti, kiek teorinės idėjos yra gyvybingos. Praktika tampa tiesos ir idėjų vertės patikrinimo kriterijumi. Tačiau negalima apsiriboti tik *masinės teisėsaugos pareigūnų* patirties apibendrinimu, kai patirtis kaupiama atsitiktinių, stichinių ieškojimų ir klydimų keliu, stengiantis veiksmingai įgyvendinti veikiančius įstatymus, uoliai vykdyti tarnybines užduotis. *Pažangi profesinė patirtis* suprantama tokia, kai ji grindžiama veiksmingu mokslo principų ir metodų taikymu veikloje ir geru profesinės veiklos meistriškumo pavyzdžiu kitiems. Tai esti tada, kai teorinė idėja yra taikomojo pobūdžio, kai ji yra apletojama praktikoje. Taip pat reikia ir *novatorinės patirties* apibendrinimo, kai pareigūno ar kolektyvo iškelta originali idėja, turinti kūrybinį pradą, yra diegiama praktikoje ir tampa teoriškai bei metodiškai pagrįsta inovacija⁷⁰.

Taigi policijos teorijos kūrimas pradžioje remiantis kitų mokslų sukauptais policijos tyrimo rezultatais, šių mokslų dėsningumą integravimas, viena vertus, ir pačios policijos veiklos patirties kaupimas, esamų teorinių idėjų kryptingas diegimas policijos veikloje, antra vertus, suteikia galimybę ir skatina policijos teisės ir mokslo vystymosi ir įtvirtinimo pagrindus.

Kokiu metodologiniu modeliu ir fundamentalių mokslų subordinacija galima būtų remtis atliekant policijos mokslo tyrimus?

Mūsų nuomone, šią metodologinę funkciją, tiek kitų socialinių mokslų, tiek policijos mokslo atžvilgiu, gali gerai atlikti *makrolygiu* socialinė filosofija ir teorinė sociologija; *mezolygiu* (t. y. viduriniu lygiu, tarpinė) – teisės filosofija, teisės teorija, teisės sociologija, teisės psichologija ir kt. Policijos mokslas *mikrolygiu* kaip atskira mokslo šaka, remdamasis šiuo metodologiniu požiūriu, atliktų savarankiškus tyrimus ir formuotų teorinius šio mokslo pagrindus bei taikomojo pobūdžio metodinius veiklos orientyrus, sąveikaudamas su atskiromis teisės (administracinės, baudžiamosios, kriminologijos, ekspertologijos ir kt.) šakomis.

Toks modelis padėtų konstruoti tiriamąją veiklą, sudaryti mokslinio tyrimo programą, padėtų kryptingai kelti, spręsti ir aiškinti problemas.

Tokios *filosofijos koncepcijos*, kaip racionalizmas, pozityvizmas, empirizmas, hermeneutika, argumentologija ir kt., suteiktų šiems tyrimams

⁷⁰ Plačiau žr.: R. Tidikis. Profesinės patirties apibendrinimo aktualijos // Policijos pareigūnų ugdymo aktualijos ir patirtis. – Vilnius: LTA, 1999. P. 12–18.

metodologines išeitias pozicijas. *Sociologijos koncepcijos*, tokios kaip „supratančioji sociologija“ (*sociology comprehensive*), fenomenologija, etno-metodologija, mainų teorija bei sociologinės paradigmos: struktūrinė–funkcinė, socialinio konflikto, simbolinė–interakcinė ir kt., suteiktų galimybę realiai analizuoti įvairius policijos veiklos aspektus ir santykius su visuomene.

Teisėtyros metodologinės ištakos orientuoja tyrimus į objektus ir procesus, susijusius su teisės realizavimu. *Teisės filosofija* orientuoja į teisės santykio su įstatymu, su realia tikrove tyrimą. *Teisės teorija* kaip visų teisės šakų metodologinis pagrindas aprūpina tyrimus teisės sąvokų aparatu, vertybiškai orientuoja tyrimų kryptingumą, atlieka kompleksinę teisės pažintinę, konstruktyviąją, sisteminiąją, aiškinamąją bei prognostinę funkciją. *Teisės sociologija* nagrinėja visus socialinius reiškinius, kuriuose dalyvauja teisiniai elementai, taip pat teisinių normų ir įstatymų funkcionavimą ir jų vaidmenį kasdienėje realybėje. *Teisės psichologija* orientuoja tyrėją į tokius psichinės žmonių veiklos dėsningumus ir mechanizmus, kurie pasireiškia teisės reguliuojamų santykių sferoje.

Teismo ekspertologija (sinonimas „bendroji teismo ekspertizės teorija“) kaip metodologinis požiūris į bendruosius ekspertizės dėsnius ir jos objektų dėsningumų tyrimą, ekspertizės uždavinių sprendimo metodiką, formuluoja prakseologinių principų sistemą, moksliskai pagrindžia kategorijų sąvokas, metodus, vieningus požiūrius į ekspertizės organizavimą, kriminalinio darbo bendruosius požymius.

Dar viena metodologinė atrama, artima policijos mokslui, yra *vidurinio lygio teorija* (*theories of the middle range*), anot įžymaus amerikiečių sociologo Roberto Mertono⁷¹. Tai teorija, esanti tarp antraeilių, bet daugybės būtinų darbinių hipotezių ir visaapimančių sisteminių pastangų kuriant visuotiną teoriją visiems vienareikšmiams socialiniams poelgiams, organizacijai ir socialiniams pokyčiams paaiškinti. „Bendrosios teorijos“ samprata gali nutolti nuo tam tikrų socialinio elgesio rūšių, tuo tarpu „vidurinio lygio teorija“ yra artimesnė įtraukiant stebimus duomenis į sprendimus, sudarančius galimybę empiriskai juos patikrinti.

Ši teorija turi galimybę ne tik susieti tam tikrų mokslų apie policiją empirinius tyrimus, bet ir jų teiginius verifikuoti konkrečia policijos darbo praktika, kontroliniais empiriniais tyrimais.

Tokios metodologinės ištakos ir suteikia moksliniams tyrimams optimalią strategiją, o minėtų mokslų metodai ir technika nurodo ne tik „ką“ tirti, bet ir „kaip“ organizuoti mokslinį tyrimą.

⁷¹ R. K. Merton. Teoria socjologiczna i struktura spoleczna. – Warszawa, 1982. S. 60–70.

Tačiau, norint užtikrinti veiksmingą, nuolatinį, kryptingą tolesnį policijos mokslo vystymąsi, būtina kurti mokslinę mokyklą (katedros, laboratorijos ar kito kokio centro lygmeniu), rengti mokslinio tyrimo kompleksinę programą, sutelkti visus šios srities tyrėjus (teoretikus ir praktikus profesionalus) į mokslinę bendriją.

Kokios aktualiausios problemos laukia policijos mokslo tyrimų ir sprendimų?

Pagrindinė žmonijos egzistencijos kryptis yra saugumo paieška. „Visiškai nauja, teorinė koncepcija, – rašo A. J. Reisas (Reiss), – pagrindinį policijos darbo metodą šiandien mato renkanti ir apdorojanti informaciją“⁷². Policija yra informacijos rinkėja, – pritaria H. J. Šneideris ir, pratęsdamas šią mintį, rašo: „Policija sprendžia, kas bus su jos klientais, renka apie juos informaciją, analizuoja ją, koduoja ir perduoda. Pagrindinis policijos uždavinys yra rizikos faktorių analizė ir jų kontrolė... Rizikos įvertinimas ir jos įvaldymas yra mokslinis policijos uždavinys. Policininkai pirmiausia yra ekspertai, išsilavinę darbuotojai, kitų institucijų, kurios nagrinėja šias problemas, patarėjai saugumo srityje. Policija – ekspertų, renkančių duomenis apie saugumą ir jais besidalijančių, sistema. Policija yra svarbiausia saugumo institucija, kadangi yra labiausiai matoma bei pasiekiamą, labiausiai ir tiesiogiai rizikuoja, taikydama prievartą, kovoja su nusikalstamumu“⁷³.

Štai šios rizikos, informacijos rinkimo, policijos prievartos panaudojimas yra vienas iš svarbiausių tiesioginių policijos mokslo tyrimo problemų. „Kiek leistina policijos pareigūnui rizikuoti savo asmeniu, kiek ir kada jis gali panaudoti prievartą teisės pažeidėjui bei gelbėdamas nusikaltimo auką, kokios yra informacijos rinkimo ribos, vien egzistuojančiais norminiais aktais praktikoje ganėtinais sunku objektyviai nustatyti. Policijos prievartos taikymo ribos taip pat tampa pačios policijos darbo vertinimo kriterijumi. Todėl policininkai yra suprantami kaip „grėsmingos situacijos menedžeriai“⁷⁴.

Iš to atsiranda policijos diskrecijos problema. „Diskrecija, suteikdama galimybę įvykdyti teisę, ar iš tikrųjų tai reikia daryti konkrečiu atveju, neišvengiamai yra fundamentalus policijos darbo aspektas... Budinčiai policijai reikia kasdien priimti sprendimus dėl to, ar reikia, ir jeigu reikia, kaip elgtis situacijose, su kuriomis jie susiduria“⁷⁵.

Diskrecija, vykdamas teisę, formuoja visuomenės narių požiūrį į policiją. „Teisės taikymas plačiu mastu priklauso nuo situacijos apibūdinimo ir spren-

⁷² A. J. Reiss. *Police Organization in the Twentieth Century*. – Chicago, 1992. P. 48.

⁷³ H. J. Schneider. *Teoria policiji...* S. 8–9.

⁷⁴ Ten pat. S. 7.

⁷⁵ Roger Cotterrell. *Teisės sociologija. Įvadas*. – Kaunas: Daugerta, 1997. P. 336.

dimo, kurį priima patruliuojantis pareigūnas, jis iš tikrųjų kuria teisę; būtent jo sprendimas nustato ribą tarp teisėta ir neteisėta, išskyrus tuos statistiškai retus atvejus, kai policijos diskrecijos panaudojimas – sprendimas veikti ar neveikti – yra ginčijamas teisme⁷⁶.

Policijos diskrecija yra svarbi ir aktuali problema, kurios negalima spręsti tik remiantis teise. Ji yra kompleksinė ir gali būti sėkmingai tiriama bei sprendžiama, remiantis policijos mokslu, integruojant etinį, psichologinį, sociologinį ir kultūrologinį aspektus. Šiuo atžvilgiu susiduriama su šiurkščia kolizija. Policijos valdžia demokratinėje visuomenėje yra akylai stebima ir dažnai vertinama su nepasitikėjimu, kadangi ji turi būti pagrįsta žmogaus teisėmis, Konstitucijos nuostatomis, įstatymų ir teismų sprendimais. Tuo tarpu, kaip teigia Šneideris: „priežasčių, kurias galima vertinti kaip teisės pažeidimus, yra daugiau nei policijos galimybių jas atlikti“⁷⁷.

Taigi atsiranda prieštaravimas tarp teisės bei visuomenės keliamų reikalavimų policijai ir jos galimybių juos visiškai įgyvendinti. Nuo to, kaip ši problema sprendžiama, priklauso visuomenės piliečių požiūris į policiją, jos vertinimas ir policijos įvaizdis (imidžas) visuomenėje. Policijos įvaizdis lemia destruktvyvią arba konstruktyvią policijos ir visuomenės sąveiką.

Glaudi policijos ir gyventojų sąveika, t. y. abipusis teigiamas poveikis ir pagalba, bendradarbiavimas, yra vienas iš svarbiausių veiksmingo teisėsaukos darbo šalyje ir gyventojų saugumo bei visuomeninės tvarkos rodiklių. Antra vertus, gyventojų pagalba ir bendradarbiavimas su policija rodo jų pasitikėjimą policija, taip pat ir policijos pagarbą piliečių teisėms ir laisvėms.

Policijos įvaizdis, viešojo piliečių nuomonė nėra nekintamas dalykas. Tai formuojasi ir yra formuojama įvairių socialinių veiksnių. Tačiau nenagrinėjant jo susiformavimo lygio ir kryptingumo, neįmanoma glaudžiai bendradarbiauti ir remtis gyventojų pagalba. VFR mokslininkas C. Mejeris–Velseris (C. Meier–Welsler), plačiai tyrinėjęs policijos įvaizdį visuomenėje, prieina prie išvados, jog „be policijos įvaizdžio tyrimo, darbas su visuomene bus tuščias ir daugiau ar mažiau nesėkmingas“⁷⁸.

Turint tikslą keisti tokį policijos įvaizdį, stereotipinius piliečių požiūrius, pirmiausia reikia išnagrinėti įvaizdžio formavimosi psichologinius mechanizmus, jų nulemiančius veiksnius, jo turinį ir esmę. Dažnai tokie stereotipiniai įvaizdiniai atsiranda dėl nežinojimo, pasiskolinus kitų žmonių vertinimus, kaip konformizmo pasekmė. Šie vertinimai dažniausiai formuojasi orientuojantis

⁷⁶ Roger Cotterrell. Teisės sociologija. Įvadas. – Kaunas: Daugerta, 1997. P. 337.

⁷⁷ H. J. Schneider. Teoria policiji... S. 14–15.

⁷⁸ Meier–Welsler C. Polizei und bevoelkerung–portrait eines berufsstandes // Polizei und Fuehrungsakademie Schriftenreihe, 1984, Nr. 3. S. 197.

į tam tikrų policijos pareigūnų elgesio ir bendravimo pavienius atvejus, policijos vertinimą per tam tikrų jos profesinių grupių (pvz.: viešosios, kelių, pasienio policijos) veiklą. Ir šie vertinimai dažnai žmogui tampa svarbesni negu išties policijos pareigūnų profesinės veiklos objektyvi analizė ar policijos priedermių kompleksinis vykdymas. Todėl policija negali nesirūpinti savo įvaizdžio tyrimu, formavimu, jo gerinimu, nes dėl to gali nuvertėti policijos funkcijos visuomenėje, o patys policijos pareigūnai – nepasitikėti savimi, nuvertinti savo darbą, jo reikšmę, pagaliau gali susipriešinti policija ir visuomenė.

Kaip rodo sociologiniai tyrimai ir psichologinė analizė, įvaizdis nėra pastovus ir patvarus reiškinys, jo stereotipiškumas daugiausia remiasi konformistiniu kitų žmonių požiūrių perėmimu ir subjektyvių emocijų išgyvenimu. Pliuralistinėje visuomenėje, dominuojant rinkos santykiams, didėjant žmonių susvetimėjimui ir nepasitikėjimui valdžia apskritai bei kitais žmonėmis, įvaizdis nėra tvirtas žmonių įsitikinimas, o tik besikeičiantis individų požiūris. Todėl kryptingai veikiant, galima įvaizdį formuoti, keisti, nors tai reikalauja nemaža pastangų.

Tad, kas įvaizdį sudaro, kokie veiksniai jį nulemia, koks yra jo pagrindas. Psichologas E. F. Salcheris, tyrinėjęs šį reiškinį, rašo, kad stereotipines nuostatas dažniausiai nulemia šie komponentai:

- „daugiausia grupinė ir mažiausia individuali motyvacija;
- jos pasireiškia greitai, „užbėgant“ įvykiams už akių;
- praleidžiant esminius specifinius požymius;
- ne visada remiantis faktine patirtimi;
- netikrinant ir nekoreguojant;
- objektyviai dažniausiai yra neteisingos;
- neleistinu lygiu apibendrintos;
- iš anksto sustabarėjusios, nejudrios, schematiškos ir sunkiai pasiduodančios įtakai⁷⁹.

Taigi policija, norėdama glaudžiai bendradarbiauti su visuomene, pirmiausia turėtų jautriai reaguoti į visuomenės narių požiūrį, policijos paslaugų, veiksmų, elgesio vertinimą, nes žmonės nebūtinai reaguoja į objektyvius policijos veiklos rodiklius, o būtent pirmiau į jos įvaizdį. Romėnų filosofas Epiktetas (Epiktetos) Hierapolietis (50–138 m.) tiksliai apibūdino šį reiškinį teigdamas, kad „ne daiktų realybė nulemia mūsų mąstymą ir veiksmus, ženkliai daugiau – nuomonė apie šią realybę“.

Ši nuomonė apie realybę formuoja ne tik požiūrį į policiją, bet ir nulemia

⁷⁹ E. F. Salcher. Psychologische Marktforschung. – Berlin–New York, 1978. S. 139.

konstruktyvią ar destruktivią piliečių sąveiką su ja. Mūsų atlikti tyrimai parodė: 30 proc. atsakiusių į mūsų anketą respondentų yra patys pasiryžę užkirsti kelią nusikaltimui, nesikreipdami į policiją; 35 proc. laiko savo pareiga pranešti policijai apie jiems žinomus nusikaltimus; 19 proc. nurodė, kad galėtų būti policijos rėmėjais; 16 proc. nelinkę bendrauti su policija⁸⁰.

Taigi tik platūs policijos moksliniai tyrimai gali padėti išaiškinti tikrą policijos įvaizdį, jos autoritetą ir numatyti, kuria kryptimi turėtų būti organizuojamas jos darbas.

Kuria kryptimi turėtų vystytis policijos ir visuomenės sąveika ir kaip ją prognozuoja turinčių šioje srityje didžiulę patirtį užsienio šalių šios problemos tyrėjai. Pvz.: JAV policijos departamento viršininkas Chilas Nisas, remdamasis tyrimais, diskusijomis su įvairių valstijų teisėsaugos pareigūnais bei įvairių kvalifikuotų autorių, nagrinėjusių policijos prognostines problemas, knygomis: „Nauja policijos darbe“, „Policijos valdymas Amerikoje“, „Policijos valdymas šiandien“, „Dvi kultūros policijos darbe“ ir kitomis, – savo straipsnyje apie teisėsaugos sistemą 2001 metais prognozuoja, jog „teisėsaugos tarnybos privalės rūpintis įtraukti į savo veiklą bendrijas. Be pagalbos, parengtos bendrijos, teisėsaugos sistema negalės atlikti savo funkcijų. Tarnybos įtrauks bendrijas per konsultacines tarnybas, remsis prevencinių renginių plėtojimu, pėsčiųjų patruliavimu, tobulins kontaktus su masinės informacijos priemonėmis, organizuos policijos postus gyvenamuosiuose kvartaluose, įtrauks savanorius ir naudos kitas priemones, orientuotas į vietines bendrijas“⁸¹.

Taigi moksliniai policijos tyrimai gali atlikti ne tik konstatuojamąją, bet konstruktyviąją ir prognostinę funkciją. Daugumos demokratiškos šalių visuomenės institutai intensyviai ieško konstruktyvios visuomenės ir policijos sąveikos. „Geri policijos ir visuomenės santykiai yra labai svarbūs“, – teigia Europos tarybos policijos deklaracijos 16 punktas, – „Jokia policija negali gerai atlikti savo uždavinių be aktyvios moralinės ir materialinės visuomenės pagalbos. Deja, daugumoje valstybių policijos ir visuomenės ryšiai pablogėjo“⁸², – konstatuoja ta pati deklaracija.

Dar viena aktuali visuotinė policijos darbo problema, reikalaujanti gilesnių mokslinių tyrimų ir metodologinės atramos, yra reaktyvi, o ne proaktyvi jos veikla. Policijos darbo lyginamieji tyrimai, atlikti Australijoje, Didžiojoje Britanijoje, Kanadoje, Japonijoje ir JAV, parodė, kad šiose valstybėse 60 proc. policijos darbo skiriama patruliniam darbui, 15 proc. – nusikaltimų

⁸⁰ Plačiau apie tai žr.: R. Tidikis. Policijos ir gyventojų destruktivi ir konstruktyvi sąveika // Kriminalinė justicija. Mokslo darbai. 1996. T. 5. P. 65–73.

⁸¹ Cheel Nees. Policing 2001 // Law and Order, January, 1990. P. 260.

⁸² Cit. Siegfried Franke. Berufsethik für die Polizei. – Münster: Verlag Regensburg, 1991. S. 412.

išaiškinimui, 9 proc. – kelių eismo reguliavimui, 8 proc. – administraciniams reikalams, 1 proc. – nusikalstamumo užkardymui⁸³.

Taigi išties policija dirba *reaktyvų* darbą, t. y. daugiausia reaguoja į asmenų pranešimus apie nusikaltimus, patrulinių tarnybų, nuovadų ar komisariatų gautą informaciją. *Proaktyvi* veikla, saviskata kaip prevencinio darbo rezultatas nėra tokia dažna, kaip reaktyvi, t. y. policija retai dirba savo iniciatyva. Todėl ir Šneideris, nagrinėdamas policijos teorijos problemas, teigia, kad turėtų būti didesnė šių veiklų pusiausvyra. „Praktiškai policijos veikla turi būti skiriama nusikalstamumo profilaktikai“⁸⁴.

Kita aktuali policijos mokslų problema yra policijos kadro politikos problema: policijos pareigūnų atrankos, jų rengimo, asmeninės kultūros, kvalifikacijos, paskirstymo, konfliktų sprendimo, streso įveikimo, profesionalumo formavimosi dėsningumą, socialinio darbo ir paslaugų, teisėtvarkos užtikrinimo veiksmingumo ir daug kitų. Šioms problemoms, kaip rodo literatūra, straipsniai spaudoje, vis daugiau skiriama dėmesio.

Mokslininkai, charakterizuodami socialinių darbuotojų, tarp jų teisėsaugos bei teisėtvarkos pareigūnų, profesijos būdingus ir pageidaujamas bruožus, kaip svarbiausius išskiria tokius:

- įvairių visuomenės veiklos sričių sistema, kurios prasmė arba socialinis tikslas – tenkinti visuomenės narių poreikius;
- žinių apie šiuos poreikius ir jų tenkinimo būdus sistema ir jos plėtojimo bei vystymo procesas;
- profesionali subkultūra, kurios tikslas ugdyti, socializuoti ir organizuoti šios subkultūros narius, kurie būtent ir tarnauja visuomenei;
- vertybių sistema, teikianti profesionalaus elgesio pagrindus ir gaires;
- socialinių darbuotojų kaip ekspertų, kuriems suteikiama plati autonomija ir atpildas už darbą, visuomeninis pripažinimas⁸⁵.

Nors kiekviena veiklos sritis gali būti specializuota pagal tikslus ir paskirtį, tačiau, ypač policijos, profesinė veikla turi daugybę specifinių bruožų, kuriuos nagrinėti tik praktinės patirties požiūriu nepakanka. Todėl reikalaujama fundamentalaus mokslinio pagrindimo, papildomų, mokslškai argumentuotų ir susistemintų žinių.

Tokios žinios turi būti orientuotos ne tik į dabartį, bet ir į ateitį, kadangi, keičiantis visuomenės struktūrai, socialiniams santykiams, keisis ir policijos darbo kryptys, policijai teks spręsti ne tik naujas, bet ir sudėtingesnes problemas.

⁸³ D. H. Bayley. What works in Policing. – New York–Oxford, 1998.

⁸⁴ H. J. Schneider. Teoria policiji... S. 14.

⁸⁵ D. Pierce. Social work and Society. An introduction. – New York: Longman Inc., 1989. P. 26.

Vokiečių mokslininkas H. J. Šneideris prognozuoja, kad įvyks permainos šeimos ir santuokos institutuose, keisis vaikų elgesys (daugiau vaikų bus nepilnose šeimose, didės moterų samdomas darbas), didės piliečių mobilumas (galimybė keliauti), kontaktai su kitų kultūrų ir vertybių sistemomis, didės tarpininkų įvairumas ir greitesnis pasikeitimas informacija, didės asmenybės šansai lavintis, augs visuomeninis bendravimas ir intensyvės informacijos kontrolės mechanizmų kūrimas. Tokio pobūdžio visuomenės struktūros pasikeitimai skatins įvairiapusiškesnius poelgius, bet taip pat atneš ir žalos, jie bus susiję su nusikalstamumo vystymusi. Nusikalstamumas augs masiškai, taip pat keisis jo kokybė bei struktūra, augs nusikaltimų skaičius panaudojant prievartą, ypač jaunimo. Visuomenė norės turėti informacijos apie nusikaltimus, dalis tarpininkų, neatsilaikę prieš visuomenės „terorizavimą“, nebeteiks žinių apie nusikaltimus. Dėl to nusikalstamumo grėsmė ir jo baimė augs. Gyventojai daugiau patirs prievartos artimoje visuomeninėje aplinkoje, taip pat ir valstybės taikomą prievartą. Taigi policijai taps neįmanoma valdyti tokią situaciją tradicinėmis priemonėmis. ... Policijos veikla turi būti labiau nukreipta į informacijos rinkimą, jos analizę ir perdavimą. Svarbesnį vaidmenį vaidins moterys, o policija specializuosis į viešąją, kriminalinę ir kelių policiją. Europinio saugumo sistemoje svarbiu tampa įdarbinimas ūkio sektoriuje, privačiose, asmenų apsaugos, inkasacijos, bankų, prekybos verslo draudimo institucijose, oro uostų kontrolėje ir kitose apsaugos srityse.

Todėl prognozuojama, kad visas šias policijos veiklos sritis galės sėkmingai kontroliuoti policijos pareigūnai, turintys akademinį išsilavinimą. Vokietijoje, pvz.: dominuoja tendencijos, remiančios mokslinį ir profesinį išsilavinimą, daroma išvada, kad universitetinis policijos išsilavinimas gali padėti atsakyti į privataus verslo firmų iššūki⁸⁶.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad policijos teorijos kūrimas turi specifinį ir savarankišką tyrimo objektą, pakankamai fundamentalias pozicijas, viena vertus, ir aktualų įvairiapusį socialinį veiksmingos policijos veiklos praktikos poreikį, antra vertus.

Epizodiniai, lokaliniai kitų mokslų policijos teisės ir veiklos tyrimai taps veiksmingi tik tada, kai policijos mokslas juos integruos į kompleksinę policijos teoriją ir iš šių pozicijų konstatuos ne tik realią padėtį policijoje, bet ir galės prognozuoti jos vystymosi dėsningumus, remdamasis visuomenės raidos reikmėmis.

⁸⁶ H. J. Schneider. Teoria policiji... S. 15–16.

11. SOCIALINIO DARBO METODOLOGINIAI ŠALTINIAI

Gamta suteikė žmogui poreikį rūpintis kitais žmonėmis.

Markas Aurelijus

Socialinio darbo metodologija, teorija ir metodika kaip naujo socialinio mokslo šaka bei sudėtinės jos dalys yra tapsmo būsenoje. Todėl aktyviai ieškoma savų koncepcijų, paradigmu ir šio besivystančio mokslo socialinio, filosofinio, sociologinio–politinio, sociologinio, psichologinio, pedagoginio, etinio pagrindimo. Socialinio darbo teorija – multidisciplininė, integruojanti socialinės psichologijos, asmenybės psichologijos, sociologijos, edukologijos, etikos, teisės, antropologijos, psichiatrijos ir kitų mokslų idėjas.

Socialinis darbas – specifinė profesinės veiklos rūšis, teikianti žmogui valstybinę ir nevalstybinę pagalbą, siekiant užtikrinti socialinį, kultūrinį ir materialinį jo gyvenimo lygį, suteikti pagalbą žmogui, šeimai ar žmonių grupei asmenybės orumui palaikyti ir laisvai jai vystytis – numatyta Žmogaus teisių deklaracijoje.

Socialinio darbo metodologija – socialinio darbo principų ir jo individualiu, grupiniu ar bendrijos lygiu organizavimo būdų, pagrįstų mokslinių tyrimų rezultatais, sistema.

Socialinis darbas pirmiausia yra žmonių veikla, per kurią jie gauna tai, ko stinga, – psichoterapinį, psichologinį, pedagoginį, teisinį, dorovinį ir kt. poveikį. Tai prakseologijos (sėkmingos ir tikslingos veiklos teorijos) kūrimas moksliniais metodais. Todėl svarbiausios problemos yra rasti maksimaliai rezultatyvų būdą socialiniam darbui organizuoti ir nustatyti šio darbo efektyvumo kriterijus. Šios dvi problemos išreiškia pagrindinį metodologinį socialinio darbo principą: teorinių žinių ir praktinės veiklos vienvėžį¹.

Kitos problemos – kitų mokslų teorinių bei praktinių (empirinių) ir specifinių socialinio darbo metodų panaudojimo technikos tobulinimo galimybių tyrimas, taip pat profesinės patirties apibendrinimo ir inovacinių metodų diegimas socialiniame darbe.

¹ Plačiau žr.: Социальная работа. – Ростов–на–Дону: Феникс, 2000. С. 206–248.

Iš teorinių bendramokslinių metodų, kuriuos socialiniai darbuotojai taiko savo darbe netiesiogiai, tik priimdami konkrečius sprendimus tam tikromis sąlygomis, minėtini: lyginimo, analizės, idealizacijos, apibendrinimo, indukcijos, dedukcijos ir kt. Iš praktinių (empirinių): biografinis, interviu, oficialių ir asmeninių dokumentų (autobiografijų, dienoraščių, memuarų ir kt.) kokybinės ir kontentanalizės, stebėjimo ir kt. Be jų, *specialūs socialinio darbo metodai*: konsultavimo, socialinio subjekto ir tyrėjo modeliavimo socialinių ryšių, socialinio darbo efektyvumo vertinimo, darbo sąnaudų vertinimo, prognozavimo, ekspertizės ir kiti darbo bei tyrimo metodai.

Be minėtų metodų, svarbūs *psichologinės–pedagoginės korekcijos ir ugdymo metodai*: humanistinė terapija, geštalto terapija, emocinė racionalioji terapija, pokalbiai, diskusijos, vaidybiniai žaidimai, situacijų svarstymai, konfliktų analizė ir jų sprendimas, įtaigos, informavimo, įtikinimo, skatinimo, perspektyvos formavimo ir daugelis kitų.

Visų šių metodų analizė, jų panaudojimo praktikoje eksperimentavimas ir efektyvumo tyrimas, jų ekstrapoliacija iš kitų mokslų į socialinio darbo teoriją ir praktiką yra vienas iš svarbiausių šio darbo metodologinių šaltinių.

Metodologinės ir teorinės socialinio darbo ištakos yra XIX a. pabaigoje ir jos siejamos su Meri Elen Ričmond šių idėjų propagavimu JAV. 1898 m. Ričmond iniciatyva buvo įsteigta nacionalinė taikomosios filantropijos mokykla ir parengta knyga „Draugiškas vizitas pas beturčius: vadovas dirbantiems su labdaros organizacijomis“, kurioje buvo išdėstyti mokslškai pagrįsti socialinio darbo metodai. Kitoje knygoje „Socialinės diagnozės“, išėjusioje 1917 m., išdėstytas metodas pavadintas „socialinio darbo individualus metodas“. Šios Ričmond knygos tapo svarbiausiomis mokymo priemonėmis JAV ir Europos mokymo įstaigose.

Įdomu pažymėti, kad pagal amerikiečių individualizmo ideologiją neturtingumas buvo nagrinėjamas kaip liga, individo negebėjimas savarankiškai ir nepriklausomai organizuoti savo gyvenimo. Klientas buvo traktuojamas kaip ligonis, ir socialinio darbuotojo uždavinys buvo suvedamas į individo „socialinį gydytojavimą“, turint tikslą parengti globojamą asmenį savarankiškai spręsti savo problemas.

Socialinio darbo pagrindu tapo medicininis modelis, kurį galima būtų paaiškinti kaip socialinio darbuotojo ir kliento sąveiką, derinant tokius struktūrinius elementus: faktų rinkimas – socialinė diagnozė – socialinė terapija.

Svarbiausia socialiniame darbe buvo laikoma nustatyti socialinę diagnozę, kuri tampa išėities pozicija, parenkant pagalbos individui arba šeimai

metodą. Todėl svarbu įvertinti kiekvieną atvejį atskirai, vadovaujantis jo vidaus sąlygomis. Diagnozė turi būti moksliskai pagrįsta ir skirtis nuo tų bendrųjų moralinių kriterijų, kuriais iš esmės vadovavosi labdaringos organizacijos. Socialinė diagnozė numatė tiek kliento asmenybės, tiek jo socialinės padėties vertinimą. Socialinio darbuotojo uždavinys pakeisti tiek patį individą, suradus jame pačiame resursų, tiek ir socialinę aplinką.

Tuo remiantis buvo išskirti du pagrindiniai metodai: *šalutinio ir tiesioginio gydymo*.

Salutinis metodas naudojamas veikiant socialinę aplinką, norint pakeisti jos įtaką kliento gyvenimiškajai situacijai naudinga jam kryptimi.

Tiesioginis metodas nukreiptas į poveikį pačiam klientui – siūlymais, patarimais, įkalbinėjimais, taip pat racionaliomis diskusijomis (traukiant klientą į sprendimo rengimą ir priėmimą).

Taigi šių metodų (tiesioginio ir šalutinio) efektyvumui tirti ir realizuoti remiamasi psichologiniu ir sociologiniu metodologiniu požiūriu.

Ričmond idėjos pastūmėjo socialinio darbo teorinės mokyklos ir koncepcijos raidą. Istoriskai praeityje žinomiausios socialinio darbo teorijos mokyklos buvo dvi: *diagnostinė ir funkcinė*.

Diagnostinė mokykla JAV buvo kuriama naudojant medicininį modelį socialinio darbuotojo ir kliento sąveikoje. Tačiau ją stipriai paveikė Z. Froido (Freud) teorija, todėl pagrindinis dėmesys buvo sutelktas tik į vidinį kliento pasaulį, ignoruojant socialinės aplinkos poveikį. Taip pat pagrindinis dėmesys buvo sutelktas į diagnozę. Buvo tvirtinama, kad reikia surinkti kuo daugiau objektyvių duomenų, net nuo kliento vaikystės, ir pagal tai vertinti asmenybę. Socialinės situacijos vertinimas tapo antraeilium dalyku. Tikslas šiuo atveju tampa tik pagalba kliento asmenybei prisitaikyti (adaptuotis) prie esamos aplinkos.

Kita *funkcinė socialinio darbo kryptis* savo vystymąsi siejo su socialine aplinka ir pagalbos asmenybei procesu, ne gydymu. Didžiausios įtakos šiai kryptčiai turėjo austrų psichoanalitiko O. Ranko (O. Rank), o vėliau – humanistinės psichologijos atstovo K. Rodžerso (K. Rogers) idėjos.

Funkcinės mokyklos pagrindinė idėja buvo sukelti kliento norą keistis, jo gebėjimą pagalbai priimti. Be to, skirtingai nei diagnostinės mokyklos, šios krypties atstovai pagrindinį dėmesį skyrė ne ankstyviems kliento vaikystės išpučiams ir tiksliai diagnozei nustatyti, o asmenybės pokyčių proceso pradžiai. Funkcinė mokykla pasiūlė originalią pagalbos organizavimo metodiką – jos pateikimą ir priėmimą. Pagrindinis akcentas buvo skiriamas tokioms sąvokoms, kaip struktūra ir procesas, taip pat teisingiems darbuotojo

ir kliento tarpusavio santykiams nustatyti. Iš Džono Diuji (J. Dewey) teorijos buvo paimta asmenybės apsisprendimo idėja – kliento teisė pačiam spręsti. Taigi buvo pereita prie šiuolaikinio socialinio darbo esmės sampratos ir atsisakyta autoritarinių ir formalių santykių.

Lemiamą reikšmę funkcinės mokyklos teorinės bazės raidai turėjo V. Robinsono (Robinson) knyga „Individualios socialinės psichoterapijos keitimo psichologija“, išleista 1930 m. Klientas čia statomas pagalbos suteikimo proceso centre, pats pasirenka temą savo praeičiai svarstyti, ir tai yra svarbiausia socialiniam darbuotojui. Pagrindinė pagalbinė priemonė asmenybei keistis yra socialinio darbuotojo ir kliento santykių dinamika.

Skirtingai nei diagnostinės mokyklos, funkcinės mokyklos atstovai manė, jog pats klientas save pažįsta geriausiai, tad pats ir pajėgs savo problemą diagnozuoti. Socialinis darbuotojas atsako už pagalbos teikimo procesą ir gerus santykius su klientu.

Funkcinės mokyklos atstovai skiria nemaža dėmesio humanistinės psichologijos idėjoms, tarp jų JAV psichologo A. Maslou (A. H. Maslow) saviaktualizacijos sampratai bei vokiečių ir JAV psichologės Karinos Horni (K. Horney) idėjai, jog žmogus visada siekia kažko pozityvaus ir yra nuolat augantis bei besivystantis. Asmenybės vystymąsi funkcinė mokykla traktuoja kaip tikslą ir kaip procesą. Ženklią įtaką asmenybės raidai turi socialinė aplinka, kuri gali šį procesą skatinti arba jam trukdyti. Be socialinio, taip pat svarbūs yra kultūriniai ir ekonominiai veiksniai. Be to, ši mokykla teigia, kad pats individas turi jausti atsakomybę už savirealizaciją. Individas sąveikoje su aplinka sukuria tam tikrus savo elgesio modelius, kurie gali išlikti visą gyvenimą. Šiuos modelius nagrinėti būtina, norint suprasti, kaip individas keičiasi ir vystosi. Socialinio darbuotojo uždavinys yra sudaryti geriausias sąlygas, užtikrinančias kliento tobulėjimą jo norima kryptimi.

Funkcinės mokyklos atstovai tvirtina, kad formaliai pažinti kito žmogaus „Aš“ neįmanoma. Todėl būtina sukurti tokius santykius, kad pats klientas atsiskleistų. Socialiniam darbuotojui būtina gerai pažinti patį save, užsiimti savižina ir saviugda, išmanyti jų metodiką, kad būtų galima kitiems patarti. Antra vertus, studentas, besirengiantis socialiniam darbui, turi būti aktyvus, jaučiantis, mąstantis ir veikiantis, turi dalyvauti moksliniame tiriamajame darbe, mokėti pažinti ir apibendrinti savo ir kitų studentų, darbuotojų gyvenimiškąją patirtį.

Tarp šiuolaikinių socialinio darbo tyrimų aktuali yra *sisteminio-teorinio požiūrio koncepcija*, kurioje interakcijos, transakcijos ir socialiniai procesai nagrinėjami kaip priežasties–padarinio priklausomybė. Kiekvienas

žmogus yra kelių sistemų dalyvis – šeimos, draugų, mokyklos ar darbo kolektyvo. Visi jie daro įtaką, ir į tai būtina atsižvelgti dirbant su klientais. Be to, žmogus iš vaikystės yra susidaręs tam tikras savo elgesio nuostatas, pagal kurias, kaip nerašytą scenarijų, veikia, lemia savo gyvenimą.

Ne mažiau socialiniame darbe ir jo tyrimuose svarbi socialinio veikimo koncepcija. Kiekvienas žmogus yra dviejų pradmenų – biologinio ir socialinio nešėjas. Žmogiškieji veiksniai kaip aktyvi saviorganizacijos sistema (plačiau žr. „Sinergetika“), socialiniu aspektu reguliuojama simboliškai – kalba, tradicijomis, normomis, vertybėmis, lemiančios individualius veiksmus. Tačiau žmogaus veiksmus, be socialinių santykių ir vertybių, taip pat lemia sąmonė, nuo kurios neretai priklauso ir sąmoningi veiksmai. Taip pat šie veiksniai tampa nepriklausomi nuo socialinės aplinkos. Individas nesąmoningai orientuojasi į kitų žmonių atsakomąsias reakcijas savo elgesiu.

Taigi socialiniam darbuotojui būtina išmanyti ne tik socialinio darbo teoriją ir metodiką, bet ir apie visuomenę, jos kultūrą, teisinius įstatymus, egzistuojančias visuomenės ir moralės normas bei vertybes. Antra vertus, taip pat būtina atsižvelgti ir į biologines veikiamo žmogaus ypatybes, t. y. fizines ir psichines jo savybes, kurios, kaip ir socialiniai veiksniai, lemia jo elgesį. Be to, socialinio darbo efektyvumas priklauso ne tik nuo socialinio darbuotojo žinių kiekio, bet ir nuo mokėjimo jas taikyti praktikoje, nuo darbo su žmonėmis meistriškumo. Todėl šio darbo patirtis taip pat reikalauja apibendrinimų ir gilesnių tyrimų, nes teorija tai ir yra šia prasme apibendrinta praktika.

Žmogaus socialinė veikla, jo aktyvumas dažnai susiduria su įgimtų savybių ir socialinių galimybių jas realizuoti, individo ir grupės ir kt. konfliktais (plačiau žr. „Socialinio konflikto paradigma“). Pvz.: jaunas žmogus, kupinas jėgų, energijos, svajonių apie laimingą šeiminių gyvenimą ir gerovę, susiduria su socialiniais sunkumais tai įgyvendinti dėl lėšų stygiaus, dėl išsilavinimo, kvalifikacijos įgijimo sunkumų, dėl mėgstamo darbo negavimo ar praradimo ir t. t. Taigi čia susiduria „paaukštintos“ išsvajotos viltys, poreikiai ir ribotos socialinės galimybės jiems patenkinti.

Dar viena iš aktualių problemų yra *situacinių analizių nagrinėjimo koncepcija*, kuri atskleidžia žmogaus padėtį tam tikrose aplinkybėse. Situacija yra suprantama kaip „padėtis, visuma sąlygų, aplinkybių, turinčių įtakos gyvenimo būdo dinamikai tam tikru laikotarpiu, taip pat determinuojančių gyvenimo procesą. Situacijos sąvoka skirta vienai būsenai arba gyvenimo būdo formai atriboti nuo kitos“².

² Словарь-справочник по социальной работе. – Москва: Юрист, 2000. С. 303.

Išskiriama keletas situacijų rūšių, kurios vienaip ar kitaip determinuoja individo gyvenimą, lemia jo vertybines orientacijas bei išgyvenimus.

Gyvenimiška situacija – sąvoka, apibūdinanti įvairius žmogaus gyvenimo proceso periodus, kuriems daugiau ar mažiau būdinga pastovi struktūra, turinys ir gyvenimo būdo procesų judėjimo kryptingumas.

Konkreči istorinė situacija – sąvoka apie tam tikro visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo visuomeniškai svarbius parametrus su jiems būdingu socialinių problemų ir uždavinių rinkiniu, su specifine jų sprendimų visuma.

Lokaliai grupinė situacija – sąvoka, apibendrinanti specifines sąlygų ir procesų kompozicijas, kurias tam tikros bendruomenės atstovai atgamina ir palaiko arba bando keisti. Sąvoka gali būti taikoma žmonių, priklausančių vienai teritorinei, socialinei–profesinei, organizacinei bendrijai, gyvenimo būdo analizei.

Probleminė situacija – sąvoka, reiškianti tokią individualiu, grupiniu, socialiniu lygiu sociokultūrinio gyvenimo būseną, kai dėl endogeninių (vidaus) arba egzogeninių (išorės) veiksnių nusistovėję gyvenimo būdo procesai, žmonių tarpusavio santykiai, jų dinamiški ryšiai su aplinka pasirodo negrįžtamai sugriauti, o mechanizmai balansui atstatyti prarasti. Atsiranda būtinumas peržiūrėti (net iki atsisakymo) pirmines sociokultūrinės vertybes, priimtas normas, kadangi, pasikeitus aplinkybėms, jos praranda sociokultūrinės tvarkos palaikymo priemonių funkcijas, patikimus orientyrus.

Sunki gyvenimiška situacija – situacija, objektyviai sugriaunanti piliečio gyvenimą (invalidumas, negebėjimas apsitarnauti dėl senyvo amžiaus, ligos, dėl tapimo našlaičiu, beglobiu, dėl nepakankamo apsirūpinimo, bedarbystės, neturėjimo gyvenamosios vietos, konfliktų, žiauraus elgesio šeimoje, vienvietės ir t. t.), kurios jis negali įveikti savarankiškai.

Kaip situacinės analizės rezultatas yra atskleidžiama tiek socialinių, tiek psichologinių kolizijų įtaka individui. Todėl tam tikrų situacijų nagrinėjimas gali būti socialinių tendencijų, visuomeninių normų ir vertybių kaitos arba žmogaus išgyvenimų nagrinėjimo objektas.

Socialinio darbo moksliniai tyrimai nėra savitiksliai, jų subjektai nėra tik mokslinius darbus rengiantys žmonės (pvz.: magistrantai ar doktorantai). Geri darbuotojai, savo profesinėje veikloje taip pat norėdami diegti įvairias inovacijas, gauti grįžtamąją informaciją apie jų veiklos efektyvumą, naudojami mokslinio tyrimo metodais. Deja, kaip rašo Karole Saton (Carole Sutton): „net ir šiandien daugelis darbuotojų atstupsti traukiasi nuo duomenų rinkimo, juo nepasitiki, nes mano, kad rinkti duomenis, tarkim, apie savo darbo veiksmingumą, vadinasi, patiems menkinti savo darbą; jie nemano, kad tokiu būdu bandoma parodyti, jog įgyvendinama atskaitomybė... Gal darbuotojams

nejauku dirbti su skaičiais, tačiau atėjo laikas, kai praktika turi remtis faktais³.

M. Herbert⁴ specialiai parašė vadovėlį, kuris padeda praktiniams darbuotojams atlikti profesinius tyrimus. Norėdami geriau suprasti tyrimo proceso struktūrą ir jos tam tikrus elementus, pateikiame šios autorės rekomenduojamą schemą (žr. 6 schemą).

Tiriant žmonių individualius bruožus ir savybes, susiduriama su daugeliu sunkumų, pirmiausia su imčių problema, t. y. kiek reikia iširti respondentų, kad gautume objektyvius, patikimus duomenis, kurių pagrindu galėtume daryti apibendrinamąsias išvadas, išaiškintume tipinius tam tikros žmonių grupės bruožus, nustatytume būdingus dėsningumus.

K. Sutton (Carole Sutton)⁵ nurodo imties, validumo ir patikimumo sunkumus socialinio darbo tyrimuose. Retai, ypač praktiniame darbe, įmanoma išmatuoti visus reiškinio aspektus. Pvz.: siekiant nustatyti tam tikros problemos, tarkim, vienvakcūnų dažnumą, neįmanoma apklausti kiekvieno bendruomenės žmogaus. Užuo klausinėję kiekvieną, apklausiate tos bendruomenės narių imtį ir, remdamiesi toje imtyje nustatytu dažnumu, darote išvadą apie problemos dažnumą toje bendruomenėje. Juo imtis mažesnė, juo blogiau ji atskleis bendruomenės situaciją.

Antra validumo problema. Labai sunku būti tikriems, kad naudojamas testas ar anketa iš tikrųjų matuoja tai, ką norima išmatuoti. Taigi validumo klausimas sudėtingas, o konkretaus matavimo rezultato validumas dažnai abejotinas, pvz.: ar O₂ testai išties gali matuoti intelektą?

Trečia patikimumo problema. Patikimumas susijęs su naudojamo metodo stabilumu ir priklausomumu. Patikimo, tarkim, depresijos testo rezultatai, apskritai bus tokie patys nepaisant, kas ir kokiomis sąlygomis testuos.

Taigi iš to matyti, kad gauti duomenys gali turėti tik tikimybinę vertę, ir negalima jų absoliutinti.

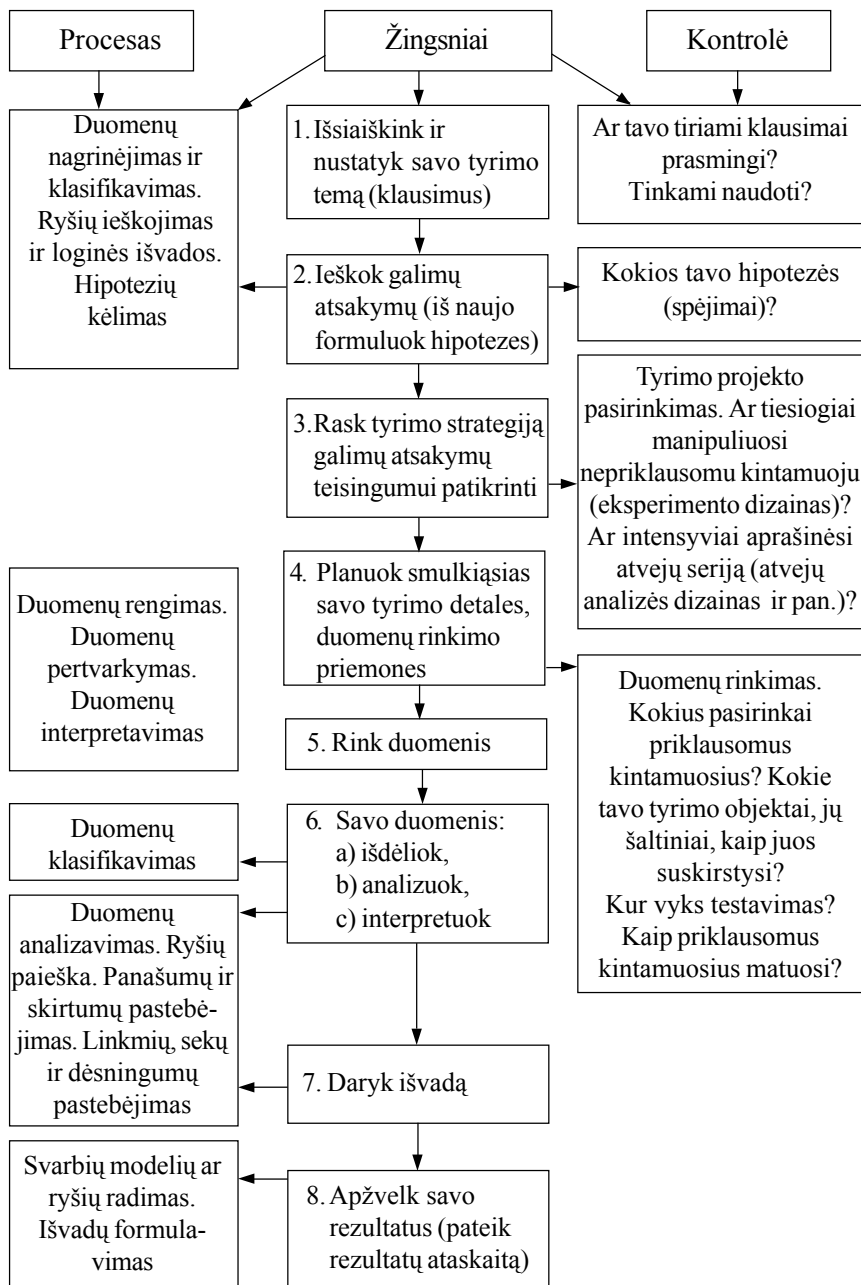
Čia išdėstytos socialinio darbo sampratos bei istorinio vystymosi idėjos ir problemos bei kitų mokslų (anksčiau aptartos filosofijos, sociologijos, mokslotyros) socialinių tyrimų paradigmos, perkeltos į specifinį socialinio darbo proceso tyrimą bei nagrinėjimą ir adaptuotos, sudaro tuos metodologinius mokslinių tyrimų šaltinius, kuriais remiantis bei siejant juos su dabarties socialinėmis reikmėmis suteikiama išieities pozicija mokslinių tyrimų organizavimui, kuriant socialinio darbo teoriją ir metodiką.

³ C. Sutton. Socialinis darbas, bendruomenės veikla ir psichologija. – Vilnius, VU Specialiosios psichologijos laboratorija, 1999. P. 186.

⁴ Žr.: M. Herbert. Planning a Research Project. – Cassell, 1990.

⁵ C. Sutton. Socialinis darbas... P. 191.

6 schema. Tyrimo procesas (M. Herbert, 1990)

11.1. Socialinio darbo etiniai principai

Žmogus be principų ir be valios panašus į laivą, kuris neturi vairo ir kompasos, jis keičia savo kryptį keičiantis vėjui.

S. Smailsas

Žmoniškumas – gebėjimas dalyvauti kitų žmonių likimuose.

I. Kantas

Darbas su žmonėmis reikalauja ne tik gerų santykių su jais, bet ir šių santykių nagrinėjimo. Todėl aptarsime šio darbo etinius principus.

Socialinio darbo etika yra daugiau ar mažiau savarankiška profesinės etikos sritis, nagrinėjanti socialinio darbo dorovės turinį, aiškinanti žmogiškosios moralės principų įgyvendinimo specifiką socialinio gyventojų aptarnavimo sferoje, taip pat pagrindžianti socialinių darbuotojų veiklos ir jų santykių su klientais etinius orientyrus, principus, priedermes ir funkcijas.

Taigi socialinio darbo turinys ir procesas praturtinamas dorovinėmis vertybėmis, užtikrina bendravimo santykių veiksmingumą, kelia socialiniams darbuotojams sėkmingo poveikio reikalavimus ir priedermes, įgyvendina ir įtvirtina bendravimo kultūrą, formuoja klientų doros orientacijas, socialinių reiškinių dorovinius vertinimo kriterijus ir nuostatas.

Tarptautinė socialinių darbuotojų federacija (*International federation of social workers*) 1994 m. priėmė Socialinio darbo etinių principų deklaraciją⁶, kuria reikia vadovautis sprendžiant profesinės etikos problemas, atsirandančias veiklos procese. Remdamasi šia deklaracija, Lietuvos socialinių darbuotojų asociacija 1998 m. parengė Lietuvos socialinių darbuotojų etikos kodeksą.

Šiuose dokumentuose pabrėžiama socialinio darbuotojo dorovinė atsakomybė klientui, bendravimo su jais taisyklės ir elgesio reikalavimai, nurodymai, ką, vykdydamas savo profesines priedermes, socialinis darbuotojas turi daryti ir ko nedaryti, kokiu pagrindu turi palaikyti santykius su bendradarbiais, kitais specialistais ir darbdaviais. Pabrėžiami ir tam tikri etiniai orientyrai: pagarba klientui, jo orumui, teisė jam laisvai apsispręsti, santykių su klientu grindimas nuoširdumu bei dėmesingumu.

⁶ The ethics of social work principles and standards. – Oslo, 1964.

⁷ Lietuvos socialinių darbuotojų etikos kodeksas. – Vilnius: Lietuvos socialinių darbuotojų asociacija, 1998.

Tačiau šiuose dokumentuose nėra plačiau aptarta, kokiais etiniais principais ir orientyrais socialinis darbuotojas turėtų remtis šiame darbe, kokios bendravimo vertybės ir normos turėtų vyrauti.

Išstudijavus įvairių profesijų etikos kodeksus galima daryti išvadą, kad jų kryptis yra arba deontologinė, arba akseologinė. *Deontologinės* krypties kodeksuose dėmesys skiriamas socialinių darbuotojų pareigybėms ir iš jų per priedermes išplaukiantiems norminio elgesio moraliniams reikalavimams. *Akseologinės* krypties etikos kodeksuose svarbiausia dorovinių vertybių sistema, gėrio kūrimas ir blogio įveikimas. Juose atspindi subjekto dorovinių santykių nuostatos, jo dorovinės sąmonės vidaus imperatyvai ir su tuo susiję interiorizuoti, visuotinai pripažinti, moralės principai.

Taigi deontologinės krypties kodeksai yra labiau norminio, o akseologinės krypties – labiau vertybinio pobūdžio. Pirmieji kodeksai atspindi ne tik dorovinių santykių turinį, bet ir formalias tarnybines funkcijas bei privalomas priedermes, kurias pažeidus gali būti taikomos administracinės nuobaudos (sankcijos). Antrieji kodeksai darbuotoją nukreipia į savo dorovinių vertybių, charakterio bruožų, moralės nuostatų individualią išraišką, į savo dorovinių jausmų kitiems žmonėms įgyvendinimą. Deontologinės krypties kodeksai kelia daugiau bendrus tarnybinius pareiginius ir norminius principus bei reikalavimus, o akseologinės krypties kodeksai kelia grynai moralės principų įgyvendinimo reikalavimus.

Moralės principai yra viena iš dorovinės sąmonės formų, kurioje moralės reikalavimai išreiškiami labiausiai abstrakčiai. Bendro doro elgesio normos nurodo asmens poelgius, o moralės principai atskleidžia vieno ar kito poelgio dorovinį turinį, nusako visuomenės sąmonės sukurtų žmogaus dorovinių reikalavimų esmę, dorovinių santykių su kitais žmonėmis paskirtį. Moralės principai pateikia žmonėms bendrų veiklos orientyrų ir paprastai tampa jų doro elgesio vertinimo kriterijais.

Skyriaus paskirtis – apibendrinti ir išanalizuoti tuos etinius principus, kurie socialinį darbuotoją nukreiptų ne į formalius, valdiškus, oficialius, o į dorovės santykius su jo globojamu klientu, kurie užtikrintų dorą partnerystę, sudarytų sąlygas abipusiai doroviškai tobulėti.

Toliau nagrinėsime pagrindinius etinius principus, kurių veiksmingumas yra patikrintas ir patvirtintas pedagoginiame psichologinio poveikio, socialinio darbo dorovės santykių bei bendravimo procese.

Aptarsime pagrindinius, t. y. žmoniškumo, meilės ir atjautos, altruizmo, lygiateisiškumo, tolerancijos ir pagarbos principus.

Žmoniškumo principas

Žmoniškumas (humaniškumas) dažnai suprantamas kaip „moralės savybė, išreiškianti humanizmo principą pritaikant jį kasdieniuose žmonių santykiuose. Jis aprėpia daugelį savybių: palankumą, pagarbą žmonėms, užuojautą ir pasitikėjimą jais, kilnumą, pasiaukojimą dėl kitų, taip pat suponuoja kuklumą, garbingumą, nuoširdumą“⁸.

Ši samprata yra ne visiškai tiksli. Žmoniškumas, nors aprėpia daugelį tam tikrų savybių, yra ne tik žmogaus dorovinė savybė, bet ir charakterio bruožas. Šiai sąvokai neabejotinai priskiriamos visos teigiamos žmogaus charakterio savybės, išreiškiančios jo socialumą, dvasingumą, solidarumą, gailėstingumą, palankumą, gerumą, sąžiningumą, teisingumą, dorumą ir t. t. Pvz.: teisingumas yra elementaraus žmoniškumo pagrindas. Jei nėra teisingumo, tai nedaug ir žmoniškumo. Antra vertus, žmoniškumas susijęs su atsakomybe. „Būti žmogumi, – teisingai rašė A. de Sent–Egziuperi, – tai kaip tik ir reiškia būti atsakingam“⁹. Taigi atsakomybė už kitą žmogų ir yra žmoniškumo išraiška. Be to, žmoniškumas labai susijęs su žmogaus sąžiningumu. Neatsitiktinai, žmogui pasielgus nežmoniškai, jis kaltinamas individualizmu, egoizmu, godumu, šykštumu, išžūlumu, žiaurumu, šiurkštumu, abejingumu, ir apeliuojama į jo sąžinę. Iš tikrųjų sąžinė – gėrio ir blogio suvokimas, vidinis išgyvenimas to, kas taurina arba skurdina žmogų, kelia arba žemina jo orumą. Sąžinė – dorovinis žmogaus jautrumas, empatija, išgyvenimai ir atsakomybė už kito žmogaus likimą. Sąžinė – vidinis žmogaus elgesio kontrolierius ir teisėjas, žmoniškumo balsas žmoguje. Ji pažadina žmogaus gėdos, kaltės, atsakomybės, savigraužos jausmus.

Žmoniškumas aprėpia žmogaus įsitikinimus, jo nuomonę, vertinimus, emocijas ir jausmus, tačiau labiausiai pasireiškia jausmais ir emocijomis.

Žmoniškumas dažnai tapatinamas su žmogiškumu. Tai artimos sąvokos, bet nevienareikšmės. Žmogiškumas yra visa tai, kas būdinga žmogui, t. y. ir teigiamos, ir neigiamos savybės. Žmogui būdinga ir ydos, ir silpnybės, net iškrypimai. Nors visa tai yra žmogiška, tačiau nežmoniška; tai – žmoniškumo antipodai. Ne visa, kas yra žmogiška, yra ir žmoniška, tačiau visa, kas yra žmoniška, yra ir žmogiška.

Taigi žmoniškumo charakteristika susijusi ne su fiziniu, bet su socialiniu, dvasiniu žmogaus apibūdinimu, ne su ydomis ar silpnybėmis, bet su dvasios turtingumu, doroviniu tyrumu. Socialinio darbo subjektas per žmonišk-

⁸ Словарь по этике. Под. ред. И. С. Кона – Москва: ИПЛИ, 1975. С. 347.

⁹ A. de Sent–Egziuperi. Žemė žmonių planeta. – Vilnius, 1962. P. 117.

kus santykius su klientu ne tik išreiškia save, savo dvasinį pasaulį ir savo dorovines nuostatas, bet ir formuoja savo ir kliento žmoniškumus. Socialinio darbuotojo kaip žmogaus „asmenybės dvasinis turtingumas šiems santykiams suteikia aktyvų, įprasmintą, tikslingą pobūdį. Ir priešingai, žmogaus dvasinis skurdumas jiems suteikia, nors dažnai aktyvų, bet primityvų, vartotojišką pobūdį... Žmogaus dvasinis skurdas pirmiausia yra jo prasto intelektualinio ir jausmų pasaulio išsivystymo rezultatas. Kai žmogus menkai išsivystęs intelektualiai, nesugeba susidaryti savo požiūrio į gerį, tiesą, grožį, jis tampa nesavarankiškas, ribotas. Jame išsikeroja konformiškumas, ir jis neišvengiamai tampa aplinkybių vergu. Toks žmogus nepastebi kito žmogaus dvasinio ir elgesio grožio, apskritai žmogiškų tarpusavio santykių. Į gyvenimą žiūri vartotojiškai: ką galima iš jo paimti, bet ne ką jam duoti. Toks žmogus gyvena tik dėl savęs, tik sau. Ši vartotojiška pozicija rodo jo dorovinę orientaciją¹⁰.

Toks socialinis darbuotojas, net jeigu jis būtų profesiskai pasirengęs, vargu ar galės teigiamai veikti kitą žmogų. Kitas žmogus jam yra ne tikslas, o tik priemonė.

Žmoniškumas (humanizmas) kartais tapatinamas su humanizmu. Šios sąvokos yra panašios, bet ne sinonimai. Žmoniškumas yra dorovės ir etikos sąvoka, o humanizmas – bendra sociologinė sąvoka, atspindinti tam tikrų idėjų visumą arba teoriją, kuri pagrindžia būtinybę kovoti už žmoniškumą. Humanizmas turi aksiologinį turinį. Jis išaukština žmogų, traktuoja jį kaip aukščiausią vertybę, bet neaprepia visų reiškinių, kurie įgyvendina žmoniškumą žmonių santykiuose.

Žmoniškumas nėra įgimta žmogaus savybė; ji išugdoma. Žmoniškumas socialinis darbuotojas ugdo kito žmogaus žmoniškumą, taigi atlieka ne tik konsultanto, psichoterapinę, socialinės pagalbos, bet ir ugdomąją funkciją. Juo anksčiau vaikas pajunta suaugusiųjų, pedagogų žmogiškąją šilumą, juo jis geriau parengiamas gyvenimo audrams, todėl labai svarbu, ypač dirbant su vaikais, kad pedagogas būtų humanistas.

Apibendrinant pedagogo humanisto V. Suchomlinskio auklėtinių ugdymo patirtį, galima daryti išvadą, kad „pedagogo humanisto požiūriui į žmogų būdinga, *pirma*, tikėjimas vaiko įgimtomis neribotomis galimybėmis, jo žmogiškų savybių vystymosi vidiniais stimulais, neišsenkama vaikiškos prigimties energija, nukreipta į aplinkinio pasaulio pažinimą ir suvokimą;

¹⁰ R. Tidikis. Asmenybės dvasinis turtingumas – dorovinės pozicijos formavimosi šaltinis // Asmenybės dorovinės pozicijos ugdymas (sudaryt. ir ats. redaktorius R. Tidikis). – Vilnius: Mintis, 1982. P. 13–14.

antra, pedagogo poveikio asmenybei didžiulė jėga humaniškose jo pastangose, ieškant kelio į vaiko širdį, siekiant suteikti auklėtiniui gyvenimo tarp suaugusiųjų džiaugsmą ir laimę. Iš pradžių šios dvi linijos, lyg dvi galingos srovės, nesusikerta, jų keliai eina gretimai, bet pamažu pedagogo mąstytojo pastangomis jos susilieja į vieną galingą srautą. Jų energija, sustiprinta vienybės, įgauna milžinišką jėgą, kuri vaiką, vėliau paauglį, jaunuolį neša į audringą gyvenimo jūrą, paruošia jį gyvenimui kaip pilnavertį pilietį¹¹.

Humanistinei psichologijai taip pat svarbiausia asmenybė, laisvai įgyvendinanti savo kūrybines galimybes, pasižyminti autentiškumu, unikalumu, saviraiška. Vienas iš humanistinės psichologijos kūrėjų JAV psichologas K. Rodžersas sukūrė autokoncepcijos sąvoką, asmenybės teoriją ir psichoterapijos sistemą, vadinamąją nedirektyviąją terapiją, turinčią padėti išvengti disonanso tarp tikrosios ir įsivaizduojamos asmenybės padėties. Autokoncepcija – žmogaus nuostata į save patį, savivaizdis, daugiau ar mažiau individo įsisąmoninta ir išgyvenama vaizdinių ir nuomonių apie save sistema, kuria vadovaudamasis jis sąveikauja su kitais žmonėmis ir vertina pats save. Išskiriamos šios autokoncepcijos sudėtinės dalys: *kognityvinė* (savo charakterio bruožų, gebėjimų, išvaizdos, socialinės reikšmės ir kitų savybių įsivaizdavimas, t. y. savimonė); *emocinė* (savigarba, savimeilė, orumas, savigarbos stoka ir kt.); *vertinamoji valios* (siekimas padidinti savo vertę, išsikvotiti pagarbą, kitų žmonių teigiamus vertinimus ir kt.).

Autokoncepcijoje pasireiškia įvairūs *individo „aš“*. Tai *tikrasis „aš“* (nuomonė apie save šiuo metu, t. y. savęs suvokimas, tokio, koks yra iš tikrųjų), *parodomasis „aš“* (kokį žmogus save stengiasi parodyti kitiems, geriausiai reprezentuoti kitų akivaizdoje); *veidrodinis „aš“* (savęs įsivaizdavimas, pagrįstas kitų žmonių nuomone); *idealusis „aš“* (koks žmogus, jo nuomone, turėtų tapti, jei vadovautųsi savo doroviniais principais, t. y. *pageidaujamas „aš“*).

Remiantis žmoniškumo principu, socialinio darbuotojo uždavinys – padėti jo veikiamai asmenybei ugdyti savimonę per savižiną ir savigarbą, orumą – per emocijas ir jausmus, teigiamą savęs vertinimą – per kitų žmonių vertinimus. Suvokiant savąjį *tikrąjį „aš“*, skatinti *idealiųjį „aš“*.

Humanistinis poveikis yra moraliai kryptingas, todėl glaudžiai siejasi su logoterapija, kuri taip pat siekia padėti žmogui rasti gyvenimo prasmę, geriau pažinti savo dvasinę realybę. Šios psichoterapijos sistemos pradininkas, austrų psichologas ir psichiatras V. Franklis (Frankl) skiria tris žmogaus

¹¹ R. Tidikis. Vasilijaus Suchomlinskio pedagoginis humaniškumas // Etika ir humanizmas. Etikos etiudai –1. – Vilnius: Mintis, 1977. P. 172.

būties lygmenis: somatinį, psichinį ir dvasinį (noologinį). Dvasinė būtis – laisvė pasirinkti nuostatą į savo somatinę ir psichinę būtį. Dvasiniai moraliniai konfliktai (t. y. skirtingų vertybių konfliktai) gali sukelti noogenines neurozes. Šios neurozės yra svarbiausias logoterapijos objektas. Logoterapijos požiūriu psichinės sveikatos pagrindas yra vadinamoji noodinamika – dvasinė dinamika dviejų polių įtampos lauke; vienas polius – prasmė, kurią reikia įgyvendinti, antras – žmogus, privalantis tą prasmę įgyvendinti. Pasak V. Franklio, dabartiniam gyvenimui trūksta noodinamikos, daugelis žmonių neranda gyvenimo prasmės, patiria vidinę tuštumą, gyvena egzistencijos vakuume. Šią tuštumą V. Franklis siūlo užpildyti trijų tipų vertybėmis: kūrybos (darbas gyvenimą daro prasmingą), jausmų (meilė, estetišiai jausmai gyvenimą daro prasmingą), požiūriu į likimą (kentėjimas gyvenimą daro prasmingą). Kentėjimas laikomas prasmingu tais atvejais, kai žmogus susiduria su nenumaldomomis, nepakeičiamomis aplinkybėmis¹².

Taigi logoterapija padeda suprasti aktualias žmogaus egzistencijos vertybes. Jomis remiantis galima geriau suprasti kitą žmogų, jo gyvenimo prasmę ir siekius. Humanistinė etika, būdama autoritarinės etikos alternatyva, padeda žmogui rasti tas dorovines vertybes ir normas, kurios, vokiečių ir amerikiečių filosofo, psichologo ir sociologo E. Fromo nuomone, „veda žmogų į savo galimybių, savęs realizavimą“¹³.

Toliau aptarsime kitus humanistinius socialinio darbo principus, išplaukiančius iš žmoniškumo sąvokos.

Meilės ir atjautos principas

Meilė abstrakčiaja ir bendrąja prasme etikoje ir filosofijoje suprantama kaip toks žmonių santykis, kai vienas žmogus kitą žmogų laiko artimu, sau giminingu ir vienaip ar kitaip tapatina save su juo, jaučia poreikį suartėti, taip pat tapatina savo interesus su jo siekiais. Meilės sąvoka, kaip ypatingos rūšies žmonių bendrumas, moralinėje žmonių sąmonėje atsiranda ganėtinai anksti ir ne tik tarp tam tikrų individų (kaip lytinė meilė, įvairūs bičiulystės, draugystės, simpatijos jausmai), bet ir tarp visų žmonių visose socialinio gyvenimo sferose. Taip atsirado ir priesakas „Mylėk savo artimą, kaip pats save“, kuris vėliau prigijo krikščionybėje įgaudamas specifinį religinį aiškinimą.

Tačiau abstrakti meilė, be jautrumo kitam žmogui, konkrečios pagalbos jam ir be atsakomybės už kitą žmogų, praranda savo vertę. Mylėti visą

¹² Psichologijos žodynas. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 158.

¹³ E. Fromm. Man for Himself. – New York, 1960. P. 225.

žmonija, pareikšti: „Aš myliu savo tautą“, bet neišreikšti tos meilės poelgiais yra paprasta. Rūpinimasis konkrečiu žmogumi, atsakomybė už jį, užuojauta jam ir konkrečiai veikla žmogaus labai reikalauja meilę sieti su atjauta. Pati meilė be atjautos gali būti egoistinė ir, kaip rodo praktika, ji gali virsti neapykanta. Karščiausia meilė (vyro ir moters), be kitų jausmų, neretai virsta didele neapykanta, t. y. meilės priešingybe.

Tik sąveikaudama su atjauta, meilė tampa veiksmingu veikimo ir tarpasmeninių santykių organizavimo principu.

Atjauta – viena iš meilės žmogui pasireiškimo formų, požiūris į kitą žmogų, pagrįstas jo teisėtų poreikių ir interesų pripažinimu, kito žmogaus minčių ir jausmų supratimu, moraliniu jo siekių palaikymu ir pasirengimu padėti juos įgyvendinti. Išsamiai išanalizavęs žmonių dorinius tipus K. Stoškus rašo: „Atjautos žmogus yra toks, kuriam dorovės normos tapo įpročiu, vidiniu įstatymu. Tai žmogus, įpratęs daryti gera ir vengti bloga, klausydamas „širdies balso“, atjausdamas kitą... atjautos žmogus tampa doroviniu subjektu: jis atsiskaito ne prieš sankcijų adresantą, o prieš save, todėl negali nuo dorovinės kontrolės pasprukti. Iš to kyla žmogaus atjautos saviveiksmiškumas, kurio nepasiekia konformistinis sankcijų individas... Vidinis kontrolierius – sąžinė – padaro asmenį pajėgų imtis atsakomybės už savo poelgius“¹⁴.

Atjauta reiškia jautrumą, gailestingumą, nuoširdumą kitam žmogui, gebėjimą įsijausti į jo rūpesčius. Atjautos subjektui būdinga tai, kad jis sugeba pajusti menkiausius savo bendravimo partnerių būsenos pokyčius, nuotaikas, atsargias užuominas. Bendradarbiaudamas su žmogumi, jis siūlo jam pačiam savarankiškai apsispręsti ir save laiko priklausomu nuo to apsisprendimo.

Taigi atjaučiantis žmogus sugeba įsijausti į kito žmogaus pasaulį, iš dalies save sutapatinti su kitu, matuoti kitą savimi. Kitą lyginti su savimi, matuoti savimi – įžvelgti kitame save, atrasti jame tokį pat subjektyvų pasaulį, kaip ir savas pasaulis, vadinasi, pamatyti žmogų ne kaip išorės objektą, daiktą, kūną, įeinantį į „mano fizinę aplinką“, bet tokį pat, kaip „aš“, norų, siekimų, jausmų ir idealų subjektą. Įžvelgti save kitame – įsivaizduoti save kito vietoje, įsijausti į kito gyvenimą, jo vertybių pasaulį, būsenas, pamatyti pasaulį kito akimis¹⁵.

Atjauta suartina žmones, sukuria sąlygas žmogiškai dorinei patirčiai įgyti. Ji praturtina meilę. Meilė yra išranki, nesidomi žmogumi apskritai, o atjauta gali būti nukreipta į visus žmones; meilė, ypač išimylėjimas, paremtas grožiu, simpatija, o atjauta nepasižymi tokiais jausmais – netgi priešingai:

¹⁴ K. Stoškus. Bendravimas ir žmonių doriniai tipai. – Vilnius: Ethos, 1994. P. 13.

¹⁵ Ten pat. P. 15.

jaučiamas svetimas skausmas; meilės objektas suteikia mylinčiajam polėkio sparnus, sąmonėje įtvirtina savo teisumą ir vertę, o atjauta atitolina aistras ir priverčia žmogų atsakingiau žiūrėti į savo gyvenimo paskirtį; meilė žmogaus gyvenimą daro harmoningesnį, suteikia jam gyvenimo prasmę, o atjauta žadina jo sąžinę, skatina kelti sau naujus uždavinius, vis daugiau iš savęs reikalauti.

Taigi tik sąveikaudama meilė su atjauta tampa galinga poveikio jėga, taurinanti ne tik adresantą, bet žadinanti ir adresato atsakomuosius teigiamus jausmus, padėką ir pripratimą prie žmogaus, besivadovujančio meilės ir atjautos principu.

Altruizmo principas

Altruizmas kaip moralinis principas žmogų skatina slopinti savo egoizmą, nesavanaudiškai tarnauti „artimui“, aukoti savo interesus kitų labui. Į etiką šį terminą įtraukė prancūzų filosofas ir sociologas O. Kontas, kuris šiuo principu rėmė visą savo etinę sistemą. Jo nuomone, moralinis visuomenės tobulėjimas gali būti pasiektas ugdant žmonių ypatingą visuomeninį jausmą – altruizmą, kuris turi būti priešpastatytas egoizmui.

Altruizmas yra vienas iš pagrindinių dorovės principų, kuris pasireiškia ryškiausia žmogaus doros elgesio forma. Jis sudaro dorovės branduolį, jos esmę. Neatsitiktinai Tarptautinių humanitarinių klausimų nepriklausoma komisija, 1989 metais parengusi pranešimą apie žmonių solidarumo etiką, be didžiųjų dorovinių vertybių, kurios ištvėrė laiko išbandymus ir pradėjo spręsti itin opius bei sudėtingus dabarties klausimus, mini ir altruizmą. „Dorovė be altruizmo kaip principo, – rašo Č. Kalenda, – kylančio iš žmonių savitarpio priklausomybės jausmo ir asmenybės orumo bei vertės pripažinimo, tai tarsi saulė be šviesos ir šilumos, upė be vandens ar oras be deguonies“¹⁶.

Altruizmas ne tik skatina atsižvelgti į kitą, gerbti kito interesus, rūpintis juo, bet kartu yra ir žmogaus tam tikra vertybių sistema, atitinkanti ne tik kito žmogaus, bet ir socialinės bendrijos interesus. Jis įprasmina žmogaus egzistenciją, parodo žmogaus kilnumą kito atžvilgiu, taip pat įtvirtina tikėjimą žmogumi, jo galimybėmis.

Grįsti savo veiklą altruizmu ypač aktualu ir reikšminga dabarties sąlygomis, kai žmonės išgyvena socialines, ekonomines ir asmenines krizes, kai didėja ir propaguojamas (ypač žiniasklaidos) agresyvumas, prievarta,

¹⁶ Č. Kalenda. Altruizmas. – Vilnius: VPU, 1996. P. 3.

kai rafinuočiausiomis formomis plinta blogis, abejingumas kito žmogaus likimui, vartotojiškas požiūris į kitą žmogų, pinigų ir pragmatinės naudos kultas. Visa tai lemia ir dorovinį žmogaus sutrikimą, dvasinius išgyvenimus ir traumas, todėl altruizmas kaip šviesus ir skaistus spindulys žmonių santykius papildoma pasitikėjimu, formuoja optimistinį požiūrį į gyvenimą ir likimą.

Tačiau altruizmas nereiškia visiško savęs išsižadėjimo ar savęs aukojimo kito labui; tai būtų suabsoliutintas šio principo suvokimas, sąmoningas ar nesąmoningas jo prasmės iškraipymas ir diskreditavimas. Priešingai, jis skatina gyventi ir dirbti darant kitam žmogui gera, nesavanaudiškai padėti kitam, išsaugoti save ir išsaugoti kitą.

Altruizmas negali būti neapgalvotas, nepasvertas, beribis. Priešingu atveju imantieji pradeda parazituoti labdaros pagrindu, piktnaudžiauja ja, patys nesistengia nieko daryti, o duodantieji arba išpuiksta, ima žiūrėti į kitus iš aukšto, arba, kraudamiesi sau visų sunkumus bei rūpesčius, praranda savo asmeninį gyvenimą, išsižada savęs ir gyvena vien svetimų likimais. Teikiant nesavanaudišką pagalbą, ypač reikia atsižvelgti į daugelį aplinkybių, elgtis taktiškai, subtiliai. Šios dorovinės tiesos yra visada aktualios tiek asmeniniuose žmonių santykiuose, tiek visuomeniniame gyvenime, ypač kai prireikia remti kultūrinę veiklą, palaikyti naudingas visuomeninių organizacijų iniciatyvas (pvz.: šelpti skurstančias šeimas, ugdyti blaivybę, globoti benamius gyvūnus ir pan.)¹⁷.

Antra vertus, altruizmas yra susijęs ne tik su pagalba ir gėrio kūrimu kitam žmogui, bet ir atsakomybe už kitą žmogų bei savo elgesį. Gebėjimas suprasti kitą, išgylinti į jo sunkią padėtį, užjausti jį, kartu spręsti jo problemas suponuoja nesavanaudišką požiūrį į kitą žmogų, skatina prisiimti atsakomybę už jo likimą.

Lygiateisiškumo principas

Lygiateisiškumo moralinis principas nurodo, kad tokie patys doroviniai reikalavimai turi būti keliami visiems žmonėms, nepaisant jų visuomeninės padėties ir gyvenimo sąlygų. Kalbant apie žmogų, šis principas numato, kad žmogus, vertindamas kitų žmonių poelgius, turi remtis tais pačiais reikalavimais, kuriuos jis kelia sau. Vienas iš pirmųjų bandymų suformuluoti lygiateisiškumo principą moralėje buvo vadinamas „auksine taisykle“.

Kiniečių filosofas Konfucijus, gyvenęs 551–479 m. iki m. e., jau tada suformulavo moralinį „auksinės taisyklės“ reikalavimą: „Nedaryk kitiems

¹⁷ V. Žemaitis. Dorovės sąvokos. – Vilnius: Mintis, 1983. P. 17–18.

to, ko nenori sau“. Vėliau šis principas atsirado Naujajame Testamente: „Kaip norite, kad jums darytų žmonės, taip ir jūs jiems darykite“ (Lk 6,31). Naujaisiais laikais šis principas buvo suformuluotas I. Kanto kaip „dorovinis dėsnis“, kuris sako: „elkis taip, kad tavo valios maksima (taisyklė, kuria tu seki) galėtų tapti pagrindiniu visuotinu moralės dėsniu (t. y. kad visi kiti galėtų juo taip pat sekti). Kasdienėje buityje ši „auksinė taisyklė“ vartojama kaip lygiateisiškumo įtvirtinimo principas: „kaip tu nori, kad su tavimi elgtųsi kiti, taip ir tu su jais elkis“.

Iš to išplaukia ir lygiateisiškumo principas – rūpintis kitais kaip savimi, o savimi – kaip kitais.

Lygybės (laisvės ir brolybės) idėja visais žmonijos istorijos laikotarpiais rodė visuomenės išsivystymo būklę. Bendravimo, tarpasmeninių santykių lygybė išreiškia žmoniškumo normą, pasireiškiančią samprata to, kad kiekvienas žmogus dėl kito žmogaus visada ir visais atvejais yra savo žmoniškumo matas ir sąlyga.

Lygybės principas reiškia mokėjimą matyti kitame žmoguje ne tik save, bet lygų sau. Lygybės idėja turi ne tik dorovinį, bet ir socialinį, politinį bei juridinį aspektus, nes toks bendravimas yra ne tik individualūs asmeniniai žmonių kontaktai, bet ir bendrųjų socialinių ryšių dorovės norma. Lygybės principas padeda įtvirtinti juridines ir politines žmogaus teises, t. y. lygybę prieš įstatymą, žmogaus garbės ir orumo gerbimo normą. Kiekvienas lygybės principo pažeidimas, jį reguliuojant socialiniu, politiniu, ekonominiu, juridiniu aspektais, vėliau iškreiptai atsispindi ir tarpasmeniniuose santykiuose, žmonių elgesyje.

Nesilaikant šio principo, tarp žmonių atsiranda barjerai, vieni žmonės pavergia kitus – taip skatinamas nuolankumas, padlaiždavimas, žiaurumas, cinizmas ir kita.

Tačiau bendravimo lygiateisiškumo principas nesulygina ir nesuniveliuoja žmonių kaip asmenybių, individualybių unikalumo ir originalumo. Žmonės visada skiriasi lytimi, amžiumi, profesija, išsilavinimu, intelektualiais gebėjimais ir kitomis ypatybėmis. Doriniu, pagarbos požiūriu visi žmonės turi būti lygūs ir lygiateisiai bendrauti.

Taigi lygybė bendraujant, dirbant socialinį darbą, pasireiškia kaip dorovinis principas – dorovinių žmonių santykių reguliuotojas, pagrindinė žmoniškumo sąlyga.

Tolerancija kaip bendravimo kultūros dorovinis principas

Tolerancija – pakantumas, atlaidumas, nuolaidumas (lot. *tolerantia*). Šis principas suteikia teisę turėti savo nuomonę, įsitikinimus bei pažiūras, savitai elgtis ir gyventi. Taip pat jis reikalauja pripažinti ir kitų teisę turėti skirtingas pažiūras bei įsitikinimus ir pagal juos gyventi ir elgtis. Taigi tolerancija reikalauja pakantumo bei pagarbos skirtingoms pažiūroms ir įsitikinimams, kiekvieno savitam gyvenimo stiliui¹⁸.

Tolerancija suteikia galimybę bendraujant pasiekti abipusį supratimą ir įvairių interesų suderinamumą netaikant jokių spaudimo ar prievartos priemonių, o remiantis aiškinimo ir įtikinimo metodais. Bendravimo rezultatyvumas labai priklauso nuo partnerių dorinės orientacijos. Be to, bendravimą ir bendradarbiavimą visada lydi teigiamos arba neigiamos emocijos, bendravimo turinio prasingumas. Bendravimo procese išryškėja doriniai aspektai: švelnumas, taktiškumas, tarpusavio pagarba, kito žmogaus orumo, vertės pripažinimas. Įsivyravus nepakantumui, antipatijai, pasireiškus fanatizmui, normaliai bendrauti tampa neįmanoma, todėl siekiant veiksmingai bendrauti, palaikyti gerus tarpusavio ryšius, kurie neatsiranda staiga ir iš niekur, o priklauso nuo partnerių gebėjimo remtis bendravimo kultūros reikalavimais, reikia kurti tokią kultūrą paisant tolerancijos.

Žmonės skiriasi savo individualiomis savybėmis: temperamentu, charakteriu, skirtinga profesine ir bendrąja kultūra, išsiauklėjimu, dorovine orientacija, elgesio įpročiais, fiziniais trūkumais ir kt. Dar sudėtingiau bendrauja skirtingos socialinės grupės, bendrijos, kur dažnai susipriešina skirtingi papročiai, įpročiai, tradicijos.

Tolerancijos principas leidžia sukurti ir palaikyti tinkamiausius bendraujančių šalių tarpusavio santykius.

Apibendrinant tolerancijos turinį ir jos reikšmę bendraujant, galima daryti išvadas, jog tolerancija:

- yra priešinga nepakantumui, žlugdančiam bendravimo procesą;
- remiasi bendro išgyvenimo supratimu;
- suteikia galimybę pažvelgti į save kito akimis, t. y. iš „šalies“;
- pamatyti partnerį „jo akimis“;
- padeda geriau išsiaiškinti bendravimo tikslus, požiūrius, kitų argumentus;
- padeda išvengti konfliktų;

¹⁸ V. Žemaitis. Dorovės sąvokos. – Vilnius: Mintis, 1983. P. 293.

- pašalina išankstinę nuostatą į partnerį, pirminius įspūdžius;
- daro žmogų atlaidesnį dėl neesminių kito trūkumų;
- skatina geranoriškumą, abipusį pasitikėjimą, padeda pažinti kitokias pažiūras, papročius, siekius ir kito žmogaus vertybines orientacijas bei idealus;
- šalina pasipūtimą, egoizmą, agresyvumą, primityvias demagogines pretenzijas;
- atmeta smulkmeniškumą ir paviršutiniškumą, trukdančius siekti teigiamų bendravimo rezultatų.

Tačiau tolerancija negali būti pakanti amoralumui. Amoralūs piktybiški žmonių poelgiai, antivisuomeniniai veiksmai negali būti toleruojami. Tolerancija kaip dorovės principas, nuolaidžiaudama blogiui, paneigtą pati save.

Tolerancija skatina geriau suprasti kitus žmones, būti pakančiam dėl jų savitumo ir kartu ne tik netoleruoja blogio, bet skatina kovoti prieš blogį, įveikti jį skatinančias aplinkybes. Hėgelis tvirtino, kad aplinkybės mus valdo tiek, kiek mes patys leidžiame joms mus valdyti. Stiprus, savarankiškas žmogus pajėgia valdyti aplinkybes, joms pasipriešinti, jas keisti ir net tobulinti.

Socialinio darbuotojo veikla ir turėtų būti nukreipta šia linkme. Jo funkcija – sudaryti palankias sąlygas, galimybę nuomonėms, požiūriams, įsitikinimams reikšti, savarankiškai ieškoti tiesos, kliento individualybei, jo dvasiniam turtingumui atsiskleisti. Tolerancijos principą suvokusi asmenybė paverčia jį savo dorovinės kultūros dalimi ir, juo remdamasi, gali sėkmingai spręsti konfliktines situacijas, geriau išreikšti save ir sudaryti palankias sąlygas kito žmogaus saviraiškai.

Pagarbos kaip bendravimo kultūros dorovinis principas

Pagarba žmogui reiškia jo vertės, orumo ir garbės pripažinimą. Pagarba taip pat yra vienas iš svarbiausių dorovinio bendravimo principų. Istorija pateikia aibę pavyzdžių, kai dėl savo orumo įtvirtinimo ir garbės išsaugojimo žmogus aukoja net gyvybę.

Žmogaus vertės idėja pirmiausia klostėsi teisėje ir religijoje. Tačiau Antikoje pagarba buvo reiškiamą tik poliso nariams, o ne vergams. Stoikai iškėlė visų lygybės prieš likimą idėją, krikščionybė – prieš Dievą. Utilitarinėse etinėse idėjose vyravo šios vertybės kaip abipusės naudos dalykinio bendradarbiavimo ir partnerystės idėja. Tik I. Kantas šį principą pagrindė pačios asmenybės verte ir suformulavo taip: „Kiekvienas žmogus turi teisę būti gerbiamas savo artimųjų ir kitų. Priklausomybė žmonių giminei yra garbinga,

nes nė vienas žmogus negali naudotis kitu (net pačiu savimi) kaip priemone, jis visada turi būti tikslas¹⁹.

Tačiau praktiniame gyvenime dažnai dar vyrauja instrumentinė, pragmatinė žmonių sąveika.

Pagarbos principas nukreiptas ne tik į kitą žmogų, bet ir į save, todėl jis įpareigoja ir socialinį darbuotoją pirmiausia būti atsakingą už savo orumą, visada ir visur elgtis garbingai.

Kuo pasireiškia pagarba žmonėms?

Gerbdami kitus žmones, būname jiems atidūs, jautrūs, taktiški, malonūs, paprasti ir kuklūs. Gerbdami žmones, atsižvelgiame į jų poreikius, interesus, nieko nedarome, kas galėtų kitus apsunkinti ar suteikti nemalonumų. Žmones turime gerbti ne vien už nuopelnus, talentą, užimamą postą visuomenėje ar kokį kitą pranašumą. Gerbiame už dorą elgesį, teisingumą, žmoniškumą, kuklumą ir kt. Pagarba pasireiškia mokėjimu išklaudyti, gebėjimu susivaldyti, kantrybe, drausme, organizuotumu, dėmesingumu.

Gerbdami kitus, patys nusipelnome pagarbos.

Tačiau žmogus turi būti vertas pagarbos. Negerbiame veltėdžių, chuliganų, vagių, doroviškai degradavusių žmonių ir apskritai žmones gerbiame skirtingai.

Vienus gerbiame daugiau, kitus mažiau, o tretiems tik rodome pagarbą. Tai ir leidžia išskirti įvairius pagarbos lygius.

V. Žemaitis, plačiai išnagrinėjęs pagarbą žmogui, išskiria tris pagarbos lygius: elementarią, išskirtinę ir minimalią pagarbą²⁰.

Elementari pagarba. Pagarba – žmogaus vertės pripažinimas. Tokią informaciją gauname tiesiog bendraudami su žmonėmis, stebėdami jų veiklą arba gėrėdamiesi jų sukurtomis materialinėmis arba dvasinėmis (meninėmis ir kt.) vertybėmis.

Tačiau kaip turime elgtis su žmonėmis, kurių nepažįstame ir mažai apie juonių pagarbos ypatybių yra jos visuotinumas. Pagarba žmogui yra viena iš pagrindinių *žmogaus teisių*. Teisė į pagarbą žmogų įpareigoja pripažinti kitų tokią pačią teisę.

Elementari pagarba žmogui yra jo prigimtinė teisė. Žmogus kaip žmonių giminės atstovas paveldi teisę į pagarbą, todėl elementari pagarba reikalauja gerbti visus žmones, nes tai yra žmogaus kaip visuomenės nario priedermė.

¹⁹ Č. Кант. Сочинение. – Москва, 1965. Т. 4 (1). Ч. 2. С. 404.

²⁰ V. Žemaitis. Pagarba žmogui. – Vilnius: Ethos, 1994. P. 10–12.

Išskirtinė pareiga. Ilgiau bendraudami su žmogumi, geriau jį pažįstame, jis labiau mums atsiskleidžia, pvz.: kaip labai padorus, kultūringas, sąžiningas, nusipelnęs visuomenei. Taip pat reiškiamo pagarbą žymiesiems žmonėms už jų nuopelnus tautai, už jų kūrinis ir kt. Tokia pagarbos forma yra išskirtinė. Tokioms asmenybėms reiškiamo ypatingą pagarbą, juos labai gerai vertiname, jais žavimės, dėl jų sielojamės, esame jiems palankūs ir dėmesingi.

Tokia išskirtinė pagarba bendraujant dažniausiai sukelia atsakomąją pagarbą, ji tampa *abipusė*. Į pagarbą atsakoma pagarba. Dėl to santykiai tampa nuoširdūs, adresantas ir adresatas pasitiki vienas kitu. Teisingai tvirtino austrų rašytoja Marija fon Ebner–Ešebach: „Kas niekada pats nepatyrė pagarbos, tas niekada nereikš jos ir kitiems“.

Antra vertus, tokia abipusė pagarba dažnai virsta tvirta draugyste ar bičiulyste. Esant tokiems santykiams, dirbant socialinį darbą poveikis klientui ir įtaka jo vertybinei orientacijai tampa ypač veiksminga.

Minimali pagarba. Pripažindami, kad žmogus iš prigimties turi teisę būti gerbiamas, susiduriame su klausimu: ar privalome gerbti asmenis, kurie nenusipelno pagarbos, pvz.: nusikaltėlius, vagis, chuliganus, prievartautojus ar tiesiog amoralius žmones? Gyvenime tokie žmonės ne tik negerbiami, bet dažniausiai sulaukia paniekos, pasmerkimo. Apie tokius žmones sakoma: „Tai ne žmogus, o gyvulys“ arba „Tai žvėris, o ne žmogus“, arba „Jis žmogaus vardo nevertas“. Iš tokių pasakymų savaime išplaukia išvada, kad sugyvuoję, sužvėrėję žmogus praranda savo žmogiškąją esmę, o kartu ir teisę į pagarbą.

Tokią požiūrį galima suprasti, pateisinti, bet norint bendrauti su tokiais žmogumi, daryti jam įtaką tik jį smerkiant yra neįmanoma, todėl svarbu suvokti, kad tam tikras minimumas turi būti visada išsaugomas visiems žmonėms. Toks minimumas turi būti reiškiamas ir tiems asmenims, kurie nenusipelnė tokios pagarbos. Bendraudami su jais, reiškiamo jiems ne vidinę pagarbą, o išorinę, t. y. rodome *minimalią* pagarbą.

Kodėl turime taip elgtis? Kokiais argumentais galėtume pagrįsti tokį elgesį?

Pirma, mūsų nuomone, rodydami minimalią pagarbą jos nevertam žmogui, tai darome vien dėl mūsų pačių savigarbos ir orumo. Orumas suteikia mums pasitikėjimo, skatina kelti dorinius reikalavimus ne tik sau, bet ir kitiems. Negalime su išūliu chuliganu elgtis taip pat išūliai arba besikeičiančiam žmogui atsakyti tokiu pačiu tonu, nes turime savigarbos jausmą. Elgdamiesi taip nedorai, kaip mūsų bendravimo partneris, priartėtume prie jo ir patys būtume neverti pagarbos, todėl save gerbdami net nepalankiomis

aplinkybėmis privalome išlikti taktiški ir korektiški. „Pagarba kitiems leidžia gerbti ir save patį“, – tvirtino prancūzų filosofas ir fizikas R. Dekartas.

Antra, rodydami minimalią pagarbą, taip pat rodome bendravimo pavyzdį kitam žmogui, nesvarbu, koks jis būtų, t. y. nukreipiame į aukštesnio, kultūringo bendravimo lygį. Taip pat mes kaip bendravimo subjektas, tampame jam autoritetu, nežemindami jo kaip bendravimo partnerio, o įtvirtindami elementaraus etiketo normą.

Trečia, minimalios pagarbos rodymas taip pat atlieka kito žmogaus ugdomąją funkciją, nes darome jam teigiamą poveikį, pripažįstame jį lygiateisiu bendravimo subjektu. Teisingai pastebėjo žymus vokiečių poetas J. V. Gėtė, kad „elgdamiesi su artimaisiais taip, kaip jie nusipelno, mes darome juos blogesnius, o elgdamiesi su jais taip, tarytum jie būtų geresni, mes verčiame juos tapti geresnius“.

Ketvirta, kiekvienam asmeniui kultūringas žmogus reiškia šiek tiek didesnę pagarbą negu jis galbūt to vertas. Čia galioja elementari etikos taisyklė: vertinant kitus žmones, geriau juos truputėlį pervertinti negu nepakankamai įvertinti. Geresnis vertinimas nei žmogus to vertas, geras išankstinis vertinimas skatina žmogų tapti geresnį.

---

12. MOKSLINIO TYRIMO PROGRAMA

Mokslo pradžia – protas, proto pradžia – kantrybė.

E. Kapijevs

Mintys gimsta gyvos kaip ir vaikai, ir jas reikia ilgai išnešioti prieš išleidžiant į šviesą.

M. Prišvinas

Programa (gr. *programma* – paskelbimas, priedermė) – užsibrėžtos mokslinės tiriamosios veiklos planas, tikslo ir tyrimo problemos, uždavinių išdėstymas, metodologinių prielaidų ir tyrimo hipotezės formulavimas, tyrimo procedūrų numatymas iškeltai hipotezei tikrinti.

Kruopščiai sudaryta programa – viso tyrimo sėkmės garantas.

Geroje idealioje programoje yra šios dalys:

Metodologinė:

1. Problemos formulavimas, tyrimo objekto ir dalyko numatymas.
2. Tyrimo tikslo ir uždavinių formulavimas.
3. Pagrindinių sąvokų interpretacija (patikslinimas).
4. Hipotezės (hipotezių) kūrimas.
5. Tyrimo etapų nustatymas.

Procedūrinė:

1. Principinio tyrimo plano sudarymas.
2. Pirminių duomenų rinkimo metodų ir procedūros aprašymas.
3. Duomenų analizės būdų pagal iškeltą hipotezę aprašymas.
4. Numatomų gauti duomenų apdorojimo ir apibendrinimo būdų aprašymas.

12.1. Tyrimo problema, objektas ir dalykas

*Kai galėsime suformuluoti problemą,
būsime netoli jos sprendimo.*

R. Ešbi

Problemos sudarymas prasideda nuo probleminės situacijos formulavimo, kaip tam tikro prieštaravimo tarp mokslinio pažintinio ar praktinio poreikio suvokimo ir jo patenkinimo būdų nežinojimo.

„Problemos“ sąvoka dažnai vartojama:

- a) kaip kažkas nežinoma moksle ir reikalaujama naujų žinių apie tikrovę;
- b) kaip praktinio uždavinio sinonimas (pvz.: parodymų formavimosi proceso būdingi bruožai, įvykio vietos apžiūros taktika, turtinių nusikaltimų prevencijos metodų efektyvumas, kaltinamojo apklausos taktikos efektyvumas ir kt.).

Taigi „problema“ konstatuoja nepakankamą žinių lygį tam tikram socialiniam faktui paaiškinti ar aktualiam profesiniam uždaviniui išspręsti šiuo momentu.

Nustatyti ir *suformuluoti mokslinę problemą*, reikalaujančią tam tikro tyrimo, nėra taip paprasta. Todėl reikia, *pirma*, gerai išmanyti šiuolaikinio mokslo būklę, *antra*, išmanyti praktikos poreikį ir mokslo santykį, kad tuo remiantis būtų galima konstatuoti, ko trūksta mokslinėse žiniose šiuo klausimu. Todėl kiekvienas pradedantysis mokslininkas turi ugdytis socialinių reiškinių „probleminį regėjimą“.

Problema – nesutapimas to, ką turime, ir to, ką norime turėti. Problemos iškėlimas – mąstymo ir „pirmyn“ žiūrinciojo pagrindas ir pažanga. Jei-gu aprašymas – savotiška apžvalga to, ką turime, tai problemos sprendimas – požiūris į perspektyvą ieškant to, ką norime gauti, norimas rezultatas.

Tačiau problemos sprendimas reikalauja didelių pastangų. Kaip liudija amerikiečių tyrėjų šios kūrybos rezultatai, „sprendžiant problemas, 90 proc. pastangų tuščiai prarandama: 50 proc. laiko sunaudojama pseudoproblemų sprendimų bandymams, o 40 proc. laiko prarandama mėginant jas spręsti ten, kur jų negali būti. Todėl remiantis aforizmu: „teisingai iškelta problema jau pusiau išspręsta“, darosi aišku, kiek daug laiko mokslininkams tenka skirti norint tiksliai problemą numatyti¹.

Pradedantieji tyrinėtojai dažnai sutapatina praktinį uždavinį su moksline problema. Tai ne tas pats. Dėl stambaus praktinio uždavinio dažnai reikia iširti ne vieną, o keletą mokslinių problemų.

¹ Cit.: *H. B. Гончаренко. Гений в искусстве и науке. – Москва, 1991. С. 221.*

Formuluojant ir pagrindžiant mokslinę problemą, naudinga numatyti praktinius uždavinius, kuriuos išspręs šios problemos tyrimas. Norint išvengti mokslinės problemos pakeitimo praktiniu uždaviniu, *reikia išsiaiškinti: pirma*, reikalingas mokslines žinias šiam teoriniam ar praktiniam uždaviniui išspręsti, ir *antra*, ar yra šių žinių moksle, jeigu yra, tai ar galima jomis pasinaudoti, – tada mokslinės problemos nėra, apibendrinus šias žinias, galima spręsti praktinį uždavinį. Jeigu gatavų atsakymų moksle nėra, atsiranda problema, kurią reikia tirti.

Kiekvienoje mokslinėje problemoje visada yra prieštaravimas tarp žinojimo ir nežinojimo, tarp naujų faktų ir egzistuojančios teorijos, kuri nepajėgia šių faktų paaiškinti, kadangi neatskleidžia jų esmės, nežino dėsningų reiškinių ryšių.

Taigi formuluojant mokslinę problemą, galima remtis arba praktikos poreikiais, arba paties mokslo vystymosi poreikiais. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju problemos parinkimo kriterijus yra jos *aktualumas*, t. y. tolesnių mokslinių idėjų vystymo būtinybė arba praktinio uždavinio sprendimas, arba abu kartu. Išaiškinta mokslinė problema atspindi tyrimo temą ir turinį.

Problemos paieškose taip pat būtina subalansuoti asmeninį smalsumą, suinteresuotumą laukiamų mokslinių rezultatų ir praktinio jų taikymo galimybe. Tyrėjas paprastai turi daugybę kelių, vedančių į nežinomybę. Tyrėjo uždavinys ne tik nustatyti geras ar blogas, teisingas ar klaidingas pasirinktas kelias, bet ir numatyti, kuriam keliui suteikti pirmenybę, kadangi save paskyrę vienai problemai spręsti, atsisakome daugelio kitų problemų sprendimo.

Problema ne tik tai, kas nepažinta, o greičiau „*žinojimas apie nežinojimą*“: yra kažkas nustatyta ir, atrodo, patikima, įrodyta, bet prieštarauja praktikos poreikiams, gyvenimo naujovėms, kurių dar negalima nei priimti, nei paneigti; remiantis šia situacija ir formuluojama problema. Taigi problemą, teorinį ar praktinį klausimą, uždavinį reikia spręsti.

Rasti šį „*nežinojimą*“ ir yra mokslinio tyrimo pradinis žingsnis. Visa tolesnė mokslinė veikla ir tyrimo organizavimas yra šios suformuluotos problemos sprendimas, kuriam ir yra išnaudojamos visos tyrėjo pastangos ir paieškos. Bet visada reikia turėti galvoje mintį, kad šios paieškos dažnai reikalauja daug laiko ir ne visada esti veiksmingos.

Problema – galimas, bet neįrodytas klausimo sprendimas. Suformulavus problemą, parenkamas *tyrimo objektas*. Juo gali būti socialinis, pedagoginis ar koks nors kitas procesas, arba socialinės tikrovės, profesinės veiklos sritis, arba pareigūnų elgesys, arba tam tikri socialiniai santykiai (su

piliečiais, moksleiviais, studentais, teisės pažeidėjais, liudytojais, nusikaltimo aukomis, neįgaliaisiais ir t. t.), turintys socialinių prieštaravimų. Kitaip tariant, objektu gali būti visa tai, kas aiškiai ar nelabai aiškiai išreiškia socialinius prieštaravimus ir sudaro probleminę situaciją.

Taigi tyrimo objektas yra tai, į ką nukreiptas pažinimo procesas.

Be objekto, dažnai dar yra išskiriama ir nagrinėjimo *dalykas* arba tie svarbiausi praktiniu ar teoriniu požiūriu objekto bruožai, savybės, pusės, ypatumai, kuriuos tiesiogiai reikia išnagrinėti. Kiti objekto bruožai ar pusės lieka už tyrėjo akiračio ribų.

Taigi *objektas* – visa, kas turi socialinį prieštaravimą, *dalykas* – tos savybės ir pusės, kurios ryškiausiai išreiškia šį prieštaravimą. Tai aplinkybių visuma, kuri atstovauja šio socialinio prieštaravimo poliams. Taigi „*mokslo objektas* yra kai kurios realybės dalis, skirta moksliniam tyrimui, o *dalykas* – mokslinių sąvokų sistema apie savybes, nuolatinius ryšius, santykius, nagrinėjamo objekto dėsninumus“².

Kitaip tariant, *objektas* yra tai, į ką nukreiptas tyrimas, *dalykas* – kas tiriama šiame objekte.

Taigi problemos formulavimas ir jos pagrindu tyrimo objekto ir dalyko nustatymas – pirmas žingsnis sudarant programą.

12.2. Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Gyvenimas kelia mokslui tikslus; mokslas nušviečia kelią gyvenimui.

N. Michailovskis

Moksle reikia ieškoti idėjų. Nėra idėjų, nėra ir mokslo. Faktų žinojimas tik tuo ir vertingas, jog faktuose slypi idėjos; faktai be idėjų – šiukšlės galvoje ir atmintyje.

V. Belinskis

Tyrimo tikslas atspindi tiriamojo darbo problemos pagrindinę idėją, viso tyrimo kryptingumą. Tikslas – rezultato, kuri tyrėjas numato ir kurio siekia, suvoktas vaizdas. Tyrimo tikslas – patvirtinti arba atmesti, arba patikslinti tam tikrą idėją, koncepciją, išspręsti teorinę, juridinę ar praktinę

² Юридическая социология. – Москва: Норма, 2000. С. 8.

veiklos problema, pagrįsti jų sprendimus loginiais argumentais, įrodymais ar empiriniais tyrimais.

Taigi tikslas atspindi idėją, pagrindinę mokslinio tyrimo mintį, kuri, sprendžiant problemą, tampa vadovu visame tyrėjo mokslinės veiklos procese. Anot Platono, Hėgelio, tai daikto esmė, idealus, pirminis visa ko pradai. Tai žmogaus mąstymo produktas, lemiamoji sąvoka, sudaranti teorinės sistemos, loginės konstrukcijos, veiksmų plano pagrindą. Idėja yra objektyvaus pasaulio reiškinių atspindėjimo forma, apimanti tolesnio jo pažinimo ir praktinio pertvarkymo uždavinių, būdų, perspektyvų suvokimą.

Tyrimo *uždaviniai* išskaido tikslą į sudėtines dalis, jį diferencijuoja ir numato, kaip, juos išsprendus, tikslas bus pasiektas.

Tikslas ir uždaviniai nurodo, ką autorius numato savo tyrimu įnešti nauja, ką išnagrinėti, prie kokių rezultatų ir išvadų priėti, t. y. ko galima laukti ir tikėtis iš tyrimo proceso. Tai sudaro pagrindinį tyrimo programos akcentą, jos turinio esmę.

Jeigu *tikslas* formuluojamas kaip *teorinis*, tai sudarant programą pagrindinis dėmesys skiriamas teorinėms, metodologinėms problemoms: mokslinės literatūros nagrinėjamu klausimu studijavimui, bendros hipotetinės koncepcijos pagal tyrimo dalyką sudarymui, tikslios semantinės ir empirinės išeities sąvokų interpretacijai, mokslinės problemos išskyrimui ir loginei darbinių hipotezių analizei. Konkretus tyrimo objektas nustatomas tik po to, kai atliekamas preliminarinis tiriamasis darbas teorinių paieškų lygmeniu.

Kita logika reikia vadovautis, jeigu tyrimui keliamas *praktinis uždavinys*. Tada tyrėjas pradeda sudarinėti programą remdamasis tiriamo socialinio objekto specifiška, praktinių uždavinių, kuriuos reikia išspręsti, išsiaiškinimu. Tik tada jis studijuoja literatūrą, ieškodamas atsakymo į klausimus: ar yra „tipinis“ uždavinio sprendimas ar speciali teorija šiuo klausimu, kaip pritaikyti šį tipinį sprendimo būdą konkrečiomis nagrinėjamo proceso sąlygomis. Taikomojo tyrimo hipotezės šiuo atveju formuluojamos kaip įvairūs tipinių sprendimų variantai, tinkantys konkrečiomis sąlygomis. Bet jeigu teorijoje nėra arba ji neduoda pagrindo taikyti tipinius problemos sprendimo būdus, tada tyrėjui reikia savarankiškai ieškoti ir problemos sprendimo būdų, ir jos praktinių realizavimo variantų, arba apsiriboti vienu iš praktinių sprendimų.

Apgalvotas galutinis tyrimo tikslo formulavimas leidžia numatyti jo konkrečius realizavimo pagrindinius ir papildomus uždavinius.

Teoriniame tyrime negalima pradėti darbo nuo praktinių uždavinių iškėlimo. Tačiau galima numatyti tyrimo procedūrą, kad nuosekliai būtų

sprendžiami pagrindiniai teoriniai, po to – praktiniai (nepagrindiniai) uždaviniai, arba taikomajame tyrime pradžioje – praktiniai (pagrindiniai), o po to – teoriniai (nepagrindiniai) uždaviniai. Tyrimas šia prasme vykdomas pakopomis: iškeliami teoriniai uždaviniai, bet jie analizuojami ne kaip pagrindiniai, o kaip pagalbiniai, ir tik ilgai kaupiant šiuos pagalbinius duomenis galima išskelti pagrindinį teorinio apibendrinimo uždavinį.

Tačiau visa tyrimo procedūra visada yra kaip priemonė atsakant į pagrindinį, centrinį klausimą. Todėl kiekviename tyrime rekomenduotina surasti tą centrinį klausimą, pagrindinę, orientuojančiąją idėją. Tokia idėja dažnai vadinama tiriamojo proceso kelrode žvaigžde, suteikiančia tyrimui kryptį, požiūrį, nagrinėjamą dalyką. Pagrindinė idėja paprastai lemia ir atspindi viso tyrimo sumanymą.

Gali kilti klausimas: iš kur paimti tokią idėją, jeigu tyrimas dar nebuvo atliekamas, o yra tik sumanymas? Ar neturi tokia idėja, t. y. teorinis įvaizdis apie objektą, būti tyrimo išdava? Tačiau jau minėjome, kad nė vienas tyrimas nepradedamas tuščioje vietoje. Daugelio iki mūsų buvusių tyrimų kaip rezultatas buvo iškeltos tam tikros teorinės koncepcijos. Todėl negalima į jas neatsižvelgti. Tyrėjas ima vieną iš jų arba, jeigu jis nė su viena nesutinka, tai formuluoja savąją – pradžioje kaip hipotezę, o visais tolesniais savo tyrimais jis siekia įrodyti šios savo hipotezės ar koncepcijos teisingumą. Tačiau nežinodamas kitų koncepcijų, idėjų, jis negali suformuluoti savo idėjos. Taip galima iš naujo, kaip sakoma, išradinėti dviratį. Neatsitiktinai dažnai kartojama I. Niutono lakioji frazė: „Jeigu aš mačiau toliau nei kiti, tai todėl, kad stovėjau ant gigantų pečių“.

Pagrindinės idėjos turėjimas yra būtinas todėl, kad tas pats objektas ir dalykas gali būti nagrinėjamas įvairiai, priklausomai nuo tyrėjo teorinės pozicijos.

Tikslo problematiką nagrinėja *teleologija* (gr. *teleos* – tikslas, rezultatas). Pagal ją sociologijoje vyrauja nuomonė, jog bet kuri teorija ar vertinimas liudija, kad gamtos ar socialinius reiškinius galima paaiškinti ne tik jų pirminėmis priežastimis, bet ir galutinėmis būsenomis arba tikslais, į kuriuos jie nukreipti.

12.3. Pagrindinių sąvokų interpretacija

Sąvoka yra mąstymo forma, atspindinti ir fiksuojanti esminius objektyvios tikrovės daiktų ir reiškinių požymius.

M. Strogovičius

Mokslinis darbas visada naudojasi tam tikru kiekiu pagrindinių sąvokų, kuriose atsispindi nagrinėjamo dalyko atskirų reiškinių ar procesų būdingi požymiai. Tačiau tą pačią sąvoką dažnai skirtingai supranta ne tik atskiri mokslai, bet skirtingai ją aiškina ir atskiri tyrinėtojai. Be to, ta pati sąvoka dažnai skirtingai suprantama moksle ir kasdienėje kalboje. Todėl norint viena-reikšmiai suprasti tą pačią sąvoką, suteikti jai tą pačią prasmę, būtina darbe ją aptarti, interpretuoti, t. y. paaiškinti, kokia prasme ji bus vartojama.

Sąvokas aptarti būtina dar ir todėl, kad galėtume palyginti gautus įvairių tyrimų rezultatus. Tyrėjas turi aptarti jo vartojamų sąvokų, terminų sampratą, tačiau jis gali pasinaudoti esančiomis sąvokomis, nurodyti jas ir remtis savo darbe.

Sąvokų, terminų tikslinimas, jų interpretacija gali būti teorinis ir empirinis.

Teorinis sąvokų tikslinimas vykdomas abstrahuojantis nuo konkrečių empirinių faktų. Šiuo atveju išskiriami reiškinių, procesų esminiai bruožai, jų santykis su kitomis sąvokomis ir su kitais teoriniais elementais. Čia tyrėjui svarbu žinoti, kiek tiksliai ir koku mastu esama sąvoka atspindi socialinių procesų esmę. Tokią darbo kryptį galima sąlyginai pavadinti „į viršų“, t. y. teorijos kryptimi. Tokias sąvokas paprastai pateikia humanitariniai bei socialiniai mokslai, pvz.: filosofija, sociologija, psichologija, politologija ir kt. Beje, tokios sąvokos, kaip „asmenybė“, „kultūra“, „vertybės“ turi po kelias dešimtis apibrėžimų ir traktavimų. Tai sudaro daug nepatogumų teoriniuose darbuose, o taikomuosiuose, konkrečiuose sociologiniuose tyrimuose tai gali tapti kliūtimi aprašant, nagrinėjant reiškinį. Pvz.: kalbant apie pareigą, vienu atveju suprantama (etine prasme) kaip vidinė dorinė privalomybė, kaip vidinis asmenybės imperatyvas (dorinis paliepimas), kitu – pareiga kaip užimama vieta tarnyboje, t. y. kaip pareigybė, trečiu – kaip priedermė, ką dera atlikti dėl socialinių, teisinių ar kitų reikalavimų.

Tiesioginis socialinių tyrimų uždavinys yra *empirinis sąvokų tikslinimas arba empirinė jų interpretacija*. Empirinė sąvokų interpretacija suprantama kaip sąvokų derinimas su tam tikrais empiriniais tikrovės faktais, nustatymas, kiek empiriniai objektai atitinka teorines sąvokas. Šiuo atveju

tyrėjas juda nuo teorinės sąvokos „žemyn“, rasdamas ar patikslindamas jos empirinę reikšmę.

Sąvokų empirinių reikšmių paieškos procesas yra atvirkščias abstrahavimuisi: čia mintis juda nuo bendrybės reikšmių į konkrečius realius objektus. Taigi ši interpretacija fiksuoja tam tikrus sąvokų ir terminų požymius; tai *operacinis terminų apibrėžimas*.

Tačiau reikia pabrėžti, kad operacinis apibrėžimas tik iš dalies atskleidžia termino turinį ir iš dalies paaiškina jo reikšmę.

Sudarydami socialinio tyrimo programą, privalome pirmiausia ir išskirti pagrindines darbe vartojamas sąvokas, reiškiančias svarbiausius, esminius nagrinėjamos problemos požiūrius. Pvz.: jei tirsime policijos komisariato veiklos efektyvumą, tai turėsime nurodyti įvedamą į šią sąvoką turinį. Jeigu vieni tyrėjai supras šį „efektyvumą“ kaip mažą nusikaltimų skaičių jo aptarnaujamame rajone dėl gero prevencinio darbo, kiti – kaip gerą nusikaltimų išaiškinamumo procentą, tretį – kaip perduotų teismui bylų ir pagal jas nuteistųjų skaičių, tai tokius duomenis bus sunku palyginti.

12.4. Hipotezių kūrimas

Mokslo uždaviniu turi būti pažinimas to, kas turi būti, o ne kas yra.

L. Tolstojus

Hipotezės – statybu pastoliai, kurie išardomi, kai namas pastatytas; jie darbininkui būtini, tačiau jų negalima laikyti pastatu.

I. Gėtė

Hipotezė (gr. *hypothesis* – prielaida) – mokslškai pagrįstas spėjimas tam tikriems reiškiniams išaiškinti. Tai tvirtinimas apie faktus, empirinius ryšius arba socialinių reiškinių funkcionavimo ir vystymosi principus, neturinčius empirinio ar loginio pagrindimo arba teigiant, kad jie yra nepakankamai pagrįsti.

Hipotezės vaidina svarbų vaidmenį socialiniame pažinimo procese: jų kūrimas ir verifikacija leidžia pagilinti socialines žinias, išlaisvina nuo pasenusių klaidingų, nepagrįstų teiginių, praturtina mokslą naujais teiginiais. Hipotezės naudojamos visuose sociologiniuose tyrimuose, tiek fundamentaliuose, tiek ir taikomuosiuose.

Hipotezių kūrimas yra mokslinio darbo organizavimo etapas, kai ieškoma pagrindo juo patikimesnėms idėjoms kelti, norint nustatyti naujus tikrovės reiškinių ryšius ar dėsningumus. Tačiau hipotezių kūrimas įmanomas tik labai kruopščiai išnagrinėjus esamas mokslines žinias, išsiaiškinus, kas anksčiau šioje srityje atrasta, kas nepakankamai ištyrinėta, kokios yra atradimų spragos ir kt.

Hipotezių kūrimas remiasi įvairiais šaltiniais: jos gali atsirasti bendro įvaizdžio apie nagrinėjamą dalyką pagrindu, remiantis ankstesniais tyrimais ir stebėjimais, iš objektą aprašomų esamų teorijų, taip pat atsirasti kaip sveiko proto nuovokos rezultatas. Amerikiečių filosofas, neorealizmo atstovas Morisas Koenas (Cohen) tiesiog tvirtina, jog hipotezes „atranda žmonės, kurie mąsto“³.

Taigi hipotezės kūrimas skatina paieškų mąstymo procesą. Be loginio mąstymo, hipotezių kūrimo šaltinis taip pat yra intuisija, kuri padeda staiga, šuoliu pereiti nuo žinomo prie nežinomo.

Esminis mokslinės veiklos bruožas yra paieška problemų, jų formulavimas ir sprendimas.

Problemų kūrimas apibūdina mokslinės veiklos pobūdį ir lygį, parodo, ar ši veikla yra mokslinė, kūrybinė, ar pseudomokslinė, dogmatinė. Todėl kiekvienas, ir jaunas mokslininkas, turi mokėti aiškiai formuluoti pagrindines rašomo mokslinio darbo problemas, uždavinius ir išeities arba, kaip dažnai sakoma, darbinės hipotezes.

Hipotezių nebuvimas moksliniame darbe rodo problemos nebuvimą.

Kaip iškelti hipotezę? Dabarties mokslas negali pasiūlyti šiam klausimui spęsti vienareikšmio modelio. Dažniausiai rekomenduojama eiti nuo stebimų faktų, reiškinių prie naujų postulatų, o ne priešingai, turint idėją, rinkti ją patvirtinančius faktus. Šiuo atveju, ieškant tokių faktų, visada jų ir randama, tačiau tie faktai, kurie nepatvirtina hipotezėje keliamų prielaidų, dažniausiai lieka už tyrėjo matymo horizonto. Todėl negalima priimti hipotezės kaip teisingos, nors daugybė faktų ją patvirtintų. Mokslinei hipotezei visada turi būti galimybė ją dar kartą patikrinti. Pakanka ir vieno naujo fakto, neatitinkančio hipotezės, kad ją būtų galima atmesti. Todėl rekomenduojama suformuluoti ne vieną, bet keletą konkuruojančių hipotezių, o atlikus eksperimentą arba empirinius tyrimus, galima nustatyti, kuri iš jų išlaikė konkurenciją. Jeigu hipotezė išlaiko bandymus, ji priimama, bet vis tiek vėliau gali būti tikrinama.

Hipotezės tikrinimo tikslai gali būti skirtingi. Pvz.: *eksperimentinė hipotezė* (*experimental hypothesis*) numato, kad tarp *eksperimentinės*

³ М. Р. Коэн. Американская мысль. – Москва: Прогресс, 1958. С. 86.

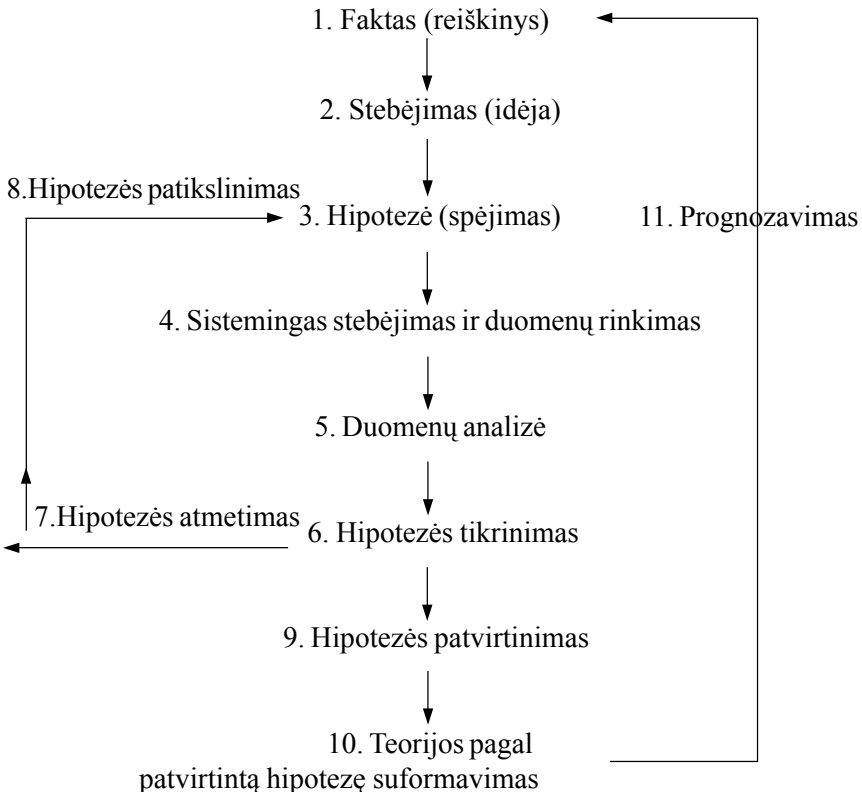
ir kontrolinės grupės bus statistiškai reikšmingas skirtumas, nulemtas tiriamojo *nepriklausomo kintamojo*. Eksperimentas paprastai ir organizuojamas surinkti duomenims hipotezei patikrinti. Taigi eksperimentinė hipotezė, jei ji yra teisinga, išaiškina laukiamus grupių skirtumus.

Priešinga yra *nulinė hipotezė* (*null hypothesis*), kuri numato, kad tarp eksperimentinės ir kontrolinės grupės, naudojant eksperimentinei grupei tą pačią poveikio metodiką, t. y. keičiant nepriklausomus kintamuosius, nebus esminio statistinio skirtumo. Šia hipoteze falsifikuojami anksčiau gauti eksperimento rezultatai arba tuo pagrindu egzistavusi teorija. Toks yra prieš tai buvusių eksperimentų duomenų kontrolės būdas.

Hipotezes tikrinti rekomenduojama kryptingai etapiškai.

Patrikas Mak Neilas siūlo tokią hipotetinio dedukcinio metodo schemą⁴ (žr. 7 schemą).

7 schema. **Dedukcinio metodo schema**

⁴ Patrick Mc Nell. Research methods. – London and New York: Rantledge, 1994. P. 50.

Šiuolaikiniame moksle pastebima tendencija – galimybė egzistuoti daugeliui hipotezių, tarp kurių yra konceptualiai prieštaringų. Tačiau nė vienos jų negalima atmesti, nes kiekviena kažką paaiškina, ir nė vienos negalima pasirinkti kaip vienintelės, kadangi ji viena nepaaiškina viso stebimų reiškinių įvairumo.

Hipotezės pagal prielaidų turinį skirstomos į aprašomąsias ir aiškinamąsias.

Aprašomosios savo ruožtu skirstomos į: *klasifikacines*, kai numatomos ir išskiriamos esminės objektų savybės; *struktūrines*, kai numatomi būdingi nagrinėjamo objekto tam tikrų elementų ryšiai; *funkcionalines* – atspindinčias sąveikos ryšių glaustumą.

Aiškinamosios hipotezės – numatančios nagrinėjamo objekto priežastinius bei padarinius ryšius. Tai pačios tvirtčiausios hipotezės, kurioms patvirtinti reikia eksperimento.

Gyvenimo praktika rodo, kad daugelio teiginių teisingumas ar neteisingumas dažnai esti pakankamai reliatyvus dalykas. Tai, kas kategoriškai tvirtinama, kad yra teisinga, paprastai esti banalios, lėkštos žinios, neturinčios didesnės reikšmės moksle. Todėl tyrėjo uždavinys gali būti – nustatyti praktikoje daromų apibendrinimų, teiginių, išvadų patikimumą.

Teisingai pastebi savo habilitaciniame darbe G. Merkys, kad egzistuoja „hipotezių konfirmacijos mitas. Akademinėje bendruomenėje (ypač kvalifikacinių darbų gynimo praktikoje) egzistuoja mokslo logikos ir mokslo istorijos požiūriu niekuo nepateisinama orientacija. Būtent – suabsoliutinta orientacija vien tik į pozityvų tyrimo rezultatą ir iškeltos hipotezės patvirtinimą. Su šiuo metodologiniu mitu betarpiškai siejasi tokios tipinės ugdymo tyrimų negerovės kaip hipotezių trivialumo problema ir euristinės rizikos baimė. Per daug dažnai ugdymo tyrimuose (ypač kvalifikaciniuose darbuose) yra reprodukuojamos ir tiražuojamos trivialybės ir banalybės. Kitaip tariant, eilinių kartą pakartojamos ugdymo mokslui ar praktikai jau žinomos tiesos“⁵.

Konkretaus socialinio tyrimo etalonas yra tyrimas, kuriame aiškiai suformuluota problema, gerai interpretuotos sąvokos, sukuriama viena ar keletas hipotezių, kurios yra aktualios socialiniu ar profesiniu požiūriu, kurios numato tai, ką reikia įrodyti nauja, ir kai nežinoma kaip tyrimo rezultatas tampa žinoma.

Tačiau praktikos analizė rodo, kad dažnai tyrėjui būtina tirti ir tai (ir net pripažinti būtinu), kas „visiems žinoma“.

⁵ G. Merkys. Ugdymo tyrimų sociokultūrinių ir metodologinių pradų vienovė. (Habilitationis darbas). – Šiauliai, 2000. P. 101.

Vienu atveju – kai kas nors „visiems žinoma“ įgauna įprastą pobūdį ir manoma be įrodymų, kad taip yra iš tikrųjų, nors tai neakcentuojama. Žinoma, kad policija atlieka visuomenėje svarbią teisėsąuginę funkciją, kad atskiri policijos pareigūnai užkerta kelią nusikaltimams arba sulaiko nusikaltėlius rizikuodami savo gyvybe. Tačiau šiuos faktus nustelbia spaudoje aprašomi korupcijos faktai, tai yra absoliutinama, ir todėl tai, kas „visiems žinoma“, netampa reikšminga, nekelia policijos autoriteto ir prestižo. Tuo tarpu, kai JAV praveisti tyrimai, surinkti statistiniai duomenys atskleidė, jog vidutiniškai per 10 metų žūna apie 150 policijos pareigūnų kovodami su nusikaltėliais, šimtai būna sužeistų, staiga teigiama linkme ėmė keistis nuomonė apie policiją. Nors tai buvo „žinoma“, bet pateikti duomenys tai įrodė, pagrindė tą nuomonę, ją sureikšmino.

Antru atveju, kai tai, kas „visiems žinoma“, yra matuojama kiekybiniais rodikliais. Pvz.: viešoji nuomonė teigia, kad mūsų gyventojų požiūris į policiją yra neigiamas. Tačiau mūsų atlikti tyrimai ne tik patvirtino šią nuomonę, parodė, kad ji teisinga, bet ir išmatavo, kokių lygiu ji yra neigiama, kokia yra tendencija ir priežastys jai blogėti.

Trečiu atveju mokslo istorija rodo, kad mokslinis pažinimas ne visada turi sutikti su tuo, kas „visiems žinoma“, nes dažnai tai, kas „visiems žinoma“, yra neteisinga, atspindi klydimą apskritai, yra prietarų nelaisvėje, o tai atsiranda dėl nepakankamo tos srities žinių lygio.

Norint tai patvirtinti, dažnai pateikiamas faktas, kad iki Koperniko buvo „visiems žinoma“ ir gerai suprantama, jog Saulė sukasi aplink Žemę.

Taigi hipotezė, patvirtinanti tai, kas akivaizdu, irgi turi teisę egzistuoti, ypač tada, kai yra nagrinėjama mažai ištirta tikrovės sritis.

Be to, reikia turėti galvoje, jog hipotezė gali būti patvirtinta, gali būti atmesta, paneigta ir iš dalies patvirtinta.

Hipotezėmis, remiantis naujais faktais, yra tikrinama teiginių, teorijų, idėjų teisingumas. Tačiau hipotezės gali padėti patikrinti pačių faktų teisingumą ir jų interpretaciją. Hipotezė, neatitinkanti fakto, išplėšia jį iš įprasto teorinio konteksto. Taip pat ji padidina tikimybę surasti jame tai, kas anksčiau nebuvo pastebėta.

Kriminalistai ultravioletiniais spinduliais ieško išsityrusių įrašų – nematoma paprastoje šviesoje tampa matoma specialaus apšvietimo sąlygomis. Tas pats ir su hipotezėmis, prieštaraujančioms faktams. Kartais jos leidžia pamatyti jau žinomuose faktuose visiškai nauja, ką nutrynė ar užmaskavo ankstesnė teorija, per kurios „akinius“ mes žiūrime į šiuos faktus. Tai taip pat galima prilyginti daikto nagrinėjimui kontrastiniame fone: detalės, kurios nepastebimos baltame fone, gali išryškėti, kai daiktas padedamas juodame ar spalvotame fone.

Taigi konkrečiame tyrime gali būti naudingos hipotezės, tiesiogiai ar netiesiogiai nesusiderinamos su nusistovėjusiais faktais. Tokios hipotezės gali būti pasmerktos nesėkmei, tačiau net nepasiteisinusios jos atneša tam tikros naudos – nušviečia žinomą nauja, neįprasta šviesa.

Socialiniuose tyrimuose yra naudojamos įvairios hipotezės pagal jų bendrumo lygį. Tai *priežasčių hipotezės* ir *padarinių hipotezės*. Sąvokos, kuriose suformuluota išėities hipotezė gali ir neturėti tiesioginių empirinių požymių, bet sąvokos padarinių (išvedamųjų) hipotezių būtinai turi remtis empiriniais duomenimis. Padarinių hipotezių patvirtinimas ar atmetimas yra priežasčių hipotezių įrodymo pagrindimas.

Tyrimo uždavinių požiūriu hipotezės dar skirstomos į *pagrindines* ir *nepagrindines*. Skirtingai nuo priežastinių ir padarinių hipotezių, kurios logiškai tarpusavyje yra susijusios, šios hipotezės yra nepriklausomos vienos nuo kitų. Tyrime svarbiausias dėmesys skiriamas pagrindinėms hipotezėms.

Pagal pagrindimą ir išnagrinėjimo lygį taip pat skiriamos *pirminės* ir *antrinės hipotezės*. Antrinės iškeliamos tada, kai pirminės yra paneigiamos empiriniais duomenimis. Kai kada pirminės hipotezės vadinamos „darbinėmis“ ta prasme, kad jos naudojamos kaip pastoliai labiau pagrįstoms hipotezėms kurti.

Taigi hipotezės moksliniame darbe teikia jam daugybę privalumų, nurodo šio darbo kryptingumą ir tikslingumą. Be to, kaip tvirtina D. I. Mendelejevas, „hipotezės palengvina ir daro teisingą mokslinį darbą – tiesos radimą, kaip žemdirbio plūgas palengvina naudingų augalų augimą“.

Kokius bendrus reikalavimus turi atitikti gera hipotezė, pateikta empiriškai patikrinti?

1. Hipotezė neturi turėti sąvokų, kurios nebuvo patikslintos ir interpretuotos.
2. Hipotezė neturi turėti sąvokų, kurių nebūtų galima empiriškai patikrinti.
3. Hipotezėje neturi būti vertinamųjų sprendimų.
4. Hipotezėje neturi būti daug apribojimų ir prielaidų, ji turi būti aiški ir paprasta.
5. Hipotezė turi būti pritaikyta visiems reiškiniams, kuriuos ji tiesiogiai aiškina be išimčių.
6. Hipotezė turi turėti galimybę būti patikrinama turimomis tyrėjo priemonėmis, t. y. tyrėjas turi būti pajėgus panaudoti tokias procedūras, kurios leistų jam surasti, išmatuoti būtent tuos ryšius ir santykius, kurie numatyti hipotezėje.
7. Gera hipotezė jau formulavimu atspindi ir jos patikrinimo būdus konkrečiu socialiniu tyrimu.

12.5. Tyrimo principinio (strateginio) plano rengimas

Išmintingas žmogus kai kada skuba, bet nieko nedaro paskubomis.

F. Česterfildas

Priklausomai nuo hipotezės kūrimo proceso lygio, galimi trys konkretaus socialinio tyrimo variantai. Tai tokie atvejai: kai hipotezės nėra, kai yra aprašomoji hipotezė ir kai tyrėjas jau turi suformulavęs aiškinamąją hipotezę. Kiekvienu atveju yra numatoma skirtinga tyrimo „strategija“. Šios strategijos aprašymas atspindi viso tyrimo charakteristiką ir lemia tam tikrą tyrėjo veiksmų eigą.

Remiantis šiomis trimis situacijomis, t. y. jų santykiu su hipotezėmis, rekomenduojama trejopi tyrimo planai: *žvalgybinis, analitinis ir eksperimentinis*.

Žvalgybinis tyrimo planas sudaromas, kai tyrėjas neturi pakankamai aiškaus objekto vaizdo ir negali nusakyti jo numatomos struktūros, ryšių pobūdžio, juolab priežasčių, determinuojančių tam tikras savybes ir charakteristikas.

Plano tikslas – problemos tikslinimas ir aprašomosios hipotezės formulavimas. Tokiame plane numatoma parinkti pagrindines tyrimo priemonės – specialios literatūros studijavimas, dokumentų nagrinėjimas, stebėjimų, interviu organizavimas ir t. t. Tai tik metodinių būdų ir jų taikymo tvarkos paieškos.

Žvalgybinis planas suteikia tyrėjui orientyrą nustatyti uždavinių sprendimo eiliškumą ir yra tam tikras tiriamojo darbo etapas.

Žvalgybinį planą realizuojant, galima išskirti tris stadijas:

1. Turimos literatūros studijavimas, bibliografijos lietuvių ir užsienio kalbomis sudarymas, preliminarus jos nagrinėjimas.

2. Pokalbiai su kompetentingais asmenimis (tarp jų – su vadovu, konsultantu), mokslininkais, teisininkais, praktiniais darbuotojais, sociologais, psichologais ir kt. dirbančiais ir susiduriančiais su tokiomis pačiomis problemomis. Reikia įsitikinti, ar sudaryta bibliografija aprėpia temą ar problemą, ar reikia papildomos informacijos. Pokalbiuose, interviu nerekomenduotina pateikti tiesmukiškų klausimų ir reikalauti iš pokalbio partnerio asmeninės atsakomybės už atsakymą. Neklausti tiesiai: „kokie veiksniai daro įtaką „tokiam“ procesui“?, o pateikti tą patį klausimą netiesio-

giai: „Kai kas mano, kad „tokie“ veiksniai daro įtaką „šiam procesui“, ir sužinoti pašnekovo nuomonę. Atsakymuose išsakomos naujos idėjos, originalūs kontrargumentai. Žmonės dažnai mėgsta kritikuoti kitų nuomonę. Tyrėjas gali pasinaudoti šiuo bruožu.

3. Lauko stebėjimo stadija – baigiamasis žvalgybos etapas. Šioje stadijoje tyrėjas turi sukaupti tam tikrą darbinių hipotezių bagažą.

Žvalgybinis planas užbaigiamas numatant tikslus tyrimo uždavinius ir sukuriant pagrindines hipotezes.

Analinis tyrimo plano variantas galimas, kai tyrimo objektas pakankamai pažintas aprašomosioms hipotezėms formuluoti. Plano tikslas – socialinių struktūrų ir reiškinių kokybinių bei kiekybinių ypatumų tikslus aprašymas. Po to seka preliminarus hipotezių tikrinimas, o joms pasitvirtinus, perėjimas prie įvairių tikslų objekto kokybinių–kiekybinių pusių ir savybių charakteristikų nustatymo. Analitinis planas numato panaudoti empirinius, statistinius, matematinius metodus, kurių pagrindu surenkama faktinė tyrimo medžiaga, atliekama gautų duomenų klasifikacija, daromos išvados. Tai savarankiškas problemos nagrinėjimo etapas.

Eksperimentinis planas – labiausiai išvystytas tyrimo paieškų variantas. Jis sudaromas, kai turima aiškinamoji hipotezė, kai tyrėjui pavyksta fiksuoti ne tik tam tikrų ryšių buvimą, bet ir nustatyti šių ryšių kaip priežastinių padarinių kryptingumą. Jis rengiamas, kai turima pakankamai žinių iš nagrinėjamos srities. Jo tikslas – nustatyti kazualinius santykius socialiniuose objektuose.

Eksperimentinio plano logika jau buvo išnagrinėta XIX a. viduryje anglų filosofo ir logiko Džono Stiuarto Milio ir iki šiol iš esmės nepasikeitė. Socialinis eksperimentas realizuojamas arba kaip kryptingo manipuliavimo realūs objektai (natūralus eksperimentas), arba kaip ypatinga objekto analizė, kuri šiuo atveju atliekama ne natūraliai, o mintyse (mintinis eksperimentas).

Eksperimentinio plano sudarymas ir jo realizavimas visada susiduria su daugeliu sunkumų. Tačiau jo realizavimas, antra vertus, teikia patikimiausių įrodymų aiškinamajai hipotezei patvirtinti.

Realiai praktikoje retai būna, jog socialiniuose tyrimuose vienas iš pateiktų planų egzistuoję grynųjų pavidalu. Dažnai kiekvienas iš šių planų tipų atitinka vieną iš tyrimo etapų.

Apibendrinti galima lentele (5 lentelė).

5 lentelė. Tyrimo planų sandara

Tyrimo plano tipai	Hipotezės tipai	Dažniausiai naudojami veiklos būdai	Tikslas
1. Žvalgybinis	Nėra	Literatūros, dokumentų studijavimas, preliminarus stebėjimas, interviu ir kt.	Aprašomosios hipotezės formavimas
2. Analitinis	Aprašomoji	Sociologinių, statistinių metodų naudojimas. Atrankinis ar monografinis tyrimas	Tikslių kiekybinių–kokybinių tiriamojo objekto charakteristikų nustatymas, ryšių glaudumo apskaičiavimas
3. Eksperimentinis	Aiškinamoji	Eksperimentas (natūralus ar mintinis)	Priežastinių–padarinių objekto ryšių išaiškinimas, įrodymų formulavimas

12.6. Pirminių duomenų rinkimo metodų ir procedūros aprašymas

Mokslas vystosi šuoliais, priklausydamas nuo metodikos pasiekimų. Su kiekvienu metodikos žingsniu į priekį mes tarytum pakylame pakopa aukščiau; nuo jos mums atsiveria kur kas platesnis horizontas su anksčiau nematytais dalykais.

I. Pavlovas

Tyrimo metodai – instrumentai, kurių pagalba pažįstama tiesa, atskleidžiami dėsningi objektyviojo pasaulio reiškinių ryšiai. Juo tobulesni tyrimo metodai, juo geriau juos yra įvaldęs tyrėjas, juo sėkmingesnis yra mokslinis darbas.

Tyrimo metodika turi atitikti konkrečius tyrimo uždavinius ir teisingai atspindėti tiriamąjį reiškinį, o ne mechaniškai būti perkelta iš kitų mokslų. Todėl kiekvienam tyrėjui reikia susidaryti savo konkrečią metodiką, atitinkančią nagrinėjamų reiškinių uždavinius ir ypatumus.

Deja, kai kuriuose tyrimuose apsiribojama tik formaliu visiems žinomų metodų išvardijimu. Dažnai toks metodų nurodymas klajoja iš vieno į kitą baigiamąjį darbą ir net disertaciją, visiškai neatspindėdamas tyrimo specifikos apskritai ir kiekvieno etapo atskirai. Šiuo atveju metodai tarytum iš išorės mechaniškai prilipdomi prie bet kokio tyrimo turinio, ir todėl nėra su juo glaudaus ryšio. Norint šio trūkumo išvengti, būtina metodus sieti su numatytais tyrimo logikos bendraisiais etapais nurodant, kas ir kaip bus nagrinėjama kiekviename etape, kokį darbą turės atlikti tyrėjas.

Šis programos etapas yra bene įvairiausių šiekvienas tyrėjas čia turi parodyti didžiausią savo kūrybiškumą, fantaziją ir mąstymo originalumą, ieškodamas nestandartinių sprendimų ir juos surasdamas.

Šiame programos skyriuje ypatingas dėmesys turi būti skiriamas iškelto hipotezių, pirminės socialinės informacijos rinkinio ir jos apdoravimo būdų vienovei. Dėl to reikia tinkamai pagrįsti metodikų (ar tam tikrų metodų) „paskirstymą“ pagal atskiras hipotezes ir numatyti, kad jie sudarytų galimybę gauti informaciją, reikalingą hipotezei patikrinti. Be to, šiame skyriuje tikslinga apmąstyti visą sistemą metodikos ir procedūros būdų, kurie turi būti panaudoti medžiagai gauti sprendžiant konkretų uždavinį. Tyrėjas turi matyti visą tyrimo proceso eigą, jo sudėtines dalis, t. y. struktūrą.

P. Mak Neilas, pvz.: pateikia tokią kriminalinės statistikos socialinę schemą⁶ (žr. 8 schemą).

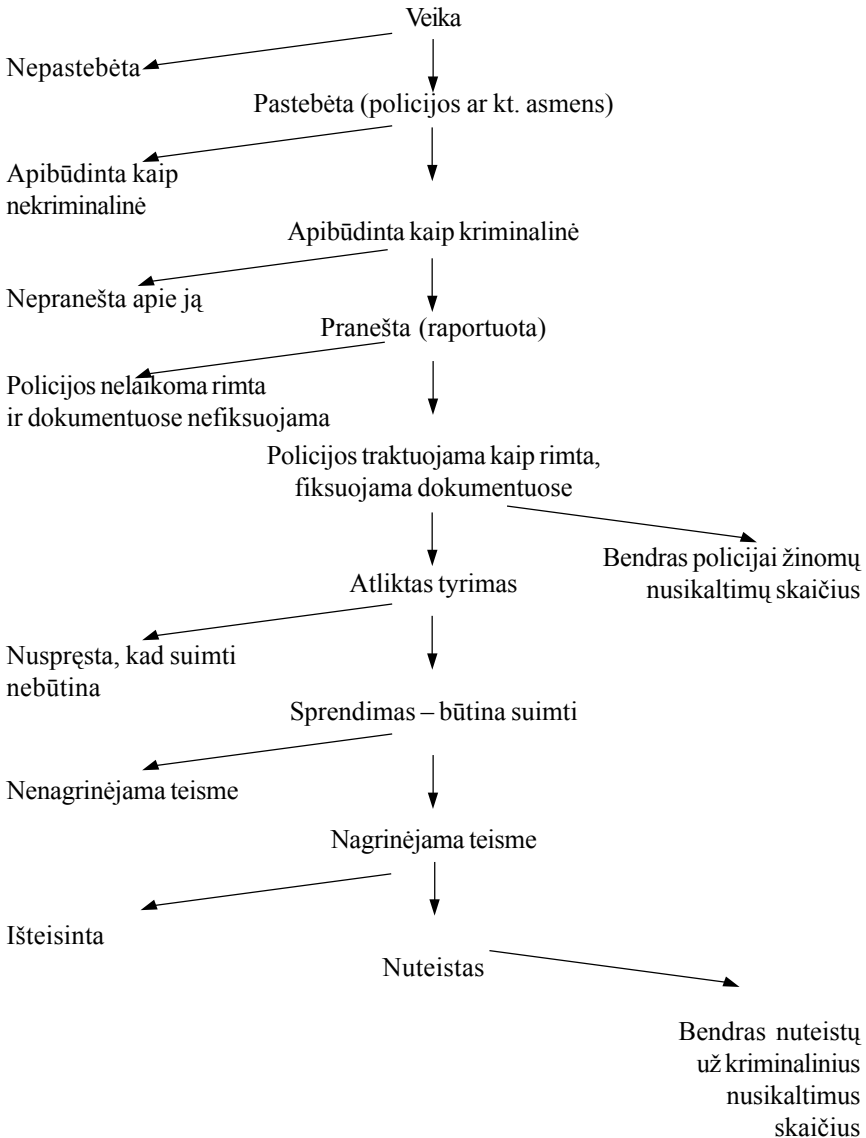
Kaip matyti iš 8 schemos, nusikaltimų traktavimas ir jų eigos tyrimas gali būti įvairus, priklausomai nuo kurios pakopos juos nagrinėsime. Be to, skirtingais metodais nagrinėdami skirtingus veikos etapus gausime ir skirtingus tyrimo rezultatus. Pvz.: tirdami gyventojų nuomonę ir jų pastebėtus nusikaltimus, arba policijos registruotus nusikaltimus, arba teismų dokumentuose fiksuotus nusikaltimus, gausime skirtingą vaizdą, konstatuosime net skirtingą jų skaičių.

Būtent todėl metodų ir tyrimo uždavinių bei objekto tikslus aprašymas yra konkretus tyrimo proceso procedūros orientyras.

Norint plačiau susipažinti su tyrimo metodų taikymo praktika, rekomenduotina pastudijuoti Lietuvos mokslininkų teisininkų sukaupią patirtį.

Pvz.: Eugenijus Palskys, rašydamas monografinę studiją, ne tik plačiai ir subtiliai panaudojo istorinį metodą, bet ir aptarė jo bei lyginamojo metodo taikymo kriterijus nurodydamas, jog „lengviausia čia nueiti pramintu taku:

⁶ Patrick Mc Neill. Research methods. – London and New York: Rontledge, 1994. P. 106.

8 schema. **Kriminalinės statistikos eigos atspindžio etapai**

praeities įvykius, reiškinius, istorines situacijas lyginti su dabartinėmis, ieškoti bendrybių, atitikmenų arba, priešingai, skirtubių ir nužymėti atitinkamas paraleles. Tačiau toks metodas neproduktyvus ir nepakankamai objektyvus – jis visada turi dabartinio mąstymo ir šiuolaikinio mokslo lygmens antspaudą. Mokslinio vertinimo kriterijus tegali būti konkretaus reiškinio ar įvykio analizė to laikmečio politinių, istorinių, socialinių, ekonominių, kultūrinių ir kitokių sąlygų kontekste. Taigi ir apie prieškarį Lietuvos kriminalistikos lygį pirmiausia reikia spręsti ne lyginant ją su dabartine (nors kartais tai ir naudinga), o žiūrėti į šio mokslo indėlį kovojant su nusikalstamumu prieškarį Lietuvoje, kriminalistikos metodų ir būdų efektyvumą, bendrąsias jų plėtotės tendencijas, kriminalistikos sanryšą su kitomis mokslo sritimis ir apskritai kultūros reiškiniais, pagaliau lyginant ją su kitų šalių to paties laikotarpio kriminalistika⁷.

Taigi autorius ne tik nurodo panaudotus metodus, bet ir pagrindžia juos, nurodo tuos orientyrus, kuriais rėmėsi savo studijoje.

Tyrimo metodų panaudojimą, jų aprašymą bei rezultatų, jais naudojan-tis, apibendrinimą galima rasti daugelio teisės mokslų daktaro, habilitacijos disertacijose.

12.7. Numatomų gauti duomenų analizės būdų aprašymas

*Kiekvienas esame savo darbo sūnus.
M. Servantesas*

Metodologiškai pagrįstas tyrimas negali būti efektyvus, nenumatęs informacijos apdorojimo ir analizės perspektyvos. Suprasti konkretų socialinį tyrimą tik kaip mechaninį „medžiagos rinkimą“ – paversti banalia pačią tyrimo idėją. Net žvalgybinis planas negali būti sudaromas pagal principą: surinkti kuo daugiau faktų, o po to žiūrėti, kas iš to išeis.

Programos metodologinė dalis turi būti susijusi su pirminės sociologinės informacijos rinkimo procedūros numatymu. Todėl tyrėjas turėtų vadovautis taisykle: formuluodamas hipotezę tuo pačiu metu galvoti, kaip pagal ją surinkti medžiagą ir kaip ją apdoroti. Galima išskirti du empirinės medžiagos apdorojimo etapus: pirminis medžiagos apdorojimas ir jo analizė. Pirmame etape tyrėjo pagrindinės priemonės yra logika ir matematika (gautų duomenų

⁷ E. Palskys. Lietuvos kriminalistikos istorijos apybraižos. – Vilnius: LPA, 1995. P. 291.

skaičiavimas, sumavimas, klasifikavimas, lentelių, skalių, diagramų, schemų sudarymas). Antrame etape svarbiausią reikšmę įgyja dalykiniai teoriniai samprotavimai, gautų duomenų mokslinė interpretacija. Antras etapas tyrimo procese yra pats svarbiausias. Tyrėjas turi būti gerai įvaldęs visą kompleksą teorinių (loginių, filosofinių, psichologinių, teisinių ir kt.) metodų. Šiame etape tyrėjas vėl grįžta prie iškeltų uždavinių, hipotezių, suformuluotų programoje, čia analizuoja uždavinių sprendinį, hipotezių pasitvirtinimo ar nepasitvirtinimo mastą ir lygį. Čia vyksta apibendrinimas, perėjimas į ženkliai aukštesnį abstrakcijos lygį, išryškinant viso komplekso ar atskirų dalykų bendrus požymius.

12.8. Pagrindiniai programos reikalavimai

*Matyti – reiškia žinoti, žinoti – reiškia
numatyti, numatyti – reiškia valdyti.
Ogiustas Kontas*

Ankstesniuose paragrafuose išsiaiškinome tam tikrus programos elementus. Tačiau tyrimo programa yra vientisas metodologinis dokumentas, todėl visi jos skyriai yra glaudžiai tarpusavyje susiję. Taigi galima suformuluoti bendrus programos reikalavimus apskritai.

Pirmas elementarus reikalavimas yra programos *būtinumas*. Apie tai reikia kalbėti, kadangi kai kurie pradedantieji tyrėjai bando pradėti darbą be programos. Turėdami keletą blankių idėjų apie tyrimo tikslus ir empirinės medžiagos pobūdį, jie pradeda dažniausiai nevaisingą savo darbą.

Tyrimas be programos yra bandymų ir klaidų metodas, todėl toks energijos eikvojimas dažniausiai neduoda laukiamo rezultato. Tik tada, kai medžiaga jau surinkta, paaiškėja, kad jos nepakanka, atrankos objektai netenkina temos ir joje sprendžiamų uždavinių reikalavimų, gauti atsakymai ne į tuos klausimus, kurie buvo planuojami pradžioje. Tyrėjas tik darbo pabaigoje daro išvadą, kad dabar jis viską darytų visiškai kitaip.

Panaši išvada neretai atsiranda, kai dirbama ir pagal kruopščiai parengtą programą. Tačiau šiuo atveju abejonės esti produktyvaus pobūdžio, nes šios abejonės gimdo naujas hipotezes, kurios turi būti patikslintos pagal naują programą. Toks nesitenkinimas pasiektu rezultatu yra kūrybinių paieškų pasekmė, tuo tarpu kai pirmu atveju jis yra nepanaudotų galimybių išdava.

Antras reikalavimas – programos aiškumas, *eksplacitiškumas* (lot. *explicite* – aiškumas, išsamumas).

Visi teiginiai turi būti tikslūs, aiškūs, išsamūs, visi elementai – atitikti tyrimo logiką ir aiškiai suformuluoti. Intuityvi programa negali keisti griežtai pagrįstų prielaidų ir tyrimo procedūros taisyklių. Tokia programa taupo daug tyrėjo laiko atliekant tyrimus, tikslinant tam tikrus klausimus, sąvokas, apdorojant tyrimo procese gautą medžiagą.

Trečias programos reikalavimas – visų programos skyrių ir elementų *loginis nuoseklumas*. Negalima sudaryti gero principinio plano, nesuformulavus tyrimo uždavinių. Neprotinga bandyti suformuluoti darbinės hipotezės, neįsivaizduojant tyrimo objekto visumos. Negalima numatyti duomenų rinkimo metodų, neturint hipotezių, neturint viso tyrimo plano, neinterpretavus empirinių pagrindinių sąvokų.

Taigi visos programos grandys yra viena grandinė. Vienos grandies trūkimas veikia kitas grandis ir visą programą.

Ketvirtas – programos *lankstumas (mobilumas)*. Programos lankstumas – visų grandžių ryšys; jis reikalauja sistemingai apžvelgti visus programos skyrius, jeigu atsiranda klaidų ar netikslumų kurioje nors vienoje grandyje.

Dažnai programa rengiama dviem etapais. Pradžioje rengiamas programos maketas: nurodomas tikslas, uždaviniai, preliminariai formuluojamos hipotezės. Po to seka lauko tyrimų stadija ir paskiausiai sudaroma visa tyrimo programa, atsižvelgiant į lauko stebėjimus, papildomos literatūros šaltinių studijavimą.

Kruopščiai parengta programa jau yra svarbus mokslinio darbo rezultatas. Ji net gali būti publikuojama kaip savarankiškas mokslinis darbas. Pagal tokią programą kiti tyrėjai gali atlikti tyrimus arba patikrinti ankstesnių tyrimų objektyvumą.

Taigi tyrimo programos publikacija yra tarytum licencija mokslinėms išvadoms gauti arba joms patvirtinti.

13. MOKSLINIŲ TYRIMŲ METODIKA

13.1. Kokybiniai ir kiekybiniai tyrimo metodai

Žmogaus uždavinys išsakyti tai, ką patylom išgyvena pasaulis. Dėl šio išsakymo pagaliau keičiasi ir pats pasaulis.

M. M. Prišvinas

Skaičiai nevaldo pasaulio, bet jie parodo, kaip pasaulis valdomas.

I. V. Gėtė

Kokybiniai tyrimo metodai (angl. – *qualitative research techniques*; rus. – *качественные методы исследования*), bendriausia sociologine prasme, reiškia tokį kokybinės analizės tyrimo ir jo rezultatų išraiškos pobūdį, kuriame pagrindinis akcentas daromas remiantis teorinės sociologijos, tradicinės filosofijos, logikos priemonėmis, jų kategorijų ir sąvokų aparatu, istoriniu palyginimu, individualaus stebėjimo, apklausos, intuícijos, oficialių ir asmeninių dokumentų panaudojimo patirtimi, publicistinių ir meninių teiginių, išvadų ir rekomendacijų pagrindimo būdais.

Siauresne, specifine šių žodžių prasme, kokybinė analizė – įsisąmoninta ypatingų metodų ir būdų paieška, socialinių reiškinių, procesų ir sistemų kokybinių bruožų charakteristika. Svarbiausi kokybinės analizės metodai yra tam tikrų atvejų nagrinėjimas, biografinis metodas, tipologinės procedūros, statistiniai asmeninių dokumentų ir meno kultūros tekstologiniai metodai, etaloninių grupių tyrimas. Šie metodai ypač plačiai taikomi keliant teorines problemas, taip pat turint tikslą nustatyti tam tikros gyvenimo srities norminius vystymosi lygmenis.

Naudojant kokybinius metodus, itin akcentuojama etnometodologija ir etnografija, kadangi jų pagrindu gauti duomenys yra „turtingi“ smulkmenų ir yra artimesni respondentų pasauliui suvokti, jų požiūriams giliau suprasti. Tai gali papildyti kiekybiniais tyrimais gautą medžiagą. Kiekybinių tyrimų atstovai, ypač pradinėse tyrimų stadijose, taip pat naudoja kokybi-

nius metodus, kai reikia įvertinti visą tyrimo projektą atlikti struktūrizuotą eksperimentą.

Kiekybiniai tyrimo metodai (angl. – *quantitative research techniques*; rus. – *количественные методы исследования*) – metodai, kurių galutiniai tyrimo rezultatai išreiškiami skaičiais.

Tai procedūrų, būdų ir aprašymo metodų visuma, suteikianti galimybę gauti naujų sociologinių žinių, pertvarkytų ir formalizuotų šiuolaikės matematikos ir skaičiavimo technikos pasiekimų lygiu.

Kiekybiniai metodai yra specifiniai sociologinių tyrimų metodai, kurie yra glaudžiai susiję su kokybinės analizės metodais, besiremiančiais bendra pažinimo metodologija ir teorija. Vieni iš jų atsirado ir vystėsi specialiose socialinėse disciplinose arba praktinėse srityse ir prisitaikė prie sociologinių uždavinių reikmių. Kiti yra bendramokslinio pobūdžio. Treti sukurti pačios sociologijos, tenkinant jos specifinius poreikius, neretai plačiai pritaikomi ir už jos ribų.

Kiekybinių metodų klasifikacija gali būti įvairi, priklausomai nuo naudojamo specifinio matematinio aparato, funkcijų ir pačių metodų struktūros. Jie gali būti skirstomi į skaitmeninius ir neskaitmeninius, statistinius ir nestatistinius, parametrinės ir neparametrinės statistikos metodus ir kt.

Tyrimo etapų ir formų požiūriu kiekybinių metodų sistemoje platų pritaikymą įgavo atrankos, įvairių krypčių modeliavimo, planavimo, eksperimentų, analizės, kiekybinės informacijos modifikavimo ir prognozavimo metodai. Su aprašomosios sociologijos uždaviniais susiję aprašomosios statistikos ir matavimo metodai (skalių, testavimo, faktorinės analizės, latentinės struktūrinės analizės, klasifikacijos, taksonomijos ir kt. metodai).

Sociologinius duomenis sutvarkyti galima išvardytais metodais, taip pat specializuotais būdais gaunant išvedamuosius rodiklius, duomenis įvairiai apibendrinant, juos sutraukiant, saugant ir naudojant tam tikrus rodiklius elektroninėse skaičiavimo mašinose.

Antra vertus, sociologiniame pažinime kiekybiniai metodai tarnauja gilesnei kokybės ir kiekybės, pastovumo ir kaitos socialinių reiškinių dialektinei sampratai, sistemų ir procesų išaiškinimui. Kiekybiniai metodai padeda giliau ir tiksliau nagrinėti dinامينius ir statistinius dėsningumus, suteikia sociologinių žinių formą, kuri skatina juos praktiškai naudoti socialinių procesų valdyme ir prognozavime. Intensyvus kiekybinių metodų taikymas sociologijoje remiasi jos techninės bazės pažanga (mikro ir personaliniai kompiuteriai), išplėtimu ir įtvirtinimu sociologinių tyrimų informacinės bazės (socialinės statistikos, dokumentinių ir elektroninių sociologinės informacijos

bankų išplėtimu), plačiu kiekybinės socialinės informacijos taikymu gamybos, socialinio valdymo ir buities sferose.

Pagrindinė kliūtis plačiau naudoti kiekybinius metodus yra nepakankamas daugelio sociologijos sričių formalizavimo lygis ir tyrėjų nepasirengimas operatyviems sociologiniams tyrimams, naudojant matematinės statistikos metodus.

Sociologinėje literatūroje, taip pat praktikoje, dažnai kiekybiniai tyrimo metodai priešpastatomi kokybiniam tyrimo metodams arba jie net su priešinami. Net tarp mokslininkų ilgai buvo nesutariama dėl vieno ar kitų metodų svarbos ir prioritetų. Esminis skirtumas yra tas, kad kiekybiniais metodais dirbantys tyrėjai daugeliu atvejų dirba su keletu kintamųjų, o kokybiniais metodais – keletu atvejų su daug kintamųjų. Kiekybinių tyrimų šalininkai teigia, jog pasaulis yra matematiškai sutvarkytas darinys. Jame viskas gali būti išreikšta skaičiais, be to, sisteminėmis priemonėmis itin lengva valdyti daugybę duomenų, nustatyti tam tikrų reiškinių ryšius. Kokybinių tyrimų taikytojai pateikia kontrargumentų nurodymais, kad kokybė iškelia esminius nagrinėjamo objekto bruožus, savybes, struktūrą, t. y. gauti duomenys pateikia išsamesnę informaciją apie objektą.

Tačiau, kaip liudija tyrimų praktika, šių metodų grupės veiksmingai papildoma vienas kitas ir, norint išsamiai pažinti tyrimo objektą, jų sąveika duoda išsamesnių, objektyvesnių ir patikimesnių rezultatų. Vienų ar kitų metodų naudojimas priklauso nuo tyrėjo keliamų uždavinių.

Tyrėjai, savo darbe naudojantys kiekybinius tyrimo metodus, dažnai pradiniam etape naudoja kokybinius metodus. Kokybinių ir kiekybinių tyrimų pagrindinis skirtumas yra gaunamų duomenų pobūdis. Jei kiekybinių tyrimų rezultatai gaunami skaičiais, kalbama apie procentus, statistinius ryšius ir pan., tai kokybinių tyrimų rezultatai gaunami tekstu, ir jis yra nagrinėjamas. Kokybiniai tyrimai dažniausiai nėra reprezentatyvūs griežtąja prasme, bet pateikia kur kas gilesnę ir platesnę informaciją nei kiekybiniai tyrimai. Kokybiniai tyrimai labai dažnai yra kiekybinių tyrimų pagalbininkai – jie naudojami rezultatams įprasminti prieš arba po kiekybinio tyrimo.

Norint sukonstruoti patikimą kiekybinio tyrimo instrumentą, labai svarbu nuosekliai išsiaiškinti visus galimus tyrimo problemos aspektus. Kokybinis tyrimas šiuo atveju yra nepakeičiamas pagalbininkas. Kartais kokybinis tyrimas atliekamas po kiekybinio tyrimo, siekiant įprasminti respondentų atsakymus. Labai dažnai lieka neaišku, ką iš tiesų turėjo galvoje respondentai, pasirinkdami vieną ar kitą atsakymo variantą. Tokiu atveju gilesnis kokybinis tyrimas yra visai nebloga išeitis. Vadinasi, dažnai pasirenkant

kokybinius tyrimo metodus, neįmanoma iš anksto tiksliai prognozuoti, kiek laiko truks tyrimo procesas. Dar daugiau – kartais tik tyrimo eigoje gali būti nustatoma, kaip panaudoti galimus kokybinius tyrimo metodus norint būti patenkintam tyrimo rezultatu.

Kokybinių tyrimų esmę atskleidžia ir pats *kokybės* kaip sąvokos, būdingos šiam metodui, išskyrimas. *Kokybė apibrėžiama kaip esminis daikto apibrėžtumas*, dėl kurio objektas yra tas, o ne kitas daiktas, ir skiriasi nuo kitų daiktų; objekto santykyje su kitais išryškėja įvairios jo savybės.

Pasak sociologų, kokybinis tyrimo metodas yra multimetodas, apimantis interpretacinį, natūralistinį požiūrį į tiriamąjį subjektą. Tai reiškia, kad kokybinio tyrimo metodo dalykai yra natūralioje aplinkoje; kokybiniais tyrimo metodais siekiama interpretuoti tiriamąjį reiškinį tais terminais, kuriais jį suvokia žmonės.

Kokybinio tyrimo metodologiniai ypatumai

Kokybiniai tyrimai plačiai taikomi sociologijoje paskutinius tris dešimtmečius. Šiuolaikinei sociologijai iškilo poreikis humanizuoti tyrimus ir persiorientuoti nuo globalių problemų racionalaus pažinimo prie lokalių bendrijų, socialinių mažumų bei žmonių kasdienės socialinės praktikos pažinimo. Taigi labiau pradėta tirti ne makro, bet mikrosocialinius reiškinius ir giliau juos analizuoti.

Kokybiniuose tyrimuose individas nagrinėjamas ne kaip priklausomas nuo bendrų socialinių dėsningumų, kurio kryptingumą iš išorės lemia socialinės normos ir tradicijos, bet kaip unikali asmenybė, savaip suvokianti socialinę tikrovę, turinti savimonę ir per ją atspindinti šią tikrovę, suteikianti jai tam tikrą prasmę, išreiškiamą jo samprotavimais ir elgesiu. Tyrimo tikslas išaiškinti šią giluminę prasmę, stebint veiksmus, pasisakymus iš išorės, ir juos interpretuoti sociologinėmis sąvokomis.

Kokybinių tyrimu objektas aiškinamas per individų realios praktikos subjektyvius aspektus, pvz.: ką reiškia būti konkrečioje visuomenėje teisėju, advokatu, prokuroru, policininku ar socialiniu darbuotoju, kokią jų socialinių santykių praktika. Tam reikia socialinių žinių, duomenų nagrinėjamos problemos elementams aprašyti ir paaiškinti. Pvz.: ką konkretūs žmonės jaučia, išgyvena, kokią praktinę veiklos patirtį yra sukaupe; taip pat būtina turėti žinių visa tai suprasti ir interpretuoti.

Tokiu pačiu būdu nagrinėjant individo praktinį gyvenimą, galima išsiaiškinti tam tikros socialinės grupės gyvenimiškas problemas, pvz.: vienišos motinos, policijos pareigūno, priversto anksčiau išeiti į pensiją, ir kitų problemas. Kiekviena ši situacija keikvieno žmogaus atžvilgiu yra unikali, at-

spindi specifinę socialinę patirtį, kančias, gyvenimo problemas ir susideda iš „gyvenimiško pasaulio“ specifinių bruožų. Būtent šis unikalus pasaulis ir gali tapti kokybinės (arba humanistinės) sociologijos tyrimo objektu.

Antra vertus, šių žmonių patirtis yra visos socialinės patirties „fragmentas“. Atskirų žmonių patirtis – tarytum mozaikoje išdėliotas visuomenės socialinis gyvenimas.

Taigi kokybinio metodo strategija yra probleminės situacijos atviro, nestruktūrizuoto pobūdžio analizė. Tyrėjo dėmesys koncentruojamas į padidintą (kaip pro mikroskopą) atskirų subjektų socialinio objektyvaus ir subjektyvaus patyrimo vienovės nagrinėjimą.

Kokybinių metodų naudojimas yra prioritetinis, jeigu tyrėjo dėmesio centre yra atskiro socialinio objekto savitumas, viso įvykio vaizdo arba atvejo, objektyvių ir subjektyvių jo faktorių vienovės ir sąveikos tyrimas. Kokybinis tyrimas taip pat leidžia nagrinėti naujus reiškinius arba procesus, masiškai nepaplitusius, ypač aštrių socialinių pokyčių sąlygomis.

Kokybinių metodų teoriniai šaltiniai yra sociologinės koncepcijos ir paradigmos (plačiau apie tai žr.: „Metodologinės teorinės sociologijos paradigmos ir koncepcijos“ bei „Šiuolaikinės sociologijos teorinės paradigmos“). Organizuojant kokybinius tyrimus, reikia remtis teoriniais šaltiniais, kai kuriuos iš jų aptarsime.

Kokybinė sociologija dažnai traktuojama kaip subjektyvi sociologija, kadangi tyrėjas, konstruodamas žmogiškojo elgesio tipinius modelius, tam tikru loginiu nuoseklumu interpretuoja tiriamojo subjektyviasias prasmes.

Taip pat ji vadinama *mikrosociologija*, arba „fragmentine“ sociologija, kadangi dėmesys koncentruojamas į konkrečių sąveikų mikroanalizę.

Dažnai kokybinė sociologija vadinama ir *interpretacine*, arba „suprantančiąja“, kadangi sociologas socialinių agentų veiksmus nagrinėja kaip tam tikra prasme motyvuotus, turinčius asmeninę prasmę ir orientuotus į kitus žmones.

Remdamasis *simboline interakcine paradigma*, tyrėjas žmogiškuosius veiksmus aiškina fiksuodamas jų išorės išraišką, tačiau reikia pažinti ir jų vidaus simbolinę prasmę per kalbą, judesius, per sąveikos dalyvių supratimą.

Nagrinėjant tyrimo objektą *fenomenologijos* požiūriu ir norint giliau suprasti jo elgesio motyvus, būtina išnagrinėti biografinius duomenis, asmens „gyvenimišką pasaulį“.

¹ В. А. Ядов. Стратегия социологического исследования. – Москва: Добросвет, 2000. С. 392–393.

Etnometodologinė pozicija remiasi elgesio prasmės supratimu empiriškai stebint žmonių kasdienę praktiką. Šiuo analizės aspektu taip pat remiasi *folklorinė sociologija*.

Socialinio konflikto paradigma suteikia galimybę tyrimo objektą pažinti per jo konfliktus su kitais žmonėmis, socialinėmis grupėmis ir išsiaiškinti jo pažiūrų ir elgesio kitimo procesą.

Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, kokybiniame tyrime tyrėjas koncentruoja savo dėmesį į subjektą, į jo veiksmus, kasdienę patirtį ir sąveiką su kitais žmonėmis, išreikštą žodžiais, pasisakymais, pasakojimais apie savo gyvenimą. Analizuodamas šią interaktyvią informaciją, sociologas ją įprasmina ir interpretuoja pagal žmonių socialinio egzistavimo lokalias formas; savo stebėjimus socialinės realybės funkcionavimo mechanizmams teoriškai interpretuoti jis apibendrina ir įvardija moksliniais terminais.

Apibendrinant skirtingas kiekybines ir kokybines tyrimų strategijas, remiantis K. Plameriu (Plummer)² ir V. Semionova³, galima jas pateikti tokia palyginamąja lentele (žr. 6 lentelę).

6 lentelė. Kiekybinių ir kokybinių tyrimų strategijų skirtumai

	Kiekybinių tyrimų paradigma	Kokybinių tyrimų paradigma
Teorinis metodologinis pagrindas	<ul style="list-style-type: none"> • Realizmas. • Patikimas objektyvus žinojimas. • Atskirų parametrų loginių ryšių aprašymas. 	<ul style="list-style-type: none"> • Fenomenologija. • Reliatyvizmas. • Įvykių ir reiškinių aprašymas.
Tyrimų planavimas	<ul style="list-style-type: none"> • Sudaromos anketos, schemas. • Išskiriami analizės vienetai. • Apibrėžiama problema. 	<ul style="list-style-type: none"> • Problema atsiranda tyrimo metu, renkant duomenis apie grupės, žmogaus veiklą. • Nenaudojamos išankstinės tyrimo schemas. • Viskas fiksuojama tyrimo metu, nes socialinės sistemos ir jų struktūra yra daug sudėtingesnės negu galima numatyti.

² K. Plummer. Documents of life. An Introduction to the Problems and Literature of a Humanistic Method. – London: Unwin Hyman Ltd, 1990.

³ В. Семенов. Качественные методы в социологии // В. А. Ядов. Стратегия социологического исследования. – Москва, 2000. Гл. VI.

	Kiekybinių tyrimų paradigma	Kokybinių tyrimų paradigma
Analizės fokusas	<ul style="list-style-type: none"> • Bendras, generalinis. • Įvykių ir aplinkybių tapatinimas klasifikuojant. • Dėmesio centras – struktūros: išorinės, objektyvios. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ypatingumas, detalumas. • Įvykių, aplinkybių aprašymas. • Dėmesio centras – žmogus; vidinis subjektyvus jo pasaulis.
Tyrimo tikslai, uždaviniai	<ul style="list-style-type: none"> • Rasti priežastinį paaiškinimą. • Išmatuoti tarpusavio ryšius. 	<ul style="list-style-type: none"> • Tiriamųjų supratimas, stebimojo interpretavimas. • Gauti patirties duomenų, suteikiančių aiškesnį tiriamų reiškinių, jų struktūrinių elementų vaizdą. • Suprasti asmenį, jo elgesį ir jūtimus bei fizinės, socialinės ir psichologinės aplinkos poveikį jam.
Analizės vienetai	<ul style="list-style-type: none"> • Faktai. • Įvykiai. 	<ul style="list-style-type: none"> • Subjektyvios žinios, jausmai, emocijos. • Kokybinio tyrimo pagrindinė idėja yra kontekstas – fizinė, socialinė ir materialinė aplinka, kurioje vyksta žmogaus veikla. Kokybiniame tyrime registruojami visi aplinkos įvykiai ir ypatybės, galintys turėti įtakos žmonių elgesiui. Tyrėjas fiksuoja ir savo suvokimus bei emocijas, nors, antra vertus, reikia vengti subjektyvių teiginių, geriau aprašyti išorę, elgesį, veiksmus.
Validumas, patikimumas	Nustatytų ryšių patikimas pakartojimas.	Realus informacijos prisotinimas.
Analizės logika	Dedukcija – samprotavimų procesas: nuo abstrakcijų prie faktų, <i>operacionalizacijos</i> būdu.	Indukcija – samprotavimų procesas: nuo faktų apie gyvenimą ir kt. prie koncepcijos.

Kokybinio tyrimo pasirinkimo pagrindumas

Pasirinkdamas kokybinį tyrimą, tyrėjas turi suvokti jo pagrindumą ir motyvaciją:

1) pasirinkti šį tyrimą dėl tiriamojo klausimo specifikos. Kiekybinis tyrimas prasideda nuo klausimų kaip? arba kas?, tuo tarpu kokybinis tyrimas nuo – kodėl? Ieškoma grupių (ar 1 grupė kažkokiais parametrais yra geresnė už 2) palyginimo arba ryšių tarp kintamųjų (ar kintamasis X paaiškina tai, kas įvyko kintamajame Y?);

2) rinktis šį metodą, kad klausimas būtų išnagrinėtas. Kintamuosius identifikuoti nėra lengva, dalyvių arba tiriamos populiacijos elgesiu paaiškinti teorijų nepakanka, todėl sociologinės teorijos turėtų būti tobulinamos;

3) naudoti kokybinį tyrimą, kai reikia detalaus (išsamaus) dalyko vaizdo;

4) rinktis šį tyrimą, kai individus reikia tirti natūralioje aplinkoje; perkėlus į dirbtinę aplinką, tyrimo duomenys gali būti iškreipti;

5) pasirinkti šį tyrimą, jeigu tyrėją domina rašytinis arba literatūrinis stilius; rašantysis įdeda dalelę savęs, išryškina savojo „aš“ poziciją;

6) naudoti kokybinį metodą, kai yra pakankamai laiko ir išteklių – ne tik duomenims rinkti, bet ir jiems analizuoti;

7) pasirinkti kokybinį tyrimą, kadangi auditorija tokiam tyrimui yra imli;

8) panaudoti šį tyrimą norint pabrėžti tyrėjo kaip aktyvaus mokytojo, kuris veikiau gali papasakoti istoriją dalyvių požiūriu nei būti „ekspertu“, skelbiančiu tyrimo dalyviams nuosprendį, vaidmenį⁴.

Tyrėjo veiksmų logika

Kokybiniuose, taip pat ir kiekybiniuose tyrimuose tyrėjo išeities pozicija yra probleminė situacija, t. y. visuomenės, socialinės grupės ar žmogaus vystymosi procese atsirandantys prieštaravimai tarp žinių apie žmonių poreikius ir nežinojimo, kaip juos tenkinti, ar negalėjimas dėl nepalankių sąlygų tai daryti. Tačiau, jeigu kiekybiniuose tyrimuose tyrėjas, prieš pradėdamas tyrimą, remiasi tam tikra koncepcija, hipotezėmis, kurias reikia patikrinti, matavimo priemonėmis, kuriomis numato išmatuoti daugybę objektų, požymių, įvykių reikšmę, tai pasirinkęs kokybinius metodus, jis pradeda tyrimą remdamasis savo socialine ir tyrėjo patirtimi, tik išankstinėmis

⁴ J. Luobikienė. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. – Kaunas: Technologija, 2000. P. 125.

žiniomis apie objektą ir turi tikslą pažinti vykstančius procesus tikrovėje, o po to šią išaiškintą realybę teoriškai analizuoti.

Kuo skiriasi tyrėjo veiksmų kryptingumas, anot L. Niumento (Neuman)⁵ ir V. Semionovos⁶.

7 lentelė. Kiekybinių ir kokybinių tyrimų turinio ir operacijų nuoseklumo palyginimas

	Kiekybiniai metodai	Kokybiniai metodai
Hipotezė	Hipotezių, kurios buvo suformuluotos prieš pradėdant tyrimą, tikrinimas.	Faktų, reiškinių reikšmė įprasminama surinkus duomenis. Keliama daug darbinių hipotezių, kurios tyrime dažnai keičiasi.
Koncepcija, sąvokos	Formuojasi iš teorijos ir pervedama į operacijų kalbą bei duomenis.	Koncepcija – gyvos kalbos, temų, sąvokų, terminų, kaip viso tyrimo rezultato apibendrinimas.
Teorijos	Hipotetiškai dedukcinės, kauzalinės.	Gali būti ir kauzalinės, ir interpretacinės, dažniausiai – indukcinės.
Procedūros	Standartizuotos, numatoma jas dubliuoti.	Procedūros dubliuojamos retai.
Matavimo procedūros	Tyrimo instrumentas tikrinamas pilotažiniu tyrimu ir formalizuojamas.	Matavimo instrumentai formuojasi lauko tyrimo metu; dažnai esti specifiniai, priklauso nuo tyrėjo požiūrio.
Duomenų rinkimo būdai	Standartizuoti: <ul style="list-style-type: none"> • testai, • klausimynai, • skalės, • atviri/uždari klausimai. 	Nestandartizuoti: <ul style="list-style-type: none"> • stebėjimas, • diskusijos (<i>focus grupės</i>), • giluminis interviu, • dokumentų analizė, • interviu.

⁵ Plačiau žr.: L. W. Neuman. Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. – Boston: Allyn and Bacon, 1991.

⁶ В. Семенова. Качественные методы.....С. 407.

Duomenų gavimas	Rezultatai gaunami skaičiais, kalbama apie procentus, statistinius ryšius.	Rezultatai gaunami analizuojamo teksto forma.
Duomenų apdorojimas	<ul style="list-style-type: none"> • Statistinė analizė pagal standartinius duomenis. • Išraiška standartiniais kriterijais. • Skalių rodmenys. • Tarpusavio ryšių matavimas. 	<ul style="list-style-type: none"> • Pasisakymai. • Dokumentų fragmentai. • Stebėjimo analizė. • Kokybinės informacijos tekstai. <p>Pirmiausia vyksta kokybinė analizė. Tyrėjas turi analizuoti duomenis pagal kokybinius kriterijus. Svarbu duomenis standartizuoti. Kodavimo pagrindas priklauso nuo tyrėjo išmanymo, erudicijos. Kiekvieno tyrimo kodavimas skirtingas. „Darbas su žodžiais“. Kategorijos sutvarkomos, po to atliekama kokybinė analizė.</p> <p>Duomenų analizės metodai:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) nuolatinis lyginamasis metodas. Kodavimo kategorijos apibrėžiamos ir ieškoma tarpusavio ryšio su kitomis kategorijomis; 2) teiginių ir hipotezių formulavimas, remiantis išsamiai surinktais duomenimis; iš visos duomenų bazės išrenkami duomenys, patvirtinantys tyrėjo supratimą ar suvokimą. Kadangi tyrėjas yra „instrumentas“, tai labai svarbu jo vertinimas. Jo požiūrio, supratimo analizė yra pagrindinis kontrolės elementas.
Tyrimo strategija	Koreliacinė, eksperimentinė	<p>Aprašomoji:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) atvejo studijos strategija – socialinio reiškinio tyrimas per visą individualaus atvejo analizę; 2) etnografinės studijos strategija – kultūros aprašymas ir gyvenimo būdo suvokimas, pateiktas tyrimo dalyvių požiūriu;

		3) „grounded“ studijos strategija – metodas, požiūris, kurio tikslas generuoti teoriją duomenų pagrindu.
Aprašomasis stilius	<ul style="list-style-type: none"> • Šaltas. • Griežtos išvados. • Sistemingumas. 	<ul style="list-style-type: none"> • Šiltas. • Švelnus. • Reiškinių pristatymas. <p>Kokybinių tyrimų ataskaitos aprašomos paprastai, pabrėžiant tiriamojo portretą ir jo kontekstą. Vienos ataskaitos yra pasakojamojo pobūdžio, jose paprastai nėra formalių išvadų teiginių. Kitose ataskaitose išvados grindžiamos tyrimo duomenimis, aprašomoji medžiaga iliustruojama.</p>
Rezultatų analizė	Atliekama statistiniais metodais.	Išskiriamos temos arba apibendrinamos idėjos, remiantis surinktais duomenimis. Duomenų analizė naudojama vientisam, išsamiam vaizdui gauti.

Taigi kokybiniai metodai yra universalaus pobūdžio, todėl reikalauja tyrėjo erudicijos ir praktinės gyvenimo patirties. Tyrėjas turi sumaniai derinti gebėjimą abstrakčiai ir konkrečiai mąstyti; vertindamas įvairią informaciją, remtis sociologijos ir kultūros žiniomis, derinti interviu vedėja, socialinio psichoterapeuto ir analitiko funkcijas, turėti mokslinę intuiciją ir vaizduotę, gebėti taikyti „sveiko proto“ ir indukcinę logiką, remtis makro ir mikro sociologijos koncepcijomis ir paradigmomis.

Valdyti ir efektyviai naudoti kokybinius metodus yra ne tik mokslas, bet ir menas. Tyrėjas faktiškai pats tampa „informacijos rinkimo instrumentu“, kuris nuolat turi būti darbinės būsenos, nuolat pasirengęs blaiviai ir nešališkai suvokti socialinę tikrovę.

Kokybinių tyrimų procedūros rengimas yra savarankiškos tyrimo strategijos formavimas, nes ji kiekvienu atveju skirsis, priklausydama nuo tyrimo tikslo, uždavinių ir objekto savitumo.

Kokybinio tyrimo privalumai:

- nereikalauja didelių materialinių sąnaudų;
- leidžia praplėsti tiriamą problemą, nagrinėti ją platesniu aspektu;
- leidžia matyti reiškinio vystymosi dinamiką;
- leidžia gauti įvairiapusę informaciją;
- prisideda prie teorijos kūrimo, kai ji nėra išplėta, kai ji tik kuriama,

kai dar negalima kelti hipotezių;

- padeda kurti naujas hipotezes;
- išaiškina unikalius faktus ir juos demonstruoja.

Kokybinio tyrimo trūkumai:

- duomenų apdorojimo analizės sudėtingumas;
- daug neapibrėžtumo;
- reprezentatyvumo stygius;
- rezultatų apibendrinimo problema;
- didelės laiko ir intelektualinės sąnaudos;
- kontrolės stygius, pakartojimo sunkumai;
- pageidautinų rezultatų įtaka tyrimo duomenims;
- patikimumo, patikrinimo sunkumai.

13.2. Tyrimo metodų, technikos, procedūros samprata

Žmonės daugiau linkę į patrauklius ginčus ir šnekas bei klaidžiojimus nuo vieno dalyko prie kito negu į griežtą tyrimą.

F. Beikonas

Metodologija tyrime atlieka loginę ir gnoseologinę funkciją, o metodai ir tyrimo procedūra – informacijos rinkimo ir apdorojimo funkciją. Tačiau metodologinė pozicija ir taikant metodus vaidina svarbų vaidmenį, ji padeda teisingai pasirinkti ir naudoti metodus bei tyrimo procedūras problemai nagrinėti, tyrimo strategijai ir taktikai konstruoti.

Tenka pabrėžti, kad nei mūsų šalies, užsienio sociologinėje, psichologinėje literatūroje nėra sąvokų vienovės tyrimo veiksmų ir būdų sistemai apibūdinti. Vieni tai vadina metodais, kiti technika, technologija, procedūromis, o kartais net metodologija. Todėl aptarsime sąvokas, kurias mes vartosime tam tikra prasme.

Metodika (gr. *methodikē*) – visuma būdų kuriam nors darbui tikslingai atlikti arba būdų visumos panaudojimo praktika; techninių operacijų ir veiksmų visuma, jų seka ir tarpusavio ryšys.

Metodas (gr. *methodos* – tyrimo kelias) – tikslo siekimo, veikimo būdas, veiklos tvarka sąmoningai naudojama tam tikram tikslui pasiekti; reiškinių, faktų tyrimo kelias; pagrindinis duomenų rinkimo, apdorojimo ir analizės būdas.

Technika (gr. *technikos* – meniškas, meistriškas, *technē* – menas, amatas, mokėjimas) – specialių būdų visuma metodui efektyviai panaudoti. Sociologijoje techniką dėl vaizdumo vadina sociologinio tyrimo „virtuve“. Technika suprantama kaip menas, mokėjimas formuluoti klausimus, sudaryti skales, komponuoti, pvz.: anketos struktūrą, sudarinėti gautų duomenų grafikus ir kt. Rengiant anketą, tai užtikrina maksimalų respondento psichologinį komfortą ir minimumą gaunamos informacijos klaidų. Todėl tyrimo technika turi remtis giliomis tiriamų respondentų suvokimo, supratimo, jų mąstymo lygio ir kt. psichologinėmis žiniomis.

Pvz.: interviu vedimo menas taip pat turi numatyti techninį vedėjo pasirengimą, gebėjimą rasti kontaktą su respondentu, palaikyti suinteresuotumą viso interviu proceso laikotarpiu, taip pat išlaikyti tam tikrą nuotolį. Svarbus interviu technikos elementas – veiksmingas reikalingos tyrėjui informacijos gavimas – užvedamieji klausimai, skatinimas atsiminti tam tikrų faktų, reiškinių detales ir aplinkybes, kontrolinių klausimų teikimo meistriškumas ir kt.

Svarbus sociologinio tyrimo technikos vaidmuo apdorojant gautus tyrimo duomenis. Čia tyrėjo technika susijusi su loginio mąstymo įgūdžių išraiška, žinojimu ir statistinio bei matematinio metodo panaudojimu.

Procedūra (lot. *procedo* – einu į priekį) – veiksmų, kuriais siekiama tam tikro tikslo, eilės tvarka, paprastai iš anksto nustatyta tyrimo, teisės, etinių ar kitų reikalavimų, taip pat ir normų įgyvendinimo organizavimas.

Aptariant šias sąvokas ir tyrimo metodiką, tenka atkreipti dėmesį į tai, jog sociologiniais metodais naudojasi įvairūs mokslai ypač teisės, ekonomikos, psichologijos, edukologijos, demografijos, statistikos, istorijos, nes jų tyrimo objektas yra tas pats. Todėl sociologų tyrimų metodikomis naudojasi ir kitų mokslų atstovai. Užsienio praktikoje tokias metodikas tiesiog vadina „socialinio tyrimo metodikomis“ arba „elgsenos mokslų“ metodais.

Mokslinio darbo autorius tyrimo procese neišvengiamai susiduria su metodų visuma, technikos ir procedūrų naudojimu empiriniuose tyrimuose.

Visą šį metodų, technikos, procedūros, komplekso realizavimo veiksmingumą užtikrina tyrimo sumanus organizavimas.

Taigi teisingai panaudoti metodai lemia ne tik tyrimo kryptingumą, techniką, bet tyrimo proceso veiksmingumą. Kaip kiekviena veikla, taip ir mokslinė remiasi tam tikrais metodais. Nuo teisingo metodo pasirinkimo priklauso gaunamų rezultatų vertė. Nagrinėjant tą patį reiškinį ar faktą, bet skirtingais metodais galima gauti ne tik skirtingus, bet ir prieštarigus rezultatus. Būtent todėl galima tvirtinti – faktų mokslinis interpretavimas priklauso nuo pasirinkto metodo. Todėl tikras nagrinėjamo objekto vaizdas gali būti gautas tik pasirinktu teisingu keliu ir jam adekvačiu metodu. Apibūdinamas teisingo metodo moksliname pažinime vaidmenį, anglų materializmo ir eksperimentinio mokslo pradininkas filosofas F. Beikonas metodą palygino su žibintu, nušviečiančiu keliauninkui kelią tamsoje. Jis taikliai pastebėjo: „... net ir luošas, eidamas tiesiu keliu, aplenks bėgantį be kelio“. Vadinasi, „teisingas metodas“ ir „mokslinis metodas“ iš esmės sutampa. Teisingas metodas remiasi patikima, praktikoje patikrinta teorija. Metodas tik tada yra mokslinis, kai jis teisingai atspindi objektyvius pasaulio dėsnius, atitinka tiriamo dalyko ypatumus, jo vystymosi dėsningumus, atspindi sąmonėje jo esmę.

Mokslinio tyrimo procesas buvo realizuojamas per istoriją sukurtų metodų pagrindu, todėl negalima sutikti su tais, kurie tvirtina, kad „moksle nėra filosofinių stulpų, kelio su gnoseologinėmis rodyklėmis...“.

Tik iš dalies, tiek patyręs, tiek ir jaunas mokslininkas neretai eina ir bandymų, ir klydimų keliu, ieškodamas vieno, atranda visai ką kitą, tačiau visada naudojasi jau sukurtu mokslinio tyrimo patirtimi ir jos metodais.

Tačiau net ir geras, ir teisingas mokslinio tyrimo metodas automatiškai neužtikrina tyrėjo sėkmės. Svarbu ne tik gerai pasirinkti metodą, bet ir įgyti jo taikymo patirtį, svarbu išmokti teisingai ir sumaniai jį taikyti mokslinio darbo praktikoje. Be to, norint užtikrinti gaunamų rezultatų objektyvumą, ypač socialiniuose tyrimuose, būtina naudoti ne vieną metodą, o daugelį metodų, kurie tą patį reiškinį galėtų nagrinėti įvairiais požiūriais.

Plačiau aptarėme mokslinio metodo esmę, norėdami padėti jaunajam mokslininkui geriau suprasti, įvaldyti šį pagrindinį jo darbo instrumentą ir efektyviai naudoti jį savo moksliniame darbe.

Toliau aptarsime atskirus metodus ir jų grupes. Jau anksčiau minėjome, jog kiekvienas mokslas turi savo specifinių tyrimo metodų arba naudojasi bendraisiais mokslų metodais, pritaikydamas juos pagal savo mokslo specifiką. Dėl patogumo neskirstysime metodų pagal atskirus mokslus (formaliosios logikos, sociologijos, statistikos, psichologijos ir kt.), o išskirsime *teorinius metodus*, kurie naudojami kaip mąstymo operacijos, rengiant

mokslinį darbą, apdorojant tyrimo duomenis, ir *empirinius metodus*, kurie naudojami praktikoje, renkant ir kaupiant konkrečius tyrimo duomenis iš realaus gyvenimo ir žmonių veiklos.

13.3. Teoriniai metodai

Metodas – pats pirmasis ir pagrindinis dalykas... Nuo metodo, nuo veiksmų būdo priklauso visas tyrimo rimtumas. Visa esmė – geras metodas... Metodas laiko savo rankose tyrimo likimą.

I. P. Pavlovas

Teorija (gr. *theoria* – svarstymas, tyrimas) – aukščiausia, labiausiai išplėtotą mokslinio pažinimo, sistemingo rezultatų pateikimo forma. Teorija visapusiai atskleidžia esminius, dėsningus tiriamojo objekto ryšius, remdamasi įvairiais mokslinio pažinimo būdais: empirinių duomenų apibendrinimu, dėsniais, klasifikacija, tipologija, mąstymo operacijomis ir kt. Siauresne prasme teorija yra moksliai pagrįstas tikrovės aiškinimas. Teorinių metodų paskirtis – padėti tyrėjui įvaldyti šias funkcijas.

Teorinis ir empirinis pažinimo lygmuo skiriasi savo dalyku, priemonėmis ir tyrimo metodais. Tačiau savarankiškai juos nagrinėti galima tik abstrakčiu mąstymu. Realiai teoriniai ir empiriniai tyrimo metodai glaudžiai sąveikauja. Teoriniais metodais, kurie remiasi teorinio mąstymo (filosofijos, formaliosios logikos, psichologijos ir kt. mokslų) nustatytais dėsningumais, mokslinis tyrimas pradedamas, atliekamas ir apibendrinamas, gavus empirinius tyrimo duomenis.

Taigi teorinių metodų vaidmuo visame mokslinio tyrimo procese yra pastovus ir universalus. Jie atspindi mąstymo operacijų kryptingumą, minties veiksmus, mąstymo turinį. Abstrahuodamiesi nuo tikrovės, *vaizdinio* mąstymo pagalba jie padeda nustatyti daiktą ir reiškinių ryšius, pertvarkyti mintyse turimus vaizdinius; *sąvokinio* mąstymo pagalba jie padeda atrasti reiškinių ryšius siejant ir pertvarkant turimas sąvokas.

Teorinių metodų naudojimas moksliniame darbe suteikia galimybę gimdyti, kurti naujas idėjas kaip mąstymo rezultatą. Skirtingai nei jutiminius pažinimas, atspindintis pirmiausia daiktų, reiškinių išorę, mąstymas pasireiškia abstrakčiais sprendimais, samprotavimais, sąvokomis, hipotezėmis, teorijomis, kurios padeda pažinti vidinius reiškinių vystymosi ryšius ir dėsningumus.

Mąstymo metodai tai toks minčių procesas, kai tyrėjas mokslinėje veikloje samprotauja, derina, lygina mintis, iš vienu minčių išveda kitas, pastarosios formuoja naujas. Mąstymas – tarpinis apibendrinamasis pasaulio daiktų ir reiškinių pažinimo procesas.

Mąstymas kaip loginė pažinimo pakopa atskleidžia, atspindi tokias daiktų ir reiškinių savybes, kurios niekaip jutimiškai negali būti pažintos. Mąstymas atskleidžia reiškinių esmę, jų vystymosi ir egzistencijos dėsninumus, padeda suvokti reiškinių visumą.

Taigi teoriniai metodai mokslinio pažinimo procese suteikia tyrėjui instrumentą, kuriuo jis giliau pažįsta tiriamus objektus, aiškinasi objektyvią tiesą ir formuluoja mokslinius dėsninumus, daiktų ir esamų reiškinių socialinę vertę.

13.3.1. Abstrakcijos metodas

Abstrakcija – (lot. *abstractio* – atitraukimas; angl. – *abstraction*; vok. – *abstraktion*, rus. – *абстракция*)⁷ *atitūrkimas (atsiejimas) pažinimo procese nuo neesminių nagrinėjamo reiškinių dalykų, siekiant susikoncentruoti ties pagrindiniais, esminiais jo bruožais, atskleisti jų esmę.* Abstrakcija – viena iš pagrindinių mąstymo operacijų. Abstrahavimu sukuriama apibendrinti mąstymo produktai (sąvokos, modeliai, teorijos, klasifikacijos, kategorijos, principai ir kt.). Abstrakcijos subjektui padeda išskirti reikšmingus realybės objektų ryšius, santykius ir atsieti juos nuo kitų.

Abstrakcija yra mąstymo produktas, tapęs savarankišku mąstymo objektu, išreikštu sąlyginiais ženklais (žodžiais, formulėmis, schemomis ir t. t.), pakeičiančiais realų objektą.

Mąstymo operacija (abstrahavimas) veda į abstrakcijos susidarymą. Svarbiausios abstrahavimo rūšys yra šios:

a) apibendrinamoji abstrakcija – daugelis individualių objektų pagal jiems būdingas bendras ir esmines savybes sujungiami į vieną klasę, reiškiamą viena bendra sąvoka, pvz.: žmogus, teisė;

b) izoliuojančioji abstrakcija – iš daugelio empirinių objektų išskiriama viena ar kelios bendros savybės ir paverčiamos savarankišku mąstymo objektu, pvz.: raudonumas;

c) idealizacija – mintinių idealių objektų sukūrimas. Tokie idealūs objektai fiksuoja tam tikrą savybę („gryna forma“) kaip nepriklausomą nuo realių sąlygų bei kitų reiškinių įtakos jai. Realiai jie turi ne adekvačius

⁷ Pateikiame metodų terminiją įvairiomis kalbomis, norėdami padėti jaunam mokslininkui geriau ir tiksliau suprasti sąvokas skaitant užsienio literatūrą.

atitikmenis, bet prototipus (panašius objektus), pvz.: materialus taškas, t. y. tik įsivaizduojamas objektas, kurio masė sutelkta viename taške (tokio objekto negali būti).

Abstrakcija kaip mokslinio tyrimo metodas pagrįsta tuo, kad iš objektų visumos bei jų santykių mąstymu išskiriamas atskiras objektas ir nagrinėjamas kaip savarankiškas dalykas. Gali būti iš visumos išskiriama ir vienas bruožas ar dalis. Šis išskyrimas turi būti pagrįstas:

a) pažintinio tikslo požiūriu (supaprastinti, atskleisti esmę, sudaryti modelį);

b) nagrinėjamo objekto struktūros požiūriu (išskirti tai, kas tikrai svarbu).

Abstrakcija mąstymas operuoja daugybe objektų klasių, išreikštų viena bendra sąvoka, analizuoja tuos objektus, suskaidydamas juos pagal atskiras savybes, sukuria objektyvios realybės mintinius modelius kaip jos pakaitalus ir giliau suvokia esmę.

Abstrakcija remiasi gnoseologinėmis prielaidomis, kad objektai santykinai savarankiški, kad mintinis suskaidymas toliau turi būti papildytas mintine tikrovės atskirų idealių elementų rekonstrukcija, o ši rekonstrukcija turi būti suderinta su realybe.

Taip pat išskiriamos realios abstrakcijos kaip žmogiškos veiklos schemų praktinio apibendrinimo rezultatas, išreikštas dalykine ir ženklų forma. Kaip pavyzdys gali būti įvairios matų sistemos, pinigai, kalbos struktūra, dorovės ir teisės normos. Realias abstrakcijas žmonės sudaro istorijos procese, skaidydami ir sintezuodami vis sudėtingesnes veiklos formas. Realiose abstrakcijose išnyksta žmogiškosios kilmės bruožai, jų ryšys su gebėjimais, savybėmis, jos pradeda veikti kaip antžmogiškos socialinės organizacijos formos, schemas ir mechanizmai. Istorijos lūžio momentais jos atskleidžia savo priklausomybę nuo žmonių veiklos (piniginių vienetų ir sistemų kaita, moralės standartų krizė, teisinių įstatymų formavimas ir t. t.). Taigi realios abstrakcijos yra tarp visuomeninės organizacijos pirminių sąlygų, jos yra būtinos, nors dažnai žmogaus nesuvokiamos kaip orientavimosi priemonės.

Tačiau abstrakcijos negalima suabsoliutinti, nes kaip rezultatas šis mąstymo metodas gali vesti į dogmatinį, metafizinį mąstymą. Jeigu ignoruojama, kad idealios schemas yra mąstymo išvestos iš tikrovės ir turi ją atitikti, abstrahavimai gali nuvesti į fantastinių objektų sukūrimą, prie pseudomokslinių idėjų gindymo⁸.

Abstrahavimas įteisina abstrakčios teisės kaip filosofijos bei teisės teorijos terminą, įvestą Hėgelio, juo įvardijant pagrindinių teisinės sąmonės

⁸ Plačiau žr.: *М. А. Розов. Научная абстракция и его виды. – Новосибирск, 1965.*

ir teisėtyros principų, lemiančių pozityvios teisės formavimosi, funkcionavimo ir turinio aspektus, visumą. Abstrakčioji teisė yra neatskiriamas teisinio mąstymo ir veiklos, kaip realiai funkcionuojančių teisinių sistemų ir normų konceptualios analizės, komponentas.

Abstrakčioji teisės samprata numato: pirma, postuluoti abstraktų subjektą, antra, postuluoti jo teisnumą kaip tam tikras pretenzijas ir priedermes, trečia, abstrahuotis nuo konkrečių situacijos sąlygų ir socialinio subjekto veiksmų konteksto. Loginiu požiūriu pozityvios teisės turinys ir funkcionavimas išvedamas iš abstrakčios teisės fundamentalių normų, tuo tarpu iš realybės, priešingai, norminis pozityvių įstatymų ir teisės pobūdis pakeliamas iki abstrakčios teisės postulatų. Abstraktus požiūris į pozityviąją teisę išreiškiamas daugeliu variantų: nuo visiško sutapatinimo iki aštrios konfrontacijos. Teisės filosofijos tradicijoje paprastai dominuoja hierarchinės šių teisės lygių subordinacijos koncepcija, be to, determinantės statusas suteikiamas vienam ar kitam lygiui, atsižvelgiant į analitinį išeiities intencijų ir vyraujančios visuomenėje teisinio tipo ir įstatyminės sistemos diskursą, į visuomenės teisinės sąmonės pobūdį ir lygmenį.

Taigi teisės normų sistema visuomenėje atstovaujama trigubos struktūros pavidalu: bendros normos (abstrakčioji teisė), ypatingos normos (teisės šakos) ir konkrečios normos (nutarimai, aktai, verdiktai). Abstrakčioji teisė paprastai pati savaime neturi prievartinio statuso, nors ir reiškia visuotinumą teisinių santykių sferoje. Tokios jos sąvokos, kaip teisingumas, bendras gėris, yra abstrakčios įstatymų atžvilgiu, ir jų įgyvendinimas priklauso ne tiek nuo valstybinės santvarkos, kiek nuo politinės valdžios ir valdytojų veiksmų pobūdžio. Todėl visoje visuomenės istorijos raidoje buvo ieškoma pagrindo, kuris užtikrintų šių abstrakčių teisingumo, gėrio vertybių realizavimą gyvenime. Heraklitas, Platonas, Sokratas teigė, kad pozityviais įstatymais tai gali įgyvendinti išmintingųjų ir oriųjų valdymas. Aristotelis ir Ciceronas manė, kad tai gali užtikrinti daugiasluoksnė valstybės institutų struktūra, graikų, romėnų stoikai – ypatingo etoso viešpatavimas visuomenės valdžios elite ir t. t.

Teisinės valstybės idėja pirmiausia išsivysto taip pat iš abstrakčios teisės. Taigi teisėtvarkos formavimasis vyksta kaip judėjimas nuo abstrakčių idėjų į konkrečias teisės normas.

Reikia turėti galvoje, kad abstrakčioji teisė realiai egzistuoja tik kaip funkcionuojanti visuomenės sąmonėje tam tikrų vaizdinių apie teisingumą, teisnumą fundamentalių socialinių santykių subjekto teisinių ir vertybinių pretenzijų pavidalu. Tačiau ji kaip vertybių, idealų, socialinių laukimų, tikslingų vaizdinių kompleksas daro esminę įtaką visuomenės teisei sąmonei ir teisiniams

santykiams. Svarbiausia šio proceso reikšmė yra: pirma, įstatymų leidybos, teisėsaugos ir teismų sistemos gebėjimas reaguoti į visuomenės poreikius ir nuomonę; antra, teisinių santykių subjekto pasirengimas aktyviai kovoti dėl pagrindinių vertybinių, teisinės sąmonės principų tikslingo realizavimo.

Tokia sąveika, jeigu ji įgyvendinama legitimine politine teisine procedūra, rodo socialinę politinę sistemą artėjant prie teisinės valstybės statuso⁹.

Taigi abstrakcijos metodas mokslinėje veikloje, skatindamas bendrybių analizę ir jų integraciją į konkretybes, gali padėti nustatyti bendrus šio proceso dėsningumus, padėti geriau suprasti prigimtinės teisės reikalavimus pozityviojoje teisėje.

13.3.2. Alternatyvų metodas

Alternatyvų metodas (angl. – *alternative method*; vok. – *alternative Methode*; rus. – *метод альтернатив*) – *mokslinių problemų sprendimo metodas lyginant ir abipusiai kritikuojant konkuruojančias teorijas*.

Bendra šio metodo idėja suformuluota K. Poperio (1972) knygoje „Objektyvios žinios“. Nesvarbu, nuo ko pradėti pažinimą, mano K. Popperis, bet svarbu rasti alternatyvų jau turimoms hipotezėms, o po to tas alternatyvas supriešinti, išaiškinti ir pašalinti klaidas. Kaip rezultato laukiama platesnės informacijos nei buvusios visose ankstesnėse hipotezėse. Metodo esmė ne tiek teorijos „kritika“, vadovaujantis praktika, kiek protu atskleidimas naujų problemų ir ontologinių schemų. Šia prasme įdomiausios yra tos teorijos, kurios neišlaiko praktinių išbandymų, kadangi iš nesėkmių galima gauti naudingų pamokų ir jas pritaikyti, vėliau kuriant tobulėnes teorijas. Juo daugiau naujų ir netikėtų problemų atsiranda kryptingame hipotezių alternatyvų derinimo procese, juo didesnė pažanga, anot K. Poperio, užtikrinama mokslui.

Tačiau kritika kritikai nelygu. Alternatyvų paieška nėra lengvas procesas. Rasti alternatyvą esamai teorijai – nereiškia formaliai sukonstruoti teorijos neigimą principu – jeigu „Visi A yra B“ (kritikuojamos teorijos tezė), tai „Visi A nėra B“ (alternatyvi tezė). Taip pat alternatyvos kūrimas neprasideda nuo teorijos empirinio neigimo principu „Jeigu visi A yra B“, tai „Kai kurie A nėra B“. Mokslinės teorijos paprastai yra apsaugotos nuo kritikos, ir toli gražu nepakanka vien tik formalių kritinių priemonių jų „apsigynimo juostoje juntamai spragai“ pramušti. Kokią kritiką galima laikyti efektyvią?

P. Fejerabendas, išvystęs ir konkretizavęs bendrąją K. Poperio idėją,

⁹ Plačiau žr.: Современный философский словарь. – Лондон, ... 1998. С. 6–13.

savo darbe „Kaip būti geru empiriku?“ rašo, kad geras empirikas pradės nuo alternatyvios teorijos atradimo, o ne nuo tiesioginio esamos teorijos tikrinimo. Pirmas žingsnis šiame kelyje – naujos metafizikos, pasaulėžiūros schemų atradimas, kaip tai darė Galilėjus, Faradėjus ar Einšteinas. Geras empirikas pasirengęs priimti dėmesin daugelį alternatyvių teorijų, o ne paprastai „žiūrėti“ į viską iš vienintelio požiūrio taško. Alternatyvų svarstymas – tikras pažinimo vystymosi kelias ir diskusijos dalyvių mąstymo tobulinimas.

P. Fejerabendas, atsakydamas į oponentų kritiką, formuluoja keturias griežtos alternatyvos sąlygas:

- a) prognozė, kuri prieštarauja kritikuojamos teorijos išvadai, papildomai turi jungti daugybę alternatyvių teiginių;
- b) teiginiai turi būti glaudžiau nei tik konjunkcija susiję su prognoze; geriau – griauamos prognozės ir likusios koncepcijos dalies vienovė;
- c) reikia nors potencinio empirinio paliudijimo alternatyvos naudai;
- d) numatyti alternatyvą, gebančią paaiškinti ankstesnės kritikuojamos teorijos privalumus.

Tik esant visoms šioms sąlygoms galima keisti ankstesnę teoriją tam tikra alternatyva. Alternatyvų metodas – naujo mąstymo stiliaus atsiradimas moksle, kai pažinimas nebesuprantamas kaip procesas, artimas tam tikram idealui, o jame, tarytum okeane, matyti nuolat daugėjančių alternatyvų (plačiau apie alternatyvų mąstymą skaitykite skyriuje „Lateralus mąstymas“).

Naujosios ontologijos kaip kritikuojamų teorijų alternatyvų išeities pozicijos radimas visiškai neturi reikšti, anot P. Fejerabendo, kad naujoji ontologija geresnė arba teisingesnė už senąją. Alternatyvios teorijos turi vienodas „pasaulio regėjimo“ galimybes, o teorinis pliuralizmas – esminis pažinimo bruožas, vedantis į objektyvumą. Net jeigu apskritai priimtas požiūris aukščiausiu lygiu patvirtintas patyrimu, jam vis vien reikia priešpastatyti nesuderinamas su juo teorijas.

Nauji faktai dažniausiai atrandami alternatyvų pagalba. Jeigu jų nėra, o teorija neretai sėkmingai paaiškina faktus, tai tik sėkmės simuliacija, t. y. „nusišalinimas“ ir nenorėjimas patikrinti faktų ir ontologinių alternatyvų schemų.

Alternatyvų metodas iš dalies sieja mokslinių žinių verifikacijos ir falsifikacijos metodus, juos apibendrina ir sintetina, bet į juos nesuvedamas. Jame svarbiausia – ne tiek teorijos atmetimas empirinio patikrinimo priemonėmis ar paneigimas (nors tai irgi ne mažiau svarbus metodo aspektas), kiek priešpastatymas esamos teorijos „požiūriui“ kitokių įvairių tyrimo objekto regėjimo galimybių. Šia prasme alternatyvų metodas yra vienas iš dialektinio mąstymo metodų rūšių, kadangi jame numatomas sąmoningas prieštaravimų susidūrimas ir konkuruojančių pusių abipusis neigimas.

Tačiau alternatyvų metodas turi savo ribas ir nėra neišmatuojamas. Vargu ar gali jį naudoti jaunas mokslininkas savo kritikai arba nuo to pradėti. Tai neišvengiamai vestų prie paradokso. Dažnai hipokritika (ypač ankstyvaisiais teorijos vystymosi etapais) ne tik nepadės, bet priešingai, gali jam pakenkti. Tai gali skatinti mokslininko teorinį ir psichologinį nepasitikėjimą, ypač keliant hipotezes, sunkinti koncepcijos tobulinimą iki jos loginio užbaigimo. Sankykinai užtikrinti teorinį stabilumą, saugantis alternatyvų pavojaus rengiant savarankišką tyrimo programą, ne mažiau svarbu nei gebėti generuoti naujas kritines problemas.

13.3.3. *Analizės metodai*

Analizė (gr. *analysis* – suskaidymas, išnagrinėjimas; angl. – *analysis*; vok. – *analyse*; rus. – *анализ*) – *mokslinio tyrimo metodas, praktiškai ar mintyse suskaidant daiktą, reiškinių, visumą į sudėtines dalis, požymius, savybes, kurios nors dalies, kuri vėliau nagrinėjama atskirai, išskyrimas iš visumos.*

Istoriškai seniai pastebėta, kad kiekvienas daiktas susideda iš tam tikrų dalių, besiskiriančių tam tikrais ypatumais. Laiko tėkmėje šis žmogaus proto gebėjimas vis labiau tobulėjo. Geriau įvaldžiusieji šį gebėjimą pasiekdavo savo darbe didesnės sėkmės. Mintimis išskaidęs daiktą į sudėtines dalis, žmogus žinojo kaip tai padaryti praktiškai. Tai greitino daiktų pažinimo ar jų valdymo procesą. Taip atsirado svarbi loginės analizės operacija. Taigi kol daiktas netampa analizės objektu, paprastai jis lieka nepažintas. Šis metodas sąveikoje su sinteze ir teikia apibendrintų žinių apie daiktą, reiškinių, procesą. Analizės forma priklauso nuo objekto ir tų tikslų, kurių žmogus siekia tirdamas šį objektą. Kartais reikia visumą suskaidyti į dalis ir pažinti kai kurias iš jų arba visas atskirai, o vėliau grįžti prie visumos ir pradėti sintezės procesą. Be to, nereikia manyti, kad iš pradžių turi vykti gryna analizė, o po to – gryna sintezė. Jau analizės pradžioje tyrėjas turi tam tikrą tiriamojo objekto idėją, vadinasi, analizė prasideda derinant su sinteze. Po to, išnagrinėjęs keletą visumos dalių, tyrėjas pradeda daryti pirmuosius apibendrinimus, atlieka pirmųjų analizės duomenų sintezę. Tokių pakopų gali būti keletas, kol bus išnagrinėtos visos visumos dalys.

Mintinė analizė atliekama abstrakčiomis sąvokomis, sprendimais. Yra keletas analizės formų:

- 1) visumos skaidymas į dalis ne tik sudedamosioms dalims pažinti, jų visumos sandarai išryškinti, bet ir tų dalių santykiams nustatyti;
- 2) objekto savybių ir jų santykių analizė, savybę ar santykį skaidant į sudėtines dalis, jas analizuojant, tiriamojo objekto svarbiausiems ir mažiau svarbiems ypatumams nustatyti;

3) tiriamojo objekto skaidymas į klases ir poklasius, t. y. klasifikacija;
 4) speciali analizės rūšis yra formali loginė analizė – loginių samprotavimo formų tyrimas ir tikslinimas formaliosios logikos priemonėmis. Išsamiausia tam tikros žinių srities analizė yra jos formalizuotos kalbos kūrimas.

Analitinės veiklos procese mintis juda nuo sudėtingo prie paprasto dalyko, nuo atsitiktinumo prie būtinumo, nuo įvairumo prie tapatybės ir vienovės. Analizės tikslas – pažinti elementus kaip sudėtingos visumos dalis.

Analizės metodas kaip loginė operacija esti net tam tikrų mokslo šakų tapsmo pagrindu. Taip atsirado šiuolaikiška filosofijos kryptis – analitinė filosofija, kuri savo tikslu ir metodu laiko kalbos analizę. Kalba analizuojama matematinės logikos priemonėmis, kuriant dirbtines formalizuotas kalbas (loginės analizės filosofija) ir tyrinėjant natūraliųjų kalbų ypatybes (lingvistinė filosofija). Kalbos analizės idėjos pradininkai – anglų filosofas Bertranas Raselas (Russel) ir filosofas Liudvigas Vitgenšteinas (Wittgenstein). Dabar analitinės filosofijos centre yra reikšmės nagrinėjimo problematika.

Šveicarų psichologas Karlas Jungas (Jung) sukūrė analitinę psichologiją kaip psichoanalitinę asmenybės teoriją ir psichoterapijos sistemą. Psichikoje ir asmenybės struktūroje Jungas išskiria tris lygmenis: sąmonę (Ego), individualią sąmonę ir kolektyvinę sąmonę. Individuali sąmonė neatskiriama nuo sąmonės. Ją sudaro išgyvenimai, kurie kažkada buvo įsisąmoninti, o vėliau užmiršti arba išstumti iš sąmonės į sąmonę. Individualios sąmonės struktūriniai vienetai yra jausmų, minčių ir prisiminimų junginiai, vadinami kompleksais. Svarbiausia asmenybės struktūros dalis yra *kolektyvinė sąmonė* – individualioje atmintyje užfiksuoti žmonijos istorijos pėdsakai. Kolektyvinės sąmonės žmogus neišsąmonina, tačiau ji lemia žmogaus elgesį nuo pat vaikystės. Jos turinys priklauso nuo tautinio, rasinio ir visos žmonijos paveldėjimo. Kolektyvinė sąmonė pasireiškia archetipais – tam tikromis bendromis vaizdinių formomis, vadinamąja gryna formos potencialija. Ši psichoanalitinė asmenybės teorija gerai iliustruoja asmenybės analizės galimybę nagrinėjant pagrindinius jos elementus, determinuojančius jos esmę apskritai.

Informacinėje teorijoje išskiriama keletas analizės rūšių: *automatinis* duomenų gavimas – vienareikšmė aiški teksto prasmė; *gramatinis* – gramatinės kategorijos ir funkcinio žodžio vaidmens sakinyje nustatymas, vadovaujantis žodžių sudarymo ir vartojimo dėsniumais, sudėtinių kalbos elementų analize, santykinai abstrahuojantis nuo loginės, psichologinės ir paprastos analizės, nagrinėjant nepriklausomai nuo sakinio turinio; *nepri-*

klausoma – teksto analizė tarpinės kalbos terminais; *predikatyvinė* – sintaksinė analizė, pagrįsta gramatinių klasių, einančių po konkrečios frazės dalies ir kt., numatymu.

Analizės metodai plačiai naudojami apdorojant empiriniais tyrimais gautus duomenis, analizuojant tekstus. Pagrindiniai iš jų aptariami.

Duomenų analizės metodai. Tai empirinių sociologinių tyrimų analizė, kurios metu turiningo samprotavimo ir matematinių statistinių metodų pagrindu, remiantis pirmine informacija, atskleidžiami tyrimo kintamųjų ryšiai.

Socialiniai duomenys gali būti analizuojami daugeliu metodų. Pvz.: *kryžminių lentelių sudarymo (cross-tabulation) metodai* – duomenų pateikimas atsitiktinumo lentele „2 su 2“ dviejų kintamųjų ryšiui nustatyti, turint tikslą paaiškinti jų priklausomybę. Anglijoje šis metodas buvo panaudotas (1991), norint parodyti, jog klasė vis dar yra svarbi kintamoji aiškinant elektorato elgesį.

8 lentelė. Kryžminės lentelės sudarymo pavyzdys

	Vidurinioji klasė	Darbininkų klasė
Leiboristų partija		
Konservatorių partija		

Kaip matyti iš šios lentelės, paprasčiausiu būdu galima nustatyti ryšį tarp kintamųjų arba dar įvesti papildomų duomenų (lytis, amžius ir t. t.). Tikslas yra ne tik išaiškinti esamus ryšius, bet ir galimą suskaidymą, atmetant „netikrus“ ryšius, kurie buvo aiškinami trečio kintamojo įtaka, esant trimis ir daugiau kintamųjų.

Empirinių duomenų analizei dabar plačiai naudojamas *statistinis socialinių mokslų paketas (statistical package for the Social Science – SPSS)* – kompiuterinis statistinių programų paketas. Statistinės procedūros atliekamos nuo paprastų iki daugiamačių metodų. Jos ypač tinka apžvalginių duomenų analizei, kadangi duomenis gali atitinkamai modifikuoti ir pertvarkyti. Paketas yra lankstus, atlieka procedūras kuriant specialias lenteles ir renkant žinias. Taip pat jis plačiai naudojamas eksperimentinių duomenų analizei kaip vadybos duomenų bazės paketas.

Daugiamatė analizė (analysis multidimensional) – statistinių metodų daugiamačiams reiškiniams nagrinėti visuma, t. y. daugybe įvairių savybių apibūdinami reiškiniai.

Daugiafaktorė analizė (analysis multifactorial) – tyrimo metodas, kuriuo nagrinėjama daugiau negu du faktoriai tuo pačiu metu.

Dispersinė analizė (analysis dispersion) – metodas, pasiūlytas R. Fišerio (Fischer), aiškina sisteminius tiesioginių matavimo rezultatų, atliktų besikeičiančiomis sąlygomis, skirtumus.

Egzistencinė analizė (analysis existential) – asmenybės analizės metodas, aiškinantis visą ir unikalų jos egzistavimą. Egzistencine analize asmenybės būtis aiškina jos gilinimusi į save, turint tikslą pasirinkti nuo išorės nepriklausomą „gyvenimišką planą“.

Faktorinė analizė (analysis factor) – daugiamatis matematinės statistikos metodas, paprastai taikomas nustatant socialinių objektų tarpusavio ryšius ir, remiantis tai ryšiais, klasifikuojant požymius.

Klasterinė analizė (analysis cluster) – eksperimentinių duomenų ir klasių grupavimo metodas. Vienos klasės stebėjimai tam tikra prasme tampa artimi vieni kitiems. Klasterinės analizės procedūros tipas priklauso nuo stebėjimų skaičiaus. Dėl mažų imčių naudojamos hierarchinės ir paralelios procedūros. Hierarchinė procedūra nuosekliai jungia (išskiria) pradžioje pačius artimiausius (tolimiausius), o vėliau – vis labiau nutolusius (priartėjusius) stebėjimus. Paraleli procedūra – vienkartinis atsiskaitymas už visus stebėjimus kiekviename algoritmo žingsnyje.

Kontekstinė analizė (analysis contextual) – tyrimo tipas, kuriame kartu su individualiais reiškinių požymiais atsižvelgiama į konteksto, kuriam priklauso reiškiny, požymius; konteksto požymiai pasireiškia kaip nepriklausomi kintamieji, turintys įtakos individualiems dydžiams arba modifikuotiems individualių dydžių tarpusavio ryšiams.

Koreliacinė analizė (analysis correlation) – koreliacinės priklausomybės tarp dviejų (ar daugiau) atsitiktinių požymių ar faktorių statistiniai metodai.

Latentinė–struktūrinė analizė (analysis latent–structural) – latentinių kintamųjų išaiškinimo, paslėptų socialinio proceso charakteristikų, kurios lemia aiškus kintamuosius, nagrinėjimo metodas.

Nuoseklioji analizė (analysis sequential) – tyrimo procedūra, kai duomenys analizuojami kiekvienoje stadijoje norint nustatyti: ar gali hipotezė būti priimta (atmesta), ar reikia papildomų duomenų, ar ypatingo jų tipo.

Priežastingumo analizė (kauzalinė analizė – analysis causal) – priklausomybės santykių, kurie reikalauja išaiškintus priežastinius ryšius patikrinti tam tikrais duomenimis, tyrimas kintamųjų sistemoje.

Sisteminė analizė (analysis system) – visuma metodologinių priemonių, naudojamų sprendimams parengti ir pagrįsti, sprendžiant sudėtingas visuomeninio gyvenimo problemas – socialines, politines, teisines, ekonomi-

nes, mokslines, remiantis sisteminiiais principais ir daugeliu valdymo matematinių metodų. Moksliniai sisteminiai principai reikalauja analizuoti tikrovės reiškinius kaip tam tikros visumos komponentus (susijusius ir tarp savęs, ir su ta visuma) ir kaip visumą (sudarytą iš tarp savęs susijusių komponentų, bet jais nepaaiškinamas). Moksle įsitvirtina tada, kai išryškėja, jog atskirais metodais reiškinio ištirti neįmanoma. Taip pat sisteminė analizė padeda išvengti struktūralistinės metodologijos trūkumų, nes draudžia sistemos struktūrą atsieti nuo jos komponentų (plačiau žr.: „Sisteminiai tyrimo metodai“).

Struktūrinė–funkcinė analizė (analysis structural–functional) naudojama socialinių sistemų aprašymui ir aiškinimui, kai tiriama jos elementų ir priklausomybės visuma. Struktūrinė funkcinė analizė daro prielaidą, kad atskiri socialiniai reiškiniai atlieka tam tikrą funkciją palaikant ir keičiant socialinę sistemą.

Struktūrinė analizė (analysis structural) – sociologinis metodas. Jis suteikia galimybę tam tikru būdu išaiškinti socialinio reiškinio funkcionavimą ir raidą struktūrizuotoje socialinėje aplinkoje. Nagrinėjant struktūrinės analizės lyginamąjį socialinį fenomeną išskiriama daugybė formalių elementų, kurių tarpusavio ryšiai nagrinėjami kaip pagrindas nepasikeitusiai esamos sistemos struktūrai išsaugoti.

Transakcinė analizė (transactional analysis) – psichologijos kryptis, sukurta XX a. 5–ajame dešimtmetyje amerikiečių psichologo ir psichiatro E. Berno (Bern). Ši analizė remiasi prielaida, kad vaikystėje vaikas, veikiamas tėvų, susidaro nesąmoningą nuomonę, tam tikrą gyvenimo planą arba scenarijų apie save ir aplinkinius. Pvz.: frigidiškos moters scenarijus susiklosto, kai motina nuolatos teigia dukrai, kad visi vyrai yra gyvuliai, o moters pareiga – jiems paklusti. Duktė pasirenka tokius draugus, kurie padeda jai atlikti vaidmenį pagal susikurtą scenarijų. Scenarijus pasireiškia nuolat pasikartojančiais tais pačiais konfliktais (žaidimais).

Transakcinėje analizėje yra:

- 1) struktūrinė analizė (Ego būklės teorija);
- 2) transakcinės analizės veikla ir bendravimas, pagrįstas „transakcijos“ sąvoka, reiškiančia Ego būklės sąveiką bendraujant dviem individams;
- 3) psichologinių žaidimų analizė;
- 4) „skripto analizė“ (gyvenimiško scenarijaus analizė – „skripto“).

13.3.4. Analogijos metodas

Analogija (gr. *analogia* – panašumas, atitikimas; angl. – *analogy*; vok. – *analogie*; rus. – *аналогия*) – *mąstymo metodas, kai, remiantis dviejų objektų panašumu, jų kai kuriais požymiais, daromos išvados*

apie tų objektų panašumą kitais požymiais. Šios išvados ne visada yra tikros, bet tikėtinos. Samprotaujant pagal analogiją, padaryta nemaža atradimų. Šie samprotavimai remiasi asociacijų susidarymu ir jų aktualizacija. Tyrime dažnai specialiai ir tikslingai ieškoma analogijų.

Taigi analogija yra mąstymo veiksmas (operacija), kai tarp reiškinių ar daiktų ieškoma panašių požymių, padedančių juos lyginti ir suprasti, arba pagal panašius požymius atrasti naujus daiktus ar reiškinius. Neretai analogija būna hipotezės kūrimo prielaida. Dabarties moksle analogija plačiai remiasi panašumo teorija, taikoma modeliavime ir kitur.

Analogija plačiai taikoma moksle, ji – viena iš mokslo pažangos sąlygų. Kibernetinės mašinos buvo sukurtos pagal gyvųjų organizmų analogiją. Kadangi organizmas yra pati save reguliuojanti sistema, tai kilo mintis sukurti ir save reguliuojančias mašinas, kurioms tiesioginio žmogaus valdymo nereikia.

Lėktuvo prototipai – paukščiai. Nors ši analogija nebuvo visai tiksli (nes lėktuvą įsivaizduota su plasnjančiais sparnais), bet pati idėja rado praktinį taikymą ją vėliau patobulinus (net dabartiniai lėktuvų modeliai kuriami paukščio analogijos pagrindu, tik, savaime suprantama, sparnais neplasnėja). Taigi ne visos idėjos, kad ir kokios beprotiškos atrodytų, yra klaidingos ir atmetinos.

Analogija – viena pačių seniausių mąstymo operacijų. Ji atsiranda iš objektyvaus prieštaravimo tarp žmogaus reikmės pažinti kokybinę pasaulio įvairovę ir žinių apie jį. Išties, pirmykštės bendruomenės žmogus, nežinodamas tikrųjų jį supančių daiktų ir reiškinių savybių, jų ryšius ir santykius stengėsi paaiškinti panašumais jau jam pažįstamų, prieinamų objektų, taip pat plėsti, kaip dabar sakoma – ekstrapoliuoti savo, nors dar ir menkas žinias. Taigi galime sakyti, kad atsirado ir antropomorfizmas, ir animizmas, žmogaus ir jo sielos atitikimas. Atitikimas buvo viena iš sąlygų mitologijai ir religijai atsirasti.

Kaip samprotavimų tipas analogija mąstyme galima pirmiausia todėl, kad patys daiktai ir reiškiniai yra kokybiškai nulemti, vadinasi, skirtingi, bet turintys objektyvių panašumų. Kadangi pasaulyje visa yra susiję, tai vieno santykio panašumas gali būti susijęs su kitų santykių panašumais. Pirmiausia analogija reikalinga praktinės veiklos procese. Neįmanoma daiktų kitaip pažinti nei lyginant vienus su kitais, beje, kad palyginimas, sugretinimas sudaro galimybę gauti žinių apie jį greičiau ir lengviau¹⁰.

¹⁰ E. A. Иванов. Логика. – Москва, 1996. С. 226–227.

Analogijai būdinga bendri požymiai kiekvieno samprotavimo apskritai. Tuo pačiu metu ji labai skiriasi nuo indukcijos ir dedukcijos. Ji kaip atskiras tipas – traduktyvus samprotavimas. Pagrindinis jos skirtumas, kad mintis joje eina nuo vienetinio prie vienetinio, nuo asmeninio prie asmeninio, nuo bendro prie bendro, t. y. gaunamos žinios turi tą patį bendrumo pobūdį, kaip ir pirminės. Tačiau tuo pačiu metu analogija siejasi ir su dedukcija, ir su indukcija. Viena vertus, ji remiasi tomis žiniomis, kurios gautos dedukcijos ir indukcijos keliu, antra vertus, – pati teikia medžiagą naujiems samprotavimams.

Kaip ir kiti samprotavimų tipai, analogija gali duoti ir duoda naujų žinių. Šios žinios nėra tikros, bet dažniausiai tikėtinos. Analogija svarbi, kadangi jos pagrindu padaryta gilių filosofijos išvadų, tikslųjų mokslų, technikos atradimų. Net ir pati silpniausia spėlionė kartais daro didelę paslaugą žmonijai. Moksle analogija plačiai taikoma, tai viena iš mokslo pažangos sąlygų. Analogija tėra pradinė tyrimų stadija, tačiau tai dar nėra įrodyta. Patikrinus analogijos išvada kartais būna ir klaidinga. Atskirai galima aptarti ir istorines analogijas. Nors istorinės analogijos galimos, tačiau jos ribotos. Ribotos todėl, kad istorijos reiškiniai vyksta skirtingomis sąlygomis, skirtingose epochose.

Analogijos struktūra

Analogijos struktūra panaši į kitų samprotavimų tipų struktūrą. Čia irgi yra nuorodos ir išvados, kurios tarpusavyje turi loginį ryšį. Bet yra ir ypatumų. Nuorodos analogijoje – sprendimas apie du objektus ar objektų grupes, turinčius ne tapačius, o tik panašius požymius, vadinamus tapačiais. Vienas iš objektų šiuo atveju vadinamas modeliu, kitas – prototipu arba originalu. Taip pat žinoma, kad modelis dar turi požymį, tačiau nežinoma, ar originalas jį turi ar ne. Išvada ir yra sprendimas, kuriuo patvirtinamas požymio buvimas. Analogijos sprendimas gali būti teisingas ir klaidingas. Taip pat analogija gali teikti ir teisingų, ir klaidingų žinių. Teisinga analogija vadinama, kai objektų panašumas vienais požymiais iš tikrųjų lemia ir jų panašumą kitais požymiais. Todėl daugelis analogijų, ypač moksle ir technikoje, buvo teisingos. Klaidinga analogija neatitinka tikrų objektų panašumų. Klaidinga analogija grindžiama daugelis astrologinių prognozių, prietarų. Tikimybės lygi analogijoje lemia keletas sąlygų: bendrų požymių kiekybė, kokybė, panašių ir skirtingų požymių santykis. Negalima naudoti analogijos, jeigu skirtumai labai dideli. Labai atsargiai ją reikia naudoti visuomeniniame

gyvenime. Visuomeniniai reiškiniai stubbinamai panašūs, bet priklausantys skirtingiems istoriniams tarpšniams gali duoti visai skirtingus rezultatus, t. y. teikti klaidingą analogiją¹¹.

Analogijos rūšys

Atsižvelgiant į požymį kaip dalyko pagrindą, analogijos rūšių gali būti įvairių.

Analogijos rūšys pagal objektų panašumo pobūdį. Atsižvelgiant į loginį panašumą – objektų savybių ar santykių tarp pačių objektų – galima išskirti dvi pagrindines analogijos rūšis: *savybių analogija ir santykių analogija*. *Savybių analogija* apibūdinama dviejų objektų kai kuriomis sutampančiomis savybėmis. Daroma išvada, kad jie gali būti panašūs ir kai kuriomis kitomis savybėmis. Pvz.: garso ir šviesos analogija parodė, kad šviesa taip pat turi savybę tiesiai sklusti, atsispindėti, lūžti. Garsas taip pat turi banginio proceso savybę. Tuo pagrindu galima daryti išvadą, kad ir šviesa yra banginis procesas.

Objektų santykių analogija skiriasi tuo, kad patys objektai gali neturėti panašių savybių, gali būti net visiškai skirtingi, bet jie gali turėti panašius santykius su kitais objektais. Pagal šį požymį galima atitinkamai mąstyti. Lygindamas atomo branduolio ir elektronų, besisukančių apie jį, santykius su Saulės ir planetų santykiais, Rezerfordas sukūrė planetinį atomo modelį.

Analogijos rūšys pagal panašumo lygį. Objektų savybių arba tarpusavio santykių panašumas gali būti įvairaus lygio. Todėl ir analogija gali būti įvairios formos: *griežta* ir *negriežta*.

Griežta (stipri) analogija labai paplitusi moksluose. Jai būdinga perkeltinis požymis, susijęs su kitais panašiais požymiais. Šiuo atveju ir išvada gali tapti tikra (pvz.: ji yra jų pasekmė arba priežastis).

Negriežta (silpna) analogija (kartais vadinama populiari – pagal panašumą su populiaria indukcija) labai plačiai naudojama – kur perkeltinis požymis tiesiogiai nesusijęs su panašiu, bet gali būti. Tokia analogija dažniausiai duoda tikimybinių žinių, taip pat neretai būna klaidinga.

Kaip ir kitos samprotavimų rūšys, pvz.: indukcija, analogija gali būti *visiška* ir *ne visiška*. *Visiškoje* analogijoje panašumai užgožia skirtumus. *Ne visiškoje* – panašumų esti tik kai kurių santykiuose. Visos apžvelgtos analogijos rūšys turi tik santykiinių skirtumų. Todėl kaip samprotavimų rezul-

¹¹ E. A. Иванов. Логика... С. 232.

tatas pagal savybių analogiją apie objektų santykius gali būti gauta naujos informacijos, ir atvirkščiai.

Analogijos kaip nededukcinio samprotavimo išvada – tikėtina. Nustačius, kad du objektai panašūs vienais požymiais, dar negalima daryti kategoriškos išvados, kad jie panašūs ir kitais požymiais. Tarkime, esame skaitę daug rašytojo N. knygų, ir visos patiko. Rašytojas N. parašė naują knygą. Darome išvadą: tikėtina, kad ir naujoji rašytojo N. knyga patiks¹².

Analogijos išvados tikrinimas

Kadangi analogijos išvada tikėtina, tai galima kalbėti apie jos tikėtinumo lygį. Panagrinėsime veiksnius, nuo kurių priklauso išvados tikėtinumas.

1. *Lyginamųjų objektų bendrų požymių reikšmė.* Samprotaujant pagal analogijas, bendri lyginamųjų objektų požymiai turi būti esminiai, tipiški nagrinėjamoju požiūriu. Analogijos tikėtinumą padidintų, tarkim, teisėjas Algis ir teisėjas Pranas, išrinkti į Aukščiausiąjį Teismą. Žinoma, kad į Aukščiausiąjį Teismą renkami tik patyrę ir geri specialistai, be to, žinome, kad Algis labai geras specialistas, vadinasi, daroma analogiška išvada, kad ir Pranas yra geras teisės specialistas.

Tuo tarpu jei lyginamųjų objektų bendri požymiai bus atsitiktiniai, mažai tesusiję su kitais tų objektų požymiais, tai analogijos išvada bus mažai tikėtina. Teisėjas Algis ne tik geras teisėjas, bet ir gerai žaidžia krepšinį, tačiau daryti iš šio fakto analogiją, kad ir teisėjas Pranas geras krepšininkas, būtų klaidinga, kadangi šiuo atveju galima tik šių teisėjų profesinės veiklos analogija.

2. *Lyginamųjų objektų bendrų esminių požymių skaičius.* Juo daugiau teisėjai Algis ir Pranas turės esminių bendrų požymių, juo analogijos išvada bus labiau tikėtina, t. y. jei teigiame, kad jie geri teisės specialistai, tai patvirtina, pvz.: jų išnagrinėtų ir priimtų teisingų sprendimų skaičius.

3. *Perkeliamas požymis turi būti to paties tipo, kaip ir bendri objektų požymiai.* Pvz.: žinant, kad dvi medžių rūšys turi esminius bendrus požymius *a*, *b*, *c* ir kad vienos medžių rūšies vaisiai turi požymį *d*, pagal analogiją daroma išvada, kad tą patį požymį *d* turi ir kitos medžių rūšies vaisiai. Tokia analogija galima todėl, kad perkeliamas požymis *d* yra to paties tipo, kaip ir požymiai *a*, *b*, *c*.

Analogijos išvada tikrinama dvejopai. Geriausia analogiją patikrinti tiesiog suradus, ką teigia analogijos išvada. Tačiau taip tiesiogiai rasti ne

¹² Žr.: R. Plečkaitis. Logikos įvadas. – Vilnius, 1978. P. 218–219.

visada įmanoma, ne visada objektai tiesiogiai prieinami patikrinti. Kitas analogijos tikrinimo būdas yra dedukcinis analogijos išvados tikrinimas. Šiuo atveju nagrinėjamas požymių a , b , c ryšio su požymiu d pobūdis. Jei pavyksta nustatyti, kad tarp požymių a , b , c ir požymio d yra būtinas ryšys, tai išvada –kur yra požymiai a , b , c , ten būtinai turi būti ir požymis d . Kadangi objektai x ir y abu turi požymius a , b , c , o objektas x dar turi požymį d , tai požymį d turi turėti ir objektas y .

Taikant analogijos metodą neretai pasitaiko klaidų.

Viena analogijos klaida, kai lyginami objektai neturi bendrų esminių požymių.

Kita analogijos klaida, kai objektai x ir y turi bendrus požymius a , b , c , objektas x turi dar požymį d , o objektas y turi požymį n . Tačiau požymis n nesuderinamas su požymiu d . Tuo tarpu daroma išvada, kad objektas y visgi turi požymį d . Ši klaida atsiranda dėl nežinojimo ar ignoravimo, jog požymis n nesuderinamas su požymiu d , jei objektas turi požymį n , tai jam jau negalima priskirti požymio d .

Analogija teisiniame tyrime

Teisiniame tyrime konkretus nusikaltimas lyginamas su anksčiau tirtais nusikaltimais, atskiri jo faktai lyginami su kitų bylų faktais. Tokio lyginimo tikslas – rasti faktų panašumų ir skirtingumų. Dažnai šis lyginimas leidžia daryti išvadą pagal analogiją. Taikant analogiją teisiniame tyrime, reikia laikytis logikos nustatytų analogijos išvados tikėtimumo sąlygų: panašūs dviejų nusikaltimų požymiai turi būti esminiai, to paties tipo, reikia jų surasti kuo daugiau, neturi būti esminių lyginamų reiškinių skirtumų.

Nusikaltėlis, padarydamas kelis tos pačios rūšies nusikaltimus, paprastai juos padaro tuo pačiu būdu. Lyginant kelių nusikaltimų padarymo būdus, radus jų esminių požymių panašumą, pagal analogiją daroma išvada, kad tuos nusikaltimus padarė tas pats asmuo.

Kadangi analogijos išvada tikėtina, tai pagal analogiją padarytos išvados negali būti neginčijamas įrodymas byloje. Pvz.: ankstesnis teistumas, anksčiau padarytas panašus nusikaltimas dar nėra pakankamas pagrindas išvadai, kad tas asmuo kaltas, padaręs naują nusikaltimą. Teismo nuosprendis turi remtis ne spėjimais, tikėtiniais teiginiais, bet teisiniais teiginiais, įrodančiais tikrai įvykusius faktus.

Dažniausiai analogija pateikia tikėtinus atsakymus į klausimus: kas padarė nusikaltimą, kur ieškoti nusikaltėlio, kaip nusikaltėlis prasiskverbė į nusikaltimo vietą, kur ieškoti pagrobtų vertybių, kokie gali būti nusikaltimo

motyvai ir panašiai. Analogijos išvada tampa pagrindu versijai sukurti¹³.

Ne visose teisės šakose analogiją leidžiama vartoti. Analogija draudžiama baudžiamojoje teisėje. Taip yra todėl, kad įstatyme turi būti tiksliai nurodyta, už kokius veiksmus ir kaip bausti. Leidimas vartoti analogiją baudžiamojoje teisėje sukelia teisėtumo pažeidimus.

Analogija kaip teisės aiškinimo metodas

Teisės taikyme analogija suprantama nevienareikšmiai. Analogiją suprantant kaip panašumų paiešką, visą teisės taikymą galima aiškinti kaip atitikimų paiešką, nes, siekiant taikyti konkrečią teisės normą konkreitiems faktams, būtina konstatuoti, kad normos taikymo sąlygos (hipotezė) ir faktinės bylos aplinkybės sutampa arba bent jau yra iš esmės panašios. Tad teisės taikymas yra elgesio taisyklėje užfiksuotos informacijos ir konkrečios gyvenimo situacijos panašumų paieška.

Kaip teisės aiškinimo metodas analogija reiškia, kad sąvoka ar teisės norma aiškinamos kaip tapati sąvoka ar teisės norma, jau išaiškintos anksčiau.

Kaip teisės taikymo būdas analogija reiškia, kad teisės norma taikoma faktinei situacijai, kurios ta norma lingvistiniu požiūriu neapėpia. Tai rodo, kad esant analogijai radikaliai išplečiama teisės normos taikymo sritis. Teisės taikymas pagal analogiją grindžiamas panašumo vertinimu – teigiama, kad faktiškai panašiais atvejais teisiniai padariniai esti vienodi arba labai panašūs.

Analogija teisėje paprastai suprantama kaip konkrečios padėties (*ad identitatem rationis*) faktinių ir teisinių panašumų lyginimas. Skiriama bylų ir normos analogija. Bylų analogija – jau išnagrinėtos bylos ir priimto teismo sprendimo bei nagrinėjamos bylos panašumas. Nustačius, kad nagrinėjama byla panaši į kitą bylą, kurioje suformuluotas teismo precedentas, daroma išvada, kad nagrinėjamą bylą būtina išspręsti taip pat, kaip ir ankstesniąją. Normos analogija susiklosto konstatavus, kad normą galima taikyti ir joje nenumatytais, tačiau panašiais į joje numatytus atvejais. Kalbant apie normos analogiją, yra neaiškus įstatymo turinys, tačiau jo taikymo sfera sutampa su kito įstatymo, kurio turinys yra aiškus. Todėl vieno įstatymo turinys aiškinamas remiantis žinomu kito įstatymo turiniu. Bet kuriuo atveju išvada daroma remiantis yra ar nėra panašumų. Tai lemia analogijos pobūdį: iš esmės analogijos taikymas yra subjektyvus, o ne objektyvus procesas.

Analogijos taikymo teisėje sąlygos:

- 1) konkreti norma ginčo santykio nereguliuoja;

¹³ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 221–222.

2) ginčo santykis yra panašus į reguliuojamą konkrečios teisės normos; daroma išvada, kad ginčą būtina spręsti taip pat, kaip anksčiau išspręstas panašus ginčas;

3) taikant normą panašioms situacijoms, teisiniai padariniai būtų panašūs.

Nėra vienodos nuomonės dėl analogijos galimybės civiliniame procese. Tačiau, anot D. Mikelėnienės ir V. Mikelėno, reikėtų pritarti tiems, kurie tokią galimybę pripažįsta, juo labiau, kad šią išvadą patvirtina teismų praktika.

Analogiją siūloma skirti nuo subsidiaraus teisės normų taikymo, kai, be pagrindinės teisės šakos normų, papildomai taikomos ir kitos, giminingos teisės šakos normos. Pvz.: civilinės teisės normos, reguliuojančios ieškinio senatį, taikomos šeimos teisėje. Manoma, kad subsidiarus taikymas negalimas, kai galima įstatymo analogija.

Taikyti analogiją gali būti tiesiog numatyta ir įstatyme.

Teisės doktrina yra suformulavusi tokias analogijos taikymo taisykles:

- 1) analogiją galima taikyti tik esant santykių panašumui;
- 2) specialios normos pagal analogiją netaikomos, išskyrus išimtinius atvejus, kai yra labai svarių argumentų;
- 3) ribojančios asmens teisės normos pagal analogiją netaikomos;
- 4) viešosios teisės normas pagal analogiją būtina aiškinti ir taikyti labai atsargiai. Pvz.: negalima taikyti pagal analogiją mokesčių teisės normų, jei dėl to padidėtų mokesčiai;
- 5) argumentų, kuriais grindžiamas plečiamasis teisės normos aiškinimas, nepakanka siekiant pateisinti analogijos taikymą;
- 6) negalima be svarbių priežasčių taikyti pagal analogiją normų, leidžiančių netaikyti bendrųjų normų;
- 7) tik labai svarbūs argumentai gali būti pakankamas pagrindas išvada, kad įstatymo tekste yra klaida, todėl reikia taikyti analogiją¹⁴.

Teisėje analogijos metoda galima būtų taip pat taikyti, kai yra įstatymo spraga, t. y. įstatyme nenumatyta teisės norma.

Galimi du būdai:

- įstatymo analogija – kai taikomos panašius atvejus reguliuojančios teisės normos;
- teisės analogija – kai nėra panašius atvejus reguliuojančių teisės normų, kai taikomi bendrieji teisės principai.

¹⁴ Cituojama: D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas: teisės aiškinimo ir taikymo aspektai. – Vilnius, 1999. P. 230–233.

Pažymėtina, jog teisės analogija numato ir ja galima remtis tik civilinėje teisėje, tačiau ne visais atvejais. Jei civilinį santykį reguliuoja speciali teisės norma (pvz.: Policijos veiklos įstatymas) analogijos taikyti negalima. Baudžiamajoje teisėje remtis analogija apskritai draudžiama. Nusikaltimų sudėti, bausmės dydis ir rūšis baudžiamuoju įstatymu turi būti tiksliai diferencijuota. Kitų valstybių (JAV, Didžioji Britanija) baudžiamajoje teisėje analogija taip pat nenumatyta, tačiau teismo praktikoje dažnai taikomas precedentas.

Apibendrinant reikėtų pabrėžti, jog didžiausio analogijos efektyvumo pasiekama sąveikoje su kitomis samprotavimo formomis, su kitais pažinimo metodais ir formomis.

Taigi analogijos metodą galima sėkmingai taikyti moksliniuose tyrimuose, taip pat ir analogijų tyrimas gali būti tyrimo tikslas (pvz.: teisėje esamų ar ieškomų analogijų).

13.3.5. Apibendrinimo metodas

Apibendrinimas (lot. – *generalisatio*, angl. – *generalization*, vok. – *generalisation*, rus. – *обобщение*) – *mąstymo operacija ir produktas, tikrovės reiškinių bendrųjų, esminių požymių ir savybių atspindėjimas*. Perėjimas nuo siauresnių sąvokų ir teiginių prie platesnių. Apibendrinimas nusako bendruosius teiginius, dėsningumus, principus. Jie išvedami induktyviai (remiantis empirinio patyrimo ar tyrimo duomenimis) arba deduktyviai (pagal taisykles). Apibendrinimų rūšys atitinka mąstymo rūšis. Paprasčiausias apibendrinimas – objektų jungimas, grupavimas pagal tam tikrą atsitiktinį požymį (*sinkretiniai junginiai*). Sudėtingesnis yra *kompleksinis apibendrinimas*, kai objektai siejami ne pagal vieną, o pagal kelis ir daugiau požymių. Sudėtingiausias yra *sintetinis apibendrinimas*, kai griežtai skiriami rūšiniai ir gimininiai požymiai, objektas, įtraukiamas į tam tikrą sąvokų dėsningumų sistemą.

Pažinimo teorijos požiūriu apibendrinimas reiškia perėjimą į aukštesnę abstrakcijos lygį, kai dėl efektyvaus aiškinimo tikslinami, sisteminami faktai ar gauti empiriniai duomenys.

Ypač svarbus šis metodas moksliniame darbe, kai nagrinėjamu klausimu apibendrinama naudota literatūra, gauti empiriniai tyrimo duomenys, kai pabaigoje daromos galutinės išvados, formuluojami pagrindiniai viso pravesto darbo ir tyrimo teiginiai. Šiuo metodu gali būti apibendrintos esamos mokslo paradigmos, ištisos teorijos.

Psichologija apibendrinimą dažniausiai apibūdina kaip vieną iš loginių mąstymo operacijų: jei panašumo ir skirtumo santykį nustatome lyginimu,

dalies ir visumos santykį – abstrahavimu ir konkretizavimu, tai santykiškai tarp atskira ir bendra nustatomi indukciniumi ir dedukciniumi apibendrinimu¹⁵.

Kai kurie autoriai išskiria indukcinis ir dedukcinis išprotavimus. Išprotavimas – minties procesas, kuriam vykstant iš vieno, dviejų arba daugiau sprendimų gaunamas sprendimas, kuris išvedamas iš pradinių sprendimų turinio. Pradiniai sprendimai, iš kurių išvedama nauja išvada, vadinami išprotavimo prielaidomis. Taigi dedukciniai išprotavimai – kai kiekvienam yra ta pati taisyklė: jei jų prielaidos turi tam tikrą struktūrą ir yra įrodytos, tai ir išvada, turinti taip pat tam tikrą struktūrą, bus įrodyta. Indukcinis išprotavimas yra toks, kuriame iš teisingų tam tikros struktūros prielaidų išvadą galima gauti tai teisingą, tai klaidingą (priklausomai nuo prielaidų turinio). Norint nustatyti, ar gauta išvada teisinga, ar klaidinga, tenka atlikti papildomą tyrimą¹⁶. Tačiau moksle indukcija ir dedukcija dažnai naudojamos drauge: formuluojant teiginius, naudojamus dedukciniuose išprotavimuose, pagrindinis vaidmuo tenka indukcijai, kuri, eidama nuo atskira prie bendra, suformuluoja apibendrintus teiginius, išvadas.

Kai kurie autoriai nurodo apibendrinamosios indukcijos sąvoką – išvada (išprotavimas), kurioje atsispindi perėjimas nuo žinojimo apie tam tikrus tam tikros klasės objektus prie žinojimo apie visus tos klasės objektus, arba nuo žinojimo apie tam tikrą poklasį prie žinojimo apie visą klasę. *Apibendrinamoji indukcija skirstoma į visą ir ne visą. Visa apibendrinamoji indukcija* – išvada nuo žinojimo apie tam tikrus klasės objektus prie žinojimo apie visus klasės objektus, darant prielaidą, kad ištirtas kiekvienas tos klasės objektas. *Ne visa apibendrinamoji indukcija* (nestatistinė) yra, kai nuo žinojimo tik apie kai kuriuos klasės objektus pereinama prie žinojimo apie visus¹⁷.

Apibendrinimas, kaip jau minėjome, yra viena iš mąstymo operacijų. Mąstymas savo ruožtu yra tarpinis ir apibendrinamasis (sieja kelis apibendrinimo lygius) tikrovės vidinių, dėsningų ryšių pažinimas. Taigi apibendrinimas yra ne vien mąstymo operacija. Jis pats kaip metodas remiasi kitomis mąstymo operacijomis: analize, sinteze, lyginimu, skyrimu, abstrahavimu ir konkretizavimu. *Apibendrinimas* – daiktų ar reiškinių, atsižvelgiant į jų bendras ir esmines savybes bei santykius, mintinis jungimas į tam tikrą klasę.

¹⁵ A. Jacikevičius, A. Gučas. Bendroji psichologija. – Vilnius, 1986. P. 183.

¹⁶ D. P. Gorskis. Logika. – Vilnius, 1960. P. 155, 259.

¹⁷ Ю. В. Иблев. Логика для юристов. – Москва, 2000. С. 110.

Apibendrinant tam tikrus atvejus, formuojamos bendros sąvokos, kurios taikomos naujiems atvejams, nuolat ieškoma ryšio arba tarp atskira ir bendra, arba tarp bendra ir atskira.

Paprasčiausias apibendrinimas – generalizavimas – pradinis sintezės pavyzdys: čia siejami gretimi įspūdžiai ar kažkuo panašūs reiškiniai.

Pradiniame empiriniame apibendrinimo procese dominuoja lyginimas: stebint daiktus ir reiškinius, juos lyginant, paaiškėja jų panašūs, pasikartojantys, bendri, tačiau ne visada patys svarbiausi bruožai.

Kai dominuoja abstrahavimas, teorinis apibendrinimas prasideda nagrinėjamo objekto esminių požymių atsiejimu ir analize.

Mokslinis sąvokinis apibendrinimas sieja empirinio ir teorinio apibendrinimo formas. Empirinis apibendrinimas čia paprastai vyksta indukcijos būdu: einama, kaip jau minėjome, nuo atskirybės prie bendrybės. Juo gausėne faktine medžiaga remiasi išvada, juo ji labiau tikėtina. Tuo tarpu teorinis apibendrinimas artimesnis deduciniam būdai: mintimis einama nuo bendro teiginio prie atskiro reiškinio ar fakto. Tačiau abu jie vienodai svarbūs mokslinių sąvokų susidarymui¹⁸.

J. Kralikauskas „Psichologijos įvade“ apibendrinimą apibūdina kiek kitaip. Anot jo, apibendrinimas yra svarbiausias iš trijų suvokimo elementų (kiti du – analizė ir atsiejimas). Atsiejimo išdava yra atsaja, kuri yra apibendrinimo pagrindas. Mąstydami, mokslinį darbą dirbdami, anot J. Kralikausko, nuolat klasifikuojame. Vadinasi, mąstydami nuolat apibendriname.

Apibendrinimas, šio autoriaus teigimu, priklauso, pirma, nuo patirties lobingumo, antra, nuo proto veikmės. Žiūrėdami į daiktų grupę, išsyk matome ne kurį nors vieną daiktą, bet visų tų daiktų bendrumą. Pirmiausia suvokiame daiktų bendrybę ir tik paskui – jų detales. Konstatuojame, kad žmogus turi priešpojūtį. Priešjusliniu pažinimu pažįstant daiktą, tas priešpojūtis tarytum nulekia ir tam daiktui suteikia formą, kurią paskui žmogus jau ir junta, pagauna savo juslėmis. Vadinasi, daiktų grupių pagavimas jau savaime formuoja mumyse apibendrinimą. Autorius teigia, kad tikras žinojimas yra sąvokų suvokimas. Sąvoka – abstrakcija ir apibendrinimas kartu.

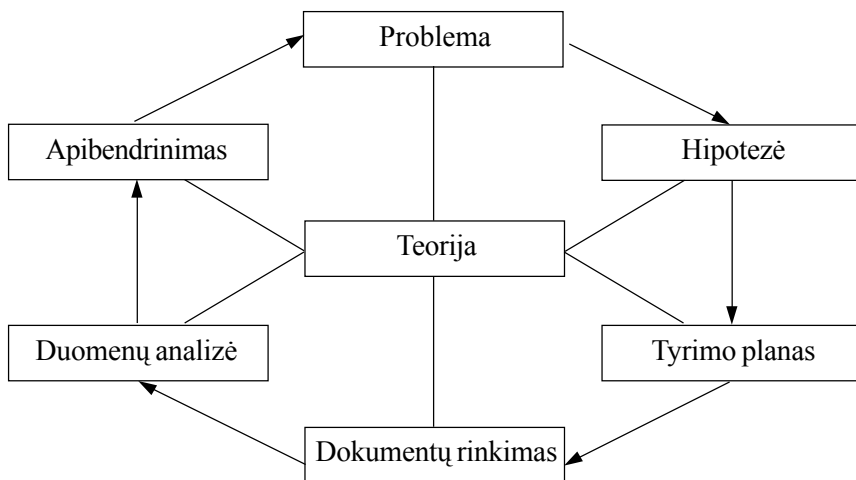
Pačiame apibendrinime galima išžvelgti du sudedamuosius pradus: palyginimą ir sintezę. Palyginimas – tai vienos žymės pastatymas prieš kitą, toks tam tikrų objekto žymių sutaikymas, kad tarp jų protas išžvelgtų patį objektą. Sintezė – objekto požymių siejimas į visumą. O pačiu apibendrinimu atskirų požymių visuma pritaikoma tam tikram individų skaičiui¹⁹.

¹⁸ A. Jacikevičius, A. Gučas. Bendroji psichologija... P. 183–184.

¹⁹ J. Kralikauskas. Psichologijos įvadas. – Kaunas, 1993. P. 159–160.

V. Martišius apibendrinimą traktuoja ne tik kaip metodą, bet ir kaip vieną iš pagrindinių mokslinių tyrimo stadijų. Mokslininkas, iškėlęs problemą, formuluoja hipotezę, sudaro tyrimo planą, renka duomenis, juos analizuoja, pagaliau apibendrina ir tuo pagrindu kuria teoriją.

9 schema. Pagrindinės mokslinio tyrimo stadijos²⁰

Sociologijoje apibendrinimas taip pat traktuojamas kaip hipotezių tikrinimo galutinė stadija. Apskritai, jei pavyksta patikrinti kelias hipotezes, paremtas ta pačia teorine prielaida, galima spręsti apie mastą šioms prielaidoms apibendrinti. Juo daugiau laiko trunka įvairūs tyrimai, paremiantys šią prielaidą, juo platesnis yra jų apibendrinimas²¹.

13.3.6. Dedukcijos metodas

Dedukcija (lot. *deductio* – išvedimas; angl. – *deduction*; vok. – *deduktion*; rus. – *dedukcija*) – *mąstymo būdas, kai naujos žinios, išvados gaunamos iš bendresnių tos klasės žinių, teiginių*. Plačiausia aristoteliška reikšmė – tai perėjimas nuo bendra prie atskira. Tačiau dedukciniu samprata-vimu prielaidos ir išvada gali būti ir vienodo bendrumo arba išvada net bendresnė už prielaidą.

²⁰ V. Martišius. *Psichologijos metodai*. – Vilnius, 1999. P. 15.

²¹ L. Broom, C. M. Bon Jean, D. H. Broom. *Sociologija*. – Vilnius, 1992. P. 30.

Mąstyme dedukcija vaidina svarbų vaidmenį. Visais atvejais, kai konkretus faktas priskiriamas bendrai taisyklei ir po to iš bendros taisyklės iš to konkretaus fakto daroma tam tikra išvada, išprotaujama dedukcijos būdu. Ir jeigu prielaidos teisingos, tai išvados teisingumas priklausys nuo to, kiek griežtai buvo laikomasi dedukcijos taisyklių, kuriose atsispindėjo materialaus pasaulio dėsningumai, objektyvūs ryšiai, bendrybės ir atskirybės santykis. Dedukcija itin svarbi, kai reikia patikrinti samprotavimų sistemos teisingumą.

Formalioje logikoje dedukcinių išprotavimų taisyklė formuluojama taip: „jeigu tokios pačios struktūros prielaida yra teisinga, įrodyta, tai ir tos pačios struktūros išvada taip pat bus teisinga, įrodyta“²².

Dedukcija yra glaudžiai susijusi su kitais išprotavimo būdais, pirmiausia – su indukcija. Kiekvienas atskiras faktas gali būti suprastas tik priskyrus jį jau susidariusių sąvokų sistemai. Taigi dedukcijos efektyvumas priklauso nuo konkretaus stebėjimo, eksperimentavimo ir indukcijos. Šia prasme dedukcija be indukcijos negali užtikrinti objektyvios tikrovės pažinimo.

Tačiau dedukcija taip pat taikoma patikrinti tam tikriems sprendimams, iš jų daroma išvada, remiantis logikos taisyklėmis, po to šias išvadas norint patikrinti praktikoje. Šiuo būdu yra tikrinamos ir hipotezės.

Dedukciją nagrinėja įvairūs mokslai – daugiausia ją tiria logika. Dedukcijos genezė ir pasireiškimą individualiame mąstyme tiria psichologija. Dedukcija pažinimo teorijoje yra vienas iš mokslinio pažinimo metodų. Dabar mokslotyroje dedukcijos samprata yra toli pažengusi nuo aristoteliškojo dedukcijos kaip išvedimo, nuo bendra prie atskira aiškinimo ir parodo jo vienpusiškumą.

Taigi dedukcija kaip pažinimo metodas moksliniame darbe yra mokslinių teorijų, teiginių kūrimo būdas, kurio specifinė ypatybė – dedukcinė išvedimo technika. Mokslo istorijoje buvo mėginta griežtai skirti dedukcinį metodą nuo kitų metodų, aiškinti dedukcinį samprotavimą kaip nepatyriminį ir pervertinti dedukcijos reikšmę moksle. Nors, antra vertus, logikoje neretai buvo teigiama, kad jis taikomas logikoje, matematikoje, kai kuriuose teoriniuose gamtos moksluose, o netaikomas socialiniuose ir kituose moksluose²³. Tačiau gyvenimo praktika parodė, kad dedukcinis metodas sėkmingai taikomas ir socialiniuose moksluose (edukologijoje, teisėje, sociologijoje ir kt.). Dažniausiai šis metodas taikomas, kai jau sukauptą ir teoriškai ištirtą empirinę medžiagą reikia susisteminti ir iš jos padaryti nuoseklesnes ir tikslesnes išvadas. Šiuo atveju gaunama naujų žinių, pvz.: kaip dedukciškai

²² D. P. Gorskis. Logika. – Vilnius, 1960. P. 155.

²³ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 203–204.

sukurtos teorijos galimų interpretacijų visuma. Į bendrą dedukcinių sistemų bazę įeina: 1) pradinė bazė, t. y. pradinių terminų ir teiginių visuma; 2) vartojamos loginės priemonės (išvedimo ir apibrėžimo taisyklės); 3) išvedamų teiginių (sakinių), gaunamų iš (1), naudojant (2) visuma. Tiriant tokias teorijas, analizuojami santykiai, siejantys jų komponentus, abstrahuotus nuo žinių genezės ir raidos.

Dedukcinio metodo struktūra

„Teorija, kurioje taikomas dedukcinis metodas, vadinama dedukcine teorija. Dedukcinė teorija – sąvokų ir teiginių sistema, turinti šiuos požymius:

- 1) visi dedukcinės teorijos teiginiai teisingi;
- 2) dedukcinėje teorijoje nedaug teiginių priimama be įrodymo, o iš jų pagal iš anksto nustatytas taisykles išvedami kiti teorijos teiginiai;
- 3) dedukcinėje teorijoje nedaug sąvokų neapibrėžiama, ir šiomis neapibrėžtomis sąvokomis apibrėžiamos visos kitos dedukcinės teorijos sąvokos²⁴.

Dedukcinės teorijos požymiai:

1. Pirmas požymis labai svarbus. Kadangi mokslas ieško tiesos, o dedukcinėje teorijoje visi teiginiai teisingi, tai, atrodo, mokslai turėtų siekti sudaryti savo teorijas dedukciškai. Tačiau ne kiekvieną mokslo discipliną galima sudaryti dedukciniu metodu. Dedukcinis metodas taikomas logikoje, matematikoje, kai kuriuose teoriniuose gamtos moksluose. Šių mokslų sąvokos pakankamai stabilios, kad joms būtų galima taikyti dedukcinio metodo reikalavimus. Tačiau daugelyje mokslų dedukcinis metodas adekvačiai nėra taikomas, pvz.: zoologijoje, botanikoje, socialiniuose moksluose. Tačiau dedukcinis metodas taikomas vis naujose disciplinose, naujose teorijose, pvz.: struktūrinėje lingvistikoje.

2. Antras dedukcinės teorijos požymis – šioje teorijoje nedaug teiginių priimama be įrodymo. Tai pradiniai teorijos teiginiai, kurie laikomi esą teisingi be įrodymo – *aksiomos*. Dėl to ir dedukcinis metodas dar vadinamas *aksiominiu metodu*. Pradiniai teiginiai – aksiomos iš kitų teiginių neišvedami. Tačiau iš aksiomų išvedami kiti tos teorijos teiginiai. Teiginiai iš aksiomų išvedami pagal iš anksto nustatytas logikos taisykles. Vadinasi, sudarant tam tikrą mokslo teoriją dedukciniu metodu, ji susideda iš:

- konkrečios tos mokslo teorijos medžiagos;
- logikos, nes iš tos teorijos aksiomų teiginiai išvedami pagal logikos dėsnius.

²⁴ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 203.

Kadangi iš aksiomų išvesti teiginiai pasitvirtina, vadinasi, reikia laikyti, jog teisingos yra ir aksiomos.

3. Trečias dedukcinės teorijos požymis – nedaug šios teorijos sąvokų neapibrėžiama. Neapibrėžiamos sąvokos – sąvokos, esančios aksiomose, t. y. terminai, kuriais suformuluotos aksiomos. Iš sąvokų apibrėžimo teorijos žinoma, kad sąvoka A apibrėžiama sąvoka B, o sąvoka B apibrėžiama sąvoka C ir t. t. Tačiau šis procesas negali būti beribis, prieinama prie sąvokų, kurios yra pradinės, kitomis sąvokomis neapibrėžiamos. Tai pačiose aksiomose esančios sąvokos. Šiomis sąvokomis apibrėžiamos visos kitos dedukcinės teorijos sąvokos.

Dedukciniu tam tikros mokslo disciplinos sudarymo metodu laikomas toks jos sudarymas, kai tam tikri tos disciplinos teiginiai laikomi aksiomomis (jose esančios sąvokos neapibrėžiamos), ir iš aksiomų išvedami kiti jos teiginiai pagal iš anksto nustatytas logikos taisykles²⁵.

Dedukcinei teorijai keliami reikalavimai

Dedukcinė teorija nagrinėjama dviem požiūriais – *sintaksiniu* ir *semantiniu*.

Dedukcinės teorijos *sintaksinis nagrinėjimas* reiškia, kad kalba formalizuojama, ji nagrinėjama kaip sistema formalių teiginių, susijusių tarpusavyje pagal tam tikras formalias taisykles. Sintaksiniu požiūriu dedukcinė teorija suprantama kaip visuma tam tikros kalbos ženklų ir išraiškų, kurie nagrinėjami tik kaip grafiniai ženklai, sutvarkyti pagal bendras kalbos darybos ir loginių išvadų taisykles. Nagrinėjant dedukcinę teoriją, nekreipiamas dėmesys į jos objektus ir objektų sritį, kurioje ji gali būti taikoma. Dedukciniu metodu sudaryta teiginių logika yra formalizuota kalba, abstraktus alfabetas.

Dedukcinės teorijos *semantinis nagrinėjimas* išaiškina jos reikiamus objektus, jos taikymo objektų sritį. Išsiaiškinus dedukcinės teorijos taikymo objektus sakoma, kad atrasta tos teorijos interpretacija.

Dedukcinei teorijai keliami trys pagrindiniai reikalavimai:

1. *Aksiomų nepriklausomumas*. Aksiomos turi būti nepriklausomos viena nuo kitos, t. y. jos turi būti pasirinktos taip, kad vienos kurios nebūtų galima išvesti iš kitų tos teorijos aksiomų.

Jei kuri aksioma nėra nepriklausoma, vadinasi, ji nereikalinga, ją galima išvesti iš kitų tos teorijos aksiomų. Nereikalingos aksiomos buvimas sunkina dedukcinės teorijos neprieštaringumo įrodymą.

²⁵ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 203–204.

2. *Neprieštaringumas*. Dedukcinė teorija turi būti neprieštaringa, t. y. iš jos aksiomų neturi būti galima išvesti teiginį ir to teiginio neiginį.

Jei iš dedukcinės teorijos aksiomų galima išvesti teiginį p ir jo neiginį $p - ne$, tai ji yra prieštaringa. Vadinasi, p teisingas ir $p - ne$ teisingas. Tačiau prieštaravimo dėsnis neleidžia laikyti vienu metu teisingų teiginių p ir $p - ne$. Prieštaringoje teorijoje nėra skirtumo tarp tiesos ir klaidingumo, joje galima įrodyti bet kurį teiginį. Neprieštaringumo reikalavimas – svarbiausias dedukcinės teorijos reikalavimas.

3. *Išbaigtumas*. Dedukcinė teorija laikoma išbaigta, jei kiekviena joje suformuluotą teiginį galima įrodyti arba paneigti.

Teiginio įrodymas dedukcinėje teorijoje – jo išvedimas iš aksiomų. Teiginio paneigimas – to teiginio neigimo išvedimas iš aksiomų. Jei dedukcinė teorija išbaigta, tai kiekvieną teiginį, suformuluotą tos teorijos terminais, galima išvesti iš jos aksiomų arba iš jų galima išvesti to teiginio neiginį.

Teiginių logika kaip nesudėtinga dedukcinė sistema yra išbaigta. Kiekvieną teiginių logikos išraišką galima išvesti iš aksiomų (tuo įrodant jos teisingumą) arba įrodyti, kad ji neišvedama iš jų (klaidinga). Tačiau ne kiekviena dedukcinė teorija yra išbaigta. Jei dedukcinė teorija yra sudėtinga, tai ji neišbaigta. Dedukcinės teorijos neišbaigtumas suprantamas, kai joje galima suformuluoti teisingų teiginių, kurių, deja, negalima išvesti iš jos aksiomų. Dedukciškai sudaryta aritmetikos teorija yra neišbaigta.

Vadinasi, jei dedukcinė teorija pakankamai sudėtinga, išvystyta, tai iš jos aksiomų negalima išvesti visų tos teorijos teiginių. Tai 1931 m. įrodė austrų logikas K. Gedelis, ir šis jo įrodymas vadinamas *pirmąja Gedelio teorema*. Ši teorema turi svarbią pažintinę reikšmę. Ja patvirtinama, kad mokslo neįmanoma išreikšti tik dedukciškai, kad negalima visiškai formalizuoti mąstymo proceso.

Ne mažiau svarbią pažintinę reikšmę turi ir *antroji Gedelio teorema* dėl neprieštaringumo. Ši teorema teigia: formalios teorijos neprieštaringumo neįmanoma įrodyti tos pačios teorijos priemonėmis. Iš tiesų, jei teorijos neprieštaringumą imtume įrodinėti tos pačios teorijos priemonėmis, tai būtų uždaras ratas įrodyme.

Teorija dedukciškai sudaroma, kai ji jau pakankamai iširta, išvystyta. Siekiant tiksliai ir griežtai išreikšti teorijos teiginius, ji sudaroma dedukciškai, vienus jos teiginius laikant aksiomomis ir iš jų logiškai išvedant kitus teiginius. Tačiau dedukcinė teorija tėra vienas iš mokslinio pažinimo organizavimo metodų²⁶.

²⁶ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 207–209.

Šerloko Holmsa „dedukcinis metodas“

Skaitydami Šerloko Holmsa nuotykius, susipažįstame su jo „dedukciniu metodu“. Artūras Konanas Doilis kūrinyje „Baskervilių šuo“ pasakoja apie Šerloką Holmsą ir Vatsoną.

Dažnai matome daktarą Vatsoną pasimetusį ir turintį reikalų su nesusijusiais faktais: legenda apie baisų šunį, šuns kaukimas pelkėse, paslaptingi signalai, kuriuos namų tarnaitė kažkam perduoda naktį, lordo palikimas, netikėtai pamatyta nesuprantama paslaptinių namo gyventojų scena ar keistas susitikimas miške. Ir daktaras Vatsonas pasimeta, nebežino ką ir galvoti.

– Tai juk elementaru, Vatsonai, – sako Šerlokas Holmsas, – panaudokite paprastą dedukcinį metodą! Ir jūs viską suprasite!

Vėliau jis viską paaiškina. Ir įvyksta tikras stebuklas: Vatsonas akimirksniu viską supranta. Jis ne tik mato, kad jo draugui pavyko išpaužinti mįslę, bet dar ir nuoširdžiai nustemba, kodėl jis nesuprato – juk viskas buvo „kaip ant delno“. Paskutinėje scenoje Šerlokas Holmsas susitinka su nusikaltėliu, kuris dar neprisipažino ir tikisi, kad nusikaltimas nebus išaiškintas. Bet detektyvas pasakoja jam, kaip viskas buvo. Nusikaltėliui tai daro stulbinantį įspūdį. Jis prisipažįsta ir dar papildomai papasakoja nusikaltimo detales.

Šerlokas Holmsas, kaip ir daktaras Vatsonas, turėjo reikalų su nesusijusiais faktais. Tačiau, skirtingai nei daktaras Vatsonas, jis sugebėjo rasti istoriją, kuri „jungia“ tuos faktus. Istorija paaiškino faktus, faktai paaiškino istoriją.

Tai galima būtų palyginti su kreive, jungiančia taškus. Daktaras Vatsonas matė vien taškus (faktus), Holmsas matė ir kreivę (apskritimą), kuri juos jungia.

Dedukcinis aiškinimas

Moksle plačiai taikomas dviejų rūšių dedukcinis aiškinimas (*deductive explanation*):

a) dedukcinis nomologinis aiškinimas (*deductive nomological explanation*), besiremiantis lydimosios dėsnio modeliu ir dedukciniu nomologiniu aiškinimu (*covering law model and deductive nomological explanation*);

b) hipotetiškai dedukcinis aiškinimas (*hypothetico-deductive explanation and method*).

Dedukcinio nomologinio aiškinimo ir jį lydinciojo dėsnio modelis remiasi Karlo Gempelio ir Karlo Poperio idėjomis. Mokslinio aiškinimo

ypatumas remiasi bendrų mokslinių dėsnių veikimu ir pradinių sąlygų (apskritai žinomų kaip samprotavimas), logiškai aiškinančių reiškinį, tvirtinimu. Bazinis modelis yra toks:

(a) dėsnis (dėsniai);

(b) pirminių sąlygų, nurodančių atrinktų dėsnių pritaikymą nagrinėjamam atvejui, tvirtinimas;

(c) reiškinys, paaiškintas (arba numatomas) dedukcijos keliu (a) ir (b).

Dėsnių atranka – universali tvirtinimo sąlyga. Pvz.: „Iškaitintas vanduo, esant jūros lygio slėgiui, užverda prie 100°C “. Nors bazinis modelis tapatinamas su mokslu, tačiau tai gali būti ir dinaminis dėsningumas, pvz.: „statistinis dėsningumas“. Čia svarbu mokslinio ir nemokslinio numatymo skirtumas. Mokslinis numatymas, būdamas iki tam tikro lygio nesąlygiškas, esant pradinėms relevantinėms sąlygoms, tampa sąlygiškas. Šis modelis užtikrina unifikuotą aiškinimo ir numatymo vertinimą, pasiūlytą „loginės simetrijos“ pagrindu, taip pat mokslinį patikrinimą remiantis falsifikonizmo principu.

Antra vertus, moksliniame aiškinyje pagrindinių priežastinių „mechanizmų“ sutapatinimas gali ir nepriklausyti nuo lydimųjų empirinių dėsningumų. „Aiškinamųjų mechanizmų“ terminą pradėta vartoti neseniai. Dėl mokslinio realizmo (Rona Arre ir Roja Bchaskara – 1975, 1986 m.) įtakos „aiškinamieji mechanizmai“ pateikiami kaip mokslinio aiškinimo esmė. Mokslinis aiškinimas šia prasme suprantamas kaip bendro reiškinio priežastinių faktorių (arba „priežastinių galimybių“) pagrindimas, pvz.: „natūrali atranka“ (evoliucinėje teorijoje) arba gamybos būdų ir klasinės visuomenės konfliktas (marksizme). Manoma, kad toks aiškinimas turi pranašumų, palyginti su lydimomojo dėsnio modeliu, kadangi dėsnis gali būti arba empirinis reguliatorius, arba „universalus“ ir „transfaktinis“, bet ne vienoks ir kitoks tuo pačiu metu.

Taigi „aiškinamojo mechanizmo“ terminas, nors ir ignoroja susijusias su empirizmu (taip pat su pozityvizmu) problemas, tačiau siūlo pripažinti įvairias mokslinių aiškinamųjų vertinimų formas.

Sociologijoje taip pat yra svarbių aiškinimo būdų, nepriklausomų nuo jų lydimųjų dėsnių (pvz.: reikšminga samprata ir aiškinimas). Taigi, nors lydinčiojo dėsnio modelis adekvačiai aprašo vieną iš mokslinio aiškinimo formų, jis nėra visuotinis aiškinimo modelis.

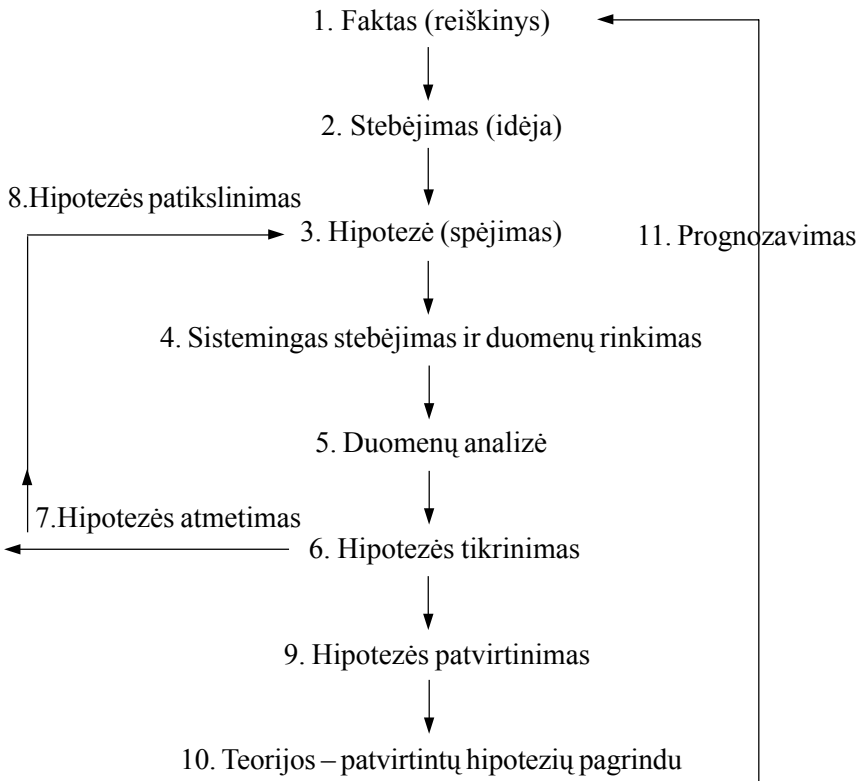
Antras *hipotetiškai dedukcinis aiškinimo* metodas yra indukcijos alternatyva, besiremianti mokslo būtinų hipotezių ir kaip mokslinio tyrimo prielaidų pagrindu, ir kaip jų patikrinimo priemone. Taip ir vystosi hipotezės bei teorijos bei iš jų išplaukiančios apibendrintos išvados ir spėjimai; jeigu jie

yra sėkmingi, primami kaip hipotezių ir teorijų adekvataus sprendimo testai. Akcentuojant šio metodo tobulinimo ir „spėjimų“ testavimo svarbą, manoma, kad jis dažnai, nors ir ne visuomet, artimas falsifikacijai ir falsifikacionizmui.

Nors panašus požiūris į testavimą ir teoriją, taip pat į formalios teorijos (ypač į formalios teorijos ir formalizacijos teorijos) kūrimą sociologijoje turėjo daug šalininkų, tačiau sulaukdavo ir griežto analitinės indukcijos (*analytical induction*) bei pagrįstos teorijos (*grounded system*) atstovų pasipriešinimo. Šios teorijos daugiau remiasi kruopščiu natūraliu pasirinkto socialinio reiškinių, ypač simbolinio interakcionizmo ir kitų „kokybinės sociologijos“ formų, stebėjimu, remiantis pažangios kaitos nuoseklių faktų hipotezių apibendrinimu.

Patrikas Mak Neilas hipotetinių dedukcinių metodą siūlo taikyti pagal pateikiamą schemą²⁷.

10 schema. Dedukcinio metodo sandara

²⁷ Patrick Mc Nell. Research methods. – London and New York: Rantledge, 1994. P. 50.

Metodo taikymo procesas prasideda fenomenaliu, objektyviai stebimu reiškiniu (1). Šie, kai kada atsitiktiniai, stebėjimai mokslininkui sukelia minčių, kurių pagrindu jis, turėdamas idėją (2), iškelia hipotezę (3). Mokslininkas turi stengtis iš anksto numatyti hipotezės trūkumus. Kad ir kaip dažnai stebimi faktai, eksperimentas pasitvirtina; niekada negalima būti visiškai tikram, kad kitą kartą jis vėl pasitvirtins.

Užtenka vieno nepavykusio bandymo įrodyti hipotezę esant klaidingą. Eksperimentas tęsiamas sistemingai stebint, renkant (4) ir analizuojant duomenis (5). Hipotezė tikrinama priešpastatant ją rezultatams (6). Jei gauti duomenys nepatvirtina hipotezės (7), ji gali būti atmesta arba dar kartą tikrinama (8), toliau keliama nauja hipotezė (3). Jei gauti duomenys patvirtina hipotezę (9), ji gali paremti teoriją (10). Kai teorija yra pakankamai išvystyta, nuodugni, ji tampa panaši į taisyklę ir gali būti pagrindas tolesnių tyrimų prognozavimui (11)²⁸.

Kintamieji, kuriuos tyrėjas kontroliuoja, vadinami nepriklausomais kintamaisiais; visi kiti, kurie kaip šių kintamųjų veikimo pasekmė kinta, vadinami priklausomais kintamaisiais.

Šio eksperimento tikslas – sukurti standartizuotą situaciją, kurioje visus kintamuosius kontroliuoja tyrėjas ir kurioje rezultatus, manipuliuojant kintamaisiais, galima būtų tirti ir vertinti. Jei randama tam tikros kintamųjų koreliacijos, tyrėjas turi įrodyti, kad tai yra ne atsitiktinis, o priežastinis ryšys²⁹.

Taigi dedukcinis metodas, paremtas formaliąja dedukcija, yra samprotavimo pagrįstumo įrodymo metodas: transformuojant ir jungiant prielaidas demonstruojamas loginis nuoseklumas, kuris veda prie išvados. Anot N. Lomanienės, kiekvienas tokio išvedimo žingsnis turi būti pateisintas viena iš 19 formaliosios dedukcijos taisyklių (išvedimo ir ekvivalencijos taisyklės). Šis metodas dar vadinamas natūraliąja dedukcija³⁰.

Taigi dedukciniu metodu teorija sudaroma, kai ji jau pakankamai iširta. Siekiant tiksliai ir griežtai išreikšti teorijos teiginius, ji sudaroma dedukciškai, vienus teiginius laikant aksiomomis ir iš jų logiškai išvedant kitus teiginius. Tačiau dedukcinė teorija tėra vienas iš mokslinio pažinimo organizavimo metodų.

Apibendrinant reikia pastebėti, jog logika nesūima vertinti argumentų teisingumo – tam visada reikės empirinio tyrimo ar tiesiog gyvenimiškos

²⁸ Patrick Mc Nell. Research methods. – London and New York: Rantledge, 1994. P. 50–51.

²⁹ Ten pat. P. 52.

³⁰ Plačiau žr.: N. Lomanienė. Logika: deduktyvaus samprotavimo analizės pagrindai. – Vilnius: Justitia, 2001. P. 106.

patirties, bet tik loginė analizė gali atskleisti mūsų (ar oponentų) samprotavimų nenuoseklumą, mūsų (ar oponentų) įsitikinimų tarpusavio prieštaravimus. Formalus loginis išvedimas yra tas instrumentas, kuris išskleidžia mūsų turimų žinių turinį ir leidžia numatyti savo sprendimų padarinius. Logika daro visa tai pagal „geležinį“ – loginį būtinumą. Žinia, kad nenorėdami sutikti su išvada, galime suabejoti argumentų teisingumu, pagaliau apsispręsti, kad svarbiau ne proto tvarka, o patirtis. Bet, kai ieškoma tiesos, būtent logika nustato svarbiausius riboženklis. Dedukcinis samprotavimas – samprotavimas, kurio išvada pateikiama kaip logiška ir būtina prielaidų išdava.

13.3.7. Ekstrapoliacija

Ekstrapoliacija (lot. – *extra* – virš, už ko nors ribų + *polio* – lyginti, keisti; angl. – *extrapolation*; vok. – *extrapolation*; rus. – *экстраполяция*) – mokslinio tyrimo metodas, vienas iš svarbiausių šiuolaikinių mokslinių techninių ir socialinių ekonominių būdų, išvadų, gautų stebint vieną reiškinių dalį, išplečiant kitą jo dalį, įvykių eigos numatymas. Statistikoje ekstrapoliacija yra kiekybinių charakteristikų ir išvadų, tiriamos nagrinėjamų reiškinių ir procesų rezultatų visumos metodas.

Ekstrapoliacija naudojama kultūrų tyrimuose – nagrinėjant tam tikros kultūros lygį, stebint jos atstovą arba jos tendencijas praityje ir gautas išvadas perkeltiant į tos tautinės grupės charakteristikas.

13.3.8. Genetinis metodas

Genetinis metodas (gr. – *genesis* – kilmė, vystymasis; angl. – *method genetic*; vok. – *methode genetisch*; rus. – *метод генетический*) – socialinių reiškinių ir procesų tyrimas, paremtas jų atsiradimo ir vystymosi analize. Genetinis metodas padeda suvesti daugybę reiškinių į fundamentalius išeities elementus arba būkles ir iš jų išvesti tiriamąjį reiškinį. Genetinis metodas yra vienas iš dialektinio metodo komponentų. Jo pagalba galima paaiškinti įvairių visuomeninio gyvenimo sričių arba tam tikrų teorijų sąveiką praityje ir dabartyje. Pvz.: teisinių ar dorovinių normų genezę.

Genetiniame metode naudojama *istoriškumo* ir *logiškumo* principu, o dažnai jis sutapatinamas su istoriškumo ir logiškumo metodu. Šis principas apibūdina nagrinėjamo proceso vystymosi ypatybes, taip pat santykį tarp loginės minties raidos ir objekto istorijos, paties proceso istorijos. Istoriskumas – realus objekto atsiradimo ir formavimosi procesas. Logiskumas – objekto sričių santykiai, ryšio ir sąveikos dėsniai, kurie egzistuoja išsivysčiusiame objekte. Istoriskumas santykinai su logišku kaip vystymosi procesas su savo rezultatu.

Istoriškumas reikalauja tirti reiškinių ar idėjų jų vystymosi procese, siejant jų ryšius su konkrečiomis istorinėmis sąlygomis, nuo kurių jie priklauso. Vadinasi, reiškinių reikia tirti kaip tam tikrą istorinio vystymosi produktą, atsižvelgiant į jo atsiradimą, raidą ir dabartinę būklę.

Neatsitiktinai sakoma, kad be istorijos nėra teorijos.

Istoriškai genetinis metodas atsirado išgalint moksle (nuo XVII a.) vystymosi idėjai: diferencialinis skaičiavimas – matematikoje, Lajelio teorija – geologijoje, Kanto–Laplaso hipotezė – kosmogonijoje, evoliucijos teorija – biologijoje ir t. t.

Genetinis metodas išsiskverbia į filosofiją, sociologiją, logiką, psichologiją ir kitus humanitarinius ir socialinius mokslus, išstumdamas ir apibendrinamas viešpatavusių juose analitinių metodą.

Genetinis metodas reikalauja išaiškinti:

- 1) pradines vystymosi sąlygas;
- 2) svarbiausius etapus;
- 3) pagrindines vystymosi tendencijas, kryptis.

Pagrindinis tokio tyrimo tikslas – išaiškinti tiriamų reiškinių laiko ryšį, iširti perėjimą iš žemesnių formų į aukštesnes. Genetinis metodas pranašesnis už empirinę analizę, kadangi tiriama lygiagrečiai su realia raida, kuri yra atsirandančių idėjų patikrinimo kriterijus. Tačiau ir būdamas pranašesnis, genetinis metodas vis dėlto negali visiškai atskleisti sudėtingo vystymosi proceso. Todėl jį naudojant kaip vienintelį ir absoliutų, jo nepapildant kitais metodais, taip pat daroma klaidų ir iškraipoma tikrovė, supaprastinamas raidos procesas, nukrypstama į vulgarųjį evoliucionizmą.

Kai kuriuose logikos vadovėliuose yra išskiriamas *genetinio įrodymo* būdas, kuris sprendimų įrodymų tikslu tiria jų genezę, taip pat sąlygas, kuriomis šie sprendimai pasiekė mūsų laikus. Pvz.: niekas iš dabar gyvenančių žmonių nedalyvavo Žalgirio mūšyje, kuriame kovėsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ir Lenkijos kariuomenės su Kryžiuočių ordino kariuomene. Bet mes žinome, kad jis įvyko 1410 m. liepos 15 d. Kryžiuočių ordino valdose, mūšiui vadovavo Vytautas ir Jogaila, kad tiesioginė karo priežastis buvo Vytauto parama prieš Kryžiuočių ordiną sukilusiems žemaičiams 1409 m. Kryžiuočių ordinas pasiryžo atsiimti Žemaitiją – su LDK pradėti didelį karą. Vytautas su Jogaila nusprendė pirmi pulti kryžiuočius ir sumušti priešą jo paties teritorijoje. Mūsų kryžiuočiai pralaimėjo, buvo palaužta Kryžiuočių ordino karinė ir politinė galia, sužlugdyti jo planai Pabaltijyje sukurti didelę valstybę ir įsigalėti visoje Rytų Europoje.

Šių samprotavimų patikimumas pateisinamas įrodymais pagal vykusius mūsų samprotavimų šaltinį, t. y. išlikusius oficialius dokumentus, dalyvių

užrašus, literatūrinius paminklus ir kt. šaltinius. Genetinio įrodymo struktūra yra tokia: 1) nustatoma, kad pirminis sprendimas pagal jo atsiradimo sąlygas negali būti klaidingas; 2) patvirtinama, kad pirminis sprendimas negalėjo būti iškreiptas perduodant iš vieno asmens kitam asmeniui; 3) daroma išvada: kadangi pirminis sprendimas teisingas, o perduodant jis nebuvo iškreiptas, tikrinama tezė sutampa su pirminiu paskelbtu sprendimu³¹.

Sociologijoje naudotas genetinis metodas davė pradžią genetinei sociologijai vystytis. Šios sociologijos objektu tapo žmonių visuomenės, jos institucijų: šeimos, giminės, nuosavybės, politinės valdžios ir jų veiklos nagrinėjimas. Savo objektu genetinė sociologija yra artima etnografijai, pirmykštės kultūros istorijos nagrinėjimui, o skiriasi tikslu – surasti socialinių institutų ir visuomenės dėsnius apskritai.

Genetinės sociologijos klausimams ypatingą dėmesį skyrė O. Kontas (Conte), G. Spenceris (Spencer), G. D. Tardas (Tarde), L. Gumplovičius (Gumpłowicz), Z. Froidas (Freud) ir kt. Dauguma genetinės sociologijos atstovų tvirtina, kad žmonių visuomenė atsirado dėl psichinių emocijų įtakos („pamėgdžiojimo pastangų“) – Tardas, „seksualinio potraukio“ – Froidas, kovos už egzistavimą biologiniu dėsniu – Gumplovičius ir kt.

Genetinės epistemologijos vystymosi pradžia – Ženevos genetinės psichologijos mokykla, šveicarų psichologo Ž. Pjažė (Piaget) ir jo mokinių sukurta mąstymo tyrimų kryptis. Jos šalininkai mėgino sukurti bendrąją pažinimo raidos teoriją, jungiančią ontogenezės (vaiko intelekto eksperimentinio psichologinio tyrimo) ir filogenezės (mokslo istorijos) duomenis. Ontogenezės ir filogenezės lygmenys buvo laikomi paralelūs, kadangi subjekto ir objekto protinių operacijų santykių pobūdis keičiasi ir per individo, ir per bendrąją mokslo idėjų evoliuciją. Abiem lygmenimis pažanga pasireiškia kaip egocentrizmo ir fenomenalizmo įveikimas, refleksijos stiprinimas, loginių matematinių struktūrų kūrimas. Genetinė epistemologija padėjo spręsti mąstymo logikos ir psichologijos santykių problemą ir turėjo didelę įtaką vystymosi, mąstymo psichologijos raidai³².

13.3.9. Idealizacijos metodas

Idealizacija (gr. – *idea* – idėja, pirmavaizdis, vaizdinys; angl. – *idealization*; vok. – *idealisierung*; rus. – *идеализация*) – mąstymo aktas, kai sukuriama kai kurie abstraktūs objektai, iš principo negalimi paty-

³¹ H. И. Кондаков. Логический словарь.....С. 116.

³² Psichologijos žodynas ... P. 91.

rime ir tikrovėje. Idealizuoti objektai yra kai kurie ribiniai tam tikrų realių objektų atvejai ir jų mokslinės analizės priemonė, kuriame tų realių objektų teorijai pagrįsti. Taigi idealizacijos metodas yra objektų, daiktų, procesų ir reiškinių bendriausių bruožų abstrahuotas atspindys mąstymo procese. Tai mintinis idėjų, sąvokų, turinčių realų prototipą, konstravimas.

Idealizacijos procesui būdinga nuo realiai egzistuojančių, būtinų objekto savybių pasitraukti į abstrakciją (sąvokų, sampratų apie realybėje egzistuojančius objektus formavimas atskyrimo ir papildymo būdu), t. y. panaudojant tik dalį turimų duomenų ir pridėdant naujos informacijos, kurios negalima iš tų duomenų gauti. Abstrakcija gali būti reali ir ideali, objektui priskiriami požymiai, kurie negalėtų priklausyti realiam jo pirmavaizdžiui (prototipui).

Apie sąvokas, kurios yra idealizacijos rezultatas, sakoma, kad jose vaizduojami idealūs objektai. Idealizacija sukūrus tokio objekto sąvoką, tolesniuose samprotavimuose ją galima operuoti kaip realiu objektu, konstruojant abstrakčias realių procesų schemas dar Gilesniam tų procesų supratimui. Todėl idealizacija glaudžiai susijusi su modeliavimo metodu.

Idealizacijos proceso rezultato pavyzdžiu gali būti „taško“ sąvoka: realiai neįmanoma rasti objekto, turinčio visas taško savybes, neįmanoma rasti objekto, neturinčio matmenų.

Analogiškos yra „tiesios linijos“, „apskritimo“, „absoliučiai juodo kūno“, „inercijos“ sąvokos. Kadangi matematika nekreipia dėmesio į visus nekiekybinius aspektus, ji yra abstrakti. Matematika operuoja apibrėžtomis aksiomomis (prielaidomis) – koordinatinių sistema, skaičių teorijos prielaidomis ir iš jų išveda kiekybinius santykius geometrijos ar aritmetikos prasme. Taip ji sukuria griežtas, formaliai abstrakčias aksiomų konstrukcijas. Gamtoje nėra jokių šių konstrukcijų atitikmenų.

Gamtos vaizdavimą matematinėmis priemonėmis reikia lyginti ne su fotografija, o su kodu. Gamtos reiškiniai priskiriami prie matematinių reiškinių visiškai laisvai, tačiau vienareikšmiai. G. Galilėjus įrodė savo proto originalumą – abstrahavosi nuo įvairių sąlygų, kad pasiektų „idealų atvejį“. Pvz.: jis prieina prie išvados, kad visi kūnai krinta vienodu greičiu, nepriklausomai nuo jų masės ir formos, jeigu abstrahuojamasi nuo oro pasipriešinimo.

Anot J. V. F. Hëgelio, jei subjektas nebūtų visą laiką buvęs su objektu vienovėje, tai niekada negalėtume rasti kelio nuo subjekto prie objekto. Jei ir turime supratimą apie subjektą ar objektą, tai įmanoma tik todėl, kad per amžius jie buvo neatsiejami. Tik proto atotrūkai galime izoliuoti subjektą, bet konkrečiai tokio izoliavimo būti negali. Todėl šiuo atžvilgiu tenka žiūrėti tik kaip į abstraktų, o ne kaip į realų mąstymą.

Idealizuotas objektas gali būti įvairių formų – turėti ar neturėti matematinę išraišką, bet visada toks objektas turi būti konstruktyvi priemonė teorijos raidai. Toks objektas yra ne tik teorinis realybės modelis, bet taip pat netiesiogiai išreiškia ir apibrėžtą tyrimo programą, realizuojamą kuriant teoriją³³.

Pagrindinis požymis, skiriantis mokslinę idealizaciją nuo eilinės fantazijos, yra tas, kad joje sukurti idealizuoti objektai tam tikromis sąlygomis yra paaiškinami realiai egzistuojančių objektų terminais.

Idealizacijos metodą naudojo garsus antikos filosofas Platonas, o mokslininkai Galilėjus ir Niutonas darė atradimus operuodami idealizuotais objektais.

Platoną galima laikyti pirmuoju idealių visuomeninių organizacijų kūrėju. Kai kurie jo valstybės tvarkymo principai kartojasi daugelio vėlesnių autorių utopiniuose idealių valstybių modeliuose.

Idealizacijos procesas yra vertingas tuo, kad jame pereinama nuo empirinių dėsningumų prie idealizuotų objektų sąvokų ir bendrų dėsningumų formulavimo, atliekant tam tikros žinių srities dedukcinę konstrukciją. Taigi idealizacija yra būtina sudarant realių procesų abstrakčias schemas, siekiant giliau prasiskverbti į jų vyksmo dėsningumus.

Sukurtos idealizuotos objektų sąvokos, įeinančios į mokslines teorijas, vienoje ar kitoje mokslo vystymosi stadijoje – per daugelį tarpinių interpretacijų arba tiesiogiai – būtinai tampa realiai paaiškinamos tam tikrose tikrovės srityse. Šios sąvokos paprastai randa teorinį pritaikymą sprendžiant konkrečius uždavinius praktinės veiklos srityse. Taigi praktika yra kriterijus, kuris patvirtina šių idealizuotų objektų sąvokų teisėtumą ir veiksmingai tarnauja mokslinio pažinimo procese.

Idealizacijos metode Maksas Vėberis pirmasis išskyrė „*idealaus tipo*“ arba „*grynojo tipo*“ (*ideal type or pure type*) porūšį. Tai bendro ar atskiro reiškinių suvokimas (idealizacija), turint tikslą analizuoti ir paaiškinti atstovaujамąjį reiškinį tik abstrakčia arba „gryna“ (idealizuota) forma. Tokios idealizacijos elementų yra ir moksle, ir kasdieniame gyvenime, tik jų idealizacijos lygis yra skirtingas.

Tokia idealizacija yra ir technikos, ir socialiniuose moksluose. Pvz.: sąvoka „tobula konkurencija“. Tai leidžia labiau supaprastintai tirti reiškinį, formuluoti universalius aukščiausio lygio apibendrinimus (mokslinius dėsnius), kurių požįūriū realūs pasaulio įvykiai gali būti analizuojami ir aiškinami kaip sudėtingesnės empirinės išėities pozicijos.

³³ Российская социологическая энциклопедия. – Москва: Норма–Инфра, 1998. С. 952.

M. Vėberis pakankamai apibrėžtai išskyrė tokius idealius tipus:

- a) idealias logine prasme mintines konstrukcijas, nustatančias ekstremalias logines reikšmes;
- b) abstrahuota nuo tikrovės konstrukcija;
- c) tinkamai naudojamas bendrų formų abstrakčias formuluotes, tarpusavyje susijusius priežasties ir pasekmės sudėtingai pasikartojančius reiškinius (pvz.: biurokratija). Kitas reikalavimas yra šių sąvokų „objektyviose galimybėse“ ta prasme, kad jos turi nors apytiksliai atitikti konkrečius faktus ir būti taip pat „subjektyviai adekvačios“ – suprantamos subjektyviai besiorientuojančiam hipotetiškam „individualiam veikėjui“.

Idealios tipinės sąvokos Vėberui reikalingos bendroms sąvokoms išaiškinti, pvz.: „racionalus“, „tradicinis“ tipas ir t. t. Panašiu būdu palengvinama klasifikacija priežastiniam hipotezių palyginimui.

M. Vėberio nuomone, sociologijoje sunkiau panaudoti idealizacijos metodą aukščiausio lygio dėsniams nustatyti. Tačiau idealizuotos sąvokos ir socialiniuose moksluose gali atlikti idealius tipinius vaidmenis taip pat, kaip euristinis būdas padeda aiškiau aprašyti ir analizuoti reiškinius, ypač istorinius³⁴.

Idealizavimas yra naudingas ten, kur objekto savybių negalima matuoti prietaisais ar kiekybiniais rodikliais. Pvz.: edukologijoje, tiriant mokinių savybes, tyrėjas negali jų tiesiogiai stebėti ar matuoti, o apie tiriamą savybę jis gauna informaciją, reiškiamą ugdytinio žodžiais, veiksmais, poelgiais. Vadinasi, iš visos ugdytinio elgsenos reikia atrinkti tik tuos šios elgsenos aktus, kurie teikia informacijos apie norimą savybę, po to rasti kiekvienam elgsenos aktui reiškiamą informacijos kiekį, perdirbti šią informaciją į savybę matuojančios skalės rodmenis ir toliau operuoti šiais rodmenimis, aptariant ugdytinio asmenybę. Vadinasi, matavimu abstrahuojamasi nuo realių ugdytinių, jie kaip pažinimo objektai keičiami skaičių vektoriumi (nusakančių ugdytinių žinių, protinių ir praktinių mokėjimų, dorinių ir kitų savybių lygį), kuriuo operuojama kaip idealiu objektu, kol ieškoma esminių teiginių apie ugdymą.

Kitas idealizavimo būdas – nagrinėjamos savybės absoliutinimas. Vadinasi, išskiriama svarbiausia objekto savybė ir eliminuojamos aplinkybės, trukdančios šiai savybei pasireikšti idealiu lygmeniu. Taip konstruojamas edukologinio pažinimo objektas – idealus ugdymo procesas, abstrahuotas nuo konkrečių ugdytojo ir ugdytinio sąveikos ypatybių³⁵.

³⁴ Большой толковый социологический словарь.... С. 224–226.

³⁵ B. Bitinas. Ugdymo tyrimų metodologija. – Vilnius: Jošara, 1998. P. 71–72.

Idealizacija taip pat taikoma teisėje, ypač kriminalistikoje bei teisėtyroje. Pvz.: nusikaltimo sudėtis yra idealizuotas objektas, nes skirtingai nei nusikaltimas – nusikaltimo sudėtis nėra objektyvios tikrovės reiškinys. Tai idealizuota abstrakcija, tai kriminalizuojamo reiškinio teisinė išraiška, teisinis apvokimas, teisiniai rėmai. Tai teisininkams profesionalams skirtas įrankis padarytoms veikoms vertinti remiantis atitinkamu baudžiamuoju įstatymu. Nusikaltimo sudėtis dėl jai suteiktų požymių realiai neegzistuoja, nuo realiai gyvenimo fakto (nusikaltimo) pasitraukiama į abstrakciją.

13.3.10. Indukcijos metodas

Indukcija (lot. – *inductio* – įvedimas; angl. – *induction*; vok. – *induktion*; rus. – *индукция*) – *mąstymo būdas, kai atskiri daliniai teiginiai, atvejai, požymiai įtraukiami į apibendrinimą, kai nuo pavienių faktų, žinių einama prie bendrų išvadų*. Tai vienas iš apibendrinimo būdų. Taigi indukcijos išvada yra apibendrinamojo pobūdžio. Tačiau skirtingai nei dedukcija, visada duodanti teisingą išvadą, indukcija iš teisingų prielaidų leidžia daryti tikėtiną išvadą, reikalaujančią tikslesnio įrodymo. Indukcijos išvados neapibrėžtumą lemia patyrimo žinių reliatyvumas. Indukcija yra reduktyvus samprotavimo būdas, taigi jos išvada tikėtina. Tikėtinumo lygis gali būti pats įvairiausias – nuo mažai tikėtino iki daugiau ar mažiau tikslaus, beveik tikėtino. Nuo kitų reduktyvių samprotavimų indukcija skiriasi tuo, kad jos išvada yra apibendrinamojo pobūdžio.

Indukcijos reikšmė – jos neatskiriama sąsaja su praktika, gyvenimu, jos kaip priemonės svarba empiriniam žinojimui. Todėl šis metodas plačiai naudojamas moksluose, besiremiančiuose patyrimu, konkrečiais socialiniais tyrimais, įskaitant ir teisę.

Indukcija atsiranda žmonių praktinės veiklos procese, esant poreikiui apibendrinti žinias, t. y. gauti žinių apie daugiau ar mažiau bendrus pasaulio daiktų ir reiškinių ypatumus, apie daiktų ir reiškinių ryšius.

Dažnai samprotavimų prielaidos esti bendro pobūdžio teiginiai, t. y. teiginiai apie visus klasės objektus. Jie gaunami ištyrus (stebėjimu, eksperimentu) tam tikrus atvejus, nustačius atskirų klasės objektų tam tikrą savybę, o paskui padarius apibendrinamąją išvadą – tą savybę turi visi tos klasės objektai.

Taigi *indukcija* yra toks samprotavimo būdas, kai ištyrus tam tikrus objektus ir nustačius jų tam tikrą savybę, daroma išvada, kad tą savybę turi visi tos klasės objektai³⁶.

³⁶ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 213.

Indukcija gali būti ir kaip objektyvių daiktų ir reiškinių ryšių atspindys. Atskirų daiktų ir reiškinių palyginimas ir priešpastatymas leidžia atrasti bendrus jų ryšius, vienas gali būti kaip priežastis, kitas – kaip pasekmė, arba atvirkščiai. Kaip samprotavimo rūšis indukcija visiškai skiriasi nuo dedukcijos. Jeigu dedukciniuose samprotavimuose mintis eina nuo daugiau bendro žinojimo prie mažiau bendro, tai indukciniam, atvirkščiai – nuo mažiau bendro žinojimo prie daugiau bendro. Jeigu dedukcijoje bendras žinojimas yra samprotavimo išeities taškas, tai indukcijoje – rezultatas. Indukcijos reikšmė yra ta, kad atsiranda naujas žinojimas – empirinio stebėjimo ir eksperimento metodais apibendrinant tam tikrus faktus.

Indukcija galima dėl tikrovės reiškinių dėsningo kartojimosi. Dėl šio kartojimosi galima, ištyrus dalį objektų, daryti bendro pobūdžio išvadą apie visus tos klasės objektus.

Logika traktuoja indukciją kaip samprotavimo rūšį ir skiria *išbaigtąją ir neišbaigtąją indukciją*. Moksle svarbiausia yra *neišbaigtoji indukcija*. Klasę sudarančių objektų būna labai daug (net be galo daug), todėl praktiškai jų visų neįmanoma ištirti ir apibendrinti. Iš čia kyla indukcinio apibendrinimo problema: koks yra teorinis pagrindas, leidžiantis daryti indukcinis apibendrinimus – formuluoti dėsnį ar principą, ištyrus tik dalį reiškinių, kuriuos tas dėsnis aprėpia. Indukcinio pagrindimo problema tirta jau Antikoje (Sokratas, Aristotelis, epikūrininkai), ji buvo nuolat tobulinama. Tuo tikslu vartojama formalizuota tikimybinės logikos kalba ir apskritai indukcijos problema traktuojama dedukciškai – ji laikoma hipotezių patvirtinimo (verifikacijos ar falsifikacijos) problema.

Neišbaigtoji indukcija yra dvejopa: populiarioji ir mokslinė.

Populiarioji indukcija dar vadinama indukcija per paprastą išvardijimą, nesant prieštaraujančio atvejo.

Populiariąją vadinama neišbaigtoji indukcija, kai išvada, kad visi tam tikros klasės objektai turi tam tikrą savybę, daroma, remiantis tuo, kad tarp ištirtų tam tikros klasės objektų nebuvo rasta tos savybės neturinčio objekto. Žmonių gyvenimas pateikia daugybę tokios indukcijos pavyzdžių. Žmonės yra pastebėję, kad prieš lietu kregždės skraido arti žemės. Vadovaujantis šiuo stebėjimu, galima teigti, kad kregždės prieš lietu skraido arti žemės, kadangi žemai skraido mašalai, kuriuos jos medžioja, o pastarieji skraido žemai todėl, kad prieš lietu jų sparneliai išpursta. Todėl ir pati indukcija vadinama populiarąja.

Tačiau populiariosios indukcijos išvada tikėtina. Jei prieštaraujančio atvejo nerasta, negalima teigti, kad jo iš viso nėra. Užtektų atrasti prieštarau-

jantį reiškini, kad išvada taptų klaidinga. Pvz.: buvo teigiama, kad „visos gulgės baltos“, kol Australijoje nebuvo atrastos ir juodos gulgės. Tas pats ir dėl „baltų beržų“ – yra ir juodų beržų. Su tokia problema susidūrė įžymioji „Raselo višta“. Kiekvieną dieną į vištidę užeidavo šeimininkas ir atnešdavo grūdų. Višta iš to „padarė išvadą“, kad, atėjus šeimininkui, visada bus ir grūdų. Tačiau vieną dieną šeimininkas atsinešė ne grūdų, o peilį... Tai ir yra „*prieštaraujantis įvykis*“. Tikėtina, kad tarp neištirtų objektų yra ir neturinčių konstatuojamosios savybės. Juo daugiau objektų ištiriama, juo labiau didėja populiariosios indukcijos išvados tikėtumas.

Populiariojoje indukcijoje galima klaida, vadinama *skubotu apibendrinimu*. Ši klaida paaiškėja, kai apibendrinta išvada daroma netiksliai arba per mažai ištyrus objektus. Skuboto apibendrinimo klaidą daro žmonės, kurie nekritiškai priima teiginius, ima dėmesin tik tai, kas teiginį patvirtina, o neieško teiginiui prieštaraujančių faktų ar juos ignoruoja. Būtent todėl liaudies prietaruose nemaža yra ir klaidingų apibendrinimų, pvz.: „juoda katė“, „tušti kibirai“ ir t. t.

Samprotavime indukcija yra neatsiejama nuo dedukcijos. Galima sakyti, kad nėra indukcijos be dedukcijos, dedukcijos be indukcijos. Todėl negalima klausiti, kas svarbiau: indukcija ar dedukcija. Jos viena kitą papildo.

Mokslinė indukcija. Indukcija, vartojama kartu su dedukcija, vadinama moksline indukcija. Jos pagalba ne tik stebimi atskiri įvykiai, bet ir tiriamas paties reiškinių pobūdis ir atsakoma į klausimą, kodėl taip, o ne kitaip. Populiariąja indukcija nustatyta, kad šildomi metalai plečiasi. Tačiau – visi ar tik kai kurie? Ir tik molekulinė teorija, atskleidusi šio plėtimosi mechanizmą, padarė teisingą išvadą. Jeigu populiariojoje indukcijoje svarbu ištirti kuo daugiau reiškinių, tai mokslinėje indukcijoje tai neturi didelės reikšmės. Legenda pasakoja, kad Niutono visuotinės traukos dėsniai atsirasti užteko vienintelio stebėjimo – obuolio kritimo. Tai legenda. Tačiau tai faktas.

Priklausomai nuo dedukcijos vaidmens, skiriasi keli mokslinės indukcijos variantai:

a) indukcija, atrenkant atvejus, kuriuose negalimi atsitiktiniai apibendrinimai. Čia dedukcijos vaidmuo palyginti nedidelis: ji pasireiškia iš anksto sudaromu objektų tyrimų planu;

b) indukcija, kurios išvada patikrinama dedukcija.

Deduktyviai pagrįsta indukcijos išvada yra teisinga. Šiuo atveju ištirtų objektų skaičius neturi lemiamos reikšmės.

Esti ir pagrindinės indukcijos loginių klaidų. Viena iš klaidų vadinama „*post hoc, ergo propter hoc*“ – „po to, vadinasi, to priežastis“. Diena eina

po nakties, bet naktis nėra dienos priežastis. Kita klaida „skubotas apibendrinimas“, kai teigiama, kad „visos gulgės baltos“.

Indukcija parengtinio tardymo procese. Parengtinis tardymas prasideda faktų tyrimu. Nusikaltėliai palieka pėdsakus, žymes. Jų atradimas yra pradinė tardymo medžiaga. Visa pradinė medžiaga – turimi faktai – kruopščiai analizuojama, nustatant kiekvieno fakto reikšmę nusikaltime ir atrandant faktų tarpusavio ryšį. Pagal turimus faktus – nusikaltimo pėdsakus – atkuriamos nusikaltimo aplinkybės, jo padarymo būdai, motyvai, padaręs nusikaltimą asmuo ir t. t.

Parengtiniame tardyme indukcijos būdu nustatomas priežastinis turimų faktų ryšys su nusikaltimu. Pirmiausia kiekvienas faktas atskirai apibūdina nusikaltimą tam tikru požiūriu. Ištyrus tam tikrus faktus, indukcijos būdu daroma apibendrinamoji išvada: visi turimi faktai yra įrodymo medžiaga. Tai išbaigtosios indukcijos išvada. Jos teisingumas priklauso nuo analizės tikslumo: ar tikrai kiekvienas atskiras faktas yra įrodymo medžiaga³⁷.

Indukcijos metodas teismo procese. Teisinis argumentavimas yra tam tikras pažinimas. Dėl šio proceso racionalumo būtina nuoseklumas, metodiškumas, daromų išvadų teisingumas. Pasiiekti šį tikslą padeda ir logiškai formuluojami bendriausi tyrimo metodikos principai bei metodai – dedukcija ir redukcija. Svarbiausi teisinės argumentacijos redukciniai (nededukciniai), tikimybiniai samprotavimo būdai yra indukcija, analogija ir hipotezė.

Pagrindiniu redukcinio tyrimo metodu laikoma indukcija. Indukcinis tyrimo metodas aprėpia tyrimo objekto stebėjimą, aprašymą, rezultatų apibendrinimą ir hipotezių iškelimą. Hipotezės tikrinamos ir prieinama prie galutinės išvados. Indukcija – tikimybinis samprotavimo būdas. Juo gauta išvada, nors ir apibendrinamoji, tačiau tik tikėtina, – indukcijos išvada gali būti ir teisinga, ir klaidinga.

Indukcinis metodas teisinei argumentacijai labai svarbus, tačiau dėl išvados tikėtinumo taikytinas atsargiai. Pvz.: vienodai išspręsta dešimt panašių bylų nereiškia, kad ir vienuolikta bus išspręsta taip pat. Ankstesnėse dešimtyje bylų galėjo būti teisės aiškinimo ar taikymo klaidų arba vienuolikta byla gali būti visiškai nepanaši į pirmąsias dešimt. Tačiau kai kurių indukcijos rūšių (išbaigtosios, kuri faktiškai yra dedukcija, ir tik ... objekto tyrimu; mokslinės, kai indukcija naudojama kartu su dedukcija) atvejais išvados visada teisingos, taigi kategoriškos, skirtingai nei nebaigtosios ir populiariosios

³⁷ R. Plečkaitis. Logikos įvadas... P. 216

indukcijos atvejais. Tad atitinkamai reikėtų vertinti ir skirtingos rūšies indukcija grindžiamą teisinę argumentaciją.

Antra vertus, teismo procesas yra empirinė veikla, todėl ir praktinis teisinio argumentavimo tikslas aiškus – išspręsti konkrečių šalių konkretų ginčą. Logikos paskirtis – užtikrinti mąstymo nuoseklumą, taisyklingumą. Bet ji negali atsakyti, kaip teisingai išspręsti konkretų ginčą. Teisėjui, apsiribojančiam logikos problemomis ir nuošaly paliekiančiam konkrečios bylos, konkrečių ginčo šalių gyvenimo problemų sprendimą, kyla pavojus tapti teisės formalistu, o tai reikštų nusišalinti nuo teisingumo vykdymo³⁸.

13.3.11. Lyginamasis istorinis metodas

Lyginamasis istorinis metodas (angl. – *method, comaparative–historic*, vok. – *methode, vergleichend–historische*, rus. – *метод сравнительно–исторический*) – juo išaiškinama, kas yra bendra ir ypatinga istoriniuose reiškiniuose, gretinant vieną ar įvairius reiškinius skirtingose istorinio vystymosi pakopose. Lyginamasis istorinis metodas – visuomenės raidos reiškinių tyrimas ir aiškinimas, kai konstatavus tų reiškinių panašumą, daroma išvada apie jų genetinį giminingumą, t. y. išvada apie jų bendrą kilmę. Šiuo metodu socialiniuose reiškiniuose išaiškinama tai, kas bendra ir ypatinga, pažįstamos įvairios istorinės to paties ar dviejų skirtingų reiškinių pusės. Lyginamojo istorinio metodo ypatybė – skirtingų kultūrų, politinių, teisinių, socialinių ir mokslo sričių bendrų seniausių elementų bei idėjų atkūrimas ir palyginimas. Šiuo metodu išryškinama kas bendra ir ypatinga socialiniuose reiškiniuose, tų reiškinių istorinio vystymosi ypatumai bei skirtingų reiškinių koegzistencija (sambūvis).

Naudojant lyginamąjį istorinį metodą, atsiranda galimybė sugretinti skirtingus socialinio reiškinio vystymosi laikotarpius, išaiškinti įvykusius pokyčius, rekonstruoti vystymosi tendencijas.

Lyginamasis istorinis metodas – pats seniausias metodas, plačiai naudojamas ir mūsų dienomis. Šis metodas sieja du metodus į vientisą metodą, vadinamą būtent lyginamuoju istoriniu metodu. Šis metodas yra taikomas daugelyje mokslų. Lyginamasis istorinis metodas gali būti naudojamas dvejopai:

- 1) kaip savarankiško tyrimo instrumentas, kuris duoda konkrečius rezultatus;
- 2) kaip intelektinis veiksmas, kuriuo galima interpretuoti duomenis,

³⁸ D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas... P. 106–111.

gautus anksčiau kitu metodu³⁹.

Istorinis požiūris gali būti palyginamasis, o lyginamasis požiūris gali atspindėti reiškinų evoliucinę seką juos tarpusavyje lygindamas.

Istorinis ir lyginamasis metodas sudaro vientisą metodą ir yra glaudžiai tarpusavyje susiję – vienas su kitu sąveikauja ir vienas kitu remiasi.

Lyginamasis istorinis metodas leidžia išaiškinti ir sugretinti tiriamojo objekto evoliucijos lygius, įvykčius pasikeitimus, nustatyti vystymosi tendencijas. Šiuo metodu atliekama:

- a) lyginimas ir gretinimas – padeda nustatyti įvairiausių objektų kilmę;
- b) istorinis tipologinis lyginimas – aiškina nesusijusių savo kilmę reiškinų panašumą vienodomis jų genezės ir vystymosi sąlygomis;
- c) istorinis genetinis lyginimas – aiškina reiškinų panašumą kaip jų kilmės giminingumo rezultata;
- d) lyginimas – fiksuoja įvairių reiškinų tarpusavio įtaką⁴⁰.

Mokslinėje literatūroje istorinių lyginamųjų tyrimų vertė, anot L. Kogeno (Cohen), L. Manjono (Manion), apibrėžiama šiais aspektais:

- a) istoriniai lyginamieji tyrimai leidžia išsiaiškinti problemos sprendimo būdus;
- b) įgalina prognozuoti dabarties ir net ateities kitimo tendencijas mums rūpimu klausimu;
- c) dažnai atskleidžia įvairių sąveikų ir net kadaise vykusių sukrėtimų tikrąją vertę;
- d) padeda iš naujo pažvelgti į iškeltas hipotezes, turimus duomenis ar kuriamą teoriją⁴¹.

Taigi lyginamąjį istorinį metodą galima panaudoti daugelyje mokslo šakų.

Pastaruoju metu šis metodas plačiai naudojamas *modernizacijos teorijoje*. Tai viena iš labiausiai paplitusių „sociologinio vystymosi“ koncepcijų Vakarų pasaulyje. Akcentuojama atsilikusių ir besivystančių šalių raidos dėsningumai (mechanizmai), jų socialinio, ekonominio vystymosi proceso modernizavimas, jų visuomeninių struktūrų (ekonominų, socialinių santykių, politinių organizacijų ir kultūros) keitimas priartinant jas prie išsivysčiusių šalių efektyvių santykių funkcionavimo. Integruojantis į pasaulines bendrijas, norint padėti ekonomiškai, perduodant technologijas ir valstybines investicijas

³⁹ Ж. Кардонье. Юридическая социология... С. 217.

⁴⁰ Современная западная социология. – Москва: ИПЛ, 1990. С. 328.

⁴¹ Cit. iš: K. Kardelis. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. – Kaunas: Technologija, 1997. P. 82.

šioms šalims, taip pat nagrinėjant šių šalių savarankišką indėlį į sociokultūrinius ir politinius vystymosi faktorius. Ypač atsižvelgiama į psichologinius („nacionalinis charakteris“), individų nuostatos ir vertybių sistemos faktorius. Lyginamuoju istoriniu metodu tai galima įsisąmoninti ir įvaldyti priešakinių išsivysčiusių šalių dominuojančias pažangias idėjas.

Lyginamojo istorinio metodo pavadinimas dviprasmiškas. Vieni mano, kad kalbama apie lyginamojo metodo taikymą istorijoje (lyginamoji istorija), kitiems tai lyginamasis metodas plačiąja prasme, apimantis ir istorinę reiškinio analizę. Teisininkai bando derinti kiekvieną šio metodo sudedamąją dalį su vienu iš dviejų savo mokslų: teisės istorija ir lyginamąja teise. Lyginamasis istorinis metodas, jų nuomone, šių mokslo šakų vertinimas sociologiniu požiūriu.

Dvigubas metodo pavadinimas nėra beprasmis. Jis pabrėžia istorinį požiūrį nagrinėjant tam tikrą reiškinį, teisės normą ar institutą, ar teisės sistemą apskritai. Tik taip galima juos pilnutinai ir visapusiai išsiaiškinti bei suprasti. Savaime suprantama, istorinis ir lyginamasis metodo aspektas sąveikauja tarpusavyje. Istorinis požiūris gali būti lyginamasis bei lyginamasis diachroninis (laiko tėkmės požiūriu). Šis metodas bus aiškesnis, abu jo aspektus apžvelgus atskirai.

Panagrinėkime atskirai istorinį metodo aspektą teisės moksle. Norint suprasti istorinį metodą jo grynuoju pavidalu, geriausia įsivaizduoti kokį nors vieną istorinį objektą, kuris nesikartoja nei laike, nei erdvėje. Toks atskiras objektas gali būti sistema, institutas, įvykių grupė ar teisinis reiškinys. Tokio metodo taikymas bus ne daugiau kaip pasyvus aprašymas. Tačiau istorikai retai apsiriboja metraštiniško vaidmeniu. Net istorija, susidedanti iš įvykio aprašymo, parodo faktų tarpusavio ryšius, racionalius įvykių pagrindus (priežastis).

Istorinio metodo esmė yra racionalus juridinių reiškinų pažinimas. Kiekvieno pažinimo ypatybė yra ta, kad juridiniai reiškiniai nagrinėjami ne kaip statiniai, atitinkantys tam tikrą teisės būklę, bet kaip tokių reiškinų evoliucija. Toliau istorinis metodas susideda iš juridinių reiškinų aiškinimo, priežastingumo ir kilusių pasekmių aiškinimo. Šis aiškinimas turi savo ypatumų. Jis išvedamas ne iš daugelio panašių stebėjimų (kaip lyginamajame metode), o iš bendro nuoseklaus dviejų reiškinų (institutų) santykio laike, parodančio, kaip pirmasis dėl vykstančių transformacijų tampa antrojo priežastimi.

Kyla klausimas: kuo šis istorinis metodas, naudojamas teisinių reiškinų pažinimui, skiriasi nuo teisės istorijos metodo. Juk abu metodai nukreipti ne į tą patį objektą – teisės reiškinius, institutus. Ar jie yra aprašomosios, ar

paaiškinamosios disciplinos? Gal kiekvienas jų nagrinėja teisinius reiškinius kaip priežastis ar pasekmes, palyginti su kitais reiškiniais? Šios dvi disciplinos nagrinėja skirtingus teisės aspektus. Tarkim, kažkokių įstatymų atsiradimo priežastis. Teisės istorija savo aiškinimais gali atsiriboti nuo įstatymų leidėjo. Teisės sociologija žvelgia plačiau ir stengiasi pamatyti tas socialines priežastis, kurios nulėmė tokio įstatymo atsiradimą. Taip pat skirtingas bus šių dviejų disciplinų požiūris ir į įstatymo normos efektyvumą. Teisės istorija nagrinės grynai teises pasekmes, teismų praktiką, reformas, įstatymų kaitą. Sociologas istoriniu metodu aiškina socialines pasekmes, visuomenės ir įstatymo santykį, įstatymo efektyvumą⁴². Istorinis metodas naudojamas kaip tikslesnio teisės normų prasmės suvokimo priemonė. Teisės teorijoje jis naudojamas kaip vienas iš teisės normų aiškinimo metodų. Norint suprasti įstatymus, reikia žinoti jais nustatomo teisinio reguliavimo istoriją: išsiaiškinti jų priėmimo tikslus, norėtą sukurti kokią teisinių santykių būklę. Anot vokiečių teisininko Zitelmano, kiekvienas įstatymas yra istoriškai nulemtas praeities, todėl gali būti teisingai suprastas tik istorinių įvykių fone⁴³.

Kadangi lyginamasis istorinis metodas yra dviejų savarankiškų (istorinio ir lyginamojo) metodų kompleksas, tai jį galima būtų nagrinėti dviem būdais:

1. Kaip vientisą, neišskiriant jo dalių.
2. Išskiriant jo sudedamąsias dalis.

Pateiktas metodo suskirstymas yra svarbus, kadangi teisės teorija istorinį ir lyginamąjį teisinius metodus išskiria kaip tam tikrus, savarankiškus būdus nagrinėjant teisės reiškinius. Teisės teorija istorinį metodą priskiria prie bendrųjų teisės metodų, o lyginamąjį – prie specialiųjų teisės metodų⁴⁴. Tačiau tiek pirmasis, tiek antrasis priskiriami prie teorinių teisės metodų.

Lyginamasis istorinis metodas svarbus teoriniame mąstyme. Jis leidžia reiškinius nagrinėti pradedant nuo bendrų dalykų ir baigiant konkrečiais. Tuo pasižymi metodo sistemingumas – iš pradžių reiškiniai nagrinėjami abstrakčiai, po to prieinama prie konkrečių dalykų. Teisininkai metodą dažnai naudoja teisės istorijoje ir lyginamojoje teisėje.

Moksliniame tyrime šį metodą galima naudoti dvejopai:

1. Kaip lyginamąjį istorijoje. Pvz.: lyginant skirtingo ar to paties istorinio laikotarpio teisinės minties šaltinius, juos analizuojant ir atskleidžiant jų panašumus bei skirtumus. Šis būdas dažnas lyginamojoje istorijoje.

⁴² Ж. Кардонье. Юридическая социология... С. 217–222.

⁴³ А. Vaišvila. Teisės teorija... P. 37–38.

⁴⁴ Общая теория права и государства (под редакцией В. В. Лазарева). – Москва: Юрист, 2000. С. 37.

2. Kaip lyginamąjį metodą plačiau prasme, atliekant dabarties ir istorinių teisinių reiškinių analizę. Šis būdas dažnas lyginamojoje teisėje. Pvz.: lyginamoji konstitucinė teisė neapsiriboja vien tik šiuolaikinių konstitucijų lyginimu bei analize. Daug dėmesio taip pat yra skiriama konstitucingumo istorinei raidai.

Istorinis tyrimas nėra tiesioginio stebėjimo metodas. Jis ypatingas tuo, kad visa, kas tiriama, jau yra įvykę praeityje. Todėl tyrėjo pareiga, taip pat ir uždavinys, naudojantis visais prieinamais šaltiniais (dažnai netiesioginiais, nes daugelis socialinių reiškinių yra susiję), teisingai (nešališkai, netendencingai) vertinti buvusius įvykius bei daryti argumentuotas, pagrįstas istoriniais faktais, išvadas. Visa tai tyrėjui uždeda tam tikrą moralinę atsakomybę.

Istoriniuose tyrimuose renkami dviejų rūšių duomenys:

1. Pirminiai, tiesiogiai nušviečiantys rūpimą dalyką.

2. Papildomi⁴⁵ (netiesioginiai), apie rūpimą problemą leidžiantys spręsti netiesiogiai .

Norint išvengti papildomų sunkumų, tyrėjui privalu gerai žinoti ko jis nori – turėti aiškią tyrimo hipotezę. Be to, reikia patikrinti turimų duomenų patikimumą. Patikimumas tikrinamas dviem etapais: pirmiausia tikrinamas informacinio šaltinio (dokumento) autentiškumas, po to – pačios informacijos (žinių) teisingumas. *Šie du etapai dar vadinami „išoriniu“ ir „vidiniu“ kritiniu vertinimu.*

Išorinis vertinimas labiau nukreiptas į patį šaltinį (dokumentą), o ne į tai, kas jame rašoma ar sakoma. Šio etapo tikslas – išsiaiškinti, ar galima pasitikėti šaltiniu. Žiūrima, kas buvo autorius, tikrinami parašai, rašysena, stilius, vietovardžiai ir pan. Jeigu kyla abejonų ir reikia, gali būti tikrinamas ir popieriaus, rašalo, drabužių bei kitų daiktų autentiškumas, amžius. Pvz.: nustatant autorystę (jeigu abejojama), analizuojamas žodžių pasiskirstymas tekste. Manoma, kad kiekvienas rašytojas, autorius kai kuriuos žodžius vartoja tam tikru dažniu. Visa tai daroma, norint išvengti nesąžiningų, nepatikimų šaltinių ir klastočių.

Vidinis vertinimas – informacijos tikslumo, patikimumo tikrinimas. Tai sunkiau nei nustatyti autentiškumą. Klausimas, ar galima tikėti autoriumi. L. Kogenas (Cohen) ir L. Manjonas (Manion) knygoje „Ugdymo tyrimo metodai“ nurodo klausimus, į kuriuos šiame vertinimo etape reikia atsakyti⁴⁶:

– ar autorius pats patyrė aprašomuosius įvykius, buvo jų dalyvis, ar diletantas, t. y. ar jis kompetentingas tais klausimais, kuriais rašo;

⁴⁵ K. Kardelis. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai... P. 83.

⁴⁶ Ten pat. P. 83–84.

- koks autoriaus požiūris į aprašomuosius įvykius, santykis su jais;
- kiek autorius galėjo būti veikiamas iš šalies ar psichologinių savo charakterio savybių;

- kiek laiko buvo praėję po aprašomojo įvykio;

- informacija galėjo būti iškreipta interviu imančių asmenų ir pan.

Kritiškai įvertinus istorinę informaciją žiūrime, ar gautieji faktai patvirtina hipotezę, ar ne. Tai sunkiausias ir galbūt atsakingiausias tyrimo etapas, nes viską reikia įvertinti, susieti. Čia reikia išvalgumo, vaizduotės. Šis baigiamasis etapas dar vadinamas proceso sinteze. Jo rezultatas ir yra tyrimo procesas.

Atliekant istorinius tyrimus gali kilti ir kitų problemų:

- per plačiai keliama tyrimo problema;

- labiau ryškėja tendencija naudotis antraeile informacija arba lengviau randamais šaltiniais negu patikimesniais, bet sunkiai randamais;

- nepakankamai kritiškas informacijos (šaltinio) vertinimas;

- prasta loginė analizė (sunkiai atpažįstami faktai, sukėlę pasekmę), per platus apibendrinimas, nesugebama įvertinti tuo laikotarpiu vartotų žodžių bei sąvokų prasmės.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad socialinių reiškinių negalima nagrinėti izoliuotai. Atliekant mokslinį tyrimą, visada reikia atskleisti socialinių reiškinių vystymosi evoliuciją. Istorijos mokslo pasiekimus reikia lyginti su šiuolaikinio mokslo realijomis. Tik tada galima bus visiškai nustatyti tiriamojo objekto pobūdį, jo ryšį su dabartimi ir galimas jo vystymosi tendencijas. Šiems išvardytiems tikslams pasiekti geriausia priemonė yra lyginamasis istorinis metodas.

Galima išskirti lyginamojo istorinio *metodo mokslui teikiamus privatumus*:

- 1) padeda atskleisti reiškinių priežastingumą;

- 2) padeda atskleisti tiriamojo objekto vystymąsi;

- 3) padeda atrasti nuomonių įvairovę apie tą patį reiškinį;

- 4) suteikia pagrindą klasifikacijai, tipologijai;

- 5) suponuoja sisteminių požiūrį į reiškinius.

Lyginamasis istorinis metodas praktiškai svarbus:

- 1) naudojant lyginamosios istorinės analizės rezultatus sprendimų priėmimo procese;

- 2) taikant teisės normų paveldėjimo principus naujuose įstatymuose.

Tačiau, kaip ir kiekvienas metodas, turi ir *trūkumų*:

- 1) tyrimo rezultatų patikimumas priklauso nuo objekto informacijos patikimumo;

- 2) sudėtinga lyginti skirtingus objektus, nes jų laikas ir aplinka skirtinga;
- 3) didelės laiko sąnaudos (ypač nustatant dokumentų autentiškumą);
- 4) nagrinėjami reiškiniai dažniausiai priklauso nuo tyrimo autoriaus subjektyvių pažiūrų ir vertinimų.

13.3.12. Lyginimo metodas

Lyginimo metodas (angl. – *comparative method*; vok. – *vergleichende methode*; rus. – *сравнительный метод*) – sociologinis tyrimas, kai derinama informacija, gauta: a) įvairiais istorinio vystymosi laikotarpiais; b) įvairių socialinių sistemų (institūtų, grupių, teritorijų, administracinių vienetų, šalių ir t. t.); c) skirtingų autorių ar tyrimo kolektyvų; d) įvairiais rinkimo ar matavimo metodais.

Lyginimo metodu galima siekti įvairių metodologinių ar metodinių uždavinių sprendimo būdų: aprašomojo (panašumo ar skirtumo nustatymo) arba analitinio (aiškinimo, numatymo, praktinių rekomendacijų). Šios aplinkybės ir lemia lyginimo būdų, veikslių, viso tyrimo analizės ir organizavimo realizavimą.

Lyginimo metodas tyrime suteikia galimybę įvairiu lygiu ne tik tikslinti socialinių dėsningumų raišką įvairiomis socialinėmis sąlygomis, bet ir įnešti svarų indėlį į hipotezių verifikaciją (t. y. teisingumo tikrinimą, tikrumo nustatymą), metodikų unifikavimą ir standartizavimą. Pastaruoju metu moksle taikomi ypatingi lyginimo būdai, vadinami metanalize. Tai hipotezių verifikacija lyginant dešimčių tyrimų duomenis pagal jų nepriklausomą tarpinį kintamumą.

Lyginimas yra suprantamas kaip mąstymo operacija. Tai mintinis realiųjų ir idealiųjų objektų gretinimas ir vertinimas. Tikslas – pažinti jų tarpusavio santykius. Lyginimas turi tik vienerūšių objektų prasmę. Lyginimas yra susijęs su analizės ir sintezės operacijomis. Lyginant objektas suskaidomas į dalis, išskiriami jų ypatumai. Jų gretinimas reiškia elementų siejimą. Palaipsniui gilėjančios analizės ir sintezės kaita leidžia lyginimu atskleisti objektų vienodumo, skirtingumo, tapatumo ir panašumo santykius. Genetiškai anksčiausiai suprantama vienodumo ir skirtumo santykis, vėliau – panašumo santykis, dar vėliau – panašumo lygis.

Lyginamasis metodas plačiai naudojamas tiek gamtos, tiek socialiniuose moksluose. Psichologijoje yra net atskira šaka – lyginamoji psichologija, taip pat sociologijoje, edukologijoje, teisėje ir kituose moksluose.

Šiuo metodu teisėtyroje atliekama nemaža tyrimų. Atsirado net atskira teisės sritis – lyginamoji teisėtyra.

Naudojantis šiuo metodu, tobulinama ir mūsų šalies teisėtvarkos, teisėsaugos, profesinės veiklos sistemos, efektyvinamas šios sistemos darbas. Kaip pavyzdys gali būti studija „Vakarų teisės tradicijos“⁴⁷, kurios išsamų aiškinamąjį įvadą parašė Egidijus Kūris, taip pat knyga „Pagrindinės dabarties teisinės sistemos“⁴⁸ ir kt.

Panagrinėsime lyginamojo metodo taikymą atskirose mokslo šakose.

Šiuo metodu *lyginamoji psichologija* tiria žmogaus ir gyvūnų psichikos kilmės ir raidos panašumus bei skirtumus, nustato biologiška ir sociališka žmogaus elgesyje. Lyginamoji psichologinė analizė grindžiama zoopsichologijos ir žmogaus psichologijos duomenų gretinimu. Yra panašių psichikos komponentų, kurie lemia ir gyvūnų, ir žmogaus elgesį. Lyginamosios psichologijos duomenys naudojami ir medicinoje (neuropatologijoje, psichiatrijoje, modeliuojant patologines žmogaus būkles).

Platesnis lyginamosios psichologijos nagrinėjimo objektas yra ne tik žmogaus ir gyvūnų, bet ir tam tikrų žmonių kategorijų psichika. Lyginama įvairių amžiaus tarpsnių psichika, įvairių civilizacijų žmonių lygmens psichika, sveikų ir nesveikų (neigaliųjų) žmonių psichika.

Sociologijoje lyginamuoju metodu tirama socialinių reiškinių arba jų klasių panašumai ir skirtumai, norint sudaryti šių reiškinių klasifikacijas ir tipologijas, taip pat patikrinti atsitiktinių santykių⁴⁹ tiriant empirinius ryšius ir veiksnius nuoseklioje laiko tėkmėje, hipotezes .

Sociologijoje lyginamasis metodas taip pat naudojamas kaip sociologinės informacijos (informacijos, gautos specifiniais tyrimo metodais apie mažų grupių tarpasmeninius santykius) analizė, atlikta su skirtingais objektais ir skirtingu laiku. Metodo tikslas – nustatyti šių sociologijos objektų, procesų skirtumus ar panašumus. Taip pat šis metodas yra svarbus kaip sociologinės informacijos standartizacijos būdas.

Anot Patriko Mak Neilo (Patrick Mc Neill), atliekant eksperimentą, eksperimentinė grupė turi būti lyginama su kontroline, kadangi ji yra identifikacinė ir jai netaikomas joks eksperimentinis poveikis. Eksperimento kaip metodo naudojimas sociologijoje ribotas, todėl labai svarbu nustatyti lyginimo vaidmenį. Dažnai natūralus eksperimentas arba lyginamasis metodas įvardijamas kaip kvaziekperimentinis metodas. Tyrėjas analizuoja teisėje arba politikoje įvykusius pasikeitimus (prieš konkrečią situaciją ir po

⁴⁷ M. A. Glendon, M. W. Gordon, C. Osakwe. Vakarų teisės tradicijos. – Pradai, 1993.

⁴⁸ Rane David. Основные правовые системы современности. – Москва: Прогресс, 1988.

⁴⁹ Plačiau žr.: I. Vablier (ed.) Comparative Methods in Sociology. – Barkley: University of California Press, 1971.

jos, arba grupėje, kur tie pasikeitimai įvyko arba neįvyko). Lyginama taip pat norint paaiškinti tam tikroje grupėje itin paplitusius fenomenus ir palyginti su grupe, kurioje jų nepasitaiko. Sveikatos apsaugoje taip pat taikomas šis metodas. Jį naudojant, buvo nustatyta, jog rūkymas yra plaučių vėžio priežastis, taip pat išryškinti pagrindiniai ŽIV (žmogaus imunodeficito) faktoriai. Pvz.: buvo įrodyta, jog ŽIV galima užsikrėsti per nesterilius švirkštus, ypač švirkščiantis narkotikus (1990). Šis metodas buvo pavadintas „retrospektyviu eksperimentu“⁵⁰.

Lyginimas taip pat buvo intensyviai naudojamas kaip analizės ir tyrimo metodas daugelio ankstesniųjų sociologų, jiems bandant nustatyti svarbiausius istorinius visuomenės kitimo būdus, priežastis. Pvz.: Ogiustas Kontas lygino skirtingas visuomenes norėdamas parodyti, kad jos visos evoliucionavo pagal panašią schemą. Kontas sukūrė visuomenės kitimo „trijų lygių dėsnį“ ir tuo įrodė, kad visos visuomenės, dabarties, buvusios ir būsimos, būtinai pereina tuos pačius kitimo lygius. Ši išvada buvo grindžiama plačia daugelio visuomenių istorijos studija. Karlas Marksas taip pat pasinaudojo lyginamuoju metodu savo teorijoje apie neišvengiamą istorijos pažangą nuo primityvaus komunizmo per feodalizmą ir kapitalizmą iki galutinio komunizmo.

M. Vėberis ir E. Diurkheimas savo darbuose irgi rėmėsi lyginamuoju metodu. Vėberį domino kapitalizmo iškilimo Vakarų Europoje priežastys. Kitų visuomenių socialinės ir ekonominės sistemos buvo panašios į Vakarų Europos, tačiau jose kapitalizmas neišsivystė. Vėberis tyrinėjo Kiniją, Indiją, Palestiną, kitas islamo šalis. Nepaisant jų panašumų, tik Europoje įsivyravo kapitalizmas. Anot Vėberio, pagrindinis tai įtakojęs faktorius buvo protestantizmas. Kalvinistai tikėjo, kad kiekvieno žmogaus likimas yra iš anksto nulemtas Dievo (Dievas nulemia, kuris žmogus pateks į rojų, kuris į pragarą). Žmogus nieko negali padaryti, kad pakeistų savo likimą. Nepaisant to, kalvinistai tikėjo, kad pasisekimas darbe ir versle yra ženklas jiems esant išrinktiesiems, o ne pasmerktiesiems. Toks tikėjimas juos padarė ieškoti naujovių, sunkiai dirbti. Tačiau nepaisant pasisekimo, kalvinistai negalėjo išleisti uždirbtų pinigų savo materialiniams poreikiams; tai daryti jiems draudė religija. Taigi jie investuodavo pelną į verslą, kuris atnešdavo dar daugiau pajamų. Šis principas ir yra kapitalizmo pagrindas.

Vėberis norėjo įrodyti, kad kalvinizmas yra nepriklausomas kintamasis, kuris buvo Europoje, bet nebuvo Indijoje ir Kinijoje, ir jis buvo pagrindinė kapitalizmo atsiradimo Europoje priežastis. Vėberis taip pat įrodė, kad buvo

⁵⁰ P. Mc Neill. Research methods. Second edition. – London and New York, 1994. P. 59.

aiškus ryšys tarp kalvinistų tikėjimo ir jų veiksmų. Galima įsivaizduoti, kad tikint tuo, kuo tikėjo kalvinistai, bus taip pat ir elgiamasi⁵¹.

E. Diurkheimui lyginimas buvo pagrindinis sociologinės analizės metodas: „Lyginamoji sociologija nėra sociologijos šaka. Tai ir yra sociologija“. E. Diurkheimas teigė: „Turime vienintelį būdą įrodyti, kad vienas reiškinytis yra kito reiškinio priežastis: palyginti atvejus, kai jie tuo pačiu metu yra ar jų nėra, ir pažiūrėti, ar tik tie pokyčiai, egzistuojantys įvairiais aplinkybių deriniais, neliudija vieno priklausomybės nuo kito. Kai jie būna sukeliama dirbtinai, panorus stebėtojai, toks metodas vadinamas grynai eksperimentiniu tiesiogine šio žodžio prasme. Kai, priešingai, faktų atsiradimas nuo mūsų nepriklauso ir galime lyginti juos tokius, kokie išliko savaime, tada taikomas metodas laikomas eksperimentiniu, arba lyginamuoju“. Jis naudojo šį metodą primityvios religijos studijose ir, kaip jis vadino: „mechaninio solidarumo kaitos į organinį solidarumą analizei“. Jis lygino skirtingų visuomenių teisės sistemas ir parodė, kad jos skiriasi priklausydamos nuo įstatymų rėmimosi represijos ir restitucijos principais lygio. Nuo šių principų priklauso ir visuomenės solidarumo lygis. Diurkheimas nustatė, kad didėjantis darbo pasidalijimas ir specializacija yra tie veiksniai, kurie įtakojo visuomenės keitimąsi iš mechaninio į organinį solidarumą.

Tikriausiai žymiausias Diurkheimo lyginamojo metodo panaudojimo pavyzdys yra pateiktas jo savižudybių priežasčių studijoje „Savižudybė“ (1897). Atlikdamas šį tyrimą, Diurkheimas surinko statistiką iš įvairių Prancūzijos regionų ir iš kitų Europos šalių. Jis apskaičiavo savižudybių santykį su to regiono, kuriame įvyko savižudybė, gyventojų skaičiumi. Diurkheimas atskleidė, kaip šis santykis priklauso nuo tokių socialinių reiškinų, kaip religiniai įsitikinimai, vedybinė padėtis, miesto ir kaimo gyvenimo ir kitų. Naudodamasis daugybe statistinių skaičiavimų, jis parodė, kad tarp šių reiškinų yra koreliacija, kad šie ryšiai nėra atsitiktiniai. Tai įrodė naudodamasis „socialinės integracijos“ koncepcija. Manipuliuodamas statistika, laikydamas, kad vienas faktorius yra pastovus, o kitas kintamas, jis įrodė, kad savižudybių lygis priklauso nuo žmonių integravimosi į socialinę grupę. Per didelę ar per mažą integraciją gali sąlygoti savižudybę, nes palieka asmenį be moralinės ir socialinės paramos.

Šiuo metu daug mokslininkų, besigilinančių į socialinį mobilumą (individų ir grupių judėjimas socialinėje skalėje), studijuoja mobilumo lygius skirtingose visuomenėse, norėdami atrasti jo priežastis ir naudoja lyginamąjį metodą.

⁵¹ P. Mc Neill. Research methods. Second edition... P. 58–61.

Septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje sociologus ypač domino trečio pasaulio šalių skurdo kilmė ir raida. Ir jei sociologai klasikai bandė aprašyti ir paaiškinti esamą padėtį, tai šiuolaikiniai sociologai bemaž išimtinai naudoja lyginamosios analizės metodą.

Lyginamasis metodas naudojamas kiekviename sociologiniame tyrime. Kiekvienas sociologas, bandantis išsiaiškinti socialinių reiškinių ir elgesio priežastis, turės lyginti atliktos apklausos ar eksperimento, ar kito tyrimo rezultatus⁵². Šis metodas yra efektyvus teisingai jį taikant, turint pakankamą informacijos bazę, esant gero pasirengimo lygio (pvz.: kalbų mokėjimas). Jo pranašumai yra priežastinio ryšio nustatymo galimybė, situacijos kontrolė, kitimų per ilgą laikotarpį nustatymo galimybė. Taikant metodą, svarbu atsiriboti nuo subjektyvaus vertinimo, kitų pašalinių įtakų, kas galėtų neigiamai veikti tyrimo rezultatus.

Pirmasis lyginamojo metodo sisteminimą pateikė Džonas Stiuartas Milis (Dž. Stuart Mill). Jo metodai buvo peržiūrėti Diurkheimo knygoje „Savižudybė“ (1897) ir Vėberio knygoje „Protestantiška etika ir kapitalizmo dvasia“ (1904–1905). Pasikeitimų lydymas metodas yra toliau detaliam perdirbamas ir sisteminamas vadovaujantis šiuolaikinės statistikos analize.

*II schema. Lyginamojo metodo schema (pagal Dž. S. Milį)*⁵³

	Ankstesnis reiškinys	Rezultatas
a) sutikimo metodas		
1 empirinis atvejis	A, b, c	X
2 empirinis atvejis	A, d, e	X
n empirinis atvejis	A, f, g	X
	A – vienintelis atvejis, kai X yra rezultatas	
	A gali būti X priežastimi.	
b) skirtumo metodas		
1 empirinis atvejis	A, b, c	X
2 empirinis atvejis	b, c	ne X
	A – aptiktas dviejų identiškų atvejų skirtumas, kai vyksta X	

⁵² P. Mc Neill. Research methods. Second edition... P. 61–63.

⁵³ Большой толковый социологический словарь. С. 283.

	A gali būti	X priežastimi
c) metodas, kurį taikant atsiranda daugelio atvejų atmainos	dydis A kinta	dydis X kinta su dydžiu A
	A gali būti X priežastimi	

Neretai iškyla problemų, susijusių su lyginamojo metodo taikymu. Jis nesugeba valdyti „nepriklausomų“ pasikeitimų, nustatyti juos lemiančių būdų, kuriems būdinga priežastinis arba lydimasis ryšys. Lyginamasis metodas buvo naudojamas atliekant kroskultūrinę analizę. Tačiau sociologai dažnai pateikdavo abejotinas išvadas apie panašumus ir skirtumus. Šios problemos nepakeitė lyginamojo metodo reikšmės, tačiau parodė, kad jį sunku naudoti, ypač kroskultūrinėse formose. Todėl šiuolaikinė filosofinė analizė paneigė Dž. S. Milio požiūrį, pagal kurį indukcija ir indukcinė logika, taip pat lyginamasis metodas gali užtikrinti šia prasme įrodymus dedukcine logika.

Nemaža autorių domėjosi socialiniu mobilumu, t. y. įvairių grupių judėjimu pagal socialinę skalę. Jie tyrinėjo skirtingų visuomenių socialinio mobilumo tempą, norėdami atskleisti jo priežastis, ypač susijusias su industrializacijos procesu. Lipsetas (Lipset) ir Bendiksas (Bendix), pvz.: socialinio mobilumo rezultatus analizavo devyniose skirtingose industrinėse visuomenėse. Tyrinėjimo rezultatai parodė, kad socialinis mobilumas yra visų visuomenių vienodas. Lipsetas ir Bendiksas, norėdami paaiškinti šiuos panašumus, turėjo rasti faktą (veiksni) arba faktus (veiksnius), bendrus visoms visuomenėms. Jie rado 5 faktus, kurie paskatino industrinių visuomenių darbo statuso augimą. Šis augimas svarbesnis buvo ne šeimos santykiams, o žmonių kvalifikacijos kėlimui. Faktai (veiksniai) buvo industrializacijos proceso dalis. Jie paaiškino skirtingų visuomenių panašumus vertikalium socialiniu mobilumu.

Ryškus sociologijos kaip mokslo augimas vyko 1970–1980 m., kai buvo iškeltas fundamentalus klausimas dėl trečiųjų pasaulio valstybių padėties, skurdo. Klasikiniai sociologai siekė paaiškinti socialinių ir istorinių pasikeitimų procesus, todėl jie visiškai pasitikėjo lyginamuoju analizės metodu.

Teisėtyroje lyginamasis metodas taikomas tiriant valstybės ir teisės reiškinius (institutus). Yra dviejų rūšių: *sinchroninė* (lyginami skirtingi to paties laikotarpio objektai) ir *diachroninė*, arba istorinė (lyginama to paties objekto skirtingos vystymosi pakopos arba skirtingų laikotarpių keli objektai).

Lyginamoji teisėtyra susiklostė XIX a. viduryje ir paplito po Antrojo pasaulinio karo, plečiantis tarptautiniams santykiams. Lyginamoji teisėtyra turi didelę įtaką tarptautinėms konvencijoms ir vidaus norminių aktų leidybai. 1949 m. įkurtas Tarptautinis lyginamosios teisėtyros komitetas, 1960 m. Paryžiuje įsteigta Tarptautinė lyginamosios teisėtyros asociacija.

Taigi lyginamoji teisėtyra vystosi kaip metodologinis mokslas, nagrinėjantis lyginamojo metodo naudojimą valstybei ir teisei tirti.

Konkrečios valstybės teisės sistema nėra izoliuota nuo kitų valstybių teisės sistemų. Teisė, kaip ir žmonija, evoliucionuoja ir teisės sistemos viena iš kitos kažką perima. Dažnai norėdami suprasti tikrąją teisės normos prasmę, turėtume žiūrėti, kaip panašias teisės normas aiškina kitos valstybės teismai ar doktrina. Lyginame, kaip panašios teisės normos suvokiamos ir taikomos kitose šalyse, ar taip pat jas galima taikyti ir mūsų valstybėje. Taigi lyginamasis metodas gali padėti sprendžiant nacionalinės teisės problemas – tereikia pasinaudoti užsienio šalių būdais, taikomais tai pačiai problemai spręsti.

Lyginamasis metodas ypač svarbus tapo dabar, kai tarptautinių valstybių bendradarbiavimas sąlygoja tarptautinės ir nacionalinės teisės derinimą. Siekiama, kad tarptautinė teisė nacionalinių teismų būtų taikoma vienodai – tik tada ji bus veiksminga. Tai galima pasiekti lyginamuoju metodu. Pvz.: Lietuva, prisijungdama prie tam tikros tarptautinės sutarties, įsipareigoja ne tik laikytis jos nuostatų, bet ir vienodai ją taikyti.

Šis metodas gali būti labai naudingas tiriant įvairius teisinius reiškinius. Tuo tikslu galima naudotis įvairiais teisės šaltiniais, analizuoti jų taikymo praktiką – leidžia tyrimo objektą vertinti originaliu, neretai ir labai netikėtu aspektu.

Taikant lyginamąjį metodą teisėje, negalima apsiriboti vien įstatymais. Pasak lyginamosios teisės specialisto Jean Pradel, lyginimas, kuris apsiribotų vien įstatymais, tebutų falsifikuotas tyrimas⁵⁴.

Tuo tarpu, analizuojant praktiką, galima įvertinti skirtumą tarp to, kas vadinama įstatymų teise ir kas – realiąja teise. Reikia domėtis ne tik įvairiose valstybėse galiojančia teise, bet nukrypti į šios teisės supratimą ir taikymą įvairiose civilizacijose. Taigi lyginamasis metodas išryškėja ne tik horizontaliuoju, bet ir vertikaliuoju aspektu.

Gali būti lyginamas fundamentaliai: lyginant įvairių teisės sistemų dvasią ir stilių bei veiklos būdus ir mąstymą. Lyginamasis metodas gali būti taikomas makro ir mikrokomparatyviniu lygmeniu.

⁵⁴ J. Pradel. Lyginamoji baudžiamoji teisė. – Vilnius: Eugrimas, 2001. P. 8.

Makrokomparatyvistikoje lyginamojo tyrimo objektas yra ne konkrečios pavienės problemos ar jų sprendimai, o apskritai darbo su teisine medžiaga metodai, ginčų reguliavimo procesas ir pats ginčų sprendimas arba teisininko darbo profilis. Pvz.: galima lyginti įstatymų leidybos techniką, kodifikavimo stilių ir įstatymų aiškinimo metodus, prejudicijų galiojimą, doktrinos reikšmę teisės raidoje, teismo sprendimo metodikas.

Priešingai, mikrokomparatyvistikos objektas yra atskiri teisės institutai arba pavienės teisės problemos, t. y. taisyklės, kuriomis vadovaujantis, įvairiose teisės sistemose sprendžiamos tam tikros objektyvios problemos ar tam tikri objektyvūs interesų konfliktai. Mikro ir makrokomparatyvistikos ribos nėra griežtos, viena lyginamojo darbo forma paprastai neišsivaizduojama be kitos⁵⁵.

Lyginamojo metodo taikymas tampa itin aktualus šiandienos Lietuvos teisinėje sistemoje. Kuriant naują teisės sistemą, įstatymai dažnai perimami iš kitų valstybių teisės sistemų. Pvz.: į rengiamo Civilinio kodekso projektą buvo įtrauktos Olandijos, Italijos, Kanados ir kitų valstybių teisės normos⁵⁶.

Taigi lyginamasis metodas teisės srityje dažniausiai naudojamas tyrinėjant nacionalinę ir užsienio šalių teisę. Nors užsienio teisės sistemoje problema taip, o ne kitaip, paprastai suvokiama tik tada, kai galvoje turima ir *būdas*, kuriais praktikoje turi būti įgyvendintos bendros normos.

Lyginamojo teisės tyrimo tikslas – rasti „geresnį variantą“, o pagrindinė funkcija – pažinimas. Norint nustatyti kauzaličius įstatymus, lyginamasis metodas turi būti taikomas labai griežtai. Yra specialios šio metodo taikymo procedūros.

Pirmiausia, atliekant lyginamąjį tyrimą, iškeliamas klausimas arba darbinė hipotezė – idėja. Dažnai savo teisės sistemoje priimto sprendimo nepakankamas lygis verčia ieškoti, ar užsienio teisės sistemoje nėra geresnio varianto.

Lyginamajam metodui būdinga funkcionalumo principas – kas nelygina, naudingai lyginti negalima. Kiekvieno lyginamojo teisės darbo pirminis klausimas turi būti keliamas vien funkcinio požiūriu – tiriamoji problema suformuluojama abstrahuotai nuo savo teisės sistemos sąvokų. Lyginamuoju metodu tiriant užsienio teisę, būtina vengti bet kokio apribojimo. Tai ypač svarbu atsakant į klausimą, ką reikia vertinti kaip teisės šaltinį. Lyginamajame teisės tyrime teisės šaltinis yra tai, kas formuoja ir padeda formuoti teisinį gyvenimą nagrinėjamoje sistemoje. Taigi tyrėjas, kaip ir užsienio teisės

⁵⁵ K. Zweigert, H. Kötz. Lyginamosios teisės įvadas. – Vilnius: Eugrimas, 2001. P. 19–20.

⁵⁶ D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas ... P. 223.

sistemos teisininkas, turi naudotis tais pačiais šaltiniais ir jiems teikti tokia pačią vertę ir tokį patį „svorį“⁵⁷.

Tolesnis žingsnis lyginimo procese – sudaryti sistemą. Lyginimo būdu gautų rezultatų kritinis vertinimas yra būtina lyginamojo teisės darbo dalis, tačiau šis vertinimas turi būti apsvarstytas ir pagrįstas. Lyginamasis tyrimas leidžia išvengti etnocentristinių teiginių. Antra vertus, lyginamieji tyrimai yra labai svarbūs apibrėžiant sąvokas, testuojant ir plėtojant teorijas. Tikroji sąvokos, teorijos vertė pamatoma, kai vienos šalies, kultūros teoriją bandoma pritaikyti kitoms šalims, kultūroms.

Literatūroje yra išskiriami šie lyginamųjų tyrimų tipai:

1. Riboto šalių skaičiaus lyginimas.
2. Globali analizė, remiantis statistiniais metodais.

Riboto šalių skaičiaus lyginimas yra rečiau taikomas metodas. Jo esmė – keleto šalių lyginimas. Kai lyginamos panašios šalys, stengiamasi rasti vieną skirtumą, kuris lemia tam tikrus aiškinamus šalių skirtumus. Kai lyginamos skirtingos šalys, stengiamasi rasti vieną panašumą ir panašumus, lemiančius tam tikrus fenomenus jose.

Globali statistinė analizė remiasi didelėmis duomenų bazėmis ir kompiuteriais. Tokios analizės pavyzdys – bandymas rasti ryšį tarp ekonomikos išsivystymo ir demokratijos lygio⁵⁸. Pagrindinė problema yra duomenų patikimumas.

Lyginamasis metodas glaudžiai susijęs su istoriniu metodu. Lyginant visada privalu įvertinti istorines sąlygas, kuriose išsiplėtojo lyginamieji objektai. Todėl dažnai neįmanoma atsakyti į klausimą, kas istorinį tyrimą skiria nuo lyginamojo, kur baigiasi pirmasis ir prasideda antrasis.

Atrinktai sistemai turi būti taikomas kuo giliau siekiantis įsiskverbimo principas, o pačiai atrinkai – išmintingas atribojimo principas. Lyginamojo darbo skaitytojas ar vartotojas turi žinoti lyginimo medžiagą, jei vėliau norėtų palyginti. Lyginamoji analizė išryškina sprendimų skirtumus⁵⁹. Būtent nuostaba dėl šių skirtumų ir yra pirmoji lyginamojo tyrimo paskata⁵⁹.

Taikant lyginamąjį metodą susiduriama su šiomis problemomis:

- a) kiek atvejų pasirinkti;
- b) daug kintamųjų, maža atvejų (analizė tampa neįmanoma, jei imama labai daug kintamųjų, nes tokiu atveju sunku nuspręsti, kurie iš jų yra svarbūs);

⁵⁷ K. Zweigept, H. Kotz. Lyginamosios teisės įvadas ... P. 45.

⁵⁸ M. Degutis. Socialinių tyrimų metodologija: Paskaitų konspektai. – Kaunas, 1999. P. 37.

⁵⁹ K. Zweigept, H. Kotz. Lyginamosios teisės įvadas... P. 50.

c) matavimai ir interpretacijos problemos;

Tas pats fenomenas gali turėti skirtingas reikšmes skirtingose kultūrose. Lyginamojo metodo naudojimas teisėje turi keleriopą naudą: suteikiama galimybė geriau atskleisti teisės turinį apskritai, geriau pažinti savo teisės sistemą, suteikiama praktinė reikšmė, nes norint suprasti lyginamąją teisę, reikia suprasti, išmanyti užsienio teisę. Analizuodami užsienio teisę, specialistai praturtina šalies teisę.

Pagrindinis lyginamojo metodo principas – lygintinų teisės sistemų atranka, tyrimo apimtis ir pan. – funkcionalizmas. Kadangi šio metodo naudojimas paremtas logika, tai sugretinami tie objektai, kuriuos norima palyginti. Bepراسمیška būtų lyginti du visiškai skirtingus arba identiškus reiškinius. Net ir terminų sutapimas negali būti pagrindas objektų palyginimui, nes pavadinimas ne visada atspindi vienodą esmę. Taigi teisėje gali būti lyginama tik tai, kas turi tokius pačius uždavinius ir atlieka tas pačias funkcijas. Šis teiginys remiasi tuo, kad kiekviena visuomenė teisei kelia iš esmės tuos pačius uždavinius, bet įvairiose teisinėse sistemose šie uždaviniai sprendžiami skirtingais būdais (net jeigu rezultatai ir yra vienodi).

Labai svarbu, kad teisinė problema būtų suformuluota visiškai objektyviai, nesinaudojant vien tik nacionalinės teisinės sistemos sąvokomis. Kaip jau buvo minėta, sąvokų panašumas gali klaidinti. Juk ir taip labai dažnai į dalykinę problemą žvelgiame per savo teisinės sistemos prizmę.

Sunku atsiriboti nuo nacionalinio patyrimo, todėl analizuoti užsienio teisinės sistemas dažnai pradedama ieškant dominančio teisinio reguliavimo ten, kur jis galėtų būti nacionalinėje teisėje. Bet, deja, dažnai tokios paieškos lieka tuščios. Užsienio teisinę sistemą reikėtų analizuoti visais įmanomais būdais, o neradus dominančio objekto, kurį būtų galima palyginti su nacionaliniu institutu, būtų galima daryti tam tikras išvadas, pvz.: užsienio teisėje šios srities poreikis tenkinamas kitokiu būdu.

Galima lyginti, kai tenkinamasi tik panašumų ir skirtumų atrinkimu, bei jų klasifikacija, vadovaujamosi tokiais taisyklėmis, kaip „tas, kas bendra – svarbu, o kas skiriasi – ne“. Tokio palyginimo pakanka norint patvirtinti pradinę hipotezę apie objekto esmę (pvz.: net ir pačiose skirtingiausiose teisinėse sistemose ir skirtingoje kultūrinėje aplinkoje skyrybos – šeimos anomalija), bet tai dar nebus lyginamasis metodas. Jis prasideda vėliau. Šiuo atveju labai svarbu tam tikrų problemų ypatybės ir jų sprendimo būdai įvairiose teisinėse sistemose. Savaimė suprantama, kad negalima abejoti lyginamosios analizės išryškinamais sprendimų skirtumais. Tačiau nedaug laimima, kai susisteminamos ir sugretinamos bendrybės ir skirtumai. Reikėtų suvokti,

kad lyginimas – įvairių sprendimų išvėlgimas naujų ir pirmiausia bendrų perspektyvų kontekste⁶⁰.

Šis novatoriškas požiūris kiek platesnis nei visų įprasto lyginamojo metodo suvokimas, kuris dažnai apibrėžiamas kaip informacijos rinkimo metodas, kai siekiant nustatyti tam tikras nežinomo objekto charakteristikas, sugreitinami du panašūs objektai, iš kurių vienas yra daugiau žinomas nei kitas⁶¹. Šio požiūrio atstovai teigia, kad lyginamasis metodas siekia nustatyti objektų specifinius bruožus ir skirtumus.

Nurodomi pagrindiniai lyginamojo metodo privalumai:

- leidžia gauti informacijos apie objektą jo specialiai netyrinėjant;
  - informacijos sąrašas pildomas pagal panašaus objekto analogiją.
- Galima paminėti šiuos lyginamojo metodo privalumus ir trūkumus.

Privalumai:

a) šis metodas leidžia gauti informacijos apie objektą netiesiogiai, jo specialiai netyrinėjant, o užpildant informacijos spragas pagal paties objekto analogiją;

b) galima nustatyti tiriamojo objekto specifines savybes ir bruožus bei specifinius veiksmus, darančius jam įtaką.

Trūkumai:

a) tyrimo rezultatų patikimumas ima priklausyti nuo pavyzdinio objekto informacijos patikimumo;

b) dažnai esti sudėtinga palyginti skirtingus objektus, nes jų aplinka būna nevienoda.

Taigi lyginamasis metodas teisėje yra naudojamas labai plačiai. Plačiausiai jis taikomas lyginamojoje teisėje. Naudojant šį metodą, parašyta daug mokslinių darbų, vadovėlių, parengta disertacijų.

13.3.13. Modeliavimo metodas

Modeliavimas (lot. – *modulus* – matas, pavyzdys; angl. – *modeling*; vok. – *modellierung*; rus. – *моделирование*), tai tam tikrų objektų, objektų sistemų arba procesų santykių ir elgsenos atskleidimas sudarant ir tyrinėjant modelius.

Psichologijoje modeliavimas suprantamas kaip psichinių procesų ir būsenų tyrimas, naudojantis jų realiais (fiziniais) arba idealiais, daugiausia matematiniais, modeliais, t. y. objektų arba ženklų sistemomis, atkuriančiomis

⁶⁰ K. Zweigept, H. Kotz. Lyginamosios teisės įvadas... P. 48.

⁶¹ T. Rudzkiš, R. Uscila, S. Starkus. Kriminologinių tyrimų metodika. – Vilnius: LTA, 2000. P. 19.

kai kurias svarbiausias originalo sistemos savybes. Jei abi sistemos iš dalies panašios (homomorfinės), modelį galima naudoti kaip tiriamos sistemos pakaitalą arba reprezentantą⁶². Kadangi modelis yra paprastesnis, toks pakeitimas padeda geriau išsivaizduoti originalą. Sukūrus supaprastintą sistemos modelį, galima veiksmingai patikrinti įvairių žinijos sričių teorinius teiginius.

Dabar yra plačiai modeliuojama įvairiarūšė sudėtinga intelektinė veikla: atminties, suvokimo, dėmesio, įvairių uždavinių sprendimo, šachmatų žaidimo ir kt. Ypač gerų rezultatų duoda psichinių procesų nagrinėjimas pagal kompiuterių operacijų analogiją. Sėkmingai modeliavimas taikomas nagrinėjant psichines ir psichofiziologines funkcijas ir procesus, sudarant psicholingvistines supratimo, atpažinimo sistemas, kompiuterines programas ir kt.

Sociologijoje modeliavimo metodas suteikia galimybę tirti socialinius reiškinius atgaminant juos mintiniuose modeliuose, pakeičiančiuose pažinimo procese originalą ir gauti naujų žinių apie tiriamąjį dalyką.

Tyrimo objekto modelis atspindi materialų ar idealių elementų sistemą arba jų kombinaciją ir atgamina nagrinėjamo dalyko struktūrinius–funkcinius, priežasties–pasekmės ir genetinius jo elementų ryšius.

Esminiai modelio bruožai: modelis ir originalas visada subjektui yra objekto atitikmuo; pažinimo procese modelis pakeičia objektą ir pats tampa tyrimo objektu; modelis supaprastinta forma atgamina tyrimo objektą; jis tarnauja sumodeliuotam objektui pažinti, naujai informacijai apie objektą gauti; modelio pagalba gautos žinios gali būti panaudotos originalui giliau suprasti.

Modelis dažniausiai naudojamas tais atvejais, kai dėl tam tikrų priežasčių dominančio objekto tiesiogiai negalima nagrinėti arba kai tai daryti netikslinga, nes susiję su ženkliais sunkumais.

Socialinis modeliavimas kaip sisteminio tyrimo metodas vertingai atskleidžia savo pažintines galimybes. Pagrindinius reikalavimus, susijusius su modelių kūrimu, adekvatiems sudėtingiems socialinės tikrovės reiškiniams ir procesams nagrinėti, galima išreikšti šiais principais:

- gnoseologinių ir aksiologinių požiūrių vienovė realizuojant modelius ir interpretuojant rezultatus;
- vientisas, daugiaaspektis socialinių objektų atspindys naudojamų modelių sistemoje;
- tam tikro masto formalizuotų modelių atitikimas atspindintį tyrimo dalyko turinio savitumą.

Socialinių modelių sociologijoje savitumas yra nulemtas specifinių

⁶² Psichologijos žodynas. – Vilnius, 1993. P. 173.

sociologinio tyrimo tikslų, uždavinių ir būdų. Priklausomai nuo tyrimo uždavinių, pažinimo procese modeliai gali būti naudojami tiek empiriniu, tiek ir teoriniu žinių lygiu. Empiriniu lygiu modelio žinios paprastai atlieka šias funkcijas: matavimo (socialinių charakteristikų matavimo) ir aprašomąją (empirinių tyrimų rezultatų fiksavimo ir jų išraišką mokslo sąvokose); teoriniu lygiu – aiškinamąją (tyrimo objektų esmės atskleidimo), kriterinę (kai kurių teorinių teiginių arba hipotezių sistemos teisingumo patikrinimo), prognostinę (nagrinėjamos sistemos ateities būklės vertinimą). Atskiros funkcijos (aiškinamoji ir prognostinė) gali būti panaudotos tiek empiriniu, tiek ir teoriniu žinių lygmeniu.

Naudojant modeliavimo metodą, būtina atsižvelgti į vidaus logiką, kuri paprastai nuosekliai atsispindi šiuose etapuose: tyrimo problemos formulavimas, modeliavimo tikslų ir uždavinių iškėlimas, būtinumo naudoti modeliavimo metodą pagrindimas; teorinis pasirengimas modeliavimo procesui (tyrimo objekto sisteminė analizė, tyrimo dalyko sistemos išsivaizdavimas (vizija); konceptualaus modelio sudarymas (veiksmų mechanizmų ir modelio struktūrinių vienetų sąveikos išsivaizdavimas, rodiklių formulavimas); formalizuoto modelio tam tikru lygiu konstravimas (kintamųjų erdves formavimas ir jų aprašymas modelio vienetų terminais, duomenų rinkimas ir modelio parametrų bei santykių identifikavimas, modelio verifikacija); modelių tyrimas ir naujos informacijos gavimas; perėjimas nuo gautos modelinės informacijos prie žinių apie tyrimo dalyką perstruktūrinimą (deformalizacija ir turinio interpretacija, analizė, apibendrinimas ir paaiškinimas), modelio žinių įtraukimas į teorinių žinių apie tyrimo objektą sistemą.

Sociologijoje sukauptas nemažas patyrimas sudarant aprašomuosius, analizės, empirinių duomenų apibendrinimo modelius, taip pat teorinių tikimybinių ir statistinių metodų modelius. Ieškant kintamųjų priklausomybės ir išaiškinant reikšmingiausius veiksnius, naudojami *regresinės ir dispersinės analizės* modeliai; informacijos sutraukimui, slaptų veiksmų ir indeksų sudarymui naudojami *faktorių ir latentinės struktūrinės analizės modeliai*; objektų požymių išsidėstymo struktūros erdvėje išaiškinimui naudojami *klasifikaciniai modeliai*; lentelių sąsajų analizei naudojami *daugiamatės diskretinės analizės ir duomenų analizės modeliai*⁶³.

Sociologiniuose taikomuosiuose tyrimuose efektyviai naudojamas *imitacinis modeliavimas*, kurio pagalba yra tiriami socialiniai reiškiniai ir

⁶³ Plačiau žr.: Моделирование социальных процессов. – Москва, 1970; И. В. Бестужев–Лада, В. Н. Варыгин, В. А. Малахов. Моделирование в социологических исследованиях. – Москва, 1978; В. К. Лукашевич. Модели и метод моделирования в человеческой деятельности. – Минск, 1983.

procesai, kai tiriamo objekto kokybinė prigimtis iškreipiama mažiausiai ir pakankamai tiksliai atspindi objekto būsenų kitimo dinamiką tam tikru laikotarpiu.

Naudojamų sociologijoje imitacinių modelių išskiriamos trys klasės: *materialiniai modeliai*, kurių specifiniai socialiniai objektai yra žmonės (paprastai tai žaidybiniai modeliai); idealūs modeliai („mašinių modeliai“); *mišrieji modeliai*, juose derinami pirmų dviejų klasių elementai.

Tam tikros klasės modelių naudojimas priklauso nuo tyrimo tikslų ir uždavinių.

Perspektyviausiai sociologiniuose tyrimuose yra naudojami idealūs modeliai, kurie orientuoti į formalių priemonių aprašymą, socialinių sistemų (objektų) relevantinius aspektus.

Tobulinant ir vis aktyviau naudojant modelius, taip pat didėjant sunkumams naujoms žinioms gauti, modeliavimas tampa vienu iš svarbiausių sociologinio tyrimo metodų.

Teisėtyroje ir *teisėkūroje* modeliavimo metodas taip pat plačiai taikomas, ypač kriminologijoje. Tai vienas iš trijų pagrindinių kriminologinės nusikalstamumo prognozės metodų, įgyvendinamas sudarant nusikalstamumo dinamikos matematinių formulių sistemą.

Kriminologinis nusikaltimų prognozavimas – tikėtinas sprendimas dėl būsimumo tam tikro laikotarpio nusikalstamumo paplitimo, struktūros, raidos tendencijų, jį nulemiančių veiksnių bei nusikaltimų prevencijos galimybių, taip pat kiekybinių ir kokybinių numatomų pasikeitimų rodiklių bei numatomo jų atsiradimo laiko.

Tokiu būdu bandoma užtikrinti nusikalstamumo prevencijos priemones. Prognozuojant nusikaltimų raidą ir numatant jų tendencijas, kiekybinius ir kokybinius pokyčius, būtina atsižvelgti į įtakos turinčius veiksnius bei jų numatomus pokyčius ir raidą: ekonomines, socialines, politines, kultūrines sąlygas, politinę aplinką, demografinius pokyčius, mokslo technologijos ir technikos išsivystymo lygį.

Kriminologijoje modeliavimas savo pažintinėmis galimybėmis prilygsta eksperimentui. Tačiau eksperimentuojama ne su pačiu tyrimo objektu, o su jo pakaitalu. Ši idėja ir yra modeliavimo metodo pagrindas. Modeliavimo esmė – tyrinėtojas sukuria tam tikrą jį dominančio objekto pavidalą – modelį ir atlieka su juo tokias pažintines operacijas, kurių neįmanoma būtų atlikti su pačiu objektu. Informacija, gauta naudojant modelį, vėliau pritaikoma prototipui. Duomenys apie modelį yra pagrindas išvadoms apie prototipą daryti. Gauti naujų žinių apie objektą modelio pagalba galima, tik pasiekus tam tikrą modelio ir prototipo panašumą. Kartais tas panašumas būna

akivaizdus, tačiau kur kas sunkiau analogiją nustatyti, kai modelis nėra „daiktas“, tiesiogine žodžio prasme, o tam tikra ženklų sistema, pvz.: matematinė lygtis, atspindinti tam tikrą prototipo savybę. Tokia savybė gali būti tiriamo reiškinių vystymosi tendencija; to reiškinių ir jų supančios aplinkos arba reiškinių sudarančių elementų sąveikos pobūdis bei stiprumas; pokyčiai, kurie turi atsirasti pasikeitus tam tikroms išorės sąlygoms ir pan. Būtent tokie, t. y. simboliniai, modeliai naudojami kriminologiniuose tyrimuose⁶⁴.

Vėliau į modelius įtraukiama papildoma informacija, prieš tai moksliskai įvertinta, ir kuriami scenarijai. Tai baigiamasis modeliavimo etapas, ir todėl jų turinys akumuliuoja viso darbo rezultatus. Priklausomai nuo kokybinių kintamųjų kiekio, jų parinkimo ir tarpusavio veikimo, dinaminųjų eilučių analizės rezultatų, yra sukuriami scenarijiniai variantai. Jų kiekis priklauso nuo duomenų bazės, tačiau mažiausiai turi būti trys.

Pirmo scenarijaus esmė – tiriamų reiškinių mechaninės ekstrapoliacijos idėja.

Antro scenarijaus – maksimaliai įmanomas stebimų tendencijų pokytis į gerąją pusę.

Trečio scenarijaus – maksimaliai įmanomas stebimų tendencijų pokytis į blogąją pusę⁶⁵.

Kriminologinius modelius pagal paskirtį galima skirstyti į *aprašomuosius, aiškinamuosius ir prognostinius*.

1. Aprašomieji modeliai. Paprasčiausi modeliai – įvairiai grafiškai vaizduojamos pasiskirstymo eilutės. Paprasčiausias nesudėtingo aprašomojo modelio pavyzdys – aritmetinio vidurkio ir vidutinio kvadratinio nuokrypio pavidalu pateikta variacinė eilutė bei dinaminės eilutės slankusis vidurkis. Tokie modeliai dar yra vadinami pasiskirstymo modeliais, nes jie parodo tiriamos visumos vienetų pasiskirstymą pagal tam tikro požymio skaitmeninę išraišką.

2. Aiškinamieji modeliai. Jie kuriami tiriamam reiškiniiui paaiškinti, kodėl jis yra būtent toks, o ne kitoks. Viena iš labiausiai paplitusių aiškinamųjų modelių rūšių – tarpusavio ryšio modeliai.

Naudojant modelius, reikia atsižvelgti į tai, kad jie gerokai supaprastina tikrovę. Įrodyta, kad tie patys socialiniai procesai, veikdami kaip įvairiausi deriniai, skirtingai veikia nusikalstamumą. Kitaip tariant, socialinių procesų ir nusikalstamumo sąveika iš esmės keičiasi, priklausomai nuo to, kokie kiti socialiniai procesai lydi kalbamuosius.

⁶⁴ Kriminologija (ats. red. J. Bluvšteinas). – Vilnius: Pradai, 1994. P. 138–139.

⁶⁵ М. П. Клеименов. Уголовно–правовое прогнозирование и его роль в борьбе с преступностью. – Омск, 1989. С. 43–45.

Norint gauti kriminologine prasme teisingą paaiškinimą, būtina socialinius reiškinius nagrinėti kompleksiskai. Šį reikalavimą atitinka įvaizdžio atpažinimo modelis. Modelio esmė visiems gerai žinoma. Su įvaizdžio atpažinimu kaip tam tikra intelektine veikla žmonės susiduria nuolat. Suvokdami ir vertindami išorės pasaulio reiškinius, žmonės sąmoningai arba nesąmoningai juos klasifikuoja. Suskirsčius objektus į grupes, lengviau prie jų priskirti naujus, nežinomus objektus. Elementarus pavyzdys yra tardytojo nusikaltimo kvalifikavimas. Tačiau kai kalbama apie kur kas sudėtingesnius procesus, į pagalbą reikia pasitelkti matematinį modelį, kuris realizuojamas elektronine skaičiavimo mašina.

Procesų atpažinimo modelis leidžia pasiekti dar geresnių rezultatų. Jo esmė – reikia nuosekliai keisti į modelį įtraukiamus požymius ir nustatyti požymių derinį, padedantį tiksliausiai atpažinti nusikalstamumo lygį. Tokiu būdu tyrinėtojas gali atrinkti pačius informatyviausius požymius, taip pat ir nustatyti, kurie būtent socialinių sąlygų pasikeitimai stipriausiai veikia nusikalstamumą. Taip yra paaiškinami nusikalstamumo dėsningumai.

Praktinei nusikalstamumo kontrolei didžiausią reikšmę turi *prognostiniai modeliai*. Tiriamas praeities bei dabarties nusikalstamumas, kad kuo daugiau būtų sužinota apie nusikalstamumą ateityje. Tačiau reikia laikytis dviejų metodologinių principų:

1. Dėsningumai, kurie yra būdingi tam tikram reiškiniui dabar, išliks ir prognozuojamam laikotarpiui ateityje. Žinant tam tikrus dėsningumus, sukeliančius tam tikrus faktus, galima tuos faktus numatyti. Tačiau iš faktų niekada nenumatysi galimų dėsningumų.

2. Prognozė gali aprėpti tik dalį ateities variantų, todėl ji yra tik tikėtina. Tikrasis prognozės tikslas yra pasiekiamas ne tada, kai nepalanki prognozė visiškai pasitvirtina, o tada, kai įgyvendinamomis priemonėmis pavyksta sustabdyti ar bent sušvelninti prognozuojamą situacijos pablogėjimą.

Dažniausias prognostinis modelis – nusikalstamumo dinaminės eilutės ekstrapoliacija. Tyrinėtojas, naudodamas šį modelį, tikisi, kad prognozuojamu laikotarpiu nusikalstamumas bus toks pats, kaip ir tuo metu, kai yra rengiama prognozė. Šios prognozės dažnai pasiteisina, jei prognozuojamas laikotarpis iki trejų metų. Prognozuojant ilgesniais laikotarpiais, modeliuose atsiranda klaidų. Šiuo modeliu prognozuojama nusikalstamumo ateitis, remiantis vien jo praeitimi. Todėl tiek būsimi pasikeitimai, tiek ir jų tempas yra prognozuojami itin prastai.

Šiuos ekstrapoliacinių modelių trūkumus galima įveikti naudojant prognostinius tarpusavio sąveikos modelius. Šiuo atveju yra vertinama ir informacija apie faktorius, sąlygojančius nusikalstamumą. Žinant tokio

faktoriaus ateitį ir jo bei nusikalstamumo sąveikos stiprumą, galima prognozuoti nusikalstamumą.

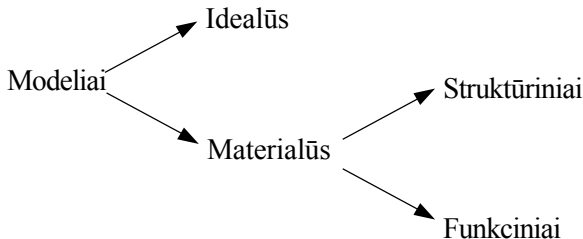
Tačiau nereikia pamiršti, kad paties kriminogeninio faktoriaus veikimas gali keistis, priklausomai nuo visuomenės būklės.

Prognozuojant nusikalstamumą, ypač naudingi procesų atpažinimo modeliai. Turint pakankamai patikimų žinių apie socialinių procesų kompleksą ateitį, galima su atpažinimo modelio pagalba nustatyti nusikalstamumo ateitį⁶⁶.

Taigi iš esmės modeliavimas palengvina ir supaprastina reiškinių ir įvykių tyrimo ir aiškinimo procesus, atskirdamas subjekto interesus tam tikrais barjeriais, suteikdamas būsimų įvertinimų parametrus. Šio metodo taikymo tikslas – nusikalstamumo prevencija.

Modeliavimas naudojamas kriminalistikoje. Modeliuojama yra arba objekto *forma*, arba *struktūra* – (struktūrinis) modelis arba jo veikimas – (funkcinis) modelis. Ištyrus modelį – originalo analogą, taip pat sprendžiama apie originalo savybes, jo funkcinius ryšius.

Modeliavimo teorijoje modeliai skirstomi:

Idealus modelis: mintinis nusikaltimo ar kurio nors epizodo vaizdas, atkurtas tyrėjo sąmonėje išstudijavus ir sugretinus byloje surinktus įrodymus.

Materialus struktūrinis modelis: įvairūs maketai, muliažai, pėdsakų kopijos, daiktai – analogai, pakeičiantys tikruosius daiktus, taip pat aplinkos, tam tikrų objektų rekonstrukcijos, pvz.: skulptūrinė veido rekonstrukcija pagal kaukolę, pėdsako atlieja.

Funkcinis modelis: tiriami įvairaus sudėtingumo procesai – pėdsakų susidarymo mechanizmas, technologiniai procesai⁶⁷.

Materialių modelių, pvz.: pėdsakų atliejų, antspaudų esminės (kriminalistinės) savybės atitinka originalą, todėl juos kaip bylai svarbių aplinkybių informacijos šaltinius galima panaudoti įrodinėjimo procese.

⁶⁶ Žr.: Kriminologija...P. 139–147.

⁶⁷ E. Palskys, M. Kazlauskas, P. Danisevičius. Kriminalistika. – Vilnius: Mintis, 1995. P. 15.

Modeliavimo metodo esminis privalumas yra tolygus jo tikslui – prevencija. Antras privalumas – galima tirti modelius tokių „daiktų“, kurių pačių iširti negalima dėl tam tikrų priežasčių, o gautos išvados apie modelį pritaikomos jo prototipui. Tačiau šis metodas turi ir trūkumą – netikslumai, kurie kartais pasitaiko darant tam tikras išvadas apie prototipą. Tačiau šis trūkumas nėra svarbus, nes modeliavimo kaip prognostinio metodo esmė yra ne prognozės tikslume, o tos prognozės numatytų nusikaltimų prevencijoje.

13.3.14. *Mintinis eksperimentas*

Mintinis eksperimentas (angl. – *mentol experiment*; vok. – *gedanklich experiment*; rus. – *мысленный эксперимент*) – *moksliskai pagrįstas bandymas* (skirtingai nei realus eksperimentas, susijęs su objektyvaus pasaulio daiktais ir procesais) *kryptingai, mintiniais vaizdais nagrinėti materialius objektus, veiklos procesus, elgesio, veikos strategiją ir taktiką*. Mintinio eksperimento procesas – loginė operacija, kadangi ji vykdoma kaip mąstymo aktas pagal loginio mąstymo dėsnius. Mintinio eksperimento eigoje tyrinėtojas mintinius vaizdus išdėsto į tokius darnius, kuriais remiantis formalios išvados jam yra gerai žinomos, po to įtraukia naujus vaizdus, kurie loginį procesą daro sudėtingesnę arba jį supaprastina ir, vadovaudamasis sukaupta patirtimi ir žiniomis, remiasi intuicija.

Mintinis eksperimentas yra kokybinis eksperimentas, ir jį būtų galima suprasti kaip eksperimentą, kuris yra atliekamas ne tikrovėje, o remiantis informacija apie tikrovėje esančius socialinius reiškinius. Pats mintinio eksperimento (toliau – eksperimentas) pavadinimas liudija jo esmės prieštarumą. Jį galėtų išspręsti šio eksperimento priešpastatymas materialiam eksperimentui. Šiuos tyrimo metodus vienija pats procesas, bet yra ir tam tikrų bruožų, išskiriančių aprašomąjį iš kitų pažinimo metodų. Pasak K. Makarevičiaus, mintinis eksperimentas – aktyvaus veikimo tyrimas, atliekamas kuriant naujas materialines sąlygas, atitinkančias tyrimo tikslus⁶⁸. Kiekvienas materialus tyrimas pirmiausia planuojamas, kuriamas, o po to atliekamas. Vadinasi, tiriamasis materialus objektas iš pradžių turi būti apibrėžtas. Loginio mąstymo, o vėliau ir materialios – kūrybinės veiklos pagalba atsirenkamas tyrimo objektas: išskiriami tie materialūs daiktai, kurie savo esme sudomina tyrėją. Vėliau turi būti eksperimentui sukuriamos sąlygos, kurios, keisdamos esmines objekto egzistavimo sąlygas, geba atrasti kontaktą bei keisti atsiradusius santykius su juo. Taigi tyrėjas sukoncen-

⁶⁸ K. Макаревичус. Место мысленного эксперимента в познании. – Москва, 1971. С. 6.

truoja dėmesį į tiriamojo objekto savybes, nes materialus eksperimentas (eksperimentas, atliekamas realiai) dėl savo materialios formos neleidžia tyrėjui gauti absoliučios objekto ir sąlygų sąveikos (sąveika pasireiškia empirinių duomenų forma). Jutiminiai organai, būdami vieninteliai informacijos apie tiriamąjį objektą kanalai, suteikia žmogaus mąstymui empirinių, ne tik esminių, bet ir papildomų duomenų. Kadangi tai sukelia sunkumų objektui pažinti: daug nereikalingos informacijos; prireikia eksperimento, kuris padėtų atsiriboti nuo antraeilių duomenų ir gauti „tikrąjį“ tiriamąjį objektą. Tai galima pasiekti materialų eksperimentą pakartojant mintyse, tačiau jau be tų materialių apribojimų, kurie neleidžia pamatyti objekto „grynuoju pavidalu“. Paties eksperimento struktūra yra analogiška bet kurio kito materialaus eksperimento struktūrai: parengiamasis ir vykdymo etapas. Prieš atliekant eksperimentą, reikia daug dėmesio skirti pasirengimo etapui, kuris yra vienas iš sudėtingiausių, reikalaujančių aktyvios tyrėjo veiklos. Pirmiausia tyrėjas turi:

- 1) abstrahavimosi ir idealizacijos pagalba suformuoti eksperimentines užduotis ir tikslus;

- 2) nustatyti tyrinėjimo objektą ir „išskaidyti“ jį į priešingas dalis, nes toks nagrinėjimas eksperimento sąlygomis padeda geriau atskleisti tikslus ir priežastis.

Šiuose eksperimentuose tiek tiriamasis objektas, tiek eksperimento sąlygos pasireiškia mintinio modelio forma⁶⁹. Reikia paminėti, kad pats modelis dar neparodo šio eksperimento specifikos. Tik tiriant patį modelio kūrimo procesą, galima suprasti tyrimo objektą, tyrimo sąlygas, modelius, priemonės, kuriomis operuoja tyrėjas atlikdamas šį tyrimą. Mintinis modelis kuriamas remiantis jutiminais vaizdais, kurie, susiformavę žmogaus sąmonėje turimų duomenų pagrindu ir gauti jutimo organais, tampa subjektyviais objektyvaus pasaulio vaizdais. Žmogus nekuria pasaulio pats iš savęs, o tik jį atspindi ir pertvarko. Taip „perdirbama“ gauta jutiminė medžiaga. Kas kart jutiminiuose vaizdiniuose atsispindi tam tikra objekto savybė, tad norint bet kuriame eksperimente pažinti tiriamąjį objektą, reikia atlikti keletą eksperimentų ir gauti vis naujus mintinius modelius. Jutiminiai vaizdai leidžia nuspręsti, kaip ir kokia tiriamojo objekto savybė pasireiškia esant tam tikroms materialioms sąlygoms. Modeliavimo procesas reikalauja aktyvaus tyrėjo mąstymo. Tačiau pasirengimas eksperimento mintinio modelio etapui skiriasi nuo pasirengimo materialaus eksperimento analogiškam etapui. Eksperimento užduotis yra kildinama iš daugelio materialaus eksperimento

⁶⁹ K. Макаревичус. Место мысленного эксперимента в познании... С. 26–31.

stebėjimų rezultatų, kurie yra „išgryninami“. Pvz.: mintinis G. Galilėjaus eksperimentas, aprašytas jo „Dialoguose“ rodo, kad inercijos dėsnis buvo atrastas baigiamajame etape. Pasirengimas prasidėjo, kai G. Galilėjus iškėlė užduotį išsiaiškinti ryšį ir santykį tokių fizinių reiškinių, kaip „jėga“ ir „judėjimas“. Šios teorijos uždaviniai tiesiogiai nenurodė eksperimento specifikos, bet jie buvo būtini darant išvadas. Vėliau, nagrinėjant eksperimentines situacijas ir tolesnes idealių objektų formavimosi sąlygas, tęsiama idealių mintinių modelių kūryba bei tiriami jų tarpusavio ryšiai. Abstrahacijos – rezultatai palaipsniui virsta mintiniais modeliais.

Vykdymo stadijoje tyrėjas operuoja tiriamuoju objektu ir eksperimentinėmis sąlygomis, kurios kuriamos ir keičiamos pagal materialaus eksperimento analogiją. Taigi, atliekant šį eksperimentą, sukuriama skirtingos situacijos, palaipsniui gryninančios tiriamąjį objektą. Mintinis eksperimentas yra materialus eksperimento tęsinys, kadangi duomenys apie objektą gautami atlikus materialų tyrimą. Tačiau logiška būtų manyti, kad yra galimas ir atvirkštinis procesas: dar nesant atliktam materialiam eksperimentui, pakęksperimentuoti mintyse, taip atliekant mintinį eksperimentą. Pvz.: tokį modelį galima pritaikyti ir teisėje, atliekant mintinį eksperimentą su dar nepriimtomis teisės normomis bei santykiais, kuriuos šios normos reguliuos. Mintyse galima atlikti eksperimentą, kaip tokios teisės normos sureguliuotų visuomeninius santykius, kokių pasekmių būtų galima tikėtis. Atliktas eksperimentas leistų prognozuoti ir nukreiptų įstatymo projekto autorių parinkti, o įstatymo leidėją priimti tam tikrą teisės normą.

Minimas eksperimentas per visą pažinimo istoriją tarnavo aiškinant naujus materialaus pasaulio reiškinius, atrandant naujas mokslines teorijas. Jis buvo ir yra naudojamas kaip priemonė visų sričių materialiam pasauliui pažinti. Jo vaidmuo, kuriant ir naudojant jį mokslinėms teorijoms, nuolat vystosi, nes šis metodas naudojamas ir plėtojamas visose mokslinių teorijų etapuose. Tačiau nereikia jo suabsoliutinti, nes jis nėra visagalis. Tik tuo atveju, kai yra naudojamas su kitais pažinimo metodais, galima tikėtis vaisingų rezultatų.

Taigi mintinis eksperimentas yra atliekamas ne socialinėje tikrovėje, o mintyse turimos informacijos apie socialinius reiškinius pagrindu. Tobulinant šį metodą, vis plačiau yra taikomi socialinių procesų matematiniai modeliai naudojant kompiuterius. Skiriamasis šių eksperimentų bruožas yra jų daugiafaktoriškumas – tyrėjas tuo pačiu metu gali varijuoti viso komplekso eksperimentinių faktorių reikšmėmis jų dinaminėje sąveikoje, o ne tik tam tikrų faktų eiliškumo reikšmėmis. Tai leidžia kelti ir spręsti sudėtingų socialinių procesų kompleksinio nagrinėjimo uždavinius, išsamiau ir nuosekliau

pereiti nuo aprašomojo prie aiškinamojo, o vėliau – prie prognozuojamojo lygmens. Antra vertus, šiuo atveju nesusiduriama su realių eksperimentų sunkumais – eksperimento negalimumas dėl ekonominių, finansinių, teisinių, etinių priežasčių, negalimumas neutralizuoti neeksperimentinius kintamuosius, sąmoningą tiriamųjų dalyvavimą eksperimente ir t. t. Tačiau yra ir daugiau sunkumų – eksperimentas, remiantis matematiniais modeliais, galimas tik ten, kur proceso pobūdis leidžia jį formalizuoti ir išreikšti kiekybiškai, bei kur procesas pakankamai išnagrinėtas, kad tyrėją domintų formalizuoti tarpusavio ryšius ir rengti matematinį modelį.

Socialinių procesų nagrinėjimas taikant matematinis modelius mintiniame eksperimente ženkliai geriau padeda operuoti aiškinamosiomis hipotezėmis ir jas tikslinti.

Be mintinių eksperimentų, remiantis matematiniais modeliais egzistuoja ir plačiai paplitę kitos šių eksperimentų rūšys. Remiantis surinkta informacija, atliekami įvairūs eksperimentinės (priežastinės) analizės būdai ir procedūros: regresyviniai, determinaciniai (specialiai parengti socialinei informacijai, tarp jų duomenys pagal nominalią skalę) ir kt. Eksperimentinė analizė kaip mintinio eksperimento rūšis numato preliminarią teorinę analizę, tikslų aiškinamųjų hipotezių formulavimą, eksperimentinių ir neeksperimentinių hipotezių struktūros išskyrimą, tikslų eksperimentinio ir kontrolinio objekto formulavimą.

Mintinis eksperimentas, besiremiantis logine aiškinamųjų hipotezių įrodymo schema, yra ženkliai pranašesnis už „bandymų ir klaidų“ metodą tiek realiame, tiek ir mintiniame eksperimente.

13.3.15. Sintezės metodas

Sintezė (gr. – *synthesis* – jungimas, derinimas, sudarymas; angl. – *synthesis*; vok. – *synthese*; rus. – *синтез*) – pažinimo būdas ir etapas, individo pažintinės veiklos veiksmas – praktinis arba mintinis dalių, elementų jungimas į visumą, vieno objekto arba įvairių vieno objekto elementų siejimas į vientisą visybę.

Sintezė priešinga analizei, su kuria yra dialektiškai susijusi ir kartu sudaro visų mąstymo operacijų pagrindą. Sintezė vyksta įvairiais veiklos lygmenimis – nuo mechaninio dalių jungimo į visumą iki mokslinių teorijų kūrimo. Sintetinama faktų ir idėjų lyginimu, apibendrinimu, abstrahavimu. Sintezės rezultatas gali būti nauja kokybė – sistema, struktūra, sąvoka, kažkoks kūrinys ar techninis išradimas.

Sintezė, kaip jau minėjome, visada yra susijusi su analize, kuri yra

daikto ar reiškinių nagrinėjimo pradžia. Norint visapusiai išmanyti apie automobilį, reikia pradžioje susipažinti su kiekviena jo dalimi atskirai. Tačiau visiškam ir giliam automobilio pažinimui kiekvienos dalies vaidmens žinojimo mažai. Jas reikia pažinti jų sąveikoje, bendrame veikime. Daikto dalių žinojimas dar nėra žinojimas apie daiktą apskritai. Daiktas, reiškinys, procesas nėra paprasta dalių suma.

Analizės procese daiktas, reiškinys mintyse suskaidomas į sudėtinus elementus, o sintezės procese šie elementai sujungiami į visumą, sistemą. Sintezės procese pažįstame kažką naują, dalių visumos sąveiką. Remdamasis turtinga eksperimentinės terapijos medžiaga, akademikas I. P. Pavlovas teigė, kad sintezės tikslas – įvertinti kiekvieno organo tikrąją ir gyvenimiškąją reikšmę, nurodyti jo vietą ir jo paskirtį.

Mintinė sintezė taip pat susidaro žmonių praktinėje veikloje, vėliau nuo jos atitrūksta ir tampa santykinai savarankiška. Yra daugybė sintezės formų: dalys jungiamos į visumą (pvz.: mintinis mechanizmo konstravimas arba organizmo kaip visumos suvokimas); savybės, požymiai siejami į visumą (pvz.: biologinė rūšis arba socialinė grupė, klasė nustatoma iš būdingiausių jos bruožų); elementai jungiami, siekiant nustatyti jų bendras savybes ir santykius (šiuo būdu atrandami dėsniai). Sintezės būdu integruojami mokslai (pvz.: atsirado bionika, biochemija, kibernetika, teisės sociologija, psichopedagogika ir kt.), mokslų metodai, kuriamos naujos (sintetinės) medžiagos.

Analizė ir sintezė yra bendriausias būties dėsningumą atspindys. Jis, kaip ir bet kuri loginė operacija, atsiranda kaip išorinio materialaus pasaulio poveikio rezultatas, kuriame irimas, dalijimasis, skaidymasis ir jungimasis yra kasdienis reiškinys. Kas praktikoje neardė mašinos (ar kokio kito sudėtingo mechanizmo) į dalis ir nesurinko jų vėl supranta, jog bus sunkiau išskaidyti ir sujungti jas mintimis. Kadangi gamtoje ir sociume skaidymasis ir jungimasis reiškia vientisą procesą, todėl analizė ir sintezė kaip dėsningas būties atspindys turi būti nepertraukiamai susiję ir mąstyme. Analizė be sintezės ir sintezė be analizės paprastai neduoda norimo rezultato. Pažinimo procese yra du pažinimo būdai: analitinis ir sintetinis. Dėl to nėra abejonės. Tačiau negalima jų priešpastatyti vienas kitam. Nei analizė, nei sintezė atskirai negali atvesti tyrėjo prie tiesos atskleidimo, kadangi tai yra dvi visumos pažinimo pusės, du visiško pažinimo proceso momentai.

Sintezė ir analizė – fundamentalūs procesai, kuriais remiasi visos mąstymo veiklos rūšys. Mintinė sintezė, kaip minėjome, formuojasi praktinėje veikloje, bet po to atsitraukia nuo jos ir įgauna santykinį savarankišką pobūdį. Tačiau sintezė nėra paprastas tikrovės kopijavimas, o turi idealiza-

cijos, atsižvelgia į realias galimybes ir vystymosi tendencijas. Tai akivaizdžiai pasireiškia kuriant mokslines hipotezes, formuojant sąvokas ir išaiškinant tyrimo objekto dėsningumus.

Svarbus sintezės ir analizės vaidmuo *matematikoje*. Analizė matematikoje – samprotavimas, einantis nuo ką reikia įrodyti (nuo nenustatyto, nežinomo) į tai, kas jau įrodyta (žinoma, anksčiau nustatyta). Sintezė – samprotavimas, einantis priešinga kryptimi. Analizėje svarbiausias klausimas, kaip įrodomąjį teiginį priartinti prie žinomo (įrodyto). Analizė yra įrodymo radimo ir jo idėjos išaiškinimo priemonė, bet daugeliu atvejų pati savaime dar nėra įrodymas. Sintezė, besiremianti analizės duomenimis, užbaigia įrodymą: ji parodo, kaip iš anksčiau nustatytų tvirtinimų išplaukia įrodymas. Taigi sintezė pateikia uždavinio sprendimą.

Šis įrodymo kelias neretai taikomas įrodinėjant ir mokslinius teiginius⁷⁰.

13.3.16. Sisteminės analizės metodas

Sisteminė analizė (gr. – *systema* – visuma, sudaryta iš dalių, junginys; angl. – *systemanalyse*; vok. – *systemmethode*; rus. – *системный подход*) – mokslinio tyrimo metodologinė kryptis, kurios pagrindas yra sudėtingo vientiso objekto su daugybe elementų, jų visumos santykių ir ryšių nagrinėjimas.

Sisteminė analizė remiasi sisteminiais mokslo principais, reikalaujančiais analizuoti tikrovės reiškinius kaip tam tikros visumos komponentus (susijusius ir tarp savęs, ir su ta visuma) ir kaip visumą (sudarytą iš tarp savęs susijusių komponentų, bet jais neapaiškinamą).

Moksliniuose tyrimuose sisteminė analizė naudojama, kai išryškėja, jog nepakanka tam tikrų mechanistinių tyrimo metodų reiškiniiui pakankamai ir visapusiai išnagrinėti. Sisteminiai principai kartu padeda išvengti struktūralinės metodologijos trūkumų, nes draudžia sistemos struktūrą atsieti nuo jos komponentų. Taip pat padeda spręsti kompleksines problemas, reikalaujančias sieti skirtingų mokslų duomenis, apibrėžti naujas tyrimo sritis, skatinti naujų mokslo šakų atsiradimą (pvz.: kibernetikos, ekologijos, policijos teisės, teisės sociologijos, ekspertologijos, socialinės pedagogikos ir kt.). Šie teminiai tyrimo metodai plačiausiai naudojami tiriant sudėtingus besivystančius objektus – daugialygmenines, hierarchines, paprastai savaime susiorganizuojančias biologines, psichologines, socialines ir kt. sistemas. Šių metodų supratimui didelę reikšmę turi kilimo nuo abstraktaus prie konkre-

⁷⁰ Plačiau žr.: Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщение. – Москва, 1960; И. Н. Бурова. Единство анализа и синтеза. – Москва, 1962.

taus metodas. Sisteminio tyrimo procese analizuojamasis objektas nagrinėjamas kaip tam tikra aibė elementų, kurių ryšiai sąlygoja vientisas šios aibės savybes. Stengiamasi išsiaiškinti visus įvairiausių ryšius ir santykius, esančius tiriamo objekto viduje, ir jo savitarpio santykius su aplinka. Sisteminis objektas iš principo negali būti išnagrinėtas, jeigu abstrahuojamasi nuo jo sąveikos su aplinka. Sistemos elementai, naudojant sisteminio tyrimo metodus, nagrinėjami pagal jų „vietą“ ir funkcijas visumos viduje.

Sistemos elementai iš principo patys gali būti įsivaizduojami kaip sistemos; analogiškai tam tikra sistema kitame kontekste gali būti traktuojama kaip sudėtingesnės sistemos arba posistemės elementas. Objekto kaip vientisos sistemos savybės nustatomos ne tik ir ne tiek sumuojant tam tikrų jo elementų savybes, kiek išsiaiškinant jo struktūros savybes, specifinius, sistemą sudarančius, integracinius nagrinėjamo objekto ryšius. Norint suprasti sistemų elgseną, pirmiausia reikia išsiaiškinti tam tikros sistemos realizuojamus valdymo principus – kokiomis formomis informacija iš vienų posistemų perduodama kitoms ir kokiais būdais vienos sistemos dalys veikia kitas.

Sistema yra skirtingų reiškinių sąsaja, išskirianti juos iš aplinkos kaip vientisą, santykinai savarankišką, darinį. Šis darinys įmanomas dėl elementų sąlygojamos sistemos (ir atvirkščiai) – kad elementas įeity į sistemą, jis turi atitikti jos ryšių specifiką. Sistemų ryšių struktūrą lemia elementų savybės. Todėl tik specialiu tyrimu galima atitraukti sistemą nuo jos komponentų, o komponentus – nuo sistemos. Objekto tyrimas kurios nors sistemos ir visų jo komponentų sąveikos požiūriu vadinamas sisteminiu.

Pvz.: automobilis yra į tam tikrą sistemą sujungtų detalių visuma. Jei automobilį išrinktume ir sudėtume detales, nepaisydami jų tarpusavio ryšių, gautume tam tikrą detalių skaičių, sudėtą vienoje vietoje, bet ne sistemą – automobilį.

Nagrinėjamų sistemų klasifikacija priklauso nuo tyrimo uždavinių ir aspektų. Gali būti skiriamos: materialios ir idealios, natūralios ir dirbtinės, dinaminės ir statinės, sudėtingos ir paprastos, organizuotos ir save organizuojančios, vienareikšmiai determinuotos ir tikimybinės, atviros ir uždaros sistemos.

Sociologijoje sisteminės analizės metodas paprastai naudojamas preliminarinio tyrimo objekto teorinėje analizėje, turint tikslą sudaryti hipotetinį objekto modelį ir formuluoti hipotezes.

Sisteminė analizė remiasi „organinio“ modelio (savaimė besiorganizuojančia arba savaimė besivystančia) sistema, orientuojančia tyrėją atskleisti objekto vidaus mechanizmo veiksmus, įvairius jo struktūros organizacijos lygius, kuriuos lemia jo veiksmų kaip tam tikros visumos dėsniai.

Organinio sistemos modelio naudojimas socialinio gyvenimo tyrime yra pateisinamas rėmimusi kasdiene patirtimi ir tiesioginiu stebėjimu. Galima išskirti socialinės realybės aspektus, turinčius sisteminių pobūdį, pvz.: reliatyvus pastovumas ir pagrindinių socialinės praktikos tipų atgaminimas, socialinių procesų pavaldumas tam tikriems visuomeniniams tikslams ir poreikiams, pateikiantiems jų vystymosi programą, taip pat įvairių visuomeniniame gyvenime egzistuojančių socialinių organizacijų, kurių veikla turi tiesioginę analogiją su save organizuojančių sistemų elgesiu.

Sisteminė analizė susideda iš etapų:

- nagrinėjamo objekto kaip sistemos nustatymas;
- šios sistemos ribų nustatymas, kai aprašoma sistema, o ne atskiri jos elementai;
- išskiriamas pagrindinis sistemos požymis – tikslas, kuriam yra pavaldi jos veikla;
- sistemos aplinkos, su kuria ji sąveikauja, aprašymas;
- būtinų užtikrinančių normalų sistemos funkcionavimą sąlygų nustatymas;
- tam tikrų struktūrų arba komponentų, užtikrinančių normalias funkcionavimo sąlygas, būtinas jos pagrindiniams tikslams realizuoti, išskyrimas;
- sistemos sudėtinių dalių pagal jų struktūros ir funkcijų vietą nustatymas, visumos arba tam tikro struktūrinio lygio požiūriu;
- atskirų sistemos elementų, komponentų koordinacijos ryšių aprašymas⁷¹.

Sisteminės analizės esmės negalima suvesti į tam tikrą objektų skaidymo būdą, kaip kartais supaprastintai tai įsivaizduojama. Tai ypatingas objekto modelio sudarymo procesas. Sisteminė analizė naudojama tiek nagrinėjant mokslo objektus, tiek patį mokslą, taip pat formuojant mokslines teorijas kaip mokslinių tyrimų rezultatą.

Taikyti sisteminės analizės metodus sprendžiant problemas būtina pirmiausia todėl, kad sprendimo priėmimo procese tenka rinktis esant neapibrėžtoms sąlygoms, kai esti faktorių įvairovė ir nėra galimybės griežtai kiekybiškai vertinti. Sisteminės analizės procedūros ir metodai nukreipti būtent į alternatyvų paiešką, sprendžiant problemas, išaiškinantis nežinomus kiekvieno varianto dydžius bei palyginant variantus vadovaujantis tam tikrais efektyvumo kriterijais.

⁷¹ Plačiau žr.: *W. Buckley. Sociology and Modern Systems Theory.* – New York, 1967; *St. L. Optner. Systems Analysis for Business Management.* – Englewood Cliffs, 1968.

Sisteminės analizės pagrindas yra bendra sistemų teorija. Jos metodinis statusas – šiuolaikinių mokslų paremti detalizuoti metodai ir procedūros, iš vienos pusės, ir apibrėžtoje sisteminėje analizėje taikomi negriežti, pagrįsti intuityva, mąstymu ir vertinimu metodai, iš kitos pusės. Todėl sisteminėje analizėje glaudžiai susipina mokslo ir praktikos elementai.

Vis didesnę reikšmę įgyjant vadybos mokslams, aktuali problema – valdymo proceso tyrimai. Hierarchinė sistemos sandaros bei funkcionavimo organizacija reikalauja išsiaiškinti, kaip žemesniuosius sistemos lygius koordinuoja jos aukščiausio valdymo lygio elementai. Taip pat sistemos valdymo aukščiausio lygio veikla priklauso nuo visų kitų jos posisteminių funkcionavimo rezultatų. Todėl sisteminiai tyrimo metodai reikalauja išsiaiškinti tikimybinį tiriamų objektų elgsenos pobūdį.

Taigi pats tyrimo procesas yra sudėtinga sistema, kurios uždavinys sujungti į darnią visumą įvairius tyrimo modelius, integruoti įvairius mokslus sudėtingai sistemai tirti. Pvz.: tiriant policijos kaip organizacijos elgseną neįmanoma apseiti be viso komplekso sisteminio tyrimo metodų.

Teisingai nurodo P. Jucevičienė, jog „organizacijos elgsena – tai multidisciplinarinio pobūdžio tyrinėjimų sritis, skirta organizacijos, kaip gyvo, nuolat besikeičiančio organizmo kompleksinėms problemoms spręsti. Organizacija tyrinėjama kaip unikalių individų, savo darbe naudojančių įvairias technologijas ir besijungiančių į įvairias struktūras, visuma. Šias problemas nagrinėja socialiniai mokslai – vadyba, sociologija, psichologija, edukologija, socialinė antropologija, teisė“⁷².

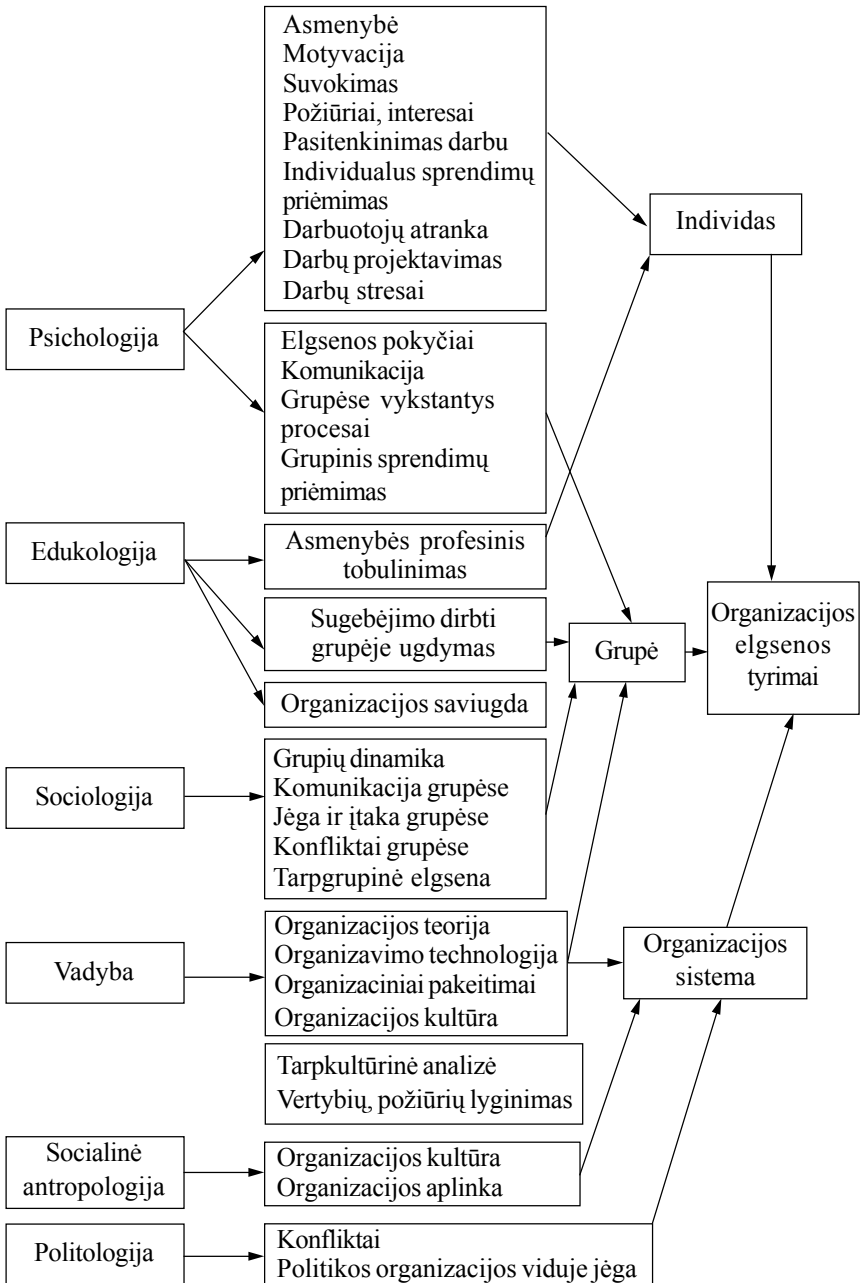
Dėl akivaizdumo pateikiame autorės sudarytą schemą⁷³.

⁷² P. Jucevičienė. Organizacijos elgsena. – Kaunas: Technologija, 1994. P. 4.

⁷³ Ten pat. P. 9.

12 schema. Įvairių mokslų integracija organizacijos elgsenos tyrimuose

Kaip matyti iš schemas, organizacijos elgsena visapusiai sistemiškai turėtų būti nagrinėjama ne tik įvairių mokslų, bet ir individo, grupės bei pačios organizacijos posistemiu lygmeniu.

Taigi sisteminiai tyrimo metodai suteikia galimybę gauti visą, apibendrintą, vispusį tyrinėjamo objekto vaizdą⁷⁴.

Kuo *teisiningai* gali būti naudingas sisteminės analizės metodas?

Pirmiausia – aiškinant teisę. Daugelyje teisės filosofijos kryptių laikomasi nuomonės, kad teisė yra nuosekli, darni vienokio ar kitokio lygio elgesio taisyklių sistema. Vadinasi, kiekviena elgesio taisyklė yra komplekso, visumos dalis ir šiame komplekse turi savo vietą. Tačiau kartais dėl įstatymų netobulumo, neišbaigtumo ir nenuoseklumo nustatyti tą vietą nėra paprasta⁷⁵.

Sisteminį teisės aiškinimo metodą lemia sisteminė teisės prigimtis ir natūralu, kad jis taikomas itin dažnai. Dėmesys į teisės sistemiškumą atkreiptas jau senovės Romoje. Romėnų teisininkai suformulavo taisyklę, draudžiančią aiškinti tam tikrą normą nesiejant jos su visu įstatymo tekstu, t. y. *in pari materia*: išspręsti ginčą remiantis tik viena kuria įstatymo dalimi, o ne jo visuma, laikyta „nepilietišku darbu“. Į būtinumą aiškinti teisę sistemiškai orientuoja ir LR Konstitucijos 6 straipsnio 1 d., kur sakoma, kad „Konstitucija yra vientisas [...] aktas“. Sistemiškai aiškinant teisę nustatoma tikroji aiškinamos teisės normos vieta. Sisteminio teisės aiškinimo metodo praktinio taikymo schema būtų tokia: pirmiausia nustatyti teisės normos vieta teisės sistemoje apskritai, paskui – jos vieta teisės šakoje, atskirame teisės institute ar įstatymo dalyje, skyriuje, skirsnyje arba straipsnyje. Taikant šį metodą, nustatomas šakinis aiškinamosios teisės normos pobūdis, t. y. išsiaiškinama, kokia tai norma – materialiosios ar proceso teisės, viešosios ar privatinės, darbo ar civilinės ir t. t. Išsiaiškinus teisės normos vietą teisės aktų sistemoje, galima nustatyti jos taikymo ribas, t. y. kokia ji – bendroji ar specialioji.

Aiškinant ir taikant teisės normas, svarbu įvertinti visus įmanomus sisteminius ryšius su kitomis teisės normomis – tiek su to paties šaltinio, tiek su kitų teisės šaltinių. Viena iš dažniausių teisės normų sąveikos apraiškų, kai viena teisės norma papildo kitą teisės normą. Paprastai toks normų ryšys esti tame pačiame straipsnyje, pvz.: pirmoji straipsnio dalis nustato

⁷⁵ D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas... P. 194–196.

⁷⁴ Plačiau žr.: A. И. Чемов. Системный подход и общая история систем. – Москва, 1978; И. В. Блаудерг, Э. Г. Юдин. Становление и сущность системного подхода. – Москва, 1973; Э. Г. Юдин. Системный подход и принцип деятельности. – Москва, 1978; Социология. Основы общей теории. – Москва, 1996. Гл. III и XI.

bendrają taisyklę, o kitos to paties straipsnio dalys – bendrosios taisyklės išimtis. Tačiau galima ir tokia konstrukcija, kai įstatymo tekste nurodoma, kad „ši norma, taikoma *mutatis mutandis*, taikoma ir X atvejais“.

Taigi konkrečią teisės normą visada būtina aiškinti atsižvelgiant ir į kitas atitinkamos teisės šakos, instituto ar teisės akto normas. Tik šitaip aiškinant teisę, įmanoma užtikrinti jos stabilumą, vienovę ir vienodą taikymą. To siekiant, pačiame įstatyme dažnai specialiai nurodoma, kad įstatymo normas būtina aiškinti viso įstatymo kontekste, o ne atsietai viena nuo kitos⁷⁶. Pvz.: LR civilinio kodekso 1.9 straipsnis: „Siekiant užtikrinti šio kodekso vientisumą ir tam tikrų struktūrinių dalių suderinamumą, taikant jo normas, jos aiškinamos, atsižvelgiant į šio kodekso sistemą bei struktūrą“. Būtina turėti galvoje, kad Civilinis kodeksas parengtas laikantis tam tikro loginio nuoseklumo, t. y. nuo pačių bendriausių dalykų einama prie detalesnių, specialių. Pvz.: Civilinio kodekso pirmoje knygoje išdėstytos pačios bendriausios normos. Pagal tam tikrą seką parengtos atskiros Civilinio kodekso knygos, jų dalys, skyriai, skirsniai ir konkretūs straipsniai. Todėl į kiekvieną Civilinio kodekso normą privalu žiūrėti kaip į sudedamąją viso Civilinio kodekso dalį. Tikrąją neaiškios normos prasmę galima atskleisti gilinantis į kitas Civilinio kodekso normas⁷⁷.

Atsižvelgiant į teisės akto, kuriame yra teisės norma, sistemą, būtina įvertinti įstatymo dalies, skyriaus, skirsnio ar straipsnio pavadinimą, turint galvoje, kad akte teisės normos išdėstomos vadovaujantis tam tikra teisine logika ir technika. Ši elementari tiesa pripažįstama visose pasaulio teisinėse sistemose, tačiau ji itin svarbi civilinės teisės tradicijos valstybėms, kurioms būdinga aukštas teisės kodifikavimo lygis. Kodeksas yra išskirtinis teisės aktas, kur teisės normos išdėstytos tam tikra logine seka – nuo bendriausių dalykų iki detalių ir išimčių. Kodeksą paprastai sudaro knygos arba dalys. Pirmoji kodekso knyga ar dalis dažniausiai skiriama reguliuoti bendruosius klausimus. Todėl, aiškinant kodekso normas, būtina atsižvelgti į visą kodekso kontekstą, o aiškinant kodekso specialiosios dalies normą, – remtis ir bendrąja kodekso dalimi. Be to, negalima pamiršti, kad teisė yra ne tik elgesio taisyklių, bet ir teisės principų sistema. Todėl reikėtų vertinti ne tik elgesio taisyklių, bet ir teisės principų bei elgesio taisyklių hierarchiją. Teisės principas turi pirmenybę prieš teisės normą, įtvirtinančią paprastą elgesio taisyklę. Todėl, sistemiškai aiškinant teisę, nustačius teisės principo ir teisės

⁷⁶ Ten pat. P. 195–196.

⁷⁷ LR civilinio kodekso komentaras. Pirmoji knyga. Bendrosios nuostatos. – Vilnius, 2001. P. 84–85.

normos konfliktą, pirmenybę privalu teikti teisės principui. Teisės norma būtina aiškinti taip, kad ji neprieštarautų teisės principams.

Sisteminis teisės aiškinimas būtent ir padeda išspręsti įvairius vidinius teisės sistemos prieštaravimus ir iš dalies leidžia užtikrinti teisės sistemos vienovę. P. Leonas rašė: „Sistemiškai įstatymas aiškinamas lyginant jo turinį su kitais įstatymų straipsniais, ir pirmiausia jis turi būti lyginamas su tos pačios dalies straipsniais. Jei to neužtenka, reikia jį derinti su rūšies įstatymo turiniu, pagaliau ir su įstatymų visumos prasme“⁷⁸. Vienas straipsnio normas aiškinant atsietai nuo kitų to paties straipsnio normų, rezultatas galėtų būti klaidingas. Rezultatas taip pat galėtų būti klaidingas ir vieną įstatymo straipsnį aiškinant atsietai nuo kitų to paties įstatymo straipsnių.

Kiekvienoje teisės sistemoje pripažįstama tam tikra, savita, teisės šaltinių hierarchija. Todėl teisės norma būtina aiškinti šios hierarchijos kontekste, kad būtų galima nustatyti, ar nėra jos ir kitų teisės normų, esančių aukštesnio lygio teisės šaltiniuose, prieštaravimo. Pvz.: vyriausybės nutarimą būtina aiškinti atsižvelgiant į tuos pačius santykius reguliuojančius įstatymus, siekiant nustatyti, ar vyriausybės nutarimo norma neprieštarauja įstatymui.

Taigi sisteminiu teisės aiškinimo metodu galima nustatyti:

– taikytinos teisės normos vietą visoje teisės sistemoje, tam tikros teisės šakos ar teisės instituto sistemoje (normos santykį su Konstitucija, kitos teisės šakos ar instituto teisės šaltiniais);

– taikytinos teisės normos vietą teisės šaltinyje, t. y. jos santykį su kitomis, pvz.: definicijas pateikiančiomis, to šaltinio normomis;

– bendrosios ir specialiosios teisės normos santykį;

– artimo turinio ir prasmės normų tarpusavio ryšį;

– taikytinos teisės normos ir teisės principų ryšį;

– taikytinos nacionalinės teisės normos ir tarptautinės teisės ryšį⁷⁹.

Sisteminis teisės aiškinimo metodas yra dedukcinis, nes juo vadovaujantis teisės normos prasmė išvedama iš teisės sistemos ir teisės principų. Tikrąją neaiškios normos prasmę taip pat galima nustatyti analizuojant teismo precedentus, kur pateiktas teisės normos išaiškinimas.

Sisteminė analizė svarbi dar vienu – aiškinamos normos galiojimo aspektu. Siekiant nustatyti, ar norma sistemiškai yra galiojanti, būtina atsakyti į šiuos klausimus:

– ar teisės norma yra priimta laikantis galiojančių taisyklių, t. y. būtina

⁷⁸ Cit.: D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas... P. 147.

⁷⁹ Ten pat. P. 198.

analizuoti teisės aktus, reguliuojančius teisės normų rengimo, svarstymo, priėmimo klausimus, teisės aktus priimančių institucijų kompetenciją ir kt.;

– ar teisės norma yra įsigaliojusi, t. y. būtina analizuoti teisės aktus, reguliuojančius teisės normų įsigaliojimo tvarką;

– ar teisės norma nėra formaliai panaikinta;

– ar teisės norma neprieštarauja kitoms to įstatymo normoms;

– ar teisės norma neprieštarauja konstitucijai ir kitiems įstatymams.

Sisteminės analizės, kaip ir bet kurio kito metodo, nederėtų absoliutinti.

Itin atsargiai jį reikia taikyti, kai įstatymų leidyba yra chaotiška, ignoruojami teisės sisteminimo, jos nuoseklios raidos reikalavimai, nauji įstatymai rengiami ir priimami neatsižvelgiant į jų santykį su jau galiojančiais⁸⁰.

Taigi sisteminis metodas padeda nagrinėti reiškinį apskritai. Jis suteikia galimybę nagrinėti teisę, valstybę, politiką kaip kompleksinį procesą, bendrame vystymosi fone išaiškinti tam tikras apraiškas, atsekti jų priežastinius–padarinius ryšius. Tačiau abstrakčiai paimtas, neatsižvelgiant į dalyką, kitus tyrimo metodus vargu ar atneš žinių prieaugį, bet sumaniai parinktas ir panaudotas šis metodas gali racionalizuoti teoretiko veiklą, užtikrinti jo mokslinį korektiškumą ir praktinį rezultatyvumą. Jis leidžia sisteminti ir vertinti sukauptus faktinius duomenis, prognozuoti ateitį⁸¹.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad sisteminė tyrimo objekto analizė – vienas iš tyrimo programos etapų. Jos esmė – žvelgimas į tyrimo objektą kaip į sistemą, t. y. kompleksą elementų ir ryšių, kurie, sąveikaudami tarpusavyje, sudaro organiškai išbaigtą visumą, iš kurios faktiškai ar tariamai išskyrus vieną iš elementų, kiti elementai bei visa sistema pakistų. Sisteminė tyrimo objekto analizė apima ir ciklinį genezės (istorijos), struktūrų ir funkcijų tarpusavio ryšių principą. Šis principas reiškia, kad tyrimo objekto struktūra tiriama, išskiriant jos elementus, funkcijas ir jų tarpusavio ryšius, aprašant ir aiškinant sistemos evoliuciją, išaiškinant tiriamo objekto funkcionavimą kitoje, didesnėje, jį apimančioje sistemoje. Moksliniuose tyrimuose tyrimo objekto sisteminė analizė naudojama paprastai ne kaip griežti algoritmai, o kaip tiriamojo darbo bendrosios metodologinės nuostatos. Tyrimo objekto elementus ir ryšius galima pavaizduoti grafiškai, matematiniais modeliais arba aprašant. Dalį tam tikrų elementų ir ryšių galima įtraukti į tyrimo sferą, ir jie gali sudaryti jos dalyką⁸².

⁸⁰ D. Mikelėnienė, V. Mikelėnas. Teismo procesas... P. 198–202.

⁸¹ Общая теория права и государства. – Москва, 2000. С. 37.

⁸² Социологический энциклопедический словарь. – Москва, 1998. С. 322.

Sisteminio metodo panaudojimas moksliniuose tyrimuose, kaip rodo jo taikymo praktika, yra vertingas ne tik kaip pagalba efektyviai konstruojant tyrimo procedūras, giliau ir visapusiškiau suprantant tyrimo objekto esmę ir dėsningumus, bet ir kaip kryptingai formuojamas mokslinio mąstymo stilius. Tai sudaro galimybę atsakyti ne tik į atskirus taktinius mokslinio tyrimo klausimus, bet ir sėkmingiau spręsti metodologinius strateginius tyrimo proceso uždavinius.

13.4. Empiriniai metodai

Faktai – tikrų žinių šaltinis.

K. Helvecijus

Kiekvienas išnagrinėtas faktas tampa raktu kitiems faktams atskleisti.

E. Jumansas

Empiriniai tyrimai (gr. – *empeiria* – patyrimas; angl. – *empirical research*; vok. – *empirisch methode*; rus. – *эмпирические исследования*) – socialinių faktų, įvykių nustatymas ir apibendrinimas tiesioginiu arba tarpiniu jų registravimu, būdingai pasireiškiančių tiriamuosiuose reiškiniuose, objektuose, procesuose. Skirtingai nei teorinio tyrimo, kai tyrėjas operuoja mokslinėmis sąvokomis, kategorijomis, atspindinčiomis socialinių reiškinių, būklių ir procesų esmines savybes, empirinio tyrimo analizės objektas yra veiksmai, veikla, poelgiai, žmonių ir socialinių bendrijų elgesys, konkretūs žmonių veiklos produktai (materialiniai ir dvasiniai), taip pat socialinių realijų ir faktų atspindys individų sąmonėje (nuomonių, pažiūrų, vertinimų, sprendimų pavidalu).

Socialinių tyrimų metodika ir technika turi paskirtį registruoti ir apibendrinti socialinius faktus, kasdienes empirines žinias, remiantis teorinės analizės sąvokomis. Tačiau taip pat empiriniais tyrimais gaunami socialiniai faktai sudaro pagrindą tolesniems teoriniams apibendrinimams, kurių teisingumas vėl patikrinamas socialine praktika ir naujais empiriniais tyrimais, t. y. patirtimi, empiriniu būdu. Pvz.: empiriniais tyrimais nustatčius dominuojantį neigiamą visuomenės narių požiūrį į policiją, išsiaiškinus gyventojų reikalavimus ir pageidavimus policijai, būtina teoriškai juos pagrįsti ir apibendrinti, išreikšti mokslinėmis sąvokomis, kuriomis bus fiksuojami tam tikri socialiniai faktai. Tačiau šie faktai gali būti interpretuojami kitu požiūriu – ką reikia keisti policijos organizacijoje, policijos pareigūnų elgesyje, kokias inovacijas diegti į

šios organizacijos veiklą, elgesį, į naujų kadru rengimą. Tai reikalauja naujų empirinių tyrimų ir kitų tyrimų tikslų ir uždavinių.

Tačiau empirinis tyrimas – ne paprastas atsiktinių reiškinių, faktų stebėjimas ar fiksavimas. Kiekvienas gerai organizuotas empirinis tyrimas turi turėti aiškius tikslus, objektą, programą, numatyti jos įgyvendinimo sąlygas; faktai turi būti renkami, apibendrinami, iš jų daromos išvados. Be to, tiriant tą patį objektą ir norint gauti objektyvesnius empirinius duomenis, patartina remtis ne vienu, bet nors dviem empirinio tyrimo metodais. Tą patį objektą galima tirti įvairias aspektais. Pvz.: policijos pareigūną empiriniais metodais galima tirti: *pirma* – stebint jo veiklą, elgesį, reakciją, kalbą, laikyseną natūraliomis sąlygomis; *antra* – specialiai organizuotoje veikloje, imitaciniuose žaidimuose, atliekant įvairius pratimus; *trečia* – analizuojant jo savarankiškumą, gebėjimą veikti nestandartinėse situacijose, informacijos deficito sąlygomis; *ketvirta* – reiškiantį subjektyvius vertinimus, išsakantį savo nuomonę; *penkta* – apibendrinant jo pažangią profesinę patirtį; *šešta* – įvairiais metodais analizuojant, kaip elgesys atitinka jo pažiūras; *septinta* – poreikius, motyvus, skatinančius ir nulemiančius jo veiklos ir elgesio pobūdį ir t. t.

Empiriniai tyrimai kartais suprantami tik kaip taikomojo pobūdžio tyrimai. Tai neteisinga, nes taikomasis, praktinis aspektas yra visose objektyviosiose žiniose, taip pat ir teorinėse. Tolesnis empirinių žinių, atspindinčių įvairiapusių visuomenės, individo gyvenimą ar profesinę veiklą, plėtimas yra būtina teorinės gilios analizės sąlyga tyrimo objekto struktūrinėms dalims, jo funkcionavimo mechanizmui pažinti.

Taigi empirinis tyrimas gali atskleisti ir surasti naujus reiškinius ir faktus, kurių svarba išaiškinta teoriniais tyrimais.

Toliau nagrinėsime plačiau naudojamus empirinių tyrimų metodus.

13.4.1. Stebėjimo metodas

Skaitymas – veidrodis; stebėjimas – pats vaizdas; skaitymas – pirmas žingsnis į pamėgdžiojimą; stebėjimas – tikras kelias į kūrybą.

V. Odoevskis

Stebėjimas (angl. – *observation*; vok. – *beobachtung*; rus. – *наблюде-ние*): 1) tiesioginis jutiminis tikrovės reiškinių suvokimas; 2) pirminės socialinės informacijos rinkimo metodas, kai ji renkama tyrėjui tikslingai registruojant stebimus įvykius, reiškinius ir procesus, vykstančius natūraliomis sąlygomis.

Mokslinis stebėjimas turi būti kryptingas, jis organizuojamas pagal iš anksto parengtą programą, remiantis kokia nors teorija ar hipoteze.

Stebėjimas – seniausias mokslinis tyrimo metodas, kuris buvo ir yra taikomas daugelyje disciplinų: sociologijoje, psichologijoje, gamtos moksluose ir kitur. Stebėjimą kaip mokslinio tyrimo metodą reikia skirti nuo kasdienio, nuolatinio gyvosios ir negyvosios gamtos objektų, kultūrinių ir visuomeninių reiškinių stebėjimo, kuris yra taip pat svarbi individualios gyvenimiškos ir profesinės patirties kaupimo priemonė.

Stebėjimas ypač vertingas tuo, kad tikslingai ir planingai naudojamas suteikia galimybę gauti duomenų apie reiškinius, procesus, elgesį, vykstančius natūralioje aplinkoje elgesį, nekeičiančius ir nedarančius įtakos šių reiškinių tėkmei, t. y. matyti tikrovę tokią, kokia ji yra iš tikrųjų.

Mokslinis stebėjimas nuo nemokslinio stebėjimo skiriasi tuo, kad:

- turi aiškų tyrimo tikslą ir griežtai suformuluotus uždavinius;
- yra suplanuotas pagal iš anksto parengtą programą;
- stebėjimo duomenis fiksuoja protokoluose ar dienoraščiuose pagal tam tikrą sistemą;
- jo pagalba gaunama informacija turi būti kontroliuojama, pagrįsta ir stabili;
- duomenims fiksuoti yra naudojama ne tik vaizdinis tiesioginis stebėjimas, bet ir techninės priemonės (foto, kino aparatai, magnetofonas, videokamera ir kt.);
- turi tiriamojo reiškinio hipotezę, kurią gauti faktai patvirtina arba paneigia;
- stebėtojas yra įvaldęs stebėjimo techniką ir sukaupęs asmeninę patirtį.

Aptariant stebėjimą plačiaja prasme, galima sakyti, kad visos pirminės mokslinės žinios kaip tik nuo jo ir prasideda, kadangi stebint suvokiama gyva tikrovė. Tik vienu atveju stebime patys, kitu – naudojames kitų asmenų stebėtais ir užfiksuotais duomenimis.

Sociologinėje ir psichologinėje literatūroje galima rasti įvairių stebėjimų klasifikaciją. Paprastai kaip pagrindinės stebėjimų rūšys yra išskiriamos šios: stebėjimas dalyvaujant stebėjimo procese (įtrauktas stebėjimas) ir stebėjimas nedalyvaujant vykstančiuose įvykiuose (neįtrauktas stebėjimas), atviras ir inkognito („slaptas“) stebėjimas, standartizuotas ir nestandardizuotas, lauko ir laboratorinis stebėjimas, sistemingas ir nesistemingas stebėjimas.

Stebėjimas dalyvaujant (įtrauktas stebėjimas), kai duomenų kaupi-

mui tyrėjas yra tiriamosios situacijos, proceso ar veiklos sudėtinė dalis. Stebėtojas dalyvauja toje pačioje veikloje (profesinėje, gamybinėje ar kitoje) kaip lygiavertis, visateisis grupės dalyvis. Būdingą pavyzdį, stebėjimą dalyvaujant, aprašė amerikiečių sociologas Nelsas Andersonas knygoje „Valkata“ (1923 m.). Norėdamas surinkti medžiagą apie valkatų gyvenimą, Andersonas pats daugelį mėnesių bastėsi su jais po šalį. Kitas tokios pat rūšies tyrimas aprašytas Viljamo Vaito knygoje „Gatvės pakampių visuomenė“ (1937 m.). Šioje knygoje tyrinėjamas vieno iš Amerikos miesto kvartalų gyvenimas. Gyventojai – daugiausia italų emigrantų šeimos. Autorius, užsibrėžęs tikslą ištirti reketo, jaunimo gaujų atsiradimo procesą, išgyveno toje aplinkoje pusketvirtų metų, visiškai laikydamasis to paties gyvenimo būdo, kaip ir jo tiriamieji žmonės. TSRS Mokslų Akademijos Filosofijos instituto darbuotojas, norėdamas ištirti jaunųjų darbininkų vertybines orientacijas, keletą mėnesių dirbo šaltkalviu surinkėju vienoje Maskvos gamyklų. Tai aprašyta 1965 metais „Sociologija SSSR“ pirmame tome.

Stebėjimas dalyvaujant turi daug pranašumų, kadangi jis leidžia sužinoti daug slaptų, iš išorės nematomų, tiriamojo objekto sričių. Tačiau yra ir realių pavojų prarasti stebėtojo objektyvumą – jis gali adaptuotis stebimoje grupėje ir pradėti reaguoti pagal jos standartus. Be to, sunku rasti tyrinėtojus, kurie galėtų paaukoti šiam stebėjimui pakankamai daug laiko ir įsitrauktų į šį nelengvą ir sudėtingą darbą.

Tačiau tokie stebėjimai yra svarbūs ir būtini norint geriau pažinti nusikalstamų grupių, profesinių kolektyvų, socialiai globotinių žmonių ir įvairių kitų socialinių vienetų gyvenimo vertybes, santykius, egzistavimo ir veiklos orientyrus.

Stebėjimas dalyvaujant plačiai taikomas etnografiniuose tyrimuose. Jis dažnai išskiriamas net kaip atskiras metodas. Stebint aprašoma etninių grupių ar kitų socialinių vienetų gyvenimo būdo suvokimas šių grupių dalyvių požiūriu, aiškinantis jiems egzistuojančių gyvenimo normų, tradicijų, vertybių ir žmonių elgesio asmeninę prasmę. Stebėjimo objektas yra šių bendrijų materialinė ir dvasinė kultūra, jų gyvensenos paveikslas. Tokiu būdu galima tyrinėti žmonių kultūrą, pamatyti pasaulį jų akimis ir jį suprasti. Šis požiūris taikomas visų visuomeninių grupių, taip pat ir tos, kurioje mes gyvename, tyrimui. Etnografinis tyrimas, kaip pažymi Patrikas Mak Neilas (Patric Mc Neill)⁸³ neapsiriboja tik stebėjimu. Tyrėjas šiuo atveju bando konstruoti santykius su žmonėmis, susidraugauti su jais, ir jie jam tampa kaip tyrimo „informacijos raktai“ ir tyrėjo

⁸³ Plačiau žr.: Patric Mc Neill. Research methods. – London and New York, 1994. P. 64–68.

partneriai. Tyrėjas, stebėdamas „iš išorės“ ir gaudamas žinias „iš vidaus“, susidaro autentišką stebimo objekto supratimą. Tačiau tyrėjai turi sugebėti ne tik nešališkai stebėti grupės elgesį, bet ir stebėti save, be to, dar ir išlikti savikritiški.

Kitos sąlygos ir reikalavimai yra tokie patys, kaip aprašytame stebėjime dalyvaujant⁸⁴.

Stebėjimas nedalyvaujant (neįtrauktam) tyrinėtoji vykstančiuose įvykiuose. Jis yra tik išorės stebėtojas, t. y. iš šalies stebi įvykius. Jis nėra lygiateisis stebimos grupės dalyvis. Jo tyrimo tikslai užmaskuoti, neatskleidžiami (pvz.: stažuotojo vaidmuo). Tokį stebėjimą realizuoti paprasčiau, jis dažniau teikia tik paviršutinišką informaciją, kadangi yra sunkiau suvokti įvykių dalyvių motyvus, išorės stimulus, naudotis kaip aktyvaus grupės nario savistaba.

Atviras (reaktyvus) stebėjimas, kai tiriamasis (–ieji) žino, kad yra stebimi ir tam neprieštarauja. Ši rūšis patogi tuo, kad stebėtoji nereikia slėptis ar maskuotis, patogiaus fiksuoti tyrimą. Tačiau stebėjimo rezultatų patikimumas gali būti iškreiptas, nes stebimuosius gali veikti stebėjimas – jie gali elgtis nenatūraliai.

Slaptas stebėjimas (inkognito), kai stebimos grupės nariai neįtaria, kad jie yra stebimi. Tai vienas efektyviausių stebėjimo būdų, kadangi objektą galima stebėti natūralioje aplinkoje ir gauti objektyvią informaciją. Šio stebėjimo būdo trūkumas yra tas, kad tyrėjas gali pernelyg subjektyviai traktuoti įvykius.

Kai kam gali atrodyti, kad slaptas stebėjimas yra susijęs su etikos problemomis. Slaptas stebėtojas gali būti traktuojamas (ir pats jaustis) šnipu, o ir stebėtojas, dalyvaujantis įvykiuose kaip narys, vėliau gali būti vertinamas kaip išdavikas. Todėl kartais abejojama, ar apskritai priimtinas slapto stebėjimo metodas. Tikriausiai su tokia nuomone negalima sutikti. Šiuo atveju viskas priklauso nuo tyrimo tikslų, kurių siekiama stebėjimu, nuo stebėtojo taktos ir nuo gautų duomenų panaudojimo moksliniais ar/ir administraciniais bei politiniais tikslais. Antra vertus, aplinkybė, jog stebėjimas atliekamas pačios grupės ir visuomenės interesams tenkinti, pašalina moralinio pobūdžio būgštavimų pagrindą.

Nestandartinis stebėjimas, kai stebėtojas neturi tikslaus stebėjimo plano, kai jis atlieka tik preliminaras žvalgybines funkcijas norėdamas sudaryti platesnę stebėjimo programą, formuluoti darbinės hipotezes.

Standartizuotas stebėjimas reikalauja griežtai fiksuotos objekto

⁸⁴ Plačiau žr.: I. Luobikienė. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika. – Vilnius, 2000. P. 136–140.

stebėjimo programos. Programos reikalavimų turinys yra fiksuojamas specialiuose, detaliai parengtuose blankuose. Juose tiksliai registruojami stebėjimo rezultatai. Standartizuoto stebėjimo pavyzdys – trečiajame dešimtmetyje atliktas sociologų tyrimas – žiūrovų reakcija spektaklyje. Tyrėjai fiksavo žiūrovų pritarimą spektaklyje vykstantiems įvykiams; įtampą ir tylą salėje; juoką ir kvatojimą; triukšmą ir kosėjimą; išėjimą iš žiūrovų salės, aplodismentus ir kt. Naudojantis koordinaciniu tinkleliu, šios reakcijos buvo palyginamos su tam tikrais spektaklio (filmo) momentais⁸⁵.

Detali programa leidžia standartinio stebėjimo atveju panaudoti paprastas technines priemones. Priešingai, nestandartizuotas stebėjimas reikalauja aukštesnio lygio stebėtojų.

Lauko stebėjimo objektas yra realus socialinis procesas, stebėjimas natūraliomis sąlygomis. Gali būti pasirinkta stebėti tam tikru socialinės tikrovės aspektu. Lauko stebėjimams pradžia davė etnologai. Jie stebi reiškinius, kuriuos sunku iš anksto numatyti ir sisteminti. Svarbiausias tikslas – pažinti dar nežinomus reiškinių aspektus ir juos lemiančius veiksnius. Svarbiausia sąlyga – tyrėjas neturi daryti įtakos natūraliai tiriamojo proceso eigai.

Laboratorinis stebėjimas dažniausiai naudojamas psichologiniuose ir socialiniuose psichologiniuose tyrimuose. Jis atliekamas specialiai įrengtoje patalpoje. Šis stebėjimas užtikrina griežtą nepriklausomų ir priklausomų kintamųjų kontrolę. Tokiame stebėjime gali būti daroma įtaka ir dirbtinai keičiamos sąlygos. Šis stebėjimas priartėja prie eksperimento reikalavimų. Trūkumas – žemas validumas, nes ne visada atitinka realias gyvenimiškas situacijas.

Taip pat galimas *sisteminis* stebėjimas pagal iš anksto sudarytą planą per tam tikrą laikotarpį objektui pažinti ir *nesisteminis* (trumpalaikis, „žvalgybinis“) stebėjimas dėl planingo tyrimo hipotezei formuluoti arba jau turimiems duomenims, gautiems kitais metodais (iš dokumentų, apklausos) papildyti ir kontroliuoti.

Sisteminis stebėjimas gali būti pagrindinis duomenų rinkimo metodas, ypač monografinėse, vieno lokalizuoto objekto studijose (pvz.: kolektyvo, profesinės grupės, atskiro profesionalaus pareigūno veiklos). Tokiam formalizuotam stebėjimui būtina detali programa, stebėjimo protokolai, kuriuose stebimi įvykiai, faktai fiksuojami pagal tikslus, žymimas jų dažnumas, pobūdis ir sąlygos.

Jaunajam tyrinėtojiui pirmiausia iškyla klausimai: Koku tikslu stebėti? Ką stebėti? Kaip vesti užrašus? Kaip interpretuoti gautus duomenis?

⁸⁵ А. Л. Вахметса, С. Н. Плотников. Человек и искусство. – Москва: Мысль, 1968. С. 84–85.

Stebėjimo tikslas – surinkti mokslinei problemai nagrinėti arba individualaus atvejo diagnostikai reikalingus duomenis apie individo, grupės elgesį, veiksmus. Stebėjimo tikslas yra ne kuo daugiau surinkti medžiagos, o kuo vertingesnės, objektyviai atspindinčios tikrovę medžiagos.

Tačiau reikia tiksliai žinoti ką stebėsime. Neįmanoma, pvz.: tiesiogiai stebėti tiriamojo asmens minčių, pažiūrų ar įsitikinimų – stebima tik asmens išraiška, reakcijos, emocijos ir kiti išoriniai požymiai. Stebint negalima daryti skubotų išvadų, nes jos gali būti subjektyvios. Tik kruopščiai registruojant faktus, vėliau juos lyginant su gautais kitais metodais rezultatais, galima gauti vertingos informacijos.

Ką stebėti?

Į šį klausimą turi atsakyti tyrimo programa, keliamos hipotezės, empiriniai indikatoriai, visa tyrimo strategija.

Jeigu tyrėjas neturi aiškios hipotezės, rekomenduotina paprastas, nestruktūrizuotas stebėjimas, kurio tikslas iškelti hipotezę ir detaliau susipažinti su stebimu objektu, numatyti kokius jo išorinius požymius, kokiomis sąlygomis galima fiksuoti. Šiuo atveju galima rekomenduoti tik bendrus stebėjimo orientyrus:

1) bendrą socialinio proceso eigą, jo elementus, subjektų veiklos, elgesio normas, kurios lemia jų būklę, stebimų subjektų savireguliacijos ir savitumo lygį;

2) bandyti pastebėti objekto tipinius bruožus lyginant juos su kitais objektais ir situacija, atsižvelgti į gyvensenos, ekonomines, politines sąlygas, viešosios nuomonės būklę šiuo momentu;

3) klasifikuoti socialinių įvykių dalyvius diferencijuojant juos pagal: lytį, amžių, šeimyninę, turtinę padėtį, išsilavinimą ir kt.; pagal veiklos turinį; pagal statusą kolektyve, grupėje (vadovas, kolega, pavaldinys, visuomeninis ar politinis veikėjas ir kt.); pagal oficialias bendros veiklos funkcijas (priedermes), teises, realias veiklos galimybes; taisykles, kurių griežtai laikosi ar, priešingai, jų nepaiso; pagal neformalius santykius ir funkcijas (draugiški, lyderiai, izoliuotieji, autoritetai ir kt.);

4) subjektų ar grupės veiklos tikslai ir socialiniai interesai: bendri, grupiniai ir individualūs tikslai ir interesai; oficialūs ir neoficialūs, esamoje grupėje, turintieji pritarimą ar neturintieji; suderinti ar konfliktiški tam tikrų narių tikslai;

5) išorinė veiklos struktūra: išorinės paskatos stimulai, ketinimai, naudojamos priemonės tikslams pasiekti, veiklos intensyvumas (produktyvi,

reproduktyvi, įtempta, rami); praktiniai veiklos rezultatai (materialūs ir dvasiniai);

6) stebimų įvykių reguliavimas ir dažnumas: pagal nurodytus parametrus ir pagal tipines situacijas, kuriose jie yra aprašomi.

Stebėjimas pagal tokį orientacinį planą turi tikslą struktūrizuoti objektą, išskirti jame įvairias savybes, elementus, veikiančių asmenų ar grupės funkcijas. Sukaupus tam tikrus stebėjimo duomenis ir preliminariai juos išanalizavus, rengiamas detalus stebėjimo planas, keliami konkretūs stebėjimo uždaviniai. Numatoma, ką kruopščiau stebėti ir fiksuoti, kam skirti mažiau dėmesio. Toks stebėjimas esti labiau formalizuotas ir planingas.

Sudarant tokį planą, būtina išanalizuoti problemą remiantis esama teorine objekto samprata. Gauti stebėjimo duomenys turi būti interpretuojami tyrimo metodologijos sąvokomis, turi įgauti bendrą bruožų ar socialiai reikšmingų veiksmų indikatorių prasmę⁸⁶.

Kaip fiksuoti stebėjimo duomenis?

Stebėjimo užrašai priklauso nuo turimų įgūdžių ir tyrėjo išradingumo. Vieni tyrėjai naudojami kodiniais žodžiais arba ženklais, kuriuos pasižymi blokte, o paskui iššifruoja. Kiti imituoja „stažuotojus“ ir fiksuoja savo įspūdžius. Treti, turėdami gerą atmintį, viską užrašo po stebėjimo, taip pat įrašo į magnetofoną arba kompiuterį.

Tačiau, kaip būtų vedami stebėjimo užrašai, kiekvieną dieną pagal tyrimo programą reikia sisteminti ir klasifikuoti gautą informaciją, įrašyti į korteles ar kompiuterio failą. Taip pat galima pagrindinius įvykius, asmenų elgesį, situacijas protokoluoti arba, sudarius schemas, lenteles, jose pažymėti stebėtų įvykių, elementų pasikartojimo dažnumą pagal nominalią skalę.

Duomenų patikimumas, tikroviškumas ir pastovumas esti efektyvesnis, jeigu laikomasi šių taisyklių:

1) naudojantis tiksliais indikatoriais, maksimaliai smulkiai klasifikuojami stebimų įvykių elementai. Jų patikimumas tikrinamas bandomaisiais stebėjimais, kai keletas stebėtojų pagal bendrą instrukciją registruoja tuos pačius įvykius, vykstančius objekte, analogiškame nagrinėjamam;

2) jeigu stebi keletas asmenų, jie sugretina savo įspūdžius ir suderina įvykių interpretacijos vertinimus pagal vienodą užrašų vedimo techniką;

3) tą patį objektą reikia stebėti įvairiose situacijose (normaliose ir stresinėse, standartinėse ir konfliktinėse); tai padeda jį pamatyti iš įvairių pusių;

4) būtina aiškiai skirti ir registruoti stebimų įvykių turinį, išraiškos

⁸⁶ Plačiau žr.: В. А. Ядов. Стратегия социологического исследования. С. 196–199.

formas ir jų kiekybines charakteristikas (intensyvumą, reguliarumą, periodiškumą, dažnumą);

5) ypač svarbu nesusipainioti įvykių aprašymo su jų interpretacija. Protokole rekomenduojama išskirti faktinių duomenų skiltis ir jų aiškinimo ir vertinimo skiltis;

6) kiekvienam stebėtojui ypač svarbu pagrįsti duomenų interpretavimą pakartotinai patikrinus savo išpūdžius. Pvz.: audringa klausytojų reakcija dėl pasisakančiojo susirinkime gali būti kaip pritarimas oratoriui, kaip reakcija į jo sąmojį ar repliką iš salės, į jo padarytą klaidą ar apsirikimą kalbant, į pašalinį veiksma pasisakymo metu ir t. t. Visais atvejais tai specialiai žymima paaiškinant protokolinius užrašus;

7) naudinga turėti nepriklausomą kriterijų stebėjimo pagrindimui patikrinti. Pvz.: papildomai imant interviu iš susirinkimo dalyvių ir kt.

Kaip interpretuoti stebėjimo duomenis?

Tai sudėtingiausia stebėjimo metodo naudojimo dalis. Šiame procese susiduriama su esmės ir reiškinių pažinimo kategorijų nesutapimu. Reiškinyje matyti išorės požymiai, kurie atskleidžia išorėje pasireiškiančią stebimo objekto esmę, suteikia tyrėjui informacijos apie šio objekto turinį, parodo jų vienovę. Tačiau esmės ir reiškinių vienovė nėra jų sutapimas, nes esmė visada slypi reiškinių paviršiuje, ir juo ji giliau glūdi, juo sunkiau ir ilgiau tenka ją pažinti. Jei objektų išorės pasireiškimo forma ir esmė sutaptų, tai mokslas būtų nereikalingas.

Taigi objekto kaip reiškinių regimybė yra tik išorė, jo vidaus esmės tiesiogiai negalima pastebėti. Esmę pažinti galima tik abstrakčiai mąstant, remiantis objekto požymiais. Šis pažinimas yra kokybinis šuolis iš jutiminės į racionalią pažinimo pakopą. Jis padeda atskleisti tai, kas svarbiausia objekte, per šio objekto kaip reiškinių interpretaciją. Per reiškinių išorės konstatavimą ir aprašymą einama prie jo aiškinimo ir esmės supratimo.

Tačiau norint sumažinti subjektyvių iškraipymų galimybę, pažįstant reiškinių per jo išorės požymius ir jį interpretuojant, būtina gautus rezultatus derinti su kitų stebėtojų kitais informacijos rinkimo metodais, gautais duomenimis, kartotiniaisi stebėjimais, remiantis metodologinėmis (filosofinėmis, sociologinėmis) koncepcijomis ir paradigmomis, patikslintais terminais.

Priešingu atveju, stebint tuos pačius reiškinius, kurie atrodo „akivaizdūs“ ir aiškūs, galima prieiti prie prieštaringų ir net neteisingų interpretacijų. Gera iliustracija šiuo atveju gali būti astronomijos padėtis iki Kopernikui atrandant heliocentrinę sistemą. Kaip žinoma, tuo metu ne tik paprasti

stebėtojai, kasdien matę tą patį vaizdą, kaip pateka ir nusileidžia Saulė ir Mėnulis, bet ir profesionalūs astronomai buvo vieningai įsitikinę, jog jie „savo akimis“ mato, kaip Saulė ir Mėnulis sukasi aplink Žemę. Prirėkė Koperniko atradimo, kad būtų suprasta, jog „savo akimis“ iš tikrųjų žmonės mato santykinį Žemės ir Saulės, Žemės ir Mėnulio judėjimą, jog jų teiginiai, neva jie mato Saulės ir Mėnulio sukimąsi aplink Žemę, – nesuvoktas ir, kaip paaiškėjo, neteisingas interpretavimas to, kas tikrai stebima. Pagaliau tokio neteisingo interpretavimo priežastis yra neteisingai kaip atskaitos sistema naudota Ptolomėjaus geocentrinė sistema.

Socialiniuose tyrimuose toks stebėtojo vaizdinio stebėjimo duomenų neteisingas interpretavimas taip pat yra galimas. Tai reikia turėti galvoje.

Stebėjimo taisyklės:

1. Stebėti reikia *planingai* ir *sistemiškai*, numačius stebėjimo objektą, vietą, laiką, periodiškumą ir t. t.

2. Stebėti reikia *kryptingai* ir *tikslingai*. Stebėtojas turi turėti aiškų stebėjimo tikslą, objektą, programą, būdą ir priemones (gali būti panaudota videokamera, kino aparatas, fotoaparatas, magnetofonas ir kitos techninės priemonės).

3. Stebėti ir fiksuoti faktus reikia *visapusiai*, t. y. stebėti objektą (žmogų) ir aplinką, kurioje vyksta veiksmas. Faktai fiksuojami aiškiai, tiksliai, kad būtų galima suprasti individo poziciją, veiklos motyvus, elgesio priežastis, numatyti ar prognozuoti jo elgesį kitomis sąlygomis.

4. Geriausia stebėti *natūraliomis sąlygomis*, nedarant įtakos įvykiams. Taigi stebėtojo pozicija turi būti *pasyvi*. Geriau, kai stebimasis nežino, kad yra stebimas, tada elgesys yra natūralus, t. y. stebint būti nematomam.

5. Stebėtojas turi būti *objektyvus*. Jis turi atsakyti išankstinių išvadų ir apibendrinimų. Stebėjimai turi būti aprašomi, o ne aiškinami.

6. Stebėtojas turi būti *aukštos elgesio kultūros*, gerai pasirengęs stebėti, žinoti stebimojo psichologiją, ypatumus, būti pastabus, tikslus, taktiškas, gebantis išvelgti stebimo reiškinio esmę, jo ryšį su kitais reiškiniais.

Kaip kiekvienas metodas, taip ir stebėjimo metodas turi savo privalumų ir trūkumų.

Metodo privalumai:

1) galima fiksuoti reiškinį tiesiogiai – jo vyksmą momentu, kai pasireiškia tyrinėtoju visas reiškinio konkrečių ryšių turtingumas;

2) galimybė socialinį reiškinį tirti įvairiapusiai, visą, taip pat skirti dėmesio kiekvienam jo aspektui;

3) nepriklausomumas nuo tiriamosios grupės narių gebėjimo bei pasirengimo atsakyti į tyrėją dominančius klausimus;

4) kiekvieno stebimojo elgesį (t. y. stebint iš šalies) galima vertinti geriau ir kritiškiau negu pačiam asmeniui;

5) nereikalauja didelės atrankos, todėl yra efektyvus, ypač monografiuose tyrimuose, t. y. tiriant atskirą atvejį;

6) naudingas, kai vykdomas „žvalgybinis“ planas, t. y. kai reikia patikslinti problemą, suformuluoti hipotezę;

7) ypač naudingas baigiamajame tyrimų etape, kai pradėdama tikslinti ir teisingai interpretuoti kitais metodais gautus duomenis;

8) pasižymi lankstumu, nes stebint galima operatyviai keisti tiriamojo objekto apžiūros kryptį arba tikrinamą hipotezę, be to, nereikia sudėtingos aparatūros;

9) nereikalauja daug finansinių sąnaudų.

Metodo trūkumai:

1) daugelis asmeninio intymaus žmonių gyvenimo sričių stebėjimui neprieinamos;

2) stebėjimo metu gauti duomenys esti nereprezentatyvūs dėl neišvengiamai mažos atrankos apimties;

3) palyginti su eksperimentu, silpnoji stebėjimo vieta yra pasyvus stebėtojo vaidmuo, negalėjimas aktyviai veikti objektą, norint giliau jį pažinti;

4) stebėjimo rezultatus gali nulemti tyrėjo subjektyvus požiūris, ypač į gautų duomenų interpretavimą, taip pat noras gauti rezultatą, kurio buvo laukiama;

5) sunkumai apibendrinant rezultatus platesniu mastu, nes stebimos situacijos neretai negalima pakartoti, kadangi stebimas vienas atvejis;

6) nevienodas tyrėjų išsilavinimas, jų kaip tyrėjų patirtis, vertybinės orientacijos, taip pat ir rėmimasis skirtingomis metodologinėmis paradigmomis gali nulemti ir skirtingą stebėjimo duomenų interpretavimą;

7) sudėtingos situacijos ir aplinkybės sunkina fiksuoti svarbiausius reiškinio indikatorius;

8) jei stebimieji žino, kad jie yra stebimi, tai gali sąlygoti nenatūralų jų elgesį;

9) kadangi stebėjimas paprastai fiksuoja reiškinio išorės požymius, o ne stebimo reiškinio esmę, norint gauti objektyvesnius duomenis, būtina stebėjimą derinti su kitais tyrimo metodais. Tai stebėjimą kaip realų žmonių elgesį leidžia palyginti su tuo, kaip jis atrodo jų pačių atsakymuose.

13.4.2. Pokalbio metodas

Egzistuoja tik vienas geras būdas tapti geru pašnekovu – mokėti klausyti.

K. Morli

Pokalbis (angl. – *conversation*; vok. – *gespräch*; rus. – *беседа*) – *diagnostinis metodas, kuriuo tiriama asmenybė* (jos anamnezė, t. y. prisiminimai, pvz.: apie profesinę karjerą, profesionalumo brendimą, biografiniai (išorės ir vidaus) įvykiai, jų ryšiai ir tendencijos, dabarties pergyvenimai ir išgyvenimai, pažiūrų vystymosi genezė, įsitikinimų pagrindimas ir t. t.). Taigi pokalbis – vienas iš pagrindinių šaltinių ir priemonių, padedantis pažinti tiriamojo dvasinį pasaulį. Sumaniai šiuo metodu naudojantis gaunama gili ir patikima informacija. Tyrėjas, nuoširdžiai, geranoriškai ir jautriai vesdamas pokalbį, gali atskleisti intymiausius asmenybės ketinimus, jo neišsakytas mintis ir net svajones.

Pokalbis ypač naudingas, kai tyrėjas nori sužinoti skirtingų teisėtvarkos pareigūnų, pvz.: prokuroro, advokato, tardytojo, policijos darbuotojo, nuomonę apie tą patį reiškinį, įvyki, taip pat jų vertinimus ir pasiūlymus vienai ar kitai problemai išspręsti. Pokalbis gali būti studentui labai naudingas praktikos, stažuotės metu, norint giliau suprasti gerai dirbančių pareigūnų profesinę patirtį, jų sukauptas empirines žinias iš įvairių konfliktinių situacijų, veiklos prieštaravimų, kliūčių ir sunkumų įveikimo būdų ir t. t.

Pokalbis yra universalus metodas. Jis plačiai naudojamas įvairiuose sociologiniuose, pedagoginiuose, psichologiniuose tyrimuose, socialiniame darbe. Pokalbis pagilina, papildo ir patikslina informaciją, gautą kitais tyrimo metodais (stebėjimo, anketavimo, eksperimento ir kt.).

Pokalbis yra patogus, informatyvus, bet jo vedimas – sudėtinga problema. Pokalbis – tiesioginis bendravimas, priklausantis nuo dalyvių individualybės, situacijos, nagrinėjamos problemos, siekiamų tikslų. Kiekvienas pokalbis yra savitas individualus kūrinys.

Pokalbį kai kurie autoriai sutapatina su interviu. Tai nėra tapatus tyrimo metodai. Pokalbis daug intymesnis tyrėjo ir respondento tarpusavio bendravimas. Jis yra atviresnis, mažiau formalizuotas, pagrįstas didesniu bendravimo partnerių pasitikėjimu, nuodugnesniu klausimų nagrinėjimu.

Pokalbio sėkmė labai priklauso nuo pašnekovų asmeninių savybių: charakterio, pasaulėžiūros, temperamento. Bendraujant derinamasi ne tik prie pokalbio stiliaus. Palaikomas ir jo turinys: linkčiojama galva parodant, kad pašnekovas suprantamas, juokiamasi iš komiškosios pasakojimo dalies,

nutaisoma susirūpinimo mina girdint liūdnas naujienas. Pokalbį dažnai lydi gestai. Bendraudami partneriai pritaiko ir savo gestų kalbą.

Visiems pokalbiams būdinga atgalinis ryšys. Jei pašnekovas ko nors nesuprato, grįžtama prie tos pačios temos ir išaiškiname iš naujo, akivaizdžiau ir nuosekliau. Jei pašnekovą aiškiai apima nuobodulys ar nepasitenkinimas, stengiamasi susidariusią padėtį ištaisyti. Atgalinis ryšys dažniausiai gaunamas stebint pašnekovo veido išraišką, gestus bei tokius paprastus žodinius intarpus kaip „aha“, „tikrai“, „mat kaip“ ir kt. Šie intarpai patys savaime mažai ką reiškia, tačiau neblogai atskleidžia pašnekovo požiūrį į vykstantį pokalbį. Psichologai tokias reagavimo formas vadina pastiprinimu. Be teigiamo pastiprinimo, egzistuoja ir neigiamas. Jautresnis kalbėtojas bemat suvoks iš savo pašnekovo reakcijos, kad jo pokalbis nėra palaikomas ar kad jam nepritariama. Taigi sąmoningai ir nesąmoningai taisant pašnekovo elgesį norima kryptimi ir siekiant geriau jį pritaikyti prie bendravimo stiliaus, ir pačiam tenka stengtis prisitaikyti prie pašnekovo.

Tarpusavio prisitaikymas sėkmingesnis, kaip pritarimo ar nepritario signalai yra aiškūs ir nedviprasmiški.

G. Valickas išskiria keletą svarbių šio metodo įgyto populiarumo priežasčių⁸⁷: a) pokalbis – sąlygiškai nesudėtingas tyrimo metodas, nereikalaujantis specialios aparatūros nei specialiai įrengtos tyrimo vietos; b) per pokalbį tyrėjas tiesiogiai sąveikauja su tiriamuoju, todėl gali fiksuoti ne tik jo atsakymų turinį, bet ir jo elgesio ypatumus, gali patikslinti gaunamą informaciją ir t. t.

Pokalbio metodo tikslai ir paskirtis

Pokalbio metodas yra taikomas siekiant įvairių *tikslų*.

Pirma, pokalbis dažnai naudojamas parengtiniuose tyrimuose, susipažįstant su tyrimo objektu, formuluojant ir tikslinant tyrimo hipotezę, kaupiant pažintinę informaciją, t. y. tinkamas taikyti kaip zondavimo metodas.

Antra, pokalbis gali būti ir pagalbinis tyrimo metodas, leidžiantis gauti papildomos informacijos, kurios neįmanoma atskleisti kitais būdais (pvz.: eksperimentu arba stebėjimu).

Trečia, pokalbis gali būti panaudojamas kontroliniuose tyrimuose, apibūdinant kitas metodus, vertinant jų patikimumą.

Ketvirta, pokalbis gali būti ir pagrindinis asmenybės motyvų, savybių, pažiūrų, vertybinių orientacijų tyrimo metodas.

⁸⁷ Plačiau žr.: G. Valickas. Asmenybės tyrimas pokalbio metodu: metodiniai nurodymai. – Vilnius: LMKI, 1994. P. 3.

Visa iš pokalbio gaunama informacija iš esmės gali būti trejopa:

1. apie tiriamojo elgesį (t. y. veiklos būdų, veiksmų, reakcijų apibūdinimas ir interpretacija);
2. apie aplinkos faktorius, lemiančius tiriamojo elgesį;
3. apie subjektyvius faktorius, lemiančius tiriamojo elgesį (vidinių asmenybės sąlygų – įvairių nuostatų, įsitikinimų apibūdinimas ir interpretacijos).

Taigi pokalbis yra kaip asmenybės diagnostinis metodas, kuriuo tiriama jos anamnezė, biografiniai išorės ir vidaus įvykiai, jų ryšiai ir tendencijos, dabarties išgyvenimai. Be to, jis gali būti psichopedagoginės konsultacijos metodas ir asmenybės ugdymui, jos geresnio pažinimo ir kryptingos elgesio korekcijos metodas.

Šis metodas sudaro galimybę giliai prasiskverbti į žmogaus dvasinį pasaulį, užtikrinti glaudžią sąveiką tarp tyrėjo ir tiriamojo. Kaip originalų pavyzdį galima pateikti Viljamo B. Sanderso (W. B. Sanders)⁸⁸ darbą, skirtą ypač specifiniam pokalbio tipui – policijos apklausai. Apklausą numato pokalbį, tačiau ne „paprastą pašnekėsį“ tiesiog nusiteikus, kad „aš uždavinėsiu klausimus“. B. Sandersui savo analizėje pavyko išvelgti apklausos specifinį pobūdį ir pastebėti tokių bruožų, kurie kitu atveju nebūtų patraukę dėmesio. Pvz.: vadovaujantysis per apklausą praktiškai nieko nekalba, o sąmoningomis pauzėmis ir grėsmingais trumpais pajuokavimais skatina apklausiamąjį šnekėti.

Pokalbių rūšys

Pagal *turinį* pokalbis gali būti:

- 1) ***apžvalginis*** – kai norima susidaryti bendrą vaizdą visais klausimais, kaip nors susijusiais su tiriamąja problema;
- 2) ***teminis*** – kai tyrėjas dėmesį sutelkia daugiausia į vieną tiriamą problemą, siekdamas nuosekliai ją išnagrinėti.

Pagal *struktūrą* pokalbis gali būti:

- 1) ***laisvas*** (neformalizuotas, nestandartizuotas) – numatoma tik pagrindinė idėja, o pokalbio eiga organizuojama priklausomai nuo aplinkybių ir susidariusios geranoriškos situacijos, abipusio pasitikėjimo;
- 2) ***pokalbis-interviu*** (formalizuotas, standartizuotas) – visi klausimai standartizuoti ir iš anksto suformuluoti. Juos gali žinoti ir tiriamasis, kad galėtų geriau apmąstyti ir pasiręgti pokalbiui;

⁸⁸ W. B. Sanders. The Sociologist as Detective: An introduction to Research methods. – New York, 1974.

3) *eksperimentinis* – atliekamos probleminės, psichologinės užduotys (pvz., testai).

Pagal *dalyvių skaičių* pokalbis gali būti:

1) *individualus* – dažniausiai naudojama pokalbio rūšis; jis yra veiksmingiausias, nes suteikia išsamiausią ir plačiausią informaciją apie tiriamąjį asmenį;

2) *grupinis* – kai norima išsiaiškinti ginčytinus klausimus arba įvertinti grupės domėjimąsi kuria nors problema; taip pat yra organizuojamos specialios „diskusijų grupės“ (*focus grupės*), kurios tyrėją domina ne tiek idėjų gavimo galimybės, grupės viešosios nuomonės atsiskleidimu, kiek galimybė išsiaiškinti elgesio (politinio, socialinio, vartotojiško, amoralaus ir t. t.) priežastis ir nustatyti konkrečių socialinių grupių ryšius su tam tikrais procesais ir reiškiniais.

Pokalbio organizavimo procedūra

Pokalbio pradžia – psichologinio kontakto užmezgimas su tiriamuoju, jo nuteikimas atvirai bendrauti. Būtina sukurti bent minimalų saugumo jausmą, atsakymai turi būti laikomi paslapyje. Negali būti visiškai „teisingų“ arba tikrai „neteisingų“ atsakymų. Kiekvieno žmogaus atsakymai yra verti dėmesio. Pasitikėjimo atmosferai sukurti nuo pirmųjų pokalbio žodžių būtina savikontrolė. Reikia vengti emocijų. Pokalbio pradžioje reikia ieškoti sąlyčio taškų. Geriausia pokalbį pradėti klausimu, į kurį asmuo atsakytų „taip“ (galima paklausti apie orą, krepšinį, apie jo pomėgius, kas jam malonu, įdomu ir pan.). Pačioje pokalbio pradžioje reikėtų vengti klausimų, į kuriuos atsakymas būtų neigiamas. Taigi ypač svarbu pozityvus kito žmogaus nusiteikimas. Apie tai, kad užmezgtas psichologinis kontaktas, teigia tokie požymiai, kaip sutrumpėjęs pauzės tarp klausimų ir atsakymų, spontaniškas savo atsakymų papildymas, padažnėjęs asmeninių įvardžių vartojimas, pakitusi kūno poza, net atodūsiai.

Toliau kontaktuodamas, tyrėjas turėtų ieškoti abipusių ryšių su tiriamuoju. Per visą pokalbį reikėtų išlaikyti glaudų kontaktą, vengti sudėtingų terminų, sąvokų, atsižvelgti į tiriamojo galimybes, amžių. Kiekvienai potemei reikia parengti alternatyvių klausimų. Klausimai turi stimuliuoti nuoseklų pasakojimą. Prireikus pokalbio metu tema pakeičiama taip, kad tiriamasis nepastebėtų. Reikėtų vengti klausimų, į kuriuos atsakoma „taip“ arba „ne“.

Būna ir taip, kad abu pašnekovai tyli. Tyrėjui svarbu suprasti, kodėl atsirado pauzė ir kuris ją sukėlė. Ilgų pauzių neturėtų būti.

Tyrėjui reikia stengtis sudaryti draugiško, mandagaus, bet sykiu ir pasitikinčio savimi žmogaus įspūdį. Pasirodydamas tiriamajam neryžtingas,

nepasitikįs savimi, abejojęs, tyrėjas sumažina sutikimo pasikalbėti tikimybę. Respondentas turi pajusti, kad bendrauti bus malonu ir naudinga. Labai svarbios kelios pirmosios minutės. Reikia nepamiršti pirmojo išpūdžio svarbos. Mičigano universiteto Apžvalgos centras pateikė rekomendaciją, kaip tyrėjas turėtų prisistatyti respondentui:

- 1) pasakykite respondentui, kas esate ir kam atstovaujate;
- 2) pabandykite respondentui paaiškinti ką jūs darote taip, kad sukeltumėte jo susidomėjimą;
- 3) paaiškinkite, kaip respondentą atrinkote tyrimui;
- 4) paaiškinimai turi būti trumpi;
- 5) pasistenkite, kad jūsų susipažinimas atitiktų situaciją;
- 6) kurkite pasitikėjimo ir tarpusavio supratimo atmosferą.

Šios rekomendacijos sudarytos atsižvelgiant į dažniausiai respondentų pateikiamus klausimus prieš sutinkant dalyvauti tyrime. Per pirmąsias minutes respondentui taip pat reikėtų pranešti, kiek apytiksliai pokalbis gali trukti, nes apie trukmę respondentas gali nenutuokti.

Pokalbio atmosfera turi būti laisva, rami, kad respondentas nesijustų esąs kryžminėje apklausoje ar egzamine. Standartizuoto pokalbio klausimai pateikiami ta pačia tvarka ir tiksliai taip, kaip suformuluoti plane. Pokyčiai gali sukelti klaidų. Kiekvieną žodį išstarkite kuo aiškiau ir truputį lėčiau nei įprastai kalbėdami. Jei respondentas prašo paaiškinti, pakartokite nekeisdami žodžių. Dažniausiai to pakanka, kad korespondentas klausimą suprastų. Jei atsakymai labai trumpi ir neteikia jums reikiamos informacijos, kreipkitės į respondentą žodžiais, skatinančiais savo pasakojimą praplėsti: „Kas dar?“ ir t. t.

Pokalbio sėkmė priklauso nuo ***tikslaus klausimų formulavimo***. Kokie klausimai, tokie dažniausiai ir atsakymai. Todėl klausimai turi būti:

- 1) trumpi ir aiškūs; kol tyrėjas nepatyręs, verta parengti kelis alternatyvius klausimus ta pačia tema;
- 2) suformuluoti taip, kad būtų išvengta stereotipinių atsakymų, nes taip gaunama klaidinga, nedetalizuota, nepakankama informacija;
- 3) tokie, į kuriuos negalima būtų atsakyti „Nežinau“, kaip atsakoma dažniausiai tada, kai nenorima ar bijoma pasakyti tiesą;
- 4) nepradedami taip: „Ar jums neatrodo, kad...“, „Ar jūs nesutinkate, kad...“, ir pan., nes atsakoma, kaip nori klausiantysis;
- 5) nukreipti į priežasčių išaiškinimą, todėl geriau ne „Kaip manote?“; „Kaip vertinate?“, o „Kodėl taip manote?“, „Kodėl taip vertinate?“;
- 6) platesnio pobūdžio, kad negalėtų atsakyti „Taip“ arba „Ne“, o atskleistų ir savo vertinimo motyvus.

Taigi prieš klausiant reikia gerai pagalvoti, ar klausama to, ko iš tikrųjų reikia, ir ar tai daroma tinkamu būdu. Dar viena svarbi pokalbio procedūros dalis yra *gebėjimas klausytis ir stebėti pašnekovą*.

Mokėjimas išklausti tiriamąjį – pokalbio elementas. Reikia klausytis taip, kad suvoktum tiriamojo požiūrį į dėstomus faktus, pastebėti jo atvirumą ar abejingumą, pasitenkinimą ar pyktį. Įsiklausyti – mokėjimas dėmesingai tylėti ir netrukdyti tiriamajam. Tik kai kuriais atvejais išreikšti paramą ar pritarimą. Pritarimas – tiriamojo asmenybės pripažinimas. Tyrėjas turėtų visą dėmesį sutelkti į pašnekovą. Be to, pokalbio metu būtina ne tik atidžiai klausytis, bet ir stebėti, ar tiriamasis įsitikinęs tuo, ką kalba, ar ko nors nenutyli. Tyrėjas pokalbio metu turėtų kreipti dėmesį į tiriamojo kūno pozą, laikyseną, rankų padėtį ir judesius, mimiką, veido paraudimą ar pabalimą, prakaito lašelių pasirodymą ant kaktos, gramatinę kalbos konstrukciją, nutylėjimus, informacijos ypatumus, kontroliuoti savo paties laisvumą, dėmesingumą, emocines reakcijas į tam tikrus dalykus ir pan. Taigi giluminį pokalbį galima apibūdinti kaip nenutrūkstamą hipotezių kėlimo ir jų tikrinimo procesą, kuriame pokalbio taktiką nulemia ne tik tiriamojo atsakymų, bet ir neverbalinių išraiškos priemonių analizė.

Pokalbio pabaiga neturėtų būti staigi, nelaukta. Pokalbio pabaigoje rekomenduojama kalbėtis apie neutralius dalykus, kad sumažėtų įtampa. Tačiau pokalbį reikia baigti taip, kad respondentas pajustų jo pabaigą.

Rezultatų vertinimas

Gavus ir susumavus pokalbio rezultatus, reikia įvertinti jų patikimumą, tikslumą, aplinkybes, kurios paskatino pašnekovą pateikti tokią informaciją. Reikia atsižvelgti į tai:

1) kaip žmogus sužinojo apie faktą: ar pats matė, ar kas nors jam papasakojo, ar pats priėjo tokią išvadą logiškai mąstydamas;

2) kiek yra informacijos perdavimo grandžių (juo daugiau informacijos perdavimo grandžių, juo labiau ji yra iškraipoma, nes dalis nubyra, įterpiama papildomos, faktiškai nebuvusios informacijos);

3) kaip tiksliai žmogus atsimena faktus, ar gali įsiminti atskiras įvykio detales, ar informacijoje nėra prieštaravimų (tai galima išsiaiškinti tuos pačius klausimus uždavus pokalbio pradžioje ir pabaigoje);

4) kodėl žmogus suteikia tą informaciją, t. y. kokie motyvai skatina žmogų pasidalinti turima informacija (noras padėti, suklaidinti, keršyti).

Informaciją galima suskirstyti į objektyvius faktus (realūs įvykiai) ir subjektyvius faktus (žmogaus požiūris į tai, kas įvyko).

Informaciją geriausia būtų tikrinti pasinaudojant kitais informacijos šaltiniais.

Pokalbio rezultatyvumas taip pat priklauso nuo griežtų reikalavimų laikymosi.

Bendrieji pokalbio organizavimo reikalavimai:

1) kad pokalbis būtų efektyvus, jam reikia gerai pasirengti: a) numatyti aiškų tikslą, temą, klausimų platumą, jų eiliškumą, išskirti svarbiausius klausimus, į kuriuos reikia gauti aiškius atsakymus; b) turėti kai kurių žinių apie pokalbio partnerį, jo charakterį, jo komunikabilumą; c) pasirinkti tinkamiausius pokalbio būdus, numatyti jo variantus ir galimą pašnekovo reakciją į pokalbio temą; d) numatyti pokalbiui tinkamą laiką ir vietą, nes skubotai, atsitiktinai, netinkamomis aplinkybėmis vedamas pokalbis gali tapti formalus, oficialus; jį gali trukdyti ir nukreipti nepageidaujama linkme smalsaujantys pašaliniai;

2) pokalbis dėl tiriamųjų tikslų gali būti pradėtas tik užmezgus nuoširdų kontaktą su pašnekovu, įgijus jo pasitikėjimą; jeigu nepasiseka pasiekti abipusio pasitikėjimo, geriau pokalbio nepradėti; kalbėtis reikia taktiškai, pagarbiai, tolerantiškai;

3) pokalbis turi būti kryptingas, bet laisvas;

4) klausimai turi būti logiški, aiškūs, nuoseklūs; negalima pateikti įžeidžiamų, provokuojamų klausimų; pokalbis neturi virsti apklausa ar juo labiau tardymu; klausimai gali būti tiesioginiai ir netiesioginiai; reikia vengti savo nuomonės reiškimo, pasakinėjimų ir įteigiamųjų klausimų; jie turi būti įvairiai formuluojami, kad pašnekovas gerai juos suprastų ir galėtų tiksliai atsakyti; šnekėtis reikia lanksčiai ir sumaniai, taikantis prie besikeičiančios pokalbio nuotaikos;

5) negalima čia pat užrašinėti pašnekovo atsakymų ar kitaip fiksuoti (magnetofonu, vaizdo aparatūra) jo reakcijos ypatumų negavus jo leidimo; tai iš karto pakenktų pokalbiui; geriausia tuoj po pokalbio užrašyti jo turinį, klausimus ir atsakymus, užsirašyti pašnekovo laikyseną, reakciją į vieną ar kitą klausimą; tos medžiagos reikės palyginimui su duomenimis, gautais kitais tyrimo metodais; atsakymus reikia klasifikuoti pagal jų tarpusavio ryšį.

Norint gauti patikimesnių duomenų, rekomenduojami kryžminiai pokalbiai ta pačia tema su įvairių profesijų ar įvairaus rango, amžiaus, išsilavinimo asmenimis.

Pokalbio metodo privalumai

Pokalbio metodas teikia galimybę:

- 1) atlikti tyrimą be iš anksto parengtos išsamios tyrimo programos;
- 2) gauti ne tik faktinę medžiagą, bet ir išsiaiškinti subjektyvų tiriamojo požiūrį;
- 3) bendrauti su tiriamuoju jam įprasta kalbos maniera ir sąvokomis;
- 4) išsiaiškinti, kaip tiriamasis supranta asmenines problemas, ir gauti labai intymios informacijos;
- 5) ne tik fiksuoti tiriamojo atsakymų turinį, bet ir tiesiogiai stebėti jo reakcijas;
- 6) be ypatingų sąlygų ir lėšų gauti turiningos informacijos;
- 7) pokalbis vienu metu gali būti panaudojamas ir kaip tyrimo metodas, ir kaip poveikio priemonė.

Pokalbio metodo trūkumai:

- 1) yra itin sudėtingas ir reikalauja daug laiko;
- 2) reikalauja aukštos tyrėjo kvalifikacijos (jis turi mokėti užmegzti kontaktą, sugebėti reikšti susidomėjimą, supratimą ar nepritarimą, mokėti improvizuoti, atidžiai klausytis ir t. t.);
- 3) sąlygoja nemažą kiekį gaunamos informacijos, kurios kokybė priklauso nuo tyrėjo pasirengimo, sąžiningumo ir kruopštumo, subjektyvumo;
- 4) rezultatus sunku formalizuoti⁸⁹.

13.4.3. Interviu metodas

Norėdamas pokalbyje būti malonus, prisitaikyk prie pašnekovo charakterio ir proto.

B. Grasijanas

Interviu (angl. – *interview*; vok. – *interview*; rus. – *интервью*) – metodas, taikomas sociologijoje ir socialinėje psichologijoje gauti žodinei informacijai, numatytai tyrimo programoje. Jis panašus į pokalbio metodą, tačiau yra formalesnis ir konkretesnis nei pokalbis (pokalbis yra daug intymesnis).

Interviu, kaip ir pokalbis, yra vienas iš efektyvių kokybinio tyrimo metodų. Reikiamos žodinės informacijos gaunama tiesioginiu kryptingu

⁸⁹ A. Valickas. Asmenybės tyrimas pokalbio metodu: metodiniai nurodymai. – Vilnius: LMKI, 1994. P. 21–31.

interviewu su respondentu. Pokalbio kryptį ir turinį sąlygoja tyrimo problema. Ji sprendžiama apklausiant respondentą. Tai individualus pokalbis, garantuojantis didesnę patikimumą negu anketinis metodas ar kiti apklausos būdai (pvz.: apklausa paštu, laikraščiniai klausimynai ir kt.).

Interviewu *paskirtis* ir *tiksłai* gali būti įvairūs; jis naudojamas:

1) tyrimo pradžioje norint patikslinti tyrimo problemą, hipotezes bei jų formulavimą;

2) platesnių apklausų metodikai parengti;

3) kaip savarankiškas informacijos rinkimo metodas, kai esti ribota arba maža atranka;

4) kaip papildomas metodas išsamesnei informacijai gauti kartu su anketavimu, stebėjimu ir kt. metodais;

5) kontroliniuose tyrimuose kitais metodais gautiems duomenims patikslinti ir jų patikimumui patikrinti.

Interviewu nereikėtų suvokti tik kaip paprasčiausio atsakymo į pateiktus klausimus proceso. Interviewu pasižymi formų ir naudojimo įvairovė. Jis gali būti naudojamas įvairiais tikslais, tiriant viešąją politinę nuomonę, jos vertinimus, psichologinės terapijos tikslais ar rengiant duomenis akademinėi (mokslinei) analizei. Interviewu taip pat gali būti naudojamas matavimo tikslais, individų ar grupių perspektyvai suvokti. Interviewu gali vykti vieną kartą, trumpai susikeičiant informacija žodžiu; kelių minučių trukmės interviewu telefonu. Gali vykti ir daugiau kartų, ilgalaikių seansų metu, kartais trukti iššitas dienas, kaip antai gyvenimo istorijos interviewu.

Tai yra labai geras priartėjimo prie žmonių suvokimo, reikšmių, situacijų apibrėžimo ir realybės konstravimo (aiškinimo) būdas. Tai taip pat yra viena įtaigiausių žmonių tarpusavio supratimo priemonių. Norint suprasti, kaip kiti asmenys aiškina tikrovę, turėtume jų paklausti taip, kad jie galėtų papasakoti savo terminais (žodžiais), o ne tomis tiksliomis kategorijomis, kurias pateikiame mes, leisti respondentams atsiskleisti taip, kad atsiskleistų jų reikšmių esmė.

Interviewu rūšys

1. Klasifikavimas pagal interviewu vedimo būdą ir formą

1.1. Standartizuotas (struktūrizuotas, formalizuotas) interviewu

Struktūrizuoto interviewu dažniausiai „uždari“ klausimai pateikiami griežtai laikantis iš anksto nustatytos jų eilės ir formulavimo. Struktūrizuotų interviewu respondentams iš anksto numatyta seka užduodami klausimai, kurių

numatyti ir atsakymai. Atsakant į „uždarus“ klausimus, yra maža laisvo pasirinkimo galimybė, kurią suteikia „atviri“ klausimai. Jeigu interviu yra labai standartizuotas, tai visi respondentai gauna tuos pačius klausimus, pateikiamus ta pačia seka, standartizuota forma. Laisvumas ir kintamumas šiuo atveju yra minimalūs. Pasirinkęs šį interviu, klausėjas siekia užimti neutralią poziciją, ir individualus elgesys bei maneros yra nukreiptos šiam vaidmeniui atlikti. Šio interviu stimulo–atsakymo pobūdis sąlygoja greičiau racionalius nei emocionalių atsakymus.

Interviu procedūros standartizavimas padeda tyrėjui kontroliuoti apklausos sąlygas ir eiga, gretinti ir palyginti gautus rezultatus. Šiuo atveju standartizuojami ne tik formalizuoto interviu klausėjo klausimai ir respondento atsakymai, o ir klausėjas kaip asmuo (lytis, amžius, išsilavinimas, kvalifikacija), jo elgsena ir net interviu vedimo sąlygos.

Griežtai standartizuojama formalizuoto interviu vedėjo ir respondento sąveikos situacija, todėl tyrėjas gali greitai kvantifikuoti atsakymus jų analizavimui ir reikiamam statistiniam apdorojimui. ⁹⁰Standartizuotas interviu – viena iš labiausiai paplitusių masinių apklausos rūšių .

1.2. Nestruktūrizuotas (laisvasis) interviu

Numatomas tik bendras apklausos planas, o klausimai formuluojami pagal situaciją.

Nestruktūrizuotas interviu, kartais dar vadinamas „giluminiu“, vyksta laisviau, pateikiami „atviri“, dažnai netiesioginiai klausimai arba pateikiama tema, kuria prašoma pasisakyti ir pareikšti savo nuomonę. Klausimų eilė ir jų formulavimą lemia pokalbio eiga, jau išsiaiškinti dalykai. Nestruktūrizuotas interviu kartais dar vadinamas etnografiniu. Jis naudojamas kaip kompleksinio (visuminio) žmonių elgesio supratimo priemonė, be jokių išankstinių skirstymų kategorijomis bei kitų tyrimų erdvės ribojimų. Nestruktūrizuotas interviu yra veiksmingas „įrankis“, plačiai naudojamas socialiniuose tyrimuose ir kitose srityse, yra tinkamas vertingiems duomenims gauti. Sėkmingas giluminis interviu yra labai ilgo ir intymaus (konfidencialaus) *pokalbio pobūdžio*. Tai kelrodis interviu ⁹¹.

Nestandardizuotas interviu yra labai dinamiškas, lankstaus pobūdžio, todėl vedėjas turi būti gerai pasirengęs ir mokėti sumaniai vadovauti.

⁹⁰ Plačiau žr.: М. И. Жадский. Принципы стандартизованного интервью // Социологические исследования. 1985. №. 3.

⁹¹ Plačiau žr.: С. А. Белановский. Свободное интервью как метод социологического исследования // Социология–4. – Москва, 1991. Т. 2.

Nestandardizuotas interviu yra nepakeičiamas metodas ankstyvose žvalgomosiose tyrimo stadijose, kai tyrėjui reikia kuo daugiau sužinoti apie tyrimo objektą. Jis taip pat gali būti sėkmingai panaudojamas rengiant ir tikslinant tyrimo hipotezes, sudarant ir tikrinant anketos bei standartinio interviu klausimų turinį ir galimus atsakymų variantus.

Tačiau nestandardizuoto interviu gauti rezultatai yra daugiau deskriptyvinio (aiškinamojo) pobūdžio, juos sunkiau apibendrinti ir kvantifikuoti. Be to, reikalauja kur kas daugiau laiko negu kitos interviu rūšys.

1.3. Pusiau standartizuotas interviu

Iš anksto numatomi būtini ir galimi klausimai. Pusiau standartizuoto interviu procedūra ir klausimai standartizuojami tik iš dalies. Ši rūšis patogi tuo, kad griežtai neformalizuojamas pašnekesys ir tarp klausėjo su respondentu būna laisvesnė atmosfera⁹².

II. Klasifikavimas pagal tikslinę paskirtį

2.1. Nuomonių, požiūrių, vertinimų interviu skirtas žmonių nuomonei, vertinimams, samprotavimams, jų reakcijoms į tam tikrus reiškinius, socialinės tikrovės įvykius, atskleisti.

2.2. Dokumentinių interviu tikslas yra atkurti tam tikrus praeities faktus, socialinius įvykius, apklausiant šių įvykių liudininčius arba dalyvius.

III. Klasifikavimas pagal apklausiamųjų subjektų tipą

3.1. Atsakingų asmenų (vadovų) interviu. Tokie asmenys pagal savo statusą gali leisti ar neleisti jų vadovaujama kolektyve (įstaigoje, įmonėje) vesti interviu. Be jų leidimo, be suderinimo dažniausiai neįmanoma atlikti jokių tyrimų. Todėl interviu vedėjas turi sudominti ir įtikinti asmenį, kad reikia, kad tikslinga atlikti jo objekte tyrimą, turi paaiškinti, kad yra tam tikri moksliniai, teoriniai ir grynai praktiniai poreikiai.

3.2. Ekspertų interviu – tai asmenys, kurie dėl savo profesinės ir gyvenimo patirties turi didžiausią kompetenciją ir patikimiausią bei pakankamai išsamią informaciją apie tiriamą problemą. Iš jų tyrėjas gali gauti maksimalią ir detalią informaciją apie tiriamą objektą, aptarti ir patikrinti tyrimo hipotezes, įvertinti įvairias tyrimo metodikas, susidaryti tikslesnę tyrimo proceso programą.

---

⁹² Plačiau žr.: *H. B. Веселкова. Методические принципы полупоформализованного интервью // Социология-4. – Москва, 1995. Т. 5/6.*

3.3. *Respondentų tiesiogine šio žodžio prasme*, t. y. tam tikros socialinės grupės atstovų interviu. Su gauta tokio pobūdžio informacija tyrėjas tikrina hipotezes ir sprendžia pagrindinius tyrimo uždavinius, gauna norimus tyrimo rezultatus.

IV. Klasifikavimas pagal procedūrą

4.1. *Paneliniu (kartotiniu) interviu* tiriama tam tikros žmonių grupės požiūrių ir nuomonių evoliucija per tam tikrą laikotarpį. Apklausiami pagal tą patį planą tie patys žmonės. Pvz.: nustatant politikų, partijų ar valstybinių institucijų reitingus, turint tikslą prognozuoti, pvz.: prezidento rinkimus ir kt. Vienas iš trūkumų yra tas, kad per ilgą laikotarpį sunku išlaikyti vienarūšę atranką (dalis asmenų išvyksta, kiti kartotiniuose interviu nedalyvauja, tretį apskritai nenori, atsisako atsakinėti ir pan.). Praktika rodo, kad toks interviu efektyviausias, kai tam tikro skaičiaus asmenų nuomonės pasikeitimas studijuojamas per trumpą laikotarpį.

4.2. *Grupinio interviu* esmė yra ta, kad vienu metu apklausama nedidelė asmenų grupė – šeima, studentų, moksleivių, invalidų ar teisėtvarkos darbuotojų grupė. Interviu yra vedamas kaip pokalbis, diskusija. Diskusijos temos būna numatytos iš anksto.

Pastaruoju metu sociologinių tyrimų praktikoje tampa populiarus *kvazi-interviu „focus grupėse“*. Nagrinėjant numatytą problemą, interviu vedėjas čia būna grupinės diskusijos iniciatorius ir vedėjas. Pagrindinis reikalavimas sudarant „focus grupę“ yra jos vienalytiškumas. Rengiantis diskusijai su tokia grupe, rašomas scenarijus, detaliam konceptualizuojama problema, aptariami pagrindiniai terminai. Paprastai pagrindinių svarstomų klausimų turėtų būti ne daugiau nei 10 ir keletas šalutinių, antrinių klausimų. Tokia diskusija „focus grupėje“ gali trukti kelias valandas⁹³.

4.3. *Intensyvaus (klinikinio) interviu* tikslas yra gauti išsamią informaciją apie tiriamojo motyvus, požiūrius, interesus, nuostatas. Šis interviu reikalauja glaudaus interviu vedėjo kontakto su respondentu, todėl keliami dideli reikalavimai klausėjo kvalifikacijai.

Intensyviu (klinikinio) interviu ne tik gaunama respondento informacija apie jo asmenybės kryptingumą, bet ir teikiama jam psichologinė pagalba.

⁹³ Plačiau žr.: I. Luobikienė. Sociologija: bendrieji pagrindai... P. 147–150; С. А. Белановский. Метод фокус-групп. – Москва: Магистр, 1996; Н. Н. Богомолова, Т. В. Фоломеева. Фокус-группы как метод социально-психологического исследования. Учебное пособие. – Москва: Магистр, 1997.

Taigi interviu atlieka ir psichoterapinio pokalbio vaidmenį, padeda respondentui įsisaugoti savo asmenybės problemas, numatyti jų sprendimo būdus. Jis dažniausiai grindžiamas jau kitais būdais gautais diagnostiniais psichologiniais asmens duomenimis. Šiaurės Amerikoje ši interviu rūšis plėtojama kaip klinikinės sociologijos (*clinical sociology*) priemonė, orientuojantis į praktinę sociologiją, kurios tikslas įsiskverbti į socialinį asmens gyvenimą, ypač vertinant ir sprendžiant jo socialines problemas.

4.4. *Daugkartinio interviu* tikslas yra visapusiškai išstudijuoti respondento asmenį per ilgesnį laikotarpį.

4.5. *Fokusuoto interviu* tikslas yra gauti informaciją apie asmens reakciją į socialinės situacijos stimulus. Prieš interviu respondentas įtraukiamas į tam tikrą situacinę aplinką: klausosi radijo laidos, žiūri televizijos laidą ar filmą, skaito laikraščio ar žurnalo straipsnį, knygą arba dalyvauja paskaitoje, mitinge, demonstracijoje ir kt. Tyrėjas, išnagrinėjęs tokių stimulų poveikį asmeniui, kuria interviu apklausos planą. Vėliau per interviu stengiasi išsiaiškinti, kaip individą paveikė konkreti socialinė situacija, įvykis, ką jis prisimena, ko nepamena, ką išgyveno, kokį įspūdį jam paliko patirtieji dalykai.

Fokusuotas interviu padeda nustatyti svarbią individui informaciją, didžiausią jos poveikį, ryškiausią ir ilgiausiai jo atmintyje paliekamą emocinį pėdsaką.

4.6. *Telefoninis interviu* naudojamas norint greitai surinkti informaciją apie įvykį, išsiaiškinti žmonių nuomonę konkrečiu klausimu. Respondentai parenkami visiškai atsitiktinai, atsiliepe paskambinus atsitiktiniais numeriais.

Šio interviu trūkumas – nėra tiesioginio kontakto su respondentais, be to, interviu negali būti ilgas, respondentas gali bet kada nutraukti pokalbį. Antra vertus, neįmanoma gauti išsamesnės informacijos apie respondentą, apie jo elgesį.

Taigi toks interviu gali nemažai priklausyti nuo vedėjo subjektyvumo, nors gaunama informacija gali būti įdomi ir originali⁹⁴.

Taigi yra nemaža interviu rūšių, dėl to gali kilti keblumų pasirinkti tinkamiausią. Pasirinkimas pirmiausia turi priklausyti nuo tyrimo tikslų, nuo to, kokios informacijos tyrėjui reikia, kokias hipotezes tyrėjas norėtų patikrinti ir kokio patikimumo lygio duomenų norėtų gauti.

⁹⁴ Plačiau žr.: O. A. Воронкова. Взаимоотношения в телефонном интервью: социолог–интервьюер–респондент // Социология–4. – Москва, 1996. Т. 7; O. Исупова. Телефонное интервью: заметки // Социология–4. – Москва, 1996. Т. 7.

Bendrieji interviu organizavimo ir vedimo reikalavimai

Interviu vedimui reikia gerai pasirengti, susipažinti su norimais nagrinėti klausimais, literatūra, parengti interviu organizavimo planą, apmąstyti, kokių duomenų reikėtų gauti, kokius uždavinius reikėtų spręsti, kokias hipotezes ar prielaidas patikrinti. Antra, reikia numatyti, kiek ir kokių respondentų, kada, kiek laiko, kur ir kaip apklausti.

Per visą interviu vedėjas yra pagrindinis asmuo, nuo kurio asmeninių savybių ir išmanymo priklauso tyrimo rezultatai. Todėl interviu vedėjui keliami tam tikri reikalavimai. Jis turi būti:

- sąžiningas ir tiksliai laikytis numatytos instrukcijos;
- komunikabilus (draugingas), greitai užmegzti kontaktą su respondentu, kelti jam pasitikėjimą, įveikti galimą jo išankstinį nusistatymą;
- aukštos kultūros;
- dėmesingas, pastabus per visą interviu;
- kantrus (mokėti iki galo išklausti respondentą, nepertraukti, teisingai jį suprasti);
- aiškiai ir ne per greitai kalbėti, pateikti apklausiamajam visą konkrečios prasmės klausimą.

Taip pat jis turi:

- mokėti klausyti ir suprasti, nes tai, ką išgirs, reikės interpretuoti, be to, interpretuoti ir tai, ką respondentas nutylėjo;
- mokėti patylėti, nes respondentas turi turėti laiko pagalvoti arba nusiraminti; negalima respondento skubinti;
- nebūti griežtas, reiklus, kategoriškas, nes tai atstums, net patį kalbiausią respondentą privers nutilti arba atsakyti neteisingai;
- vengti įtaigos per intonaciją, gestus, manieras ir kitus neverbalinius veiksmus, nes vedėjas tegaus tik jo paties nuomonę atitinkantį atsakymą.

Pavojinga ir respondento įtaiga vedėjui. Šis pavojus atsiranda, kai vedėjas susidaro tam tikrą respondento stereotipą – respondento išorės bruožų, jo socialinės padėties, atliekamo vaidmens, pasisakymo viešosios nuomonės klausimais pagrindu. Interviu vedėjas dėl tokio stereotipo gali įsivaizduoti, kad respondentas nepajėgia savarankiškai atsakyti į keliamus klausimus. Taip pat interviu vedėjas, išgirdęs pirmuosius atsakymus, gali per klaidą žymėti ne tikruosius respondento atsakymus, o susidarytus pagal savo stereotipą.

Interviu užrašyti būtina. Tačiau galima naudoti sutrumpinimus, stenografiją arba technines priemones (diktofona, magnetofona). Tik reikia turėti galvoje, kad kiekvienas respondento atsakymų fiksavimas jį gali

blaškyti. Geriau, kai fiksuoja (užrašo) trečias asmuo – protokoluotojas. Tiksliai užrašyti respondento atsakymus būtina todėl, kad vėliau teks daryti ne tik kokybinius, bet ir kiekybinius apibendrinimus, kontent–analizę ar kitomis formalizuotomis procedūromis, pasitelkiant statistinius metodus.

Interviu dažniausiai naudojamas prieš sudarant masinės apklausos anketą, siekiant patikslinti ir išsiaiškinti tiriamosios srities apimtį, turinį, formalizuoti anketos klausimus ir atsakymus, taip pat anketavimo būdu gautiems duomenims patikslinti, jiems interpretuoti. Tačiau, kaip jau minėta, interviu gali būti taikomas ir kaip savarankiškas metodas nedidelės apimties tyrimui, o pasitelkus pagalbininkų bei juos parengus, gali tikti ir didesniai tyrimui.

Interviu privalumai:

1) interviu tyrėjas turi galimybę aiškinti respondentui vieno ar kito klausimo ar atsakymo varianto prasmę;

2) interviu itin nebūdingi „Nežinau“, „Neturiu nuomonės“ pobūdžio atsakymai;

3) interviu vedėjas turi galimybę fiksuoti ne tik verbalinius atsakymus, o ir emocines reakcijas, atsižvelgti į apklausiamąjo intelekto ir kultūros lygį, požiūrį į apklausos temą, atsakymo intonaciją ir kt.;

4) interviu atsakymai nebūna neteisingi nei pakeisti;

5) atsakymus galima gauti išsamius, ypač į atvirus klausimus, galima pateikti ir papildomų klausimų.

Interviu trūkumai:

1) vedėjas gali netinkamai paveikti respondentą;

2) duomenų interpretaciją gali veikti subjektyvios tyrėjo nuostatos, nes gauti duomenys yra situacinio pobūdžio;

3) sunku pakartotinai gauti identiškus tyrimo rezultatus;

4) reikia aukštos⁹⁵ interviu vedėjo profesinės ir tyrimų metodikos įvaldymo kvalifikacijos ;

5) sunku nustatyti gautų⁹⁶ duomenų patikimumo lygį ir atskleisti interviu vedėjo padarytas klaidas .

⁹⁵ Plačiau žr.: С. Р. Хайкин, Э. П. Павлов. Как помочь интервьюеру. Из опыта методических исследований // Социологические исследования, 1991. No. 4.

⁹⁶ Plačiau žr.: В. А. Макаров. Ошибки интервьюера // Социологические исследования, 1989. N. 3.

13.4.4. Biografinis metodas

Biografija – vienatinė istorija.

T. Karlaitis

Biografinis metodas dažnai yra sutapatinamas su „asmens dokumentų“, „gyvenimo istorijos“ analize – angl. – *method, approach/biographic(al) (method, life history/personal documents)*; vok. – *methoden, biographische*; rus. – *метод биографический (метод личных документов)*.

Plačiaja prasme biografinis metodas suprantamas kaip asmenybės ar socialinės grupės gyvenimo kelio, diagnostikos, korekcijos ir projektavimo tyrimo būdų kompleksas. Šiuolaikiniai biografiniai metodai yra grindžiami asmenybės studijavimu jos istorijos ir individualios būties raidos perspektyvų bei reikšmingų tarpusavio santykių su kitais asmenimis kontekste. Jie nukreipti į gyvenimo programų ir asmenybės raidos scenarijų rekonstrukciją dalykinėje, šeimos, dvasinio gyvenimo, gamtinėje ir socialinėje aplinkoje. Naudojamos autobiografinės metodikos (klausimynai, interviu, testai, spontaninės ir išprovokuotos autobiografijos), liudytojų informacija (artimų žmonių apklausa, pažįstamų prisiminimai), asmenybės veiklos produktų nagrinėjimas (dienoraščių ir laiškų kontent–analizė, gyvenimo produktyvumo kreivių ir diagramų sudarymas ir kt.).

Taigi biografinio metodo paskirtis yra išsamiai pažinti individualybės gyvenimo istoriją ir sąlygas, kuriose ji formavosi. Šiuo metodu gauti rezultatai ypač svarbūs socialiniam darbuotojui, socialiniam pedagogui ir kitų profesijų atstovams, dirbantiems socialinį darbą.

Biografinio metodo turinys mokslo istorijos eigoje keitėsi. XIX a. istoriografijoje biografinį metodą taikę autoriai bandė istorinį procesą grįsti atskirų „įžymių asmenybių“ veikla, o jų motyvacija buvo aiškinama jų biografijų faktais. Tai buvo pati primityviausia asmenybės gyvenimo istorinio tyrimo rūšis. XX a. pradžios sociologijoje (U. Tomas (Thomas), F. Znanekis (Znaniecki) ir kiti) biografinis metodas buvo vadinamas asmeninių dokumentų (susirašinėjimo, laiškų, dienoraščių, autobiografijų) studijavimu, siekiant išaiškinti subjektyvią socialinių procesų reikšmę ir prasmę, atsispindinčią šiuose dokumentuose. Floriano Znanekio konstruktyvus darbas „Lenkų valstietis Europoje ir Amerikoje“ (1918–1920 m.) davė pradžią šiam „gyvenimo istorijos metodui“.

Psichologijoje (austrų psichologė Šarlotė Biūler (Buhler) biografinis metodas praktiškai tapo dienoraštiniu: dienoraščių ir autobiografijų nagrinėjimas kaip pagrindinis asmenybės gyvenimo kelio ir jos savimones supratimo ir rekonstrukcijos šaltinis. Psichiatrijoje gyvenimo kelio nagrinėjimu atsklei-

džiamos ligos ištakos, pirmapradė „psichinė trauma“.

Labiausiai biografinis metodas paplito kultūros istorijoje ir buvo glaudžiai susijęs su hermeneutika. Vokiečių filosofas V. Diltėjus (Wilhelm Dilthey) jį laikė aukščiausia humanitarinių tyrimų forma.

Tačiau biografiniai duomenys, plačiai traktuojami ir subjektyviai aiškinami, varžė biografinio metodo pažintines galimybes, neleido tyrėjui peržengti jo nagrinėjamo personažo savimonės ribų. Daugybė biografijų, parašytų psichoanalizės požiūriu, priešingai, skiriasi įtarumo prezumpcija, polinkiu biografiją tapatinti su patologijos aprašymu, o individualybę – su tų pačių nesveikų kompleksų įvairių įveikimo ir išgyvendinimo būdų realizavimu.

Dabar biografinis metodas paprastai taikomas tiriant asmenybės nuostatas, motyvus, jos socialinę bei psichologinę struktūrą. Taip pat šiuo metodu remiantis analizuojami aktualūs ir numatomi ateities įvykiai (ateities autobiografija, valdoma fantazija, gyvenimo grafikai ir kt.), taip pat individo bendravimo objektų tyrimai.

Taigi biografinis metodas retrospektyviniu būdu leidžia tirti individo subjektyvias ne tik asmeninio, bet ir visuomeninio gyvenimo puses. Jis fiksuoja žmogaus asmeninį požiūrį į socialinius procesus, socialines–psichologines situacijas, kuriose jis dalyvavo (tiesiogiai ar tarpišcai). Šiuo metu yra gaunama ne tik individuali, bet ir „socialinė individo biografija“.

Tačiau, taikant šį metodą, reikia kreipti dėmesį į du momentus: pirma, į „distancijos efektą“ (arba šio metodo taikymo tarpdisciplinines tradicijas); antra, į gaunamos iš individo būtinos informacijos analizės objektyvumą, nes gautos iš jos subjektyvios prasmės ne visada atitinka objektyvią tikrovę. Ypač svarbu, nagrinėjant individo biografiją, atsižvelgti į jo šeimos istoriją ir jos įtaką žmogaus tapsmui bei jo socialiniam funkcionavimui. Šeima kaip vienas iš socializacijos institutų turi turtingą gyvenimiškų resursų spektrą, kuris ir lemia žmogaus gyvenseną ir veiklą. „Šeimos istorijos“ metodas leidžia išskirti konkrečius socializacijos proceso transliacijos mechanizmus (stilių, lygį, elgesio modelių, vertybines orientacijas, gyvenimiškas pozicijas ir kt.), detaliau juos analizuoti.

Biografiniu metodu gautos medžiagos patikimumą didina naudojami kontent–analizės, statistinės analizės būdai. Taigi subjektyvūs elementai tampa socialinių procesų objektyviais rodikliais⁹⁷.

⁹⁷ Plačiau žr.: *Л. С. Саблина*. Автобиография как метод изучения личности преступника // Психологическое изучение личности преступника. Сборник научных трудов. – Москва: ВИПИП и РМПП, 1976; *В. Семенова, Э. Мишеркина*. Биографический метод в социологии: история, методология и практика. – Москва: ИС РАН, 1994; *В. Семенова, Э. Фотеева*. Судьбы людей. Россия XX век. Биография семей как объект социологического исследования. – Москва: ИС РАН, 1996; *В. Голофаст*. Три слоя биографического повествования // биографический метод в изучении постсоциалистических обществ. – Санкт–Петербург, 1997.

Biografinio metodo privalumai:

- 1) šis metodas sudaro galimybę tirti asmenybės vidaus pasaulį istorinėje jos raidos situacijoje;
- 2) šiuo metodu gauti tyrimo rezultatai leidžia aprašyti tipinę gyvenimo kelio struktūrą ir visos kartos kolektyvinės biografijos ypatumus;
- 3) asmeninių dokumentų nagrinėjimu galima rekonstruoti individo gyvenimo pasaulį individualių ir socialinių tipinių savybių vienovėje;
- 4) kompleksiskai tiriant asmenybės ir visuomenės raidą, atsiveria naujų perspektyvų bendradarbiauti sociologams, psichologams ir istorikams;
- 5) biografinis metodas yra svarbus instrumentas tiriant visuomenės papročių, dorovės, viešosios nuomonės kaitą ir raidą, ypač visuomenės socialinių lūžių procese.

Biografinio metodo trūkumai:

- 1) reprezentatyvumo nepakankamumas;
- 2) subjektyvus tiriamų asmenų autobiografinių duomenų vertinimas;
- 3) išankstinės nuostatos, prietarai, emociniai išgyvenimai gali iškreipti objektyvius duomenis;
- 4) subjektyvus tyrėjų gautų duomenų interpretavimas.

13.4.5. Anketinis metodas

Teisingai pateiktas klausimas liudija apie dalyko išmanymą.

F. Beikonas

Anketa (iš pranc. *enquête* – tyrimas; angl. – *questionnaire*; vok. – *Fragebogen*; rus. – *анкета, опросный лист*) – klausimų lapas tam tikroms žinioms surinkti. Jį pagal nurodytas taisykles užpildo klausiamasis.

Tai vienas populiariausių sociologinio tyrimo metodų. Tiriamas lengvumas vilioja dažnai jį taikyti praktikoje. Pateikus keletą klausimų, greitai galima gauti daugybę informacijos. Tačiau svarbu, kad gauti duomenys būtų patikimi.

Pirmiausia reikia pateikti tikroviškus klausimus. Jei klausimas neatitinka tikrovės, neturi aiškios hipotetinės prasmės, atsakymas gali būti ne tik nepatikimas, o netgi ir iškraipantis tikrovę ir tiriamojo reiškinio esmę.

Taigi moksliskai nepagrįstos anketos gali būti žalingos. Be to, vien tik anketų duomenys ne visada gali visapusiai ir iš esmės atskleisti tiriamąjį reiškinį.

Dėl to anketinio tyrimo metodas dažnai yra kritikuojamas, kartais juo nepasitikima. Jis dažnai traktuojamas kaip subjektyvus metodas, ne visiškai patikimas, primityvus. Tačiau iš tikrųjų turėtų būti kritikuojamas ne pats metodas, o netinkamas pasirengimas jį taikyti ir netinkamas taikymas, neužtikrinimas būtinų anketavimo sąlygų, kuriomis jis gali būti patikimas ir objektyvus.

Norint giliau suprasti anketinį metodą, žinoti jo privalumus ir trūkumus, nepakanka analizuoti tik jį patį, reikia nagrinėti jo taikymo ir tikrinimo būdus, sąlygas ir aplinkybes, lemiančias jo patikimumą ir objektyvumą.

Šis metodas yra sudėtingas, reikalauja profesionalaus pasirengimo, nagrinėjamos problemos išmanymo, kruopštaus⁹⁸ nuoseklaus darbo ir ne mažiau, o netgi daugiau negu kiti metodai, laiko .

Anketų rūšys

Anketos gali būti įvairios. **Oficiali** anketa – atsakęs į klausimus asmuo parašo savo pavardę ir pateikia kitų duomenų. **Anoniminė** (bevardė) anketa – atsakęs asmuo lieka nežinomas (atsakymai žymimi tik pliusu ar minusu, pabraukiamas atsakymas arba kaip nors kitaip žymima nieko nerašant).

Pagal atsakymų formą anketos gali būti **uždaros ir atviros**. *Uždaroje* yra parašyti klausimai ir atsakymai. Atsakančiajam reikia tik pasirinkti vieną jų, pvz.: „Taip“, „Ne“, „Nežinau“, ir pabraukti. Atsakymai gali būti ir išsamesni. Pvz.: tiriant požiūrį į ką nors, gali būti tokie atsakymai: „Visiškai sutinku“; „Ne visiškai sutinku“; „Esu neutralus“; „Nepritariu“; „Absoliučiai nepritariu“; „Nežinau“. Čia atsispindi nuomonės lygis. Tas lygis gali būti kokybinis, reiškiantis tam tikrą, pvz.: darbuotojų, klasifikaciją.

Tokie atsakymai yra vertingesni, nes jie nėra tokie subjektyvūs, orientuoja atsakantįjį į daugumos priimtinius variantus, padeda išryškinti klausimo esmę. Antra vertus, tokius atsakymus lengviau išreikšti kiekybiniais matais. Uždari klausimai leidžia tiksliau interpretuoti atsakymus. Atsakymų siaurumas sudaro daugiau galimybių juos klasifikuoti, sudaryti skales, lyginti gautus duomenis su kitais tyrimo metodais gautais rezultatais, geriau išsiaiškinti atsakymų turinį, jų intensyvumą.

Sudarant uždarą anketa, reikia laikytis tokių reikalavimų:

1) maksimaliai numatyti visus galimus atsakymų variantus, nes uždari

⁹⁸ Plačiau žr.: *M. И. Зайцева*. Анкета как инструмент конкретно–социологического исследования. – Москва, 1970; *В. А. Ядов*. Стратегия социологического исследования (описание, объяснение, понимание социальной реальности). – Москва: Добросвет, 2000. С. 228–295.

anketos klausimai neatliks savo funkcijos; todėl kai kada taikomas *pusiau uždaras variantas*, paliekant tuščią eilutę (ar kelias eilutes) respondento nuomonei įrašyti;

2) nerekomenduojama į vieną atsakymą įtraukti kelių idėjų, pvz.: „Darbas įdomus ir gerai apmokamas“, „Darbas gerai apmokamas, bet neįdomus“, „Darbas įdomus, bet atlyginimas nedidelis“. Geriau sudaryti intensyvumo skalę, pvz.: „Mane atlyginimas visiškai tenkina“, „Tenkina“, „Netenkina“, „Visiškai netenkina“, „Man tai neturi didesnės reikšmės“, ir atskirai atsakymus apie darbo įdomumą;

3) visi galimi atsakymų variantai turi būti išspausdinti viename lape, kad respondentas galėtų iš karto juos matyti;

4) jeigu apie tą patį dalyką klausimu numatomi teigiami ir neigiami atsakymai, šiuos variantus reikia spausdinti paraleliai, o ne stulpeliu (teigiamus, o paskui neigiamus);

5) neteikti per daug atsakymų, nes respondentas pavargsta juos nagrinėdamas ir tampa mažiau dėmesingas.

Tačiau šios anketos turi ir trūkumų. Juk čia yra siūlomas atsakymas. Respondentas gali atsakyti pirmai minčiai kilus, o ne gerai apmąstęs savo poziciją.

Atviroje anketoje atsakymų nėra arba jie tik orientaciniai, atsakančysis paprastai rašo savo atsakymą. Tai vadinamoji „vėduoklinio tipo“ anketa. Ji geresnė, nes tiriamasis gali reikšti savo nuomonę nevaržomas. Tačiau atsakymai dažnai būna subjektyvesni, įvairesni ir juos sunkiau apibendrinti. Be to, respondentas gali neteisingai suprasti klausimą, jam reikės aiškinti, o tai jau gali jį paveikti.

Atviri klausimai anketose geri, kai tyrimais norima išsiaiškinti preliminarią respondentų nuomonę, ieškant visų galimų atsakymų uždarei anketai sudaryti. Manoma, kad laisvas atsakymas leidžia išsiaiškinti nuomonių, vertinimų, nuotaikų dominantes: žmonės išsako tai, kas juos labiausiai jaudina, pažymi tai, kas dominuoja jų sąmonėje⁹⁹.

Zondinė arba *ekspres apklausa* taikoma tiriant viešąją nuomonę. Pateikiami 3–5 pagrindiniai klausimai, taip pat demografinio pobūdžio klausimai. Tokios anketos dažniausiai naudojamos referendumuose.

⁹⁹ Plačiau žr.: O. M. Маслова. Познавательные возможности открытых и закрытых вопросов // Социологические исследования, 1984. N 2; Г. Шуман, С. Прессер. Открытый и закрытый вопрос // Социологические исследования, 1982. N 3; H. Shuman, S. Presser. Questions and Answers in Attitude surveys experiments on questions forms and context. – New York: Harper, 1981.

*Anketos paštu*¹⁰⁰ yra išsiuntinėjamos su išankstiniu apmokėjimu (vokas su atgaliniu adresu). Panašios yra *laikraštinės* anketos aktualiems klausimams išsiaiškinti. Tačiau gauti ir vienus, ir kitus atsakymus problemiška, kadangi neįmanoma numatyti, kiek tyrėjas jų galės gauti.

Pagal klausimų turinį anketos gali būti nukreiptos į respondentų *vertybinę orientaciją, nuomonę apie ką nors, įvykių vertinimą* ir kt.

Anketos rengimas

Anketa sudaroma remiantis teoriniu klausimo žinojimu, tiriamojo darbo patirtimi, kitais metodais (stebėjimo, pokalbio, interviu ir kt.) sukaupta medžiaga.

Rengiant anketą, reikia laikytis šių reikalavimų:

1) klausimai ir atsakymai turi būti gerai visiems suprantami, parašyti taisyklinga kalba;

2) klausimai neturi būti per daug abstraktūs ir per daug tiesmukiški, primityvūs;

3) klausimai ir atsakymai neturi ižeisti respondento;

4) atsakymai turi atspindėti realią tikrovę, tiriamos problemos turinį;

5) atsakymai turi būti išsamūs, aprėpti visus galimus variantus; kiekvienas respondentas turi rasti tarp jų priimtina jam atsakymą;

6) neturi būti vienašalių klausimų, kurie galėtų sukelti nereikalingą išankstinį nusistatymą;

7) klausiamojo neturi varginti anketos klausimų skaičius, klausimai neturi būti monotoniški;

8) reikia numatyti respondento kompetenciją atsakyti į klausimus, rinktis iš pateiktų atsakymų;

9) neteikti klausimų, kurie skatintų respondentą „pataikauti“ anketuotojui, arba atsakyti pagal susidariusius viešosios nuomonės standartus;

10) anketa turi turėti pažintinę reikšmę, turi dominti respondentą, žadinti jo norą atsakyti į visus klausimus, skatinti analizuoti ir objektyviai vertinti save ir aplinkinius, reiškinius ir įvykius.

Anketos klausimai gali būti įvairaus pobūdžio: tiesioginiai ir netiesioginiai, asmeniniai ir beasmeniniai, pagrindiniai ir kontroliniai.

Tyrėjas, siekdamas savo tikslų, anketoje gali pageidauti:

¹⁰⁰ Plačiau žr.: Ю. И. Яковенко, В. И. Паниото. Почтовый опрос в социологическом исследовании. – Киев: Наукова думка, 1988.

– nurodyti faktus, veiksmus, įvykius, taip pat, net ir anoniminėse anketose, lytį, amžių, profesiją, gyvenamąją vietą (miestas, kaimas), išsilavinimą ir kt.;

- atsakančiojo nuomonės, požiūrio, jo dominuojančių vertybių ir kt.;
- vertinti aplinką, sąlygas, įvykius, kitų požiūrius;
- vertinti save, savo interesus, poreikius, motyvus, išgyvenimus.

Anketos patikrinimas (aprobacija)¹⁰¹ ir jos patikimumas

Kad ir kaip gerai būtų sudaryta anketa, ją reikia praktiškai patikrinti. Tikrinamas turinys, klausimų ir atsakymų formulavimo teisingumas ir suprantamumas, klausimų išdėstymo nuoseklumas, anketoje pateiktų atsakymų išsamumas.

Anketos patikimumą, jos objektyvumą¹⁰² reikia aptarti su tyrimų vadovu, konsultantu, savo grupės nariais, su numatomais tirti respondентаis. Parengus anketą, iš pradžių anketinę apklausą reikia atlikti su nedidele respondentų (25–30 žmonių) grupe, t. y. aprobuoti ją, išnagrinėti jos privalumus ir trūkumus. Jei yra galimybė, reikia aptarti su apklaustaisiais, ko jie nesuprato, su kokiais sunkumais susidūrė pildydami anketą, kaip jie ją vertina.

Sociologijoje šis metodinio tyrimo bandymas plačiau aiškinamas ir vadinamas *pilotažiniu tyrimu*. Jo tikslas – įvertinti taikomo instrumentarijus organizavimo procedūrų ir metodo kokybę. Pagrindinė jo funkcija yra nustatyti konkrečios metodikos validumą¹⁰³. Per pilotažinį tyrimą parengiamas optimalus tyrimo metodikos variantas. Išsiaiškinamos padarytos klaidos, informacijos iškraipymo mastas, psichologiniai barjerai, aplinkybės ir kiti sunkumai atliekant tyrimą.

Pilotažinis tyrimas yra būtina tiriamojo proceso sudėtinė dalis taikant net ir „gerai aprobuotą“ metodiką – pirma, kadangi aprobaciją atliko kiti respondentai, antra, pasikeitė laikas: bendra situacija, nagrinėjamo proceso sąlygos, reiškiniai, normos, psichologinė objekto būseną ir t. t. Todėl pilotažinis tyrimas gali būti taikomas, kol nebus pasiekta optimalaus metodikos varianto, kol jis netaps visiškai patikimas.

Dar vienas anketos aprobavimo būdas yra jos *stabilumo nustatymas*. Anketa laikoma stabilia, jeigu per tam tikrą laikotarpį (du, tris mėnesius) iš tos pačios grupės yra gaunami tokie pat arba artimi rezultatai.

¹⁰¹ Aprobacija – pritarimas, sutikimas, patvirtinimas.

¹⁰² Anketos objektyvumas – teisingas socialinės tikrovės atspindys.

¹⁰³ Validumas – pagrindinė kokybės matavimo charakteristika. Jis atspindi nagrinėjamų požymių atitikimą matavimo priemonės.

Anketos aprobacija padeda tyrėjui parengti gerą, objektyvų klausimyną. Geriausia tokią aprobaciją atlikti su patyrusių respondentų grupe, kuri yra planuojamos tirti grupės mikromodelis. Taip pat anketoje būtina numatyti, kas bus tikrinama, t. y. parengti klausimų apie anketos klausimus – „interview apie anketą“. Tai uždarų atsakymų konstravimas ir jų išsamumas atsakant į klausimą, klausimų formulavimo variantų galimybės, įvadinių variantų tikslingumas. Be to, aprobacijos metu stebima respondentų reakcija į klausimus, užrašomi ir analizuojami respondentų komentarai, kuriais kartais palydimas klausimas ar atsakymas, atsižvelgiama į apklausos sąlygas ir galimus trikdžius adekvatiems atsakymams gauti.

Aprobuojant anketą, galima pabandyti išsiaiškinti tokius dalykus:

1. Ar anketos klausimai atitinka apklausiamųjų kalbos lygį, ar parengtos anketos kalba daliai respondentų nėra per daug sudėtinga, o kitai daliai – per daug primityvi?

2. Ar visi klausimai ir atsakymų variantai yra suprantami?

3. Ar klausimai ne per daug abstraktūs, ne per daug tiesmukiški?

4. Ar respondentams aiškus etapiškas atsakymų sudėtingėjimas?

5. Ar atsakymų loginė struktūra atitinka klausimų struktūrą? Kiek respondentams yra žinomų ir kiek nežinomų ar nepriimtinių atsakymų?

6. Ar teisingai suprantamas iškeltas klausimas, ar negalima jo suprasti kitaip?

7. Ar numatyti atsakymai, jeigu vengiama tiesiogiai atsakyti į klausimą arba visai nenorima atsakyti (nežinant, neturint nuomonės ir kt.)?

8. Ar gerai paaiškinti alternatyvūs atsakymai, ar leidžiama rinktis vieną ar kelis atsakymus, ar yra laisvo atsakymo galimybė?

9. Ar atsakymai nėra kiek nesidubliuoja, t. y. ar nėra panašūs, adekvatūs?

10. Ar subalansuotos teigiamų ir neigiamų atsakymų skalės? Ar išryškinta vidurinioji pozicija?

11. Ar išskirti teminiai klausimų blokai respondento psichologiniam komfortui sudaryti, taip pat galimų į klausimą atsakymų išsamumui?

12. Ar respondentai yra kompetentingi atsakyti į klausimus, ar nereikia „filtrų“ kompetencijai patikrinti?

13. Ar nėra pavojaus nuvarginti respondentą? Kaip to išvengti, kaip sumažinti monotoniją?

14. Ar pakanka respondentų atminties atsakyti į klausimus apie buvusius įvykius?

15. Ar nėra pavojaus gauti „pataikajamuosius“ arba stereotipinius atsakymus?

16. Ar ne per daug atsakymų variantų, ar galės respondentai suvokti daugybės atsakymų esmę? Kaip jų mažinti arba kaip juos suskaidyti į blokus?

17. Ar tikrai nekils respondentų nepasitikėjimas ir neigiamos emocijos?

18. Ar nepažeidžiamas respondentų orumas, nesibraunama į intymų gyvenimą?

19. Kuriuos atsakymus galima suprasti tiesiogiai, kuriuos netiesiogiai; kaip kontroliuoti atsakymus ir jų interpretaciją?

20. Ar teisingai grafiškai išdėstyti klausimai ir atsakymai, ar aiškiau šriftu išskirti klausimai ir instrukcija dėl atsakymų?

21. Kuriuos anketos turinio klausimus reikėtų ypač aptarti ją aprobuojant, ar įmanoma suformuluoti alternatyvų?¹⁰⁴

Apibendrinta sociologų patirtis rodo,¹⁰⁵ kad per aprobaciją paprastai išryškėja tipišku sudarytos anketos trūkumų:

– atsakymų nelogiškumas ir reikalingų atsakymų stoka, komentarų atviriems klausimams trūkumas: tyrėjas neatsižvelgė į respondentų skirtumus, kultūros bei kompetencijos ir išsilavinimo lygį;

– atsakymai kategoriški – „arba visada, arba niekada“, atsakymai nenuoseklūs, nevienodo turinio atsakymų skaidymas į pateiktą klausimą; vienas variantas apima ir kitus;

– didelis atsakymų „nežinau“, „negaliu pasakyti“, „nesuprantu“ procentas rodo, kad:

a) klausimai ir atsakymai į juos yra migloti, ne visiškai suprantami;

b) per daug sudėtingi, neatitinka respondentų patirties ir žinių;

c) atsakymai suskaidyti į aiškesnes sudedamąsias dalis;

d) atsakymų prasmės vienetai nesuprantami arba neįprasti;

– daugybė papildomų komentarų ir pastabų klausimams, kurie nenumatyti: uždarais atsakymais nepakankamai atskleista tai, kas pateikta klausimu;

– esminiai pokyčiai atsakymų turinio kontroliniuose klausimuose;

– itin daug respondentų (daugiau nei 5 proc.) vengia atsakyti į anketoje pateiktus klausimus. Vadinas, klausimai netaktiški arba pati apklausos situacija netinkama: respondentas verčiamas atsitraukti nuo savo reikalų, skuba, jaudinasi dėl kokių nors įvykių, patalpoje triukšminga, trukdo pašaliniai ir t. t.

¹⁰⁴ Plačiau žr.: *Методы сбора информации в социологических исследованиях*. Отв. ред. В. Г. Андреевков, О. М. Маслова. – Москва: Наука, 1990.

¹⁰⁵ *W. Good, P. Hatt. Methods in social research*. – New York: Willey, 1952.

Anketos klausimų konstravimo metodiniai reikalavimai

Anketos kokybė, objektyvumas bei teisingas tikrovės atspindys labai priklauso nuo teisingo klausimų pateikimo. Klausimų turinys, jų formulavimas, eiliškumas ir tarpusavio ryšys anketoje turi atitikti, anot I. Luobikienės, minimalius reikalavimus:

1) turi būti išlaikytas būtinumo ir pakankamumo, užtikrinant empirinį hipotezių tikrinimą ir tyrimo programoje iškeltų uždavinių sprendimą, konsensusą; anketoje neturi būti nereikalingų klausimų, nes į kiekvieną iš jų žiūrima kaip į specifinį matavimo instrumentą būtinai (ieškomai) informacijai gauti;

2) konstruojant anketą, būtina atsižvelgti į socialines psichologines respondentų ypatybes kaip į informacijos šaltinį; anketos autorius (sudarytojas) turi atsižvelgti į respondentų informuotumą apie tiriamąjį dalyką, jų kultūros ypatumus (bendravimo tradicijas, kalbos specifiką, savo garbės suvokimą) ir kt.; su tuo susiję tokie apklausos rezultatų kokybės faktoriai kaip respondentų nuoširdumas ir atsakymų patikimumas, jų nuostata bendrauti su anketuotoju arba interviu vedėju.

Klausimus reikia formuluoti taip, kad jų esmę suvoktų respondentai, nes neretai pažintinis klausimų uždavinys prasilenkia su prasminiu jo formulavimu anketoje. Tai ypač svarbu, kadangi įvairiaprasmiai empiriniai duomenys gali būti skirtingai interpretuojami priklausomai nuo situacijos ir skirtingo jiems keliamų uždavinių suvokimo¹⁰⁶.

K. Kardelis rekomenduoja klausimus rengti taip¹⁰⁷:

Klausimų rengimo rekomendacijos

Dėl klausimų turinio:

- ar reikalingas klausimas? Kuo jis naudingas?
- ar reikalingi keli klausimai, ar tik vienas?
- ar klausimas turi būti konkretus, susijęs su respondento patirtimi?
- ar respondentas turi reikiamos informacijos atsakyti į klausimą?
- ar klausimas pataiko į tikslą, ar nereikės papildomų klausimų?
- ar gausime tą informaciją, kurios tikimės?

Dėl klausimų formulavimo:

- ar nebus klausimas neteisingai suprastas?
- ar dėl netinkamo formulavimo arba emocinės klausimo manieros atsakymas nebus primestas?

¹⁰⁶ I. Luobikienė. Sociologija ... P. 156.

¹⁰⁷ K. Kardelis. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. – Kaunas, 1997. P. 125.

– ar beasmenis klausimas bus rezultatyvesnis?

Dėl klausimų vietos klausimyne:

– ar ankstesnis klausimas neturės įtakos tolesnio klausimo atsakymui?

– ar gera klausimų seka psichologiniu požiūriu? Neįdomius respondentui biografinius duomenis geriau pateikti anketos pabaigoje; intymesnius klausimus taip pat reikėtų nukelti į pabaigą, o į seriją vienodų klausimų įterpti kitokių;

– ar klausimas pateiktas per anksti, ar per vėlai (dėmesio bei intereso klausimui požiūriu)?

Klausimai turėtų eiti nuo paprastesnių prie sudėtingesnių.

Apklauso lapas turi atitikti šiuos reikalavimus:

– būti anketinės išvaizdos;

– klausimų ir atsakymų variantai turi būti skirtingo šrifto;

– atsakymų variantai turi būti viename puslapyje;

– turi tikti statistiniam apdorojimui.

Sudarant anketą, būtina atsižvelgti į klausimų tinkamumą. Pirmiausia išskyla būtinybę apsvarstyti, ką tam tikru klausimu jūs galite sužinoti apie savo tyrimo objektą.

Anketinių klausimų tipai. Priklausomai nuo klausimų pateikimo tikslo, jie klasifikuojami pagal *turinį ir funkcijas*.

Pagal turinį klausimai pateikiami apie žinias, elgesį, nuomones, nuostatas, motyvus, o priklausomai nuo tiriamųjų kintamųjų specifikos, – apie darbą, laisvalaikį, politiką, šeimą, sportą ir kt.

Funkciniai klausimai padeda spręsti problemas, susijusias su apklausos proceso valdymu, jos psichologine atmosfera, kita apklausa. Funkcinių klausimų pavyzdžiai – klausimai–filtrai, kontroliniai klausimai, kontaktiniai klausimai.

Klausimai–filtrai reikalingi, kai ieškoma informacija gali būti gauta ne iš visos tyrimo aibės, o iš tam tikros jos dalies respondentų. Norint informacijos nešėjus išskirti į atskirą kategoriją, užduodamas klausimas–filtras.

Kontrolinių klausimų tikslas – išsiaiškinti respondentų atsakymų pastovumą arba neprieštaringumą, pateikiant keletą papildomų klausimų. Atsakymų į šiuos klausimus visuma vertinama kaip nuomonių raiškos neprieštaringumo kontrolė.

Kontaktiniai klausimai padeda užmegzti ryšį su respondentu siekiant teigiamos jo motyvacijos apklausos atžvilgiu ir pan. Šie klausimai nebūtinai turi sietis su tiriamą problema, tačiau leidžia respondentui išreikšti

savo nuomonę aktualia tema, parodyti savo informuotumą ir kompetenciją. Pvz.: dėl anketos turinio, temos aktualumo ir kt.

Tiesioginiai ir *netiesioginiai* klausimai anketoje naudojami priklausomai nuo respondento santykio su ieškoma informacija: jeigu reikalingi duomenys psichologiškai neutralūs arba teigiami respondento atžvilgiu, tiesioginiai klausimai gali suteikti patikimos informacijos. Priešingai, kai klausimai reikalauja kritiško respondento požiūrio į save, jei iš jo tikimasi kritinio aplinkos vertinimo, galimi atsakymai nebus pakankamai patikimi.

Anketos struktūrą santykinai galima suskirstyti į 3 dalis: *įžanginę*, *pagrindinę* ir *baigiamąją*. Anketavimo pradžioje pateikiamas įžanginis žodis, kuriuo paaiškinama: tyrimo tikslai, uždaviniai, respondentų atrankos principai, anketos pildymo technika, rezultatų panaudojimo galimybės, turinio atlikėjai, akcentuojama tyrimo anonimiškumas¹⁰⁸ (kurie biografiniai duomenys reikalingi, priklauso nuo tyrimo specifinio tikslo; išsamūs biografiniai duomenys pažeidžia anketų anonimiškumą).

Pabaigoje svarbu padėkoti¹⁰⁹.

7 taisyklės, kaip nereikia formuluoti klausimų

1. *Daugybiniai klausimai*. Negalima klausyti iš karto apie kelis dalykus. Pvz.: „Ar Jūs rūkote bei geriate alkoholinius gėrimus?“ Dalis respondentų į tokius klausimus negalės atsakyti vienareikšmiai, nes dėl vieno dalyko galimas teigiamas atsakymas, dėl kito – neigiamas. Vėliau tokių atsakymų neįmanoma interpretuoti.

2. *Tendencingi klausimai*. Klausimo formulavimas turi didelę įtaką atsakymui, ypač jeigu formulavime jaučiamas emocinis krūvis. Netinkamas klausimo pavyzdys: „Ar Jūs pritariate, kad negimę vaikai būtų žudomi abortu?“

3. *Sudėtingi klausimai*. Klausimai neturi būti orientuoti į labiau išprususius žmones. Į nesuprantamą klausimą arba nebus atsakymo, arba tas atsakymas bus atsitiktinis. Sudėtingo klausimo pavyzdys: „Yra žinoma, kad būna atvejų, kai leidžiama suprasti, jog už tam tikrų naudingų besikreipiančiam ar kitam asmeniui veiksmų atlikimą ar nenaudingų neatlikimą (nesvarbu, ar šie veiksmai įstatymų leidžiami ar draudžiami) reikia

¹⁰⁸ I. Luobikienė. Sociologija... P. 157; H. Shuman, S. Presser. Questions and Answers in Attitude surveys experiments on questions forms and context. – New York: Harper, 1981.

¹⁰⁹ Plačiau žr.: Я. Лютынский. Вопрос как инструмент социологического исследования // Социологические исследования, 1990. N 1.; В. Мун. Ферма вопроса, интерпретация ответа // Социологические исследования, 1987. N 5.

suteikti tam tikrų paslaugų ar įteikti įstatymu nenumatytą atlygį. Ar Jums žinomas toks atvejys? Ar taip yra atsitikę Jums ar kam nors iš Jūsų aplinkos?“ Šis klausimas formuluojamas teisingai juridiniu požiūriu, tačiau ydingai meto-diniu – dalis respondentų tiesiog nesupras, kad čia kalbama apie kyšį.

4. *Netaktiški klausimai.* Visose šalyse yra tam tikros ribos klausti respondentą apie intymaus gyvenimo aplinką, pajamas, apie neseniai įsigytą turtą. Klausimas apie pajamas yra švelninamas pateikiant atsakymų variantus intervalais, pvz.: „ne mažiau kaip 1000 litų“.

5. *Sunkiai pasirenkami klausimai.* Kai respondentui sunku pasiri-nti ką nors iš daugelio svarbių dalykų ar problemų, ypač kai painiojami skirtingi lygmenys: materialinė šeimos padėtis, šalies nepriklausomybė, nusi-kalstamumas.

6. *Klausimai, apie kuriuos nėra nuomonės.* Svarbus visuomenės nuomonės sąvokos aspektas yra tas, kad nuomonės turi būti susiformavusios, diskutuotos, tapusios kasdienio kalbos diskurso dalimi. Jungtinių Tautų Orga-nizacijos veikla, nuomonė apie makroekonomikos sistemos reformas nebus aiški, stabili, nors daugelis respondentų ir bandys kažką atsakyti.

7. *Nežinomi žodžiai, sąvokos.* Pvz.: gali būti tiesiog nesuprasti žo-džiai: liberalizacija, nedeficitinis biudžetas, investicinis projektas, devalvacija ir t. t.

Anketos pildymo sąlygos

Anketai pildyti reikia sudaryti palankias sąlygas, kad respondentas galėtų savarankiškai, niekieno netrukdomas, atvirai ir neskubėdamas atsakyti į klausimus.

Ypač sunku gauti objektyvius tyrimo duomenis apie asmenines respon-dento gyvenimo ir veiklos sritis. Sunku dar ir todėl, kad ne visi respondentai nori deklaruoti savo pažiūras, ypač jei nėra užtikrinamas anoniminio anke-tavimo slaptumas. Todėl reikia anketuoti nuoširdžioje aplinkoje ir nepikt-naudžiauti anketų duomenimis. Pats anketavimo vedėjas turi būti doras ir taktiškas.

Nepateisinamai elgiasi anketuotojai, kurie, išdaliję anketas, prašo atvirai ir nuoširdžiai atsakyti į anoniminės anketos klausimus, vėliau iš rašy-senos ar kitokių požymių nustatinėja nepatikusių atsakymų autorius, o kartais prieš šiuos asmenis imasi administracinių priemonių. Tai ne tik antihumaniška,

¹¹⁰ Plačiau žr.: V. Gaidys. Visuomenės nuomonės tyrimai: teorija ir praktika. – Vilnius: Žara, 1999. P. 38.

pažeidžiamos žmogaus teisės, bet ir diskredituojamas tyrimas ir jo metodai. Jeigu respondentai tai sužinotų ar nujaustų, jie niekada nebūtų atviri. Todėl, jei anketa bevardė, turi būti užtikrinamas visiškas jos slaptumas, o ne gudraujama.

Kad atsakymai būtų visaverčiai, prieš pildant anketas būtinas išsamus 7–10 min. instruktažas. Apklausiamuosius reikia išskirstyti, kad jie vienas kitam netrukdytų. Pildant anketą, patalpoje neturi būti pašalinių.

Tyrimo reprezentatyvumas (pranc. – *représentatif* – atstovavimas; angl. – *representativeness*; vok. – *repräsentativität*; rus. – *представительность* – atstovavimas, imtis) – būdingas nagrinėjamos generalinės visumos (aibės) atspindys tyrimui atrinktuose objektuose. Juo daugiau į visumą atrinktos charakteristikos atitinka generalinės visumos, iš kurios padaryta atranka, charakteristiką, juo reprezentatyvumas (imtis) turi būti didesnis. Jį būtina nustatyti rezultatų patikimumo tyrimu. Reprezentatyvumo rodiklio reikia tyrimams todėl, kad dažnai neįmanoma tirti visumos, pvz.: visų valstybės policijos pareigūnų, tačiau tam tikrą skaičių policijos pareigūnų, kurie atstovaus policijos visumai, galima atrinkti pagal atsitiktinių skaičių lentelę ar pagal rajonų, miestų policijos komisariatų. Tokiu atveju taip pat bus gauti duomenys, kuriuos galima traktuoti kaip ir ištyrus visumą. Be to, pagal matematinę statistiką galima apskaičiuoti reprezentatyvumo koeficientą ir pasakyti, pvz.: gauti duomenys yra patikimi 90 proc., t. y. gavus duomenis, pvz.: 70 proc., jų patikimumas gali svyruoti plus/minus 10 proc. Vadinasi, jų tikrumas gali būti nuo 63 iki 77 procentų. Taigi atrankinis metodas, pagrįstas tikimybių teorija, gali duoti reprezentatyvius statistinius duomenis. Jo esmė – visų tiriamųjų galimybės patekti į tyrimą yra vienodos. Tai ypač svarbu anketiniam tyrimui, nes paprastai čia esti daug tiriamųjų. Atrankinis metodas patogu tuo, kad tiriamųjų būna mažiau, todėl lengviau atlikti pačius tyrimus ir visapusiškiau įgyvendinti jų mokslinius reikalavimus. Tačiau atranka reikalauja iš generalinės visumos atrinkti atstovauti tyrimui tomis pačiomis generalinės visumos proporcijomis, t. y. visos struktūrinės dalys turi atstovauti atrankiniam tyrimui. Pvz.: tiriant viešąją visuomenės nuomonę, tiriamųjų turi būti tiek pagal amžių, lytį, išsilavinimą ir t. t.

Respondentų imtis taip pat priklauso nuo klausimų sudėtingumo ir atsakymų skaičiaus. Juo daugiau atsakymų, juo imtis turi būti didesnė, kadangi, sudarant skales, lenteles, kai kurių atsakymų gali būti labai nedaug (pvz.: 1–2 atsakymai), todėl daryti tam tikras išvadas apie tokią respondentų grupę būtų nekorektiška.

Reprezentatyvumo reikalavimai taip pat priklauso nuo tyrimo tikslo, tiriamojo objekto ir tyrimo būdo. Pvz.: atrankinio metodo dalijamosios anketos

respondentų skaičių galima nustatyti tikslesnį. Laikraštinės, anketos paštu galutinį atsakymų skaičių nustatyti sunkiau. Telefoninio interviu galima nustatyti tik paskambinusiujų skaičių. Tik paskui galima suskaičiuoti, kiek respondentų į klausimus neatsakė arba kiek išsiųstų paštu anketų negrįžo.

Bet ir šiuo atveju svarbu siekiami tikslai. Jeigu kiekybiniai, tai būtina akcentuoti atstovaujama objektų skaičių. Jei siekiama kokybinių tikslų, tai būtini visapusiai, išsamūs atsakymai, pvz.: laikraštinės anketos respondentai ne tik atsakys į klausimus, bet ir parašys išsamius laiškus su savo samprotavimais. Jie galėtų būti panaudoti gilesnei dalykinei kokybinei analizei, ypač atskiriems kiekybiniais rodikliams patikslinti, paaiškinti, iliustruoti pavyzdžiais iš realaus gyvenimo.

Antra vertus, daugelis sociologinių tyrimų yra probleminio pobūdžio (ne aprašomojo ar tikslų matmenų) ir remiasi tiksliniais, kokybiniais rodikliais, o ne reprezentacinės atrankos rodikliais visumai atstovauti.

Tačiau, suprantama, patikimi reprezentatyvūs kiekybiniai duomenys gali atskleisti reiškinių tarpusavio priklausomybę, įvertinus jų koreliaciją, taip pat jų svorį ir reikšmę generalinėje visumoje (aibėje)¹¹¹.

Gautų duomenų sumavimas

Anketose surenkama gausios statistinės medžiagos, atskleidžiančios faktinę realybę, jos raidos tendencijas, vienų reiškinių priklausomybę nuo kitų, jų sąveiką. Visi šie duomenys, išreikšti empiriniais kiekybiniais rodikliais, atspindi tikrovę.

Taigi gaunama vertingos medžiagos, suteikiančios pagrindą pažvelgti į tikrovę objektyviau, įveikti kartais susidariusią subjektyvią stereotipinę nuomonę, kategoriškus kai kurių žmonių vertinimus. Taikliai yra pastebėjęs JAV psichologas S. Stivensonas: „Kai aprašymas atveria kelią matmenims, diskusijos visiškai pakeičiamos skaičiavimais“¹¹².

Tačiau, sumuojant kiekybinę medžiagą, negalima formaliai jos traktuoti, fetišizuoti skaičių, kadangi galima prieiti prie klaidingų išvadų. Kiekybinė analizė turi būti derinama su kokybine, ir gauti duomenys lyginami su kitais

¹¹¹ Plačiau žr.: *У. Кокрен. Методы выборочного исследования* (пер. с. англ.). – Москва: Статистика, 1976; *Ю. Г. Королев. Выборочный метод в социологии. Учебное пособие.* – Москва: Моск. экон.–стат. ин–т, 1975; *Н. Н. Чурилов. Проектирование выборочного социологического исследования.* – Киев: Наукова думка, 1986; *В. И. Панюто. Качество социологической информации (методы оценки и процедуры обеспечения).* – Киев: Наукова думка, 1986. С. 77–101.

¹¹² *С. С. Стивенс. Экспериментальная психология.* – Москва: Прогресс, 1960. С. 19.

tyrimo metodais gautais duomenimis. Kiekybiniai duomenys turi būti pagrįsti aiškia metodologine koncepcija ir anketos objektyvumu, validumu, patikimumu, reprezentatyvumu.

Objektyviai ir taikliai matematinės statistikos išvadas vertina L. Itelsonas: „Galingas dabarties matematikos aparatas – nepriekaištingas loginis mechanizmas, bet ne daugiau. Jis gali vienodai abejingai jungti į aukso grandinę patikimus faktus ir permalinėti išgalvotus nepagrįstus niekus. Todėl ir „produkcijos“, kurią jis duoda, kokybė galutinai priklauso nuo geros kokybės „žaliavos“, pagrįstos mokslinė tyrinėtojo koncepcija, nuo jo principinių ir metodologinių nuostatų teisingumo“¹¹³.

Sumuojant anketinius duomenis, reikia stengtis rasti kiekybinius kitimus, kurie ir yra kokybinių – asmenybės, kolektyvo ar organizacijos kitimo rodiklis. Taigi kokybė ir kiekybė siejasi ne tik kaip vieno reiškinio dvi pusės, o ir tiesioginiu savo ryšiu, nes kiekybiniai kitimai neišvengiamai veda prie pagrindinių šuoliškų kokybinių kitimų. Nežinant kiekybinių kitimų, neįmanoma supracasti, išnagrinėti objekto, juolab numatyti ir prognozuoti jo tolesnės raidos¹¹⁴.

Anketinės apklausos privalumai:

- 1) užtikrina pakankamą atranką;
- 2) 100 procentų arba šiek tiek mažiau gražinama anketų;
- 3) galimybė instruktuoti respondentus (iškilus būtinumui, pvz.: nesuvokiant klausimo esmės);
- 4) respondentų galimybė konsultuotis su apklausos organizatoriumi (minimaliai);
- 5) apklausos organizatoriaus galimybė kontroliuoti situaciją: sekti atsakymo į klausimus eigą, gauti papildomos informacijos stebint;
- 6) iš respondentų reakcijos preliminariai spręsti apie problemos reikšmę, anketos klausimų sudarymo ir išdėstymo techniką;
- 7) anketavimas yra trumpesnis ir pigesnis už interviu.

Anketinės apklausos trūkumai:

¹¹³ Л. Б. Ительсон. Математические и кибернетические методы в педагогике. – Москва, 1964. С. 52.

¹¹⁴ Plačiau žr.: Br. Bitinas. Ugdymo tyrimų metodologija. – Vilnius: Jošara, 1998. P. 135–233; V. Liutikas, V. Šeštokas, J. Zužus. Mokslinių tyrimų pagrindai. – Vilnius: Mintis, 1987. P. 160–212; St. Puškorius. Matematiniai metodai vadyboje. – Vilnius: TEV, 2001. P. 171–202; Ю. Д. Блужштейн. Криминологическая статистика. – Минск, 1981; Ю. Д. Блужштейн. Криминология и математика. – Москва: Юридич. лит., 1974; М. Дэвисон. Многомерное шкалирование: методы наглядного представления данных (пер. с. онгл.). – Москва: Финансы и статистика, 1986; М. И. Жабский. Надежность социологических измерений // Социологические исследования. 1982. No 4; Д. С. Хайтун. Наукометрия: Состояние и перспективы. – Москва: Наука, 1983.

1) apklausos vedėjo įtaka respondentams (balsas, išvaizda, bendravimo kultūra ir kt.);

2) skiriama ribotai laiko atsakyti į anketos klausimus; dėl respondentų reakcijos nevienodumo, mąstymo ypatumų į anketos klausimus atsakoma ne vienu metu; dėl to kai kurie respondentai neišsamiai arba skubotai užpildo anketas;

3) aplinkos įtaka, nes dažnai anketuojama ne įprastinėje, o rašyti tinkamoje vietoje (pvz.: darbininkai nuo staklių pakviečiami į salę, poilsio kambarį, o ta aplinka asocijuojasi su kitais įvykiais);

4) respondentai būgštauja dėl jų asmenybės nustatymo, todėl jų atsakymų patikimumas kartais abejotinas¹¹⁵.

13.4.6. Dokumentų analizės metodas

Dokumentų analizės metodas (lot. *documentum* – įrodymas, liudijimas; angl. – *analysis document*; vok. – *dokumentenanalyse*; rus. – *анализ документов*) – pirminių duomenų rinkimas, kai dokumentai naudojami kaip pagrindiniai informacijos šaltiniai.

Sociologijoje šis metodas klasifikuojamas:

1) *pagal informacijos fiksavimą* (rankraščio, spausdinto teksto, kino, vaizdo, garso, foto juostos įrašus);

2) *pagal tikslinę paskirtį* (medžiagos, gautos remiantis paties tyrėjo programa, tiksliniai faktiniai dokumentai);

3) *pagal personifikacijos* (įsmeninimo) *lygį* (asmeniniai dokumentai, laiškai, dienoraščiai, beasmeniniai dokumentai – statistinė medžiaga, spaudos duomenys, susirinkimų protokolai ir kt.

4) *pagal dokumento šaltinio statusą* (oficialus šaltinis – valstybinės statistikos, valstybinių archyvų duomenys; neoficialus šaltinis – asmeninė medžiaga, parengta privačių asmenų ir kt.);

5) *pagal informacijos šaltinį* (pirminis – tiesioginio stebėjimo ar apklausos būdu gauti duomenys; antrinis – apibendrinamieji arba aprašomieji pirmųjų dokumentų duomenys).

Pagal patikimumą dokumentai yra labai įvairūs. Oficialūs dokumentai yra patikimesni negu neoficialūs, asmeniniai patikimesni negu neasmeniniai, pirminiai patikimesni negu antriniai. Juridiniai dokumentai, taip pat finansinių požiūriu kontroliuojami dokumentai teikia patikimesnių duomenų negu oficialūs dokumentai, nekontroliuojami teisinių bei finansinių organų.

¹¹⁵ I. Luobikienė. Sociologija... P. 155.

Naudojantis antriniais dokumentais svarbu nustatyti jų pirminį šaltinį. Norint nustatyti dokumentų bendrus netikslumus, juos galima atrinkti.

Psichologai, dokumentalistai, istorikai turi daugybę būdų patikimumui nustatyti – dažniausiai iš paties dokumento informacijos turinio.

Pirmoji „aukso taisyklė“ dirbant su dokumentais, taip pat ir su kiekviena informacija – tiksliai atskirti aprašomuosius įvykius nuo šių įvykių vertinimo. Nuomonės ir vertinimai potencialiai yra mažiau patikimi palyginus su faktine informacija. Dažnai dokumentuose nėra detalios situacijos charakteristikos, o išsakyta tik nuomonė ir vertinimas. Kaip tik konkreti situacija, reiškinio aprašymas yra raktas nuomonių ir vertinimų prasmei iššifruoti. Be to, reikia išsiaiškinti motyvus, kuriais vadovavosi dokumento sudarytojas. Tuomet sąmoningai ar nesąmoningai paaiškės ir to dokumento netikslumai.

Taigi dokumento patikimumą reikia vertinti kritiškai. Pvz.: žinomas JAV psichologas Gordonas Alportas (Allport) išskiria keletą asmeninių dokumentų (autobiografijų, dienoraščių, memuarų, laiškų ir kt.) informacijos patikimumo rodiklių. Galima tikėti tokia informacija, kuri:

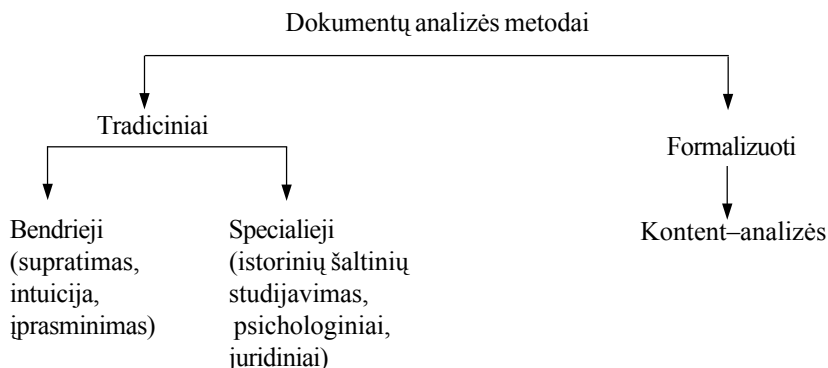
- neliečia asmeninių dokumento autoriaus interesų;
- nedaro autoriui žalos;
- autoriaus registravimo metu buvo viešai žinoma;
- yra, dokumento autoriaus požiūriu, neesminės detalės;
- autoriaus požiūriu, yra nepalanki.

G. Alportas taip pat išskiria motyvus, kuriais dienoraščio, memuarų ar autobiografijos autorius vadovaujasi rašydamas. Tarp jų – patys kilniausi ir patys nedoriausi, skatinantieji maksimalų atvirumą ir, priešingai, – maksimalų tiesos slėpimą. Dažnai tokie dokumentai yra puiki medžiaga psichologui, bet labai abejotinas šaltinis sociologui, besidominčiam objektyvia įvykių eiga.

Taigi motyvų, paskatų, dokumentų sudarymo sąlygos, tam tikrų autoriaus tikslų aplinkybės, jo paties patirtos, jo aplinkos nustatymas ir vertinimas – tai dar ne visas veiksniai, turinčių įtakos dokumentų informacijos patikimumui, sąrašas.

Nagrinėjant dokumentus, visus šiuos metodus galima skirstyti į dvi grupes: *tradicinius* ir *formalizuotus*. Šių abiejų metodų grupių yra ir savi būdai.

13 schema. Dokumentų analizės metodai

Tradicinių dokumentų nagrinėjimo istorinė mokslo ir kultūros patirtis yra itin turtinga. Jų nagrinėjimo pagrindas yra psichologijos mokslo nustatyti teksto supratimo proceso mechanizmai. Tačiau naudojant visų šių mechanizmus vis dėlto lieka vietos ir subjektyviam faktoriui. Todėl sociologijos istorijoje buvo ieškoma būdų, kaip šį dokumentų nagrinėjimą formalizuoti. Paieškos daugiausia buvo nukreiptos į kontent–analizės (arba turinio analizės) metodo tobulinimą.

Sociologiniai tyrimai gali suteikti daug įdomios informacijos iš asmeninių ir viešųjų (oficialiųjų) dokumentų.

Asmeniniai dokumentai. Tai laišškai, autobiografijos, dienoraščiai – individų tiesiogiai stebėtų socialinių reiškinių aprašymai. Pažymėtina, kad juose atsispindi ir autoriaus nuomonė apie įvykius. Anot P. Mak Neilo (Mc Neill), asmeniniuose dokumentuose siejasi žmonių memuarai su istoriniais įvykiais¹¹⁶.

Tačiau asmeninius dokumentus tiriantys sociologai turi išsiaiškinti:

- ar juose pateikiami įrodymai yra autentiški;
- ar tie įrodymai išsamūs ir kaip jie reprezentuoja aprašytą patirtį;
- ar neiškraipyta autoriaus nuomonė.

P. Mak Neilas taip pat atkreipia dėmesį, kad medžiaga, skirta viešai spausdinti, skiriasi nuo tos, kai tikimasi, jog jos niekas neskaitys. Dėl tos priežasties įžymių politikų rašyti dienoraščiai (Ričardo Grosmano, Haroldo Vilsono) turėtų būti vertinami skeptiškai. Paprastai autobiografijose idealizuojama, o asmeniniai laišškai itin nuoširdūs¹¹⁷.

¹¹⁶ *Patric Mc Neill*. Research methods. – New York, 1994. P. 108.

¹¹⁷ *Ibidem*. P. 109.

Viešieji oficialūs dokumentai. Šiuolaikiniame pasaulyje teksto ir garso įrašus saugo daugelis agentūrų, todėl jie yra prieinami tyrinėtojams. Įrašyta medžiaga turi būti laikoma konfidencialiai arba prieinama tokiu pavidalu, kad individai negalėtų būti identifikuojami. Tokie dokumentai: mokyklos įrašai, socialinio darbo įrašai, sveikatos tyrimo įrašai, socialinio darbo įrašai, policijos įrašai, teismo įrašai ir kiti. Paprastai komercinės firmos irgi saugo įrašus apie priimtus sprendimus ir finansinius sandorius. Nors ne visi jie lengvai prieinami, vis dėlto turi būti nagrinėjami kaip potencialūs duomenų šaltiniai, kadangi jie yra šalutinis socialinio, ekonominio arba politinio proceso rezultatas.

Tokie pat šaltiniai yra ir oficialūs Vyriausybės užsakymu daryti įrašai, taip pat oficialūs viešųjų tyrimų reportažai. Kitas galimas šaltinis yra oficialios užrašų knygutės ir prospektai, kurias leidžia didelės organizacijos supažindinti visuomenei su savo veikla. Autorius pažymi, kad dažniausiai, yra ne mažiau svarbu ir tai, ko tuose leidiniuose nėra parašyta. Taigi sociologui turi reikšmės prielaida: ką firmos pasakoja apie save ir kokį išpūdį nori sudaryti.

Kaip tam tikrus šaltinius autorius išskiria romanus, tarp jų ir autobiografinius. Romane autorius atskleidžia žmonių rūpesčius pagal jų aktualumą. Romanai negali būti sociologijos intereso objektas, tačiau, studijuojant autobiografinius romanus, be bendražmogiškų vertybių, galima rasti daug vertingos informacijos apie istorinius įvykius.

Tirdamas tokius šaltinius, sociologas turi atsakyti į šiuos klausimus¹¹⁸ :

- ar tiriama medžiaga yra autentiška; ar nesuklastota;
- ar faktinė medžiaga yra tiksli; klaidos tyčinės ar atsitiktinės;
- ar medžiaga yra patikima; ar būtų ji tokia pat, jeigu ją rinktų kitas asmuo; ar pastebimas šališkumas ir faktų iškraipymas;
- ar ji sistemiška, ar visa, kas aprašoma, įrodoma;
- kodėl ji buvo renkama; koks darbo tikslas; ar buvo kokia specifinė priežastis;
- ar medžiaga reprezentatyvi.

Dokumentų rūšys ir panaudojimo galimybės

Dokumentai vienas nuo kito skiriasi kilme, prieinamumu ir pan. Nemažai skiriasi asmeniniai dokumentai nuo oficialių. Oficialūs dokumentai, kitaip nei asmeniniai, yra sukuriami įvairiose administravimo situacijose administraciniais tikslais. Vienokius kuria valstybės institucijos, kitokius –

¹¹⁸ *Patric Mc Neill. Research methods... P. 110.*

privačios struktūros – verslo įmonės. Be to, dokumentų prieinamumas taip pat gali būti įvairus, pvz.: kai kurie dokumentai gali būti prieinami vos ne kiekvienam tyrėjui, kiti – tik nedaugeliui. Be to, dokumentai gali būti prieinami daugeliui asmenų, tačiau labai ribotai ir griežtomis sąlygomis (žr. 9 lentelę)¹¹⁹:

9 lentelė. Dokumentų rūšys ir jų prieinamumas

Dokumento kilmė			
	Asmenybinis	Oficialus	
Prieinamumas		Privatus	Valstybinis
Uždaras	1	5	9
Ribotas	2	6	10
Sąlygiškai laisvas	3	7	11
Visiškai laisvas	4	8	12

Pirmo tipo dokumentai yra laiškai, dienoraščiai, namų apskaitos knygos ir pan. Šie dokumentai dažniausiai prieinami tik tiems asmenims, kurie juos arba turi savo žinioje, arba bendrauja su jų sudarytojais. Kai kuriais atvejais jie gali tapti ir labiau prieinami – 3 ar 4 tipo. Dienoraščiai dažniausiai yra aplinkiniams neprieinami dokumentai, tačiau neretai tampa prieinami ir tam tikrai skaitytojų grupei. Taip dažniausiai atsitinka su žymių politikų ar aktorių dienoraščiais. Bet kuriuo atveju dauguma asmeninių dokumentų lieka jų savininkų rankose ir gali būti prieinami tik ribotai grupei tyrėjų – 2 tipas. Oficialius dokumentus rašo įvairios organizacijos, mokyklos, bažnyčios ir pan. 5 tipo dokumentai – medicininiai išrašai, mokyklos išrašai, firmos privačūs dokumentai. Šie dokumentai gali būti prieinami tik leidus atsakingiems už tokių dokumentų saugojimą ir priežiūrą asmenims. 6 tipo dokumentai – įvairūs akcijų registrai, skolininkų sąrašai ir pan. Juos galima teikti tik specialiems tyrimams ir tik tada, kai yra nebenaudojami. Dažnai tokio tipo dokumentai yra atiduodami viešiesiems archyvams ir yra 7 tipo dokumentai. 8 tipo dokumentai – įvairūs tvarkaraščiai, laikraščiai ir kitokios visuomenės informavimo priemonės. Tikriausiai plačiausiai tyrėjams prieinami yra valstybės (vyriausybės) dokumentai. Iš jų 9-am dokumentų tipui priklauso kriminaliniai duomenys, saugumo ataskaitos, mokesčių ataskaitos ir pan.

¹¹⁹ Plačiau žr.: *James Fulcher and John Scott. Sociology.* – Oxford University press, 1999. P. 90–95.

Tokio tipo dokumentai saugomi specialiais įstatymais, o prieinamumas – minimalus, t. y. galimas tik dirbantiems su tokiais dokumentais. Kai kurie iš tų dokumentų gali būti prieinami ir ribotai žmonių grupei (10 tipas), o kai kurie gali būti atiduoti viešajam archyvui (11 tipas). Valstybės dokumentai dažnai atiduodami viešajam archyvui, tačiau tik tada, kai nebelaikomi slaptais ir jų tyrimas negali kelti netikėtų pasekmių. Pvz.: Anglijoje Ministrų kabineto dokumentai gali būti prieinami praėjus 30 metų nuo jų išleidimo datos. Kiti valstybės dokumentai (tipas 12) yra specialiai išleidžiami visuomenei (įstatymai).

Dokumentų analizė reikalauja laikytis tam tikrų principų. Pirmiausia turi būti atrinkti informacijos šaltiniai ir suformuluotas atrankos mastas. Parinkti dokumentai turi užtikrinti informacijos patikimumą ir pagrįstumą. Tikrinant patikimumą, reikia atlikti išorės (dokumento kūrimo sąlygų) ir vidaus (dokumento turinio) analizę. Be to, dauguma dokumentų tekstų yra itin sudėtingi ir juos sunku suprasti. Rengiantis dokumentą naudoti sociologiniam tyrimui, jis turi atitikti kelis kriterijus:

- autentiškumo;
- patikimumo;
- atstovavimo: ar tekstas tipiškas panašaus pobūdžio dokumentams;
- reikšmingumo: ar tekstas aiškus, suprantamas.

Autentiškumo kriterijus – dokumento originalumas bei nuorašo (kopijos) patikimumas. Net būdas, kuriuo nukopijuotas dokumentas, gali reikšti labai daug (pvz.: ranka perrašant, tekstas gali būti kiek pakeistas, sutrumpintas ar kai kurių jo dalių gali iš viso nebūti). Dėl dokumento autorystės taip pat gali kilti problemų, kadangi parašas gali būti suklastotas. *Patikimumo kriterijus suprantamas kaip dokumento teksto sudarymo, surašymo kruopštumas, tikslumas.* Tai, žinoma, priklauso nuo dokumento autoriaus. Kai kurie asmenys tikrai objektyviai atspindi įvykius tekste, kiti – subjektyviai, skatinami asmeninių tikslų. Oficialūs dokumentai gali atspindėti ir tikrąją padėtį, tikrovę, tačiau jie gali būti sukurti siekiant tam tikru būdu patraukti į savo pusę ar skatinti elgtis palankiai dokumentą sudariusius kitus asmenis. Be to, kai kuriuos dokumentus, pvz.: laikraščius, rašo žurnalistai, kuriems mokama už komercinę produkciją, sensacijas ir kurie gali būti paveikti savo teksto herojų. Net ir tuo atveju, kai teksto autorius buvo pakankamai objektyvus, galima suabejoti teksto tikslumu. Jį lemia sąlygos, kuriomis autorius tekstą rašė, pvz.: ar buvo galimybė autoriui pačiam dalyvauti aprašomuosiuose įvykiuose. Pvz.: istorikai, aprašydami įvykius, remiasi pirminiais šaltiniais, todėl manoma, kad dažnai tokie tekstai netenka tikslumo. Vis dėlto net ir tiesioginiai įvykių liudytojai gali netiksliai užrašyti matytus,

išgyventus įvykius, kadangi apskritai sudėtinga visiškai tiksliai užrašyti viską, ką asmuo išgirdo, pamatė ar patyrė. Pastaruoju metu, kai yra pagalbinių techninių priemonių (diktofonų, vaizdo bei garso aparatūra ir kt.), įvykius fiksuoti galima tiksliau. *Trečiajį kriterijų lemia dokumento prieinamumas ir išlikimas*. Jeigu tyrimui reikalingi dokumentai yra išlikę, svarbu žinoti, kur jie buvo laikomi. Gali būti taip, kad dokumentai buvo sumesti į paprastą kartoninę dėžę, kaip dažniausiai atsitinka, arba buvo tinkamai supakuoti. Dauguma asmeninių arba viešųjų dokumentų po tam tikro laiko sunaikinami. Be to, dauguma dokumentų sunaikinama dėl pernelyg gremėzdiško biurokratinio valstybės aparato, kai laikyti ir saugoti didžiulius kiekius dokumentų neįmanoma. Dokumentai saugomi, kol naudojami, o vėliau paprasčiausiai sunaikinami. Privачios organizacijos tokių dokumentų apskritai nesaugo, nes jos dažniausiai neturi archyvų – dokumentai sunaikinami, kai nebereikalingi. Įsidedėtina, kad ir paliekami saugoti dokumentai išlieka ne visi dėl įvairių laikymo sąlygų ir pan., todėl problemą pradedama spręsti kompiuteriais. Kompiuterinės informacinės laikmenos užima nedaug vietos, o jose telpa daugybė informacijos. Tačiau ir šie dokumentai nėra ilgalaikiai – juos galima ištrinti, perrašyti ar kitaip susinaikinti.

Ne visi dokumentai, ir išlikę, ir išsaugoti, gali būti panaudoti tyrimui. Dėl riboto priėjimo, dokumentų konfidencialumo ir panašių apribojimų tyrimų galimybė labai sumažėja. Kaip jau minėta, oficialūs valstybiniai dokumentai gali būti perduoti valstybiniam archyvui ir prieinami platesniam tyrėjų būriui. Tik po tam tikro laiko (nuo 30 iki 150 m.), o kai kurie jų taip pat lieka neprieinami. *Ketvirtas kriterijus – literatūrinė dokumento reikšmė ir jo interpretavimo galimybės*. Literatūrinė dokumento reikšmė suprantama kaip teksto atitikimas žodžių reikšmei, t. y., norint ją suvokti, reikia skaityti originalo kalba, kuria dokumentas parašytas, ir suvokti tikslią žodžių bei posakių reikšmę. Tekstas interpretuojamas keliais metodais: *dokumento turinio analizės ir dokumento teksto analizės*. Pagrindinis šių metodų skirtumas tas, kad dokumento turinio analizė suprantama kaip panaudotų tekste tam tikrų žodžių ar vaizdinių skaičius. Tuo tarpu dokumento teksto analizė koncentruojama į tų žodžių ar vaizdinių reikšmę¹²⁰.

¹²⁰ Plačiau žr.: I. Luobikienė. Sociologija: bendrieji pagrindai ir tyrimų metodika... P. 157–162; Методы анализа документов в социологических исследованиях. Сб. Статей // Под ред. В. Н. Иванова. – Москва: Иси Анссер, ССА, 1985; В. Семенов. Метод изучения документов в социально–психологических исследованиях. Учебное пособие. – Ленинград: ЛГУ, 1983.

Teisinių dokumentų analizė

Teisinių dokumentų sąvoka plati. Tai teismo sprendimai ir kiekvienas įstatymas, teisinės praktikos aktas ir notarinis aktas, ir mokslinės publikacijos, ir juridinė kronika žurnaluose, ir pasisakymai teismuose ir kt. Jie esti skirtingos praktinės reikšmės, todėl sudaro galimybę teisinės praktikos sociologinei analizei.

Analizuodamas bet kurį juridinį dokumentą, tyrėjas turi laikytis bent dviejų taisyklių¹²¹.

1. Jis turi vertinti teisės dokumentą kaip sociologas, o ne kaip teisininkas dogmatikas. Dokumentas jam turi atskleisti juridinio reiškinio esmę, o ne teisės normos taikymo teisingumą. Menkas juridine prasme aktas, klaidingas komentaras gali būti svarbus sociologine prasme. Teisinis dokumentas juo vertesnis, juo labiau iš jo sociologiškai atkuriamas reiškinys ir praeities institutų pobūdis. Taigi praktiškai dokumentas, vadovaujantis papildomais duomenimis, kiek tai galima, turi būti tiriamas pasitelkiant papildomų duomenų, neatsiejamai nuo socialinių sąlygų, kurios nulėmė jo turinį.

Visiškai teisingai šią prasmę aiškina prof. Eugenijus Palskys, nagrinėdamas Lietuvos kriminalistikos istoriją tarpukario metais. Jis rašo: „Vertindamas praeities įvykius, kiekvienas tyrinėtojas neišvengiamai susiduria su labai sudėtinga vertinimo kriterijų problema. Lengviausia čia nueiti pramintu taku: praeities įvykius, reiškinius, istorines situacijas lyginti su dabartinėmis, ieškoti bendrybių, atitikmenų arba priešingai, skirtubių ir nužymėti atitinkamas paraleles. Tačiau toks metodas neproduktyvus ir nepakankamai objektyvus – jis visuomet turi dabartinio mąstymo ir šiuolaikinio mokslo lygmens antspaudą. Mokslinio vertinimo kriterijus tegali būti konkretaus reiškinio ar įvykio analizė to laikmečio politinių, istorinių, socialinių, ekonominių, kultūrinių ir kitokių sąlygų kontekste”¹²².

2. Juridinis dokumentas neturi būti suvokiamas kaip objektyvus realybės ekvivalentas. Kitaip sakant, dokumentas gali būti apgaulingas, ir todėl tyrėjai turi nuolat apie tai galvoti. Jeigu tyrėjas turi reikalą su konstatuojamuoju dokumentu, pvz.: notariu aprašu, tai jį reikia kritiškai vertinti istoriniu aspektu. Jeigu jame yra išreiškiamą valia, pvz.: kaip testamente ar sutartyje, tai reikia pabandyti atskleisti ir išsiaiškinti paskatinusius autorių psichologinius ir sociologinius motyvus. Sociologinė sutarčių kaip dokumentų analizė reikalauja geros praktinės patirties. Kurios nors sutarties šalies atstovas slapčia

¹²¹ Plačiau žr.: Юридическая социология. – Москва, 2000. С. 224–225.

¹²² E. Palskys. Lietuvos kriminalistikos istorijos apybraižos. – Vilnius: LPA, 1995. P. 291.

nuo kitos, taip pat ir abiejų šalių atstovai drauge gali neteisingai nušviesti realią padėtį. Paprastai šalių atstovai atskleidžia ne viską, ką mato „įstatymo šešėlyje“. Kas parašyta dokumente, reikalauja sociologinės korekcijos dar ir todėl, kad stiprioji sutarties šalis, turėjusi galimybę diktuoti savo sąlygas, galėjo į ją įtraukti itin griežtų, sau naudingų reikalavimų bei kitai šaliai nuostolingų išpareigojimų, nepalankių kitai šaliai datų ir kt. Tokių pavyzdžių gyvenime nereta.

Kuo skiriasi tyrimo objekto nagrinėjimas teisės ir sociologijos požiūriu? Tradiciškai nagrinėjant teismo sprendimą arba tokių sprendimų virtinę, tyrimo objektas yra *teisė*, o sociologijoje – *faktas*. Teisininkas, spręsdamas problemą, nagrinėja priimtą teisės normą arba net specialiai suformuotą šiam reikalui pagal teisėkūros galimybes. Sociologas, norėdamas išrūpinti teisinį sprendimą, stengiasi išnagrinėti gyvenimiškas situacijas, asmeninių ir individualių socialinių reiškinių ryšius.

Nagrinėjant teismų praktiką, jų priimtus sprendimus, juridinės analizės ir sintezės būdu pasigilinama labiau į teisės dalykus. Tačiau tokios analizės pobūdis verčia teisininką riboti savo dėmesį nagrinėjamais sprendimų faktais. Jis stengsis parinkti homogeninę sprendimų seriją, kuri tarnaus išvadoms ir siūlymams, susijusiems su veikiančia teise.

Sociologo dėmesį, priešingai, pirmiausia patraukia faktai, nes jie liudija papročių būklę visuomenėje. Kaip tik todėl ištuokų bylų sprendimai teisės požiūriu paprastai esti labai skurdūs ir todėl mažiau įdomūs teisės dogmai. Tuo tarpu faktinė šio klausimo pusė yra „aukso gysla“ sociologiniam, psichologiniam ir psichosociologiniam šeimos gyvenimo nagrinėjimui. Tą patį galima pasakyti apie sprendimus dėl tėvų atsakomybės už delinkventinius mažamečius vaikus. Sociologiškai šie klausimai yra labai svarbūs tiriant savarankiškumą, kiek jo dabartinėje visuomenėje suteikiama paaugliams¹²³.

Kaip kiekvienas metodas, taip ir šis turi savo privalumų ir trūkumų. Anot I. Luobikienės, galima išskirti tokius¹²⁴.

Metodo privalumai:

1) galimybė tyrinėti informaciją apie šiuo metu nebeesamus įvykius bei procesus; analizės pagrindimas – įvairūs išlikę oficialūs dokumentai, kronikos, amžininkų atsiminimai ir kt.;

2) reaktyvumo (neigiamo poveikio) nebuvimas; dokumentai, ypač oficialūs, nedaro įtakos tyrėjo nuostatai;

¹²³ Plačiau žr.: Юридическая социология... С. 222–237.

¹²⁴ I. Luobikienė. Sociologija: bendrieji pagrindai... P. 160–161.

3) longitudinė analizė – galimybė dokumentus studijuoti kiek norima, ypač atliekant istorinę lyginamąją tiriamų procesų analizę;

4) atranka gali būti didesnė nei apklausų atveju, nes dokumentų analizė gali būti atliekama per ilgesnį laikotarpį, tačiau neturi įtakos tyrimo rezultatų patikimumui;

5) tiriamų dokumentų faktų neiškreipti natūralumas: užfiksuoti vykę faktai, nepriklausomai nuo tyrimo laiko (pvz.: dienoraščiuose, laiškuose); to paties klausiant interviu metodu, respondentas ne visada nusiteikęs kalbėti įvairiomis temomis, ypač jei jos susijusios su asmeniniu gyvenimu;

6) galimybė susipažinti su slaptais (iki tam tikro laiko konfidencialiais) dokumentais; po mirties skaitomi prisipažinimai, išpažintys, dokumentai, įvairių bylų medžiaga;

7) palyginti nebrangus, nes daugelį dokumentų galima rasti bibliotekose, skaityklose, archyvuose;

8) užtikrina analizės kokybę, nes nemaža dokumentų parašyta profesionaliai (oficialūs dokumentai, laikraščiai ir kt.).

Metodo trūkumai:

1) šališkumas; kai kurie dokumentai vienalaikiai, sensacingi, netgi užakyti; pvz.: įžymių žmonių gyvenimo aprašymai, rinkiminė, reklaminė medžiaga ir kt.;

2) atrankinis išsaugojimas; pvz.: žymių žmonių rašyta informacija, neoficialūs dokumentai (laiškai, dienoraščiai ir kt.);

3) neišbaigtumas, ypač asmeninių, intymių dokumentų (dienoraščių, laiškų);

4) prieinamumo stoka; kai kurių sričių dokumentai įslaptinti ar tiesiog neužrašyta informacija, nes ne visi dokumentai dėl įvairių priežasčių prieinami tyrėjams, kiti – sunaikinti ar dingę (kaip kai kurie KGB archyvai Lietuvoje);

5) atrankos šališkumas; įvairius dokumentus rašyti ir skaityti yra linkę labiau išsilavinę žmonės, todėl ne visų atstovų (mažiau išsilavinusių, nemėgstančių reikšti savo minčių raštu) požiūris pakankamai reprezentuojamas;

6) dažniausiai apsiribojama rašytine informacija;

7) standartinių formų nebuvimas sąlygoja dokumentų įvairovę, formatą, žanrą ir kt.; tai sunkina dokumentų lyginamąją analizę;

8) kodavimo sunkumai; dokumentai dažniausiai fiksuoja žodinę, o ne skaitmeninę informaciją; šiuo požiūriu dokumentų analizė panaši į atvirų klausimų analizę (apklausos atveju);

9) duomenų palyginimo per ilgą laikotarpį sunkumai; net pasirinkus bendrą analizės vieneta, vertė gali kisti taip greitai, kad palyginamieji rezultatai

gali būti interpretuojami klaidingai. pvz.: Lietuvos gyventojų socialinės padėties tyrimas pereinant prie nacionalinės valiutos ir ją įvedus (laikotarpis nuo 1989 m.).

13.4.7. *Kontent–analizės metodas*

Kontent–analizės metodas (angl. – *content analysis*; vok. – *Content–Analyse*; rus. – *контент–анализ* – turinio analizė) yra socialinės informacijos turinio kiekybinė analizė. Bendriausia prasme kontent–analizė yra technika, leidžianti, objektyviai ir sistemiškai išnagrinėjus teksto ypatybes, daryti patikimas išvadas. Analizė yra objektyvi, jei įvairūs tyrėjai, nagrinėdami tuos pačius dokumentus, prieina prie tų pačių išvadų. Sistemiškumas gelbsti nuo pagundos nagrinėti tik tą medžiagą, kuri patvirtina tyrėjo hipotezes.

Kontent–analizės metodo esmė – išskirti dokumento tekste tam tikrus prasminius vienetus, tada skaičiuoti jų vartojimo dažnį, tirti įvairių teksto elementų ryšius tiek vieno su kitu, tiek su visa informacijos apimtimi.

Beje, dokumentuose skirtingais būdais ir variantais yra užfiksuota ir išsaugota informacija apie faktus, įvykius, reiškinius, objektyvią tikrovę, taip pat apie žmonių mąstymo, kūrybinę, administracinę ir kitą praktinę veiklą. Kontent–analizės paskirtis ir yra atskleisti, susisteminti ir apibendrinti šią informaciją.

Kontent–analizės objektas yra šios **dokumentų rūšys**:

1) *rašytiniai dokumentai*:

a) oficialūs dokumentai (teisės aktai, tarptautiniai dokumentai, archyvinė teismų, kitų įstaigų medžiaga, įvairios sutartys, organizacijų įstatai, statutai, posėdžių, susirinkimų, forumų, konferencijų medžiaga, protokolai, rekomendacijos, metodiniai nurodymai ir kt.);

b) periodiniai leidiniai (mokslo darbai, įvairūs žurnalai, laikraščiai ir kt.);

c) mokslinių tyrimų duomenų bankai, mokslinių tyrimų ataskaitos, įvairi statistinė medžiaga, mokslinių tyrimų programos ir tyrimų rezultatų interpretacijos, interviu, anketų, ypač atsakymų į atvirus klausimus, analizė ir kt.;

d) asmeniniai dokumentai (dienoraščiai, laišakai, asmeninės, autorinės pastabos, publicistinių pasisakymų konspektai ir kt.);

2) *vaizdiniai dokumentai* (vaizdo, kino filmai, nuotraukos, paveikslai, skaidruolės, televizijos laidos, kompiuterinis elektroninis paštas, internetas, diskeliai ir kt.);

3) *garsiniai dokumentai* (radijo, garso, diktofono įrašai, kalbos, dainos ir kt.).

Taigi *kontent–analizė* taikoma: 1) tiriant įvairius socialinius reiškinius; 2) tyrinėjant laiškus įvairioms organizacijoms; 3) politologijoje, socialinėje psichologijoje, pedagogikoje, kriminologijoje, menotyroje ir kt.; 4) apdorojant respondentų atsakymus į atvirus anketų klausimus; 5) politinių dokumentų, visuomeninių judėjimų programų, masinių susirinkimų, suvažiavimų, mitingų vaizdo įrašų studijavimui; 6) lyginant tarptautinius duomenis ir kt.

Tačiau, prieš pasirenkant *kontent–analizės* tyrimo metodą, reikia paisyti kelių svarbių dalykų: 1) įsitikinti, kad medžiagos tyrimui pakanka, ir kad ji reprezentatyvi, nes tik tada bus pateisintos tyrėjo pastangos, susijusios su medžiagos (teksto) kokybiniu bei kiekybiniu apdorojimu (analizuodamas dokumentinę medžiagą, sociologas turi atlikti varginančią indikatorių – esminių tyrimo sąvokų – paiešką); 2) apmąstyti būsimą *kontent–analizės* metodu gautą informacijos funkciją, taip pat kitais tyrimo metodais gautą informaciją bendroje empirinių duomenų struktūroje; 3) įsitikinti, kad dokumentas nėra unikalus ir kad jo analizės pagrindinis tikslas nėra visapusė medžiagos turinio interpretacija; 4) įvertinti, ar dokumentuose nėra pateikiama sudėtingų reiškinių aprašymų, kadangi tuomet *kontent–analizė* netinka.

Šio metodo esmė – suskaičiuoti informaciniame masyve tyrimui įdomius prasminius vienetus. Sudėtingiausia ir atsakingiausia yra išskirti šiuos vienetus ar tam tikrus simbolius, prasmingus tyrėjui. Tai gali būti, pvz.: policijos pareigūno privalomos savybės, sužinomos iš respondentų atsakymų laikraštinėje anketoje; teigiama ar neigiama respondento pozicija atsakant į pateiktus klausimus. Kadangi prasminis turinio vienetas gali būti išreikštas įvairiomis kalbos priemonėmis, įvairiomis sąvokomis (dažnai gyvenimiškais, kasdieniais terminais), tyrėjas turi suformuluoti jų konkrečius *empirinius indikatorius*, t. y. bendrus požymius, rodiklius, kuriais šiems požymiams suteikiamas vienareikšmiškumas. Taip pat reikia nustatyti mato vienetą – juo gali būti ne tik to rodiklio paminėjimo dažnumas, o ir, pvz.: eilučių skaičius, skirtas tam tikram prasminiam vienetai, laikraščio skilties plotas, pranešimo apimtis ir kt. Parengiamajame darbe numatoma tiksli taisyklių sistema, t. y. tam tikras algoritmas, kuriuo vadovaujantis analizuojamas informacinis masyvas. *Kontent–analizė* būna daug kartų efektyvesnė ir patikimesnė naudojant kompiuterius ir specialiąsias tekstinės informacijos analizės programas, taip pat taikant statistinės, faktorinės analizės metodus.

Kuriais atvejais kiekybinė teksto analizė nenaudotina?

Suprantama, ji nenaudotina, kai turima reikalo su unikaliais dokumentais, kurių nagrinėjimo tikslas – medžiagos turinio interpretacija, o ne jų formalus grupavimas ar skaičiavimas. Neverta naudoti kiekybinės analizės,

kai aprašomi ypač sudėtingi reiškiniai bei nepakanka dokumentinių duomenų kiekybiniam jų apdorojimui arba jie neišsamūs, arba menkai reprezentatyvūs (pvz.: laiškai su atsakymais į laikraščio paskelbtos anketos klausimus).

Kada tekstų kiekybinė analizė priimtina?

Kaip nurodo šio metodo pagrindėjas B. Barelsonas, – jeigu reikia didelio tikslumo nagrinėjant vienareikšmius duomenis, kai didelis medžiagos kiekis ir be kiekybinio suminio vertinimo neįmanoma šios medžiagos apibendrinti. Todėl ir reikia vadinamosios kvantifikacijos¹²⁵. Kvantifikacijos procedūrą taip pat tikslinga naudoti vieno tekstų kiekybines charakteristikas lyginant su kitų tekstų kiekybinėmis charakteristikomis. Pvz.: skaičiais išreikšti laikraščių pranešimų ypatumai lyginami su prenumeratorių skaičiumi, taip pat išreikštomis skaičių kalba jų nuomonėmis ir kitais duomenimis.

Studijuojant dokumentus kontent–analizės metodu, atrankos elementai yra **žodžiai, frazės, sąvokos, kiti prasminiai vienetai**: sakiniai, tema, skyrius ir kt.

Kontent–analizę sąlygiškai galima pavaizduoti schema ir joje išskirti elementus: kas pasakė, ką, kaip, koku tikslu ir koku rezultatu?”

Naudojant kontent–analizės metodą, rekomenduojami šie pasirengimo **etapai**:

1. Atrinkti analizei dokumentus ir įvertinti jų: a) *autentiškumą* (ar jie tikslūs); b) *reprezentatyvumą* (ar jie atstovauja tokio tipo dokumentų visumai); c) *prasmingumą*, pasirinktos temos ir bendrą (dokumentų vertę); d) *išsamumą* ir *patikimumą* (dokumento šaltinio).

2. Išsiaiškinti dokumento turinio sąvokų, kategorijų atitikimą keliamus tyrimo tikslus ir hipotezių turinio sąvokas.

3. Išskirti *skaičiavimo vienetus (indikatorius)*.

Indikatoriai gali būti tokie:

a) *tema*, išreikšta atskirose pastraipose, teksto dalyse, sakiniuose ir t. t. (Ji atspindi tam tikrus požiūrius, interesus, vertybes, vertinimus, veiklos normas, minčių, teiginių pagrindimo tendencijas ir kt.);

b) *sąvokos, kategorijos, terminai*;

c) *mokslininkų, istorinių asmenybių, politikų, partijos lyderių pavardės, organizacijų, mokslo įstaigų pavadinimai* (atspindi jų prestižą, autoriteto kaitą, įtaką, jų iškelto mokslinės idėjos reikšmę);

d) *įvykiai, faktai, atvejai, oficialių dokumentų priėmimas ir t. t.* (dažnumas ir tęstinumas laike liudija apie jų socialinę reikšmę).

¹²⁵ Kvantifikacija – socialinių objektų savybių ir santykių kiekybinių formų nustatymo procedūra, plačiai naudojama sociologijoje sudarant kiekybinius ir modeliuojant atrankos metodus, taip pat tikrinant statistines hipotezes – loginėje, struktūrinėje ir kalbinėje semiotinėje analizėje.

4. *Išskirti turinio vieneto prasmę.* (Pasirinkę indikatoriumi žodį, turime išsiaiškinti jo vartojimo prasmę. Prasminiu vienetu taip pat gali būti išskiriamas sakinys, pastraipa, tema, skyrius. Skaičiavimo vienetai gali ir nesutapti su analizės vienetais. Skaičiavimo atveju kvantifikacija yra prasminio vieneto paminėjimo dažnumas. Analizės atveju skaičiavimo vienetu pasirenkama fizinė tąsa, užpildyta prasminiais vienetais: eilučių skaičius, pastraipa, transliacijos laikas per radiją ar televiziją.)

5. Nustatyti *kiekybinių charakteristikų skaičiavimo sistemą*:

a) tyrinėjamos kategorijos, sąvokos buvimo ar nebuvimo nustatymas;

b) kategorijos pasikartojimo dažnumo nustatymas;

c) *ploto vieneto išskyrimas (ypač svarbu spaudos tyrimuose: spaudos stulpelio aukštis, spaudos ženklų skaičius, antraštės dydis, vieta laikraštyje ar žurnale)* – pirmas ar paskutinis puslapis;

d) *teiginio intensyvumo vertinimas*¹²⁶.

Kontent–analizės atlikimo instrumentas yra kodavimo blankas (kodifikatorius), į kurį įtraukiami ne tik išskirti indikatoriai, o ir duomenys apie patį dokumentą. Juos taip pat reikia koduoti: dokumento pavadinimas, išleidimo vieta ir data bei kitos charakteristikos – formatas, eilučių (straipsnių) skaičius ir kt.

Toks instrumentarijus nustato vienareikšmių teksto ir kodų atitikimą. Pvz.: koduotojas, skaitydamas jau užpildytą blanką, išskaido jame užfiksuotą informaciją pagal nurodytus požymius, nustato jų gradaciją ir kodus.

Kontent–analize nagrinėjant tekstus apibūdinama, *kas juose išreikšta ir kaip išreikšta.*

Apibūdinama, *kas* yra išreikšta:

1) svarstomoji tema (apie ką tekstas, pranešimas, laida);

2) vertinimo pobūdis (kaip svarstomasis dalykas vertinamas, pvz.: palankiai, nepalankiai, neutraliai);

3) vertinimo matas (kas yra vertinimo pagrindas, kuo remiantis buvo įvertinta palankiai, nepalankiai, neutraliai).

4) vertybės (kokie tikslai, vertybės, troškimai atskleidžiami);

5) metodai (kokiais metodais, būdais siekiama tikslų);

6) bruožai (kokiais požymiais, savybėmis apibūdinami žmonės);

7) veikėjai (kam priskiriami tam tikri veiksmai);

¹²⁶ Plačiau žr.: T. Bilton, K. Bonnet, P. Jones and oth. Introduction to Sociology. – London: Macmillan, 1996, P. 220; S. Luobikienė, J. Guščinskaitė, J. Palidauskaitė ir kt. Sociologijos pagrindai. – Kaunas: Technologija, 1997. P. 55–56; В. А. Ядов. Стратегия социологического исследования. – Москва: Добросвет, 1990. С. 210–220.

- 8) įgaliojimai (kieno vardu pareiškiami, tvirtinama, formuluojama);
- 9) kilmė (kur sukurtas pranešimas, tekstas);
- 10) veiksmo vieta (kur veiksmas vyksta);
- 11) konfliktas (kas yra konfliktų šaltinis; kokio pobūdžio konfliktai; kaip jie baigiasi – laimingai, ambivalentiškai, tragiškai);
- 12) laikas (kada veiksmas vyksta).

Apibūdinama, *kaip* išreikšta:

- 1) komunikacijos forma arba tipas (kas yra komunikacijos priemonė – radijas, televizija, kalba, laikraštis ar kt.);
- 2) tvirtinimo forma (kokia – gramatinė ar sintaksinė);
- 3) priemonės (kokie retoriniai ir propagandiniai metodai taikyti).

Kiekybine dokumentų turinio analize galima gauti pakankamos informacijos apie iškelto problemos sprendimą arba pagilinti problemos analizę. Formuluodamas tyrimo problemą ir hipotezę, tyrėjas nagrinėja rašytinius dokumentus, pvz.: mokslines publikacijas, tyrimų ataskaitas, disertacijų santraukas, įvairius statistinius ir žinybinius dokumentus. Ši dokumentų analizė teikia pirminės informacijos ir leidžia vėliau tikslingai ir kryptingai taikyti kitus tyrimo metodus.

Taip pat galutinėje tyrimo stadijoje analizuojant ir interpretuojant gautus rezultatus atsiranda būtinumas vėl imtis statistinių dokumentų, ataskaitų, mokslinių publikacijų ir lyginti gautus duomenis su jau esamais, tikslinti gautų rezultatų interpretacijos ribas, nustatyti jų patikimumą.

Dokumentų kokybinė analizė, kaip ir kituose socialiniuose moksluose, plačiai yra taikoma ir teisės moksluose. Šį metodą, pvz.: galima naudoti įstatymų ir kitų, reglamentuojančių tam tikrą veiklą, tekstų analizei. Tyrimo tikslas šiuo atveju – iš aktų skaičiaus nustatyti pokyčius, kurie vyko įstatymų leidyboje per tam tikrą laikotarpį priklausomai nuo politinių, ekonominių, karinių ar kitų veiksnių. Taigi yra galimybė parodyti įstatymų leidybos pažangą, regresą ar infliaciją. Įstatymų, tekstų apimtis, jų pataisų skaičius ir kryptingumas padeda nustatyti pokyčius, kuriuos nulėmė politinės ar filosofinės pažiūros, arba sunkumus, su kuriais susidūrė įstatymų leidėjai, arba atskirų įstatymų straipsnių apylankas ir galimas dviprasmes interpretacijas ir situacijas.

Tai *išorės kvantifikacija*. Nuodugnesnė ir moksliškesnė yra *vidaus kvantifikacija*, kuria nagrinėjamas perėjimas nuo atskiro atvejo, objekto prie masinių atvejų.

Vidaus kvantifikacijoje skiriamos dvi sąvokos: *multiplikatorius* ir *multiplikandas*.

Multiplikatorius – nagrinėjamų dokumentų parinkimas statistine technika. Statistika paprastai naudojama faktams ir įvykiams rinkti, bet ją galima panaudoti ir kiekybinei dokumentų analizei.

Paprasta atranka, kurią greitai galima atlikti, taip pat ji gali teikti didelio patikimumo duomenis. Be to, analizuojant mažiau, galima iš kiekvieno jų gauti didesnę informacijos kiekį. Pvz.: iš 20 tūkstančių teismo bylų apie avarijas keliuose; vadovaujantis tikimybių teorija, pakanka atsitiktinai parinkti tūkstantį bylų ir galima gauti šių įvykių pakankamą reprezentatyvumą – taigi pakanka imti iš šių dvidešimt tūkstančių bylų, sunumeruotų chronologine tvarka, kas dešimtą bylą.

Multiplikandas yra susijęs su dokumento turiniu. Tai įvairūs objektai, kuriuos tyrėjas išskiria, o vėliau kiekybiškai analizuoja.

1. Tokie objektai gali būti tam tikri žodžiai (vaikas, šeima) arba tam tikra frazė (vaiko interesai), kurių kartojimas įvairiomis aplinkybėmis įstatyminių aktų serijoje įgauna ypatingo psichologinio reiškinio statusą. Atsiranda pagrįsta prielaida, kad kartojami žodžiai ar frazės atgamina tam tikrus vaizdus. Tiek įstatymų leidėjų, tiek piliečių individualioje sąmonėje atsiranda psichologinė tam tikrų laukimų nuostata (t. y. susidaro pastovi ekspektacija), kad tie žmonės turi šiems įstatymams paklusti. Tik esant piliečių teigiamam įstatymo vertinimui jis išsivertina visuomenėje, o neigiamai vertinamas arba ignoruojamas jis tampa neveiksnius. Neatsitiktinai Romos imperijoje teisės nuopuolio laikotarpiu įstatymų kartojimas buvo aiškinamas tam tikrų žodžių ir frazių atgarsio nebuvimu visuomenėje. Todėl imperatoriaus teisininkai nuolat kartoję, kad „reskriptus reikia dažnai kartoti“.

Vadinasi, žodžių ir frazių kiekybinis tyrimas įstatymuose, jų kartojimasis ir pačių įstatymų dažnumas rodo jų veiksmingumo ar neveiksmingumo lygį.

2. Kokybinės analizės objektu taip pat gali būti tema, klausimas, kuris neišreikštas vieninteliu terminu. Socialiniuose moksluose tapo įprasta tema akcentuoti, remiantis jos dažnumo dokumentinių šaltinių serijoje ir teikiamu pagrindu daryti išvadą apie nagrinėjamą problemą tikrovėje. Pvz.: Prancūzijoje kiekybiniai rodikliai paveldėjimo byloje liudija, kad nuo 1900 iki 1975 metų jų sumažėjo perpus. Galima daryti išvadą, kad paveldėjimo problemos perpus mažiau jaudina prancūzus dabar nei dvidešimto amžiaus pradžioje. Tačiau, norint kategoriškai tai tvirtinti, reikėtų dar ir papildomų argumentų.

3. Kiekybinė dokumentų analizė esti įvairiapusiškesnė, kai pagal jų turinį išskiriama klausimų visuma. Tai gali būti klausimai, susiję su faktais, pvz.: dėl pilietinės atsakomybės išskiriama – lytis, amžius, profesija, reikalaujamo žalos atlyginimo ir gaunamo atlyginimo už padarytą žalą dydis ir kt. Atrinkti klausimai sudaro *analizės tinklą*, per kurį perleidžiama, pvz.:

teismo sprendimų serija. Norint parengti tokį tinklą, reikia paimti, pvz.: penkiasdešimt sprendimų ir išsiaiškinti, kokie momentai juose nuolat sutinkami. Vėliau šis tinklas leis nustatyti faktinių duomenų susikryžiuvimą ir tarpusavio santykius arba santykius tarp jų ir teismo sprendimų.

Kaip kiekybinė dokumentų analizė naudojama tarptautiniuose tyrimuose? Strasbūro tarptautinis žmogaus teisių institutas 1971 m. bandė išsiaiškinti dažniausiai vartojamą žodį daugybėje tarptautinių ir nacionalinių juridinių dokumentų dėl žmogaus teisių. Tyrimas parodė, kad dažniausiai vartojamas žodis – *įstatymas*, o žodis *lygybė* vartojamas dažniau nei *laisvė*¹²⁷.

Metodo taikymo privalumai:

1) kontent–analizė ne tokia subjektyvi ir šališka, kaip kokybinė analizė, kadangi nagrinėjami dokumentų (dažniausiai oficialių) duomenys, o ne žmonių nuomonės;

2) leidžia dirbti su didžiuliu tekstų masyvu ir aiškia struktūra;

3) pakankamas nagrinėjamų duomenų reprezentatyvumas;

4) leidžia palyginti tarptautinius dokumentus (teisės aktus) ir jų duomenis, taip pat palyginti skirtingų sociologinių tyrimų rezultatus;

5) patogiu apdoroti gausią informaciją, gautą kaip atsakymus į atviros anketos klausimus.

Trūkumai:

1) nėra mokslškai pagrįstų tikslų skaičiavimo vienetų (indikatorių) ir jų atrankos kriterijų;

2) pasirinktas indikatorius, pavyzdžiui, *žodis* gali būti atskirų autorių skirtingai suprantamas, suteikiama jam įvairi prasmė;

3) nagrinėjimui pasirinkti teksto ar sociologinių tyrimų duomenys gali būti netikslūs, nepatikrinami;

4) ne visada reikalingi dokumentai prieinami, kai kurie, pasibaigus laikymo terminui, sunaikinami.

¹²⁷ Plačiau žr.: Юридическая социология... С. 237–241.

13.4.8. Eksperimentas

Eksperimentatorius priverčia objekto esmę atsiskleisti.

K. Bernaras

Eksperimentas (lot. experimentum – bandymas, mėginimas; angl. – experiment; vok. – experiment; rus. – эксперимент) – bendramokslinis metodas naujoms žinioms gauti kontroliuojamomis ir valdomomis sąlygomis, reiškinį priežastiniams–padarininiams santykiams ir procesams nustatyti.

Sociologijoje eksperimentas yra kokybinės ir kiekybinės informacijos apie socialinių objektų elgesio ir veiklos požymių kaitą kaip organizuoto poveikio ir socialinės įtakos valdomų ir kontroliuojamų faktorių rezultata gavimo būdas.

Konkrečiu socialinio tyrimo objektu gali būti piliečiai, globojami asmenys, pareigūnai ir kiti įvairios veiklos atstovai, kuriems būdinga suvokti save, savo požiūrį į aplinką, atspindėti šią aplinką idealiais vaizdiniais, pažinti ją, numatyti ne tik jos pertvarkos, bet ir savo socialinių santykių su ja planą. Eksperimentas ypač plačiai gali būti naudojamas kriminalistikoje (tirti techninėms, specialiosioms priemonėms), kriminologijoje, policijos pareigūnų veikloje (atliekant tarnybines užduotis), administracinių sankcijų taikymo sferoje, edukologijoje, socialiniame darbe ir kitur.

Sociologinio eksperimento metodologinis pagrindas yra socialinio determinizmo koncepcija. Todėl pagrindinė eksperimento teorinė problema yra išskirti svarbius kintamuosius veiksnius, determinuojančius šį socialinį reiškinį. *Veiksny, arba reiškinys, kuriuo manipuliuoja tyrėjas, vadinamas nepriklausomu kintamuoju, o veiksnys, kuris priklauso nuo tų manipuliacijų (ir joms kintant kinta) vadinamas priklausomu kintamuoju.* Kiekybiniais kintamaisiais vadinami reiškiniai, kuriuos tiriant keičiasi tik skaitinės reikšmės. Kokybiniais kintamaisiais vadinami reiškiniai, kurių variantai priklauso skirtingoms reiškinų, aplinkybių, atsakymų kategorijoms, t. y. gaunama nauja kokybė su pakitusiai požymiais.

Eksperimentas organizuojamas pagal loginę struktūrą, apimančią daugybę operacijų. Eksperimento operacijos:

- 1) hipotezės ir jos tikrinimo uždavinių formulavimas;
- 2) empirinis objekto parinkimas;
- 3) eksperimentinių ir kontrolinių grupių tyrimo programos sudarymas;
- 4) darbinių hipotezių formulavimas ir tikslinimas;

5) eksperimentinės situacijos sudarymas ir sistemingas objekto funkcionavimo numatymas;

6) gautų rezultatų analizė, apibendrinimas, išvados.

Eksperimentų rūšys. Pagal tiriamų objektų pobūdį eksperimentai skirstomi į ekonominius, teisinius, pedagoginius, estetinius ir kt. Jie skiriasi vienas nuo kito visuomeninės žmogaus veiklos specifika.

Pagal keliamus eksperimentui uždavinius jie skirstomi į *mokslinius ir praktinius*.

Moksliniame tiriamajame eksperimente yra tikrinama hipotezė, turinti naujo pobūdžio informacijos, kuri dar nėra pakankamai patvirtinta arba dar visiškai neįrodyta.

Praktiniu eksperimentu nustatomos įvairių inovacijų diegimo bei tinkamumo naujose, specifinėse, konkrečiose situacijose sąlygos.

Šis skirstymas yra sąlygiškas, nes ir praktinis eksperimentas neretai sudaro galimybę gauti naujų mokslinių duomenų, o mokslinis eksperimentas gali padėti suformuluoti praktinių rekomendacijų.

Paralelūs ir nuoseklūs eksperimentai

Paralelus eksperimentas yra suprantamas kaip tyrimas, atliekamas su eksperimentinėmis ir kontrolinėmis grupėmis, o hipotezės įrodymas remiasi šių dviejų grupių (eksperimentinės ir kontrolinės) būklių rezultatų ir poveikio kitimo palyginimu tuo pačiu metu. Eksperimentinė grupė yra tokia, su kuria atliekamas eksperimentas – tyrėjas daro poveikį pagal sudarytą programą. Kontrolinė grupė visais parametrais yra identiška eksperimentinei, tik eksperimentiškai nėra paveikiama.

Nuoseklus eksperimentas atliekamas tik su viena grupe, kontrolinės nėra. Hipotezės įrodymas remiasi dviejų objekto būklių palyginimu skirtingu laiku, t. y. „nuo“ ir „iki“.

Kvazieksperimentais (tariamaisiais) vadinami tokie eksperimentai, kai sunku suvienodinti eksperimentines ir kontrolines grupes, kad būtų identiški požymiai. Todėl dažnai daroma tik prielaida, kad šios grupės yra panašios. Šiuo atveju sunku tikėtis labai tiksliai išmatuoti eksperimento rezultatus. Todėl tokie eksperimentai ir yra vadinami kvazieksperimentais, t. y. kai kurie tyrėjai jų nelaiko tikrais eksperimentais. Tačiau K. Kardelis ir kiti mokslininkai teigia, kad socialiniuose moksluose kaip tik kvazieksperimentiniai tyrimai yra prieinamiausi ir būdingiausi¹²⁸.

¹²⁸ K. Kardelis. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai... P. 102.

Deja, pas mus jie (ir kitų rūšių) mažai naudojami – disertacijose, studentų baigiamuosiuose darbuose, o juk jie vertingesni nei kiti empiriniai metodai. Kvaziekperimentiniu tyrimu galima įtikinamai atskleisti priežasties ir padarinio tarpusavio ryšius. Jis taikomas nustatyti priežastiniams ryšiams tarp ankstesnės būsenos ar įvykio pokyčių ir paskesnės būsenos ar įvykio pokyčių. Nepriklausomas kintamasis laikomas priežastimi, o priklausomas kintamasis – padariniu. Taigi manipuluojama nepriklausomu kintamuoju siekiant nustatyti, kaip jis veikia priklausomą kintamąjį.

Kvaziekperimentinis tyrimas atliekamas, kai:

1) reikiamų grupių neįmanoma sudaryti atsitiktinių, t. y. kai nėra galimybės atlikti eksperimentinį tyrimą su atsitiktinėmis grupėmis;

2) yra tvirtas pagrindas manyti, kad tarp dviejų įvykių ar būsenų yra priežastinis ryšys;

3) dalyviams galima taikyti nepriklausomą kintamąjį, kurį galima keisti, reguliuoti ar kitaip juo manipuluoti;

4) galima išmatuoti dalyvių priklausomą kintamąjį.

Idealiomis sąlygomis į kvaziekperimentinį tyrimą įtraukiamos mažiausiai dvi dalyvių grupės, neatsitiktinai parinktos iš tiriamosios grupės. Eksperimentinė grupė gauna eksperimentinį poveikį – įvedamas arba keičiamas nepriklausomas kintamasis. Tuo tarpu kontrolinė grupė lieka įprastinėse sąlygose, t. y. negauna eksperimentinio poveikio. Po kurio laiko abi grupės testuojamos siekiant nustatyti priklausomo kintamojo kitimus.

Kvaziekperimentinis tyrimas labai panašus į eksperimentinį, tik dalyviai nėra atsitiktinai parenkami ar atsitiktinai paskiriami. Dažniausiai yra taikomi tokie kvaziekperimentinio tyrimo būdai:

1) nevienodų (nehomogenišku) grupių tyrimas naudojant vieną galutinį testą; atliekant šį tyrimą, pasitelkiamos dvi dalyvių grupės, parinktos iš tos pačios populiacijos (pvz.: dvi klasės toje pačioje ar skirtingose mokyklose); iš pradžių vienai grupei taikomas tiriamasis poveikis, paskui abiem grupėms duodamas baigiamasis testas siekiant nustatyti, ar toms grupėms būdingi kokie nors tiriamojo požymio (priklausomo kintamojo) skirtumai; toks tyrimo būdas nėra visiškai įtikinamas, nes abejojama, ar grupės buvo homogeniškos iki eksperimentinio poveikio;

2) nehomogenišku grupių tyrimas naudojant pradinį ir baigiamąjį testą; atliekant šį tyrimą, imamos irgi dvi dalyvių grupės; skirtumas tik tas, kad, prieš taikant eksperimentinį poveikį, abi grupės testuojamos siekiant nustatyti jų homogeniškumo lygį; šį kvaziekperimentinį tyrimą dažniausiai naudoja pedagogikos, socialinio darbo studijų absolventai;

3) vienos grupės tyrimas laiko atžvilgiu; šis būdas naudojamas, kai yra viena dalyvių grupė; sistemingai (kas kelias dienas ar savaites) matuojami tam tikri grupės parametrai; laikotarpiu tarp dviejų matavimų taikomas tam tikras poveikio būdas; jei po tyrimo atsiranda pastebimas pokytis, galima daryti išvadą, kad pokytį sukėlė taikytas poveikis.

Svarbus yra kiekvieno mokslinio tyrimo validumas, arba patikimumas, t. y. kiek tyrimo išvados yra tikslios ir kiek jos leidžia apibendrinti. Tiek kvaziekperimentinis, tiek kiti tyrimo metodai nėra apsaugoti nuo bendrų vidaus ir išorės validumą sąlygojančių įtakų. Šias įtakas būtina šalinti arba į jas atsižvelgti, kad dėl jų kartais sukeliamos paklaidos nekiltų abejonių dėl tyrimo išvadų.

„Vidaus validumas susijęs su dalyvių būsenos ar jų aplinkos ypatybėmis, kurios pasireiškia eksperimento metu“¹²⁹. Tarp veiksnių, sąlygojančių vidaus validumą, galima paminėti: tyrimo dalyvių parinkimo būdą (dalyviai į grupes telkiami neatsitiktiniais), ilga tyrimo trukmė (kai eksperimentinis poveikis trunka ilgiau, tyrimo rezultatus gali veikti ir kiti veiksniai), senėjimas (dalyviai gali patirti fiziologinių pokyčių, t. y. gali tapti stipresni, darnesni, gali pagerėti jų gebėjimas abstrakčiai mąstyti ir ištvėrmė), testavimas (jei taikomi pradiniai ir baigiamieji testai, tai patyrimas, dalyvių įgyjamas per pradinį testą, gali pagerinti baigiamojo testo rezultatus net jeigu eksperimento poveikio priemonės neveiksmingos. Net jei taikomos ir lygiavertės testavimo formos, viena forma faktiškai gali būti lengvesnė negu kita ir kt.

Išorės tyrimo validumas rodo mastą, kuriuo gali būti apibendrinti kitų grupių arba aplinkų rezultatai. Gerai žinoma, kad tai, kas tinka vienai aplinkai, gali netikti kitai. Skiriami tyrimo išorinio validumo ypatumai:

Populiacinis validumas. Ši sąvoka parodo, koku lygiu yra panašios šios grupės: tiriamoji grupė, populiacija, iš kurios ji parinkta, tikslinė populiacija, kurios atžvilgiu reikia apibendrinti rezultatus. Juo šios trys grupės panašesnės, juo patikimesnis tyrimo rezultatų apibendrinamumas.

Asmenybiniai veiksniai. Konkretus tyrimo rezultatas vieniems žmonėms gali tikti puikiai, o kitiems – nelabai. Žmonės skiriasi tuo, kas jiems priimtina, patogu ir naudinga.

Ekologiniai veiksniai. Svarbu fizinė ar emocinė situacija, kurioje vyksta tyrimas. Eksperimento situacija gali labai skirtis nuo tos aplinkos, kuri turės būti taikomi tyrimo rezultatai.

¹²⁹ C. M. Charles. Pedagoginio tyrimo įvadas. – Vilnius, 1999. P. 325.

Taigi tyrimo rezultatai priklauso ne tik nuo tyrimo tikslingumo, t. y. jo atlikimo teisingumo, bet ir nuo veiksnių, kuriuos kontroliuoti yra labai sunku ir sudėtinga.

Socialiniuose moksluose kvaziekperimentai gali būti kelių tipų: 1) viena grupė ir baigiamasis testas; 2) neekvivalentės grupės ir baigiamasis testas; 3) įvykusio fakto tyrimas, kai net eksperimentinio veiksnio neįmanoma kontroliuoti, kadangi tyrėjas atvyksta į įvykio vietą jau po įvykio.

Kvaziekperimentinio tyrimo planas panašus į eksperimentinio, tačiau turi keletą silpnų vietų:

– kvaziekperimentu palyginama mažiausiai dvi nepriklausomo kintamojo reikšmės, bet manipuliacija ne visada kontroliuoja eksperimentatorius (pvz.: patyrusių uraganą ir jo nepatyrusių žmonių sveikatos pokyčiai);

– dažnai neįmanoma pasirinkti subjekto – reikia tenkintis natūraliai egzistuojančiomis grupėmis¹³⁰.

Mokslinėje literatūroje, ypač pastaruoju metu, tapo populiarūs *vieno atvejo eksperimentiniai tyrimai*. Jie dažniausiai naudojami edukologijoje, socialiniame darbe, bet taip pat sėkmingai gali būti naudojami teisės psichologijoje tiriant teisės pažeidėjo, nusikaltėlio, sąmonės ir elgesio pokyčius, taip pat tiriant teisės saugos, teisėtvarkos pareigūnų veiksmus keičiantis ar tobulėjant įstatymams, profesinės etikos reikalavimams ir kt.

Vieno atvejo eksperimento eiga yra analogiška aktyviai kryptingam eksperimentui. Asmeniui daromas tam tikras poveikis (pedagoginis, administracinis, socialinis ir kt.) ir stebimai fiksuojami, registruojami jo elgesio ar veiksmų pokyčiai. Tačiau tai ne vienkartinis, o daugkartinis ir ilgai trunkantis procesas.

Lauko eksperimentas. Juo tiriamas objektas įprastinėmis gyvavimo sąlygomis. Terminas „lauko eksperimentas“, „lauko tyrimas“ (angl. – *field research*) atsirado kaip reakcija į abstraktų akademinį analitinį tyrimą mokslininkų, kurie apsiribojo tik bibliotekomis, knygomis ir visai netyrinėjo realaus gyvenimo su visais jo prieštaravimais ir sudėtingumais. Taigi terminas „lauko“ daugiau atspindi emocinį, vertinamąjį pobūdį, kaip atsvara „kabinetiniam“, „laboratoriniam“ tyrimo būdai.

Lauko eksperimento objektu gali būti įstaiga, kolektyvas, atskira žmonių grupė. Lauko eksperimentui būdinga maksimaliai natūrali situacija, kai nagrinėjamo objekto sistema funkcionuoja įprastinėmis sąlygomis. Šiame

¹³⁰ Plačiau žr.: Psychological Research Methods and Statistics / edited by A. M. Coleman. – New York: Longman, 1996. P. 60.

eksperimente net pageidautina, kad tiriamieji nežinotų esą tiriami. Suprantama, kad taip ne visada įmanoma, bet reikia siekti.

Lauko eksperimento rūšys: 1) aktyviai kryptingas ir 2) natūralus.

Aktyviai kryptingas – tyrėjas parengia eksperimentą ir daro poveikį jo eigai, t. y. įveda tam tikrą impulsą kaip numatomą priežastį būsiamam rezultatui gauti.

Natūralus – (atitinkantis tikrovę) eksperimentas, kai tyrėjas nedaro poveikio tiriamajam objektui ir nesikiša į reiškinių, procesų kaitą, o tik stebi ir laukia, kada natūraliai tiriamajame procese įvyks pokyčių, ir juos fiksuoja. Galimas natūralaus eksperimento variantas su dviem grupėmis (kontroline ir eksperimentine), taip pat tos pačios grupės tyrimas per tam tikrą laikotarpį, pagal schemą „nuo“ ir „iki“.

Natūralaus eksperimento pranašumas – minimalus bet koks dirbtinumas. Visi tiriamojo objekto ryšiai ir santykiai, tiek vidaus, tiek išorės, lieka be pokyčių. Jeigu tokiam eksperimentui gerai pasirengta, tai jo patikimumas itin didelis.

Tačiau natūralus eksperimentas turi ir trūkumų. Sunku iš anksto nustatyti situaciją, atskleisti eksperimentinei kintamajai daromos įtakos faktorius, neįmanoma ja manipuliuoti, tyrimui reikia daug laiko. Tačiau tik natūralus eksperimentas yra svarbus konkrečių socialinių tyrimų metodas, ypač tiriant sudėtingus socialinius reiškinius¹³¹.

Ypatinę vietą socialinio eksperimento tipologijoje užima vadinamasis *eks-post-fakto* (lot. *eks* – buvęs; *post factum* – po to, kas padaryta) *eksperimentas*. Pirmą kartą jį pritaikė amerikiečių sociologė Elen Christiansen dvidešimto amžiaus trečiame dešimtmetyje, rašydama baigiamąjį darbą magistro laipsniui gauti. Ji iškėlė paprastą hipotezę: „Juo mokiniai gauna geresnį išsilavinimą mokykloje, juo sėkmingiau jie įsitraukia į ekonominę veiklą“.

Norint atlikti natūralų eksperimentą, reikėtų atrinkti moksleivius, kurie mokyklą baigė (eksperimentinė grupė) ir kurie jos nebaigė (kontrolinė grupė), ir juos stebėti, o po kurio laiko (t. y. po kelerių ar dešimties metų) nustatyti jų laimėjimus visuomeninėje ekonominėje veikloje.

E. Christiansen pasirinko kitą kelią. Ji surinko keturių vidurinių mokyklų moksleivių, baigusį šias mokyklas prieš dešimt metų (eksperimentinė grupė – 1130 asmenų) ir jos nebaigusį (kontrolinė grupė – 997 asmenys, išėję iš mokyklos po 7–ių, 8–ių, 9–ių klasių), dokumentus. Kruopščiai ir atkakliai ieškant

¹³¹ Plačiau žr.: D. Campbell, J. Stanley. *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research*. – Chicago, 1963; Д. Кемпбелл. *Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях*. – Москва, 1980.

buvo surasta iš 2127 žmonių 1194 (tarp jų 671 su atestatais ir 523 be atestatų). Abi grupės buvo sudarytos pagal tam tikrus parametrus: socialinė artimųjų padėtis, kai moksleiviai išėjo iš mokyklos, tautybė, lytis, amžius, gyvenamoji vieta ir pažangumas. Taigi grupės skyrėsi tik dviem požymiais: eksperimentinės grupės asmenys buvo gavę atestatus, o kontrolinės grupės asmenys jų neturėjo.

Surinktos medžiagos analizė parodė, kad eksperimentinės grupės 92 proc. asmenų, iš visų baigusių mokyklą, atlyginimas didėjo, o kontrolinės grupės didėjo 58 proc. asmenų atlyginimas. Taigi 34 proc. skirtumas visiškai įtikino, kad hipotezė teisinga.

Laboratorinis eksperimentas (angl. – *laboratory experiment*; vok. – *laboratoriums experiment*; rus. – *лабораторный эксперимент*) paprastai atliekamas specialiai įrengtoje patalpoje. Jis užtikrina griežtą nepriklausomų ir priklausomų kintamųjų kontrolę. Gaunami duomenys dažniausiai yra itin patikimi ir tikslūs (validūs).

Šiame eksperimente tyrimo objektai – žmonės – supranta dalyvaujantys psichologiniame ar socialiniame eksperimente.

Galimybė tiksliai matuoti tyrėją dominančius pokyčius garantuoja kur kas griežtesnę eksperimentinių ir neutralių kintamųjų kontrolę. Tačiau ir šiam eksperimentui reikia kruopščiai pasirengti, paruošti aparatūrą ir kitas kontrolės priemones.

Kaip jau minėjome, šis laboratorinis eksperimentas taip pat gali būti plačiai naudojamas kriminalistiniuose tyrimuose, nustatant techninių ir specialiųjų priemonių tinkamumo, patikimumo ir efektyvumo lygį.

Kaip nurodo V. Martišius, tiesiogiai keisti nepriklausomus kintamuosius, kontroliuoti šalutinius, tiksliai išmatuoti priklausomus kintamuosius yra patogiausia laboratorijose atliekant eksperimentus. Tačiau laboratoriniai eksperimentai turi ir daug trūkumų. Kai kurių psichologijos problemų, pvz.: minios elgesio fenomeno, fiziškai neįmanoma tirti laboratoriskai. Be to, laboratorinių eksperimentų atsisakoma, jei jie prieštarauja įstatymams ir etinėms normoms. Draudžiama sudarinėti (ar net imituoti) sąlygas, pavojingas tiriamųjų gyvybei, net jei eksperimentuotojas norėtų tirti psichinių procesų ir elgesio ypatumus ekstremaliomis sąlygomis¹³².

Laboratorinių eksperimentų rezultatų dažnai negalima taikyti ir realiai gyvenime. Daugeliui tokių eksperimentų trūksta išorės validumo. Minėtus laboratorinio eksperimento trūkumus iš dalies atsveria eksperimentai, atlie-

¹³² V. Martišius. Psichologijos metodai. – Kaunas, 1997. P. 46–47.

kami natūraliomis sąlygomis, nors šiuose tyrimuose esama daug sunkumų manipuluojant nepriklausomu kintamuoju ir kontroliuojant šalutinius kintamuosius. Lauko eksperimentai dažniausiai atliekami praktinėms psichologinėms problemoms spręsti. Tokio eksperimento pavyzdys yra: R. Rosenthalis ir L. Jacobsonas nutarė atlikti eksperimentą natūraliomis sąlygomis, norėdami įvertinti kitų žmonių lūkesčių poveikį asmens laimėjimams. Jie tikrino hipotezę, ar mokinių rezultatai priklauso nuo mokytojų lūkesčių jų atžvilgiu. Tyrimas buvo atliktas valstybinėje pradžios mokykloje. Eksperimento tikslas buvo tirti tiek palankaus, tiek nepalankaus pobūdžio įtaką mokinių rezultatams, bet dėl etinių motyvų buvo tenkinamasi kuklesne užduotimi – ar palankus mokytojo požiūris į mokinių ilgainiui padidina jo kompetenciją. Nepriklausomas kintamasis šiuo atveju – mokytojų lūkesčiai, kuriais buvo manipuluojama pranešant fiktyvius testų rezultatus. Mokslo metų pradžioje mokytojams buvo nurodyti mokiniai, kurių intelektinių gebėjimų lygis, remiantis testų rezultatais, per metus turi labai padidėti. Iš tikrųjų šie mokiniai buvo parinkti atsitiktinai, todėl atrinktųjų (eksperimentinė) ir visų kitų (kontrolinė) mokinių grupės buvo ekvivalentiškos. Tiktai mokytojams buvo įteigti skirtingi lūkesčiai. Priklausomas kintamasis buvo mokinių intelektiniai sugebėjimai, matuojami testais. Visi mokiniai po metų buvo pakartotinai testuojami. Jų intelekto kompetencijos pasikeitimo rodiklis buvo antro ir pirmo testavimo rezultatų skirtumas. Kaip ir buvo tikėtasi, atrinktųjų mokinių rezultatų skirtumas buvo didesnis. Ypač didelis jis buvo pirmose ir antrose klasėse. Kaip nurodo tyrimo autoriai, reikia manyti, kad mokytojų mimika, kalbos maniera, laikysena, gal net prisilietimai perteikė eksperimentinės grupės vaikams tai, ko iš jų buvo viliamasi. Tai kartu su galimais mokymo technikos pokyčiais greičiausiai ir pakeitė vaikų nuomonę apie savo gabumus, lūkesčius ir motyvus. Visa tai turėjo įtakos vaikų intelekto brandai ir kartotinio testo rezultatams.

Dar viena specifinė rūšis yra *teisinis eksperimentas*. Tai išankstinis norminių nuostatų veiksmingumo patikrinimas (atskiros normos, viso teisės akto, konstitucinės novelos, įstatyminės reformos ir kt.). Teisinio eksperimento tikslas yra per bandymus nustatyti tiek galimus teisinio reguliavimo privalumus, tiek trūkumus. Didžiausias eksperimento poreikis esti tada, kai iš pagrindų bandoma pakeisti ekonominius stimulus, darbo organizavimo ir užmokesčio būdą, įdiegti naują šeimos santykių modelį, iš esmės modifikuoti teisinės atsakomybės pagrindus ir rūšis ir t. t. Eksperimentas šia prasme yra ekonomiškiausias teisės normų efektyvumo vertinimo būdas, siekiant įstatymų leidėjams pasiūlyti tikslingiausią ir optimalų probleminės situacijos sprendimą, kuriam reikia specialios reglamentacijos.

Eksperimentinė teisinė norma visais atvejais yra laikina, jos galiojimas iš anksto limituojamas. Be to, tokia norma yra paieškų pobūdžio: jos turinys gali būti iš esmės pakeistas tiek jos vykdymo laikotarpiu, tiek vėlesniais įstatymų rengimo laikotarpiais. Teisinį pagrindą teisiniam eksperimentui atlikti leidėjų organas patvirtina vienkartinį įstatymu (ar kitu norminiu aktu) arba nuolat fiksuoja teisėkūros nuostatuose. Toks eksperimentas gali būti lokalus (pvz.: įvažiuojantiems į Palangą automobiliams savivaldybė įveda mokesčių normą) arba regiono ar šalies masto.

Amerikiečiai tvirtina, kad jų federalinė konstitucija sudaro galimybių tam tikros rūšies teisiniams eksperimentams, kadangi tas pats įstatymas gali būti vienos valstijose priimtas, o kitose ne, arba priimtas vienur anksčiau, kitur vėliau.

Prancūzijoje XVIII a. teisinis eksperimentas buvo taikomas itin dažnai. Dažniausiai šis eksperimentas atliekamas priimant ir sprendžiant teisinės technines, organizacines problemas, ypač valdymo sferoje.

Civilinės ir baudžiamosios teisės sferoje šis eksperimentas taikomas nebent norint pamatyti, kas iš to išeis. Pvz.: 1965 m. Anglijoje buvo sustabdyta mirties bausmė iki 1970 metų; pasibaigus šiam laikotarpiui, parlamentas turėjo arba galutinai panaikinti mirties bausmę (kas ir buvo padaryta), arba vėl grįžti prie buvusios normos. Šitaip galutinai panaikinta mirties bausmė ir Lietuvoje. Prancūzijoje 1975 m. sausio 17 d. įstatymu eksperimento tvarka penkeriems metams buvo sustabdyta bausmė už abortą.

Eksperimentinio tyrimo etapai

Nėra lengva nusakyti aiškias eksperimentinio tyrimo atlikimo taisykles. Tačiau galima bandyti nusakyti eksperimentinio tyrimo etapus:

1) pirmiausia tyrėjas turi aiškiai apibrėžti tyrimo problemą, nes nuo jos labai priklauso tyrimo metodai;

2) suformuluoti tyrimo hipotezę;

3) pasirinkti poveikio būdus ir trukmę;

4) atsižvelgti į tiriamųjų atspindimus visos aibės charakteristikas;

5) atskleisti veiksnius, galinčius pakenkti objektyviems tyrimo rezultatams;

6) atlikti keletą preliminarinių tyrimų ir gerai išanalizuoti jų rezultatus bei patikrinti eksperimento metodiką;

7) griežtai laikytis privalomos eksperimento vedimo metodikos;

8) sutvarkyti eksperimento eigos stebėjimo protokolus, parengti eksperimento rezultatų ataskaitą;

9) eksperimento rezultatus aptarti su ekspertais, palyginti su kitų eksperimentų duomenimis.

Eksperimentinės medžiagos sutvarkymas. Eksperimento metu tyrėjas gauna daug įvairios medžiagos. Prieš pradėdamas ją analizuoti, būtina susisteminti, gautus rezultatus klasifikuoti, kad jie būtų prieinami ir patogūs vertinti vizualiai.

Todėl eksperimento rezultatus reikia pateikti lentelėmis, grafikais, apdoroti statistiškai.

Eksperimento tikslumas, jo rezultatų statistinė analizė gali padėti patikimai nustatyti atskirų poveikių veiksmingumą, nustatyti tiriamojo objekto priežastinį–padarininį ryšį tarp poveikių, įtakų ir pokyčių rezultato.

Šių veiksmų išskyrimas, analizė ir apibendrinimas leis daryti eksperimento metodu gautas išvadas, patvirtinti, patikslinti arba atmesti tyrimo pradžioje iškeltą hipotezę.

Eksperimento privalumai:

1) eksperimentas yra veiksmingiausias mokslinių tyrimų metodas nustatyti priežastiniams ryšiams: nepriklausomas kintamasis įvedamas kaip numatoma priežastis matuojant priklausomo kintamojo vertę;

2) tyrimo procesas yra valdomas ir kontroliuojamas, todėl susidaro galimybė atsiriboti nuo pašalinių veiksmų įtakos;

3) norint gauti stabilius duomenis, galima pakartoti eksperimentą su kita tokia pačia grupe;

4) eksperimentas leidžia nustatyti patikimus duomenis per tam tikrą laiką;

5) kiekviena eksperimento rūšis turi savo privalumų: *lauko (natūralaus)* eksperimentui tyrimo objektas neišskiriamas iš natūralios aplinkos, todėl eksperimentinė situacija nesiskiria nuo įprastų tiriamojo gyvenimo sąlygų; eliminuojama subjektyvių veiksmų įtaka; galima apsiriboti viena eksperimento situacijos kontroliuojama grupe; *laboratorinio eksperimento* privalumas – galima išvengti atsitiktinių veiksmų įtakos; lengviau valdyti ir kontroliuoti situaciją; galima izoliuoti eksperimentinį poveikį, lengviau juo manipuliuoti; galima geriau kontroliuoti eksperimento dalyvius, stebėti jų reakcijas; galima tiksliau parinkti eksperimentines ir kontrolines grupes.

13.4.9. Ekspertų vertinimo metodas

Ekspertų vertinimo metodas (lot. *expertus* – prityręs, įgudęs; angl. – *method, Delphi*; vok. – *Methode der sachverständigen Bewertung*; rus. – *метод экспертных оценок*) plačiai taikomas sociologiniuose tyrimuo-

se gauti nagrinėjamos srities empiriniams duomenims. Norint panaudoti šį metodą, reikia suformuoti grupę kvalifikuotų ekspertų (pvz.: edukologų, sociologų, psichologų arba teisės ar policijos pareigūnų, taip pat įtraukti į ją profesionalių policijos pareigūnų, mokslininkų, politikų, organizacijų, institucijų vadovų arba teisėtvarkos atstovų: teisėjų, prokurorų, advokatų, tardytojų ir kt.), kurie gali suteikti būtiną kvalifikuotą informaciją apie vertinamąjį objektą. Tokia grupė paprastai sudaroma iš 5–7 žmonių. Grupė ekspertų turi užtikrinti gautos informacijos išsamumą ir patikimumą, galimybę ją patikrinti, o dar geriau – statistiškai pagrįsti. Priklausomai nuo reikalavimų, keliamų gaunamai informacijai, ekspertų vertinimai gali būti įvairios formos – nuo profesionalių interviu arba nuo neakivaizdinės individualios apklausos anonimine anketa iki atviros grupinės šių asmenų diskusijos tyrimo problemą nagrinėjama klausimais.

Ekspertų vertinimo metodas yra palyginti paprastas, dažniausiai jo duomenys kokybinio pobūdžio ir nebūtinai jam taikomi statistiniai metodai. Sociologijoje šis metodas taikomas įvairaus profilio tyrimams.

Šiuo metodu dažniausiai formuluojamos mokslinės sąvokos, siekiama mokslinio objektyvumo, patikslinamas tyrimo objektas (pilotažiniuose tyrimuose), prognozuojamos reiškinių kitimo tendencijos, įvertinami kitais metodais gauti duomenys.

Tai tam tikra specifinė apklausos metodo rūšis, turinti daugybę ypatybių. Skirtingai nei apklausos atveju, vietoje standartizuoto klausimų rinkinio dažniausiai pateikiama tam tikra problema, nurodomas tyrimo objektas, ir apie jį ekspertas tyrėjui pateikia savo nuomonę. Ji dažniausiai pateikiama ne trumpais atsakymais, o vertinimais, pakankamai išsamiais ir argumentuotais. Siekdamas didesnio metodo efektyvumo, tyrėjas turi nurodyti jį labiausiai dominančius aspektus, apie kuriuos norėtų gauti detaliausią informaciją.

Ekspertų vertinimo metodas – specialiai parinktos grupės žmonių, kurie išmano tam tikrą sritį, specifinės rūšies apklausa. Tokiomis apklausomis siekiama mokslinio objektyvumo. Jos gali būti ir vienkartinės, ir kartotinės. Iš tokių yra *Delfų apklausos metodas*: ekspertams pateiktų anketų rezultatai apibendrinami ir pateikiami ekspertams vertinti. Metodas gavo vardą iš Delfų miesto Senovės Graikijoje, kuris garsėjo Apolono šventyklos orakulų mįslingomis pranašystėmis.

Ekspertų vertinimai plačiai naudojami prognozuojant tolesnį procesą, nustatant socialinės raidos tikslus arba priimant planinius sprendimus. Tai padeda įvertinti rodiklių reikšmę ir patikrinti metodologijos, naudojamos renkant duomenis, kokybę, pagrįsti praktinių rekomendacijų argumentavimą. Ekspertų vertinimų objektyvumo pasiekama tinkamu specialistų parinkimu

ir apklausos organizavimu, ekspertizės rezultatų tinkamu apdorojimu, daugeliu loginių ir statistinių procedūrų. Šių procedūrų visuma yra vadinama ekspertų vertinimo metodu.

Ekspertizei parengti dažniausiai formuojama grupė specialistų. Ji privalo:

- 1) iškelti problemą, numatyti ekspertizės tikslus ir uždavinius, jos ribas ir pagrindinius etapus;
- 2) parengti ekspertizės procedūrą;
- 3) atrinkti ekspertus, patikrinti jų kompetenciją, sudaryti ekspertų grupes;
- 4) surengti apklausą ir suderinti vertinimus;
- 5) formalizuoti gautą informaciją, apdoroti, atlikti analizę ir interpretaciją.

Ekspertų apklausos metodus galima klasifikuoti pagal tris kriterijų grupes:

- 1) pirmai grupei priskiriami kriterijai, kuriuos lemia apklausos organizatorių ir ekspertų tarpusavio sąveika, t. y. tiesioginis ar netiesioginis kontaktas;
- 2) antrai grupei priklauso ekspertų tarpusavio sąveikos ypatumai (pagal tai apklausa gali būti grupinė ar individuali);
- 3) trečia grupė apibūdinama pagal apklausos rezultatus, kurie atspindi įvairias vertinimo rūšis (nuomonę, rekomendaciją, sprendimą).

Ekspertinio vertinimo metodo esmė – ekspertai logiškai analizuoja kurią nors problemą, kiekybiškai vertindami ir formaliai apdorodami duomenis. Ekspertų vertinimo pagrindu nustatomas jų nuomonių atitikimas tiriamuoju klausimu bei ekspertų išvadų objektyvumas, kuri lemia esminiai, realūs faktų ir reiškinių ryšiai. Ekspertų metodą galima taikyti ir kokybiškai vertinant kiekybinius, tiksliau nustatomus, reiškinius.

Nors pati ekspertų apklausos procedūra gali vykti anketinės ar interviu apklausos principais, iškyla ekspertų parinkimo problema. Asmenys, gebantys vertinti kurią nors požymį, nėra tolygios kompetencijos, skirtingos ir vertybinės jų orientacijos. Todėl iš pradžių reikėtų įvertinti pačius ekspertus, suformuluoti jų parinkimo principus.

Kartais pareiškiami, kad šiuo metodu gautos žinios yra subjektyvios ir remiasi asmenine nuomone, be to, susijusios su vertybių, jausmų, pasaulėžiūros sferomis¹³³.

¹³³ *Merkys G.* Pedagoginio tyrimo metodologijos pradmenys: paskaitų konspektas. – Šiauliai: ŠPI, 1995. P. 33.

Šie pastebėjimai iš dalies teisingi, juk ekspertų vertinimas tėra tik jų nuomonė apie įvairias žmogaus veiklos sritis.

Ekspertų vertinimo metodo patikimumas priklauso nuo ekspertų parinkimo. Jie privalo būti kompetentingi asmenys, turintys specialios patirties ir išmanantys tiesiogiai su ekspertizės objektu susijusią sritį. Ekspertų kompetentingumo rodikliai yra pareigybinė padėtis, mokslinis laipsnis, tam tikro mokslinio ir praktinio darbo stažas. Didelę reikšmę turi tokie ekspertų bruožai, kaip objektyvumas, principingumas, sugebėjimas analizuoti problemą nepasiduodant vyraujančioms tendencijoms.

Šiam tyrimo metodui nebūdinga stabilus patikimumas, kadangi tai nėra standartizuota tyrimo metodika. Formaliai patikimumas apibrėžiamas taip: „Kai metodika siekiama matuoti ką nors sąlygiškai nekintamą, rezultatai yra stabilūs kartojant tyrimą nedideliais laiko intervalais¹³⁴. Taigi čia patikimumą lemia tyrėjo profesionalumas, klausimų formulavimo validumas, tyrimo objektas bei respondentų (ekspertų) profesionalumas.

Išorės validumas (t. y. kiek matavimo būdas pats savaime atrodo validus) yra itin didelis. Priklausomai nuo tyrimo objekto operacionalizacijos teisingumo, šiam tyrimo metodui gali būti būdingas itin didelis kriterinis validumas (metodika teisingai identifikuoja objektus kaip priklausančius/nepriklausančius tam tikrai grupei).

Taikomi keli *atrankos į ekspertų grupę būdai*:

1) dokumentinis – kompetencijos vertinimas socialinių demografinių duomenų pagrindu;

2) eksperimentinis – testavimo, ankstesnės ekspertų veikos efektyvumo patikrinimo pagrindu;

3) balsavimas – atestavimo pagrindu, kai asmenis rekomenduoja grupė;

4) savęs vertinimas – savo kompetencijos vertinimo pagrindu ekspertizėje.

Nustatant ekspertizių grupės dalyvių skaičių, būtina atsižvelgti į:

1) konkrečios ekspertizės specifiką;

2) ekspertizės rezultatų apdorojimo technikos specifiką;

3) statistinių procedūrų panaudojimo galimybes.

Paprastai ekspertizės pagrindą sudaro klausimynas. Iš atsakymų į jo klausimus gaunama reikiama informacija. Klasikinis klausimynas nenaudojamas laisvojo interviu, analitinių ekspertų vertinimų atvejais.

Klausimai pagal *turinį* skirstomi į tris grupes:

1) duomenys apie patį ekspertą – amžius, darbo stažas, išsilavinimas,

¹³⁴ R. Sapsford. Survey research. Sage Publications, 1999. P. 139.

mokslinis vardas, siauroji specialybė;

2) pagrindiniai tiriamos problemos klausimai;

3) klausimai, leidžiantys įvertinti motyvus, kuriais rėmėsi ekspertas savo analizėje.

Pagal *formą* klausimai gali būti:

1) atvirieji;

2) uždarieji;

3) pusiau uždarieji.

Taip pat klausimai gali būti suskirstyti pagal formą į tiesioginius ir netiesioginius. Informacijos patikimumui užtikrinti paprastai yra derinami visi klausimai. Be to, norint užtikrinti vienodas galimybes ekspertui pastebėti kiekvieną klausimo alternatyvą, rekomenduojama per apklausą kaitalioji alternatyvų nuoseklumą. Teigiamos ir neigiamos pusės subalansuojamos pagal vertinimo skalę. Vienos problemos klausimai išdėstomi palengva pereinant nuo bendresnių prie konkretesnių, specifiskesnių klausimų. Klausimyno *reikalavimai*:

1) vientisumas;

2) loginis nuoseklumas;

3) užbaigtumas.

Ekspertų apklausos metodikų diapazonas labai platus. Priklausomai nuo klasifikacijos pagrindo, jas galima suskirstyti į grupes:

1) pagal ekspertų tarpusavio ryšį – akivaizdūs ir neakivaizdūs ekspertų apklausos metodai;

2) pagal vertinimų suderinimo procedūrą – vienkartiniai ir daugkartiniai ekspertų apklausos metodai;

3) pagal ekspertų skaičių – individualūs ir grupiniai metodai¹³⁵.

Akivaizdūs ekspertų apklausos metodai nukreipti į pradinio tyrimų etapo – žvalgybos intensifikavimą. Įtraukiant į apklausą ekspertų, atstovaujančių skirtingoms mokslo sritims ir turinčių skirtingus požiūrius, galima praplėsti požiūrį į tiriamą problemą, atsižvelgti į visus galimus ryšius. Šie metodai duoda ganėtinai patikimų rezultatų. Bet akivaizdi ekspertizė reikalauja daug darbo. Šių metodų pagrindiniai trūkumai yra nepageidaujami informacijos iškraipymai dėl organizatorių psichologinio poveikio arba dėl pripažintų specialistų autoriteto poveikio. Šiam poveikiui neutralizuoti paprastai taikomos specialios organizacinės priemonės.

¹³⁵ Социологическое исследование: Методы, методика, математика и статистика. Словарь-справочник. – Москва: Наука, 1991. С. 158.

Akivaizdūs metodai:

1) *laisvasis interviu* – individualus ekspertizės metodas, kai tyrėjas pats asmeniškai kreipiasi į jam žinomus specialistus dėl konsultacijos be iš anksto sudaryto griežto pokalbio plano; toks interviu turi žvalgybinį tikslą, padeda išsamiau įsivaizduoti tiriamos problemos mastą, patikslinti kai kuriuos teorinius momentus, tiksliau interpretuoti vartojamas sąvokas ir numatyti tyrimo pagrindines kryptis; apklausiamų ekspertų nėra daug – 10–15 žmonių, nes, viena vertus, siauros srities specialistų nedaug, antra vertus, ribotos paties tyrėjo galimybės; svarbu gerai parinkti apklausiamus ekspertus; pageidautina, kad ekspertai atstovautų skirtingoms pažiūroms;

2) „*smegenų ataka*“ – kolektyvinis akivaizdus ekspertų darbas; šio metodo tikslas – rasti variantus sunkiai teorinei arba praktinei problemai išspręsti; ekspertų grupės posėdžiai vyksta laikantis tam tikrų taisyklių; jos skiriasi priklausomai nuo „smegenų atakos“ tipų. Skiriami šie „smegenų atakos“ tipai:

a) tiesioginė „smegenų ataka“, arba komisijos metodas; numatoma: problemos ir svarbiausių jos klausimų formulavimas, siūlymų dėl problemos sprendimo iškėlimas ir svarstymas; idėjų siūlymo procese draudžiama jas kritikuoti; taip užtikrinama galimybė laisvai išsakyti „beprotiškas“ idėjas, susijusias su iškeltos problemos sprendimu; metodas yra perspektyvus tais atvejais, kai iškelta problema menkai ištirta ir ekspertizės procese ieškoma jos sprendimo būdų,

b) „dalijimasis nuomonėmis“, arba priskirto vertinimo metodas; šiuo atveju ne tik ieškoma problemos sprendimo, bet ir bandoma pasiekti bendrą požiūrį į iškeltų idėjų privalumus ir trūkumus bei parengti kolektyvinį pasiūlymą; dažnai svarstymas vyksta keliais etapais, be to, kitame etape iš ekspertų reikalaujama darnesnio negu buvo ankstesniame etape vertinimo,

c) „stebėjimo stimuliavimas“; šio „smegenų atakos“ tipo esmė – iškelta užduotis yra perkeliama į įsivaizduojamą (kartais realų) objektą, po to sudaromas „scenarijus“, pagal kurį vertinami galimi¹³⁶ problemos sprendimo variantai laikantis bendrų „smegenų atakos“ taisyklių.

Neakivaizdžių metodų privalumas – jų sąlygiškas paprastumas ir pigumas. Bet gaunami duomenys yra mažiau patikimi negu akivaizdinės ekspertizės, nes kai kuriuos klausimus ekspertas gali neteisingai interpretuoti, o į kitus išvis neatsakyti.

¹³⁶ Социологическое исследование: Методы, методика, математика и статистика...
С. 159.

Neakivaizdiniai metodai:

1) *ekspertų analitiniai vertinimai* gali būti pateikti kaip paaiškinamasis raštas; šis raštas turi būti paremtas galimų svarstomo proceso, objekto ar reiškinio raidos krypčių nuodugnia analize; tokiu atveju ekspertas gali pasinaudoti pagalbiniais duomenimis ir kruopščiai, turėdamas pakankamai daug laiko, apgalvoti savo atsakymą; šis metodas priklauso individualių metodų grupei;

2) *nuomonių rinkimo* metodikos esmę sudaro tai, kad ekspertams išsiunčiami arba išdalijami specialiai parengti apklausos lapai–anketos, kuriose jie privalo išsamiai pareikšti savo nuomonę dėl pateiktų klausimų esmės; renkant nuomones, apklausa vyksta raštu; kaip tik šis metodas ir skiriasi nuo laisvojo interviu; kitas skirtumas yra galimybė įtraukti daug ekspertų, nepaisant jų gyvenamosios vietos ir darbovietės; šitai apklausiant ekspertus, neutralizuojamas vienas iš laisvojo interviu trūkumų – korespondento efektas; neakivaizdžiai apklausiant ekspertus, labai nedaug išsiųstų anketų gražinama; be to, ne visiškai neutralizuojama ekspertizės organizatoriaus ekspertų nuomonių interpretavimo problema; dažniausiai šis metodas taikomas kompleksiskai su laisvuju interviu, kai yra galimybė apklausti kai kuriuos ekspertus asmeniškai;

3) *formalizuota apklausa* – anketavimas sociologams įprastine šio žodžio prasme; respondentai gauna smulkiai išdėstytą anketą su uždarais arba pusiau uždarais klausimais. Šio metodo tikslas – atskleisti daugumos specialistų nuomonės bei iškeltos problemos sprendimo aspektų vertinimą; taigi gauta informacija analizuojama ir kokybiškai, ir kiekybiškai;

4) *skalės vertinimų metodas*; jo pagrindu toliau plėtojami pagrindiniai anketavimo principai; metodas skirtas kokybinei informacijai gauti, naudojant ekspertų požiūrio į ekspertizės dalyką vertinimą pagal skalę – nominalią, ranginę, metrinę; sudaryti vertinimo skalę, adekvačiai matuojančią tiriamuosius reiškinius, yra sunki užduotis; tačiau tokius ekspertizės rezultatus apdorojus, taikant matematinės statistikos metodus, gaunama vertingos analitinės informacijos kokybinė išraiška;

5) *Delfų metodas*, arba Delfų technika, buvo išstobulinta JAV XX a. viduryje; šis metodas numato daugkartinę tos pačios ekspertų grupės anketinę apklausą naudojant skalės vertinimus; ekspertizė atliekama keliais etapais; dažniausiai suderintam rezultatui pasiekti būtinos 4–6 iteracijos; kiekviename etape ekspertai informuojami apie ankstesnių apklausų rezultatus ir prašoma pagrįsti savo nuomonę, jeigu ji iš esmės skiriasi nuo grupės daugumos nuomonės; ekspertas gali laikytis savo nuomonės;

nepaisant siekio suartinti vertinimus, galimos skirtingos nuomonės ir ekspertizės pabaigoje; kiekviename etape ekspertas teikia savo vertinimą skaičiumi, numatytu iš anksto sukurtoje skalėje; užbaigus eilinę iteraciją, skaičiai apdorojami statistiškai, analizuojama gautų skaičių seka, apskaičiuojamos medianos, kvartelės; daroma prielaida, kad vidutinėse, kaimyninėse su mediana, kvartelėse surinkti tinkamiausi vertinimai; jais ir reikia remtis; mediana tampa grupinės ataskaitos būdingu bruožu, o tinkamiausias kvartelių diapazonas, kaimyninės su mediana, yra individualių vertinimų išsidėstymo rodiklis; kraštutinius vertinimus aptaria visi ekspertai; tokių vertinimų autorių prašoma paaiškinti esminius jų nuomonės skirtumus nuo kitų grupės narių nuomonių; jie gali, jei pageidaujama, ištaisyti savo vertinimus; kiti ekspertai taip pat supažindinami su kraštutiniais vertinimais ir jų motyvais, griežtai laikantis anonimiškumo; tokia procedūra leidžia apklausos dalyviams atsižvelgti į aplinkybes, kurias jie pamiršo arba ignoravo pirmo ekspertizės etapo metu¹³⁷.

Ne tik mediana, bet ir aritmetinis vidurkis gali būti panaudotas kaip grupinio atsakymo charakteristika. Charakteristikos pasirinkimas priklauso nuo ekspertizės ypatumų. Grupinis ekspertų vertinimas gali būti patikimas tik esant pakankamam apklaustųjų atsakymų suderinamumui.

Delfų metodas reikalauja daug darbo ir yra sudėtingas organizacine prasme. Šiuo metu JAV kai kurie tyrinėtojai taiko šį metodą kartu su kompiuteriniu apdorojimu. Tai leidžia taupyti laiką ir apklausti ekspertus per kelias valandas. Delfų metodą galima apibūdinti šiais ypatumais:

- 1) ekspertų anonimiškumas, pasiekiamas klausimynais arba kitais individualios apklausos metodais;
- 2) reguliuojamas grįžtamasis ryšys, įgyvendinamas keliais apklausos etapais, kai kiekvieno etapo rezultatai skelbiami ekspertams;
- 3) grupinis atsakymas, gaunamas statistikos metodais ir atspindintis apibendrintą ekspertizės dalyvių nuomonę.

Teisėje taip pat taikomas kokybinių prognozių Delfų metodas. Tai vienas iš visų kriminologinio prognozavimo metodų, neabejotinai išsiskiriantis savo svarba ir būtinumu.

Ekspertinio vertinimo metodo esmė ta, kad prognozė formuojama apibendrinant specialistų (ekspertų) atsakymus, gautus iš daugelio apklausų. Ekspertais pasirenkami asmenys, kurių kompetencija neabejotina. Pageidautina, kad tarp ekspertų būtų ir mokslininkų, ir praktikų, ir įvairių

¹³⁷ Plačiau žr.: Российская социологическая энциклопедия. – Москва: Норма, 1998. С. 273.

žinybų bei įstaigų atstovų. Toks ekspertų parinkimas neutralizuoja išankstinį nusistatymą, sukeliama žinybinių ir grupinių interesų.

Metodas įgyvendinamas keliais etapais – „klausimų turais“. Pirmiausia sudaromas Delfų komitetas, kurio pagrindinė funkcija – užtikrinti prognozavimo sąlygas, planuoti bei kontroliuoti prognozavimą. Pirmame etape parenkamas bendravimo būdas, apklausos dalyvių skaičius ir t. t. Vėliau rengiami bei pateikiami pirmieji klausimai. Atsakymai teikiami komitetui. Jis apibendrina atsakymus ir pateikia pirmojo etapo rezultatus.

Ekspertai apklausiami raštu. Taip sumažinama tokių neigiamų faktorių, kaip įtikinimas ar prisitaikymas prie daugumos nuomonės. Atsakydami į pateiktus klausimus, ekspertai turi pareikšti savo nuomonę apie tam tikrų dalykų *tikimybę* (pvz.: apie nusikalstamumo augimą, chuliganizmo lyginamosios dalies sumažėjimą ir panašiai), apie *terminus* (pvz.: metus, kai nusikalstamumo lygis Lietuvoje viršys 15 000 nusikaltimų 100 tūkst. gyventojų, ir panašiai), *nustatyti tam tikrus dydžius* (pvz.: nepilnamečių ir recidyvinio nusikalstamumo lyginamąją dalį dešimtmečio pabaigoje).

Ekspertai ir specialistai turi nurodyti pagrindinius veiksnius bei pagrįsti savo nuomonę. Ekspertai, nesutinkantys su bendra nuomone, turi argumentuotai pagrįsti savo nuomonę. Ekspertai, kurių nuomonė skiriasi nuo daugumos, apie tai informuojami; jų prašoma argumentuoti savo samprotavimus ir įvertinti klausimų formulavimo tobulumą. Šių ekspertų išvados ir argumentai pateikiami kitiems ekspertams, nenurodant šaltinių.

Po to apklausama antrą kartą. Dauguma, susipažinusi su mažumos prieštaravimais, gali pakeisti savo požiūrį atsižvelgdama į aplinkybes, kurios pirmame ture atsitiktinai galėjo būti neįvertintos arba nepastebėtos. Todėl antrame ture paprastai skirtingų nuomonių būna mažiau.

Gavus antro turo atsakymus, procedūra kartojama – vyksta trečias apklausos turas. Paprastai užtenka trijų, kartais – keturių turų, kad būtų galima teikti prognozę, atitinkančią apibendrintą visos ekspertų grupės nuomonę.

Trečiajame etape apibendrinami visi duomenys bei surinkta informacija. Prognozuojama atsižvelgiant į visų dalyvaujančių ekspertų pateiktus atsakymus.

Delfų metodas buvo daug kartų taikomas sudarant kriminologinę prognozę, ir kiekvieną kartą buvo gaunami geri rezultatai. Tokia sėkmė prieštarauja paplitusiam įsitikinimui, kad, sprendžiant mokslinius ir praktinius uždavinius, neturi būti atsižvelgiama į subjektyvius vertinimus. Šis įsitikinimas nėra teisingas. „Kai yra pakankamai duomenų, dėl kurių protingi ir pakankamai informuoti žmonės vieningai sutaria, mes jau nebevediname jų nuomonės

subjektyvia, o galime laikyti ją objektyvia“¹³⁸. Toks požiūris savo dvasia labai artimas įprastinėms teisės taikomosios veiklos formoms. Antai procesiniuose šalies įstatymuose nurodyta, kad visi svarbiausi sprendimai byloje priimami, kai sutampa visi ar bent dauguma vertinimų, kuriuos nepriklausomai vienas nuo kito pateikia įgalioti asmenys. Pavyzdys galėtų būti baudžiamojo proceso teisės normomis sureguliuota tvarka: kad būtų galima perduoti kaltinamąjį teismui, būtinas tardytojo, siunčiančio bylą prokurorui kaltinamajai išvadai tvirtinti, sprendimas, prokuroro, tvirtinančio šią išvadą, sprendimas ir teismo parengiamojo posėdžio sprendimas. Taigi nuomonės konkrečiu klausimu turi sutapti iš esmės.

Kiekvieno metodo teikiamą naudą ir panaudojimo galimybes galima suprasti tik gerai žinant metodo privalumus ir trūkumus. Tai būtina ne tik pasirenkant konkretaus metodo galimus variantus, bet ir siekiant pagrindinio tikslo – kuo artimesnės tiesai prognozės.

Pagal informacijos grindžiamą prognozę skiriami šie prognozavimo metodai:

1) kokybiniai; jie dažnai įvardijami kaip subjektyvūs, nes prognozuojant naudojama informacija grindžiama tam tikrų subjektų (ekspertų, specialistų ir pan.) išvadomis ir nuomonėmis;

2) kiekybiniai; jais analizuojami objektyvūs, sąlygiškai patikimi, dažniausiai praeities duomenys ir informacija, sudarant tam tikrus modelius ir pan.

Prognozuojant nusikalstamumą, remiamasi tam tikro socialinio proceso duomenimis, todėl atsiranda tam tikras proceso ir gaunamos apie jį informacijos neatitikimas. Ypač svarbu tai, kad nesutampa nusikaltimo darymo ir jo registravimo laikas, todėl būtina atkreipti dėmesį ir į tai.

Apibendrinant ekspertinio vertinimo metodą, galima teikti tam tikras išvadas ir pastebėjimus apie šio metodo taikymą, panaudojimo galimybes bei jo teikiamą naudą teisės ir kituose moksluose.

Pirmiausia ekspertinio vertinimo metodas yra išskirtinai plačiai taikomas dviem kryptimis: vertinant praeities reiškinius ar faktus ir moksliai nuspėjant tolesnes raidos tendencijas. Taigi gebėjimas teisingai suvokti galimybes, kurias teorijai ir praktikai teikia ekspertinio vertinimo metodas, ir mokėjimas vertinant teisingai interpretuoti gautus rezultatus visais laikais bus vertingas teisinio mokymo elementas.

Antras ekspertinio vertinimo metodo privalumas – šio metodo įgyvendinimo subjektai – ekspertai. Asmenys, tam tikrų mokslų ekspertai, beveik visada būna ir to mokslo srities žinovai. Taigi ekspertai yra asmenys, geriausiai išmanantys nagrinėjamą problemą.

¹³⁸ T. V. Моррис. Наука об управлении. – Москва, 1981. С. 66.

Ekspertizės grupinio vertinimo tikslumas priklauso nuo grupės dydžio. Pastaruoju metu kuriami įvairūs optimalaus dalyvių skaičiaus nustatymo būdai. Vienas iš jų yra pagrįstas maksimalia ir minimalia grupe. Minimali grupė priklauso nuo vertinamų reiškinių skaičiaus (kiek yra reiškinių, tiek ir ekspertų). Maksimali grupė – galimų potencialių ekspertų skaičius. Yra atvejų, kai pasitelkiami ekspertų nustatyti grafikai. Jais nustatomas ekspertų skaičiaus ir vidutinės grupės paklaidos santykis – sudaroma aplinkybė pasirinkti minimalų ekspertų skaičių¹³⁹.

Gautą iš ekspertų informaciją racionaliai panaudoti įmanoma tik pertvarkytą ir parengtą tolesnei analizei bei sprendimams. Informacijos pobūdis priklauso nuo tiriamų objektų savybių. Paplitę informacijos apdorojimo būdai yra du:

- 1) rangavimas;
- 2) tiesioginio vertinimo metodas.

Rangavimas – procedūra tiriamų objektų reikšmei nustatyti juos sureguliuojant. Rangas – vertinamo objekto rodiklis grupėje kitų objektų, turinčių esminių savybių. Suskaičiuojami kiekvieno objekto rangai – visų ekspertų vertinimų suma. Aukščiausias rangas suteikiamas objektui, kurio rangų suma yra mažiausia, o žemiausias rangas – objektui, kurio gautų rangų suma yra didžiausia. Rangavimo tikslumas ir patikimumas priklauso nuo lyginamų objektų skaičiaus. Praktika rodo, kad patikimiausi rezultatai yra gaunami, kai lyginamų objektų skaičius neviršija 20¹⁴⁰.

Rangavimo metodas dažniausiai derinamas su kitais reguliavimo metodais, kurie užtikrina tikslesnį objektų išsidėstymą pagal savybių ryškumą. Šis metodas taikomas kartu su tiesioginio vertinimo metodu.

Taikant *tiesioginio vertinimo metodą*, tam tikros kokybinės kintamosios diapazonas yra suskaidomas intervalais. Kiekvienas intervalas turi savo balą. Ekspertas kiekvieną tiriamą objektą vertina pagal tam tikrą intervalą arba pagal jo savybes, arba pagal eksperto prielaidą objekto svarbos ekspertizei pagrindu. Skalė turi būti sudaryta taip, kad kiekvienas balas atitiktų tam tikrą sąvoką, reiškiančią savybės intensyvumo lygį, kokybę arba tinkamumą.

Šio metodo *trūkumas* yra galimybė vieną iš prastos kokybės faktorių kompensuoti geresnės kokybės faktoriaus sąskaita. Tokių vertinimų patikimumui padidinti nustatomi visų svarbių sprendimui priimti faktorių kokybiniai ryšiai. Šiuo tikslu naudojami specialūs metodai:

- 1) porų palyginimų;

¹³⁹ Социологическое исследование: Методы, методика, математика и статистика... С. 162.

¹⁴⁰ Российская социологическая энциклопедия... С. 274.

2) nuoseklios pirmenybės;

3) nuoseklių intervalų.

Įvertinimų svarba – jų galimybė apibendrinti įvairiarūšę informaciją. Kokybiniai vertinimai naudojami ne tik kokybiniam vieno varianto pranašumui prieš kitą atskleisti, o ir rengiant būtiną optimaliam sprendimui priimti informaciją.

Aptarsime Delfų metodo privalumus ir trūkumus.

Metodo privalumai:

1) beveik visada dalyvauja didelė grupė ekspertų ir specialistų, todėl nuomonės būna skirtingos;

2) išieškvojama sąlygiškai nedaug laiko ir pinigų; teisės specifika – teisėje reikalaujama kiek įmanoma tikslesnio rezultato esamai ar būsimai situacijai nustatyti; taip atsitinka dėl teisiniu poveikiu reguliuojamų visuomeninių santykių svarbos; teisė, kaip poveikio priemonė, reguliuoja tik svarbiausius žmonių tarpusavio santykius; sudaromos įvairaus masto ir pobūdžio komisijos kokybiškai parengti ar patikrinti įstatymų projektus, nuspręsti, kaip įstatymai paveiks visuomeninius santykius, daromi valstybinio lygio užsakymai siekiant prognozuoti nusikalstamumo paplitimą, dinamiką ir būklę; tokiems stambiems tyrimams šiuolaikiškiausios ir pažangiausios valstybės išleidžia solidžią teisėsaugai skirtą biudžeto dalį;

3) išvengiama „daugumos nuomonės efekto“;

4) prireikus užtikrinamas ekspertų ir specialistų anonimiškumas;

5) tarp šių etapų yra ir grįžtamasis ryšys, be to, ekspertų pateikti atsakymai skaičiuojami statistiniais metodais;

6) ekspertai dėl teikiamų atsakymų ir argumentų neįsprendžiami į griežtus rėmus – atsakymų formas.

Kaip ir kiekvienas mokslo srityje taikomas metodas, ekspertų vertinimo metodas nėra visapusiškai tobulas. Dažniausiai Delfų metodo ***trūkumais*** laikomi šie:

1) pateikiami klausimai gali būti suprantami dviprasmiškai (praktika rodo, kad neišvengiama dviprasmių frazių), be to, prognozė, besiremianti ekspertų daugumos nuomone, gali būti klaidinga;

2) gali keistis ekspertų ir specialistų grupės sudėtis, ypač užsitęsus prognozavimui;

3) sunku išsiaiškinti, ar visi prognozuojantys ekspertai yra pakankamai kvalifikuoti;

4) gautus rezultatus sunku pakartoti, o kartais net neįmanoma;

5) ekspertų ir specialistų anonimiškumas mažina atsakomybę bei leidžia ne itin stropiai atsiskaityti su tam tikru komitetu.

13.4.10. Sociometrinis metodas

Yra tik viena tikra vertybė – žmogaus ryšys su žmogumi.

A. de Sent–Egziuperi

Sociologijos teorijoje sociometrija traktuojama kaip socialinės psichologijos sritis, kiekybiškai tirianti asmeninius mikro kolektyvo narių tarpusavio santykius.

Sociometrinis metodas (lot. *societas* – visuomenė gr. *metreo* – matuoju) – speciali tyrimų rūšis, padedanti išsiaiškinti, kaip psichologiškai įvairiose situacijose žmogus reaguoja į savo kolektyvo (grupės) narius, aplinkinius žmones. Skirtingai nei kitais tradiciniais apklausos metodais (anketiniu, interviu), sociometrinio metodu išsiaiškinami specifiniai grupės tarpusavio santykiai, kiekvieno grupės nario pozicija, simpatijos bei antipatijos, grupės lyderiai ir atstumtieji, neformalios (referentinės) grupės.

Šios metodikos sukūrimo istorija susijusi su austrų–amerikiečių psichologu ir psichiatru Jakobu Morenu¹⁴¹. Sociometrijos terminas kilęs iš dviejų lotyniškų žodžių: „*socius*“ – draugas, bičiulis ir „*metrum*“ – matavimas, matas, t. y. tiesiogine prasme sociometrija reiškia bičiuliškų, draugiškų santykių matavimą ir yra savotiškas individų grupinių tarpasmeninių santykių kiekybinio vertinimo būdas.

Tarpasmeninių santykių tyrimas ir jų glaudumo matavimas – vienas aktualiausių socialinės psichologijos uždavinių, nuo kurių išsprendimo itin priklauso aktyvios ir efektyvios grupės žmonių veiklos, grupės valdymo problemos sprendimas.

Kiekviename kolektyve (grupėje) nariams bendradarbiaujant ar bendraujant esama simpatijų ir antipatijų. Vieni nori bendradarbiauti su tam tikrais žmonėmis (teigiamas pasirinkimas) kokioje nors konkrečioje veikloje ar situacijoje, kiti, priešingai, bendrauti su kai kuriais kolektyvo grupės nariais nenori (neigiamas pasirinkimas). Tarpasmeninių teigiamų ar neigiamų pasirinkimų procesas yra būdingas kiekvieno kolektyvo gyvenime. Tarpasmeniniai santykiai kolektyve, jo psichologinė struktūra, vyraujančios jo narių emocinės nuostatos daro didžiulę įtaką moraliniam kolektyvo klimatui, jo profesinės veiklos efektyvumui.

Sociometrinio metodo tikslas – kaip tyrimo rezultatą gauti duomenis, kurie atskleistų kolektyvo narių poziciją, jų populiarumo lygį, tarpasmeninių santykių tipus, susidariusius pogrupius (referentų grupes) kolektyvo viduje,

¹⁴¹ J. L. Moreno. Who shall survive, 2 ed. – Washington, 1953.

kolektyvo sutelktumą, teigiamus, konfliktiškus, įtemptus ar indiferentiškus santykius, kurie leistų numatyti kolektyvo valdymo ir vidaus struktūros tobulinimo galimybes¹⁴².

Tarpasmeninius santykius pagal individų teigiamą pasirinkimą galima tirti dviem aspektais: *elgsenos* ir *verbaliniu–projekcinu*. Tirdamas elgsenos lygiu, tyrėjas tiesiog stebi individų elgesį tam tikromis, konkrečiomis sąlygomis ar tam tikrose situacijose, registruoja stebėjimų duomenis, o paskui analizuoja. Tirdamas verbaliniu–projekcinu lygiu, tyrėjas per anketą (testą), pateikęs kolektyvo narių sąrašą ir klausimus, atskleidžia tiriamųjų požiūrį į kitus kolektyvo narius, tų narių teigiamus ar neigiamus vertinimus.

Sociometriniam metodui (sociometriniam testui) keliami šie reikalavimai: 1) grupės, kurioje testuojama, narių skaičius turi būti apibrėžtas; 2) tiriamieji turi pasirinkti tam tikrą variantų skaičių; 3) išsiaiškinti tiriamųjų pasirinktus variantus apklausiamą pateikus tam tikrus pasirinkimo kriterijus; 4) grupės nariai pasirinkti variantus turi savarankiškai; 5) klausimus reikia formuluoti taip, kad visi grupės nariai juos vienodai suprastų; 6) klausimuose turi atsispindėti bendros viso kolektyvo svarbiausios problemos ir kiekvieno kolektyvo nario gyvenimas, jo veiklos subjektyviosios sąlygos, esamas organizacinis valdymo lygis, kolektyvo bendras socialinis, psichologinis, moralinis klimatas; 7) vėliau sociometrinio tyrimo rezultatai turi būti panaudoti grupei rekonstruoti.

Tarpasmeninių santykių matavimo procedūra

Sociometrinių matavimų procedūros keturi etapai:

- 1) tiriamųjų ir jų pasirinktų variantų skaičiaus nustatymas;
- 2) efektyviausių kriterijų grupės nariams apklausti pasirinkimas;
- 3) sociometrinės apklausos organizavimas ir vedimas;
- 4) gautų duomenų interpretavimas remiantis grafiniiais ir kiekybiniais

metodais.

1. Tiriamųjų ir jų pasirinktų variantų skaičiaus nustatymas.

Paprastai sociometrinis metodas taikomas uždaram konkrečiam kolektyvui ar grupei tirti, kadangi visi nariai gerai vienas kitą pažįsta, dalyvauja bendroje veikloje. Optimalus grupės narių skaičius 15–30, tačiau gali būti ir daugiau.

Antra problema – nustatyti pasirenkamųjų grupės narių skaičių. Vienu atveju tyrėjas gali nustatyti 2, 3 arba 5 narius, kitu atveju jų skaičiaus neriboti.

¹⁴² Plačiau žr.: Konkrečių socialinių tyrimų metodikos paskaitos. – Vilnius: 1976. P. 111–133; *M. L. Northway*. A primer of sociometry. – Toronto, 1967; *F. Mayröcher*. Sociometrie und soziometrischer Test. – Wien, 1959.

Nustatyto narių skaičiaus pranašumas yra tas, kad tyrėjas sugaišta mažiau laiko ir reikia mažiau protinio darbo, apklausos procedūra paprastesnė, lengviau apdoroti gautus rezultatus.

Riboto pasirinkimo varianto trūkumas yra tas, kad kartais jis trukdo individams natūraliai reikšti savo tikrus jausmus, atskleisti neformalias (referentines) kolektyvo grupes. Grupės narys turi dirbtinai riboti savo pasirinkimą pagal nustatytą limitą. Antra vertus, varžoma jo laisvė, jo emocinės nuostatos kitų grupės (kolektyvo) narių atžvilgiu.

Neriboto pasirinkimo atveju asmuo laisvai reiškia savo nuostatas, jausmus kitų atžvilgiu, todėl išsamiau galima išmatuoti kiekvieno grupės nario emocinį ekspansyvumą. Be to, šiuo atveju geriau išaiškėja izoliuotieji grupės nariai, neformalios grupės bei grupės integracijos lygis. Tačiau šiuo atveju individo pasirinktų variantų skaičius gali būti labai įvairus.

Norint tiksliau nustatyti pasirinkimo prioritetus (pagal tam tikrą kriterijų) prašoma individo suskirstyti pasirenkamus grupės narius pagal vietas – 1, 2, 3, kurių kiekviena rodys pasirinkimo pirmumą. Tai padės nustatyti tarpasmeninių santykių intensyvumą, hierarchijos, individų sociometrinį statusą.

2. Sociometrinių pasirinkimų kriterijai. Sociometrinių kriterijų pasirinkimas paprastai remiasi ta grupės narių veikla, kuri yra jos nariams aktuali. Tiriamas individas pagal vieną ar kitą veiklos rūšį turi pasirinkti ar atstumti vieną ar kelis grupės narius. Suformuluotas kriterijus pateikiamas anketos klausimu, pagal kurį atsakantysis turi suprojektuoti, numatyti būsimą geriausią bendradarbiavimą ar bendravimą su savo pasirinktais grupės nariais.

Pagal turinį kriterijai gali būti formalūs (oficialūs) ir neformalūs (neoficialūs). Kai remiamasi *formaliais kriterijais*, grupės narys renkasi partnerių konkrečiai veiklai ar operacijai atlikti. Pvz.: policijos patrulinės tarnybos kuopoje atlikti tam tikrai užduočiai. Kai remiamasi *neformaliais kriterijais*, individas renkasi grupės narius neformalioms užduotims atlikti, pvz.: pasirenka draugą laisvalaikio pramogai. Šiuo atveju pasirinkimą lemia ne profesinės, o asmeninės savybės. Dažniausiai šiuo atveju individų santykiai atspindi abipusę simpatiją.

Pagal *formą* skiriami *komunikaciniai ir gnostiniai kriterijai*. *Komunikaciniais kriterijais* atskleidžiami bendravimo su konkrečiu asmeniu poreikiai. *Gnostiniais kriterijais* išsiaiškinama, kaip individas suvokia save per kitų vertinimus; pvz.: „Nurodykite, kas Jus pasirinktų partneriu „tokiai“ veiklai?“ Dažniausiai tame pačiame klausimų lape pateikiami ir komunikaciniai, ir gnostiniai kriterijai¹⁴³.

¹⁴³ Plačiau apie kriterijus ir anketos parengimą žr.: Sociometriniai tyrimai statybinėje brigadoje (metodinė medžiaga). – Vilnius, 1979.

Pagal *pasirinkimo kryptingumą kriterijai skirstomi į vienašalius teigiamus, vienašalius neigiamus ir dvipusius*; pvz.: „Su kuo Jūs norėtumėte vykti į turistinį žygį?“

Pasirenkant kriterijus, reikia atsižvelgti į šiuos reikalavimus: 1) atrinkti realiausius ir reikšmingus kriterijus grupės individams; 2) nustatyti reikiamą kriterijų skaičių, nustatyti naudojamų kriterijų tipines formas.

Sociometrinės apklausos kriterijų pasirinkimas priklauso nuo konkrečių tyrimo tikslų ir uždavinių. Norint susidaryti visą grupės narių santykių vaizdą, tikslinga tirti grupę trimis kriterijais: darbas, mokymasis, poilsis. Tyrėjas, siekdamas nustatyti grupės narių sąmoningumo lygį, matuodamas individų savęs vertinimą, naudoja sociometrinio suvokimo testą ir taiko gnostinių kriterijų. Siekdamas atskleisti grupės tarpasmeninių santykių įtampą, tyrėjas taiko vienašalius neigiamus kriterijus. Norėdamas sužinoti grupės struktūros psichologinę būseną, tyrėjas naudoja kartu ir formalius, ir neformalius, komunikacinius ir gnostinius, paprastai dvipusio pobūdžio kriterijus.

3. *Sociometrinės apklausos organizavimas*. Sociometrinei apklausai būtina iš anksto numatyti tyrimo programą, sąlygas, norimus gauti rezultatus, tyrimų etapus, būdus ir priemones.

Todėl jau tyrimo programoje būtina numatyti: 1) tyrimo tikslą; 2) uždavinius; 3) tyrimo objektą (t. y. kurią grupę tirsime – studentų, profesinę, invalidų ar kt.); 4) tyrimo dalyką, t. y. klausimus ir kriterijus; 5) pasirinkimo skaičiaus limitą; 6) pasirinkimo prioritetus; 7) teigiamą ar neigiamą pasirinkimo orientaciją; 8) sociometrinio tyrimo vietą ir sąlygas; 9) tyrimo grupės instruktazo turinį, t. y. a) paaiškinti grupės nariams sociometrinio tyrimo tikslą; b) pabrėžti atsakymų savarankiškumo ir slaptumo svarbą; c) užtikrinti tiriamuosius, kad atsakymai bus laikomi paslapyje ir nebus panaudoti prieš respondentą; d) aiškiai išdėstyti atsakymų užrašymo reikalavimus.

Atliekant tyrimą, būtina sudaryti tarpusavio pasitikėjimo atmosferą. Tyrėjo santykiai su grupe turi būti korektiški, pagarbūs, be stipresnių emocijų.

Reikia sudaryti palankias sąlygas savarankiškai, objektyviai, teisingai užpildyti pateiktą anketą ar apklausos lapą. Todėl tyrėjas privalo:

1) užtikrinti, kad apklausiamieji nesikalbėtų, nebendratų gestais ar žvilgsniais;

2) neskubinti, suteikti pakankamai laiko atsakymams į klausimus apgalvoti ir užrašyti, orientuojantis į lėčiausius; pateikti kitą klausimą tik įsitikinus, kad visi apklausiamieji atsakė;

3) prašyti apklausiamųjų būtinai atsakyti į visus klausimus;

4) apklausos pabaigoje dar kartą priminti apklausiamiesiems, kad jie nepamirštų anketoje ar atsakymų lape užrašyti savo vardą ir pavardę.

1. *Sociometrinio tyrimo duomenų interpretacijos būdai*¹⁴⁴. Tyrimų duomenis tyrėjai apdoroja įvairiai. Dažniausiai naudojami du būdai: 1) grafiniai (sociogramos); 2) kiekybiniai (indeksai, statistinė analizė, veiksmių analizė).

Panagrinėsime sociogramos variantą.

Sociograma yra grafinis tarpasmeninių grupės santykių struktūros vaizdas. Tai tarytum grupės žemėlapis, kuriame grafinais simboliais žymimi teigiami ar neigiami šios grupės narių pasirinkimo variantai.

Naudojamasi dvejomis grafinais ženklais.

1. Ženkla, reiškiantys grupės narių santykių tipus:

A ↔ B – abipusis teigiamas pasirinkimas

A → B – vienpusis teigiamas pasirinkimas

A ← - - - - → B – abipusis neigiamas pasirinkimas

A - - - - - → B – vienpusis neigiamas pasirinkimas

A ← - - - - - B – nesuderinamas pasirinkimas (A pasirenka B, B atmeta A)

A   B – abipusis abejingumas.

2. Ženkla, reiškiantys lytį, jų dalyvavimą ar nedalyvavimą tyrime: vyras – □, nedalyvaujantis – ◻, moteris – O, nedalyvaujanti – ∅. Sociogramą galima pavaizduoti tokiu būdu (žr. 531 p.).

Ji gali būti interpretuojama taip:

1) tarp trijų porų individų A, B, C yra pozityvus abipusis pasirinkimas; šis „trikampis“ sudaro tarytum branduolį arba pogrupį;

2) A pasirenka B ir E, abejingas C, D, F, G;

3) B pasirenka A ir C, abejingas D, E, F, G;

4) C pasirenka B, abejingas A, D, E, F, G;

5) D pasirenka B, abejingas A, C, E, F, G;

6) E atmeta A, pasirenka F, abejingas B, C, D, G;

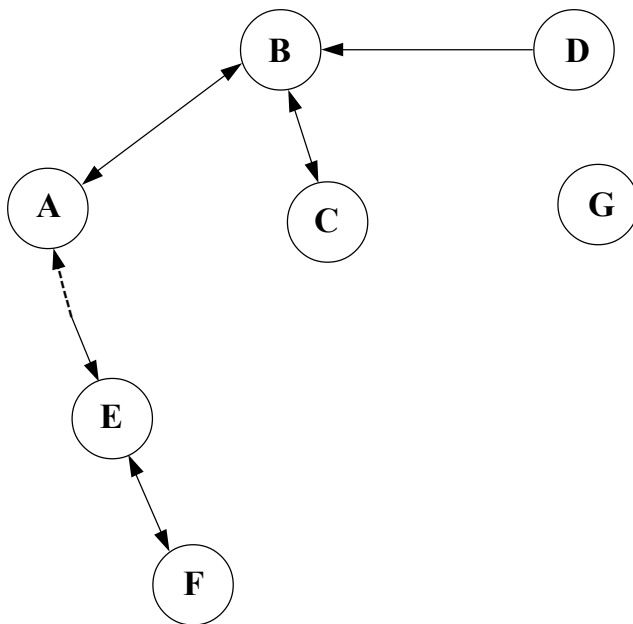
7) F abejingas A, B, C, E, D, G;

8) G abejingas A, B, C, D, E, F ir yra izoliuotas; jo niekas neapsirenka.

Sociograma leidžia atskleisti struktūrinius grupės tarpasmeninių vidaus santykių elementus – lyderius (lyderių tipas), psichologinius grupės branduolius (pogrupius), kurių gali būti keletas, ir jų komunikacinių ryšių tipus, teigiamų ir neigiamų pasirinkimų skaičių ir izoliuotus individus.

¹⁴⁴ Plačiau žr.: Konkrečių socialinių tyrimų metodikos paskaitos... P. 121–130; Sociometriniai tyrimai statybinėse brigadose... P. 18–28; Лекции по методике конкретных социальных исследований. – Москва: МГУ, 1972. С. 157–170; C. H. Proctor, C. P. Loomis. Analysis of sociometric data // Research methods in social realation. – New York, 1953; G. Lindzey, G. F. Borgatta. Sociometric measurement // Handbook of social psychology. V. 1. – Cambridge, 1954.

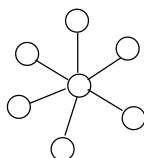
Gali būti tikslinga atskleisti kai kurių grupės vidaus struktūros elementų turinį.

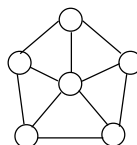
Lyderis – individas, kuriam pagal įvairius sociometrinius kriterijus tenka didžiausias teigiamų pasirinkimų skaičius.

Sociometrinėje literatūroje paprastai skiriami du lyderių tipai: „autoritarinis“ (a) ir „demokratinis“ (b); jie sociogramos schemeje atrodo taip:

1 sociograma

a

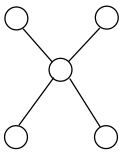
b

Terminai „autoritarinis“ ir „demokratinis“, kuriais apibūdinami grupės lyderiai, čia vartojami griežtai psichologine prasme.

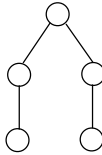
Išskirtasis arba *atstumtasis* – individas, gavęs maksimalų neigiamų pasirinkimų skaičių.

Izoliuotasis – individas, negavęs nė vieno teigiamo, nė vieno neigiamo pasirinkimo ir abejingas kitiems grupės nariams. Tačiau kartais literatūroje „izoliuotųjų“ laikomas toks individas, kurio paties pasirinkimai yra teigiami ir neigiami ir kuris abejingas dėl kitų grupės narių požiūrio į jį (t. y. negauna nei teigiamo, nei neigiamo pasirinkimo).

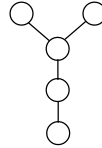
Panaudojus sociogramos metodą sociometrinio testo duomenims analizuoti, parengiami tipiškiausi grupių (arba pogrupių) struktūrų žemėlapiai–schemos: ratas (a), grandis (b), suskaidyta grandis (c), apskritimas (d).

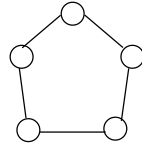
a

b

c

d

Svarbiausias sociogramos, kuria analizuojami testo rezultatai, privalumas yra tas, kad ji sudaro galimybę išivaizduoti individų santykius grupės viduje.

Sociogramoje būna ir trūkumų. Paprastai nurodomi šie du: a) palyginti laisvai sudaroma individų santykių schema, b) „sunkiai perskaitoma“.

Pirmasis trūkumas pasireiškia tuo, kad kiekvienas tyrėjas, neturėdamas griežtų, visiškai apibrėžtų ir bendrų priimtų taisyklių sociogramai sudaryti, ganėtinai laisvai nubraižo tarpasmeninių grupės santykių žemėlapi–schemą. Pvz.: jeigu paprašytume kelių sociologų ar sociologų psichologų, turinčių to paties sociometrinio testo duomenis, nubrėžti sociogramą, tai, be abejonės, gautume skirtingus, mažai vienas į kitą panašius variantus. Tyrėjas paprastai laisvai, savo nuožiūra schemoje pasirenka kiekvieno individo poziciją. „Apsiginklavęs pieštuku ir trintuku“, jis paprastai eina prie savo galutinio tikslo, akiai bandydamas ir klysdamas. Nors ir labai gera atrodys jo sudaryta sociograma, nesuklysimė pasakę, kad kitas tyrėjas, naudodamasis to paties sociometrinio testo rezultatais, sudarys kitokią sociogramą, kuri jam atrodys nė kiek ne blogesnė. Šis subjektyvumas, sudarant sociogramą ir vertinant jos kokybę, yra esminis trūkumas. Dėl to mažėja šio metodo patikimumas.

Antras sociogramos trūkumas labai išryškėja tada, kai sociometriniu testu tiriamų individų daugiau nei 15. Šiuo atveju sociograma tampa labai sudėtinga ir „sunkiai perskaitoma“ schema. Grafiniai simboliai ir linijos, schemoje vaizduojantys įvairius individų tarpusavio santykius, daug kartų kryžiuojasi, sudarydami itin painų vaizdą, kurį labai sunku interpretuoti.

Tyrėjai, mėginantys pašalinti tokius sociogramos trūkumus, atkakliai ieško standartizuotų, unifikuotų jos sudarymo būdų.

Kai kurie tyrėjai siūlo, sudarant sociogramas, lyginti linijų, jungiančių du individus schemeje, ilgį su jų realių santykių pobūdžiu ir intensyvumu. Sudarinėdami sociogramas, tyrėjai, pasak jų, privalo turėti galvoje vadinamąjį „socialinės distancijos“ indeksą, kurį nusako kiekvienos grupės individų poros tarpusavio santykių tipas. Jeigu individas A pasirenka individą C, tai sociogramoje jis turi būti arčiau C negu prie kitų individų, kurių jis nesirenka. Jeigu individas A atmeta individą C, tai sociogramoje jis turi būti nuo jo toliau negu nuo tų individų, kurių neatmeta. Atitinkamai linijų, kurios grafiškai vaizduos šiuos santykius, ilgis pirmu atveju bus gerokai mažesnis negu antru.

Sociograma taip pat gali būti sudaryta iš koncentrinų (iš viso 4) apskritimų, kurių kiekvienas reiškia tą sferą, kurioje turi atsidurti individai pagal savo pasirinkimo statusą. Apskritimo centre atsiduria populiariausi individai (lyderiai, „žvaigždės“), kuriuos pasirenka daugiausia asmenų, o periferijoje – tie, kuriuos mažai kas pasirenka arba apskritai niekas nepasirenka. Tarp jų išdėstomi individai, atsidūrę tarp šių kraštutinių pasirinkimų skaičių. Šis grafinis vaizdavimo būdas buvo pavadintas „sociogramos–taikinio“ metodu. Sociogramoje–taikinyje įprastas grafinis individų tarpusavio santykių vaizdavimas įvairių linijų tinklu kartu tampa labai savitu metodiniu principu – kiekvieno individo pozicija sociogramoje siejama su tuo koncentrinu lauku, kuriam turi būti priskirtas vienas ar kitas individas, priklausomai nuo jo sociometrinio statuso.

Kai sociometrinis testas naudojamas grupėje, kurioje yra daug narių (25–30), tai tikslinga sudaryti šiai grupei keletą korekcinų sociogramų tipų: abipusių teigiamų pasirinkimų sociogramą, abipusių neigiamų pasirinkimų sociogramą, pirmųjų dviejų teigiamų pasirinkimų sociogramą, pirmųjų dviejų neigiamų pasirinkimų sociogramą ir t. t. Vieno ar kito kolektyvinės sociogramos tipo pasirinkimas iš labai plataus galimų sociogramų diapazono priklauso nuo to, ko tyrėjas nori: ar atskleisti grupės populiariusius, ar spręsti grupės izoliuotųjų ir atmestųjų integraciją, ar nustatyti pogrupių sudėtį.

Įvairių tyrėjų mėginimai kuriuo nors būdu pašalinti subjektyvizmą ir savivalę, sudarant sociogramas, padidinti jų „perskaitomumą“, apskritai padidinti sociogramos metodo patikimumą, be abejo, verti dėmesio ir studijavimo.

Šiuo metu yra nepaprastai daug įvairių sociogramų tipų. Kiekvieną iš jų sąlygoja, pirma, tyrimo tikslai, antra, tiesiog kūrybiška tyrėjo vaizduotė ir gabumai. Vargu ar kas nuginčys, kad gali ir turi teisę egzistuoti daugelis alternatyvių sociogramos metodų sociometrinio testo rezultatams analizuoti.

Toliau nagrinėsime kiekybinius indeksus, kuriais apibūdinami tarpasmeniniai grupės santykiai. Šiuo atveju sociometrinio testo rezultatai fiksuojami specialioje lentelėje, kuri vadinama sociometrine matrica. Užrašyti sociometrinio testo duomenims lentelė sudaroma su $N \times N$ pusėmis, kur N – testuojamų individų skaičius. Taigi kiekvieną individą atitinka viena horizontali eilutė ir vienas vertikalus stulpelis. Horizontalioje eilutėje tam tikrais ženklais žymimi individo teigiami, neigiami pasirinkimai ir abejingi santykiai su kitais grupės nariais. Vertikalieji stulpeliai pažymimi kitų grupės narių teigiami, neigiami pasirinkimai ir abejingumas šiam individui. Kadangi į savęs pasirinkimus neatsižvelgiama, įstrižinės langelės paprastai subrūkšniuojami.

Sociometrinė matrica atrodo taip:

		Ką pasirenka						Pasirinkimų skaičius			
		a	b	c	d	e	f	g	T ₊	T ₋	Σ
Kas pasirenka	a		⊕	⊕					2	0	2
	b	⊕			+	+			3	0	3
	c	⊕	+						2	0	2
	d	+		+				-	2	1	3
	e	+						⊖	1	1	2
	f								0	0	0
	g	-				⊖			0	2	2
Gautų pasirinkimų skaičius	T ₊	4	2	2	1	1	0	0			
	T ₋	1	0	0	0	1	0	2			
	Σ	5	2	2	1	2	0	2			

Ženkliai:

+ – teigiamas pasirinkimas

- – neigiamas pasirinkimas

⊕ – abipusis teigiamas pasirinkimas

⊖ – abipusis neigiamas pasirinkimas

Abejingas individų vieno į kitą požiūris paprastai žymimas nuliu arba iš viso nežymimas (tada langelis lentelėje lieka tuščias).

Individai eilutėse išdėstomi laisvai ir visai nesvarbu, jei matrica panaudojama tik sociometriniams indeksams apskaičiuoti. Tačiau įsidėmėtina, kad tam tikrais atvejais pati matrica gali būti labai gera priemone tarpasmeniniams grupės santykiams studijuoti. Šiuo atveju sociometrinė matrica grynai empiriškai įvairiai transformuojama (kaitaliojamos eilutės ir stulpeliai nustatyti pogrupiams, lyderiams ir izoliuotiesiems) ir randamas geriausias galimų pertvarkymų variantas. Paskui jis kokybiškai analizuojamas.

Sociometrinio metodo patikimumas

Sociometrinis metodas ir gaunami duomenys laikomi patikimais:

1) kai po tam tikro laiko matuojant tą patį objektą gaunami panašūs rezultatai;

2) kai matavimo priemonės, būdai atitinka tiriamo objekto ypatumus (t. y. naudojami kriterijai yra validūs);

3) kai skirtingi tyrėjai, turėdami to paties sociometrinio testo duomenis, po tam tikros analizės prieina prie tokių pačių išvadų;

4) kai tarpasmeniniai pasirinkimai matuojami standartiniais būdais, o gauti duomenys interpretuojami keliais sociometrinių duomenų būdais (sociogramomis, kiekybiniais indeksais, statistiniais būdais);

5) kai tiriamoji grupė ir jos tarpasmeniniai santykiai yra pastovūs: individai pakankamai brandaus amžiaus, gerai vienas kitą pažįsta ir turi bendros veiklos patirtį;

6) kai matuojami tikri, realiai egzistuojantys individų tarpasmeniniai santykiai;

7) kai individų pažiūros, užfiksuotos sociometriniais pasirinkimais, nesiskiria arba mažai skiriasi nuo jų viešo elgesio tikrovėje;

8) kai sociometrinio metodu gautus duomenis patvirtina gauti kitais metodais (interviu, pokalbiu, stebėjimu ir kt.).

13.4.11. Testai

*Mokslas prasideda ten, kur yra matmenys.
D. I. Mendelejevas*

Testas (angl. *test* – išbandymas, patikrinimas) yra fiksuota laiko atžvilgiu standartizuota užduotis, iš kurios atlikimo kiekybinių (kokybinių) rezultatų nustatoma individo psichinių funkcijų, savybių lygis ir būklė, individualūs psichologiniai tiriamųjų asmenų skirtumai.

Testas yra pagrindinis psichodiagnostinio tyrimo instrumentas, kuriuo nustatoma psichologinė diagnozė. Testo terminas yra kilęs iš senovės prancūzų kalbos ir yra „dubenėlio“ sinonimas (lot. *testa* – molinė vaza). Šiuo terminu buvo vadinami alchemikų indai iš degto molio.

Testai daugiausia panaudojami psichologiniams tyrimams. Tačiau jie taip pat taikomi pedagogikoje, sociologijoje, medicinoje ir kitur. Bendra metodologine prasme testavimas suprantamas kaip „matavimo procedūra, kuria iš anksto sukonstruotų ir pagrįstų etaloninių užduočių, klausimų ir kt. pagrindu realiatyviai įvertinamos kiekybiškai išreikštos individualios savybės“¹⁴⁵.

Bendriausia prasme testas suprantamas kaip „empirinė–analitinė procedūra, atitinkanti mokslinio pažinimo kriterijus“¹⁴⁶.

Sociologinio testo sąvoka yra apibrėžiama įvairiais abstrakcijos lygiais. Pvz.: V. S. Avanesovas skiria du lygius. „Pirmas: testas yra sistema sociologiniais metodais atrinktų pasisakymų, pateikiamų respondentams gauti tikroviškai ir validžiai informacijai apie dominančius požymius. Antras (griežtesnis): testas – pasisakymų sistema, leidžianti gauti pagrįstą dominančios empirinės sistemos ir skaitmeninės sistemos santykių atspindį“¹⁴⁷.

Testų istorija. Literatūroje nėra vieningos nuomonės apie testų amžių. Tačiau kai kurie autoriai pateikia gausybę pavyzdžių, kad testai buvo naudojami Senovės Egipte, Senovės Kinijoje, Senovės Spartoje, Atėnuose ir kitose senovės šalyse. Todėl teigiama, kad testų amžius yra per 4000 metų. Pvz.: jau prieš 2200 m. pr. m. e. Senovės Kinijoje atsirado pirmoji gebėjimų tikrinimo sistema ir personalo atranka vyriausybinėms pareigoms atlikti. Kas treji metai visus valdininkus asmeniškai egzaminuodavo imperatorius pagal šešis „menus“ – muzikos, šaudymo iš lanko, jojimo, mokėjimo rašyti, skaičiuoti, ritualų ir ceremonijų žinojimo. Be to, buvo vertinamas elgesys buitėje. Gerokai vėliau

¹⁴⁵ G. Merkys. Pedagoginio tyrimo metodologijos pradmenys. – Šiauliai. – ŠPI, 1995. P. 31.

¹⁴⁶ Процесс социального исследования (пер. с нем.). – Москва: Прогресс, 1965. С. 290.

¹⁴⁷ В. С. Аванесов. Тесты в социологическом исследовании. – Москва: Наука, 1982. С. 40.

Chanų dinastijos laikotarpiu – nuo 202 m. p. m. e., į administracinių kadru atrankos sistemą buvo įvesti papildomi reikalavimai: civilinės teisės, karybos, finansų, žemės ūkio ir geografijos išmanymas¹⁴⁸.

Senovės Graikijoje Pitagoro mokykloje egzistavo sava atrankos sistema. Pitagoras tvirtino, kad „ne iš kiekvieno medžio galima išdrožti Merkurijų“. Jis dėmesingai išklausedavo tėvų ir mokytojų rekomendacijas ir slapta stebėdavo, kaip naujokas, pakviestas laisvo pokalbio, nesivaržydamas ginčija pokalbio narių nuomonę. Daugiausia dėmesio Pitagoras skirdavo juokui. Jis tvirtino, kad maniera juoktis yra neabejotinas žmogaus charakterio požymis. Po to sekė naktis oloje ir intelektualinių gebėjimų tikrinimas sunkiu matematikos uždaviniu, kuris paprastai būdavo neišsprendžiamas. Po to naujoką įvesdavo į salę ir visi mokiniai turėjo iš jo suglumusio be gailės tyčiotis, pravardžiuoti labiausiai įžeidžiančiais žodžiais. Jeigu aukos elgesys šioje kritinėje situacijoje būdavo apibūdinamas kaip dvasios stiprybė, mokėjimas išverti ir garbingai atsakyti į išpuolius, jį priimdavo į mokyklą.

Randama ir kitų pavyzdžių, rodančių buvus įvairių metodų, primenančių testus. Jų buvo Senovės Spartoje, Atėnuose, vergovinėje Romoje ir kitur. Atėnuose buvo diskutuojamas klausimas apie valstybės galią priklausomai nuo ją valdančių asmenų. Platono „Valstybėje“ į klausimą, kokius valdytojus reikia rinkti, Sokratas atsakė: „Reikia rinkti įgimtų gabumų turinčius žmones – išvermingiausius, narsiausius ir pagal galimybę – gražiausius. ... reikia ieškoti ne tik kilnių ir tvirtų būdo žmonių, bet ir žiūrėti, kad jie iš prigimties būtų tinkami reikiamam auklėjimui ... pirmiausia jiems būtina turėti aštrų protą mokslams ... jie turi būti geros atminties, atsparūs nuovargiui ir mėgti visokią darbą“¹⁴⁹.

Taigi testo idėja ir kai kurie žmonių gebėjimų tikrinimo metodai, kaip liudija šie pavyzdžiai, įvairiose šalyse buvo taikomi prieš tūkstančius metų. Šia samprata remiantis, galima teigti, kad testai buvo panaudojami profesinei atrankai, mokymui ir tam tikroms pareigybėms užimti. Priklausomai nuo praktikos poreikių, būdavo tikrinamos pretendentų savybės ir gebėjimai, geriausiai atitinkantys poreikius.

Kitas požiūris į testus susiklostė XIX a. išvystyto kapitalizmo sąlygomis, kai prireikė aukšto lygio specializacijos ir gamybinių procesų intensifikacijos. Tuo metu vyravo poreikis nagrinėti individualius skirtumus, kadangi jie labai svarbūs ekonomiškai.

¹⁴⁸ P. H. Du Bois. A History of Psychological Testing. – Boston: Allyn and Bacon, 1970. P. 3–4.

¹⁴⁹ Platonas. Valstybė. – Vilnius: Pradai, 2000. P. 293–294.

Individualių skirtumų mokslinio nagrinėjimo pagrindėju laikomas anglų psichologas ir antropologas Fransis Galtonas (Galton). Jis manė, kad patikimų rezultatų apie individų ypatumus ir skirtumus neįmanoma gauti be masinių tyrimų. Todėl, naudodamasis 1884 m. Londone organizuota tarptautine medicinos įrenginių paroda ir joje sukurta laboratorija, sudarė sąlygas lankytojams nuo 5 iki 80 metų pasitikrinti savo fizinius gebėjimus, kai kurias organizmo fiziologines galimybes ir psichines savybes – iš viso septyniolika rodiklių. Tarp jų ūgis, svoris, plaučių tūris, bendra jėga, kumščio jėga, objektų prisiminimas, spalvų skyrimas, regėjimo aštrumas ir kt. Pagal visą programą buvo ištirti 9337 žmonės. Šį metodą Galtonas pavadino testais. Jo statistiniais metodais atlikti psichologiniai tyrimai paklojo pagrindus diferencinei psichologijai, o antropologiniai buvo pritaikyti kriminalistikoje, daugiausia daktiloskopijoje. Žymus jo veikalas „Žmogaus sugebėjimų tyrinėjimai“ išleistas 1883 m. Po to JAV Dž. Katelas (J. Cattell) parengė 50 „testų“ sąrašą įvairioms savybėms ir gebėjimams (fiziniams, psichiniams) įvertinti.

Kuo gi skiriasi ankstesnių civilizacijų metodai nuo XIX a. metodų? Testas, Katelo nuomone, yra priemonė moksliniam eksperimentui atlikti ir reikalavimams eksperimento grynūmui nustatyti. Tarp šių reikalavimų buvo įtvirtinti tokie: vienodos visų tiriamųjų sąlygos, testavimo laiko ribojimas viena valanda; patalpoje, kurioje vyksta eksperimentas, neturi būti žiūrovų, turi būti gera aplinka, baldai ir viskas tiriamuosius turi gerai nuteikti testavimui. Tiriamieji turi gauti vienodas instrukcijas ir tiksliai suprasti, ką reikia daryti. Testavimo rezultatai apdorojami statistinės analizės metodu, nustatant maksimalų, minimalų ir vidurinį rezultatą, apskaičiuojant vidutinius nuokrypius. Kruopščiai nagrinėjami tiriamojo privalumai ir trūkumai.

Kitų testų patikimumo kriterijumi tapo *validumas*, kuris atspindi testo informatyvumą. *Patikimumo* kriterijus buvo nustatomas testuojant tą pačią grupę tuo pačiu testu.

Trečiu kriterijumi tapo K. Pirsono (K. Pierson) parengtas koreliacijos koeficientas. Įvedus standartinio mato ryšius tarp vertinimo požymių, atsirado svarbi metodinė priemonė nagrinėti reiškiniams – rinkti tam tikriems faktams ir nustatinėti kiekybiniais ryšiams.

Po to sekė prancūzų psichologų Alfredo Binė (Binet) ir Teodoro Simono (T. Simon)¹⁵⁰ testas sutrikusio intelekto vaikų gebėjimams įvertinti. JAV, paskatinta Pirmojo pasaulinio karo ir mobilizacijos, panaudojo grupinius testus šauktiniams į karo tarnybą atrinkti. Sukurtieji testai ir testavimo rezultatai

¹⁵⁰ А. Бине, Т. Симон. Методы измерения умственной одаренности (пер. с франц.). – Харьков, 1923.

buvo laikomi paslapyje kaip psichologinis ginklas. Šio tyrimo pagrindu buvo ištirta 1 700 000 kareivių ir 40 000 karininkų. Nustatyti netinkami kariuomenei asmenys buvo siunčiami dirbti ne kvalifikuotų darbų. Taip pat, remiantis tokiais tyrimais, buvo komplektuojamas karininkų korpusas ir atrenkami kandidatai į karininkų mokyklą, į specialius dalinius ir t. t.

Po Pirmojo pasaulinio karo testai labai paplito visame pasaulyje, taip pat ir Tarybų Sąjungoje. Čia dėl išgalėjusios testomanijos, dėl taikomų testų mokslinio pagrindo stokos, 1936 m. testai buvo uždrausti. B. G. Ananjevas apibendrinamas teigė, kad buvo daroma daug klaidų. Pirma, patys testai nebuvo pakankamai geros kokybės, o pretendavo į mokslinį patikimumą ir objektyvumą; antra, buvo niveliuojami socialiniai, tipologiniai ir individualūs skirtumai; trečia, žinios buvo tapatinamos su gebėjimais, su bendru išsivystymo lygiu ir gabumais¹⁵¹.

Tačiau testams išplitus kitose šalyse ir palietus ypač svarbias žmonių gyvenimo sferas bei darant įtaką milijonų žmonių likimams, kilo didžiulis žmonių nepasitenkinimas ir nepasitikėjimas testais. Ėmė plaukti laišškai vyriausybėms, laikraščiuose atsirado straipsnių su reikalavimais juos uždrausti.

Testų renesansas įvyko 1964–1968 m., kai vėl buvo paskelbta: *MMPI* (*Minnesota Multiphasic Personality Inventory*) testo 900 tyrimų, Roršacho testo (*Rorschach Test*), plačiai žinomo psichiatrijoje – 533 darbai, R. B. Katelo (*Cattell*) testo – 223 darbai ir t. t. *MMPI* testų nagrinėjimo pagrindu buvo apginta 400, Roršacho testo 530 daktaro disertacijų. Nesėkmingai mėginta vienoje knygoje surinkti visus testus ir skales¹⁵².

Taigi testų egzistavimo istorija įvairi ir kontraversiška. Todėl testų naudojimas ir kūrimas dažnai priklauso nuo socialinių poreikių, nuo jų moksliskumo, nuo viešosios nuomonės požiūrio į juos.

Testai sociologiniuose tyrimuose. Pagal testų naudojimą, pvz.: psichologijoje, jie vadinami psichologiniais, pedagogikoje (tiriant ar nustatant išmokimo lygį) – pedagoginiais testais. Pagal analogiją testus, naudojamus sociologiniuose tyrimuose, galima vadinti sociologiniais. Tačiau sociologiniuose tyrimuose, priklausomai nuo tyrimo tikslo, gali būti panaudojami ir psichologiniai, ir pedagoginiai testai.

Jeigu sociologiniuose tyrimuose atsiranda būtinumas įvertinti respondentų asmeninių savybių ryšius su jų poelgiais, veiksmais, padėti darbe, šeimoje, mokymusi, darbu ir t. t., šiuo tikslu gali būti naudojami kai kurie

¹⁵¹ Б. Г. Ананьев. Избранные психологические труды. – Москва: Педагогика, 1980. С. 166.

¹⁵² Žr.: O. L. Buros. Personality: Tests and reviews. – New York: Gryphon Press, 1970; W. G. Dahlstrom, G. S. Welsh. An MMPI handbook. – London: Oxford University Press, 1960.

psichologiniai testai. O jeigu uždavinys yra išnagrinėti respondentų vertybines orientacijas, pasaulėžiūros nuostatas, dorines pažiūras, socialinius poreikius ir kt., tai tenka rengti *instrumentarijų* sociologiniams fenomenams nagrinėti, tačiau pagal kokybę ir matavimo efektyvumą jie labiau atitiktų psichologinių testų teorijos kriterijus.

Taigi sociologiniams tyrimams gali būti naudojami ir sociologiniai testai, o ne tik iš kitų mokslų sričių. Psichologiniai testai sociologiniuose tyrimuose dažnai buvo ribojami, siekiant išvengti pavojingos psychologizacijos. Psichologizacija reiškia ne tai, kad naudojami tradiciniai psichologų instrumentariai, o kad bandoma pakeisti socialinius visuomenės raidos dėsnius psichologiniais dėsninumuais¹⁵³. Psichologizacija esti ten, kur sociologinių tyrimų rezultatai interpretuojami psichologinių teorijų terminais. Psichologizacijos nėra ten, kur tyrimų rezultatai interpretuojami remiantis sociologijos teorijos koncepcijomis ir paradigmomis.

Kita nepakankamo sociologinių testų naudojimo tyrimuose priežastis yra ta, kad tyrėjai mažai informuoti, net sociologijos vadovėliuose nėra sociologinių testų naudojimo metodikos ir nepateikiama gautų rezultatų interpretavimo sociologiniu požiūriu pavyzdžių, neapibendrinti jų naudojimo privalumai trūkumai, nežinoma jų nauda nagrinėjant socialinius reiškinius.

Sociologiniuose tyrimuose, kaip minėta, nagrinėjant sociologines paradigmas, išskiriami teoriniai ir empiriniai (fundamentalūs ir taikomieji) tipai. Testai paprastai naudojami empiriniuose tyrimuose. Jie padeda nagrinėti socialinius faktus, reiškinius ir procesus kaip visuomeninio gyvenimo sudėtingus elementus.

Todėl sociologiniai testai, kai kurių vokiečių autorių nuomone, išskiriami kaip savarankiški informacijos rinkimo metodai. „Testai praturtina socialinių tyrimų metodų arsenalą... Jie gali pretenduoti į didelį mokslškumą... ir padėti spręsti visuomeniškai reikšmingas teorines ir praktines problemas“¹⁵⁴.

Taip pat R. Pento ir M. Gravitsas mano, kad nepaisant dažnos testų metodo kritikos, kuri vis dar tęsiama, jų taikymo sferos plėtimas atitinka mūsų epochos reikalavimus¹⁵⁵.

Tiriant sudėtingus socialinius reiškinius ir siekiant kompleksiškai juos išnagrinėti, gauti visą ir išsamų problemos vaizdą, atskiri mokslai gali būti

¹⁵³ Прогнозирование социальных потребностей молодежи. – Москва: Наука, 1978. С. 52.

¹⁵⁴ Процесс социального исследования (пер. с нем.). – Москва: Прогресс, 1965. С. 290–291.

¹⁵⁵ Р. Пэнто, М. Гравитц. Методы социальных наук (пер. с фр.). – Москва: Прогресс, 1972. С. 487.

integruojami tokiai problemai spręsti. Teisingą išvadą darė V. I. Vernadskis: „Mes vis labiau specializuojamės ne pagal mokslus, o pagal problemas. Tai, viena vertus, leidžia ypač išigilinti į nagrinėjamą reiškinį, o kita vertus – visais atžvilgiais išplėsti jo apimtį“¹⁵⁶. Testai kaip tik ir yra tarpdisciplininės mokslinės minties raidos pavyzdys, susiklostęs filosofijos, sociologijos, psichologijos, edukologijos, metrologijos, matematinės statistikos sandūrose.

Toliau apžvelgsime kai kuriuos populiariesnius testus, kuriuos galės naudoti doktorantai, magistrantai savo moksliniuose tiriamuosiuose darbuose, vertindami tiriamųjų asmenų išsilavinimo, sukauptos gyvenimiškosios ir profesinės patirties lygį. Manome, kad iš testų pavyzdžių paaiškės jų paskirtis ir galimybės, bus lengviau tinkamai juos panaudoti tyrimo procese.

Psichologinių testų rūšys

Testai klasifikuojami įvairiai. Pvz.: diagnostikoje testai gali būti skirstomi pagal naudojimo uždavinius į verbalinius ir praktinius, pagal tyrimo formas – į grupinius ir individualius, pagal kryptingumą – į intelekto ir asmenybinius, pagal skiriamą testavimui laiką – į greičio ir rezultatyvumo testus. Taip pat gali būti skirstomi pagal konstravimo principus. Pastaraisiais dešimtmečiais aktyviai rengiami kompiuteriniai testai.

Apibūdinsime dažniausiai taikomas testų rūšis¹⁵⁷.

Apercepcinis teminis testas (*Thematic Apperception Test – TAT*), projekcinė asmenybės tyrimo metodika, sukurta H. Murėjaus (H. A. Murray) 1935 m. Testas priskiriamas interpretacijos metodikoms. Jis buvo sukurtas kaip eksperimentinė fantazijos nagrinėjimo metodika. Testas naudojamas dominuojantiems poreikiams, konfliktams ir aktualioms emocinėms neurotinės asmenybės būsenoms atskleisti.

TAT susideda iš komplekto standartinių (20–30) lentelių–paveikslų, kuriuose pateiktos labai neapibrėžtos situacijos. Kiekviena lentelė, pagal autorių sumanymą, numato įvairaus tipo išgyvenimų arba požiūrio į tam tikras situacijas aktualumą ir sukelia nevienareikšmę interpretaciją. Specialiai išskiriamos lentelės, provokuojančios savižudybę, agresiją, seksualinę perversiją, dominavimą–pavaldumą, seksualinius ir šeimos konfliktus ir kt. Dalis lentelių skiriama tik moterims, tik vyrams, tik paaugliams.

Rezultatų analizė atliekama pagal *TAT* išvardytus uždavinius:

¹⁵⁶ B. И. Вернадский. Размышление натуралиста. – Москва: Наука, 1977. С. 54.

¹⁵⁷ Plačiau žr.: Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. Словарь–справочник по психодиагностике. – Санкт–Петербург: Питер, 1999. С. 326; Словарь практического психолога. – Минск: Харвест, 1998.

1) randant siužeto „herojų“, su kuriuo tiriamasis tam tikru aspektu identifikuoja save; yra parengta daugelis kriterijų, padedančių „herojų“ surasti (pvz.: smulkus personažo minčių ir jausmų aprašymas; jo tapatinimas pagal lytį ir amžių, socialinį statusą; tiesioginės kalbos vartojimas ir kt.);

2) nustatant svarbiausias „herojaus“ charakteristikas – jausmus, norus, siekius, poreikius, taip pat išryškinant aplinkos „spaudimą“, t. y. jėgas veikiančias „herojų“ iš išorės; tiek „poreikiai“, tiek aplinkos „spaudimas“ vertinama penkiabale sistema, atsižvelgiant į jų intensyvumą, ilgumą, dažnumą ir reikšmę pasakojimo siužete; vertinimų suma kiekvienai kintamajai lyginama su kiekvienos tiriamųjų grupės standartu;

3) lyginamasis „herojaus“ ir aplinkos jėgų vertinimas; šių kintamųjų derinimas lemia temą (todėl ir vadinamas *Teminiu* apercepciniu testu), arba asmenybės ir aplinkos dinaminę struktūrą; „temos“ turinį sudaro: a) ką tiriamasis realiai vykdo; b) ko siekia; c) ko nesuvokia, o fantazuoja; d) kokią įsivaizduoja ateitį.

Kaip rezultatą tyrėjas gauna informaciją apie pagrindinius tiriamojo siekius, poreikius, jam daromą poveikį bendraujant su kitais žmonėmis, konfliktus ir jų sprendimo būdus bei kitos informacijos.

Ši analizė gali padėti atskleisti patologines individo tendencijas. Diagnostinė *TAT* vertė grindžiama pripažįstant žmogaus psichikoje egzistuojančias dvi ryškias tendencijas. Pirma, noras atskleisti kiekvieną daugiareikšmę situaciją, su kuria susiduria individas, remdamasis savo praeities patyrimu. Antra, kiekviename literatūros kūrinyje autorius pirmiausia remiasi savo išgyvenimais ir sąmoningai ar nesąmoningai priskiria juos išgalvotiems personažams.

Yra daugybė *TAT* modifikacijų tirti įvairaus kultūros lygio asmenims, paaugliams – teisės pažeidėjams, senyvo amžiaus žmonėms ir kt.

Tačiau reikia pažymėti, kad su *TAT* atskleidžiamos tik asmenybės nuostatos, tendencijos, todėl iš karto jas priskirti asmenybės charakteristikai, netaikant kitų metodų, būtų nepakankamai pagrįsta.

Asmenybinis orientacinis klausimynas (*Personal Orientation Inventory – POI*) psichodiagnostikos metodas asmenybės įvairioms ypatybėms nustatyti: nuostatoms, vertybėms, požiūriams, emocinėms savybėms, motyvacijai, tipinėms elgesio normoms.

Paprastai asmenybiniai testai esti vienos iš trijų formų: 1) klausimynas ir skalės; 2) situaciniai arba veiksmų testai, taikant perceptyvines, kognityvines arba vertinimo užduotis, savęs, savo asmeninių konstruktvų vertinimą ir kt.; 3) projekciniai metodai (žr. plačiau projekciniuose testuose); 4) mišrių formų testai (pagal subjektyvaus atspindžio principą).

Grupiniai testai – vienu metu didelėms tiriamųjų grupėms tirti. Tikslas – kelti praktinių tarnybų efektyvumą. JAV pirmą kartą buvo pritaikyta (kaip jau minėta) atrenkant naujokus į karinę tarnybą. Dabar naudojami intelekto, profesiniai, laimėjimų, išsilavinimo, gebėjimų, profesinio orientavimo testai.

Grupiniai testai paprastai yra tipiniai psichodiagnostiniai testai su griežta procedūra, duomenų apdorojimo ir interpretacijos reglamentacija. Duomenys dažniausiai apdorojami kompiuteriu arba standartiniu trafaretu.

Šie testai dažniausiai parengiami tam tikruose popieriaus lapuose (blankuose). Jie turi būti pritaikyti tiriamųjų savarankiškam darbui, kad reikėtų mažiau eksperimentatoriaus aiškinimo. Instruktažas turi būti trumpas.

Testuojamųjų turi būti nedaug (20–25 žmonės), kad galima būtų reikiamai kontroliuoti ir užtikrinti tiriamųjų savarankiškumą.

Šių testų *privalumas* yra tas, kad keliamas diagnostikos tarnybų darbo našumas, nesudėtingai procedūrai atlikti, nereikia specialaus profesinio pasirėngimo.

Trūkumai – sunkiau stebėti, tik minimalus bendravimas, gautai informacijai reikia kokybinės analizės. Todėl individualios diagnostikos požiūriu grupiniai testai gali būti naudojami kaip pagalbinė priemonė.

Impresyviniai testai priskiriami prie projekcinių testų. Jais tiriamas vieno stimulų pranašumas prieš kitus. Labiausiai paplitęs Liušero spalvos atrankos testas (*Lüscher Farbwahl Test*) yra grindžiamas subjektyviu požiūriu į spalvų stimulus.

Stimulų priemonės ruošiamos iš standartinių spalvotų kvadratėlių (28 mm). Visas kompletas susideda iš 73 įvairių spalvų ir atspalvių kvadratėlių. Paprastai tenkinamasi 8 spalvotais kvadratėliais: mėlynu, žaliu, geltonu, raudonu ir papildomai violetiniu, ruda, juoda ir pilku. Eksperimentuojamojo prašoma pasirinkti vieną labiausiai patikusį kvadratėlį. Šis apverčiamas ir prašoma rinktis patikusį kitą ir t. t. Pirmieji du laikomi prioritetiniais, trečias ir ketvirtas – pirmenybiniais, penktas ir šeštas – neutralūs, o septintas ir aštuntas – keliantys antipatiją, neigiamą požiūrį.

Psichologinė interpretacija remiasi subjektyviu pirmenybės teikimu spalvoms, kadangi kiekvienai spalvai suteikiama simbolinė reikšmė, pvz.: raudona – pastangos valdyti, dominuoti, žalia – atkaklumas, ryžtingumas. Manoma, kad pirmenybės teikimas tam tikroms spalvoms atspindi individualias tiriamųjų savybes. Taip pat manoma, kad pirmosios dvi pozicijos lemia individo tikslus ir jų siekimo būdus, o dvi paskutiniosios blokuoja individo poreikius. Pagrindinių spalvų atranka siejama su įsisąmonintomis tendencijomis, o papildomų – su pasąmonės sfera.

Tyrimai rodo, kad šitaip galima patikrinti iškeltą hipotezę. Testas jautrus mažiausioms aktualios būsenos kaitoms, bet gali būti naudingas nagrinėjant asmenybės ypatumus.

Humoro vertinimo testai – asmenybės testai humoro jausmo ypatumams atskleisti.

Priklausomai nuo skatinamosios medžiagos taikymo ir tyrimo organizavimo, egzistuoja penki šio testo būdai:

1) humoristinės medžiagos (aforizmų, humoristinių apsakymų, paveikslų ir kt.) klasifikacija atitinka temų atspindžio prasmę; humoristinės medžiagos grupavimas lyginamas su pavyzdžiu, gautu iš norminės grupės; pvz.: humoro jausmo A. Robako testas (*Sence of Humor Test*);

2) humoristinės medžiagos „kokybės“ vertinimas lyginant su norminiais duomenimis (Dž. Almako testas); humoristinis R. Ketelo ir L. Luborskio humoristinis testas (*Humor Test of Personality*) ir kt.;

3) juokingiausio apsakymo galimų pabaigų atranka arba juokingiausios legendos atranka komiškam piešiniui, kuri lyginama su norminės grupės rezultatais;

4) testų tipai pagal istorijos pabaigą ar sakinio užbaigimo metodiką;

5) laisva tiriamojo kūryba pagal pateiktą temą.

Humoro jausmas, kurio analizei skirtas humoro vertinimo testas, paprastai suprantamas kaip gebėjimas sukurti verbalinį arba kitą kūrinį, kuris pralinksminų, prajuokintų; tačiau humoro jausmo vertinimo interpretacija susiduria su nemažais sunkumais.

Individualiai orientuoti testai – IOT. Šie testai teikia galimybę diagnozuoti tiriamojo individualius psichologinius ypatumus ir elgesį. Tyrimo pradžioje asmeniui pateikiama vidutinio sunkumo užduočių. Teisingai atsakius, užduotys sunkinamos, o neteisingai atsakius – lengvinamos. Taigi pateikiant palyginti nedaug užduočių, galima patikimai nustatyti tiriamojo sėkmės rodiklį. Dažniausiai IOT konstruojami kompiuteriu, indeksuojant jų sunkumą. Daugeliu atvejų naudojama „užduotys–atsakymai“, suskirstyti pagal priklausomybės kreivę. Todėl tiksliai įvertinti galima tiriamajam atlikus daug užduočių.

Tai suteikia garantiją tiriamajam suprasti instrukciją, sutrumpina bandomąjį laikotarpį.

Intelektu testai (lot. *intellectus* – supratimas, pažinimas) – bendrų gebėjimų testai. Jie vieni iš populiariausių ir labiausiai paplitusių. Psichologinė diagnostinė metodika skirta individo protinio potencialo lygiui nustatyti.

Intelektu išraiška daugiavariantė, bet jam būdinga bendrumas, leidžian-

tis atskirti jį nuo kitų elgesio ypatumų. Šis bendrumas pasireiškia intelektualinio mąstymo, atminties, vaizduotės aktuose, psichinėse funkcijose, kurios užtikrina aplinkinio pasaulio pažinimą. Intelektas kaip objektas yra suprantamas ne kaip individualybės išraiška, o kaip santykis su pažintinėmis savybėmis ir ypatumais. Tai atsispindi aibėje sukurtų testų įvairioms intelektualinėms funkcijoms (loginio mąstymo, prasminės ir asociacinės atminties, aritmetinių veiksmų, erdvinių vizualinių vaizdų ir t. t.) vertinti.

Pirmą kartą intelektualiniai testai buvo sukurti F. Galtono proto operacijų skaičiui matuoti. Po to nemažą indėlį į šią sritį įnešė Dž. Ketelas. Jis plačiai naudojo proto testus. Po to buvo padėti Binė–Simono proto lygio skalės testų pagrindai, Č. Spirmeno (Spearman), L. Terstauno (Thurstone) statistinių testų pagrindai ir kt.

Intelektu testo rezultatai išreiškiami kiekybiniu intelekto koeficientu *IQ* (*Intelligence Quotient*). Intelektu koeficientu terminą įvedė Viljamas Šternas (Stern; 1912 m.). Jis atkreipė dėmesį į kai kuriuos trūkumus apskaičiuojant proto amžių, taikant Binė–Simono testą. Intelektu koeficientu formulė tapo tokia:

$$IQ = \frac{\text{proto amžius}}{\text{chronologinis amžius}} 100$$

Vėliau D. Veksleris (Wechsler) standartizavo *IQ*; anot jo, tiriamojo intelekto nukrypimas nuo vidutinio rezultato nustatomas pagal jo amžių.

IQ tyrimai įvairiose šalyse parodė, kad jis kinta ne tik su amžiumi, bet ir dėl socialinių, kultūrinių, ekonominių sąlygų, dėl mikroaplinkos poveikio. Todėl, naudojant universalius aprobuotus testus, kiekvienoje šalyje būtina juos adaptuoti pagal vietos sąlygas. Taip pat negalima neatsižvelgti į žmogaus biologines savybes bei kitus ypatumus, nepriklausomus nuo patyrimo ir kultūros lygio.

Taigi tiriamųjų efektyvumas neišvengiamai yra susijęs su tokiais veiksniais: 1) koku lygiu individai savo ankstesniu patyrimu yra įvaldę terminus ir sąvokas, iš kurių yra sudarytas testas ir jam keliami uždaviniai; 2) koku lygiu yra įvaldyti proto veiksmi, kurie būtini testo uždaviniams spręsti; 3) ar gali tiriamieji laisvai aktualizuoti šiuos veiksmus; 4) kiek ankstesniu patyrimu susidarę tiriamųjų mąstymo stereotipai tinka testo uždaviniams spręsti.

Todėl testavimo rezultatai atskleidžia ne tiek tiriamųjų proto potencialą, kiek patyrimo ypatumus, išsimokslinimą, neišvengiamai lemiančius atsakymus į testo klausimus. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, buvo prieita prie išvados,

kad gautus intelekto testo rezultatus galima vadinti „testiniu“ arba „psichometriniu“ intelektu. Pastebėtas skirtumas tarp individo protinio darbo rezultatų ir jo testinio intelekto davė pagrindą testologams įvesti „neteisingų“ testų sąvoką. Šis „neteisingumas“ išryškėja, kai intelekto testai, parengti vienai tam tikro kultūros lygio bendrijai, naudojami kito kultūros lygio individams. Todėl neįmanoma sukurti testų „nepriklausomų nuo kultūros“.

Intelekto testai buvo sudaromi ir dabar sudaromi konkrečiomis socialinėmis sąlygomis. Juose visada yra atsižvelgiama į socialines normas ir vertybes, būdingas tam tikro kultūros lygio individams. Pvz.: jeigu testai būtų parengti žmonėms, kuriems svarbiausias darbas yra medžioklė, tai „bendras jų intelektas“ būtų pirmiausia vertinamas puikaus regėjimo, taiklumo, bėgimo greičio kriterijais, o ne žodžių turtingumu, mokėjimu juos vartoti, gebėjimu operuoti simboliais ir t. t.

Antra vertus, intelekto lygis taip pat priklauso nuo įvairių žmogaus intelektinių funkcijų įvairiais jo ontogenezės laikotarpiais, t. y. nuo amžiaus ir mikrosąlygų, taip pat nuo lyties, psichikos būklės, išsilavinimo, patirties ir kitų veiksnių.

Kompiuteriniai testai – specialiai pritaikyti įvairios skaičiavimo technikos realizavimo galimybėmis.

Šiuolaikiniame etape kompiuterinėje diagnostikoje vyrauja daugiausia jau žinomos metodikos, pritaikytos kompiuterinėms versijoms. Dažniausiai tai asmenybiniai klausimynai, rečiau – intelekto testai ir kt. Pagrindinė kompiuterinių testų problema yra susijusi su vienos ar kitos metodikos ekvivalentiškumo įrodymu jos pagrindinei testo versijai. Daugelis tyrimų rodo, kad kompiuteriniai testai reikalauja specialiai nagrinėti jų psichometrinius parametrus. Todėl dauguma užsienyje tyrimams naudojamų testų apsiriboja tik psichometrinio ekvivalentiškumo kompiuterinei testo versijai nustatymu. Todėl dažniausiai negaunama duomenų apie jų validumą ir patikimumą.

Specialių kompiuterinių testų nėra daug. Jie kuriami tik vadinamuoju adaptyviu testavimu. Svarbiausia jų ypatybė ta, kad pagrindinius psichodiagnostinio proceso etapus valdo kompiuteris. Tai reiškia, kad turi būti palaikomas pastovus ir adekvatus dialogas tarp kompiuterio ir tiriamojo. Tačiau asmeninių ypatumų diagnostika adaptyviame testavime lieka problemiška. Nepriimtinausia tyrėjams yra testų rezultatų kompiuterinė interpretacija. Kompiuterinės interpretacijos, modeliuojančios diagnostinę specialisto veiklą, taip pat nėra kol kas tobulos ir taikant galima padaryti klaidų. Todėl šiandien daugelis psichologų kompiuteriais daugiausia tiria tik „statistinius“ atvejus, kai galima gauti informacijos pagal kokį nors algoritmą ir tik apdorojus rezultatus, o jų interpretaciją palieka specialistui.

Tokią poziciją kompiuterio „interpretacijos“ atžvilgiu individualioje diagnostikoje, matyt, reikia laikyti labiausiai pagrįsta.

Kreatyviniai testai (lot. *creatio* – sukūrimas, sudarymas), psichodiagnostiniai metodai asmenybės kūrybiniais gebėjimams matuoti. Pirmieji tokie testai pasirodė XX a. šeštajame dešimtmetyje ir jų plėtotė palengva tampa viena iš pagrindinių dabarties užsienio psichologijos krypčių. Vienas iš galingų stimulų jų tobulinimui tapo daugybės tyrimų rezultatai, kurie liudijo apie intelekto testų nesutapimą su kūrybinių gebėjimų testų rezultatais. Gebėjimas produkuoti naujas idėjas, rasti netradicinių probleminių uždavinių sprendimo būdų buvo atskirtas nuo kitų gebėjimų.

Dabartiniu metu užsienyje kreatyvumas nagrinėjamas ir matavimai realizuojami šiomis pagrindinėmis kryptimis: „*asmenybine*“ (asmeninių bruožų įtaka kreatyvumui) ir „*pažintine*“ (intelektinių pažintinių ypatumų įtaka kreatyvumui). Išpūdingų testų kreatyvumui matuoti parengė Dž. Gilfordas (J. P. Guilford)¹⁵⁸ ir E. Torndaikas (Thorndike, 1962). Tačiau šie testai kelia prieštarų nuomonių, o jų validumas ne visiškai įrodytas.

Rusijoje kaip kūrybinių gebėjimų tyrimų rezultatas išskiriama vadinosios „intelektinės iniciatyvos“ pagrindinė „ląstelė“, taip pat parengta originali „kreatyvinio lauko“ tyrimo metodika (D. B. Bogojavlenskaja)¹⁵⁹. Intelektinė iniciatyva pasireiškia kaip „ląstelė“, kurioje sintetinami asmeniniai bruožai ir intelektiniai ypatumai. „Kreatyvinio lauko“ duomenys glaudžiai koreliuoja su išorės kriterijais. Tačiau dėl subjektyvumo būtina toliau nagrinėti validumą, matuojant tokį sudėtingą reiškinį, kaip kūrybiniai gebėjimai.

Kriterijais orientuoti testai (KOT). Tai testai individualių laimėjimų lygiui nustatyti pagal tam tikrą kriterijų, logininiu–funkciniu pagrindu analizuojant užduoties turinį. Kriterijaus etalonu paprastai nagrinėjamos konkrečios žinios, mokėjimai, įgūdžiai, būtini tam uždaviniui sėkmingai spręsti. Kitaip nei taikant tradicinius psichometrinius testus, vertinama lyginant individualius rezultatus su grupiniais (orientuojantis į statistinę normą).

Teksto užduoties turinio ir struktūros nustatymas ir atitikimas realų uždavinį yra svarbiausias testo rengimo etapas. Šiems tikslams tarnauja vadinamasis specifikatorius, jungiantis:

- a) kriterinę uždavinio turinio analizę, jos formų ir ypatumų galimybių aprašymą;
- b) žinių, mokėjimų ir įgūdžių sistemiskumą, užtikrinantį uždavinių kriterijų realizavimą;

¹⁵⁸ J. P. Guilford. Personality. – New York: McGraw–Hill, 1959.

¹⁵⁹ Д. Б. Богоявленская. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов: ПУ, 1983.

c) testų užduočių pavyzdžių ir jų konstravimo strategijos aprašymą. KOT yra dviejų rūšių:

– homogeniniai testai, t. y. sukoncentuoti į tą patį ar analogišką turinį ir loginį pagrindą; paprastai tokios rūšies testai sudaromi pagal mokymo programų medžiagą ir naudojami žinioms, mokėjimams ir įgūdžiams kontroliuoti;

– heterogeniniai testai labai skiriasi logine struktūra; šiuo atveju testai yra pakopiški, kiekviena pakopa apibūdinama pagal sudėtingumą, kuri lemia loginė–funkcinė turinio analizė, besiremianti elgesio kriterijais; tokios rūšies KOT paprastai yra naudojami specifiniams mokymo sunkumams diagnozuoti.

Esminis KOT požymis yra minimalūs individualūs skirtumai (individualūs skirtumai daro įtaką tik medžiagos išmokimui, o ne galutiniam rezultatui), todėl patogiausia pritaikyti pagrindinių įgūdžių tobulėjimui vertinti; sudėtingesnėse elgesio srityse laimėjimų ribų nėra ir tuo remiantis būtina naudoti vertinimus, orientuotus į normas. Šiais atvejais, remiantis socialinė–psichologinėmis normomis, analizuojami testo rezultatai, gauti žinomais psichologiniais psichometriniais testais, pvz.: Amthauerio intelekto testas (*Amthauer Intelligenz–Struktur–Test*).

Laimėjimų testai – psichodiagnostinė metodika įgūdžių, žinių ir mokėjimų lygiui įvertinti.

Šie testai, skirtingai nei KOT ir intelekto testai, yra orientuoti į individo laimėjimus užbaigus mokyklą. Jais vertinamas ne tiek sukauptas profesinis patyrimas, bendras supratimas ir gebėjimas spręsti tam tikras problemas bei uždavinius, kiek specialių mokymo programų, profesinio ir kitokio parengimo efektyvumas, žinių, specialių mokėjimų įvaldymas. Testais taip pat prognozuojami būsimosios veiklos kriterijai, numatomos šios veiklos raidos kryptys ateityje.

Kai kurie šios grupės testai yra skirti loginiam mąstymui, įvairaus pobūdžio uždavinių sprendimui mokomajame procese išmatuoti. Kiti testai skirti tam tikrų dalykų, temų, veiksmų kompleksu įvaldymo tyrimui.

Šie testai yra objektyvesni ir nereikalauja didesnių laiko sąnaudų. Jie yra labiau orientuoti į grupinį tyrimą ir į standartinių mokymo programų efektyvumo nagrinėjimą.

Specialių gebėjimų testai. Skirtingai nei intelekto testai, jais yra nustatoma konkrečios profesinės veiklos rūšis, intelekto aspektai bei psichomotorinių funkcijų lygis. Jie artimi laimėjimų testams, bet kitokie nei intelekto testai, kuriais matuojamas bendras intelektinis individų lygis.

Šių testų rengimas užsienyje pirmiausia buvo susijęs su būtinumu spręsti profesinės atrankos ir profesinės orientacijos uždavinius. Konkrečių veiklos rūšių gebėjimų matavimas papildydavo duomenis, gautus intelekto

testais. Reikšmingos pažangos, matuojant specialius gebėjimus, buvo pasiekta faktorinės analizės būdu. Tai padėjo geriau juos apibūdinti ir klasifikuoti. Paprastai skiriami šie gebėjimai: sensoriniai, motoriniai, techniniai ir profesiniai. Užsienyje itin paplitusi Bendrųjų gebėjimų testų baterija (*General Aptitude Test Battery – GATB*), siejanti verbalines užduotis su praktinėmis. Šiuose testuose vyrauja profesiniai kriterijai. *GATB* metodikos, taikomos profesinėje diagnostikoje, įvardijamos kaip „kompleksinės gebėjimų baterijos“ (*Multiply Aptitude Batteries*), todėl bendrieji gebėjimai suprantami kaip kompleksinės savybės, būtinos įvaldant įvairiapusę profesinę veiklą¹⁶⁰.

Panagrinesime JAV naudojamus testus atrenkant asmenis į policiją. Rodni Frelikso straipsnyje „Labai kvalifikuoti policijos kadrai. Atrankos proceso testavimo rezultatai“¹⁶¹ aprašomas kompleksinis pretendentų į policiją testavimas. Iš pradžių pateikiamas bazinis paprastasis kompleksinis testas – naudojama tik pieštuku ir popieriumi. Šiuo testu nustatoma potenciali kandidato galimybė skaityti, spręsti aritmetinius uždavinius ir rengti rašytinius dokumentus, kurių reikia policininko pasirengimo ir darbo laikotarpiu. Pasirodo, šio paprasto testo užduočių nesugeba atlikti pusė potencialių kandidatų. Nenuostabu, kadangi pagal Darbo ministerijos statistiką 28 proc. suaugusių gyventojų yra neraštingi. Neįveikusieji bazinio testo iškrenta iš tolesnio atrankos proceso.

Šis testas paprastai sudaromas pasitelkus atsakingus policijos pareigūnus. Kaip tik jie ir pateikia uždavinių sprendimo, skaitymo ir raštų pavyzdžių, reikalingų policijos darbe.

Atlikusieji bazinį kvalifikacinį testą atlieka fizinio pasirengimo testą. Tradiciškai šis testas orientuotas į profesinę veiklą. Sukuriamos realios situacijos, kurių būna policininko darbe, ir tikrinamas fizinis kandidato pasirengimas. Pastaruoju metu tikrinama kandidato bendra fizinė sveikata: stiprumas, psichologinis lankstumas, ištvėrmė, fizinė išvaizda.

Dar viena pakopa – psichologinis testas. Jis susideda iš kelių komponentų. Tai pažintinių gebėjimų, mąstymo greičio loginiu ir žodiniu lygmeniu testas. Šių pažintinių gebėjimų tyrimas skiriasi nuo bazinio tyrimo dėl laiko jam atlikti stokos. Praktika rodo, kad kandidatai, mokantys skaityti, rašyti, spręsti matematikos uždavinius, riboto laiko sąlygomis šiuos veiksmus neretai atlieka prastai. Todėl svarbu nustatyti, ar stresinė situacija neslopins jų intelektualinių gebėjimų, kai reikės greitai nuspręsti dėl nusikaltėlio sulaikymo,

¹⁶⁰ Plačiau žr.: *Л. Р. Бурлачук, С. М. Морозов. Словарь-справочник по психодиагностике*, С. 214–217, 346–347.

¹⁶¹ *Law and Order*. – USA, 1990. № 11. P. 66–69.

šaunamojo ginklo panaudojimo arba kilusios įtampos slopinimo būdo.

Antras psichologinio testo komponentas atliekamas naudojantis pieštuku ir popieriumi. Tai Minesotos daugiaaspektis asmenybinis klausimynas (*Minnesota Multiphasic Personality Inventory – MMPI*) nuovokumui ir patologiniams nukrypimams atskleisti. Tai plačiausiai pasaulinėje praktikoje naudojamas klausimynas. Iš jo rezultatų nustatomas nukrypimas nuo normos (paranoja, depresyvi ar maniakinė būklė). *MMPI* testas sudaro galimybę sužinoti apie kandidatą tikrai daug. *MMPI* testas susideda iš 567 klausimų. Juo galima nustatyti kandidato susitelktumą, pareigingumą, energingumą, gebėjimą komanduoti, vykdyti, išmanymą, gebėjimą palaikyti normalius ryšius su bendradarbiais.

Galiausiai iš kandidato į policiją reikalaujama parašyti apie savo ankstesnę veiklą, išsilavinimą, darbą, ryškiuosius bruožus, karjeros tikslus ir pageidaujamą vadovybės charakterį.

Informaciniame lape taip pat yra informacijos apie kandidato darbo vietą, jos pavadinimą, darbo laikotarpį, kompensacijas, specialybę, išėjimo iš darbo priežastį. Ši informacija vėliau lemia pokalbio turinį.

Kai žinomi psichologinio tyrimo rezultatai ir kai psichologas yra susipažinęs su informaciniu kandidato lapu, rengiamas individualus pokalbis. Jo tikslas – patvirtinti testavimo rezultatus ir nustatyti požymius, galinčius paskatinti konfliktines situacijas, taip pat išsiaiškinti kandidato noro dirbti policijoje motyvus.

Patyrimas rodo, anot R. Frelikso, kad geriausiai policijos darbui tinka asmenys, atitarnavę armijoje, karo policijoje, dirbusieji apsaugoje, diplomuoti teisėtvarkininkai, taip pat turintieji aiškų interesą dirbti policijoje ar turintieji joje dirbančių giminaičių.

Tačiau patyrimas rodo, kad iš šimto kandidatų šį keturių pakopų testą išlaiko tik 10–20.

Psichologinis testavimas atrenkant kandidatus į policiją yra svarbus tuo, kad atrenkami tinkamiausi kandidatai šiam darbui, kad atrinktieji asmenys jaus pasitenkinimą darbu, jų motyvacija atitiks profesijos reikalavimus.

Šie tyrimai rodo, kad asmenys, kurie save vertina prasčiau, daug laiko sugaišta ginčams. Toks asmuo visada iš paskutiniųjų gins tik savo tiesą ir niekada nenusileis, todėl toks asmuo greičiausiai ir sukels konfliktų net tarp bendradarbių.

O štai asmenybė, save vertinanti gerai, mokės bendrauti su visais, neskatins konfliktų. Todėl policininkui, anot R. Frelikso, labai svarbu gerbti save ir mokėti jausti pasitenkinimą savo vaidmeniu gyvenime.

Tokiais testais patogu tirti policijos pareigūnus, be to, galima įvairiai

analizuoti bei apibendrinti testų rezultatus, vertinti testų patikimumą ir efektyvumą.

Verbaliniai testai (lot. *verbalis, verbum* – žodis) yra tokie, kai užduotys pateikiamos žodžiu. Pagrindinį bandomojo darbo turinį sudaro operacijos su sąvokomis, mintiniai veiksmai žodine bei logine forma.

Verbaliniais testais dažniausiai tiriamas gebėjimas suprasti verbalines instrukcijas, matuojamas įgūdžių gramatinės kalbines formas lygis, tikrinamas gebėjimas rašyti ir skaityti. Labiausiai paplitę intelektualiniai testai, pvz.: Amthauerio intelekto struktūros testas (*Amthauer Intelligenz–Struktur–Test*) asmenų nuo 13 iki 61 m. amžiaus intelektualiam lygiui matuoti; Atminties Vekslerio skalė (*Wechsler Memory Scale – WMS*) – atminties psichometrinio vertinimo metodika; Mejlį analitinis intelekto testas (*Meili Analytischer Intelligence Test – AIT*) intelekto lygiui matuoti ir kt.

Amthauerio testas susideda iš devynių subtestų: 1) *loginės atrankos* – induktyvaus mąstymo, kalbos nuojautai tirti; 2) *bendrujų bruožų nustatymo* – gebėjimui abstrahuoti, verbalinių sąvokų operavimui tirti; 3) *analogijų* – kombinacinių gebėjimų analizei; 4) *klasifikavimo* – gebėjimo priimti sprendimus vertinimui; 5) *skaičiavimo užduočių* – praktinio matematinio mąstymo lygiui įvertinti; 6) *skaičių eilės* – induktyvaus mąstymo analizei, gebėjimo operuoti duotų skaičių tolesniam dėsningumui išdėstyti; 7) *figūrų atrankos* – erdvinės vaizduotės, kombinacinių gebėjimų tyrimui; 8) *užduoties su kubeliais*; 9) *užduočių dėmesio koncentracijos* ir *išlaikymo, įsiminimo (atminties) gebėjimų* – tiriamasis privalo atsiminti žodžių seką ir vėliau juos rasti tarp kitų, pateiktų užduotyje.

Šiame Amthauerio teste tiriamajam pateikiamos 176 užduotys. Jas reikia atlikti per 90 minučių.

R. Amthaueris (1953) nustatė glaudų intelekto ryšį su kitais asmenybės komponentais – valia, emocijų sfera, poreikiais ir interesais.

Vekslerio atminties skalę sudaro septyni subtestai: 1) orientacija į žinias; 2) orientacija laike ir erdvėje; 3) psichinė kontrolė; 4) loginė atmintis; 5) skaičių eilės atgaminimas tiesiogine ir grįžtamąja tvarka; 6) geometrinių figūrų atgaminimas; 7) porinių asociacijų atgaminimas.

Šio testo privalumas – galima kiekybiškai išmatuoti trumpalaikę ir ilgalaikę atmintį, žodinę–loginę, vaizdinę ir asociatyvinę reprodukciją (atgaminimą atmintyje).

Mejlį testas sieja šešis subtestus: 1) įvykių nuoseklumo nustatymą iš paveikslėlių serijos; 2) skaičių sekos nustatymą pagal nurodytą dėsningumą; 3) sakinio sudarymą iš trijų pateiktų žodžių; 4) paveikslėlių papildymą; 5) figūrų sudarymą iš dalių; 6) geometrinių analogijų radimą.

Šiais subtestais (1, 3, 4) nustatomas gebėjimas pastebėti konkrečius ryšius ir tarpusavio priklausomybę. Abstraktaus pobūdžio subtestais (2 ir 6) išryškintas abstraktus mąstymas.¹⁶² Subtestu (5) tiriamas gebėjimas sudaryti vaizdines kombinacijas.

Taigi verbaliniai testai daugiausia naudojami intelekto verbaliniams veiksams įvertinti. Jie turi daug bendra su kultūros, informatyvumo, akademinio išsilavinimo nustatymo testais. Verbalinių testų rezultatai labai priklauso nuo kalbinės kultūros ypatybių, išsilavinimo lygio, profesijos ypatumų. Todėl kartais kyla sunkumų testą taikyti kitų nacionalinių vienetų tiriamiesiems.

Sociologiniai testai. Sociologiniams tyrimams gali būti naudojami psichologiniai, pedagoginiai ir kiti diagnostiniai testai, taip pat specialūs sociologiniai testai. Nepaisant jų skirtumų, tyrimo objekto ir grupinio naudojimo, jie visi turi nemaža panašių elementų.

Sociologiniai testai, kaip ir kiti tyrimo metodai, turi savo privalumų ir trūkumų. Sociologijoje tikriausiai nėra nė vieno metodo, kuris galėtų pretenduoti į visapusi, galutinį ir kategorišką išvadų pagrįstumą. Vienas metodas labiau tinka vienokiai informacijai gauti, kitas – kitokiai. Tačiau kaip ir visi sociologiniai metodai, taip ir testai, taikomi remiantis priimtais validumo, stabilumo, reprezentatyvumo kriterijais, atskleidžia bendras tendencijas, viešąją dominuojančią nuomonę, o tiriant objektą ne vienu metodu – ir bendrus socialinės raidos, jos kryptingumo dėsningumus, sudaro galimybę prognozuoti raidą ateityje.

Labiausiai paplitę sociologiniai testai yra specialiai parinkti tvirtinimai, pagal kuriuos respondentas išsako savo nuomonę.

Sociologiniai testai gali būti *nestandardizuoti* ir *standartizuoti*.

Nestandardizuoti testai yra artimi anketoms, interviu, pokalbiui, kitiems apklausos metodams. Juose respondantai išreiškia savo nuomonę ir vertina klausimą (pvz.: visiškai teisingai; teisingai; greičiau teisingai negu neteisingai; sunku atsakyti; greičiau neteisingai negu teisingai; neteisingai; visiškai neteisingai. Gali būti tik trys vertinimai, kad būtų lengviau apdoroti gautus duomenis).

Standartizuoti testai teikia galimybę tiksliau įvertinti respondentų nuomonę, vertinimus ir lengviau taikyti statistinius apdorojimo metodus, taip pat galima kelti griežtesnius reikalavimus testavimui. Reikalavimai:

– visi respondentai atsako į tuos pačius klausimus (teiginius); pateikiamas toks pat alternatyvių atsakymų rinkinys;

¹⁶² Plačiau apie išvardytus testus žr.: Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. Словарь-справочник по психодиагностике... С. 14–17; 59–60; 170–173; 351.

- visiems apklausiamiesiems instruktažas ir nurodymai pateikiami visada tokie pat, paprastai raštu; žodžiu nurodymai įvairioms grupėms pateikiami tais pačiais žodžiais, sąvokomis, ta pačia maniera;
- nė vienam respondentui neteikiama jokių privalumų;
- iš anksto parengiama testavimo rezultatų vertinimo sistema, kuri be išimties taikoma visiems vienodai;
- tam tikrų grupių respondentai testuojami pagal galimybę tuo pačiu dienos metu ir panašiomis sąlygomis;
- pageidautina testuojant atsiriboti nuo asmenų, atstovaujančių įstaigos ar mokyklos, kur atliekamas tyrimas, administracijai;
- pradėjus testavimą sociologas respondentams nieko nebeaiškina ir jų nebekonsultuoja;
- testo turinio ir prasmės instrukciją turi suprasti pats respondentas; todėl instrukciją reikia kruopščiai parengti kuriant testą;
- lyginamuosiuose tyrimuose grupės turi būti vienodos motyvacijos lygio; įvairi motyvacija, tiek nepakankama, tiek pernelyg didelė iškreipia rezultatus.

Standartizuoti testai patogesni duomenims gauti, kaupiti ir apdoroti statistiniais metodais. Jeigu respondentų atsakymai fiksuojami specialiose perforaciniuose kortelėse, tai nebereikia rankų darbo, duomenys apdorojami ESM.

Testų apklausų rezultatai yra patikimiausi, kai standartizuojami pagal generalinius tos tyrimo visumos, kurioje buvo testuojama, parametrus. Tam yra sukaupiama informacija iš preliminarių ir atrankinių tyrimų. Daugėjant apklaustų respondentų ir didėjant tyrimo reprezentatyvumui, nuolat bus tikslinamas apskaičiuotas vidutinis aritmetinis vertinimas ir standartinis jo nukrypimas dėl daugybės dėsnių. Generalinių parametru žinojimas iš tam tikro standartinio testo teikia jam daug privalumų. Pirmiausia, tuo remiantis, iš karto galima pasakyti kiekvieno tiriamojo individualių rezultatų ir vidutinio generalinės visumos rezultato skirtumus. Antra, po kiekvienos apklausos galima lyginti testuojamos grupės nukrypimo nuo generalinės visumos parametru lygį.

Sociologinių testų konstravimas. Sociologiniai, kaip ir psichologiniai, testai jaunojo mokslininko tyrimų procese gali būti naudojami jau kaip žinomi moksle, t. y. parengti specialistų, aprobuoti, su nustatytais validumo ir patikimumo rodikliais (koeficientais), sukaupia testavimo ir rezultatų apdorojimo metodika.

Tačiau tyrimo metodai, kaip ir viso tyrimo organizavimo metodai, nuolat plėtojasi ir tobulėja. Todėl norint įvairiapusiai ir naujai iširti tam tikrą reiškinį, jį naujai moksliskai išnagrinėti, būtina ne tik tobulinti jau esamus

metodus, bet ir kurti naujus. Tai ypač aktualu rengiant sociologinius testus. Sunkumą juos rengti lemia keliamų tyrimo uždavinių sudėtingumas. Vykdamy plačius fundamentaliausius disertacinius mokslinius tyrimus, kuriais norima atskleisti socialinės raidos dėsningumus, būtina kurti standartizuotus, tipinius testus. Tačiau atliekant taikomojo pobūdžio tyrimus, siekiant išnagrinėti lokalaus pobūdžio objekto funkcionavimo tendencijas arba patikslinti, palyginti kitais metodais gautus rezultatus, galima konstruoti testus savarankiškai. Viską lemia keliamų tikslų apimtis ir prasmė. Taigi juo didesnio masto tyrimas, juo griežtesni reikalavimai keliami testo patikimumui ir validumui. Be to, juo daugiau uždavinių testas turi spręsti, juo sudėtingiau jį sudaryti.

Tačiau, sudarant vienokius ar kitokius testus, būtina turėti ne tik aiškia pagrindinę idėją, reikia kryptingai ir kruopščiai parinkti tikroviškų pavyzdžių, juos aprobuoti, numatyti testavimo ir rezultatų apdoravimo techniką ir būdus. Tai įgyvendinti padeda pirmiausia programa, kuria taip pat pagrindžiama problema, išanalizuojama nagrinėjamo klausimo teorija, nustatomas tyrimo objektas ir dalykas, aptariamoms pagrindinėms sąvokoms ir vertinimo kriterijai.

Be programos, testui konstruoti reikia plano, kuriame bendrais bruožais būtų numatyti klausimai, testo turinio pobūdis. Planas gali būti *homogeninis*, t. y. tyrėją dominančio vieno požymio (savybės, charakteristikos) tyrimas, arba *heterogeninis*, t. y. iš karto kelių požymių (savybių, charakteristikų) nagrinėjimas.

Testo užduočių skaičius priklauso nuo tyrėją dominančius požymius atspindinčio sąvokų apimties, turinio ir abstrakcijos lygio. Pvz.: konstruojant testą pasaulėžiūros vertybėms išmatuoti, paieškos apsiribotų tik tuo aspektu, kuris yra susijęs su žmogaus pažiūromis į žmogaus paskirtį ir vietą visuomenėje, į kitus žmones ir į patį save, į darbą, moralės vertybes, įstatymus, religiją ir kt.

Kiekvienas iš išvardytųjų pasaulėžiūros komponentų heterogeniniame teste tampa pagrindiniu sąvokos indikatoriumi. Po to šis pagrindinės sąvokos indikatorius atstovauja antrinių empirinių indikatorių visumai. Priklausomai nuo sąvokų apimties ir turinio bei sąvokų indikatorių, nuo jų vietos ir vaidmens apskritai pasaulėžiūros conceptualioje struktūroje, numatomas tam tikras kiekis empirinių indikatorių, reiškiamų teste pasisakymais, teiginiais. Taip pat numatomas bendras testo teiginių kiekis, kad gausa neatimtų respondentams noro į juos atsakinėti. Praktika rodo, kad homogeniniame teste reikia mažiausiai 10 teiginių; jų gali būti 23–29, o daugiausia – 30–40. Heterogeniniame teste – nuo 20 iki 200.

Daugumoje sociologinių tyrimų (anketinių, interviu ir kt.) respondentų prašoma atsakyti į daugybę klausimų, kurie sukelia įvairų jų požiūrį:

palankumą, priešišumą arba abejingumą. Pirmieji testai dažniausiai būdavo su daugybe klausimų. Tačiau vėliau įsitikinta, kad respondentai noriau, atviriau ir ramiau atsakinėja ne į klausimus, o į teiginius, dažniausiai suformuluotus pirmuoju asmeniu arba beasmene forma. Šiuo atveju užsimezga geresnis psichologinis ryšys tarp tyrėjo bei respondento, kadangi respondentui pateikiami teiginiai, su kuriais jis gali sutikti arba nesutikti, t. y. vertinti teiginį.

Sprendžiamojo pobūdžio teiginiai suteikia galimybę artimiau bendrauti su respondentais. Pvz.: teiginys „Aš įsitikinęs, kad po vedybų sutuoktinių meilė užgęsta“ skirtingų žmonių požiūriu yra ginčytinas, todėl respondentui norisi išsakyti savo nuomonę. Neginčijami tvirtinimai nieko nedomina, todėl testams netinka. Juo daugiau ginčytina mintis, juo geresnis testas. Testų teiginių efektyvumas grindžiamas logika. Ne kiekvieną teiginį galima įtraukti į testą. Reikia parinkti tokį, kuris, pirma, logiškai prasmingas ir reikalauja tam tikro sprendimo ir, antra, turi ryšį su nagrinėjamu dalyku. Kiekvienu teiginiu kažkas teigiama ar neigiama. Tokių teiginių kompleksu išsiaiškinama respondento pozicija.

Kitas, ne mažiau svarbus, sociologinių testų bruožas yra galimybė sužinoti susijusius su respondento sprendimais jausmus ir emocijas. Taigi susidaro galimybė pažinti ne tik respondento mąstymo kryptingumą, o ir išgyvenimus. Taip galima užtikrinti geresnę sociologinių tyrimų kokybę ir gauti įvairesnės informacijos.

Testai, kaip ir anketos, gali būti atviri ir uždari. Atviri testai – neužbaigti sakiniai, pvz.: „Vakarais dažnai norisi . . .“, „Kaip matau gatvėje policininką, man . . .“ ir t. t. Tokie sakiniai greičiau ir esmingiau atspindi respondento poziciją. Tačiau juos sunkiau apdoroti, ypač jeigu apklausinama didesnė grupė. Todėl jie labiau tinka individualiam vertinimui.

Uždari testai – aiškūs užbaigti teiginiai, todėl respondentui reikia tik pasirinkti vieną iš siūlomų atsakymų – arba sutikti, arba nesutikti su pateiktu teiginiu, pripažinti, ar teiginys yra teisingas, ar neteisingas. Nerekomenduojama pateikti atsakymus „Taip – ne“. Pvz.: į klausimą „Ar Jūs nepavėlavote į paskaitą?“ atsakymą taip pat galima suprasti dviprasmiškai. Todėl sociologijoje tokie atsakymai nenaudojami. Be to, dažnai pateikiami atsakymo variantai „Neturiu nuomonės“, „Negaliu atsakyti“.

Formuluojant testo teiginius, naudinga laikytis tokių taisyklių:

1) teiginiai pagal galimybę turi būti trumpi, vienos minties; juo mažiau žodžių, juo mažiau nesusipratimų;

2) visi teiginiai turi būti vienodai suprantami visiems respondentams; todėl juos reikia formuluoti trumpais sakiniais, be tarptautinių žodžių, mokslinių sąvokų, retai vartojamų žodžių;

3) pateikiami teiginiai jokia būdu neturi „piršti teisingo“, visuomenės pripažinto atsakymo, taip pat ir priešingo atsakymo;

4) kiekvienam testo teiginiui pageidautina skirti po tiek pat atsakymo variantų – ne mažiau kaip 5 ir ne daugiau kaip 11; taip lengviau respondentui testuoti ir apdoroti rezultatus;

5) testas neturi būti sudarytas vien iš teiginių ar neiginių;

6) reikia vengti vartoti neiginį „ne“ (pvz.: „Nemanau, kad šis darbas man yra geras“); respondentas manydamas, kad jo darbas geras, turės neigti neiginį, t. y. pasirinkti atsakymą „Neteisinga“, o šią loginę operaciją ne kiekvienas sėkmingai sprendžia;

7) kiekviename testo teiginyje tvirtinama kokia nors viena mintis; netikęs būtų teiginys: „Policijos fakultete reikia įvesti privalomą paskaitų lankymą, statutinę drausmę ir privalomas uniformas“; čia atsakymas „Teisingai“ numato sutikimą o „Neteisinga“ – nesutikimą su visais teiginiais; tai neišvengiamai iškreipia rezultatus.

Respondentas privalo atsakyti į visus testuose pateiktus teiginius. Toks turi būti nuolatinis tyrėjo rūpestis¹⁶³.

***

Apibendrinant aiški išvada, kad testai gali gerokai pakelti sociologinių tyrimų lygį, padidinti jų efektyvumą, padėti gauti informacijos, kurios sunku gauti tradiciniais tyrimo metodais. Tačiau reikia kurti reikiamą „instrumentariją“, profesionaliai testus parengti, standartizuoti ir nuolat tobulinti. Kiekvieną naują mokslo raidos etapą lydi taikomų metodų tobulinimas ir naujų kūrimas. Nuo metodų efektyvumo, patikimumo priklauso mokslo pažanga, mokslinio darbo sėkmė.

¹⁶³ Plačiau apie sociologinius testus žr.: *B. C. Аванесов. Тесты в социологическом исследовании.* – Москва: Наука, 1982.

13.4.12. Profesinės patirties apibendrinimo metodas

Maža išdėstyti patyrimo išpūdžius: juos reikia pasverti ir palyginti, apmąstyti ir išgryninti.

Montenis

Patyrimas – minties kūdikis, o mintis – veiksmų kūdikis.

B. Dizraelis

Patirties apibendrinimas (angl. – experience of generalization; vok. – erfahrung verallgemeiner; rus. – обобщение опыта).

Svarstant ir aiškinantis profesionalizmo sampratą, dažnai vyksta teoretikų ir praktikų konfrontacija. Grynijei praktikai dažnai ignoruoja teoriją, laiko ją per daug abstrakčią mažai pritaikomą veikloje ir tinkamą tik ginčams akademinėse sferose. Priešingai, mokslininkai teoretikai dažnai praktiką traktuoja tik kaip individualią, elementarią, empirinę patirtį, igytą per ieškojimus ir klydimus.

Tokie priešingi požiūriai dėl to paties reiškinio analizės, skeptiški jo vertinimai daro didžiulę žalą tiek praktikai, tiek teorijai, tiek teoretikų, tiek praktikų profesionaliam tobulėjimui. Tai būdinga pedagogų, policijos ir daugeliui kitų veiklos sričių.

Plačiau šią patirties problemą nagrinėsime per policijos veiklos analizę. Į policijos komisariatą atvykusiam jaunam specialistui dažnai sakoma: „Ko jus išmokė akademiniam suole, galite užmiršti, čia mes išmokysime dirbti ant žemės“. Taigi naujokui tenka taikytis prie nepažįstamos aplinkos – mokyti specifinio darbo stiliaus ir metodų.

Praktinių (policijos, pedagogų, socialinių ir kt.) darbuotojų nuomone, profesinės kompetencijos pagrindas yra patirtis. Į policininko, pedagogo ir kitas profesijas dažnai žiūrima kaip į unikalų reiškinį. Manoma, kad profesijai pasirengti nepadės nei kompetencija kitose srityse, nei joks formalus, akademinis išsilavinimas. Tokia pozicija lemia net kai kurių šalių pedagoginę, pvz.: policijos pareigūnų, rengimo sistemą, kadangi geriausiu mokslu laikoma praktinė patirtis – siekiama suteikti vien tik minimaliai profesinių žinių ir maksimaliai praktinių įgūdžių ir mokėjimų. Tvirtinama, kad tik dirbant galima išmokti amato. Tai tiesa, bet tik tam tikromis sąlygomis. Toks požiūris, toks bendradarbių įsitikinimas formuoja profesinę pareigūno savimonę, juo remdamsi policininkai motyvuoja ir vertina savo veiksmus ir poelgius, juos

adekvačiai pateisina. Tačiau ši kryptis orientuoja policijos pareigūnus tik į gyvenimiškų, empirinių žinių kaupimą, praktinių įgūdžių ir mokėjimų lavinimą ir tobulinimą.

Tačiau, daugėjant nusikaltimų, jiems sudėtingėjant, gerėjant nusikaltėlių išsilavinimui, šis požiūris darosi ribotas. Gyvenimas reikalauja policijos profesionalumo, mokslu pagrįsto išmanymo ir efektyvių priemonių.

Teisingai pastebi policijos komisaras Z. Žymančius, kad tik „mokydamasis ir dirbdamas praktinį darbą, policijos pareigūnas gali pasiekti kompetencijos lygį, kuris būtinas gerai atlikti jo pareigoms“¹⁶⁴.

Ir teorijoje, ir praktikoje operuojama žiniomis. Tačiau praktikoje žinios, kol nėra apibendrintos, moksliskai pagrįstos, yra empirinio pobūdžio. Mokslas yra organizuotos žinios, anot anglų filosofo, sociologo ir psichologo Spenserio, – susistemintos. Taigi teorija ir yra moksliskai pagrįstas tikrovės ir žmonių veiklos aiškinimas. Tačiau, antra vertus, praktika yra šios mokslinės tiesos pažinimo ir vertinimo kriterijus.

Todėl teorija be praktikos – sausa, o praktika be teorijos – akla. Praktika (gr. *praktikos* – veiklumas) yra žmonių veikla, keičianti ir pertvarkanti tikrovę, ypač veiksminga, kai remiamasi mokslinėmis teorinėmis žiniomis.

Taigi teorija ir praktika, mokslinės ir empirinės praktinės žinios vienos kitas papildo, praturtina, vienos kitomis remiasi. Todėl veiksmingas profesinės veiklos rezultatas gali būti tik tada, kai teorija ir praktika glaudžiai sąveikauja ir sprendžia bendrus uždavinius. Todėl, apibendrinus sukauptą profesinę policijos veiklos, pareigūnų rengimo ir ugdymo patirtį, reikia kelti ją iki moksliskai pagrįsto lygmens. Vadinasi, reikia kooperuoti mokslininkų ir praktikų pastangas. Ši fundamentalių mokslų ir praktikos ryšių, mūsų nuomone, gali užtikrinti taikomieji mokslai, ir pirmiausia prakseologija (gr. *praxis* – veikla + *logos* – mokslas), kaip veiklos teorija, tirianti šią veiklą efektyvumo požiūriu. Ji padėtų formuluoti racionalios ir efektyvios veiklos principus, taip pat turėtų metodologinės reikšmės policijos darbo organizavimui ir valdymui. Šios bendros teisingos (geros) veiklos teorijos pagrindus kūrė A. Gastenas, G. Fordas, A. Fajolis, F. Teiloras, T. Kotarbinskis.

Norint sukurti šią veiklos teoriją ir metodiką, kaip nurodė jos pradininkai, būtina eiti nuo specifinės praktinės veiklos patirties apibendrinimo prie moksliskai pagrįstos veiklos kūrimo ir sisteminimo ir po to atgal į šios, teoriškai argumentuotos veiklos diegimą praktikoje.

¹⁶⁴ Z. Žymančius. Praktinio darbo reikšmė policijos pareigūnui // Policijos pareigūnų ugdymo aktualijos ir patirtis (sud. ir red. R. Tidikis). – Vilnius: LTA, 1999. P. 48.

Patirtis yra tiesioginis policijos pareigūno santykis su tikrove ir to sąlyčio poveikio tikrovei rezultatas. „Patyrimas – štai amžinas gyvenimo mokytojas“ – tvirtino Gėtė. „Patyrimas – patikimas šviesulys kelyje“ – sakė JAV politinis veikėjas U. Filipsas. Tačiau Džordžas Vašingtonas perspėjo ir apie jo ribotumą: „Dairytis atgal mums reikia tik dėl brangiai pirktu patyrimo buvusių klaidų ir naudos pamokų“.

Taigi patirties kaupimas ir apibendrinimas nėra savitiksliis dalykas, o būtina sąlyga geram, efektyviam darbui organizuoti, taip pat moksliskai pagrįstai veiklos teorijai ir metodikai kurti.

Kas yra patirtis ir kaip bei kokią ją reikia apibendrinti?

Patirtis – praktika paremtas empirinis tikrovės pažinimas, kurio rezultatas yra asmenybės ar kolektyvo sukaupta žinių ir mokėjimų visuma. Patirtį žmogus įgyja aktyviai veikdamas išorės pasaulį praktinėje, ypač profesinėje, veikloje. Šiame procese yra atskleidžiami daiktų ir reiškinių tarpusavio ryšiai, jų pasikartojimo ir dažnumo dėsningumai, išmėginami tikslingos veiklos metodai ir būdai, veiksmingai siekiant aukštų profesinės veiklos rezultatų.

Antra vertus, patirtimi yra įgyvendinamos teorijos, o sukauptos idėjos praktinėje veikloje skatina tolesnę teorijos plėtrą. Tik tos idėjos, kurios pritaikomos praktikoje, tampa gyvybingos.

Profesinė patirtis gali būti įvairi, pvz.: *masinė teisėtvarkos, teisėsaugos ir kitų profesijų darbuotojų patirtis, priešakinė (geroji) ir novatorinė*.

Masinė teisėsaugos pareigūnų patirtis – tipiška šios institucijos darbuotojų patirtis, atskleidžianti pasiektą šiuo metu profesinės veiklos lygį, realizuojant veikiančius įstatymus ir poįstatyminius aktus, vykdant tarnybines užduotis ir priedermes.

Priešakinė (geroji, arba pažangioji) profesinė patirtis paprastai suprantama kaip pareigūno didelio meistriškumo bei profesionalumo išraiška, t. y. praktikoje sukaupta patirtis, kuri duoda nuolatinį labai gerą profesinės veiklos rezultatą. Ši patirtis gali ir neturėti nieko iš principo naujo, originalaus, bet gali būti grindžiama efektyviu mokslo principų ir metodų taikymu veikloje, ir todėl gali tapti geru profesinės veiklos meistriškumo pavyzdžiu. Tokia sukaupta profesionalią patirtį verta perduoti kitiems darbuotojams.

Novatorinė (lot. *novator* – atnaujintojas) ***patirtis*** yra patirtis drąsiai diegti naujas idėjas, laužančias senas pažiūras, taisykles, normas, trukdančias žengti į priekį. Jai yra būdingas kūrybinis pradai, ji originali. Ši patirtis ypač vertinga naujais tobulėjimo būdais, naujų idėjų poreikiu inovacijoms apibendrinti ir teoriškai pagrįsti.

Profesinės patirties apibendrinimo metodas istoriškai yra pirmas, kadangi, ilgai neatsiradus moksliniams tyrimo metodams, jis buvo vienintelė priemonė naujoms profesinės veiklos išvadoms gauti. Vyresniųjų darbuotojų profesinė patirtis žodžiu, raštu ar praktiškai buvo perduodama jaunesniems darbuotojams. Deja, dažnai ir dabar kai kuriuose komisariatuose šis metodas yra vienintelis pareigūnų kvalifikacijai kelti. Antra vertus, dar nesusikūrus policijos teisės ir veiklos mokslui kaip savarankiškai mokslo šakai, teisėtvarkos pareigūnų profesinės patirties apibendrinimas tampa svarbiu uždaviniu, taip pat naujų žinių gavimo ir įtvirtinimo praktikoje šaltiniu.

Profesinė geroji patirtis gali būti dvejopa. Vienu atveju pareigūnas dirbdamas atranda mokslui dar nežinomų metodų, būdų, priemonių ir savo atradimais remdamasis pasiekia labai gerų veiklos rezultatų. Šiuo atveju profesinės patirties apibendrinimo uždavinys – naujoves pažinti, apibūdinti ir įtraukti į profesinės veiklos mokymo sistemą. Tai nėra lengva padaryti, nes praktiškai profesinėje veikloje nauja ir sena, žinoma ir nežinoma yra susipynę, todėl norint atskirti, reikia gerai pasirengti teoriškai.

Kitais atvejais geroji profesinė patirtis grindžiama kūrybišku mokslui jau žinomų teiginių derinimu su praktiniu taikymu. Patirties nagrinėjimo uždavinys – atskleisti naują požiūrį į žinomus teiginius, apibendrinti, aprašyti pareigūno ar įstaigos veiklos ypatumus ir skirtumus.

Kaip apibūdinama geroji profesinė patirtis, iš kokių požymių ją galima pažinti, kokius reikalavimus ji turi atitikti?

Pirmas svarbus gerosios patirties požymis ar rodiklis yra visuomenės raidos tendencijų, socialinio užsakymo atitikimas. Geriausi darbuotojai jautriai reaguoja į gyvenimo pokyčius bei naujus jo keliamus reikalavimus ir randa efektyvių būdų savo darbui tobulinti. Dabar, policijai persitvarkant iš prievartines funkcijas atliekančios į gyventojams teikiančią paslaugas instituciją, ypač svarbu išsiaiškinti ir apibendrinti naują gerąją patirtį.

Antras gerosios patirties požymis – pastovūs teigiami profesinės veiklos rezultatai.

Trečias gerosios patirties rodiklis – optimalus jėgų ir priemonių naudojimas pastoviams teigiamiems profesinės veiklos rezultatams užtikrinti. Negalima laikyti gerąją patirtimi tikslo siekimo per perkrovas, stresus, papildomą darbo laiką, nesisikaitant su priemonėmis, nesilaikant teisės ar moralės normų ir t. t.

Ketvirtas gerosios patirties rodiklis – nauji profesinės veiklos elementai. Būtina skirti tikrąjį naujoviškumą nuo tariamojo.

Tariamoms naujovėms dažniausiai neturi realaus pagrindo, yra dirbtinai

sumanytos, nesiremia objektyviais dėsningumais, yra tik „parodomojo pobūdžio“ siekiant pigaus populiarumo. Jos paprastai neatsispiria laiko išbandymui, neduoda nuolatinių teigiamų rezultatų. Tokie populistiniai naujovių pradmenys neturi nieko bendra su tikraja gerąja patirtimi.

Antra vertus, reikia turėti galvoje ir tai, kad nauja sunkiai skinasi kelią į pripažinimą ir net gali būti daugumos traktuojama kaip netikra naujovė pasipukavimui. Naujovėms paprastai priešinas konservatyvių pažiūrų darbuotojai. Be to, užgimstanti nauja tvarka visada būna silpnesnė už seną, įprastą, nusistovėjusią, visiems aiškia tvarką. Senosios griovimas sukelia daugelio nepasitenkinimą. Nors būtų ir labai vertingi, gležnieji „želmenys“ gali ir pražūti.

Kaip tik todėl naujoves pirmiausia turėtų puoselėti vadovai. Jie turėtų suprasti ir sudaryti palankias sąlygas naujovėms įsitvirtinti.

Norint suprasti gerosios profesinės patirties esmę ir vertę, reikia išnagrinėti jos atsiradimą, sąsajas su bendraisiais mokslo teiginiais, vietą bendroje profesinės veiklos sistemoje, analizuoti ją sąveikoje su aplinka, su konkrečiomis realizavimo situacijomis. Be to, geroji patirtis esti susijusi su naujovės autoriumi, su jo potencinėmis galimybėmis. Neįmanoma svetimos patirties tiesiog perimti – įmanoma perimti tik jos idėją, principus, realizavimo būdus ir šiuo pagrindu ją kūrybiškai nagrinėti ir įvaldyti. Kaip ir ką iš gerosios profesinės (policijos veiklos) patirties reikėtų nagrinėti?

Paprastai patirties analizė suprantama kaip vientiso veiklos proceso išskaidymas į sudėtines dalis. Be tokio išskaidymo neįmanoma suprasti, įprasminti jokie sudėtingesnio reiškinio. Analize išskirti profesinės veiklos elementai yra vertinami vadovaujantis profesinės veiklos efektyvumo matu.

Analizuojant profesinę patirtį galima išskirti šiuos elementus:

1) konkrečios profesinės veiklos tikslas ir jo realizavimo uždaviniai; išsiaiškinama, kokį tikslą kelia gerosios patirties autorius, kokius uždavinius sprendžia (numato spręsti) organizuodamas visą veiklos procesą; sprendžiant šiuos uždavinius, analizuojamas ir vertinamas visas veiklos procesas;

2) žinios, mokėjimai, įgūdžiai, gebėjimai, kuriais remiamasi šioje konkrečioje veikloje;

3) autoriaus (arba ir bendradarbių) patirtis;

4) objekto (grupės žmonių, individo) reakcija į autoriaus patirtį;

5) materialinis ir techninis veiklos aprūpinimas;

6) veiklos sąlygos (aplinkybės);

7) veiklos rezultatai;

8) gerosios patirties vertinimas, išvados, rekomendacijos (remiantis gerąja patirtimi).

Taigi apibendrinamą gerą patirtį reikia kruopščiai aprašyti ir visapusiškai išanalizuoti. Jos efektyvumui patikrinti reikia organizuoti papildomą eksperimentą ir jos vertei patvirtinti.

Kuo naudinga apibendrinta profesinės patirties?

Pirma, naujomis empirinėmis žiniomis; *antra*, teorinių žinių veiksmingumo patvirtinimu; *trečia*, keliamų idėjų iliustravimu, jų naujoviškumo įvertinimo pagrindu; *ketvirta*, pagrindu metodinės medžiagos, profesinės veiklos rekomendacijų, atmintinių rengimui; *penkta*, kaip šaltinis naujų profesinės veiklos idėjų propagavimui.

Profesinės patirties kaupimas, apibendrinimas ir diegimas aktyvina ne tik darbuotojų, bet ir vadovų veiklą, skatina kūrybiškumą, naujų problemų sprendimo būdų paieškas, optimizuoja veiksmų procesą. Darbas atliekamas kokybiškiau ir per trumpesnę laiką, pasiekiami geresnių rezultatų. Priešakinis patyrimas – vadovų ir valdinių ne tik praktinio, bet ir protinio darbo rezultatas. Pirmiausia tai yra protinio darbo vaisius, naujų faktų, reiškinių, dėsningumų, profesinių vertybių atradimas, tarnybinių uždavinių naujų sprendimų modifikavimas, jų įgyvendinimo būdų paieška.

Kalbant apie profesinės patirties apibendrinimo metodą, reikėtų paminėti ir *teisinių precedentą* kaip profesinės patirties apibendrinimo rezultatą. Šiuo metodu remiamasi visoje anglosaksiškoje teisės sistemoje, precedentinėje teisėje. Teisinis precedentas – valstybės institucijų (dažniausiai teismo) sprendimas, priimtas dėl konkrečios teisinės bylos ir vėliau laikomas pavyzdžiu sprendžiant analogiškas (panašias) bylas¹⁶⁵. Juk precedentas ir yra ne kas kita, o profesinės patirties apibendrinimo rezultatas. Teisėjas taiko precedentą remdamasis kolegų jau seniau pritaikyta patirtimi tam tikroje situacijoje. Jei tokios patirties dar nėra, tai jis pats, remdamasis savo teisine sąmone, išnagrinėjęs visas situacijos aplinkybes, ją suformuoja. Kitaip sakant, sukurdamas precedentą, jis perduoda savo patirtį kolegoms, o jie paskui sėkmingai taiko ją savo teisminėje veikloje.

Remiantis precedentu, teisėjui reikia atsižvelgti ne į visus ankstesnio sprendimo ar nuosprendžio požymius, o tik į tokią sprendimą priėmusio teisėjo teisinę nuostatą – faktines bylos aplinkybes ir jų teisinį vertinimą. Teisėjas turi teisę savo nuožiūra įvertinti nagrinėjamos bylos nuostatų analogiją. Būtinybės atsižvelgti į precedentą lygis priklauso nuo precedentą priėmusio ir taikančio teismo padėties teismų hierarchijoje. Juo teismo padėtis aukštesnė, juo mažiau jis yra saistomas precedento.

¹⁶⁵ A. Vaišvila. Teisės teorija. – Vilnius, 2000. P. 241.

Precedento teisės forma yra itin sudėtinga. Kiekvienu atveju teisėjas, sprenddamas bylą, turi patikrinti gausybę ankstesnių teismų praktikos informacijos. Informacija, siekiant palengvinti darbą, yra nuolat sisteminama.

Teisiniai precedentai populiariausi šalyse, kur galioja bendrosios teisės tradicija (JAV, Anglija, Australija, Zelandija), kur itin sureikšmintas teismų vaidmuo, jiems suteikta teisė ne tik taikyti teisę, bet ir kurti teisės normas, precedentui suteikiama įstatymo galia.

Šį metodą dažnai taiko Aukščiausiojo teismo teisėjų senatas, leisdamas teismų praktikos apibendrinimus. Juose nurodoma, kokie teismai, kiek ir kokių bylų išnaginėjo pagal tam tikrą straipsnį, kokius sprendimus priėmė, kokių klaidų darė, taip pat pateikiami sudėtingesnių klausimų išaiškinimai, nurodoma, kaip juos reikėtų spręsti ateityje, teikiamos konsultacijos.

Deja, ši profesinės patirties apibendrinimo metodą kol kas dar nepakankamai taiko profesionalai (ypač teisėjai, prokurorai, advokatai, policijos pareigūnai ir kt.), apibendrinami savo mokslinius tyrimus per profesinę patirtį, sistemindami ją. Taip pat mažai ji apibendrinama disertacijose ar studentų baigiamuosiuose darbuose. Neatsitiktinai amerikiečių sociologas, funkcionalizmo atstovas Parsonsas Tolkotas (Parsons Tolcott) nuolat tvirtindavo, kad tik žinių ir patirties pagrindu tampama profesionalu ir tik toks profesionalas esti kompetentingesnis ir viršesnis darbe. Šiuolaikinių mokslo institutų profesionalumas kaip tik ir remiasi ne vien mokslinių idėjų kėlimu, bet ir apibendrinta jų diegimo praktikoje patirtimi. Tai yra ir vienas iš pagrindinių taikomojo mokslo uždavinių.

Tokie įžymūs pedagogai, kaip H. Pestalocis, M. Montesori, A. Makarenka, V. Suchomlinskis ir kt., ne tik apibendrinė profesinę pedagoginę patirtį, bet ir ja remdamiesi kūrė pedagogikos teoriją. Pvz.: vadovaujantis A. Makarenkos praktinių idėjų apibendrinimu ir diegimu naujomis pedagoginio proceso sąlygomis, yra apginta per 40 disertacijų buvusioje Tarybų Sąjungoje, taip pat Švedijoje, Kuboje, Japonijoje ir kitose šalyse. Disertacijose pedagoginės idėjos grindžiamos asmeninio ir palyginus nedidelio pedagogų kolektyvo patirtimi, tačiau praktinio darbo išvados tapo reikšmingos viso pasaulio pedagogikai. Jas ir dabar plačiai nagrinėja JAV, Prancūzijos, Vokietijos, Japonijos mokslininkai. Pedagoginę patirtį apibendrina ir patys mokytojai, auklėtojai. Jie į savo veiklą žvelgia tarytum mokslininko akimis: nagrinėja mokslinę literatūrą, savo darbą lygina su moksliniais teiginiais ir ieško literatūroje nepaskelbtų ar nenagrinėtų dalykų. Apibendrintą patirtį jie skelbia spaudoje, skaito mokslinius pranešimus.

Pedagogui praktikai kartais sunku objektyviai vertinti savo darbą, atskirti naują nuo žinoma pedagogikoje. Todėl neretai patirtį apibendrinti imasi

pedagogas mokslininkas, o svarbiausiais atvejais – mokslininkų grupė.

Pedagoginė patirtis gali būti įvairi. Kartais pedagogas aptinka naujus, mokslui dar nežinomus, lavinimo ir ugdymo metodinius pagrindus. Jais remdamasis, pasiekia labai gerų rezultatų. Pedagoginės patirties apibendrinimo uždavinys – šiuos pagrindus išskirti, suformuluoti ir įtraukti į pedagogikos žinių sistemą. Tai sudėtinga, nes pedagoginėje praktikoje nauja ir sena, žinoma ir nežinoma yra susipynę ir reikia labai gero teorinio pasirengimo, kad nauji mokslo teiginiai būtų atskirti nuo jau žinomų.

Kitais atvejais pedagoginės patirties pagrindą sudaro kūrybiškas mokslui jau žinomų teiginių derinimas ir praktinis taikymas. Tyrimo uždavinys – atskleisti šį novatorišką požiūrį į žinomus pedagoginius teiginius, apibendrinti ir patikrinti, ar pedagoginė išvada yra nauja.

Neretai pedagoginės patirties pagrindą sudaro kruopštus pedagoginių išvadų praktinis taikymas. Pedagoginio proceso sėkmė priklauso nuo mokytojo pastangų. Gerai dirbančio, kruopštaus pedagogo patirtis yra skatinantis pavyzdys kitiems pedagogams. Tokios patirties apibendrinimas yra ir mokslinių išvadų verifikavimas – jų teisingumo tikrinimas.

Galima daryti išvadą, kad, taikant įvairius duomenų rinkimo ir apdorojimo metodus, apibendrinama pedagoginio proceso ypatumų patirtis.

Tačiau reikia nepamiršti, kad apibendrintos profesinės patirties, kaip ir prakseologijos, mokslo rezultatai negali būti imperatyvinio, privalomojo pobūdžio, nes tėra tik statistinio, tikimybinio stochastinio pobūdžio. Iš patirties išvestos taisyklės, rekomendacijos žymimos šifru „dažnai“, bet ne „visada“. Tačiau „dažnai“ gali būti taikomas daugeliu atvejų, bet gali būti net pakeltas iki nuolatinio teorinio dėsningumo lygmens.

---

14. BAIGIAMOJO DARBO RENGIMAS IR GYNIMAS

14.1. Baigiamojo darbo paskirtis, tikslas, uždaviniai

Neįsivaizduoju, kaip galima tenkintis žiniomis ne iš pirmo šaltinio; nors svetimos žinios ir gali kai ko išmokyti, tačiau vis dėlto tapti išmintingu įmanoma tik vadovaujantis savo žiniomis.

M. Montenis

Žinios tik tada yra žinios, kai jos įgytos savo minties, o ne atminties pastangomis.

L. Tolstojus

Baigiamasis darbas – savarankiška baigiamoji mokslinė studija, atskleidžianti autoriaus gebėjimą reikšti studijomis įgytas ir apibendrintas žinias, naudotis moksline literatūra, analizuoti ir komentuoti norminius aktus, apibendrinti teisės saugos ir kitų institucijų praktiką ir patirtį bei savo ar kitų autorių empirinių tyrimų medžiagą, taip pat, savarankiškai aprašant darbo eigą, daryti išvadas ir teikti rekomendacijas. Baigiamajame darbe turi:

– atsiskleisti studento teorinės ir praktinės žinios, mokėjimas jas taikyti nagrinėjant faktus, socialinius reiškinius, gebėjimas kritiškai analizuoti, apibendrinti ir vertinti literatūros šaltinius, empirinę tyrimų medžiagą ir praktinę veiklą;

– atsiskleisti studento savarankiško darbo mokėjimai ir įgūdžiai, jo kūrybiškumas mokslinio tyrimo metodologija ir metodika sprendžiant aktualias teorines ir praktines nagrinėjamos temos problemas ir uždavinius;

– atsispindėti geras studento profesinės kvalifikacijos pasirengimo lygis, gebėjimas remtis įstatymais ir kitais norminiais aktais, reguliuojančiais socialinius santykius tos srities, iš kurios yra nagrinėjama baigiamojo darbo tema, taip pat ir šių norminių aktų naujausi pakeitimai.

Baigiamajame darbe studentas privalo:

- apibūdinti baigiamojo darbo temos aktualumą ir praktinę numatomų gauti rezultatų reikšmę;
- išnagrinėti baigiamojo darbo tema esamą literatūrą, apibendrinti, kas šia tema parašyta, nurodyti jos atskleistus ir neatskleistus aspektus bei kuriuos iš jų nagrinės diplomantas;
- surinkti reikalingą empirinę medžiagą taikant mokslinius tyrimo ir medžiagos apdorojimo metodus;
- atlikti jos analizę, darbe remtis moksline bei metodine literatūra, norminiais aktais, žinytais, statistikos rinkiniais, šia tema aktualiais spaudos straipsniais;
- išdėstyti savo nuomonę nagrinėjama tema diskutuojamais klausimais;
- suformuluoti konkrečias baigiamojo darbo išvadas, pateikti pasiūlymų ir rekomendacijų dėl nagrinėjamos problemos tobulinimo ir įgyvendinimo; pateikti naudotos ar cituojamos literatūros sąrašą;
- pateikti darbo santrauką užsienio kalba;
- baigiamąjį darbą apiforminti pagal jam keliamus reikalavimus.

14.2. Baigiamojo darbo temos pasirinkimas ir tvirtinimas

Maža turėti gerą protą, svarbiausia jį pritaikyti.

R. Dekartas

Protas duotas pasiekti tai, ko nori.

F. Dostojevskis

Svarbu ir sudėtinga pasirinkti temą pagal savo interesus, galimybes ir problemos aktualumą. Juo anksčiau studentas pasirenka baigiamojo darbo temą, juo daugiau turi laiko į ją gilintis, ieškoti reikiamos literatūros, apmaštant ir neskubant rinkti empirinę medžiagą, atlikti tyrimus. Tačiau dar neretai pasitaiko, kad studentas, temą pasirinkęs anksti, pradeda ją nagrinėti tik paskutiniame kurse. Per vėlai pradėjęs rašyti baigiamąjį darbą, studentas skuba, nebeturi laiko įsigilinti į problemą, todėl temą nagrinėja paviršutiniškai, nespėja laiku užbaigti.

Patirtis rodo, kad pasirinkti temą reikia jau magistrantūros pradžioje. Dar geriau, jeigu baigiamojo darbo tema plėtojama iš kursinio darbo, prane-

šimų studentų mokslinėje draugijoje ar iš kitokių pranešimų, referatų, kolektyvinių bei individualių tyrimų, profesinės patirties arba išklausyto specialiojo kurso, fakultatyvo.

Gerai apmąstyta pasirinktoji tema – sėkmės laidas. Stasys Šalkauskis, apibendrinęs užsienio autorių patirtį dėl mokslinio darbo temos pasirinkimo, pritardamas jiems, su ironija rašė: „Darbo tema geriausiai ne renkama, bet tarsi savaime išeina aikštėn iš jaunesnio ar vyresnio mokslininko mokslinio išsivystymo; kitaip tariant, tik tada jis gali būti laikomas subrendusiu nuosavam darbui, kai jame yra pasireiškę palinkimas ir specialinis nusi-teikimas tam tikrai temai. Kiekvienas docentas gerai žino studentų prašy-mus nurodyti jiems temas. Teisingas atsakymas į tokį prašymą ar klausimą turėtų būti šitoks: „Tai *jūs* turėtumėtę man pasakyti, bet ne *aš* jums, kuri tema jums geriausiai tinka arba rūpi“¹.

Nerekomenduojama rinktis temą atsitiktinai. Studentas gal domisi net keliomis vertomis tyrinėjimo temomis, tačiau pats dėl motyvų stygiaus iš jų pasirinkti vienos nepajėgia. Tuomet reikia tartis su būsimoju moksliniu vadovu.

Taip pat studentui reikia atsižvelgti į savo galimybes ir gebėjimus. „Yra aišku, – teigia St. Šalkauskis, – kad tema turi atsakyti autoriaus pajė-goms bei sugebėjimams. Ji kiek galima labiau turi sutarti su vidiniais jo polinkiais, kadangi tai yra viena iš svarbesnių sąlygų darbo sėkmingumui. Be to, temos pasirinkimas turi būti daromas sąryšyje su autoriaus teoriniu pasiruošimu, t. y. parinktoji tema turi rasti mažiau ar daugiau paruoštą jau dirvą autoriaus išsilavinime“².

Svarbiausias temos pasirinkimo kriterijus yra jos aktualumas. Bai-giamasis darbas – ne esamos literatūros perrašymas (plagiacija), ne jos kompiliacija (kitų autorių idėjų, minčių, tyrinėjimų išvadų, duomenų, teiginių pasisavinimas), o savarankiškas darbas su naujumo elementais. Jiems pri-skirtina:

- nepakankamai literatūroje atskleistos problemos iškėlimas;
- naujų literatūros šaltinių išaiškinimas ir jų pagrindu naujų faktų ir idėjų apibendrinimas;
- naujų ryšių tarp žinomų reiškinių ir faktų nustatymas;
- naujos, pažangios, praktinės profesinės veiklos apibendrinimas re-miantis nauja idėja;

¹ St. Šalkauskis. Bendrosios mokslinio darbo metodikos pradai. – Kaunas: „Sakalo“ b–vė, 1993. P. 112.

² Ten pat. P. 113.

- naujų empirinių rezultatų gavimas ir panaudojimas praktinei veiklai pertvarkyti;
- naujų pasiūlymų ir metodinių nurodymų rengimas profesinei praktinei veiklai.

Rinkdamasis baigiamojo darbo temą, studentas privalo atsižvelgti ne tik į mokslinį ir praktinį temos aktualumą, bet ir į šios temos išnagrinėjimo literatūroje lygį. Kai kuriomis temomis yra ganėtinai daug publikacijų, vadinasi, jos plačiai diskutuojamos, gvildenamos, nuosekliai išnagrinėtos. Viena vertus, tokia tema diplomantui palengvina darbą, o antra vertus – įvairios literatūros ta tema gausa sudarys sunkumų ieškoti naujų šios temos nagrinėjimo aspektų ir įnešti savo, nors ir kuklų, indėlį į šios temos tyrimą. Į visa tai būtina atsižvelgti.

Kitas labai svarbus temos aktualumo kriterijus yra praktikos poreikis sprendžiamoms problemoms. Studentui reikia atsižvelgti ne tik į laikmečio praktines problemas, o ir į vyriausybės, visuomenės, teisėtvarkos ir teisėsaugos institucijų keliamus ateities reikalavimus, į būsimą darbo tobulėjimo perspektyvą.

Antra vertus, studentas neturi pamiršti ir temos pasirinkimo, jos aktualumo ypatingos atsakomybės. Nepatenkinamai, silpnai išnagrinėta tema gali būti nuvertinta, diskredituota kaip vertingas problemų šaltinis ir gali formuoti iškreiptą, neteisingą požiūrį į pačią temos idėją. Juo tema aktualesnė, juo didesni reikalavimai keliami jos nagrinėjimui.

Pasirenkant temą, svarbus kriterijus – numatyti tyrimo bazę ir tyrimo metodais surinkti empirinę medžiagą, statistinius nagrinėjamo dalyko duomenis, pasinaudoti archyvų medžiaga, gauti pakankamai pavyzdžių iš operatyvinės, administracinės policijos veiklos, kvotos ar parengtinio tardymo, baudžiamosios teisės taikymo, baudžiamojo proceso, penitencinės veiklos, visuomenės sociologinių tyrimų rezultatų ir kt.

Baigiamojo darbo temą studentas galutinai pasirenka pats arba renka iš kasmet katedros sudaromo sąrašo. Pasirenkant konkrečią temą, reikia atsižvelgti į jos aktualumą, teorinę ir praktinę reikšmę, tyrimo galimybes, specialią literatūrą ta tema studentų suinteresuotumą tirti vieną ar kitą problemą. Sudarant katedros siūlomų temų sąrašą, pirmenybė paprastai teikiama didžiausio praktikos poreikio temoms, kurios yra universiteto tiriamų problemų sudėtinė dalis, taip pat tokioms, kurios buvo nagrinėjamos studentų konferencijų moksliniuose pranešimuose, kursiniuose darbuose, pagal kurias buvo kaupta medžiaga mokomosios praktikos metu bei tam tikro įdirbio temoms, kurias nagrinėdami studentai yra parodę ryškių gebėjimų.

Pasirinkdamas visai naują, anksčiau nenagrinėtą temą, siūlomą katedros, studentas turi iš anksto konsultuotis su būsimuoju baigiamojo darbo vadovu.

Tačiau baigiamojo darbo temą studentas turėtų siūlyti ir pats. Šiuo atveju jis privalo pagrįsti temos pasirinkimo motyvus, suderinti temą su katedros vedėju ir būsimuoju vadovu. Visa tai suderinus, tema įtraukiama į katedros rekomenduojamų baigiamųjų darbų sąrašą.

Studentas baigiamojo darbo temą pasirenka iki savo mokomosios praktikos ir stažuocių, kadangi, skirstant į šias vietas, turi būti atsižvelgta į baigiamojo darbo temą, kuriai studentas galėtų rinkti praktinę medžiagą, atlikti reikalingus tyrimus.

Pasirinktoji baigiamojo darbo tema patvirtinama katedros posėdyje, skiriamas vadovas, ir tai registruojama specialioje baigiamųjų darbų registracijos knygoje. Baigiamųjų darbų temos, studentų pavardės ir vadovų pavardės, moksliniai laipsniai ir moksliniai pedagoginiai vardai teikiami tvirtinti (arba įsakymui parengti) studijų prorektoriumi.

Pasirinkęs baigiamojo darbo temą ir pasikonsultavęs su darbo vadovu, studentas per mėnesį gali patikslinti temos pavadinimą. Po to baigiamojo darbo temą keisti galima tik leidus rektoriui arba studijų prorektoriumi.

14.3. Vadovavimas baigiamiesiems darbams

Jeigu mokytojas mėgsta savo dalyką, jis yra geras mokytojas. Jeigu mokytojas ar mokytoja myli tik mokinį kaip tėvas ar motina, tai jie bus geresni už tą mokytoją, kuris perskaitė visas knygas, bet nemėgsta dalyko ir nemyli mokinių. Jeigu mokytojas sieja savyje meilę dalykui su meile mokiniams, jis – tobulas mokytojas.

L. Tolstojus

Katedra skiria baigiamojo darbo vadovu savo narį arba kitoje įstaigoje dirbantį mokslininką – šios srities specialistą arba praktiką profesionalą. Baigiamojo darbo vadovas turi turėti mokslo laipsnį arba pedagoginį vardą. Jeigu skirti tokį vadovą nėra galimybės, dar skiriamas mokslininkas konsultantas arba, priešingai, – vadovu skiriamas mokslininkas, o konsultantu – šios srities specialistas praktikas. Vadovas ir konsultantas pasidalija vadovavimo funkcijas. Konsultantas diplomantui teikia reikiamą dalykinę kryptį; vadovas kontroliuoja darbo eigą, formalių reikalavimų laikymąsi, darbo apiforminimą, pristatymą laiku recenzuoti ir ginti.

Vadovas padeda magistrantui sudaryti baigiamojo darbo planą propekta, numatyti darbo etapus, parengti tyrimo ir medžiagos rinkimo programą, kontroliuoja baigiamojo darbo rašymo eigą, susipažįsta su parengtais skyriais ir visu darbu. Apie baigiamojo darbo rengimo eigą kasmet, nors vieną kartą, vadovas ar kartu su magistrantu informuoja katedrą. Magistrantas atsiskaito vadovui ir gauna įskaitą.

Vadovas, priėmęs užbaigtą darbą (jei yra konsultantas, – aptaręs su juo), rašo atsiliepimą ir (arba) teikia pasiūlymą leisti ar neleisti darbą ginti. Vadovo raštišku atsiliepimu arba pasisakymu baigiamųjų darbų gynimo komisija turi įvertinti studento savarankiškumą renkant medžiagą darbui, atliekant tyrimus, apdorojant ir analizuojant gautus rezultatus. Taip pat atkreipiamas dėmesys į atskirų baigiamojo darbo skyrių turinį, sprendžiamų problemų originalumą. Atsiliepime taip pat pateikiama trumpa baigiamojo darbo rengimo eigos apžvalga, diplomanto aktyvumas, iniciatyvumas, stropumas, produktyvaus mąstymo lygis ir kt., studento santykiai su vadovu (konsultantu). Be to, atsiliepime apžvelgiama studento atlikto darbo rezultatų propagavimas, jo dalyvavimas studentų mokslinėse (ar kitose) konferencijose, renginiuose baigiamojo darbo tematika, studento publikacijos spaudoje.

14.4. Plano rengimas

Gerovė visur ir visada priklauso nuo dviejų sąlygų: 1) teisingai pasirinkto galutinio bet kurios veiklos tikslo; 2) atrastų tam tikrų priemonių, vedančių į galutinį tikslą.

Aristotelis

Baigiamojo darbo rengimo planas magistrantui labai svarbus. Jis užtikrina kryptingą magistranto darbą atrenkant literatūrą, padeda suformuluoti tyrimo problemą, preliminariai numatyti tyrimo tikslą, uždavinius, objektą, iš anksto apmąstyti tyrimo etapus ir metodus, įpareigoja sistemingai organizuoti darbą, nuosekliai ir planingai dirbti. Planas gali būti kalendorinis, o vėliau tapti mokslinio tyrimo programa.

Plano sudarymas – ypač svarbi ir atsakinga baigiamojo darbo rengimo pradžia. Juo geresnis, tikslesnis, labiau apmąstytas, detalesnis planas, juo lengviau rašyti darbą, numatyti jo struktūrą, surinkti reikiamą medžiagą svarbiausioms idėjoms pagrįsti, argumentuoti, išvadoms daryti. Klįsta tie studentai, kurie dirba be plano arba plano rengimą atideda iki baigiamojo

darbo paskutinio etapo. Be plano dirbama stichiškai, paprastai einama ieškojimų ir klydimų keliu, todėl dažnai galutinis rezultatas būna menkas arba studentas patiria visišką nesėkmę.

Plano rengimas – ilgas procesas, nevienkartinis aktas. Plano pradžioje gimsta jau pasirinkta tema, apmąstant jos turinį, konsultuojantis su moksliniu vadovu. Baigiamojo darbo temos svarstymas katedroje (jeigu numatytas) padeda studentui geriau suprasti savo darbo ir tyrimo problemas, apsibrėžti numatomus nagrinėti klausimus, peržiūrėti arba patikslinti savo poziciją dėl darbo. Todėl, patvirtinus temą, labiau išryškėja būsimo darbo kontūrai, konkretizuojamos literatūros paieškos ir darbo kryptis. Taigi visas vadovo ir katedros dėstytojų rekomendacijas patartina fiksuoti, stengtis išsakyti jas formuluoti.

Jau pirminis planas padeda studentui kryptingai parinkti literatūrą ir palengvina darbą su šaltiniais.

Be to, turint planą, o vėliau – ir mokslinio darbo rašymo programą, skaitant literatūrą, darant jos išrašus, galima iš anksto dėlioti išrašus ir citatas pagal numatomus nagrinėti klausimus, numatyti trūkstamą medžiagą.

Geras planas padeda koreguoti ir vertinti viso darbo ir tyrimų rezultatus. Tačiau ir planą reikia nuolat koreguoti. Planas, kaip ir visas absolvento mokslinis darbas, turi būti kūrybiškas. Renkant medžiagą, atliekant tyrimus, tenka spręsti naujus uždavinius, todėl kartais būtina tam tikru aspektu tikslinti ir darbo kryptį. Teisingai pastebima, kad darbo planavime slypi tam tikras paradoksas: juo detalesnis planas, juo daugiau iškyla naujų uždavinių ir problemų. Taigi kokybiškai išspręsta problema skatina rasti naujas problemas.

Mokslinis darbas yra nuolatinis naujų kelių, būdų, problemų ir jų sprendimo ieškojimas. Todėl, jeigu paaiškėja, kad darbo planą reikia keisti, tai keičiama suderinus su vadovu.

Magistrantas, rengdamas savo baigiamojo darbo planą, geriau išsiaiškina ir šio darbo kryptį, esmę, geriau suvokia visą procesą, numato pagrindinius klausimų sprendimo etapus, kryptingai paskirsto savo valios pastangas pagrindiniams uždaviniams spręsti.

Taip pat plane numatomi ne tik medžiagos rinkimo, tyrimo etapai, bet ir konsultacijos su vadovu, konsultantu bei praktikais profesionalais, tyrimų vieta, laikas, gautos medžiagos apdorojimo, atsiskaitymo vadovui už visą darbą ir jo atskirus skyrius katedroje laikas. Sudarant kalendorinį planą, taip pat reikia atsižvelgti į tai, kad dėl vadovo pastabų, nurodymų gali tekti iš naujo rengti skyrius ar net perrašyti visą darbą. Be to, reikia numatyti pakankamai laiko baigiamojo darbo redagavimui ir apiforminimui.

Kalendorinį planą grafiką studentas būtinai turi parengti, o vadovas – patvirtinti. Planas ne tik skatina studentą planingai dirbti ir uždavinius atlikti numatytu laiku, bet ir palengvina studento savikontrolę.

Antra vertus, geras planas sudaro moksliniam vadovui galimybę etapiškai kontroliuoti absolvento darbą, teikti jam veiksmingą pagalbą ir absolventui laiku užbaigti darbą. Nepristačius laiku katedrai ar recenzentui baigiamojo darbo, negaunama teisė jį ginti.

14.5. Bibliografijos sudarymo, literatūros skaitymo ir citavimo metodika

Tegu mintys, išspausdintos knygoje, būna tavo pagrindinis kapitalas, o tau kilusios mintys – jo procentai.

Abu' L. Faradžas

Skaityti ir nesamprotauti – tas pats, kas valgyti ir nevirškinti.

E. Borkas

Studentas, pasirinkęs baigiamojo darbo temą, pirmiausia turi ieškoti šia tema mokslo literatūros (monografijų, knygų, straipsnių lietuvių ir užsienio kalbomis bei kitos medžiagos). Jis privalo susipažinti su naujausiomis teorijomis, koncepcijomis, atskirų autorių pozicija nagrinėjama tema, numatomais kelti šia tema klausimais. Mokslo literatūrą savo tema jis pasirenka savarankiškai, konsultuodamasis su vadovu, vadovaudamasis nacionalinės M. Mažvydo, universiteto ir kitų mokslinių bibliotekų fondais. Renkantis literatūrą, patartina susidaryti savo bibliografinę kartoteką vadovaujantis bibliotekų katalogais, kartotekomis, bibliografiniais leidiniais. Dirbti su literatūros šaltiniais reikia planingai ir kryptingai, taikyti medžiagos analizės ir sintezės metodus, mokėti žymėti kas svarbiausia.

Pagrindiniai skaitymo būdai:

– *preliminarus paviršutiniškas*: greitas susipažinimas su atrinkta darbu knyga, straipsniu (autorius, knygos anotacija, įvadas, skyrių, paragrafų turinys, bibliografija, išleidimo vieta, metai, jei yra, – išvados ar baigiamasis skyrius);

– *atrankinis skaitymas*: pagrindinių skyrių ir paragrafų peržiūrėjimas, svarbiausių vietų žymėjimas juostele ar kitu žymekliu;

– *ištisas skaitymas* be pertraukų ir užrašų; pagrindinis tikslas – suprasti ir įsiminti perskaityto turinio esmę, autoriaus požiūrį į nagrinėjamą problemą, pagrindines mintis;

– *perskaityto teksto turinio analizė* kritiškai jį įvertinant ir įprasminant;

– *kartotinis skaitymas* atsirenkant tai, ką reikia išskirti nagrinėjama baigiamojo darbo tema;

– *išskirti pagrindinius teiginius, dėsningumus*, taisykles, formuluoti išvadas remiantis perskaitytu tekstu;

– *įsigilinti į autoriaus samprotavimo eigą*, jo dėstymo logiką ir „diskutuoti“ su autoriumi – ieškoti jo samprotavimų, argumentų, įrodymų privalumų ir trūkumų, analizuoti, kiek pateikiami pavyzdžiai pagrindžia įrodinėjamas idėjas, apmąstyti savo turimus pavyzdžius šioms idėjoms patvirtinti ar paneigti;

– *susieti gautą informaciją su anksčiau atrinkta medžiaga* ir su gyvenimo bei profesinės praktinės veiklos pavyzdžiais.

Skaitant literatūrą, labai svarbu įvaldyti užsirašinėjimo metodiką ir techniką. Tinkamas literatūros skaitymas ir rašymas užtikrina efektyvų jos panaudojimą. Užsirašydamas skaitomą medžiagą studentas priverstas įsigilinti į jos turinį, atrinkti svarbiausia. Drausminama minčių eiga, ugdomas mokėjimas aiškiai ir tiksliai formuluoti mintis ir poziciją, geriau suvokti ir apibendrinti.

Perskaitytą medžiagą rekomenduojama rašyti šiais būdais:

– *sudaryti perskaitytos medžiagos planą* (išnagrinėtą tekstą suskirstyti sudėtinėmis loginėmis dalimis, suteikti joms pavadinimus);

– *parengti tezes* (trumpai formuluoti pagrindinius išnagrinėtos medžiagos teiginius);

– *parinkti citavimui knygos ar straipsnio autoriaus svarbiausių minčių*, jo požiūriui į problemą išdėstyti (tiksliai nurašyti tekstą, nurodyti autoriaus pavardę ir vardo inicialą, išleidimo metus ir vietą, puslapius, iš kurių paimta citata (ji rašoma kabutėse). Citatos praverčia mintims paryškinti kitu autoriumi pasiremiant arba su juo polemizuojant, jį vertinant;

– *referavimas* – kūrybinis darbas, padedantis formuluoti savo mintis, logiškai išdėstyti savo požiūrį vadovui, kad būtų galima jį aptarti, įvertinti ir panaudoti rašant baigiamąjį darbą;

– *recenzavimas* – kritinis perskaitytos medžiagos, autoriaus pozicijos įvertinimas, nurodant šios medžiagos ar autoriaus teiginių privalumus ir trūkumus;

– *konspektavimas* – perskaičius ar peržiūrėjus monografiją, mokslinį straipsnį ir įsitikinus, kad tai siejasi su baigiamojo darbo tema, sudaromos pagrindinių dėstomų idėjų kortelės; kortelėse nurodoma: išrašų, citatų ir kt. medžiagos šifras, šaltinis, autoriaus pavardė, vardo inicialai, knygos ar straipsnio pavadinimas, knygos (arba žurnalo) išleidimo vieta ir metai – metai, numeris, puslapis); kortelėse konkrečia tema ar atskiru jos klausimu rašoma kuo trumpiau; galima tuojau pat užrašyti ir savo poziciją, požiūrį į šias mintis; vėliau šias korteles tikslinga sudėlioti pagal baigiamojo darbo skyrius ir paragrafus.

Reikia atkreipti dėmesį į kai kurių studentų nepagarbų elgesį su bibliotekų literatūra – prirašo, pribrauko ar kitaip gadina. Toks elgesys prieštarauja mokslinei etikai kaip didžiulė nepagarba literatūros šaltiniams.

Preliminariai studijuodamas literatūrą, studentas gali susidurti su jam sunkiai suprantamomis koncepcijomis, įvairiais originaliais metodologiniais sprendimais, tyrimo metodais, matematiniais–statistiniais tyrimo rezultatų apdorojimo, analitiniais metodais. Sunkesniais atvejais jis turi kreiptis į baigiamojo darbo vadovą. Be to, vadovas patars diplomantui, kuriais literatūros šaltiniais pirmiausia naudotis.

Ieškant literatūros pasirinktąją tema, sudarant bibliografiją, rekomenduojama naudotis įvairiais bibliografiniais žinytais.

1. Lietuvos valstybės bibliografijos rodyklės:

1.1. Bibliografijos žinios. Knygos – mėnraštis; spausdinama taip pat mokslinių konferencijų medžiaga, nurodomos personalijos;

1.2. Bibliografijos žinios. Straipsniai. Mėnraštis;

1.3. Bibliografijos žinios (serijiniai leidiniai). – Metinis žinytas;

1.4. Bibliografijos žinios (Lituanika). Literatūra apie Lietuvą. Mėnraštis.

2. Abėcėlinis knygų katalogas. 1995 m. (Leidžia Atviros Lietuvos fondas); (Martyno Mažvydo bibliotekos Teisės skyriaus knygos).

3. Bibliografinė apžvalga teisės klausimais. Serija „L“ (Mėnraštis, kuriame spausdinama naujai gauta teisinė literatūra).

4. Taip pat rekomenduojama naudotis užsienio literatūros šaltiniais:

4.1. *The Police Staff College (List of Additions to Stock)*. Bramshill (Didžiosios Britanijos Bramšilo policijos koledžo bibliotekos naujos literatūros sąrašų, gaunamu kas mėnesį LTU bibliotekoje; literatūrą galima užsisakyti elektroniniu paštu);

4.2. *Вопросы борьбы с преступностью за рубежом (Реферативный сборник)*; tai medžiagos rinkinys apie užsienio šalių teisėsaugos

institucijų darbo formas ir metodus; jį leidžia Rusijos VRM pagrindinis informacinis centras kas ketvirtį; remiamasi užsienio šaltiniais (jis yra LTU);

4.3. *Борьба с преступностью за рубежом (По материалам зарубежной печати)*; mėnesinis informacinis biuletėnis; jį leidžia Rusijos mokslinės ir techninės informacijos institutas (biuletėnis yra LTU);

4.4. *Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств (Ежемесячный информационный бюллетень)*.

5. Informacija apie naujus leidinius, gautus LTU bibliotekoje (spausdinama serijiniame informaciniame biuletėnyje).

6. Žurnalai teisės ir policijos veiklos klausimais užsienio kalbomis LTU bibliotekoje.

Bibliografijos sudarymas yra pirminis etapas rengiant darbą. Jis sudaro diplomantui galimybę parengti baigiamojo darbo programą, suformuluoti pagrindinį darbo tikslą, išspręsti jo realizavimo uždavinius, suprasti, kas literatūroje yra išnagrinėta, kas neatskleista ir į kokius klausimus jam pačiam reikia kreipti daugiausia dėmesio.

Bibliografijos sudarymo, literatūros skaitymo etapas nėra izoliuotas. Jis trunka visą baigiamojo darbo rašymo laikotarpį. Magistrantui būtina reguliariai sekti naują šalies ir užsienio literatūrą, sužinoti visų tyrimų rezultatus nagrinėjama tema, ieškoti literatūroje jo tyrimus patvirtinančių (arba prieštaraujančių) faktų. Jei konkretaus empirinio tyrimo rezultatai neatitinka literatūroje skelbtų duomenų, ieškoti naujų paaiškinimų.

Taigi literatūrai skaityti reikia skirti daugiausia laiko. Po bibliografijos sudarymo literatūros skaitymas ir analizė tampa pagrindine magistranto veikla. Praktika rodo, kad teminės medžiagos rinkimas užima ne mažiau kaip du trečdalius baigiamojo darbo rengimo laiko.

Moksliniame darbe ženklus vaidmuo tenka kitų literatūros šaltinių *nuorodoms ir citatoms*. *Citata* (lot. *citatum* < *cito* – kviečiu liudytoju), rašytinio literatūros šaltinio ar kalbos ištrauka kuriam nors samprotavimui ar įrodymui patvirtinti arba kritikuoti, analizuoti ir vertinti. *Nuoroda* – kito teksto, kuriuo remiasi mokslinio darbo autorius, šaltinio nurodymas. Citata rašoma kabutėse, o puslapio gale nurodomas cituojamas šaltinis, autoriaus vardas ar inicialai, pavardė, knygos pavadinimas, miestas, leidykla, metai, puslapis. Jei cituojama iš žurnalo, taip pat – autorius, straipsnio pavadinimas, žurnalo pavadinimas, metai, numeris, puslapis. (Plačiau žiūrėkite literatūros sąrašo sudarymo reikalavimus – 14.6.).

Kodėl cituojama?

Mokslo raida neatsiejama nuo gyvenimo. Mokslas remiasi jau sukauptomis idėjomis, faktais, duomenimis, nustatytais reiškiniais raidos dėsningumais. Mokslinė kūryba yra kolektyvinis reiškinys. Pirmtakų darbai permąstomi, pateikti duomenys tikrinami (ar atitinka naujas sąlygas), papildomi arba paneigiami. Mokslo raida yra nepertraukiamas pažinimo procesas, todėl būtina idėjų perimamumas, tobulinimas ir, jomis remiantis, – naujų idėjų kūrimas. Todėl bibliografinės nuorodos tokios svarbios. Mokslas negali be jų egzistuoti, nes, kaip sakoma, iš naujo reiktų išradinėti dviratį.

Citatos, bibliografinės nuorodos atlieka informacijos paieškos funkciją, komunikacinio ryšio tarp ankstesnių ir dabartinių naujų žinių vaidmenį.

Bibliografinė nuoroda moksliniame darbe yra privaloma kaip etinis reikalavimas, pagarba ankstesniems mokslininkams, jų sukurtoms idėjoms. Tai sąžiningumas kitų mokslininkų atžvilgiu. Todėl pripažindami ar net kritikuodami kitų idėjas, požiūrius, turime garbingai ir tolerantiškai vertinti jų indėlį į mokslą, tų idėjų įtaką mokslo šakai plėtoti ar nagrinėjami problemai spręsti.

Antra vertus, citavimu, nuorodomis negalima piktnaudžiauti, paversiti mokslinio darbo citatų rinkiniu, jų kolekcija, nepareiškiant savo nuomonės, jų nevertinant, nepapildant ar nediskutuojant dėl reiškiamų idėjų. Deja, dar neretai pasitaiko į mokslinį statusą pretenduojančių darbų, kuriuose manipuliuojama aibe citatų.

Cituojamos idėjos dažniausiai pateikiamos taip: 1) iš teksto šaltinio tiksliai išrašoma autoriaus mintis, išskiriama kabutėmis ir pateikiama šio šaltinio nuoroda puslapio apačioje arba literatūros sąrašė, kūrinio gale, šaltinio numeris ir puslapis (pvz.: 3; 14);

2) jeigu cituojamo šaltinio mintis yra išdėstyta ganėtinai plačiai, per kelis puslapius, ir neįmanoma jos trumpai pacituoti, tai ji perpasakojama savais žodžiais, taip pat nuorodoje nurodomas šaltinis ir puslapiai nuo–iki (pvz.: 13–16).

Pasitaiko, kad, cituojant autoriaus mintis, nenurodomi knygos puslapiai. Paprastai taip galima daryti tik gerai visiems žinant autoriaus fundamentalias idėjas, apibendrinant, analizuojant visiems gerai žinomas teorinius teiginius. Kitais atvejais puslapius būtina nurodyti. Deja, ir disertacijose, ir moksliniuose straipsniuose pasitaiko, kad puslapių nenurodoma. Mokslinės etikos požiūriu tai nekorektiška. Be to, norint skaitytojui plačiau susipažinti su cituojama idėja, patikrinti ją ar patikslinti, esti itin sunku. Antra vertus, tokiu atveju galima manipuliuoti cituojamomis idėjomis darbo autoriui naudingą būdu.

Dar viena *problema yra cituojamų publikacijų senėjimo klausimas*. 1960 m. JAV mokslininkai R. Barton ir R. Kebler nustatė publikacijų senėjimo dėsnį. Jis atskleistas panaudojus bibliografinių nuorodų statistinės analizės metodą. Šie mokslininkai, išanalizavę publikuotų įvairių mokslo šakų periodiniuose leidiniuose mokslinių straipsnių bibliografinius sąrašus, nustatė, kad mokslinių publikacijų senėjimas yra proporcingas atskirų mokslo šakų raidos tempams: juo sparčiau plėtojosi mokslo kryptis ar šaka, juo greičiau sensta publikacijose pateikti duomenys. Tačiau tai pirmiausia pasakytina apie techniškuosius, medicinos, biologijos ir kitus gamtos mokslus. Socialinių, humanitarinių mokslų idėjos dažnai išlieka aktualios nuo antikos laikų. Be to, faktinė medžiaga, kūrybinė mintis šiuose moksluose dažnai išlieka aktuali ir reikšminga gerokai ilgiau. Suprantama, tai priklauso ir nuo tų mokslų raidos tempų.

Nagrinėjant aktualias problemas, mokslininkams labai svarbu žinoti visas ta tema pasaulyje skelbiamas publikacijas, naujausius tos problemos sprendimo būdus. Kaip tik todėl ir leidžiami bibliografiniai žurnalai bei atskirų mokslo krypčių leidiniai. Iš juose esančių publikacijų galima sužinoti svarbiausias tam tikros mokslo krypties problemas ir tas problemas nagrinėjančius autorius. Pasauliniu mastu 1964 m. JAV buvo pradėta sistemingai leisti bibliografinę rodyklę „*Science Citation Index*“ (*SCI*) informacijos paieškai. Tyrimai parodė, kad, naudojantis *SCI* rodykle, galima sutrumpinti paieškos laiką šešis arba septynis kartus, prarandant ne daugiau kaip 10 proc. informacijos, skelbiamos šakiniuose bibliografiniuose ir referatiniuose leidiniuose.

„*Science Citation Index*“ atspindi pačių mokslininkų pasirinktus ir cituojamus darbus, aktualiausius šiuolaikinės epochos mokslininkų tyrimus, teigiamai įvertintus amžininkų.

Ši mokslinių citatų rodyklė suteikia galimybę:

1) nustatyti autoriaus ir kūrybiškai aktyvaus skaitytojo grįžtamąjį ryšį, t. y. kiekvienam mokslininkui teikti informaciją apie jo darbų citavimą;

– ar moksliniu straipsniu kas nors domėjosi, ar jis turėjo įtakos tolesnei mokslo raidai;

– ar straipsnyje pateikti faktai, teorijos bei kiti rezultatai buvo pripažinti originaliais, ar jie pasitvirtino kituose tyrinėjimuose, ar buvo kritikuoti;

– kas, kur ir kuriame leidinyje citavo autoriaus darbus, kuriose šalyse, įstaigose ir organizacijose jais domimasi; kokius veikalus yra parašę ir kur publikavę mokslininkai bendraminčiai, cituojantys autoriaus darbus;

2) nustatyti pasaulio mokslininkų publikacijas dominančia tema;

3) nustatyti tam tikros mokslo šakos aktualiausias problemas ir klausimus;

4) ištirti vienu mokslo šakų specialiuju metodų taikymą kitose mokslo šakose;

5) nustatyti komunikacinius mokslininkų, mokslinių kolektyvų, valstybių tarpusavio ryšius;

6) įvertinti mokslinio žurnalo, mokslininko arba kolektyvo darbo efektyvumą, valstybės indėlį į pasaulio mokslo raidą³.

Pagal *SCI* nustatomas ir atskirų šalių indėlis į pasaulio mokslą. 1998 m. pasirodė O. Voverienės parengtas leidinys pagal *SCI* duomenis. Tai priedas prie 1999 m. išleistos O. Voverienės monografijos „Bibliometrija“. Jame nurodytas Lietuvos mokslininkų indeksas. 1991–1995 m. cituota 170 Lietuvos mokslininkų 3034 kartus, o 1945–1995 m., t. y. per 50 m., daugiausia cituoti šie mokslininkai: J. Požėla (663 kartus), V. Straižys (562 kartus), V. Janulaitis (463 kartus), Z. Januškevičius (453 kartus). Pagal citavimo rodiklius juos galima priskirti prie žymiausių pasaulio mokslininkų.

Taikant bibliografinių nuorodų statistinės analizės metodą, galima išskirti ir sužinoti esamas mokslines mokyklas ir išsiaiškinti dominuojančias mokslines koncepcijas bei tyrimų kryptis, įvertinti mokslinių kolektyvų darbo efektyvumą, nustatyti ryšius su atskirais kūrybiniais kolektyvais ar atskirais autoriais.

14.6. Baigiamojo darbo turinys ir struktūra

*Neužrašyta mintis – prarastas lobis.
D. Mendelejevas*

Minčių dėstymo raštu veiksmas turi polinkį jas daryti logiškas iki tam tikro lygio. Kaskart, kai dėl smegenų įvaizdžio blankumo esu savo mintimis nepatenkintas, tuojau pat imu plunksną norėdamas jos pagalba pasiekti minčių formos, nuoseklumo ir tikslumo.

Edgaras Po

Baigiamojo darbo struktūra paprastai būna tokia: įvadas, dėstymas (suskirstyta skyriais, poskyriais ar paragrafais), pabaiga (išvados, siūlymai, rekomendacijos), naudotos literatūros sąrašas, reziumė užsienio kalba, priedai (schemos, lentelės, tyrimo programa, tyrimo medžiaga ir kt.).

³ Cituojama iš: G. Sasnauskaitė. Bibliometrinių nuorodų statistinės analizės (citavimo) metodas // Mokslo tyra, 2000, 2(6). P. 33.

Ivade supažindinama su baigiamojo darbo esme, aktualumu, pasirinktos problemos istoriškumo aspektais. Pirmiausia nagrinėjami dalykai pasirinktą temą (taip pat ir panašiomis temomis), apibūdinami gauti tyrimo rezultatai, nurodomi autoriai, šaltiniai. Po to aptariami neištirti, nagrinėti ta tema klausimai ir jais grindžiama numatoma nagrinėti problema, jos aktualumas, darbo reikšmė (teorinė ir praktinė), formuluojamas baigiamojo darbo tikslas, uždaviniai, nurodomas tyrimo objektas, tikslinamos sąvokos, iškeliami hipotezė (hipotezės), nurodomi darbo etapai, aprašomi naudoti tyrimo metodai ir procedūros, gautų tyrimo duomenų reprezentatyvumas ir patikimumas.

Dėstymas yra pagrindinė baigiamojo darbo dalis (80–85 proc. visos apimties), jį sudaro du–keturi skyriai, suskirstyti poskyriais ar paragrafais. Kiekviename skyriuje turi būti atsakyta į savarankiškai iškeltos problemos klausimą, paragrafe – į atskirą šio klausimo dalį. Rašant pagrindinius skyrius, reikia atkreipti dėmesį į jų loginius ryšius ir nuoseklumą pereinant nuo vienos temos dalies prie kitos.

Pirmas skyrius (pirmieji skyriai) paprastai esti daugiau teorinio pobūdžio, kituose skyriuose aptariami tyrimo rezultatai. Tačiau teoriniai teiginiai ir gauti empiriniai duomenys gali būti dėstomi, nagrinėjant atskirus temos klausimus, sprendžiant iškeltus baigiamojo darbo uždavinius.

Svarbiausia dėstyje išryškinti esmines idėjas, iliustruoti ar pagrįsti jas dokumentinės medžiagos (istorinio, teorinio pobūdžio) analizės faktais bei empiriniais, eksperimentiniais tyrimų rezultatais. Reikia vengti neargumentuotų, deklaratyvių teiginių, bendrų frazių, manipuliavimo faktais ir fakteliais. Faktus reikėtų pateikti įrodant ar iliustruojant atskirus teiginius bei grindžiant jų ryšius su principiniais teiginiais. Faktai gali būti išeities pozicija polemizuojant su atskirų autorių koncepcijomis, teiginiais ar išvadomis. Tačiau baigiamasis darbas neturėtų virsti faktų sankaupa. Šiuo atveju labai svarbu sumaniai faktinę medžiagą apibendrinti. Reikia nepamiršti: jeigu renkant medžiagą svarbiausia faktai, tai rašant mokslinį darbą svarbiausia jų įprasminimas, atranka ir klasifikavimas. Kartais pateikiami faktai nedažni gyvenime ar veikloje. Tačiau net atskiri faktai ar reiškiniai tampa itin svarbūs, jeigu jie pateikiami sistemingai.

Magistrantas darbe privalo išryškinti ir išdėstyti pagrindines nagrinėjamų procesų tendencijas, sutvirtinti jas tipiniais pavyzdžiais arba statistiniais duomenimis. Jeigu studentui reikia įrodyti savo mintį remiantis aprašomojo reiškinio dažnumu, tai nebūtina aprašyti visus atvejus. Pakanka pateikti vieną ryškesnį faktą, o išnašose nurodyti analogiškus. Taip pat faktus galima išdėstyti lentelėje, nubraižyti schemą ar diagramą. Faktų perkrautą

darbą „nuslopina“ daugybė vienareikšmių pavyzdžių. Užtuot patvirtinus autoriaus mintis, susidaro įspūdis, jog skęstama faktų liūne negalint padaryti konkrečios išvados. Anglų istorikas G. Boklis taikliai pastebėjo: „Tikras žinojimas yra ne faktų pažinimas, kuris daro žmogų tik pedantą, o faktų panaudojimas, kuris daro jį filosofą“⁴.

Svarbus reikalavimas dėstant medžiagą yra naudojimas literatūriniais, archyviniais, dokumentiniais šaltiniais. 1933 m. prof. St. Šalkauskis, patardamas studentams, rašė: „Kiekvienas mokslo darbas, kuris nėra pagrįstas tinkamu šaltinių pažinimu, lengvai gali pasirodyti keistu anachronizmu dabartiniame mokslo lygyje ir šiaip jau pasižymėti nepaprastu autoriaus subjektyvumu. Tik pažinus tos srities, iš kurios mokslo veikalas rašomas, šaltinių visumą ir sistemingai juos išnaudojus, tegalima tikrai pasidarbuoti mokslo pažangai, padėjus sykiu daug mažiau pastangų, kiek kad jų dažnai daroma nepažįstant gerai rūpimos srities šaltinių“⁵.

Nagrinęjant šaltinius, juos reikia tiksliai cituoti. Tačiau negalima piktaudžiauti citatomis. Cituoti reikia tada, kai mintis paryškina, pagrindžiama, kai citata yra išeities pozicija savo mintims reikšti. Cituojama ir tada, kai nesutinkama su kitų autorių mintimis, kai jos pataisomos, papildomos ar kritikuojamos. Taip pat reikia žinoti, kad citatos nėra įrodymas ar galutinė priemonė savo minčiai pagrįsti. Kartais citata, išplėsta iš konteksto, cituojant gali turėti visai kitą prasmę. Be to, pernelyg dažnai cituojant bei labai ilgas citatas, lieka maža vietos paties autoriaus mintims. Jeigu reikia perduoti kitų autorių labai plačiai išdėstytas mintis, baigiamajame darbe jas galima dėstyti savarankiškai sutrumpinus, tačiau nepažeidžiant ištisinio autoriaus dėstymo. Neleistina dviejų citatų arba jų dalių jungti į vieną. Tai gali būti vertinama kaip falsifikatas. Svetimų minčių, išvadų ir faktų panaudojimas, nenurodžius išnašose, vertinamas kaip plagiatas. Reikia būti ypač atsargiems cituojant kitų asmenų žodžiais perduotas citatas. Pvz.: įvairiose atsiminimų knygos neretai pateikiama žymių žmonių minčių, kurias užrašė tų knygų autoriai. Iš tų knygų negalima cituoti taip, kaip iš autorinio teksto. Geriau cituoti perpasakojant arba būtinai nurodyti: „Pagal šio autorius žodžius šis veikėjas kalbėjo...“ Visiškai neleistina cituoti nenurodant autoriaus ir šaltinio.

Empirinius duomenis darbe reikia pateikti, apdorojus juos matematinės statistikos metodais: sudarant intervalines santykių skales; išreiškiant procentinius santykius; parengiant statistines lenteles; panaudojant

⁴ Cituojama iš: Умное слово. Сост. А. И. Соболев. – Москва, Московский рабочий, 1964. С. 184.

⁵ St. Šalkauskis. Pedagoginiai raštai – Kaunas: Šviesa, 1991. P. 628.

neparametrinius (suderinimo) χ^2 (chi kvadratu) kriterijus; atliekant atskirų išmatuotų reiškinių, procesų ar jų požymių koreliaciją; taikant faktorinę analizę ir kt.

Be to, dėstyje reikia atskleisti empirinių duomenų rinkimo metodiką, įvaldyti gautų duomenų patikimumą, išsamiai juos analizuoti, daryti išvadas.

Išsakomas darbe idėjas, samprotavimus reikia logiškai pagrįsti, įrodyti ir iliustruoti faktais. Tačiau nereikia ilgų išvedžiojimų, mintis turi būti aiški, konkreti, pakankamai trumpa. Suprantama, norint trumpiau išreikšti mintį, reikia ženkliai daugiau laiko apmąstymams.

Dar vienas patarimas – neatidėlioti baigiamojo darbo rašymo vėlesniam laikui, nes tik rašant galima išmokti rašyti. Be to, išsyk parašyti gerą darbą maža kam pavyksta. Jį nuolat reikia tobulinti, taisyti, parodžius vadovui, – dažnai net perrašyti. Teisingai St. Šalkauskis apibendrinamas rašo: „Sakoma, kad, kas gaišta pradėti rašyti, nerašys niekados. Užtat kita vertus, kas yra vieną kartą pergalejęs rašymo sunkenybes, niekados nenustos rašęs. Tiesa, rašymo vyksmas nėra lengvas darbas, jei kelsime sau rimtus reikalavimus. Geras rašymas reikalauja intensyviai dirbti...“⁶.

Kiekvienas baigiamojo darbo skyrius (jei yra galimybė, – ir paragrafas) turėtų būti užbaigiamas trumpomis išvadomis. Tai ypač palengvina daryti išvadas darbo pabaigoje.

Mintis tekste dėstyti rekomenduojama daugiskaitos pirmuoju asmeni (mes, mūsų nuomone) arba trečiuoju asmeni (autorius, autoriaus nuomone). Darbe paprastai vartojami tik visuotinai priimtini sutrumpinimai: ir kiti – ir kt., ir taip toliau – ir t. t., pavyzdžiui – pvz. Jeigu norima gerai žinomas pavadinimus, įstaigas, kodeksus ir kt. sutrumpinti pirmosiomis raidėmis, tai pirmą kartą parašius visus žodžius, skliausteliuose reikia pateikti sutrumpinimą ir nurodyti, kad toliau jis bus vartojamas.

Pabaiga – darbo apibendrinimas, užbaigimas. Pabaigos paskirtis – įvertinti magistranto atlikto darbo rezultatus. Todėl čia nepateikiama nei naujos faktinės medžiagos, nei naujų teorinių teiginių, nenagrinėtų pagrindiniuose skyriuose. Pabaigoje paprastai autorius daro bendras išvadas, gali pateikti samprotavimų dėl tolesnio nagrinėtos problemos tyrimo, atkreipti dėmesį į neišnagrinėtus šios problemos klausimus. Tai atskleidžia autoriaus erudiciją, gilų ir visapusišką problemos supratimą.

Vienas iš svarbiausių pabaigos uždavinių – atsakyti į klausimus, kaip ir kiek pasitvirtino hipotezės, iškeltos darbo pradžioje, t. y. atsakyti, kaip kelti uždaviniai buvo išspręsti tiriamojo darbo eigoje, apibūdinti gautus re-

⁶ St. Šalkauskis. Pedagoginiai raštai – Kaunas: Šviesa, 1991. P. 633.

zultatus, jų patikimumą, naują informaciją palyginti su jau žinoma, aptarti kur ir kaip galėtų būti panaudoti baigiamojo darbo rezultatai.

Išvados – trumpas atlikto mokslinio darbo rezultatų apibendrinimas. Be išvadų mokslinis darbas netektų prasmės. Išvadų vertė, pagrįstumas priklauso ne tik nuo atliktų tyrimų kokybės, bet ir nuo baigiamojo darbo autoriaus erudicijos, jo mąstymo lygio. Todėl bendrosios darbo išvados geriausiai atspindi autoriaus mokslinį lygį, jo profesinius ir intelektualinius gebėjimus.

Išvados savo pagrįstumu gali būti: visiškai atitinkančios gautus tyrimo rezultatus; nepakankamai pagrįstos dėl nevisiško, nevisapusio tyrimo, t. y. tik hipotetinio pobūdžio (darant prielaidą, kad taip turėtų būti).

Jeigu gaunami neigiami rezultatai ir jie nesutampa su darbo tikslu ar jų hipotezė nepasitvirtina, taip pat reikia nurodyti, kadangi tai gali būti vertinga informacija tolesniems tyrimams.

Formuluojant išvadas, reikia vengti kraštutinumų:

– nedaryti pernelyg plačių ar kategoriškų išvadų, nepagrįstų gautais tyrimų rezultatais. Jei daromos išvados iš dalies patvirtinamos tyrimo rezultatais, jas reikia formuluoti kaip tendencijas, kaip nagrinėto reiškinio raidos kryptis;

– vengti perdėto kuklumo, nepasitikėjimo savo tyrimo rezultatais, apsidraudėliško, baimės prisiimti atsakomybę už tiriamojo darbo rezultatus.

Dar viena problema – baimė dėl gautų išvadų, kartais atrodančių kaip visiems žinomų tiesų, akivaizdžių ir paprastų. Jau anksčiau minėjome, kad tai, kas visiems gerai žinoma, ne visada būna tiesa. Todėl net žinomą tiesą kartais galima ir reikia pagrįsti arba parodyti, koku lygiu ta tiesa yra tikra tiesa. Be to, didžiosios tiesos yra paprastos ir ypač akivaizdžios, kai jos patvirtinamos gautais tyrimo rezultatais.

Padarius išvadas, reikėtų atskirai suformuluoti ir konkrečius **pasiūlymus ar rekomendacijas** dėl gautų rezultatų panaudojimo praktikoje, pvz.: magistranto rekomendacijos dėl įstatymų ir jų taikymo praktikoje tobulinimo ar kurios kitos veiklos tobulinimo.

Prie darbo pridedama **naudotos literatūros sąrašas**, į kurį įtraukiami rinktos medžiagos ir citatų šaltiniai.

Literatūros sąrašas sudaromas tokia tvarka: įstatymai, kiti norminiai aktai, kodeksai, tarptautiniai ratifikuoti Lietuvos Respublikos Seimo dokumentai (abėcėlės tvarka); kiti literatūros šaltiniai rašomi autorių (autorių kolektyvų) pavardžių – veikalo pavadinimo abėcėlės tvarka: pavardė, inicialai, veikalo pavadinimas, išleidimo vieta, leidykla, metai, puslapių skaičius (ne visada); atskirai nurodyti archyvinę medžiagą, teisinius dokumentus, bylas, statistinius rinkinius ir kitus pirminius šaltinius; galima išskirti di-

sertacijas, jų santraukas, baigiamuosius darbus ir kitą (rankraščių teisėmis) esamą medžiagą.

Literatūros sąrašė pateikiami veikalai pradžioje lietuvių kalba, bet jei šriftas toks pat (pvz., lotyniškas), visi šaltiniai rašomi abėcėlės tvarka, po to – kitu šriftu (pvz., kirilicos). Pateikiame pavyzdžių.

Bibliografinio aprašo pavyzdžiai

Dokumento šaltinio rūšis	Bibliografinis aprašas
Teisės aktai	Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl 1977 m. Europos konvencijos dėl kovos su terorizmu ratifikavimo“, Nr. VIII–70, 1997 m. sausio 14 d. Europos konvencija dėl kovos su terorizmu, 1977 m. sausio 27 d. // Valstybės žinios, Nr. 7, 1997, P. 2–6. Lietuvos valstybės teisės aktai (1919 02 16–1940 06 15). Parengė V. Andriulis, R. Mockevičius, V. Valeckaitė. – Vilnius, 1996, 1035 p.
Vieno autoriaus knyga	Palskys E. Lietuvos kriminalistikos istorijos apybraižos (1918–1940): monografinė studija. – V.: LPA, 1995, 425 p.
Vieno autoriaus knyga užsienio kalba	Card R. Criminal law. – London: Butterworths, XLII, 1995, 595 p.
Trijų autorių knyga užsienio kalba	Bradney A., Fisher V., Masson J. How to study law. – London: Sweet Maxwell, XIV, 1991, 217 p.
Vieno autoriaus straipsnis žurnale	Vaišvila A. Naujai teisės sampratai – nauja terminija // Teisės problemos. 1996, Nr. 2, P. 22–28.
Straipsnis knygoje ar konferencijos medžiagoje	Tidikis R. Policijos pareigūno asmenybė: ugdymo proceso modelis // Policijos pareigūnų profesinės, dorovinės bei psichologinės savybės ir jų ugdymas: Tarptautinės mokslinės–metodinės konferencijos medžiaga. – V.: LPA, 1994, P. 11–15.
Habilituoto daktaro disertacija	Piesliakas V. Baudžiamųjų įstatymų principinės nuostatos ir jų įgyvendinimas naujame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse: Habilitacinis darbas. Socialiniai mokslai: teisė (6F)/ LPA, VU, 1996, 140 p.

584

Daktaro disertacija	Ancelis P. Ikteisinių nusikaltimų tyrimo procesinės ir organizacinės problemos (lyginamosios teisėtyros studija): Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai: teisė (6F) / LPA. – V., 1996, 155 p.
Disertacijos santrauka	Švedas G. Laisvės atėmimo bausmės ir jos vykdymo teorinės problemos: Daktaro disertacijos santrauka: socialiniai mokslai: teisė (6F) / VU. – Vilnius, 1993, p. 16.
Vadovėlis (vadovėlio, knygos), jei daugiau nei trys autoriai, po antraštės nurodoma: pirmo autoriaus pavardė, inicialai ir kt.	Lietuvos teisės istorija / V. Andriulis ir kt. – Vilnius: 2002, 542 p.
Mokslo darbai	Pumputis A. Policijos ir visuomenės tarpusavio santykio prielaidos // Kriminalinė justicija. Lietuvos policijos akademija. Mokslo darbai. – T. 5, 1996. P. 35–46.
Laikraštis	Pošiūnas P. Slaptas įkaltis: pokalbis su Lietuvos teismo ekspertizės instituto direktoriumi prof. P. Pošiūnu / kalbėjosi Tatjana Tubinienė. – Prt. // Sargyba. 1966, balandžio 18–24 (Nr. 16). P. 5.
Pirminiai šaltiniai, rankraščiai, archyviniai dokumentai	Sąrašas Verdeno lietuvių kareivių, įstojusių į Lietuvos kariuomenę // Lietuvos valst. archyvas. F. 383. Ap. 7. B. 23. Lap. 15–16. VRM Tardymo departamento baudžiamoji byla Nr. 213/96 VRM archyvas, fondas Nr. 25, byla Nr. 289 Utenos m. apylinkės teismo baudžiamoji byla Nr. 2/18/95
Rašant su žyma „slaptai“	Nurodomas tik operatyvinės bylos numeris
Interneto svetainės dokumentai	Nurodoma dokumento autorius ir pavadinimas, visas dokumento adresas: prisijungimo prie interneto svetainės laikas

Literatūra ir šaltiniai sąraše pateikiami originalo kalba.

Žinynei, kolektyviniui darbui gali būti nurodomi be autorių arba tik nurodant sudarytoją, redaktorių ar atsakingą už leidinį asmenį⁷.

14.7. Baigiamojo darbo apiforminimas

*Grožis – atviras rekomendacinis laiškas,
iš anksto užkariaujantis širdį.*

A. Šopenhaueris

Baigiamasis darbas turi būti gražiai apiformintas, parašytas taisyklinga lietuvių kalba, be klaidų, mintys išdėstytos aiškiai, nuosekliai, suprantamai, sistemingai. Darbe reikia vengti nepagrįstų teiginių, „tuščių“ frazių, nesuprantamų, nereikalingų tarptautinių žodžių. Vartojamus retesnius terminus, sąvokas, išnašas reikia paaiškinti.

Baigiamasis darbas spausdinamas kompiuteriu (rašomąja mašinėle su juoda juoste). Rašoma vienoje lapo pusėje. Lape turi būti laukeliai: iš viršaus – ne mažiau nei 20–25 mm, iš apačios – 20–25 mm, iš kairės – 30–35 mm, iš dešinės 5–10 mm. Rašoma ant A4 formato (297 x 210) popieriaus lapo. Lape 28–30 eilučių vertikaliai, 60 ženklų horizontaliai. Mašinėle spausdinama per 2, o kompiuteriu – per 1,5 intervalo. Nepamiršti, jog įrišant lapo laukeliai siaurėja, kadangi šiek tiek apkarpomi. Skyrių pavadinimai atitraukiami nuo teksto 30 mm, nauja eilutė pradedama nuo krašto 15 mm. Šių standartų studentas privalo laikytis, kadangi jų laikosi visos leidyklos ir redakcijos.

Baigiamojo darbo apimtis turi būti apie du spaudos lankus, t. y. 40–50 puslapių kompiuterinio teksto. Didžiojoje Britanijoje magistro darbas vadinamas disertacija; ir socialinių, ir humanitarinių mokslų darbo reikalaujama iki 30 puslapių apimties, raštu – dvigubų puslapių, t. y. 10 000–15 000 žodžių⁸. Rusijoje teisės mokslų studentų darbų apimtis esti nuo 45 iki 60 puslapių be priedų. Taigi įvairiose šalyse reikalavimai yra panašūs. Apimtis priklauso ir nuo temos. Kartais studentai dirbtinai, nesant būtinumo, padidina darbo apimtį. Tačiau reikia atsiminti, jog darbo kokybė nepriklauso nuo jo apimties. Trumpą, konkretų, labiau apibendrintą darbą sunkiau parašyti.

⁷ Plačiau žr.: D. Kastanauskaitė. Bibliografinis mokslo darbo apipavidalinimas. – Vilnius: VU, 1998.

⁸ Patrick Dunleary. Studying for a degree. – London: Macmillan, 1994. P. 111.

⁹ А. Е. Якубов. Руководство подготовкой и выполнением дипломных работ по уголовному праву // Вестник Московского Университета. Сер. II. Право, 1994. №. 4. С. 66.

Braukymai, taisymai baigiamajame darbe neleistini, išskyrus menkus korektūros taisymus rašomąja mašinėle, kompiuteriu arba juodu tušu. Darbas priimtinas, jeigu viename lape yra ne daugiau kaip 5 taisymai.

Baigiamasis darbas prasideda titulinio lapu. Jame užrašoma: aukštoji mokykla, kurioje darbas atliktas, fakultetas, katedra, autoriaus vardas, pavardė (didžiosiomis raidėmis); baigiamojo darbo tema (didžiosiomis raidėmis); magistro (mažosiomis raidėmis) baigiamasis darbas; mokslinio vadovo mokslinis laipsnis ir pedagoginis vardas; vardas, pavardė; konsultanto, jei yra, – mokslinis laipsnis ir pedagoginis vardas, vardas, pavardė; vieta, parašymo data.

LIETUVOS TEISĖS UNIVERSITETAS

Fakulteto pavadinimas

Katedros pavadinimas

STUDENTO VARDAS, PAVARDĖ

(didžiosiomis raidėmis)

TEMA

(didžiosiomis raidėmis)

Magistro baigiamasis darbas

Mokslinis vadovas.....

(mokslinis laipsnis, pedagoginis vardas,
vardas, pavardė)

Konsultantas .....

(mokslinis laipsnis, pedagoginis vardas,
vardas, pavardė)

Toliau – *turinys*. Jis rašomas pagal baigiamojo darbo planą, nurodant puslapius. Pusalpių numeracija – ištisinė. Žymėti pradedama nuo trečio puslapio, nes titulinio lapo ir turinio puslapiai nežymimi. Pusalpių numeriai rašomi lapo viduryje viršuje.

Tekstas dalijamas į skyrius, poskyrius ar paragrafus, kurie numeruojami arabiškais skaitmenimis eilės tvarka, skyrių poskyriai ar atskiri jų skirsniai – eilės tvarka tame skyriuje, pvz.: 2.1. (antro skyriaus pirmas poskyris) arba 2.1.1. (antro skyriaus pirmo poskyrio pirmas skirsnis).

Kiekvienas skyrius pradedamas naujame lape; poskyris (paragrafas), skirsnis – iš naujos eilutės. Skyrių, poskyrių pavadinimai spausdinami didžiosiomis raidėmis, bet nepabraukiama.

Labai svarbu tiksliai ir teisingai apiforminti darbe pateiktus duomenis, citatas bei kitų autorių tyrimo rezultatus. Ištraukas (citasas) būtina rašyti kabutėse ir nurodyti pirminį šaltinį, o ne kitokį. Galima kitų autorių mintis dėstyti savais žodžiais arba parinkti mintis, dalį teksto praleidžiant. Visą praleistą tekstą, nežiūrint jo ilgumo, reikia žymėti daugtaškiais. Tačiau visais atvejais turi būti šaltinių nuorodos arba lapo apačioje po brūkšniu, arba laužtiniuose skliaustuose, pvz.: [5; 101–102], t. y. cituojamas 5 šaltinis iš literatūros sąrašo, kuriame yra ši citata 101–102 puslapiuose. Toks nuorodų pateikimas yra „ekonomiškiausias“, bet ne visada patogus, pvz.: jei nėra sudaryto literatūros sąrašo.

Taip pat nuorodos būtinos prie panaudotų naujų sąvokų, apibrėžimų, schemų, įvairių duomenų ar kitos kitų autorių medžiagos. Nuorodos – autorius pagarba kitiems autoriams, mokėjimas polemizuoti su jais, gebėjimas kūrybiškai naudotis literatūra. Tačiau daug nuorodų ir dėstymas svetimos mintimis rodo autoriaus minčių raiškos stygių.

Apiforminant baigiamąjį darbą, reikia skirti pakankamai dėmesio statistinėms lentelėms, grafiniam kiekybinių duomenų vaizdavimui. Lentelės, grafikai, diagramos numeruojami atskirai, eilės tvarka visame baigiamajame darbe. Žodis „Lentelė“ ar „Schema“ ir numeris rašoma lentelės dešinėje pusėje viršuje, o žemiau – lentelės pavadinimas. Kiekviena lentelė, schema ar kt. suvestinė medžiaga trumpai ir aiškiai pavadinama. Pavadinimas turi apibūdinti medžiagos turinį. Taip pat aiškiai ir trumpai reikia formuluoti lentelių skilčių ir eilučių pavadinimus. Pageidautina, jog lentelės atspindėtų ne tik socialinio reiškinių, proceso rezultatus, bet ir jų kitimo tendencijas. Lentelėse turi būti pateikiama ne vien absoliutūs skaičiai, bet ir jų pagrindu apskaičiuoti santykiniai ar vidutiniai dydžiai, jų procentinė išraiška, norint gautus duomenis palyginti su kitais savo ar kitų autorių duomenimis.

Darbe pateikiami grafikai ir diagramos, schemas neturi dubliuoti lentelių duomenų. Lentelės, grafikus ir kt. statistinę medžiagą galima pateikti tekste (tačiau tai turi būti viename puslapyje) arba pabaigoje, prieduose.

Visi skaičiavimai turi remtis tam tikrais metodais ir formulėmis. Formules, koreliacijų skaičiavimą ir kt. reikia rašyti atskiroje eilutėje stambiu šriftu, nurodyti simbolių reikšmes ir jų šaltinį.

Jei baigiamajame darbe minimi žymūs mokslininkai ar visuomenės veikėjai, tai pirmą kartą dera parašyti jų svarbiausius titulus, gyvenimo ar gimimo datas. Vadovaujantis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais, pavardės turi būti nurodytos ir originalo kalba.

Literatūros ir šaltinių sąrašą taip pat reikia pradėti naujame puslapyje (eilės tvarka nurodyta 14.6. skyriuje).

Prieduose galima pateikti paties studento sudarytas lenteles, schemas, diagramas, nepublikuotus dokumentus, tyrimo programą, tyrimo metodų (interviu, testų, anketų ir kt.) pavyzdžius. Ši medžiaga parodo autorius savarankiškumą, darbo mokslinę vertę.

Galiausiai baigiamasis darbas atidžiai perskaitomas, ištaisomos korektūros klaidos, sunumeruojami lapai ir įrišama. Paskutiniame lape nurodoma darbo parašymo data ir magistrantas pasirašo.

Užbaigto baigiamojo darbo, pasirašius moksliniam vadovui ir konsultantui (jei jis yra), vienas egzempliorius pristatomas į katedrą ne vėliau kaip dešimt dienų iki numatytos gynimo datos. Išimtiniais atvejais, jeigu tarp magistranto ir mokslinio vadovo iškilo principinių nesutarimų dėl problemos ir jos sprendimo būdų, galima pristatyti darbą gynimui ir be rekomendacijos, katedrai nutarus.

Katedros vedėjas, susipažinęs su darbu, priima galutinį sprendimą ir skiria recenzentą. Pageidautina, kad recenzentas būtų iš kitos katedros ar iš kitos aukštosios mokyklos, ar mokslo įstaigos atstovas, turintis mokslinį laipsnį ar pedagoginį vardą ir gerai išmanantis nagrinėtą magistranto problemą.

14.8. Neakivaizdinių studijų baigiamojo darbo rengimo ypatumai

Žmogus kažko pasiekia tik ten, kur pasitiki savo jėgomis.

L. Foerbachas

Gyvenimas kelia tikslus mokslui; mokslas nušviečia kelią į gyvenimą.

N. Michailovskis

Neakivaizdinių studijų magistrantui baigiamojo darbo reikalavimai yra tokie patys, kaip ir stacionaro. Tačiau magistrantas neakivaizdininkas neišvengiamai turi parodyti daugiau savarankiškumo ir kūrybiškumo organizuodamas mokslinius tyrimus, juos apibendrinamas ir rašydamas baigiamąjį darbą. Antra vertus, neakivaizdininkas yra tiesiogiai susijęs su praktiniu darbu, todėl empirinių duomenų rinkimas, savo ir bendradarbių profesinės patirties apibendrinimas, eksperimento organizavimas jam yra prieinamesnis negu stacionaro studentui. Todėl jis turi net daugiau galimybių parengti aukštesnio taikomojo mokslinio lygio baigiamąjį darbą, pateikti išsamesnes išvadas ir metodines rekomendacijas profesinės veiklos tobulinimui. Tačiau neakivaizdinių studijų magistrantui sunkiau išstudijuoti teorinę literatūrą, naujausius mokslo pasiekimus, egzistuojančias koncepcijas, plačiau susipažinti su mokslinio tyrimo metodologija, su konkrečių empirinių metodų panaudojimo galimybėmis. Ypač sunku gyvenantiems ir dirbantiems toliau nuo mokslinių centrų, mokslinių bibliotekų. Todėl universiteto dėstytojų, mokslinių vadovų pagalba pirmiausia ir turėtų būti telkiama šiam vakuumui užpildyti. Kaip padėti magistrantams neakivaizdininkams?

Pirma – mokslinio tiriamojo kurso išklausymas, antra – glaudūs sistemingi ryšiai su katedra, moksliniu vadovu ir konsultantu. Neakivaizdininkas sistemingai ir veiksmingai dirbs jausdamas ne tik nuolatinę katedros kontrolę, bet ir nuolatinę pagalbą.

Viena iš svarbiausių sąlygų sėkmingai parengti baigiamąjį darbą yra teisinga, apmąstyta ir anksti – pirmą magistratūros studijų mėnesį pasirinkta tema. Dėl šio pirminio darbo etapo tiek studentui, tiek dėstytojui tenka nemaža atsakomybė. Studentas, pasirinkdamas temą arba pats ją siūlydamas, turi aiškiai suvokti ir aptarti:

- 1) temos mokslinį ir praktinį aktualumą;

- 2) numatomo tiriamojo darbo apimtį ir pobūdį;
- 3) spausdintų ar archyvinių šaltinių naudojimo galimybę;
- 4) temos išnagrinėjimo lygį;
- 5) galimybę rinkti medžiagą ir atlikti tyrimus;
- 6) individualius savo interesus ir gebėjimus;
- 7) savo profesinio praktinio darbo specifiką.

Paskutinė sąlyga magistrantui neakivaizdininkui ypač svarbi, kadangi geriausias baigiamojo darbo variantas yra tema, kurią nagrinėdamas pirmiausia galės panaudoti sukauptą savo ir bendradarbių patirtį, tobulinti savo pagrindinę profesinę veiklą.

Todėl, dirbant su studentais neakivaizdininkais, paprastai efektyviausias yra individualus darbas, kuris laiku užtikrina būtiną pagalbą.

Individualizuojant darbą su studentu, pasirinkus temą, svarbu padėti studentui susidaryti privalomos perskaityti literatūros sąrašą ir parengti tyrimo programą.

Labai gerai, kai baigiamojo darbo tema „išauga“ iš kursinio darbo. Šiuo atveju galimi du variantai: baigiamasis darbas tęsia plataus kursinio rašomojo darbo dalį, giliai analizuodamas vieną iš iškeltų ankstesniame darbe problemų, arba priešingai, platesnio profilio baigiamajame darbe kursinio, rašomojo darbo tema toliau gilinama kaip viena iš baigiamojo darbo problemų. Pirmenybė paprastai teikiama antram variantui.

Baigiamojo darbo ryšys su kursiniu darbu itin palengvina magistranto darbą. Jau rašydamas kursinį darbą, studentas apžvelgia tos krypties literatūrą, išigilina į jos problematiką. Studentui neakivaizdininkui, šiuo atveju naudojantis tarpbibliotekiniu abonementu, per metus galima apžvelgti ženkliai daugiau literatūros šaltinių. Paprastai neakivaizdininkas dirbdamas jaučia laiko stygių. Todėl baigiamojo darbo tęsinys, remiantis kursiniu darbu, paprastai yra veiksmingas.

Magistrantui rašant baigiamąjį darbą, būtina palaikyti nuolatinį ryšį su vadovu ir, jei yra, su konsultantu (asmeninį, raštu, telefonu ar kt. būdu), ne tik dėl darbo kontrolės ar atsiskaitymo už atliktą darbo dalį, bet ir norint laiku ištaisyti trūkumus, suteikti reikiamą pagalbą. Ypač tuose darbuose padeda kalendorinis darbo planas, kuriame numatoma parengti ir su vadovu aptarti tam tikras darbo dalis; atrinkti perskaitytos literatūros pagrindines idėjas, apsvarstyti tyrimo programas, apibendrinti gautus duomenis, parengti išvadas ir rekomendacijas.

Tokio plano būtinumą diktuoja kai kurių studentų negebėjimas pastebėti literatūroje svarbiausia ir esmingiausia, kartais beveik viso teksto ar dokumento kopijavimas, arba priešingai, paviršutiniška neesminių literatū-

ros šaltinių apžvalga. Reikėtų studentui daryti išrašus ant kortelių ar ant lapų ir bandyti tai įvertinti, numatyti jų reikšmę darbe.

Konsultacijoms būtina aktyviai panaudoti sesijos laikotarpį.

Patartina darbą rašyti nuosekliai, laikytis plano, pradžioje pateikti teorinės medžiagos analizę, po to kituose skyriuose nagrinėti gautą empirinę medžiagą ir užbaigti išvadomis bei rekomendacijomis. Tačiau galutinį įvado variantą, derinant jį su gautais tyrimo duomenimis, apibendrintomis išvadomis, geriau rašyti, kaip daugumos tyrėjų praktika rodo, paskiausiai.

Po to apiforminama bibliografija ir priedai.

Baigiamojo darbo apiforminimo reikalavimai bei rekomendacijos neskiria nuo stacionaro magistrantų.

14.9. Baigiamojo darbo recenzavimas

Kritika – teigiamo pažinimo motina.

F. Volfas

Turime dėkoti nurodantiesiems mūsų trūkumus.

B. Paskalis

Tiesa mėgsta kritiką, nes per ją laimi, melas bijo kritikos, nes per ją pralaimi.

D. Didro

Baigiamasis darbas teikiamas katedrai (10 dienų iki gynimo), katedroje apsvarstomas, vertinamas bei leidžiama jį ginti. Taip pat numatomas darbo recenzentas. Recenzentais gali būti kitų katedrų dėstytojai, kitų aukštųjų mokyklų ar mokslo įstaigų darbuotojai, taip pat praktinio darbo specialistai, susiję su baigiamojo darbo tematika; jeigu vadovas yra ne katedros narys, recenzentu gali būti katedros, kurioje rašomas darbas, dėstytojas.

Po to autorius baigiamąjį darbą su visais parašais įteikia recenzentui (taip pat įteikia recenzijos formą, metodinius nurodymus recenzentams) ir praneša jam viešojo gynimo laiką ir vietą.

Recenzentas grąžina magistrantui baigiamąjį darbą ne vėliau kaip prieš dieną iki viešojo gynimo, atiduoda ir metodinius nurodymus (jie grąžinami katedrai).

Gynimo dieną magistrantas baigiamąjį darbą ir recenziją įteikia kvalifikacinės komisijos sekretoriui.

Baigiamojo darbo recenzijoje turi atsispindėti:

- nagrinėjamos temos aktualumas ir praktinė reikšmė;
- iškelto tikslo, uždavinių tikslingumas, jų visapusiškas realizavimas;
- atliktų teorinių ir empirinių tyrimų lygis, jų patikimumas;
- darbo struktūros tikslingumas, išsami kiekvieno skyriaus charakteristika;

– literatūros ir tyrimo duomenų apibendrinimo ir panaudojimo efektyvumas;

- minčių dėstymo ir jų pagrindimo logika;
- baigiamojo darbo privalumai ir trūkumai;
- išvadų pagrįstumas ir rekomendacijų praktinė nauda;
- baigiamojo darbo autoriaus kalba, raštingumas, darbo tvarkingumas.

Pabaigoje recenzentas įvertina baigiamąjį darbą bei jam keliamų reikalavimų atitikimą (pvz.: visiškai atitinka, atitinka, neatitinka – šiuo atveju smulkiai nurodoma, kas ir kodėl). Taip pat recenzentas siūlo įvertinti darbą teigiamai arba neigiamai.

Po recenzija turi būti data, recenzento parašas, vardas, pavardė, titulai, pareigos, įstaiga ir pan.

14.10. Baigiamojo darbo gynimas

*Kas gerai pasirengė kovai, pusiau nugalėjo.
M. Servantesas*

Garbingos kovos pamokos – bene didžiausia pergalės šventė.

J. Turgenevas

Mėnuo prieš baigiamųjų darbų gynimą dekanatuose sudaromi kvalifikacinės komisijos posėdžių tvarkaraščiai ir numatoma kasdien ginančių baigiamuosius darbus magistrantų skaičius. Paprastai per dieną planuojama ginti ne daugiau nei 8 baigiamuosius darbus, kiekvienam skiriama ne daugiau nei 45 minutės. Su grafikais supažindinamos katedros, taip pat jie paskelbiami viešai.

Per savaitę katedros surašo magistrantus, viešai ginančius baigiamuosius darbus. Jeigu magistrantai rašė vieną kompleksinę temą arba kelis tos pačios temos variantus, jeigu temos panašios ar problemos artimos,

rekomenduojama tokius darbus ginti tame pačiame kvalifikacinės komisijos posėdyje.

Prieš 4–5 dienas iki pirmųjų posėdžių katedros patikslina baigiamųjų darbų gynimo tvarkaraščius. Kiekvieno posėdžio išvakarėse paprastai skelbiamas kitos dienos darbų gynimo tvarkaraštis bei magistrantų pavardės eilės tvarka.

Iki gynimo katedrose vyksta baigiamųjų darbų peržiūra. Peržiūros tikslas – patikrinti, kaip darbai atitinka nustatytus reikalavimus, ar absolventai pasirengę viešai juos ginti.

Baigiamieji darbai (du egzemplioriai kiekvieno) katedrai įteikiami įrįšti, galutinai sutvarkyti, su numatytomis naudoti vaizdinėmis priemonėmis, konsultantų, vadovų parašais ir atsiliepimais. Ši peržiūra gali būti panaši į gynimą, tačiau komisija gali išklausti tik kas antro, trečio absolvento visą kalbą, ypač jei dalyvauja visi tos katedros baigiamųjų darbų magistrantai. Tačiau peržiūrėti reikėtų visus darbus, išklausti bent vieną trumpą informaciją apie pasirengimą gynimui.

Magistrantas, gavęs teigiamą atsiliepimą apie baigiamąjį darbą ir jo recenziją, parengia pranešimą-referatą (iki 10 min.), kurį turės komentuoti kvalifikacinės komisijos posėdyje. Šiame pranešime magistrantas trumpai apibūdina temos aktualumą, jos pasirinkimo motyvus, nusako darbo tikslą, uždavinius, hipotezes, informuoja apie panaudotus tyrimo metodus ir tyrimo objektą, dalyką, išdėsto svarbiausius savo tyrimo rezultatus, išspręstus uždavinius, hipotezės pasitvirtinimo lygį, pateikia išvadas bei rekomendacijas. Pageidautina parengti vaizdines priemones, statistines lenteles, schemas, diagramas ir kitą iliustracinę medžiagą (plakatus, grafoprojektorius, skaidruoles, vaizdinę medžiagą ir pan.). Šiame savo pranešime magistrantas turi pasakyti, ką jis atliko savarankiškai, kokiomis kitų autorių idėjomis pasinaudojo. Detalesni statistiniai duomenys pateikiami pranešime tik tuo atveju, jei jie būtini teiginiui įrodyti, pagrįsti ar iliustruoti. Kiti duomenys gali būti pateikti lentelėse.

Nepartartina pranešimo-referato skaityti, kur kas geriau pasakoti, tuo parodant savo erudiciją ir pakankamai gilų problemos išmanymą. Pranešimą-referatą tikslinga aptarti su moksliniu vadovu.

Baigiamieji darbai ginami atvirame kvalifikacinės komisijos posėdyje, kuriame gali dalyvauti visi norintieji. Gynimas prasideda nuo trumpos (apie 10 min.) magistranto informacijos apie jo atliktą darbą. Taip pat kvalifikacinei komisijai gali būti pristatyta medžiaga, apibūdinanti mokslinę ir praktinę atlikto darbo vertę: publikuoti straipsniai darbo tema; dokumentai,

liudijantys praktinį tyrimo rezultatų įdiegimą (pvz.: policijos komisariato ar kitų teisėsaugos, teisėtvarkos įstaigų apie studento prarastų tyrimų reikšmę, apie pateiktą jo rekomendacijų svarstymą ir padarytas tam tikras išvadas, šių rekomendacijų panaudojimą bei efektyvumą ir kt.).

Baigęs pranešimą magistrantas atsako į komisijos narių, vadovo, recenzento ir kitų dalyvaujančiųjų gynime klausimus jo nagrinėjama tema. Atsakydamas į klausimus magistrantas negali atsakyti: „su pastabomis sutinku“ arba „su pastabomis nesutinku“. Jis turi į klausimą išsamiai atsakyti ir atsakymą pagrįsti. Be to, parodyti, kad tirdamas net ir siaurą, konkrečią temą, jis išnagrinėjo klausimus plačiau ir išsamiau nei apskritai yra tyrimo problema. Tačiau atsakymai į klausimus turi būti trumpi, tikslūs, esminiai, taip pat įtikinami, argumentuoti, remtis pavyzdžiais iš literatūros šaltinių, savo atliktų tyrimų, norminių aktų ir profesinės praktinės patirties.

Pasisako ir darbo vadovas, ir recenzentas. Jei jie posėdyje nedalyvauja, perskaitomi jų atsiliepimai ir recenzija, rekomenduojama baigiamąjį darbą įvertinti dešimties balų sistema. Po to magistrantas atsako į recenzento pastabas bei klausimus. Atsakinėjant gali būti pateikta daugiau klausimų – jų skaičius neribojamas. Tačiau komisijos pirmininkas gali nutraukti klausimus.

Magistrantui atsakius į visus klausimus (arba bent mėginus atsakyti), pasisako pageidaujantieji komisijos nariai ir kiti dalyvaujantieji posėdyje. Pageidautina, kad šie pasisakymai taip pat truktų ne ilgiau nei 8–10 minučių.

Posėdžio pabaigoje, kai apsikeista dalyvaujančiųjų nuomonėmis, magistrantui suteikiamas baigiamasis žodis. Magistrantas turi teisę (esant būtinumui) dar kartą patvirtinti arba patikslinti savo poziciją nagrinėtais klausimais ir atsakyti į pasisakiusiųjų pastabas. Juo pagrįščiau ir įtikinamiau magistrantas gina savo darbo teiginius, ginčijamus oponentų, juo sėkmingiau apginamas baigiamasis darbas. Tačiau magistrantas, objektyviai vertindamas pasisakymus, turi mokėti pripažinti ir pastabų jo darbui teisingumą.

Po kiekvieno baigiamojo darbo (reikalui esant) arba posėdžio pabaigoje, apgynus visus tos dienos darbus, uždarame kvalifikacinės komisijos posėdyje, dalyvaujant tik moksliniams vadovams ir recenzentams, magistrantų baigiamieji darbai vertinami 10 balų sistema. Vertinant atsižvelgiama į:

- 1) baigiamojo darbo metodologinį pagrindimą;
- 2) magistranto išnagrinėtų problemų ir atskirų klausimų aktualumą;
- 3) baigiamojo darbo tikslo, uždavinių, hipotezės įgyvendinimo lygį;
- 4) taikytų mokslinių tyrimo metodų ir jais remiantis gautų rezultatų

patikimumą;

5) magistranto padarytų išvadų ir pasiūlymų (rekomendacijų) pagrįstumą ir savarankiškumą, jų teorinę ir praktinę reikšmę;

6) atliktų tyrimų ir parašyto darbo mokslinį lygį, savo ir kitų darbuotojų mokomosios praktikos ir profesinės darbo patirties panaudojimą;

7) baigiamojo darbo gynimą: įvadinio pasisakymo (referato) turinį, atsakymų į klausimus teisingumą, gebėjimą ginti savo poziciją, mokėjimą diskutuoti ir pripažinti savo klaidas ir darbo trūkumus;

8) mokslinio vadovo ir recenzento atsiliepimų turinį ir vertinimus;

9) kalbos tikslumą ir dėstymo stilių;

10) baigiamojo darbo (taip pat iliustracinių priemonių) apiforminimo lygį.

Baigiamųjų darbų įvertinimą skelbia sekretorius arba pirmininkas tuojau pat po kvalifikacinės komisijos posėdžio. Paskelbęs rezultatus, kvalifikacinės komisijos pirmininkas apibendrina baigiamųjų darbų lygį ir jų gynimo procesą, pasveikina darbų autorius dėl teisės gauti magistro vardą. Atsakomąjį žodį gali tarti magistrų atstovas. Taip pat juos asmeniškai pasveikina kvalifikacinės komisijos nariai, gynime dalyvavę asmenys. Geriausius baigiamuosius darbus komisija gali rekomenduoti publikuoti kaip straipsnį ar brošiūrą. Taip pat komisija gali, atsižvelgusi į baigiamojo darbo lygį ir magistranto erudiciją, išsakyti katedrai savo samprotavimus dėl jo rekomendavimo doktorantūros studijoms.

Baigiamąjį darbą įvertinus neigiamai, komisija nutaria, ar magistrantas turi rengti baigiamąjį darbą kita tema, ar gali pakartotinai ginti tą patį darbą, atlikęs papildomus tyrimus, ištaisęs darbo klaidas ir trūkumus. Pakartotinai ginti darbą galima ne anksčiau kaip po metų, per trejus metus baigus universitetą ir pristačius iš darbovietės teigiamą charakteristiką.

Gynimo protokolai ir kita dokumentacija (atsiliepimai, recenzijos ir kt. medžiaga) saugomi universiteto archyve. Apginti baigiamieji darbai perduodami universiteto bibliotekai arba archyvui. „Slapto“ ar „visiškai slapto“ pobūdžio baigiamieji darbai ginami uždarame kvalifikacinės komisijos posėdyje, po to saugomi spec. bibliotekoje. Jie rašomi spec. bibliotekoje. Remtis praktiniais pavyzdžiais, jeigu jie susiję su slaptosiomis tarnybomis arba neištirtomis, neužbaigtomis baudžiamosiomis bylomis, galima, tik suderinus pagal jų priklausomybę su policijos komisariato, tardymo departamento ar kitos įstaigos vadovais. Kitą informaciją, susijusią su operatyviniu tyrimu, būtina užšifruoti (pakeisti slapyvardžius, vietoves, įvardintus asmenis), nes priešingu atveju būtų pažeidžiama konspiracija.

Baigiamųjų darbų gynimo procedūra, laikas ir reikalavimai neakivaizdinių studijų magistrantams yra tokie patys, kaip ir stacionaro magistrantams.

Pabaigoje tenka pastebėti, kad baigiamieji darbai nebūtinai turi būti ginami universiteto patalpose. Ypač geri baigiamieji darbai, kurie buvo rengiami konkrečioje teisės saugos įstaigoje arba buvo apibendrinta jos geroji profesinė patirtis, arba ten, kur dirba studentas neakivaizdininkas, tikslinga (bent retsykiais) organizuoti gynimą tos įstaigos bazėje. Toks gynimas parodo visuomeninę (ne vien akademinę) magistranto darbo reikšmę, propaguoja mokslinio darbo rezultatus ir reprezentuoja Teisės universiteto akademinio darbo stilių ir kryptingumą.

---

15. MOKSLININKO ETIKA

*Visų žmogiškųjų vertybių pagrindas yra dora.
A. Einšteinas*

*Meilė mokslui – meilė tiesai, todėl sąžiningumas
yra svarbiausia mokslininko dorybė.
L. Foerbachas*

Kiekvieną žmonių veiklą, susijusią su bendražmogiškomis vertybėmis, pirmiausia reguliuoja ir normina moralės normos. Jos yra formuluojamos atskirų profesinių bendrijų etikos kodeksuose, pvz.: mokslininko, policijos pareigūno, teisėjo, gydytojo, pedagogo ir kt. Tokiu pačiu pagrindu egzistuoja mokslininko ir mokslinio darbo, sociologų ir jų atliekamų tyrimų moraliniai reikalavimai. Reikalaujama šių darbuotojų atsakomybės už gaunamų duomenų objektyvumą, tyrimo rezultatų panaudojimą visuomenės labui, profesinės veiklos tobulinimui, teisingos viešosios nuomonės formavimui.

Nesąžiningai atliktas tyrimas, subjektyviai padarytos išvados, gautų duomenų voliuntaristinis koregavimas ir jų falsifikavimas ne tik parodo nedorą autoriaus elgesį, bet ir klaidina kitus žmones, formuoja pseudomokslines žinias, trukdo tolesnei tiesos ieškojimą. Mokslininkai yra atsakingi žmonijai ir žmogui net už jų teisingų mokslinių dėsningumų, faktų panaudojimą.

Todėl ir jaunasis mokslininkas, rengdamas mokslinį savo studijų darbą, turi jame atskleisti ne tik savo intelektinius gebėjimus, profesinį pasirengimą, bet ir dorovinę bei estetinę kultūrą. Tyrimo sferoje, pvz.: sociologų kodeksas reikalauja atsakomybės už tyrimo objektyvumą – už visapusišką ir objektyvų objekto aprašymą, teisingą tyrimų objektų atranką, už pristatomų rezultatų visumą, patikimumą, matavimų ir kiekybinių rodiklių tikslumą, t. y. už neiškreiptus gautus duomenis ar netinkamų duomenų slėpimą. Ypatingas dėmesys skiriamas tyrimo išvadų ir rezultatų teorinio ir taikomojo pobūdžio medžiagos objektyviam interpretavimui.

Mokslininkui, kurio tyrimo objektas yra žmonės, labai svarbu, kad iš konkretaus žmogaus gaunama informacija nebūtų panaudota prieš jį patį ar nepadarytų jam skriaudos. Todėl reikia griežtai laikytis dalyvaujančių tyrimuose respondentų laisvanoriškumo. Be to, gauta informacija apie konkre-

tų individą, jo gyvenimo aplinkybes, jo pažiūras turi būti išimtinai konfidenciali, t. y. jo privataus gyvenimo dalis, kuri gali būti „atskleista“ tik jam sutikus. Šio reikalavimo privalo laikytis ne tik anketuotojas, bet ir tyrimo medžiagos koduotojas. Vis dar pasitaiko anketuotojų, pateikiančių anonimiškas anketas, o vėliau pagal rašyseną įvairius žymėjimus bei kitus duomenis apie respondentą bandančių nustatyti anketą užpildžiusio žmogaus tapatybę. Tai ypač smerktina.

Taigi mokslininkas turi laikytis etikos reikalavimų tiek rinkdamas duomenis, tiek pateikdamas darbo turinį. Prof. St. Šalkauskis studentams dėstė „Bendrosios mokslinio darbo metodikos pradus“ tarpukario Lietuvoje. Jis studentams nurodė: „Turinio atžvilgiu pirmutinis ir sykiu nelygstamas yra reikalavimas, kad raštas būtų sąmoningai bei sąžiningai skiriamas tiesos reikalui. Ogi tiesa reikalauja, kad kiekvienas mūsų raštas būtų savo turiniu tikras, tiesus ir tikslus. Reikalauti iš rašto šitų savybių faktinai reiškia reikalauti iš jo objektyvaus mokslininko“¹.

Aptardamas stilių, St. Šalkauskis įrodinėjo, kad jame atsispindi pats žmogus. Jis rėmėsi E. Hello suformuluotu stiliumi, kad: „Žmogus privalo gyventi tiesoje; mąstyti, kaip gyvena; ir rašyti, kaip mąsto“².

Parašius mokslinį darbą, reikia patikrinti, ar tikslios yra citatos, jų nuorodos. Darbo autorius asmeniškai atsakingas už jų tikslumą, už nuorodų teisingumą. Priešingu atveju, jeigu nebus nuorodų, nebus autoriaus mintis išskirta kabutėmis, tai bus galima traktuoti kaip plagiatą.

Taigi reikėtų paisyti teisininko P. Leono teiginio, jog teisininkas turi būti ypač išsilavinęs, demokratinių pažiūrų ir svarbiausia: „Jis turi dorovės atžvilgiu aukštai stovėti ir niekad nuo to dorovės pagrindo nenuslysti“³.

Taigi mokslininkui jo pažintinėje veikloje pirmiausia yra keliami doroviniai reikalavimai. Mokslininko veikla yra grynai vidinio operacinio pobūdžio, kol jis siekia pažintinių tikslų. Tačiau ta pati veikla tampa *teigiama arba neigiama*, kai ji yra *skatinama vertybinių subjektyvių motyvų ir siejasi su visuomeniškai svarbiais rezultatais*.

Pirmuoju atveju mokslininko subjektyvi motyvacija išryškina jo dorines savybes, jo dorovinę orientaciją, jo pažintinės veiklos individualius tikslus, *antruoju atveju* jo veikla įgauna visuomeninę reikšmę, priklausomai

¹ St. Šalkauskis. Bendrosios mokslinio darbo metodikos pradai. – Kaunas: „Sakalo“ b–vė, 1993. P. 123.

² Ten pat. P. 125.

³ Cit.: V. Žemaitis. Žmoniškumo etika. Petro Leono etinių pažiūrų bruožai. Dorovė ir teisė. Etikos etiudai. 9. – Vilnius: Mintis, 1985. P. 127–128.

nuo veiklos rezultatų, kurie vertinami ne tik tiesos, teisingumo, bet ir vertybiniais socialiniais moraliniais kriterijais.

Vadinasi, galima išskirti mokslinio darbo *vidaus* ir *išorės etiką*. *Vidaus etika normina ir lemia jo pažintinę veiklą, išorės – vertina šios veiklos rezultatų naudą ar jų panaudojimo žalą visuomenės požiūriu.*

Beje, pagrindinis mokslininko vaidmuo yra jo profesinis mokslinis kryptingumas. Tačiau jo negalima atskirti nuo kitų socialinių vaidmenų – savos valstybės piliečio, visuomenės nario, humanistinių pažiūrų rėmėjo. Todėl kiekviena socialinė bendrija, kurioje gyvena ir dirba mokslininkas, tyrėjas, kelia savus reikalavimus jo elgesiui bei poelgių motyvams. Šie reikalavimai tampa jo sąmonės elementais ir daro esminę įtaką jo kryptingumui, interesams, tarp jų ir mokslinių jo veiklos tikslų bei priemonių pasirinkimui.

Todėl tarp profesinių mokslininko interesų ir dorovinės sąmonės orientacijų visada yra ryšys. Pvz.: yra poreikis daugybei eksperimentų su žmonėmis, tačiau daugumos jų tyrėjai niekada nedrįs atlikti, tuo tarpu su gyvūnais paprastai atlieka nuolat (pvz.: medicinoje, psichologijoje ir kt.). Taip pat tokie eksperimentai draudžiami pedagogikoje, teisėje ir kitose srityse. Neatsitiktinai nacistinių mokslininkų eksperimentus su žmonėmis lageriuose antrojo pasaulinio karo metais pasmerkė visa žmonija. Pirmas svarbus žingsnis buvo 1947 m. Niurnbergo kodeksas. Jis buvo suformuluotas teismo procese teisiant 23 nacistinius gydytojus, kaltinamus kariniais nusikaltimais ir nusikaltimais prieš žmoniją.

Įvairiais socialinių mokslų tyrimais žmogui bei visuomenei nedaroma ypač didelė žala, tačiau ir šių tyrimų metu galimi respondento išdavimo atvejai bei tyrimo rezultatų panaudojimas savanaudiškais tikslais.

Etika moksle ypač tapo svarbi antroje XX a. pusėje, pradėjus plačiai naudoti atominę energiją, kuriant bakteriologinį ir cheminį ginklą, vystantis genų inžinerijai bei elektronikai, persodinant žmogaus organus ir t. t.

Taigi tapo akivaizdu, kad vidaus etika pati savaime negali būti mokslininkams patikimu kompasu jų tyrimuose nesant tyrimų rezultatų humanistinės paskirties. Vokiečių fizikas M. Bornas savo prisiminimuose rašė, kad asmenine prasme mokslinė veikla jam teikė pasitenkinimą ir džiaugsmą, tačiau „realiame moksle ir jo etikoje vyko pokyčiai, kurie neleido laikytis seno idealo – tarnauti žinioms dėl pačių žinių... Mes buvom įsitikinę, kad tai niekada negalės tapti blogiu, kadangi tiesos ieškojimas yra pats savaime gėris. Tai buvo puikus sapnas, iš kurio mus pažadino pasauliniai įvykiai“⁴.

⁴ М. Борн. Моя жизнь и взгляды. – Москва, 1973. С. 130.

Čia turima galvoje amerikiečių atominis Japonijos miestų sprogdimus.

Šios dvigubos mokslo etikos priedermės reikalauja mokslininkų didesnės atsakomybės ne tik mokslinei tiesai išaiškinti, bet ir atsakomybės prieš visuomenę. Tačiau antras atsakomybės lygis labiau siejasi ne su fundamentaliaisiais, o su taikomaisiais mokslais.

Antra vertus, už mokslo duomenų ir rezultatų panaudojimą blogiui, suprantama, atsakingi ne tik mokslininkai, bet ir šios produkcijos vartotojai.

Mokslininkas savo tyrimuose turi būti laisvas ieškodamas tiesos, privalu užtikrinti pirmiausia jo intelektualinę laisvę, tam tikrą statusą visuomenėje, pripažinimą ir sąlygas mokslinei veiklai.

UNESCO Generalinės konferencijos XVIII sesija 1974 m. priėmė „Mokslinių darbuotojų statuso rekomendacijas“. Tarp svarbiausių etinių ir pilietinių principų, kuriais turi vadovautis bet kurios valstybės moksliniai darbuotojai, nurodomi šie: intelektualinė laisvė ieškoti, reikšti ir ginti mokslininko suprantamą mokslinę tiesą; atstovauti programoms, kuriose jis dalyvauja, nustatant jų tikslus, kryptingumą ir metodus, kuriais privalo naudotis pagal humanistinius, socialinius ir ekologinius reikalavimus; tam tikruose projektuose laisvai reikštis humanistiniu, socialiniu ar ekologiniu aspektu ir turėti galimybę nusišalinti nuo jų; privalo prisidėti prie savo valstybės mokslo, kultūros ir švietimo raidos, vadovautis ne tik nacionalinių uždavinių sprendimo poreikiu, bet ir tarptautiniais SNO idealais.

Taigi mokslininkas, be dorovinių priedermių, kurių reikalavimus kelia mokslo etika, kaip savo darbo rezultatų autorius turi ir moralinių teisių. Tai asmeninės neturtinės literatūros, mokslo ir meno kūrinų autorinės teisės, saugomos autorinės teisės normų. Jos yra:

1. *Autorinė teisė* – teisė būti pripažintam kūrinio autoriumi. Tai pagrindinė autoriaus teisė, iš kurios išplaukia visos kitos, tarp jų turinės ir juridinės.

2. *Vardo teisė* – teisė naudoti kūrinį pačiam arba leisti jį naudoti kitiems, įvardijant tikrąjį autorių, pseudonimą arba anonimą (nenurodant tikrojo autoriaus pavardės), pagal autoriaus pasirinkimą. Iki tikrąjį autoriaus vardą atskleidžiant jo teises saugo leidykla, kuri laikoma autoriaus atstove.

3. *Teisė publikuoti* – pirmumo teisė skelbti bet kurios formos kūrinį visuomenei. Autorius taip pat turi teisę pakeisti savo sprendimą ir atšaukti kūrinio publikaciją, atsakydamas už kitos pusės patirtus nuostolius.

4. *Teisė ginti savo kaip autoriaus reputaciją* – ginti kūrinio neliečiamybės teisę dėl iškreipimų arba kitokių netikslumų, turinčių žalos autoriui, jo garbei ir orumui.

Pastaruoju metu keliami vis didesni mokslininko etikos reikalavimai bei socialinė atsakomybė už darbo rezultatus. Mokslininko etika tampa tyrimo objektu, nes nuo mokslininko pozicijos vienu ar kitu klausimu dažnai priklauso visuomenės, demokratijos, teisės, ekonomikos, švietimo, kultūros vystymosi tempai. Nuo gamtos, technikos mokslams keliamų etinių reikalavimų, kurie išryškėjo praeitais dešimtmečiais, vis daugiau dėmesio skiriama socialiniams, psichologijos, elgesio, pedagogikos, teisės mokslams dėl žmogaus kultūros ugdymo proceso tyrimų etinių aspektų. Etika – mokslas ne tik apie gėrį ir blogį, bet ir apie geranoriškumą, dorovinių vertybių ir vertinimų sistemą, žmonių galimybes ir jų humanišką panaudojimą. Etika yra žmonių santykių esmės reiškėja, ji nagrinėja ir įtvirtina aukščiausius žmonių gyvenimo tikslus ir idealus, tikrąją, objektyvią tiesą, naudojamą žmonių labui.

Mokslininko doroviniai motyvai dažniausiai esti lemiamieji jo mąstyme ir darbe. A. Einšteinas rašė, kad „žymios asmenybės moralės savybės turi galbūt didesnę reikšmę tai kartai ir visai istorijos raidai kaip grynai intelektiniai pasiekimai. Jos priklauso nuo charakterio didingumo ženkliai aukštesniu lygiu, negu tai priimta laikyti“⁵.

Mokslininko, kaip ir kiekvieno kito žmogaus, dorovinė kultūra gali būti įvairaus lygio, priklausyti nuo konkrečių jo gyvenimo aplinkybių, jo ugdymo ir išsiauklėjimo. Dorovinių kultūros lygį lemia tiek visuomeniniai interesai, tiek paties mokslininko valios ir doros motyvų pastangos. Todėl jaunieji mokslininkai patys sau turi kelti dorinius pareigos ir atsakomybės reikalavimus, garbingai įsilieti į mokslinių bendrijų veiklą.

Kaip minėjome, kiekvienai profesijai ir jos darbui reguliuoti yra rengiami etikos kodeksai. Toks kodeksas yra parengtas ir Lietuvos mokslininkams. Jam buvo pritarta mokslininkų suvažiavime, taip pat buvo aptarti pagrindiniai mokslininko veiklos ir santykių principai.

Lietuvos mokslininko etikos kodeksas⁶

Mokslininko veikla atskleidžia objektyvias tiesas, kuria ir tobulina civilizuotai visuomenei reikalingus objektus ir procesus. Nuo jo veiklos priklauso žmonijos ateitis.

Šis etikos kodeksas nusako pagrindinius mokslininko profesinės veiklos principus ir normas.

⁵ A. Эйнштейн. Физика и реальность. – Москва, 1965. С. 116.

⁶ Lietuvos mokslininko etikos kodeksas // Mokslo Lietuva, 1999 m. balandžio 22 d., Nr.8 (188). P. 7.

1. Bendrosios nuostatos

- 1.1. Mokslininkas vadovaujasi humaniškumo ir demokratiškumo principais, savo veiklą grindžia bendražmogiškosios moralės normomis.
- 1.2. Pagrindinė mokslininko darbo motyvacija turėtų būti poreikis pažinti bei iširti gamtos ir visuomenės dėsningumus ir kurti tobulesnį pasaulį.
- 1.3. Siekdamas savo veiklos profesionalumo, mokslininkas lieka kūrybinga asmenybė, atvira naujoms idėjoms, pažiūroms ir koncepcijoms.
- 1.4. Mokslininkas pripažįsta ir propaguoja mokslo laisvės principą, nepažeisdamas valstybės įstatymų.
- 1.5. Mokslininkas objektyviai ir korektiškai vertina kitus mokslininkus bei jų veiklą.
- 1.6. Mokslininkas imasi spęsti tik jo kompetenciją atitinkančius uždavinius, nepriklausomai nuo užimamų administracinių pareigų.

2. Mokslinis tyrimas

- 2.1. Moksliniai tyrimai neturi kenkti žmonėms ir aplinkai. Galimą neigiamą įtaką privalu sumažinti iki minimumo, prisiimant atsakomybę už rezultatus.
- 2.2. Moksliniai tyrimai atliekami nežeiminant žmogaus teisių ir orumo, grindžiami savanoriškumo principu. Duomenys apie dalyvaujančius tyrime žmones turi būti anonimiški.
- 2.3. Tiriant gyvūnus ir atliekant eksperimentus su jais, siekiama, kad jie kiek įmanoma būtų apsaugoti nuo skausmo.
- 2.4. Mokslininkas skelbia objektyvius savo tyrinėjimų rezultatus, nenuslėpdamas tų, kurie gali neatitikti iškeltos hipotezės arba užsakovų pageidaujamų rezultatų.
- 2.5. Savo tyrimo koncepciją, procedūras, metodus, duomenis mokslininkas aprašo taip, kad galima būtų patikrinti tyrimo patikimumą.
- 2.6. Mokslininkas nurodo ir įvertina pirminius šaltinius bei publikacijas nagrinėjamu klausimu. Kartoiant tuos pačius savo duomenis keliuose publikacijose, nurodomos ankstesniosios.
- 2.7. Mokslininkas pateikia tyrimų medžiagą taip, kad ji būtų suprantama specialistams.

3. Autorinės teisės

- 3.1. Mokslininkas laikosi tarptautinių ir nacionalinių autorių teisių įstatymų.
- 3.2. Mokslinių pasiekimų ir publikacijų autoriais laikomi tik tie mokslininkai, kurie realiai ir kūrybingai dalyvauja moksliniame darbe. Vadovavimas magistrantams ir doktorantams nėra pakankama sąlyga būti publikacijų bendraautoriumi. Už konsultacijas, pastabas ir suteiktą techninę pagalbą pareiškama padėka.
- 3.3. Mokslininkas gali ginti savo pasiekimų prioritetą ir teises visose institucijose.
- 3.4. Kelių mokslininkų pavardžių išdėstymą publikacijoje autoriai aptaria tarpusavyje.
- 3.5. Mokslo duomenų skelbimas nenurodant šaltinių laikomas plagijavimu – šiurkščiausiu mokslininko etikos pažeidimu.

4. Mokslinė ekspertizė

- 4.1. Mokslininkas gali atlikti ekspertizę arba recenzuoti darbą tik tada, kai tiriamoji mokslo kryptis atitinka mokslininko specializaciją, kompetenciją ir patirtį.
- 4.2. Ekspertizės išvadas mokslininkas turi parengti sąžiningai ir atsaikingai, atsižvelgdamas į dabartinius mokslo krypties pasiekimus.
- 4.3. Mokslininkas turi atsisakyti dalyvauti ekspertizėje, jei jos išvados gali tiesiogiai sietis su jo asmeniniais interesais arba ekspertizei daro įtaką užsakovai bei kiti asmenys.
- 4.4. Ekspertu negali būti mokslininkas, turintis išankstinę nuostatą vertinamojo darbo autoriaus atžvilgiu.
- 4.5. Ekspertizės metu gautoji informacija turi išlikti konfidenciali, pats ekspertas turi teisę likti anonimiškas.
- 4.6. Ekspertizės rezultatai mokslinio darbo autoriui turi būti prieinami. Autorius turi geranoriškai priimti ekspertų (recenzentų) pastabas.
- 4.7. Objektyviai įvertindamas darbą, mokslininkas neturėtų daryti klūčių tolesniems autoriaus moksliniams tyrimams ir rezultatų publikavimui.

5. Mokslinė diskusija

- 5.1. Mokslinė diskusija yra vienas svarbiausių mokslinio darbo principų.
- 5.2. Diskusijos metu mokslininkai išklauso vienas kitą kaip lygiaverčiai partneriai.
- 5.3. Mokslininkas pripažįsta oponentų teisę turėti ir reikšti savo nuomonę, yra pakantus asmenims, pareiškusiems priešingą nuomonę.
- 5.4. Diskusijos metu turi būti skatinamos naujos idėjos, originalūs požiūriai, nestandartiniai sprendimai.
- 5.5. Mokslininko požiūris grindžiamas faktais, argumentais, o ne mokslo autoritetų nuomone ar asmens kritika.
- 5.6. Mokslininko pareiga paneigti neteisingą ir nepagrįstą kritiką.

6. Mokslas ir studijos

- 6.1. Dirbdamas su studentais, mokslininkas būna jiems demokratiškumo ir etiškumo pavyzdys.
- 6.2. Mokslininkas nesavanaudiškai remia doktorantų, asistentų, bendradarbių mokslinius ieškojimus.
- 6.3. Mokslininkas ugdo studentų poreikį moksliniams tyrimams ir moko juos mokslinio darbo metodikos.
- 6.4. Mokslininkas įtraukia gabius studentus ir jaunos mokslininkus į savo mokslinius tyrimus, buria aplinka save mokinius, formuoja mokslinę mokyklą.
- 6.5. Užsiėmimuose su studentais mokslininkas naudoja savo ir kolegų skelbtus tyrimų duomenis.

7. Mokslininkas ir visuomenė

- 7.1. Mokslininkas savo žinias, intelektą, autoritetą naudoja valstybės visos visuomenės labui.
- 7.2. Publikuodamas tyrimų duomenis mokslininkas nurodo valstybę ir instituciją, kuriai jis atstovauja.
- 7.3. Mokslininko teisė ir pareiga viešai ir objektyviai informuoti visuomenę apie savo ir mokslo krypties pasiekimus.
- 7.4. Mokslininkas stengiasi, kad jo mokslinio darbo rezultatai būtų realizuojami.

- 7.5. Mokslininkas dalyvauja šviečiamojame veikloje, teikia konsultacinę pagalbą ūkio, švietimo, kultūros institucijoms.
- 7.6. Mokslininkas turi teisę imtis iniciatyvos siūlyti keisti visuotinai priimtas etines nuostatas.

Šis mokslininko etikos kodeksas pateiktas kaip rekomendacijos. Jame atsispindi tiek norminės, tiek ir vertybinės taikomojo pobūdžio mokslininko veiklos ir elgesio sritys.

Tačiau, kaip rodo praktika, dėl mokslinės veiklos savitumo ir įvairiapusiškumo konkrečių situacijų esti daugybė. Nuolat iškyla naujų etinių problemų, todėl visas jas aprėpiančių rekomendacijų teikti neįmanoma. Taigi mokslininkui tenka vadovaujantis savo sąžine, savarankiškai rinktis etines normas ir jas vykdyti gyvenimiškose situacijose bei prisiimti asmeninę atsakomybę dėl šio pasirinkimo.

PABAIGA

Visi sutinka, kad studentai aukštojoje mokykloje mokosi, bet ar jie mokosi mąstyti – klausimas ginčytinas.

U. Dž. Mak–Kiči

Žmogaus pažintinė veikla, savikūros procesas trunka visą gyvenimą, jis nuolat grįžta į savo autentiškumą, ieško savo pasaulėžiūros ir gyvenimiškosios pozicijos pagrindimo, profesinės veiklos tobulinimo šaltinių arba, remdamasis naujomis vertybinėmis orientacijomis, iš naujo vertina save ir socialinę aplinką, formuoja naują socialiai reikšmingų ir asmeniškai prasmingų vertybių sistemą.

Žmogus turi vadovautis žmonijos sukurta išmintimi, kūrybiškai ją perimti, mokėti pažinti save ir pasaulį, kad neklaidžiotų gyvenimo ir darbo klystkeliais. Todėl ir negęsta žmonijos viltis, kad dabartiniame sudėtingame gyvenime jaunas žmogus, įvaldęs mokslinio pažinimo metodologiją ir metodiką, remdamasis moksline pasaulėžiūra, ras teisingą kelią ir taps savarankiškas, garbingas, orus, nuolat kels tobulinimosi uždavinius ir taps socialiai vertingas.

Studijų procese *pirmiausia* susiduriama su klausimu, kodėl vieni studentai mokosi gerai, kitų, net ir daug besimokančių, rezultatai esti arba vidutiniai, arba patenkinami. Kaip rodo mūsų tyrimai ir pedagoginė patirtis, tai įvyksta ne todėl, kad vieni yra daugiau, kiti mažiau gabūs. Suprantama, gebėjimai neabejotinai turi įtakos studijoms. Tačiau dažniausiai pagrindinė priežastis yra individualių gebėjimų atskleidimas – vieni juos randa, kiti, deja, ne. Pastarieji mokosi susiklosčiusiu vidurinėje mokykloje būdu. Tai konservatyvus, inertiškas studentas, įpratęs naudotis svetimo proto vaisiais. Dinamiškas, kūrybiškas studentas ieško savo žinių įvaldymo kelio, savo mokymosi ir minčių gimdymo strategijos. Todėl aukštosios mokyklos uždavinys mokyti studentą mokyti, o studento uždavinys – lavinti savo mokymosi gebėjimus, savarankiškai įvaldyti tikrovės pažinimo meną, ugdyti save kaip visapusę asmenybę. A. Einšteinas tvirtino: „Mokykla turi stengtis, kad jaunas žmogus, palikdamas mokyklą, taptų harmoninga asmenybe, o ne tik specialistu“.

Antras ypač svarbus mokslinio darbo studijų uždavinys yra lavinti racionalų mąstymą. Deja, mūsų mokyklinėje sistemoje šis uždavinys retai esti prioritetas. Labai retai tenka konstatuoti, kad studentas gavo aukštą įvertinimą už savarankišką dalyko problemos įprasminimą. Dažniausiai vertinamas studento atsakymas, o ne samprotavimai, problemos sprendimo būdo (kelio) pasirinkimas. Jeigu atsakymas standartinis, atitinkantis vyraujančią nuomonę arba dėstytojo požiūrį, studentas vertinamas aukštu pažymiu (balu). Tačiau toks žinių tikrinimas ir vertinimas neskatina studento gebėjimų produktyviai ir kūrybiškai mąstyti, o tik nustato studento įvaldytus nusistovėjusius prioritetus. Todėl mokslinio darbo metodologijoje svarbu pirmiausia gerai pažinti patį tiesos ieškojimo ir atradimo procesą.

Trečias mokslinio tiriamojo darbo studijų uždavinys yra mokslinio mąstymo strategija. Šiuo atveju ypač svarbu šio dalyko turinį individualiai įprasmininti, išsisažmoninti ne atskiras detales, o visą mokslinio tyrimo procesą. Laikui bėgant, suprantama, asmuo neišvengiamai kažką pamiršta, kažką pradeda kitaip suprasti, tačiau studijų metu įgytas mąstymo procesas, mąstymo strategija išliks visą gyvenimą.

Taigi norint, kad aukštąjį išsimokslinimą turintis specialistas taptų savarankiška, kūrybiška asmenybe, būtina lavinti jo laisvą, nepriklausomą mąstymą, skatinti jo individualius sprendimus, o ne vien specialias žinias. Jeigu studijų metu studentui tai pavyks, jam bus lengviau rasti savo gyvenimo kelią, greičiau prisitaikyti prie jo pokyčių.

Lankstus racionalus mąstymas suteikia galimybę vertinti ir pervertinti idėjas, faktus, juos klasifikuoti ir perklasifikuoti, rasti argumentų ir kontrargumentų, pereiti nuo konkretaus prie abstraktaus ir, priešingai, nagrinėti problemą nauju požiūriu. Neraštingas žmogus ateityje bus ne tas, kuris nemoka skaityti, o tas, kuris nemoka savarankiškai mąstyti, rasti reikiamos ar naujos informacijos, kritiškai ją vertinti.

Ketvirtas mokslinės metodologijos dalyko studijų uždavinys yra mokslinių, socialinių vertybių ir jų kritinio vertinimo ugdymas. Tai ypač svarbu socialiniuose moksluose, kadangi vertybinis aspektas yra dominuojantis. Todėl ne kuo daugiau žinių įvaldymas, o jų įprasminimas vertybinėse orientacijose, vertybių hierarchija, vertinant tas žinias, skatina studento originalų mąstymą, teorinių ir praktinių problemų sprendimo galimybes. Antra vertus, tai žadina pažintinį aktyvumą, savųjų minčių gimimą, teigiamas emocijas: nuostatą, džiaugsmą, smalsumą, norą sužinoti ką nors nauja, stimuliuoja tiriamąją veiklą, poleminių poreikį, norą racionaliais argumentais pagrįsti savo samprotavimus.

Taigi bręsdamas, tobulėdamas studentas turi turėti ne tik žinių, bet ir savo vertybių sistemą. Asmenybe, neturinti savo vertybių sistemos, tampa

vis labiau priklausoma nuo aplinkinių suvaržyta ir regresuojanti. Todėl nenuostabu, kad daugelis jaunų žmonių eina į ateitį atsitiktiniais keliais, kaip nevaldomos raketos atsitrenkdami į vienokias ar kitokias kliūtis. Socialinių ir profesinių vertybių sistema yra asmenybės socializacijos, visuomeninių idealų, vertinimų ir norminių reikalavimų produktas. Būtent šios vertybės, remiantis racionaliū mąstymu ir asmenine patirtimi, formuoja studento vertybines orientacijas, jo veiklos ir elgesio motyvaciją. Vertybė jau savaime yra tikslas, todėl į ją neišvengiamai yra nukreiptos individo vidinės pastangos. Kiekvienas žmogus gyvena alternatyvų pasaulyje, kuriame jų pasirinkimą ir lemia turimos socialines vertybės. Todėl nuo jų įvaldymo priklauso asmenybės socialinio ir profesinio brandumo lygis.

Tikimės, kad šis vadovėlis Jums suteiks žinių, kurios padės kryptingai taikyti metodologines filosofijos, sociologijos, aksiologijos, psichologijos ir kitų mokslų teorijas, koncepcijas bei paradigmas ir skatins kūrybišką mąstymą projektuojant mokslinio tyrimo strategiją ir taktiką. Įvaldę šio mokslo sąvokas, terminus ir jais remdamiesi giliau suvoksite mokslinio mąstymo procesą. Mokslinė veikla nėra vienkartinis veiksmų aktas. Tai sudėtingas racionaliū mąstymo ir praktinio veiksmo procesas. Jis susideda iš idėjų „gimdymo“, jų kritinio vertinimo bei realizavimo tyrime, naujų idėjų interpretacijos, tyrimo rezultatų apibendrinimo, jų efektyvaus panaudojimo pertvarkant tikrovę.

Kiekviename kūrybiniame, taip pat ir moksliniame, procese galima išskirti *Svajotojo*, *Realisto* ir *Kritiko* etapus. *Svajotojas* koncentruoja dėmesį į plataus profilio problemas, remiasi plačiu, abstrakčiu filosofiniu samprotavimu, orientuotą į ateitį, į problemų išryškiniimą, alternatyvų paiešką ir idėjų modeliavimą, pagrindinių priežasčių ir hipotetiškai numatomų rezultatų prognozavimą. Šis etapas gali intuityviai pastūmėti į pagrindinės problemos išvalgą.

Realistas svajonių, vaizduotės procese susidarytus padarinius skaido į atskirus blokus, juos „iškoduoja“, veikia tarsi svajonės būtų nuosekliai praktiškai įgyvendinamos, įkūnytos realybėje. Realistas didžiausią dėmesį skiria veiksams sumanytam praktiniam planui įgyvendinti.

Kritiko vaidmuo susijęs su abstrahavimusi nuo numatyto Realisto projekto, dėl pakartotinio, šiuo atveju kritiško požiūrio į išaiškintą realybę iš tolimesnio nuotolio arba kitų mokslinių metodologinių programų požiūriu. Kritikas, naudodamas loginius ir racionaliūs įvairaus lygio kriterijus, argumentus bei mintinį eksperimentą, stengiasi išsiaiškinti, koku lygiu konkretus sumanymas gali būti įgyvendintas numatomomis sąlygomis.

Kritikas analizuoja savo tyrimo programos galimybes ir kliūtis, sunkumus, kurių reikės išvengti, kuriuos reikės įveikti.

Taigi socialinių mokslų tyrimo metodologija gali būti „kelrode žvaigžde“ sudėtingoje ir prieštaringoje jaunojo mokslininko veikloje.

VARTOTŲ TERMINŲ ŽODYNĖLIS

Adaptacija (lot. *adaptatio*; angl. *adaptation* – prisitaikymas, priderinimas) – žmogaus prisitaikymas prie kintamų gyvenimo sąlygų; individo ir aplinkos santykiai, traktuojami kaip pusiausvyros tarp jų palaikymo procesas.

Adaptivus – prisitaikantis, gebantis prisitaikyti.

Afektas (lot. *affectus* – susijaudinimas, aistra) – stiprus, trumpas susijaudinimas, smarki emocinė reakcija, jausmų protrūkis (ypač pykčio).

Agnosticizmas (gr. *agnōstos* – nepažinus) – filosofinės pasaulėžiūros kryptis, neigianti galimybę adekvačiai pažinti objektyvią tikrovę.

Aksiologija (gr. *axis* – vertybė+ *logos* – mokslas) – vertybių teorija; mokslas, tiriantis vertybių prigimtį, vertinimo pagrindus ir kriterijus.

Aksioma (gr. *axiōma*) – savaime suprantama tiesa, teiginys, kuriam nereikia įrodymų.

Aktorius (lot. *actor* – atlikėjas, veikiantis, veikėjas, aktyvus, veiklus) – vykdytojas, socialinis agentas, veiklos subjektas, tam tikrų socialinių vaidmenų atlikėjas.

Algoritmas (Vidurinės Azijos matematiko al Chorezmio vardo lotyniška forma *Algorithmi*) – laikantis griežtų taisyklių atliekamų operacijų seka, pagal kurią sprendžiama kuri nors matematikos ar logikos uždavinių klasė.

Alogizmas (*a* – gr. priešdėlis, neigimo dalelytė, reiškiantis savybės reiškinių neigimą ar nebuvimą + gr. *logismos* – protas) – filosofinė pažiūra, neigianti galimybę adekvačiai pažinti tikrovę, remiantis logika ir diskursyviu mąstymu.

Anamnezė (gr. *anamnēsis* – prisiminimas): 1) įvykio priešistorė; 2) individo pažinimo metodas, kuriuo renkama medžiaga apie asmenybės arba kurio nors struktūrinio jos elemento (pvz.: charakterio) vystymąsi norint išsiaiškinti susiklosčiusius vienokius ar kitokius (teigiamus ar neigiamus) asmenybės bruožus.

Animizmas (lot. *anima* – siela, dvasia) – gamtos jėgų ir reiškinių įdvasinimas; ikimokslinė pirmykščių tautų pažiūra, pagal kurią kiekvienas daiktas, gyvūnai, augalai, gamtos reiškiniai turi savo dvasią, sielą, galinčią daryti poveikį aplinkai.

Anomija (gr. *nomia* – įstatymų nepaisymas) – visuomenės arba asmenybės požiūrio į visuomenę būseną, kurioje yra silpnas konsensusas,

tikėjimo vertybėmis ir tikslais trūkumas, taip pat efektyvių ir dorovinių normų, reguliuojančių kolektyvinį (individualų) gyvenimą (sąvoką į sociologiją įtraukė E. Diurkheimas), praradimas; anomija sukelia žmogaus socialinę ir psichinę dezorientaciją, apatiją, nusivylimą, menkavertiškumą, susvetimėjimą, kartais psichinius negalavimus, alkoholizmą, narkomaniją, nusikalstamumą.

Antropocentrizmas (gr. *anthrōpos* – žmogus + *centrum* – vidurys) – pasaulio aiškinimas vien tik žmogaus patyrimo požiūriu; požiūris, pagal kurį žmogus yra visatos centras ir tikslas; juo remiasi daugelis religinių ir filosofinių sistemų.

Antropologija (gr. *anthrōpo* – žmogus + *logija*) – XX a. filosofinė koncepcija, turinti tikslą pateikti vientisą žmogaus sampratą, remdamasi specialiuju mokslu (biologijos, psichologijos, etnologijos, sociologijos ir kt.) duomenimis.

Antroposofija (gr. *antropo* + *sophia* – išmintis) – teosofijos atmaina, skelbianti, kad galima pažinti nematerialų dvasinį pasaulį aiškiaregyste, kuri pasiekama susikaupimu, įvairiais pratimais.

Apercepcija (lot. *ap* = *ad* – į, link + *perceptio* – suvokimas) – suvokimas, priklausomas nuo ankstesnės žmogaus patirties, žinių, bendrojo psichinės veiklos turinio ir individualių savybių.

Aprobacija (lot. *approbatio* – pritarimas) – patvirtinimas, sutikimas; grupinis pritarimas dėl parengtos anketos (ar kitokio apklausos lapo).

Archetipas (gr. *archetypon*, *arche* – pradžia + *typos* – pavyzdys) – struktūrinis psichikos komponentas, žmonijos ankstesne patirtimi pagrįstas vaizdinys; pasak G. Jungo, archetipai kaupiami kolektyvinėje sąmonėje, individas juos paveldi.

Asmenybė (angl. *personality*) – individo savitumas, svarbių nuolatinių jo savybių (įgimtų ir įgytų) sistema, nusakanti jo vietą kurioje nors bendrijoje. Individas tampa asmenybe, kai šios savybės aktyviai veikia ir pasireiškia kaip visybė, siejanti aplinkos pažinimą su išgyvenimais. Asmenybei būdinga aktyvumas, kryptingumas, giluminiai, sąmoningi santykiai su tikrove.

Asmenybinė prasmė (angl. *personality meaning*) – žmogaus santykio su jo veiklos objektu individualizuotas atspindys; veiklą subjektas suvokia kaip beasmenių žinių apie aplinką (sąvokų, mokėjimo, žmonių veiksmų ir poelgių, socialinių normų, vaidmenų, vertybių ir idealų) reikšmę sau.

Atrakcija (lot. *attractio* – trauka, pritraukimas) – socialinėje psichologijoje reiškia abipusį potraukį vieno žmogaus prie kito – prisirišimą, draugiškus jausmus, simpatijas, meilę formuojantis mechanizmas; tai, kas traukia dėmesį, vilioja, patraukia.

Atranka – tiriamųjų pasirinkimas iš tyrėją dominančios aibės. Atrankos tipai:

atsitiktinė „kekės“ (klasterinė) atranka – atrankos rūšis, kai iš aibės atrenkami mažesni vienetai ir jų viduje atrenkami tiriamieji (paprastąja atsitiktine ar sluoksniuotąja atranka);

daugiapakopė atsitiktinė atranka – atrankos rūšis, kai tiriamieji atrenkami per kelias stadijas. Kiekvienoje vėlesnėje stadijoje parenkami mažesnės apimties vienetai paprastąja ar sluoksniuotąja atsitiktine atranka;

kvotų atranka – neatsitiktinės atrankos rūšis, kai iš kiekvienos populiacijos grupės parenkamos pagal amžių, lytį, socialinį statusą, etninę priklausomybę ir t. t., tiriamieji atrenkami proporcingai;

paprastoji atsitiktinė atranka – atrankos rūšis, kai kiekvienas populiacijos atstovas turi vienodą tikimybę patekti į respondentus; atrenkama pagal atsitiktinių skaičių lenteles;

patogioji atranka – neatsitiktinės atrankos rūšis, kai tyrėjas atrenka tuos žmones, kuriuos jam patogiau tirti;

sluoksniuotoji (stratifikacinė) atsitiktinė atranka – atrankos rūšis, kai populiacija susideda iš skirtingų dalių. Tiriamieji iš kiekvienos dalies atrenkami pagal paprastąją atsitiktinę atranką;

tikslingoji atranka – neatsitiktinės atrankos rūšis, kai tyrėjas stengiasi intuityviai atrinkti tiriamuosius, kad juos apibūdinančių ypatybių pasiskirstymas būtų toks pat, kaip visoje populiacijoje.

Autistinis mąstymas (angl. *autistic thinking*) – narcistinis, savimi besigėrintis, egocentrinis mąstymas, menkai susijęs arba nesusijęs su realybe.

Deviantinis elgesys (lot. *deviatio* – nukrypimas) – elgesio charakteristika, nesutampanti su visuomenėje priimtomis normomis ir vertybėmis.

Diskrecija (lot. *discretio*, pranc. *discrecion* – nugalėtojo nuožiūra, valia) – pareigūno ar valstybinio organo teisė spręsti koki nors klausimą savo nuožiūra.

Diskretiškas (vok. *diskret*, pranc. *discret*) – laikantis paslaptį, vertas pasitikėjimo, slaptas, taktiškas.

Diskursas (pranc. *discours* – kalba, kalbos tipas, tekstas) – išplėstas minties apie kurį nors dalyką išreiškimas, pagrįstas samprotavimu.

Diskursyvnis mąstymas (lot. *discursus* – samprotavimas) – žmogaus mąstymas kalba, praeties patyrimui tarpininkaujant. Pasireiškia kaip loginio samprotavimo proceso ryšys, kuriame kiekviena sekanti mintis remiasi buvusiąja mintimi.

Disonansas (lot. *dissonans* – nedarniai, skambantis) – nedarna, nedarnus skambesys.

Dispersinė analizė (lot. *dispersio* – išsklaidymas, išbarstymas) – statistinis metodas, nagrinėjantis faktorių įtaką tyrimų (eksperimento) rezultatui; atsitiktinio dydžio pasiskirstymo skaitinė charakteristika, apibūdinanti jo nuokrypį nuo vidurkio.

Divergencija (lot. *divergentia* – išskyrimas, išskaidymas) – vieno reiškinių skilimas į du naujus reiškinius: vienos rūšies organizmo požymių išsiskyrimas per evoliuciją; dėl to atsiranda dvi naujos rūšys.

Divergentinis mąstymas (lot. *divergentia* – išsiskyrimas, išplitimas) – priešingas procesas konvergencijai (suartėjimui), t. y. tų pačių reiškinių aiškinimas keliomis kryptimis.

Diversifikacija (lot. *diversificatio* – įvairinimas, remiantis priešingais pagrindais) – įvairi raida, įvairinimas, rėmimasis kitais (skirtingais) pagrindais.

Edukacijos mokslas (lot. *educare, educatio* – ugdymas, auginimas, vedimas aukštyn) – žmogaus tobulėjimo organizavimas.

Egotranscendencija – savojo „aš“ ribų išnykimas, susilieėjimas su kitais, persikūnijimas. Gali būti išgyvenama kaip erdvės ribų peržengimas (susitapatinimas su kitu žmogumi) arba laiko ribų išnykimas (dalyvavimas praeities ir ateities įvykiuose, buvimas tuo pačiu metu įvairiose pasaulio vietose ir pan.)

Egzistencializmas (lot. *existentia* – egzistavimas) – egzistavimo filosofija, iracionalizmo filosofijos kryptis, atmetanti racionalųjį pažinimą, iškelianti intuityvaus realybės pažinimo metodą; ji skelbia, kad individo likimas nėra visuomenės ir istorijos nulemtas, individas gali laisvai rinktis, todėl yra atsakingas už savo veiksmus.

Ekspektacija (lot. *expectatio*, angl. *expectation* – laukimas, tikėjimas) – tikėjimosi, lūkesčių, reikalavimų sistema, kad individas atliks savo vaidmenį grupėje pagal tam tikras normas.

Eksteriorizacija (lot. *exterior* – išorinis, pranc. *exteriorisation*) – išgyvenimų, minčių išorinė raiška, objektyvacija, pavertimas realiais veiksmais.

Ekstrapoliacija (lot. *extra* – per daug, už ribų; angl. *extrapolation*) – išvadų, gautų stebint vieną reiškinių dalį, išplėtimas į kitą jo dalį, įvykių eigos numatymas; žinomos reikšmės perkėlimas už šios reikšmės ribų.

Empirizmas (gr. *empeiria* – pažinimas) – gnoseologinė koncepcija, svarbiausiu ir vieninteliu pažinimo šaltiniu laikanti patyrimą, priešinga loginiam pozityvizmui.

Epistemologija (gr. *episteme* – žinios + *logos* – mokymas) – mokymas apie tiesą ir būdus jai išaiškinti. Gnoseologijos kaip pažinimo teorijos dalis.

Eponimas (gr. *epōnymos* – suteikiantis kam nors savo vardą) – atradimo reikšmės rodiklis. Mokslininko vardo suteikimas moksliniam rezultatui.

Erudicija (lot. *erudito* – mokslingumas, išsilavinimas) – mokslingumas, apsiskaitymas, nuodugnus susipažinimas su dalyko literatūra; kurios nors mokslo ar meno srities gilus išmanymas.

Etika (lot. *ethica*, gr. *ethos* – paprotys, įprotis, būdas) – filosofijos rūšis, nustatanti kaip reikia elgtis, kad būtum dorovingas; mokslas, tiriantis morale.

Etnologija (gr. *ethnos* – tauta + *logija*) – mokslas, tiriantis bendruosius tautų kultūros raidos dėsnius; etnologija skiriama nuo etnografijos, kuri yra aprašomoji disciplina.

Eufemizmas (gr. *euphēmismos* – gerai + *phemi* – kalbu) – švelnesnis, neutralus žodis ar posakis, vartojamas šiurkščiam ar nešvankiam žodžiui ar posakiui pakeisti.

Euristika (gr. *heuriskō* – randu) – antikinėje filosofijoje teorinio tyrimo, tiesos ieškojimo būdų ir metodinių taisyklių visuma; specialūs kūrybos, atradimų, išradimų metodai; mokslas, tiriantis kūrybinę veiklą.

Facilitacija (angl. *facilitate* – palengvinti, padėti) – tarpasmeninių santykių žmonių grupėje apraiška; žmonių psichologinių barjerų išnykimas, individualus aktyvumo ir darbingumo padidėjimas.

Faktorių analizė (lot. *factor* – darytojas, gamintojas) – matematinės statistikos metodas, paprastai naudojamas išmatuoti tarpusavio ryšiams tarp socialinių objektų požymių; pastarųjų klasifikacija atsižvelgiant į šiuos ryšius.

Falsifikacija (lot. *falsifico* – klautoju): 1) metodologinė procedūra, leidžianti nustatyti hipotezės ar teorijos klaidingumą sutinkamai su klasikinės logikos taisykle *modus tollens*; 2) kritiniame K. Poperio racionalizme – teorijos bazinių teiginių sugriovimo būdas remiantis empiriniais duomenimis.

Fenomenologija (gr. *phainomenon* – esantis, pasirodantis + *logos*) – filosofijos kryptis, tirianti sąmonę kaip intuityvų esmių stebėjimą, suvokimo intencionalumą (kūrėjas E. Huserlis, 1859–1938, Vokietija), t. y. ne paprastą įsisąmoninimą, o kažko įsisąmoninimą. Fenomenologija daugiausia remiasi introspektyviu intelektualiu pažinimo procesų patirties tyrinėjimu. Tyrinėjimo dėmesys čia turi būti sutelktas ne į patį pasaulį, šio pasaulio daiktus, o į tuos sąmonės aktus, kuriuose daiktų pasaulis sudaromas. Šiuo atveju susidaro ypatingo styrimo, nukreipto ne į paties daikto turinį žmogiškajame pasaulyje pažinime, o į jo pasireiškimą sąmonėje – fenomeną, galimybę.

Fenomenologinė psichologija (angl. *phenomenological psychology*) – psichologijos mokykla, kuri pabrėžia žmogaus unikalaus subjektyvaus

patyrimo svarbą. Ji žmogaus įvykių suvokimą vertina kaip pagrindą suprantant, kodėl jis reaguoja taip, kaip daro (veikia). Ši E. Huserlio pozicija darė įtaką *humanistiniam judėjimui*, kur „aš“ su jo unikalia perspektyva būti centre ir yra žmogiškojo potencialo realizacija, arba savirealizacija taip pat paskata veikti.

Fetišizmas (pranc. *fetich* – burtai, kerai, amuletas) – religinis fetišų garbinimas; daiktai, tikinčiųjų įsitikinimu, turintys atgamtiškų savybių; aklo garbinimo objektas.

Filogenezė (gr. *phylon* – rūšis, gentis) – gyvūnų ir žmogaus psichikos atsiradimas ir raida; žmogaus sąmonės formų raidos etapai.

Fliktuacija (lot. *fluctuatio* – bangavimas, nepertraukiamas judėjimas) – atsitiktinis nukrypimas nuo evoliucinio vystymosi.

Focus grupės (lot. *focus* – namų židinys), rečiau vartojama „diskusijų grupės“, jos sudarytos iš „eilinių“ žmonių. Tyrėją šiuo atveju domina ne tiek naujų idėjų generavimo galimybės, darnios nuomonės išryškinimas, kiek elgesio (socialinio, politinio, religinio, vartotojiško ir kt.) aiškinimo paieškos bei konkrečių socialinių grupių su tam tikrais procesais ir reiškiniais nustatymas.

Frenologija (gr. *phrēn* – protas + *logos*) – klaidinga teorija, aiškinanti, kad pagal žmogaus kaukolės formą galima spręsti apie jo protinius gebėjimus ir psichines savybes.

Funkcija (lot. *functio* – atlikimas, veikla) – priedermės, veiklos sritis, paskirtis.

Funkcionalizmas – filosofinė koncepcija, didžiausią reikšmę teikianti funkcijos sąvokai ir funkcinę priklausomybę laikanti lemiamą. Mokymas, pagal kurį minčių objektai yra ne realybės, o kitų duotybių funkcijos. Pvz.: pragmatizmas mąstymą kai kada apibūdina kaip veiksmų funkciją.

Gnoseologija (gr. *gnōsis* – žinojimas, pažinimas + *logos*) – pažinimo teorija kiekvienoje filosofinėje sistemoje. Ji lemia subjekto požiūrį į objektą.

Grounded theory (angl. *ground* – pagrįsti, padėti pamatą) – iš esmės tai ne teorija, o greičiau metodas, požiūris, tyrimo strategija, kurios tikslas yra generuoti teoriją duomenų pagrindu, kurti teoriją duomenų rinkimo, analizės tikslu.

Hermeneutika (gr. *hermēntikē* – aiškinu, dėstau) – filosofinė kryptis, supratimą traktuojanti, kaip esminę žmogaus ir jo socialinės būties ypatybę.

Heterogeninis (gr. *hetero* – kitas + *genos* – giminė, kilmė) – nevienodas, nevienalytis, nevienarūšis, sudarytas iš skirtingų dalių.

Holizmas (gr. *holos* – visas) – pažiūra, reikalaujanti suvokti reiškinių kaip tam tikrą vientisą visumą, netolygią jos elementų sumai; vystymosi teorija, skelbianti, jog nepažinus pasaulio vientisumas lemia jo kūrybinę evoliuciją.

Homogeninis (gr. *homogenēs*) – vienodas, vienalytis, turintis tas pačias savybes, neturintis sandaros skirtumų.

Idėja (gr. *idea* – sąvoka, vaizdinys) – mintis, siekimų tikslas, suteikiantis veiklos kryptį, pagrindinė mokslinės, meninės kūrybos ar praktinės veiklos mintis; Platono, G. Hėgelio filosofijoje – daikto esmė, idealus, pirminis viso ko pradai.

Identifikacija (lot. *identifico* – sutapatinimas; angl. *identification*) – nesąmoningas žmogaus susitapatinimas su kitu žmogumi, žmonių grupe, tam tikros grupės normų, vertybių emocinis perėmimas.

Indiferentas (lot. *indifferents* – abejingas) – žmogus, abejingas politikai, tikėjimui, idėjoms.

Indikatorius (lot. *indicator* – rodytojas) – nagrinėjamo objekto charakteristika prieinama stebėti ir matuoti, leidžianti spręsti apie kitas charakteristikas, neprieinamas tiesiogiai tirti.

Insaitas (angl. *insight*) – *įžvalga*, staigus ir ankstesne patirtimi tarsi nepagrįstas situacijos esminių santykių ir visos struktūros supratimas, problemos išsprendimas.

Instrumentalizmas (lot. *instrumentum* – įrankis) – pragmatizmo atmaina, teigianti, kad žmogaus teorinė veikla (sąvokos, tiesa, teorija) padedanti prisitaikyti prie kintančių išorės sąlygų.

Interakcija (lot. *inter* – tarp + *actio* – veiksmas, vykdymas) – dviejų ar daugiau asmenų (ar reiškinių) tarpusavio sąveika, supratimas ir grįžtamasis poveikis.

Interiorizacija (lot. *interior* – vidinis) – perėjimas nuo išorės prie vidaus įtakų; protinių, veikslių vidaus veiklos plano formavimasis. Pvz.: priimami iš aplinkos įsakymai, nurodymai tolydžio virsta žmogaus vidaus elgesio normomis. Simbolinio interakcionizmo psichologiją psichoanalitikai aiškina kaip aplinkai veikiant susidarančią sąmonės struktūrą, itin lemiančią sąmonės struktūrą.

Internalizacija (lot. *internus* – vidinis; angl. *internalization*) – vidinis socialinės grupės, kitų žmonių pažiūrų, nuomonių, normų, vertybių perėmimas, jų laikymas savomis.

Interpretacija sociologijoje (lot. *interpretatio* – aiškinimas) – ko nors (teksto, faktų, teorijos, tyrimo duomenų) prasmės ir reikšmės aiškinimas, komentavimas; sociologinės analizės daugiapakopės procedūros prielaidų

ir rezultatų prasmės atskleidimas, konkretizavimas ir apibendrinimas. Semantiniu požiūriu kiekvienas vertinimas yra interpretacija (interpretacinė samprata).

Introspekcija (lot. *introspectio* – žiūrėjimas į vidų) – subjektyvus psichologijos metodas, savo būsenų ir procesų stebėjimas ir aprašymas; savistaba.

Intuicija (lot. *intuitio* – įdėmiai žiūriu) – nuojauta, kūrybiška vaizduotė; filosofijoje tiesos suvokimas be įrodymų; psichologijoje įsitikinimas, kurio negalima visiškai pagrįsti; gebėjimas tiesiogiai pasiekti tiesą be išankstinio loginio samprotavimo.

Involiucija (lot. *involutio* – išlinkis, persukimas, užraitas) – atgalinis vystymasis, netekimas savo funkcijos, supaprastėjimas.

Iracionalizmas (lot. *irrationalis* – neprotingas) – filosofinė kryptis, menkinanti arba neigianti proto svarbą pažinimui, teigianti, kad protu galima pažinti pasaulį tik iš dalies ir jo pagrindai esą alogiški, pažinimo pagrindu laiko valią, patį suvokimą, intuiciją, mistinį sąmonės nušvitimą, vaizduotę, pasąmonę.

Irrelevantas (angl. *irrelevant*) – ne apie reikalą, neturįs ryšio, netinkamas.

Iteracija (lot. *iteratio* – kartojimas), matematikoje daug kartų pakartojamos nors operacijos taikymo rezultatas.

„**Juodoji dėžė**“ – aiškinimo modelis paremtas stebimo objekto reakcija į išorės poveikius, abstrahuojantis nuo vidinės objekto struktūros analizės. Tai kiekvienas neskaidrus objektas, apie kurio vidinį turinį galima spręsti tik jį veikiant ir stebint jo reakciją. Tai kibernetinis terminas, taip pat naudojamas biheiviorizme.

Kanonas (gr. *kanōn*) – visuotinė taisyklė, norma.

Karma (skr. *karma(n)* – veiksmas, veikimo rezultatas) – indu religijoje ir filosofijoje žmogaus veiksnių etinių padarinių, nuo kurių priklausys į kokią būtybę jis persikūnys po mirties, visuma.

Kauzalus (lot. *causa* – priežastinis) – priežastinis, priežastingai sąlygotas; tiesioginis socialinių veiksnių apsprendimas atitinkamais faktoriais; priežasties – pasekmės ryšys tarp socialinių reiškinių.

Kazualus (lot. *casualis* < *casus* – atsitikimas) – atsitiktinis, kurio negalima apibendrinti.

Kintamasis (angl. *variable*; vok. *variable*; rus. *переменная*) – veiksnys arba reiškinys, kuriuo manipuliuoja tyrėjas, vadinamas nepriklausomu kintamuoju (*variable independent*), o veiksnys, kuris priklauso nuo tų manipuliacijų (ir kinta joms kintant), vadinamas priklausomu kintamuoju (*variable dependent*).

Kodifikacija (lot. *codificatio*): 1) tam tikrų normų sistemos sudarymas; 2) mokslo žinių sistematizacija ir teorijų sukūrimas; 3) įstatymų ir kitų norminių aktų, reguliuojančių tam tikras visuomeninių santykių sritis, sisteminimo forma.

Komparatyvizmas (lot. *comparativus* – lyginamasis) – lyginamasis istorinis įvairių tautų literatūrinių ir kitų panašumų, sąveikų, įtakų tyrimas.

Kompiliacija (lot. *compilatio* – vogimas, grobimas) – veikalas parašytas naudojantis kelių autorių darbais ir neturintis originalių teiginių.

Konformizmas (lot. *conformis* – panašus, atitinkantis) – prisitaikėliškumas, pasyvus prisiderinimas prie esamos tvarkos ar vyraujančios nuomonės; etikoje – sekimas elgesio standartų ir minties stereotipų.

Konjunkcija (lot. *conjunctio* – sujungimas, ryšys) – loginis veiksmas – dviejų ar daugiau paprastų teiginių jungimas jungtimi.

Konsensusas (lot. *consensus, consentio* – sutikimas, vienmintiškumas, vieningumas, susitarimas) – neprieštaringas sutarimas vienos bendrijos narių su kita. Sociologiniuose ir socialinės psichologijos tyrimuose grupės narių pažiūrų panašumas – priimtų elgesio normų, tikslų, vertybių, vaidmenų vienovė.

Konsonansas (lot. *consonans* – darniai skambantis) – darna.

Kontekstas (lot. *contextus* – surištas) – prasmės atžvilgiu išbaigta teksto ištrauka, leidžianti tiksliai suprasti į ją įeinančio žodžio, posakio ar sakinio reikšmę; kokio nors fakto, įvykio, reiškinio aplinkybės, sąlygos.

Konvencionalizmas (lot. *conventio* – sutartis, susitarimas) – filosofinė koncepcija, teigianti, kad mokslinės teorijos dėsniai, hipotezės ir sąvokos yra ne objektyvus pasaulio atspindys, o mokslininkų tarpusavio laisvo susitarimo produktas, pasirinktas patogumo, tikslingumo ir kt. sumetimais.

Kreatyvinis (lot. *creatio* – sukūrimas, padarinys; angl. *creative* – kūrybinis) – kūrybinis.

Kvantifikacija (lot. *quantum* – kiek ir *facere* – daryti; angl. *quantification*) – kiekybinis ko nors vertinimas; socialinių objektų ir santykių matavimo procedūra ir kiekybinė išraiška.

Latentinė struktūrinė analizė (lot. *latentis* – paslėptas, nematomas) – empirinių duomenų statistinės analizės metodas, įgalinantis pagal respondentų atsakymus į tam tikrą skaičių klausimų išsiaiškinti jų pasiskirstymą pagal tam tikrą (latentinį) požymį.

Latentinis (lot. *latentis* – paslėptas, nematomas) – slaptas, nematomas, išoriškai nepasireiškiantis.

Lateralus mąstymas (lot. *lateralis*; angl. *lateral* – šoninis, horizontalus) – judėjimas į šalį, suradus alternatyvų sprendimą, užuot analizavus

kažkokį atskirą modelį, judėjimas tiesiai, „vertikaliai“. Lateralus mąstymas nagrinėja visas galimybes, pergrupuodamas ir pertvarkydamas visą prieinamą informaciją. Tai būdas spręsti problemas remiantis ne visiems priimtinais arba nelogiškais pagrindais, t. y. alogiškomis priemonėmis.

Legitimacija (lot. *legitimus* – teisėtas, įteisintas) – kurios nors teisės arba įgaliojimo teisėtumą patvirtinantys dokumentai.

Maniakas (gr. *mania* – beprotystė) – sergantis manija, žmogus turintis nenormalų liguistą polinkį, potraukį.

Marginalinis statusas (lot. *margo* – kraštas, riba) – neapibrėžta asmens padėtis dviejų ar daugiau grupių, ar tam tikrų reiškinių atžvilgiu bei svyruojantis tarp jų.

Marksizmas – K. Markso ir F. Engelso sukurtas mokymas, apimančias filosofiją, politinę ekonomiją, socializmo teoriją, žmogaus ir kitas pažinimo sritis, kurio pagrindas dialektinis ir istorinis materializmas; filosofinio mąstymo tipas, pagal kurį materija (daiktinis, medžiaginis pasaulis, materialus tikrovė) yra pirminė, o sąmonė antrinė, t. y. tos tikrovės materialus atspindys ir materialus veiklos funkcija. Šiuolaikinis marksizmas suprantamas kaip visuma teorinių darbų, pretenduojančių į tolesnį Markso darbų vystymą, ištaisymą ir jų peržiūrą, ypač pradėjęs vystytis Vakarų Europoje ir JAV po 1960 metų. Žymiausieji jo atstovai – Antonijus Gramšis (Gramsci), Karlas Koršas (Korsch), Herbertas Markuzė (Marcuse), Frankfurto kritinės teorijos mokykla, kuri suvaidino svarbų debatų vaidmenį, ypač skirtų „humanistinei ir mokslinei“ marksizmo prigimčiai, hėgelinių marksizmo pagrindų peržiūrai.

Matematinė statistika – matematikos šaka, tirianti statistinių duomenų rinkimo, sisteminimo, analizės metodus ir jų naudojimą.

Mediana (lot. *median* – vidurinė) – tikimybių teorijoje ir matematinėje statistikoje – vidutinė (centrinė) atsitiktinio dydžio reikšmė.

Metafora (gr. *metaphora* – perkėlimas) – perkeltinės reikšmės pasakymas, paslėptas palyginimas, pakeitimas paprasto išsireiškimo vaizdingu (pvz., „dykumos laivas“, „vilties gėlėle į saulę stiepėse“ – S. Nėris).

Metodas (gr. *methodos* – pažinimo kelias, tyrimo būdas) – tam tikro tikslo pasiekimo būdas, praktinio arba teorinio tikrovės įvaldymo būdų ir operacijų visuma. Moksle metodas yra pažinimo kelias, kurį tyrėjas nutiesia į savo nagrinėjamą dalyką, vadovaudamasis savo hipoteze.

Metodologija (gr. *methodos* – tyrimas + *logos*) – mokslas, aiškinantis mokslinio tyrimo metodus; bendrų mokslo metodų teorija; tikrovės pažinimo teorija, tirianti mokslinio mąstymo būdą bei principus.

Metrologija (gr. *metron* – matas + *logija*) – mokslas, tiriantis matavimus, jų metodus, matavimo vienetus, vienetų etalonus.

Modelis (pranc. *modele* < it. *modello* < lot. *modus* – matas, polinkis) – sąmonės schema, stereotipas – tam tikra tvarka išdėstyta informacija registruojamajame ir atsimenančiajame mąstymo aparato paviršiuje. Praktikoje – nuosekliai pasikartojanti nervų sistemos aktyvumo išraiška. Tai pasikartojanti koncepcija, idėja, mintis, vaizdas.

Modifikacija (lot. *modificatio* – mato nustatymas) – daikto ar reiškinio (pa)keitimas, kitimas nekeičiant jo esmės; tokio (pa)keitimo rezultatas – atmaina, skirtybė.

Mokslotyra – nagrinėja mokslo raidą ir dėsningumų funkcionavimą, mokslinės veiklos struktūrą ir dinamiką, mokslo sąveiką su kitomis materialinio ir dvasinio gyvenimo sferomis. Atsirado XX a. 3 dešimtm. ir susiformavo į savarankišką tyrimų sritį 6 dešimtm.

Motorika (lot. *motor* – judintojas) – viso kūno ar jo dalių judesiai.

Natūrfilosofija (lot. *natura* – gamta) – gamtos filosofija, kurios ypatybė – spekuliatyvus gamtos kaip visumos aiškinimas.

Neologizmas (gr. *neos* – naujas + *logos* – žodis) – naujadaras, naujas žodis, kalbinė naujovė.

Neospiritualizmas (lot. *neo* + *spiritualis*; pranc. *spiritualisme* – dvasinis) – objektyviojo idealizmo pažiūra, tikrovės pradų laikanti dvasią.

Neotomizmas (lot. *neo* – naujas + *tomizmas*) – oficiali katalikų bažnyčios doktrina, besiremianti Tomo Akviniečio mokymu.

Nihilizmas (lot. *nihil* – niekas) – neigiamas visuomenės gyvenimo ar dalies jo reiškinių vertinimas, neturint konkrečios pozityvios programos.

Nominalizmas (lot. *nominalis* – vardinis) – filosofinė doktrina, teigianti, kad sąvokos („universalijos“) tėra bendrieji vardai įvairiems daiktams ir jų savybėms žymėti. Sąvokos, apibrėžiančios bendras daiktų klases (pvz.: raudonumas, apvalumas), negali būti suvokiami kaip „realiai egzistuojantieji“, kaip individualūs daiktai.

Nomologija (gr. *nomos* – dėsnis + *logos*) – mokslas, nustatantis, tiriantis tikrovės dėsnius.

Nomotetiniai metodai (gr. *nomothetikos* – susijęs su įstatymų leidimu; angl. *nomothetic methods*) – metodai, kuriais tiriami pasikartojantys reiškiniai, nustatomi jų dėsniai.

Noosfera (nuo gr. *noos* – protas ir sfera) – nauja biosferos evoliucijos būklė, kurioje žmogaus protinga veikla tampa sprendžiamu jos vystymosi veiksmu – sąvoka „Noosfera“ įvesta prancūzų mokslininkų Lerua ir Tejaro de Šardeno (1927 m.). V. I. Vernadskis išvystė materialistinę požiūrį į noosferą, kaip į kokybiškai naują organizuotą formą, atsirandančią gamtos ir

visuomenės sąveikoje. Tai būdingas glaudus gamtos dėsnių ir mąstymo bei socialinių ekonominių dėsnių tarpusavio ryšys.

Nostalgija (gr. *nostos* – grįžimas + *algos* – kančia, skausmas) – ilgesingas idealizuotos praeities prisiminimas, apgailestavimas.

Novelos (lot. *novella* (*leges*) – nauji įstatymai) – įstatymai, iš dalies pakeičiantys arba papildantys galiojančius įstatymus.

Objektyvumas (angl. *objectivity*) – objekto sąlygotas, atitinkantis tikrovę žinojimas; socialinių mokslų neutralumo, faktų registravimo reikalavimas be jų socialinio, politinio, ideologinio vertinimo.

Ontogenezė (gr. *ontos* – esantis + *genezė*) – individualus organizmo vystymasis; visuma pakitimų nuo gimimo iki mirties; pagrindinių žmogaus psichikos struktūrų susiklostymas vaikystėje. Šios struktūros susiklosto vaiko daiktinėje veikloje ir jam bendraujant su suaugusiuoju, kartu dirbant. Interiorizacijos procese vaikas perima žmonių veiklos ir bendravimo būdus, ženklus ir kalbą.

Ontologija (gr. *on*(*ontos*) – esamybė + *logos*) – mokymas apie būti. Anot Hėgelio, ontologija – „mokymas apie abstrakčių esmių nustatymą“.

Operacionalizacija (lot. *operatio* – veiksmas; angl. *operationalization*; vok. *Operationalisierung*; rus. *операционализация*) – sąvokų nustatymas empiriniu būdu, norint jas išmatuoti ir atlikti kartotinius tyrimus (stebėjimus), kurie būtų patikimi ir validūs.

Operacionalizmas (lot. *operatio* – veikimas) – neopozityvistinė XX a. mokslo filosofija ir metodologija skelbianti, kad prasmingos yra tik tos mokslo sąvokos, kurias galima apibūdinti empiriniu būdu.

Organonas (gr. *organon* – įrankis, instrumentas) – mokslinio pažinimo priemonė, pagrindas.

Ortodoksija (gr. *orthodoxia*) – griežtas nustatytų principų ir teiginių laikymasis, paklusimas doktrinai.

Paradigma (gr. *paradeigma* – pavyzdys, modelis) – 1) mokslinės bendrijos priimtas mąstymo būdas, sąvokų tinklas, per kurį mokslininkas žvelgia į tikrovę; 2) teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis remiasi konkretūs moksliniai tyrimai, visuma; 3) pavyzdys iš istorijos, gyvenimo, norint ką nors įrodyti, palyginti.

Paralogizmas (gr. *paralogismos* – klaidinga išvada) – klaidingas loginių klaidų išprotavimas, taisyklingų mąstymo dėsnių pažeidimas, galimas palyginimas su sofizmu; netyčia klaidingai sudarytas samprotavimas, formaliai tarytum teisingas; samprotavimas grindžiamas sąvokų dviprasmiškumu.

Parametras (gr. *parametrōn* – atmatuojantis) – 1) dydis, apibūdinantis reiškinių, proceso, sistemos savybes; 2) matematinis–raidinis koeficientas, turintis pastovią reikšmę tik konkretaus uždavinio sąlygomis.

Paranoja (gr. *paranoia* – silpnaprotystė) – psichikos liga, kuriai būdinga nuolatinės kliedėjimo idėjos.

Parapsichologija (gr. *para* – prie, šalia, nukrypimas nuo ko nors) – tyrimų sritis, kurios objektas yra spėjamas egzistuojantis gyvo organizmo (dažniausiai žmogaus) gebėjimas perduoti arba priimti informaciją be žinomų jutimo organų (telepatija, aiškiaregystė ir kt.) ir paveikti išorinius fizinius objektus be raumenų jėgos; nagrinėja mokslo neišaiškintus žmogaus psichikos paranormalius reiškinius, kurie mokslo požiūriu yra iki šiol neišaiškinti, neįrodyta ar jie iš tikrųjų egzistuoja, nežinoma jų kilmė ir mechanizmai.

Paternai (angl. *pattern*) – modelis, kirpinys, stilius.

Patikimumas (angl. *reliability*; rus. *надежность, достоверность*) – tikrumas, kuriuo galima patikėti; psichologinių, sociologinių matavimo priemonių, daugiausia testų, anketų ir kt. tyrimo metodų kokybės kriterijus – matavimų tikslumas, stabilumas. Matavimo paklaida nustatoma matematinės statistikos metodais, išreiškiama patikimumo rodikliais: validumu, reprezentatyvumu ir kt.

Perversija (lot. *perversio*) – iškrypimas, patologinė seksualinio elgesio rūšis, socialiniu požiūriu nepriimtina arba draudžiama lytinio poreikio patenkinimo forma.

Pilotažinis tyrimas (angl. *pilot study*; rus. *пилотажное исследование*) – paieškos ir bandymai, atliekami prieš pagrindinį tyrimą supaprastintu pagrindinio tyrimo būdu, norint nustatyti anketos ar kitų tyrimo metodų klausimų optimalų turinį, kiekį, patikrinti tyrimo instrumentarijus kokybę. Socialinėje psichologijoje pilotažinis tyrimas dar vadinamas zondavimu, sociologijoje – anketos aprobacija.

Pliuralizmas (gr. *pluralis* – daugybinis) – daugybiškumas; filosofinė doktrina, anot kurios, tikrovė susideda iš daugelio savarankiškų esmių, nesudarančių absoliučios vienovės. Dabartinė filosofija, atmetanti monizmą, iš esmės yra pliuralistinė.

Postmodernizmas (lot. *post* – po, už, vėliau; pranc. *moderne* – naujausias, šiuolaikinis) – socialinės koncepcijos (poststrukturalizmas ir kt.), teigiančios pasaulio sampratą be absoliučių vertybių, visuotinio tikėjimo „moksline“ racionalizmu, unitarinių teorijų pažangos vyravimo pabaiga. Tačiau postmodernistinė filosofija ir sociologija kelia rimtų problemų atviram diskursyviniam vertinimui, net jeigu jų „tiesų“ paneigimas kartais atrodo paradoksalus arba prieštarauja pats sau.

Pozityvizmas (pranc. *positivisme* < *positif* – pagrįstas) – 1) XIX a. filosofinė kryptis, teigianti, kad filosofija kaip mokslas turi remtis tiksliaisiais tyrimo metodais, faktais, atsisakyti metafizikos; 2) doktrina suformuluota O. Konto, anot kurios, tik teisingos žinios yra mokslinės, t. y. gebančios aprašyti ir paaiškinti koegzistenciją (sambūvį), taip pat stebimų reiškinių – ir fizinių, ir socialinių, sekamumą.

Pragmatizmas (gr. *pragma* – darbas, veiksmas) – filosofinė kryptis, praktinius mąstymo ir veiklos būdus laikanti svarbiausiais, tiesos kriterijumi – praktinį jos pritaikomumą.

Prakseologija (gr. *praxis* – veikimas, veikla + *logija*) – sėkmingos veiklos teorija, tikslingos žmonių veiklos tyrimai.

Prakticizmas (vok. *praktizismus*) – 1) reiškinių pažiūrų vertinimas jų praktinio panaudojimo požiūriu; 2) per didelis polinkis į praktinę veiklą.

Precedentas (lot. *praecedens*, kilm. *praecedentis* – einantis priešakyje) – faktas, įvykis, kuris gali būti pavyzdžiu arba pateisinimu kitiems panašioms faktams, įvykiams; teismo sprendimas, priimtas kurioje nors byloje ir tapęs privalomu kitiems tos pačios arba žemesnės instancijos teismams, nagrinėjantiems panašias bylas.

Predikatas (lot. *praedicatum* – kas pasakyta) – logikoje – kas sprendime pasakoma apie daiktą, subjektą; objekto požymis – objektų panašumai arba skirtumai; loginis turinys.

Prejudikatas (lot. *praejudicatus* – iš anksto nuspręstas) – teismo sprendimas, be kurio negalima daryti kito teismo sprendimo.

Prezumpcija (lot. *praesumptio* – spėjimas, laukimas) – 1) prielaida; 2) fakto pripažinimas teisėtai patikimu, kol neįrodyta kitaip; nekaltumo prezumpcija – įtariamojo asmens laikymas nekaltu, kol teismas neįrodė jo kaltės.

Proaktyvus (gr. lot. *pro* – priešdėlis, reiškia buvimą priešais, veikimą kieno nors naudai + *aktyvus*) – aktyvumas dėl savų paskatų, siekiant realizuoti išskeltus tikslus.

Probabilizmas (lot. *probabilis* – tikėtinas, galimas) – 1) agnostinė filosofinė doktrina, teigianti, kad žmogus negali pažinti objektyvios tiesos, nes neturi patikimų jos kriterijų, todėl tenka vadovautis tikėtiniais principais; 2) neopozityvizmo koncepcija, teigianti, kad visuomenės ir kai kurių gamtos reiškinių aiškinimas yra tikimybinio pobūdžio.

Procentilis (angl. *percentale rank* – procentinis rangas) – išvestinis atlikto testo įvertinimo rodiklis. Rodo testuojamo asmens rezultatų santykinę vietą. Matematinėje statistikoje – atsitiktinio dydžio skaitinė charakteristika lygi 1/100 eilės kvantiliui.

Pseudologija (gr. *pseudos* – melas, netikrumas, tariamumas, dirbtinumas) – psichikos sutrikimas, kai žmogus painioja įsivaizduojamus dalykus ir tikrus faktus.

Psichotomimetikai (dar vadinami *psichodelikais*, *psichodisleptikais*, *psicholeptikais*) – medžiagos, veikiančios psichiką, sukeliančios mąstymo, suvokimo, išgyvenimų pakitimus – psichodelines būsenas, bet nesukeliančios didesnių centrinės nervų sistemos pokyčių.

Racionalizmas (lot. *rationalis* – protingas) – teigia, kad pažinimas negali būti išvestas iš patyrimo ir jo apibendrinimų, o yra tik loginio mąstymo pasekmė. Tikras žinojimas gali būti paimtas tik iš paties proto arba proto įgytų sąvokų; gnoseologijos kryptis, laikanti protą autonomišką, galintį pažinti tikrovę nepriklausomai nuo patyrimo, tikėjimo, tradicijų, dogmų.

Reaktyvus (lot. *re* – priešdėlis, reiškiantis priešingą veiksmą + aktyvus) – gebantis reaguoti į išorės poveikius, atsirandantis kaip atsakas į išorės poveikius.

Realizmas – objektyvus tikrovės vertinimas, leidžiantis pasirinkti tokias veikimo priemones, kurios prie tikslo veda artimiausiu keliu; siekiant tikslo, gebėjimas skaitytis su faktais ir konkrečia tikrove.

Redukcionizmas (lot. *reductio* – gražinimas, atstatymas) – filosofinė pažiūra, skelbianti, kad sudėtingi procesai, reiškiniai paaiškinami juos supaprastinant, suskaidant į paprastesnius.

Redukuoti (lot. *reducere* – nuvesti, nutempti) – sumažinti, supaprastinti, pertvarkyti, apriboti, nuvesti atgal.

Referentinė grupė (angl. *reference group*) – reali (ar įsivaizduojama) grupė, su kuria asmuo save identifikuoja ir lygina savo elgesį bei socialines pozicijas. Referentinės grupės būna socialinių agentų grupių sinonimas, taip pat jos skirstomos į neigiamas ir teigiamas.

Regresinė analizė (lot. *regresio* – judėjimas atgal) – statistinis metodas, tiriantis dydžių regresinę priklausomybę; atsitiktinio dydžio vidurkio priklausomybės nuo kito dydžio (kelių dydžių) išraiška.

Reinkarnacija (lot. *reincarnatio* – įsikūnijimas) – daugelio religijų skelbiamas mirusio žmogaus sielos įsikūnijimas į naujai gimusį žmogų, gyvulį ar augalą. Kitaip dar – metempsichozė.

Relevantiškumas (angl. *relevant* – tinkamas, savo vietoje) – atstovaujantis reikalui; klausimo ir atsakymo prasmės atitikimas.

Reliatyvizmas (pranc. *relativisme*) – filosofinė pažiūra, teigianti, kad loginės ir pažintinės vertybės (tiesa, melas), etinės (gėris, blogis) ir estetinės bei su jomis susijusios normos ir vertinimai yra santykinio pobūdžio.

Reprezentatyvioji imtis (pranc. *reprazentier* – atstovauti) – atrinktu dalyvauti tyrime individų grupė, savo narių savybių pasiskirstymu atitinkanti nagrinėjama aibę (populiaciją).

Reskriptas (lot. *rescriptum* – atsakymas raštu) – sen. Romos imperatoriaus raštiškas atsakymas į pateiktą klausimą, turėjęs įstatymo galią.

Scientizmas (lot. *scientia*; angl. *science* – žinojimas, mokslas) – filosofijos pažiūra, teigianti, kad objektyviai pažinti tikrovę leidžia tik gamtos mokslai; koncepcija, absoliutizuojanti mokslo vaidmenį visuomenės kultūros sistemoje, idėjiniame gyvenime.

Sensityvumas (lot. *sensitivus* – jautrumas) – žmogaus charakterio savybė – padidėjęs jautrumas savo gyvenimo įvykiams. Sensityvūs žmonės linkę ilgai išgyventi buvusius ir būsimus įvykius.

Sensorinis (lot. *sensus* – pojūtis, jausmas) – jaučiamasis; psichiniai procesai, susiję su pojūčiais ir jausmais.

Sensorinė sistema (angl. *sensory system*) – nervinis „aparatas“, kuris analizuoja ir sintetina organizmo vidaus ir išorės dirgiklių signalus, kitaip – analizatorius.

Sensualinis (lot. *sensualis* – jutiminis) – psichinio gyvenimo esmės aiškinimas jutiminais pojūčiais ir išpūdžiais. Pojūčiais suvokiamas pasaulis priešpastatomas racionaliam pažinimui.

Sinergetika (gr. *synergetikos* – bendrai veikiantis) – mokslas, tiriantis sudėtingų sistemų saviorganizaciją, savaiminio vystymosi ir susitvarkymo procesus, dėl kurių susidaro naujos erdvinės ir laikinės struktūros.

Sinestezija (gr. *sinaisthēsis*; angl. *synaesthesia* – jungtinis jutimas) – nevalingas dviejų ar daugiau pojūčių atsiradimas, dirginant tik vieno iš tų pojūčių jutimo organą.

Skepticizmas (gr. *skeptikos* – abejojantis, kritikuojantis) – filosofinė kryptis, atmetanti galimybę pažinti tiesą, gauti patikimų, pagrįstų žinių.

Socialinė rolė – funkcionalizme rolės teorija pabrėžia norminius lūkesčius, susijusius su specifine individo padėtimi ir elgesio būdu, kurį lemia tam tikri visuomenės institutai (klasės, profesinės ar neformalios grupės). Simboliniame interakcionizme socialinė tapatybė ir socialinė veikla analizuojama kaip „kito rolės priėmimo“, taip pat kaip būtinas „aš“ vystymosi proceso rezultatas.

Socialinis aktorius (lot. *actor* – veikiantis, veikėjas, atlikėjas, *actor* – aktorius, tam tikro ženklaus įvykio dalyvis). Žmogus, užsiimantis socialine veikla. Terminas vartojamas pabrėžti, jog socialinis aktorius (veikėjas) visuomet sąmoningai „vadovauja“ savo veiklai. Artimas „rolės“, kurią atlieka žmogus be galimybės interpretuoti ar ją perdaryti savo pastangomis, terminui.

Socializacija (angl. *socialization*) – individo tapimas visuomenišku žmogumi, asmenybe; istoriškai sąlygotas socialinės patirties perėmimas ir aktyvus individo veiklos bendravimo procese atgaminimas. Individas perima socialinį patyrimą, kai yra ugdomas (kai jį tikslingai formuoja kiti žmonės) ir kai jį veikia įvairūs stichiniai, dažnai prieštaringi socialiniai veiksniai.

Sprendinys – (angl. *judgement, decision*; vok. *urteil*; rus. *суждение*) – kas nuspresta; uždavinio sprendimo rezultatas; mąstymo forma, kai sąvokos jungiamos jas teigiant ir išskiriamos jas neigiant. Sąvoka, apie kurią teigiama ar neigiama, vadinama subjektu (S), o kuria teigiama arba neigiama apie subjektą, vadinama predikatu (P). Sprendinį galima išreikšti taip S±P. Sprendiniais apibūdinamos sąvokos. Kai sprendinys atskleidžia sąvokos esmę, jis vadinamas apibrėžtiniu.

Stabilus (lot. *stabilis*) – pastovus, tvirtas, nusistovėjęs, nekintantis be išorinio poveikio.

Studium generale (lot. – bendro lavinimo studijos) – bendrojo lavinimo paskaitos, kuriomis siekiama įveikti visų fakultetų studentų didėjančią specialiojo išsilavinimo vienpusiškumą (kuris prieštarauja universitetinio išmokslinimo idėjai) ir jo žalingas pasekmes.

Taksomanija (gr. *taxis* – išdėstymas, sutvarkymas + *nomos* – dėsnis) – sudėtingai organizuotų veiklos sričių klasifikacija ir sistematizacija.

Teleologija (gr. *telos* – tikslas, rezultatas + *logija*) – filosofinė pažiūra teigianti, kad visi gamtos ir visuomenės vystymosi procesai turi galutinį, išankstinį tikslą.

Teosofija (gr. *theos* – dievas + *sophia* – išmintis) – mistinė filosofinė doktrina, skelbianti žmogaus sielos ir Dievo vienvę, teigianti, kad tobulėdama asmenybė galinti tiesiogiai pažinti Dievą.

Totemizmas – viena seniausių pirmykštės religijos formų; totemizmu būdinga tikėjimas į tam tikros giminės, grupės antgamtinį ryšį su totemu.

Tradukcija (lot. *traductio* – persitvarkymas) – samprotavimas, kurio prielaida ir išvada yra vienodai bendra.

Transakcija (lot. *transactio* – sandėris, sutartis) – teisinis arba politinis susitarimas, sandėris, pagrįstas abiejų šalių nuolaidomis.

Tranksakcinė analizė (angl. *transactional analysis*) – grupinės ir individualiosios psichoterapijos kryptis, padedanti pacientui atskleisti jo asmenybės vystymosi scenarijų, susidariusį vaikystėje.

Tropas (gr. *tropos* – posūkis) – netiesiogine, perkeltine reikšme pavartotas vaizdingas žodis arba posakis.

Utilitarizmas (lot. *utilitas* – nauda, pranc. *utilitarisme* – naudingas, pelningas) – siekimas iš visko gauti naudos, siauras praktiškumas.

Validumas (lot. *validus* – stiprus, tvirtas; angl. *validity*; rus. *валидность*) – tyrimo instrumentų pagrįstumas ir adekvatumas tiriamajam dalykui (savybei). Jo tipai: *konstrukcinis validumas* – validumo rūšis, nusakanti, ar tikrai sumanytu tyrimu galima nagrinėti teorine sąvoka apibūdintą sritį. Jei tyrimas neturės konstrukcinio validumo, bus tiriama ne tai, kas sumanyta; *vidinis validumas* – validumo tipas, nusakantis išvados, kad dėl nepriklausomo kintamojo poveikio atsirado arba neatsirado priklausomo kintamojo pokyčių, pagrįstumą; *išorinis validumas* – tyrimo kokybės rodiklis, nusakantis rezultatų apibendrinimo galimybę.

Verbalinis (lot. *verbalis, verbum* – žodis) – žodinis, pareikštas žodžiu ar raštu pranešimas; informacijos pateikimas žodžiu.

Verifikacija (lot. *verus* – teisingas + *facto* – darau) – 1) autentiškumo patvirtinimas; 2) teiginio ar teiginių sistemos (hipotezės, teorijos) teigiamumo reikšmės nustatymo procedūra; 3) *verifikacijos principas* – mokslo kriterijus (pasiūlytas loginio pozityvizmo), kuriuo remiantis sprendimas turi „pasiduoti patikrinimui“ (turėti galimybę būti patikrintas, kad galėtų tapti „moksliniu“).

Vizija (lot. *visus*; lenk. *vizja* – regėjimas) – gebėjimas matyti; tariamasis vaizdas, regėjimas; fantazijos sukurtas paveikslas; svajonė.

Žinios (angl. *knowledge*; rus. *знания*) – tikrovės pažinimo rezultatai, teikiantys žodinę ar simbolinę informaciją apie daiktus, reiškinius, jų tarpusavio ryšius.

Žinojimas – žmonių visuomeninės darbinės ir mąstomosios veiklos produktas; objektyvių dėsningumų praktiškai pertvarkomo objektyvaus pasaulio ryšių idealus atkūrimas kalba; tikrumo kriterijų atitinkantis turinys.

Prof. habil. dr. Tidikis, Rimantas

Ti-19 Socialinių mokslų tyrimų metodologija. Vadovėlis. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2003 – 628 p., 10 lentelių 12 schemų.

ISBN 9955-563-26-5

Vadovėlyje nagrinėjama socialinių mokslų metodologija mokslinės pasaulėžiūros požiūriu, integruojant filosofijos, sociologijos, kūrybos psichologijos, mokslotyros, logikos, etikos, edukologijos, teisėtyros, aksiologijos, prakseologijos ir kitų mokslų žinias bei kritiškai vertinant alternatyvių „mokslų“ pseudomokslinį socialinės tikrovės aiškinimą.

Nagrinėjama ir netradiciniai, nešabloninio mąstymo būdai (intuicinis, lateralus, sinergetinis) bei argumentologijos esmė ir jos rūšys. Plačiai dėstomi teoriniai ir empiriniai tyrimo metodai bei jų panaudojimo galimybės.

Vadovėlis skiriamas teisėsaugos, teisėtvarkos, socialinio darbo, edukologijos, bei socialinės pedagogikos ir kitiems, studijuojantiems socialinius mokslus magistrantams. Juo galės naudotis ir doktorantai, jaunieji dėstytojai, studentų mokslinės draugijos nariai ir jų vadovai.

UDK 30.001.8(075.8)

Rimantas Tidikis

SOCIALINIŲ MOKSLŲ TYRIMŲ METODOLOGIJA

Vadovėlis

Redaktorė *Genovaitė Gudonienė*

Korektorė *Nijolė Baltrušaitytė*

Viršelio dailininkė *Stanislava Narkevičiūtė*

Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2003 05 30. 33,35 leidyb. apsk. l.

Tiražas 1500 egz. Užsakymas

Išleido Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras,

Ateities g. 20, 2057 Vilnius

El. paštas leidyba@ltu.lt

Puslapis internete www.ltu.lt

Spausdino SPAB spaustuvė „Aušra“, Vytauto pr. 23, Kaunas

Puslapis internete www.ausra.lt

El. paštas ausra@ausra.lt